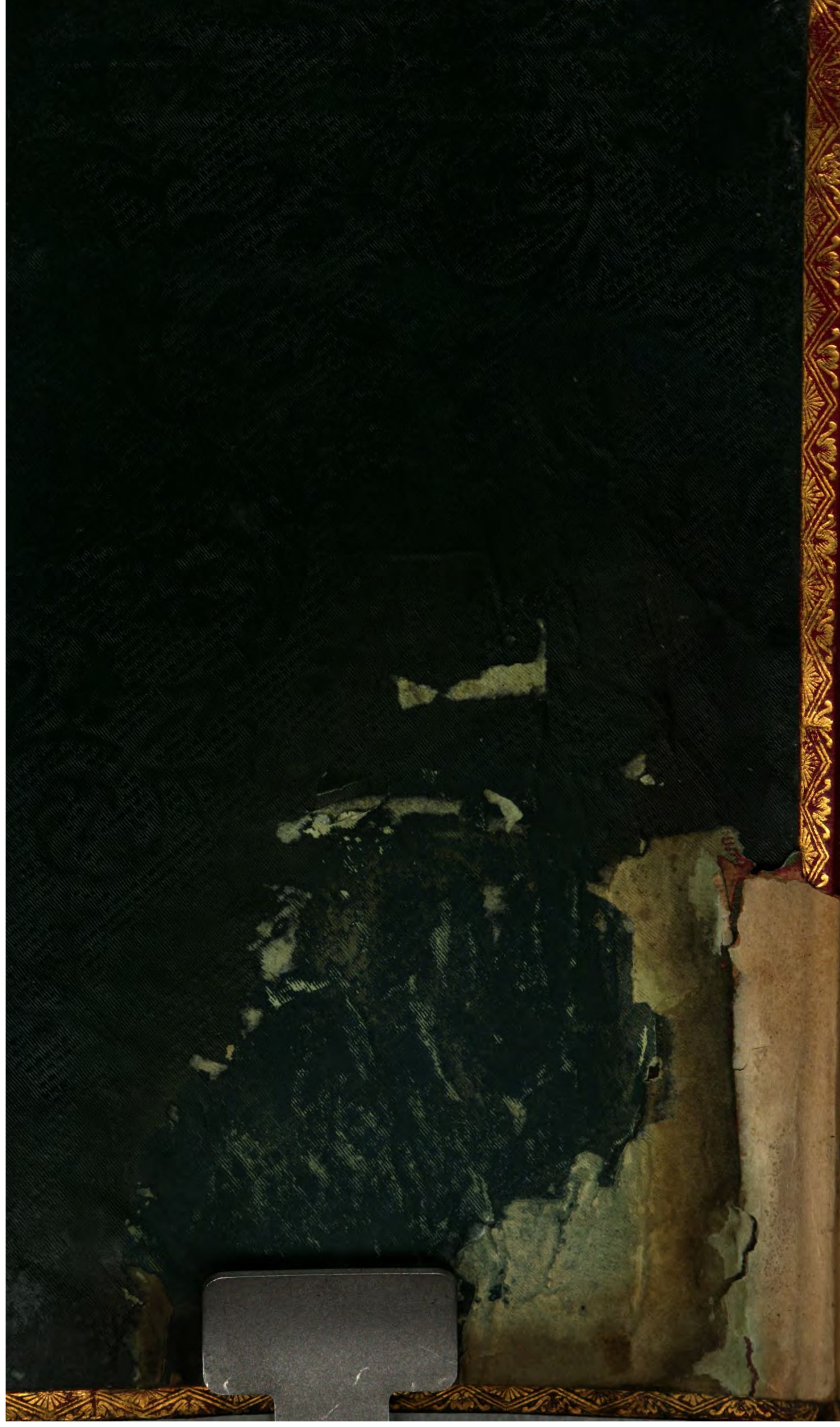

Ph. Gr.

Butler

178 td

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

ANALYSIS OF THE OPIUM

OF THE

ANALYSIS OF THE OPIUM

OF THE

ANALYSIS OF THE OPIUM

OF THE

ANALYSIS OF THE OPIUM

OF THE

ANALYSIS OF THE OPIUM

OF THE

ANALYSIS OF THE OPIUM

OF THE

ANALYSIS OF THE OPIUM

OF THE

ANALYSIS OF THE OPIUM

OF THE

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ,
ΤΗΣ ΤΕ
ΦΥΣΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΠΟΚΕΚΑΛΥΜΜΕΝΗΣ,
ΠΡΟΣ ΤΗΝ
ΣΥΣΤΑΣΙΝ ΚΑΙ ΠΟΡΕΙΑΝ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ.

ΠΡΟΣ ΤΟΥΤΟΙΣ
ΔΥΟ ΣΥΝΤΟΜΟΙ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ,
Η ΜΕΝ ΠΕΡΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΟΣ,
Η ΔΕ ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ.

ΥΠΟ
ΙΩΣΗΦ ΒΟΥΤΛΕΡΟΥ.

ΕΚ ΤΟΥ ΑΓΓΛΙΚΟΥ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ,

Κατὰ τὴν ὁδὸν Ἑρμοῦ παρὰ τῇ Καπνιχαρέᾳ.

1844.

ANADOLIA THE OPHREIAZ

THE
HIVE

PTIRIZ KAI THE APOKALYPTIC

THE HIVE

STAZIN KAI HONIAN THE PTIRIZ

PTIRIZ

PTIRIZ PTIRIZ

PTIRIZ PTIRIZ

PTIRIZ PTIRIZ

PTIRIZ PTIRIZ

PTIRIZ

PTIRIZ PTIRIZ

PTIRIZ PTIRIZ

PTIRIZ

ΠΙΝΑΞ

ΤΩΝ

ΕΜΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ. . .

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. . .

ΤΜΗΜΑ Α'.

Περὶ φυσικῆς θρησκείας.

Σελ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ	Α'.	Περὶ μελλούσης ζωῆς	15
»	»	Β'. Περὶ τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ δι' ἀμειβῶν καὶ ποινῶν, καὶ μάλιστα περὶ τῶν ὑστέρων. . .	41
»	»	Γ'. Περὶ τῆς Ἠθικῆς Κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ . . .	57
»	»	Δ'. Περὶ δοκιμασίας ὡς ἐμφανιούσης δοκιμὴν, δυσχε- ρίας καὶ κινδύνους	90
»	»	Ε'. Περὶ δοκιμασίας, ὡς ἀποβλεπούσης ἠθικὴν παι- δαγωγίαν καὶ ἐπίδοσιν	101
»	»	Σ'. Ἐξέτασις τοῦ δόγματος τοῦ περὶ Εἰμαρμένης, θεωρουμένου ὡς ἐπενεργοῦντος εἰς τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων	134
»	»	Ζ'. Περὶ τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ, θεωρουμένης ὡς συστήματος ἀτελῶς ἐννοουμένου.	156
»	»	» Συμπέρασμα.	172

ΤΜΗΜΑ Β'.

Περὶ τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας.

Σελ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ	Α'.	Περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ.	181
»	»	Β'. Περὶ τῆς ὑποτιθεμένης προὑπολήψεως ἐναντίον Ἀποκαλύψεως, ὡς θαυματουργικῆς θεωρουμένης.	205
»	»	Γ'. Περὶ τῆς ἀνικανότητος ἡμῶν τοῦ νὰ κρίνωμεν ὀρθῶς τί ἔπρεπε νὰ περιμένωνται ἐξ Ἀποκαλύψεως· καὶ περὶ τῆς ἐξ ἀναλογίας πιθανότητος ὅτι αὕτη πρέπει ἀναγκαίως νὰ περιέχῃ πράγματα ὑποκείμενα εἰς ἐνστάσεις.	214
»	»	Δ'. Περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, θεωρουμένου ὡς συστήματος ἀτελῶς ἐννοουμένου.	235
»	»	Ε'. Περὶ τοῦ εἰδικοῦ συστήματος τοῦ Χριστιανισμοῦ· περὶ διορισμοῦ Μεσίτου, καὶ τῆς δι' αὐτοῦ ἀπολυτρώσεως τοῦ κόσμου.	246
«	»	Σ'. Περὶ τῆς μὴ καθολικότητος τῆς ἀποκαλύψεως, καὶ περὶ τοῦ ὑποτιθεμένου ἐλλειποῦς τῆς ἀποδείξεως αὐτῆς.	271
»	»	Ζ'. Περὶ τῆς εἰδικῆς ἀποδείξεως ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ.	298
»	»	Η'. Περὶ τῶν ἐνδεχομένων ἐνστάσεων κατὰ τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ ἐκ τῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως πρὸς τὴν θρησκείαν.	348
»	»	» Συμπέρασμα	366

ΔΥΟ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ.

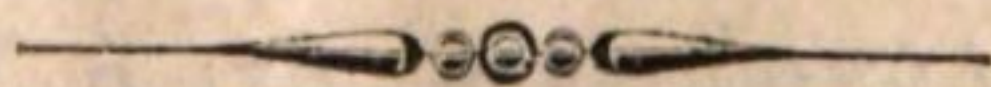
ΔΙΑΤΡΙΒΗ	Α'.	Περὶ προσωπικῆς ταυτότητος.	378
ΔΙΑΤΡΙΒΗ	Β'.	Περὶ τῆς φύσεως τῆς ἀρετῆς.	387

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ.

Εάν ὁ ἀναγνώστης ἤθελεν εὔρει τι ἐνταῦθα, τὸ ὅποιον δὲν παρατήρησεν ἄλλοτε, τοῦτο δὲν θέλει εὔρεθῇ εἰς τὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς συστάσεως καὶ τῆς πορείας τῆς φύσεως· διότι αὗται εἶναι ὅλαι προφανέσταται· ἀλλ' εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν. Ἐν ταύτῃ ἂν καὶ δὲν ἐμπεριλαμβάνῃ ἄλλο τι εἰμὴ ὅ,τι εἰς ἐμὲ φαίνεται ὅτι ἔχει πραγματικὴν τινα βαρύτητα, καὶ ἐπομένως μεγάλην ἀξίαν, θέλει ὅμως ἰδεῖ ὅχι ὀλίγα πράγματα, τὰ ὅποια πρὸς αὐτὸν θέλουν φανῇ μικροτάτης ἀξίας, ἂν δύναται νὰ νομίζῃ ὡς μικρὰν ἔχοντα ἀξίαν πράγματα, τὰ ὅποια ἔχουσι πραγματικὴν τινα βαρύτητα, ἐπὶ τοιούτου ἀντικειμένου, ὅποιον ἡ θρησκεία. Ὅμως δὲ, ἡ κυρία ἰσχὺς τῆς ἐπομένης πραγματείας κεῖται εἰς τὴν ὅλην γενικὴν ἀναλογίαν συνάμα θεωρουμένην.

Κατήντησε δὲ, ἀγνοῶ πῶς, νὰ λαμβάνηται ὑπὸ πολλῶν ὡς ὁμολογούμενον, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι οὐδ' ἐρεῦνης ἄξιον ἀντικείμενον, καὶ ὅτι σήμερον ἐπὶ τέλους ἀνεκαλύφθη ὅτι εἶναι πρᾶγμα ἐπί-

πλαστον. Ἐκ τούτου δὲ μεταχειρίζονται αὐτὸν οὕτως, ὥς ἐὰν ἐπὶ τοῦ παρόντος αἰῶνος ὡμολογεῖτο τοῦτο ὑπὸ πάντων τῶν συνετῶν ἀνδρῶν, καὶ δὲν ἔμενεν ἄλλο τι, εἰμὴ νὰ καθυποβάλωσιν αὐτὸν εἰς τὸν γέλωτα, πρὸς ἐκδίκησιν τρόπον τινά, διότι τοσοῦτον χρόνον διέκοπτε τὰς εὐφροσύνας τοῦ κόσμου. Ἀπ' ἐναντίας δὲ, τοῦτο τοῦλάχιστον θέλει εὐρεθῇ ἐνταῦθα, ὅχι ὥς ὁμολογούμενον λαμβανόμενον, ἀλλ' ἀποδεικνυόμενον, ὅτι πᾶς ἄνθρωπος ἔμφρων, ὅστις ὀλοσχερῶς ἐξετάσῃ τὸ πρᾶγμα, δύναται νὰ βεβαιωθῇ τόσον, ὅσον εἶναι βέβαιος καὶ περὶ τῆς ιδίας του ὑπάρξεως, ὅτι δὲν εἶναι τόσον σαφές τοῦτο, ὅτι δὲν ὑπάρχει τι εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ὑπάρχει, φρονῶ, ἰσχυρὸς λόγος ὑπὲρ τῆς ἀληθείας αὐτοῦ. Ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι οὐδεὶς δύναται, κατὰ λογικὰς ἀρχάς, νὰ πληροφορηθῇ ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου. Εἰς τὴν πρακτικὴν δὲ συνέπειαν, ἥτις δύναται νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τούτου, δὲν προσέχουσιν ἅπαντες οἱ ἔχοντες εἰς τοῦτο συμφέρον.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

Ἡ πιθανότης διακρίνεται οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴν ἀπόδειξιν κατὰ τοῦτο, ὅτι ἐκείνη ἐπιδέχεται βαθμούς· καὶ τούτων πᾶσαν ποικιλίαν, ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης ἠθικῆς βεβαιότητος μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς κατωτάτης προϋπολήψεως. Δὲν δύναμεθα μὲν νὰ εἰπώμεν περὶ τινος πράγματος ὅτι εἶναι πιθανῶς ἀληθές στήριζόμενοι ἐπὶ μιᾷς σμικροτάτης περὶ αὐτοῦ προϋπολήψεως· διότι, ἐπειδὴ ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχωσι πιθανότητες ὑπὲρ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν τοῦ ζητήματος, ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχωσιν ἑκατέρωθεν κατ' αὐτοῦ· ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν ὑπάρχωσι, σμικρά τις ὁμῶς προϋπόληψις δὲν γεννᾷ τὸν βαθμὸν ἐκεῖνον τῆς πληροφορίας, ὅστις ὑπονοεῖται ὅταν λέγωμεν περὶ τινος πράγματος ὅτι εἶναι πιθανῶς ἀληθές. Ὅτι δὲ ἡ σμικροτάτη ἐνδεχομένη προϋπόληψις εἶναι ἐκ τῆς φύσεως τῆς πιθανότητος φαίνεται ἐντεῦθεν, ὅτι τοιαύτη σμικρά προϋπόληψις, πολλάκις ἐπαναληφθεῖσα, θέλει καταντήσῃ μάλιστα καὶ εἰς ἠθικὴν βεβαιότητα. Οὕτως ἡ παρατήρησις τῆς πλημμύρας σήμερον παρέχει εἰδὸς τι προϋπολήψεως, ἂν καὶ τὴν σμικροτάτην τὴν ὁποῖαν δύναται τις νὰ φαντασθῇ, ὅτι δυνατόν νὰ συμβῇ πάλιν καὶ αὔριον· ἀλλ' ἡ παρατήρησις τοῦ συμβάντος τούτου διὰ τοσούτων ἡμερῶν καὶ μηνῶν καὶ αἰώνων ὁμοῦ, ὅπως παρατηρήθη ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, παρέχει εἰς ἡμᾶς πλήρη βεβαιότητα ὅτι θέλει συμβῇ.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κυρίως συγκροτεῖ τὴν πιθανότητα ἐμφαίνεται εἰς τὴν λέξιν ὁμοιαληθές (verisimile), τουτέστι πρᾶγμα ὁμοιον μὲ τινα ἀλήθειαν, ἥτοι ἀληθές συμβάν·

ὅμοιον καθ' ἑαυτὸ, κατὰ τὴν ἐνέργειάν του, κατὰ πλειωτέρας ἢ ὀλιγωτέρας τῶν περιστάσεών του. Διότι ὅταν λέγωμεν ὅτι πράγμα τι εἶναι πιθανῶς ἀληθές, ἤτοι ὑποθέτωμεν ὅτι συνέβη τι ἢ μέλλει νὰ συμβῇ, λέγομεν τοῦτο, ἐπειδὴ ὁ νοῦς παρατηρεῖ εἰς αὐτὸ ὁμοιότητα πρὸς ἄλλα τινὰ συμβάντα τὰ ὅποια παρατηρήσαμεν ἄλλοτε ὅτι συνέβησαν. Καὶ ἡ παρατήρησις αὕτη σχηματίζει, κατ' ἀναρίθμητα καθημερινὰ παραδείγματα, προϋπόληψιν, δοξασίαν, ἢ πλήρη πεποίθησιν ὅτι τοιοῦτον συμβάν συνέβη ἢ μέλλει νὰ συμβῇ, ὅπως εἶναι καὶ παρατήρησις, ὅτι τὸ ὅμοιον συμβάν συνέβη ἐνίοτε, ἢ συνηθέστατα ἢ πάντοτε, καθόσον φθάνει ἡ ἡμετέρα παρατήρησις, καθ' ὁμοίας ἀποστάσεις χρόνου ἢ τόπου ἢ καθ' ὁμοίας ἀφορμάς. Ἐντεῦθεν ἐγείρεται ἡ πίστις ὅτι τὸ παιδίον, ἐὰν ζήσῃ εἴκοσιν ἔτη, θέλει αὐξηθῇ εἰς ἀνάστημα καὶ ἰσχὺν ἀνδρός· ὅτι ἡ μὲν τροφή θέλει συντελέσει εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ζωῆς αὐτοῦ· ἡ δ' ἔλλειψις αὐτῆς τοσαύτας τινὰς ἡμέρας θέλει ἐπιφέρει βεβαίως τὸν ὀλεθρὸν του. Οὕτω προσέτι ὁ κανὼν καὶ τὸ μέτρον τῶν ἡμετέρων ἐλπίδων καὶ φόβων περὶ τῆς ἐκβάσεως τῶν σπουδῶν ἡμῶν· αἱ προσδοκίαι ὅτι ἄλλοι θέλουσι πράξει οὕτω καὶ οὕτω εἰς τοιαύτας περιστάσεις, καὶ αἱ κρίσεις ὅτι τοιαῦται πράξεις προέρχονται ἐκ τοιούτων ἀρχῶν. Ταῦτα πάντα στηρίζονται ἐπὶ προλαβούσης παρατηρήσεως τοῦ ὁμοίου πράγματος, πρὸς ὃ, τι ἐλπίζομεν, φοβούμεθα, προσδοκῶμεν ἢ κρίνομεν τώρα, ἐπὶ προλαβούσης, λέγω, παρατηρήσεως τοῦ ὁμοίου πράγματος, εἴτε εἰς ἄλλους εἴτε εἰς ἡμᾶς συμβάντος. Καὶ οὕτως ὁ μὲν ἡγεμὼν, (α) ὅστις ἔζη πάντοτε εἰς θερμὸν κλῖμα,

(α) Τοῦτο μνημονεύει ὁ Λώκκιος (Locke) εἰς τὴν περὶ πιθανότητος πραγματείαν του.

φυσικῶς ἐσυμπέραινεν ἐξ ἀναλογίας ὅτι ἦτον ἀδύνατον πρᾶγμα ἢ πῆξις τοῦ ὕδατος, καθότι πάντοτε εἶχε παρατηρήσει ὅτι ἦτο ῥευσόν· ἡμεῖς δ' ἐξ ἐναντίας συμπεραίνομεν ἐξ ἀναλογίας ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδεμία προϋπόληψις ἐναντίον τούτου· ὅτι δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχη παγετός ἐν Ἀγγλίᾳ εἰς δεδομένην τινὰ ἡμέραν τοῦ προσεχοῦς Ἰανουαρίου· ὅτι εἶναι πιθανόν ὅτι τοῦτο θέλει συμβῇ εἰς τινὰ ἡμέραν τοῦ μηνὸς τούτου· καὶ ὅτι ὑπάρχει ἠθικὴ βεβαιότης, τουτέστιν ἔλλογος προσδοκία, χωρὶς τινος ἀμφιβολίας περὶ αὐτοῦ, ὅτι θέλει συμβῇ κατὰ ταύτην ἢ κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν τοῦ χειμῶνος.

Ἡ πιθανότης παρέχει, ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεώς της, ἀτελῆ τινὰ μόνον γνῶσιν, καὶ πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς οἰκεία μόνον εἰς ὄντα πεπερασμένων δυνάμεων· διότι οὐδὲν πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐνδέχεται νὰ γείνη ἀντικείμενον γνώσεως, εἴτε παρελθόν, εἴτε παρὸν, εἴτε μέλλον, δὲν δύναται νὰ ᾔηται πιθανόν πρὸς διάνοιαν ἀπειρον· ἐπειδὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ γνωρισθῇ ὑπ' αὐτῆς ἀπολύτως ὅπως εἶναι καθ' ἑαυτὸ, βεβαίως ἀληθές, ἢ βεβαίως ψευδές. Ἀλλὰ πρὸς ἡμᾶς ἡ πιθανότης εἶναι αὐτὸς ὁδηγὸς τοῦ εἴου.

Ἐκ τούτων ἔπεται ὅτι εἰς ζητήματα δυσχερῆ ἢ εἰς ὅσα νομίζονται τοιαῦτα, ὅπου ἀκριβεστέρα ἐνάργεια δὲν ὑπάρχει ἢ δὲν εἶναι ὁρατὴ εἰς ἡμᾶς· ἐὰν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐρεῦνης ᾔηται ὅτι ἐν γένει ὑπὲρ μὲν τοῦ ἐνὸς μέρους φαίνεται τις προϋπόληψις, ἔστω καὶ ἡ σμικροτάτη, ὑπὲρ δὲ τοῦ ἐτέρου οὐδεμία· ἢ μεγαλητέρα προϋπόληψις ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς παρὰ ὑπὲρ τοῦ ἐτέρου, ἔστω καὶ εἰς τὸν κατώτατον βαθμὸν μεγαλητέρα, αὕτη ἀποφασίζει τὸ ζήτημα, ὡς καὶ εἰς πράγματα θεωρητικά· εἰς πράγματα δὲ πρακτικὰ μᾶς ἐπιβάλλει ἀπόλυτον καὶ κανονικὴν ὑποχρέωσιν, κατὰ λόγον φρονήσεως

καὶ συμφέροντος, νὰ πράττωμεν σύμφωνα πρὸς τὴν προϋπόληψιν ταύτην ἢ τὴν σμικρὰν πιθανότητα, ἃς ἦναι καὶ τοσοῦτον σμικρὰ, ὥστε ν' ἀφίνη τὸν νοῦν εἰς ἀμφιβολίαν μεγίστην περὶ τοῦ ποῖον εἶναι τὸ ἀληθές. Διότι βεβαίως ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπίσης πραγματικῶς ὑπόχρεως ἐκ φρονήσεως νὰ πράττῃ ὅ,τι ἐν γένει φαίνεται, κατὰ τὴν ἀρίστην αὐτοῦ κρίσιν, συντελεστικὸν εἰς τὴν εὐδαιμονίαν του, καθὼς καὶ ὅ,τι γνωρίζει μετὰ βεβαιότητος ὅτι εἶναι τοιοῦτον. Πρὸς τούτοις δὲ μάλιστα, εἰς ζητήματα πολὺ σπουδαῖα, ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος θέλει θεωρήσει ὡς συμφέρον του τὸ νὰ παρατηρῇ καὶ μικροτέρας παρὰ ταύτας πιθανότητας καὶ προϋπολήψεις, τοιαύτας ὅποιαι δὲν ἔχουσιν οὐδεμίαν ἄλλην ἰσχὺν παρὰ νὰ δείξωσι τὸ ἐν μέρος τοῦ ζητήματος ὅτι εἶναι ἐπίσης ὑποθετὸν καὶ πιστευτὸν ὡς τὸ ἄλλο· μάλιστα δὲ καὶ τοιαύτας, αἱ ὅποιαι ἔχουσι καὶ πολὺ ὀλιγωτέραν ἀκόμη ἰσχὺν παρὰ ταύτην. Διότι παραδείγματα ἐδύναντο νὰ μνημονευθῶσιν ἀναρίθμητα περὶ τῶν συνήθων σπουδασμάτων τοῦ βίου, ὅπου ἤθελε θεωρηθῇ ἀληθῶς παράφρων ὅστις δὲν ἤθελεν ἀποφασίσει νὰ πράξῃ τι, καὶ μετὰ μεγάλης μάλιστα σπουδῆς, ὅχι μόνον ὅπου ὑπάρχουσιν ἴσαι πιθανότητες ὑπὲρ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν, ἀλλὰ καὶ ὅπου ὑπάρχει πολὺ ὀλιγωτέρα πιθανότης ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας του. (1)

Σκοπὸν δὲν ἔχω νὰ ἐξετάσω περαιτέρω περὶ τῆς φύσεως, τοῦ θεμελίου καὶ τοῦ μέτρου τῆς πιθανότητος· μηδὲ πόθεν προέρχεται τοῦτο, τὸ νὰ γεννᾷ ἡ ὁμοιότης τὴν προϋπόληψιν, τὴν δοξασίαν, καὶ τὴν πλήρη πληροφορίαν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια εἶναι οὕτως ἐσχημα-

(1) Ἰδὲ Τμῆμ. Β'. Κεφ. 5'.

τισμένη ὥστε νὰ λαμβάνη ἐξ αὐτῆς, καὶ τὴν ὁποῖαν ἀναγκαιῶς γεννᾷ εἰς πᾶσαν διάνοιαν· μηδὲ πῶς πρέπει νὰ προφυλαττώμεθα κατὰ τῆς πλάνης εἰς τὴν ὁποῖαν ὑπόκειται ὁ ἐξ ἀναλογίας συλλογισμός. Τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν Λογικὴν ἂν καὶ ἡ ἐπιστήμη αὕτη δὲν τὸ ἐξέτασεν ἐντελῶς μέχρι τοῦδε. Δὲν ἀναδέχομαι μὲν νὰ εἴπω μέχρι τίνος ἡ ἔκτασις καὶ ἡ περιοχὴ καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἐξ ἀναλογίας συλλογισμοῦ δύναται νὰ περιγραφθῇ εἰς γενικὰ κεφάλαια καὶ κανόνας, καὶ τὸ σύνολον τούτων νὰ σχηματισθῇ εἰς σύστημα· ἀλλ' ἂν καὶ τοσοῦτον ὀλίγον ἐπεχείρησαν ὡς πρὸς τοῦτο οἱ διαπραγματευθέντες περὶ τῶν νοερῶν ἡμῶν δυνάμεων καὶ τῆς ἀσκήσεως αὐτῶν, τοῦτο δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ θεβαιωθῶμεν, καθὼς ἀναντιλέκτως εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι ἡ ἀναλογία ἔχει βαρύτητα διαφόρων βαθμῶν, καὶ εἰς τὰς κρίσεις καὶ εἰς τὰς πράξεις ἡμῶν. Οὐδὲ παύει διόλου νὰ ἔχῃ βαρύτητα εἰς πολλὰς περιπτώσεις, διότι ἄνθρωποι τινες, εἰς φιλονεικίας ἔκδοτοι, ἢ ἀπαιτοῦντες νὰ ἐκθέτῳνται τὰ πράγματα μὲ μεγαλητέραν ἀκρίβειαν παρ' ὅσον αἱ δυνάμεις ἡμῶν φαίνονται νὰ ἐπιδέχωνται εἰς πράγματα πρακτικὰ, δύνανται νὰ εὗρωσιν ἄλλα παραδείγματα, ὅπου δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ εἴπῃ τις, ἐὰν ἔχῃ ἢ ὅχι τινὰ βαρύτητα· ἢ παραδείγματα φαινομένων μόνων ἀναλογιῶν, ἀληθῶς δὲ ὅχι τοιούτων. Πρὸς τὸν παρόντα σκοπὸν ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ὁ γενικὸς οὗτος τρόπος τοῦ συλλογίζεσθαι εἶναι τρανώτατα φυσικὸς, ὀρθὸς, καὶ ἰσχυρὸς. Διότι δὲν ὑπάρχει κανεὶς ἄστις δύναται νὰ ἀμφιβάλλῃ, ὅτι ὁ ἥλιος μέλλει ν' ἀνατείλῃ αὔριον, καὶ νὰ φανῇ, ὅσον φανῇ, εἰς σχῆμα κύκλου, καὶ οὐχὶ εἰς σχῆμα τετραγώνου.

Ἐντεῦθεν, τουτέστιν ἐκ τοῦ ἐξ ἀναλογίας συλλογισμοῦ, παρετήρησεν ὁ Ὀριγένης μὲ θαυμαστὴν ὀξύνοϊαν, ὅτι « ὅς-

τις πιεσέει τὰς Γραφὰς ὅτι εἶναι τοῦ κτίσαντος τὸν κόσμον, πρέπει δικαίως νὰ περιμένῃ ὅτι θέλει ἀπαντήσῃ τὸ αὐτὸ εἶδος τῶν ἀποριῶν περὶ αὐτῶν, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὴν σύστασιν τῆς κτίσεως.» Καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι δύναται νὰ προσεθῇ ὅτι ὅστις, διὰ τὰς δυσκολίας ταύτας, ἀρνεῖται ὅτι αἱ Γραφαὶ εἶναι ἐκ Θεοῦ, δύναται διὰ τὸν αὐτὸν τοῦτον λόγον ν' ἀρνηθῇ καὶ ὅτι ὁ κόσμος ἐκτίσθη ὑπ' αὐτοῦ. Ἐπειτα δὲ, ἂν ὑπάρχῃ ἀναλογία ἢ ὁμοιότης μεταξὺ τοῦ ὑπὸ τῆς ἀποκαλύψεως γνωστοποιουμένου εἰς ἡμᾶς συστήματος τῶν πραγμάτων καὶ τῆς οἰκονομίας τῆς Προνοίας καὶ τοῦ ὑπὸ τῆς πείρας καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ὁμοῦ, τουτέστι τῆς ἐγνωσμένης πορείας τῆς φύσεως· τοῦτο, δηλαδή ἡ ἀνχλογία ἢ ὁμοιότης αὕτη ἢ μεταξὺ τῶν δύο τούτων συστημάτων, εἶναι προϋπόληψις, ὅτι ἀμφότερα ἔχουσι τὸν αὐτὸν ποιητὴν καὶ τὴν αὐτὴν αἰτίαν· τοσαύτη τοῦλάχιστον ὥστε νὰ χρησιμεύῃ πρὸς ἀπάντησιν ἐνστάσεων κατὰ τῆς θείας ἀρχῆς τοῦ πρώτου, λαμβανομένων ἐκ πράγματος ἀναλόγου ἢ ὁμοίου πρὸς ὅ,τι εὐρίσκεται εἰς τὸ δεύτερον τὸ ὁμολογούμενον ὅτι εἶναι ἐκ Θεοῦ· διότι ποιητῆς τῆς φύσεως ὑποτίθεται ἐνταῦθα.

Τὸ νὰ σχηματίζωμεν τὰς περὶ συστάσεως καὶ κυβερνήσεως τοῦ κόσμου ἐννοίας ἡμῶν ἐκ συλλογισμοῦ, χωρὶς νὰ ἐπιστηρίζωμεν τὰς ὁποίας ἀναλαμβάνομεν ἀρχὰς εἴτε ἐπὶ τῶν προσόντων τοῦ Θεοῦ εἴτε ἐπὶ ἄλλου τινὸς θεμελίου, εἶναι τὸ αὐτὸ ὡς νὰ οἰκοδομῶμεν κόσμον ἐπὶ ἀπλῆς ὑποθέσεως, ὡς ἔπραξεν ὁ Καρτέσιος. Τὸ νὰ σχηματίζωμεν δὲ τὰς ἐννοίας ἡμῶν στηριζόμενοι ἐπὶ συλλογισμοῦ ἐξ ἀρχῶν αἰτινὲς εἶναι μὲν βέβαιαι, ἀλλ' ἐφαρμόζονται εἰς πράγματα εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ ἐφαρμόζωμεν αὐτάς, ὅπως πράττουσιν οἱ ἐξηγοῦντες τὴν τοῦ ἀνθρωπίνου

σώματος κατασκευήν, καὶ τὴν φύσιν τῶν νόσων καὶ τῶν φαρμάκων διὰ τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης ἀπλῶς, ἄνευ ἀρκούντων δεδομένων, εἶναι πλάνη πολὺ ὁμοία μὲ τὴν προμνημονευθεῖσαν· ἐπειδὴ ὅ,τι λαμβάνομεν διὰ νὰ καταστήσωμεν ἐφαρμοστὸν τὸν συλλογισμόν εἶναι ἀπλῇ ὑπόθεσις· πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογηθῇ ὀρθὸν τὸ νὰ συνδέῃ τις ἀφηρημένον συλλογισμόν μὲ τὴν παρατήρησιν τῶν γινόμενων καὶ ἐκ τῶν ἐγνωσμένων πραγμάτων νὰ συνάγῃ συμπεράσματα περὶ ἄλλων ὁμοίων μὲ αὐτά· καὶ ἐξ ἐκείνου τοῦ μέρους τῆς θείας κυβερνήσεως ἐπὶ τῶν λογικῶν πλασμάτων τὸ ὅποῖον ὑποπίπτει ὑπὸ τὴν ἀνθρωπίνην ὄψιν, νὰ συμπεραίνῃ περὶ τῆς ἐπ' αὐτῶν πλατυτέρας καὶ γενικωτέρας ἐκείνης Κυβερνήσεως ἥτις εἶναι ὑπεράνω αὐτῆς· καὶ ἐκ τοῦ ἐνεστώτος νὰ συνάγῃ ὅ,τι εἶναι πιθανόν, ἢ πιστευτὸν, ἢ ὅχι ἀπίστευτον νὰ συμβῇ εἰς τὸ μέλλον.

Ἐπειδὴ λοιπὸν αὕτη ἡ μέθοδος τοῦ συμπεραίνειν καὶ ἀποφασίζειν εἶναι πρακτικὴ, καὶ ἐπὶ ταύτης ἐξ ἀνάγκης στηριζόμενοι πρέπει νὰ πράττωμεν, ἐὰν θέλωμεν νὰ πράξωμεν ποσῶς, εἰς τὰ συνήθη ἔργα τοῦ βίου, ὡς οὔσης ἐναργῶς ἰσχυρᾶς, κατὰ διαφόρους βαθμοὺς, ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ καὶ τῆς ἀκριβείας τῆς ὅλης ἀναλογίας ἢ ὁμοιότητος· καὶ ἐπειδὴ ἔχει τηλικαύτην αὐθεντίαν διὰ νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὸ περὶ θρησκείας θέμα, καὶ αὐτῆς τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας, ἔχω σκοπὸν νὰ ἐφαρμόσω αὐτὴν εἰς τοῦτο τὸ περὶ θρησκείας ἀντικείμενον ἐν γένει, καὶ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς ἀποκεκαλυμμένης, λαμβάνων ὡς ἀποδεδειγμένον ὅτι ὑπάρχει νοερὸς Δημιουργὸς τῆς φύσεως, καὶ φυσικὸς Κυβερνήτης τοῦ κόσμου. Διότι καὶ προϋπόληψις δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ἐναντίον τούτου, προηγουμένη τῆς ἀποδείξεώς του, καὶ πολλάκις ἀπεδείχθη διὰ πολλῶν ἐνταυτῷ

λόγων· δηλαδή ἐκ τοῦ ἐπιχειρήματος τούτου τοῦ ἐξ ἀναλογίας καὶ τελικῶν αἰτιῶν, ἐξ ἀφηρημένων συλλογισμῶν, ἐκ τῆς ἀρχαιοτάτης παραδόσεως καὶ μαρτυρίας, καὶ ἐκ τῆς γενικῆς συμφωνίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Οὐδὲ φαίνεται, καθ' ὅσον ἐγὼ ἠξεύρω, νὰ ἀρνῶνται τοῦτο οἱ πλεῖστοι τῶν δοξαζόντων ὅτι δὲν εἶναι ἀποχρῶσα ἡ περὶ θρησκείας ἀπόδειξις.

Καθὼς δὲ ὑπάρχουσί τινες οἱ ὅποιοι, ἀντὶ νὰ προσέχωσιν εἰς ὅ,τι πραγματικῶς εἶναι ἡ σύστασις τῆς φύσεως, σχηματίζουν ἐπὶ ὑποθέσεων ἀπλῶν τὰς ἐννοίας των περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ κυβερνήσεως· οὕτως ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι οἵτινες εὐαρεστοῦνται νὰ πλάττωσι κενὰς καὶ ἀχρήστους θεωρίας περὶ τοῦ πῶς ἦτο δυνατόν νὰ διασχηματισθῇ ὁ κόσμος ἄλλως πῶς παρ' ὅπως εἶναι τώρα, καὶ νὰ φαντάζωνται ὅτι ἔπρεπεν, ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ἦτο δυνατόν, νὰ διαταχθῶσι καὶ νὰ διοικῶνται τὰ πράγματα κατ' ἄλλον καλλίτερον τύπον παρὰ τὸν ἐμφαινόμενον εἰς τὴν παροῦσαν διάταξιν καὶ διοίκησιν αὐτῶν. Ὑπόθεσις τώρα ἄνθρωπον τοιοῦτου φρονήματος προχωροῦντα διὰ τῶν ὀνειροπολήσεών του, ἐωσοῦ τέλος νὰ προσηλωθῇ ἐπὶ τινος εἰδικοῦ σχεδίου φύσεως, θεωρῶν αὐτὸ ὡς τὸ ἄριστον πάντων· δυσκόλως θέλει τις κατακριθῇ ὡς περιφρονητῆς τοῦ ἀνθρωπίνου νοῆς, ἐὰν ἤθελεν εἰπεῖν, καὶ πρὶν μάλιστα ἰδῇ αὐτὸ ὅτι τὸ σχέδιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἤθελε προσηλωθῇ ὁ θεωρητικὸς οὗτος ἄνθρωπος, ἔστω καὶ ὁ σοφώτατος τῶν υἱῶν τῶν ἀνθρώπων, πιθανῶς δὲν ἤθελεν εἶσθαι τὸ ἄριστον, καὶ κατ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἐννοιαν περὶ τοῦ ἀρίστου, εἴτε φρονεῖ ὡς τὸ ἄριστον ἐκεῖνο τὸ ὅποιον παρέχει ἀφορμὰς καὶ ἐλατήρια εἰς ἀσκήσιν τῆς μεγίστης ἀρετῆς, εἴτε ἐκεῖνο τὸ ὅποιον φέρει τὴν μεγίστην εὐδαιμονίαν, εἴτε ὅτι ἀμφότερα ταῦτα εἶναι ἀναγκαίως

συνδεδεμένα, καὶ συνέρχονται εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ σχέδιον. Ἰσως ὁμως δὲν εἶναι μάταιον νὰ ἴδωμεν ἐφάπαξ, τί ἤθελεν εἶσθαι τὸ ὅλον κεφάλαιον τῶν διορθώσεων τούτων καὶ φαντασιωδῶν βελτιώσεων ἐπὶ τοῦ συστήματος τῆς φύσεως, ἢ πόσον ἤθελον μᾶς ἀποπλανήσῃ τῆς ἀληθείας· φαίνεται δὲ ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εὑρεθῇ οὐδὲν πέρας, οὐδεμία παῦσις, πρὶν φθάσωμεν εἰς τοιαῦτά τινα συμπεράσματα, ὅποια τὰ ἐφεξῆς· Ὅτι ὅλα τὰ πλάσματα ἔπρεπεν ἐξ ἀρχῆς νὰ δημιουργηθῶσι τοσοῦτον τέλεια καὶ τοσοῦτον εὐτυχῇ, ὅσον ἐπεδέχοντο ποτὲ νὰ γείνωσιν· ὅτι τίποτε βέβαια κινδυνώδες δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπιβληθῇ εἰς αὐτὰ νὰ πράττωσι· (ράθυμοί τινες ἄνθρωποι ἤθελον ἴσως στοχασθῇ ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ὑποχρεωθῶσι νὰ πράττωσι καὶ διόλου τίποτε) ἢ βεβαίως ὅτι ἔπρεπε νὰ ληφθῇ δραστηκωτάτη φροντίς, ὥστε, εἴτε ἀναγκαίως εἴτε μὴ, ἐν τέλει ὁμως καὶ πραγματικῶς ἔπρεπε πάντοτε νὰ πράττωσιν ὅ,τι εἶναι ὀρθὸν καὶ συντελεστικώτατον εἰς τὴν εὐδαιμονίαν· τὸ ὅποῖον ἤθελε θεωρηθῇ ὡς εὐκολον εἰς δύναμιν ἄπειρον νὰ ἐκτελέσῃ, εἴτε μὴ δίδουσα εἰς αὐτὰ ἀρχὰς αἱ ὅποιαι ἦτο κίνδυνος νὰ τὰ ἀποπλανήσωσιν, ἢ θέτουσα τὴν ὀρθὴν πρακτικὴν ἀρχὴν εἰς πᾶσαν περίπτωσιν ἐνώπιον τοῦ νοὸς αὐτῶν ἀδιαλείπτως, μὲ τρόπον τοσοῦτον ἰσχυρὸν, ὥστε νὰ μὴν ἐλλείπῃ ἀπὸ τὸ νὰ καταπείθῃ αὐτὰ νὰ πράττωσι συμφώνως πρὸς αὐτήν· καὶ ὅτι ὅλη ἐκείνη ἡ μέθοδος τοῦ κυβερνᾶν διὰ ποινῶν ἔπρεπε ν' ἀπορρίφθῃ ὡς ἄτοπος, ὡς σκαιὰ καὶ βραδεῖα μέθοδος τοῦ διοικεῖν τὰ πράγματα, καὶ μάλιστα ὡς ἐναντία πρὸς κυριώτατόν τινα σκοπὸν, πρὸς τὸν ὅποῖον ἤθελεν ὑποτεθῇ ὅτι ἐδημιουργήθησαν τὰ πλάσματα, τουτέστι τὴν εὐδαιμονίαν.

Τώρα δὲ, χωρὶς νὰ ἐξετάσωμεν τί δύναται μερικῶς νὰ λεχθῇ πρὸς τὰ διάφορα μέρη τῆς μωρᾶς ταύτης καὶ ἀλ-

λοκότου θεωρίας, τὸ ἀνωτέρω ῥηθὲν εἶναι πλήρης, εὐθεῖα καὶ γενικὴ πρὸς αὐτὴν ἀπάντησις· τουτέστιν ὅτι δυνάμεθα ἐκ τῶν προτέρων νὰ ἴδωμεν ὅτι δὲν ἔχομεν δυνάμεις ἀρμόδιας πρὸς τοῦτο τὸ εἶδος τῶν θεωριῶν. Διότι ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι, ἐκ τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς ἡμετέρας φύσεως, ἀναποφεύκτως κρίνομεν ἢ ἀποφασίζομεν περὶ τινων σκοπῶν ὅτι εἶναι ἀπολύτως καθ' ἑαυτοὺς προτιμότεροι παρὰ ἄλλους, καὶ ὅτι οἱ προμνημονευθέντες σκοποὶ, ἢ ἂν οὗτοι συνέρχονται εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν, ὁ εἷς οὗτος εἶναι ἀπολύτως ὁ ἄριστος, καὶ ἐπομένως ὅτι πρέπει ἀναγκαίως νὰ συμπεράνωμεν ὅτι οἱ τελικοὶ σκοποὶ οἱ ἐν τῇ συστάσει τῆς φύσεως καὶ τῇ οἰκονομίᾳ τῆς Προνοίας διωρισμένοι εἶναι ἢ ὅσον ἐνδέχεται πλείστη ἀρετὴ καὶ εὐδαιμονία· ἀπέχομεν ὅμως πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ ἡμεθα ἱκανοὶ νὰ κρίνωμεν ὅποια τις τῶν πραγμάτων διάταξις ἤθελεν εἶσθαι εὐνοϊκωτάτη καὶ συντελεστικωτάτη πρὸς τὴν ἀρετὴν, ἢ ὅποια μέσα ἐδύναντο νὰ ᾔναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα εἰς προαγωγὴν τῆς μεγίστης εὐδαιμονίας εἰς σύστημα οὕτως ἐκτεταμένον ὥς δύναται νὰ ᾔναι ὁ ἴδιος ἡμῶν κόσμος, ἐμπεριλαμβάνων πάντα τὰ παρελθόντα καὶ τὰ μέλλοντα, καὶ ἂν ὑποθέσωμεν αὐτὸν ἀποκεχωρισμένον ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν ὄντων. Καὶ τῷ ὄντι τοσοῦτον μακρὰν ἀπέχομεν ἀπὸ τοῦ νὰ ἡμεθα ἱκανοὶ νὰ κρίνωμεν περὶ τούτου, ὥστε δὲν δυνάμεθα μάλιστα νὰ κρίνωμεν οὐδὲ ποῖα δύνανται νὰ ᾔναι τὰ ἀναγκαῖα μέσα τοῦ νὰ ἐγείρωμεν καὶ νὰ ὀδηγήσωμεν καὶ ἓνα μόνον ἄνθρωπον εἰς τὴν ὑψίστην τελειότητα καὶ εὐδαιμονίαν τῆς φύσεώς του. Μάλιστα δὲ, καὶ εἰς αὐτὰ τὰ μικρὰ πράγματα τοῦ παρόντος βίου εὐρίσκομεν ὅτι ἄνθρωποι διαφόρου ἀγωγῆς καὶ τάξεως δὲν εἶναι ἀρμόδιοι δικασταὶ ὁ εἷς τοῦ ἄλλου. Ὅλη ἡ ἡμετέρα φύσις μᾶς ὀδηγεῖ ν' ἀπονέμωμεν πᾶσαν ἠθικὴν τε-

λειότητα εἰς τὸν Θεόν, καὶ νὰ μὴ δεχώμεθα ὅτι ὑπάρχει εἰς αὐτόν τις ἀτέλεια. Καὶ τοῦτο θέλει εἶσθαι διαπαντὸς πρακτικὴ ἀπόδειξις τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ χαρακτῆρος πρὸς πάντας ὅσοι θέλουν ἐξετάσει τί ἐστὶ πρακτικὴ ἀπόδειξις, ἐπειδὴ αὕτη εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ ἐν ἡμῖν λαλοῦντος Θεοῦ. Καὶ ἐντεῦθεν συνάγομεν ὅτι ἡ ἀρετὴ πρέπει νὰ ᾖ εὐδαιμονία, καὶ ἡ κακία ἡ κακοδαιμονία παντὸς πλάσματος· καὶ ὅτι κανονικότης, καὶ τάξις, καὶ ὀρθότης ἀδύνατον νὰ μὴν ὑπερισχύσωσιν ἐν τέλει εἰς κόσμον ὑπὸ τὴν αὐτοῦ ὄντα κυβέρνησιν. Ἀλλ' ἡμεῖς δὲν δυνάμεθα κατ' οὐδένα τρόπον νὰ κρίνωμεν ὅποια εἶναι τὰ πρὸς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τούτου ἀναγκαῖα μέσα.

Ἀντὶ λοιπὸν νὰ ἐνασχολώμεθα εἰς ταύτην τὴν ἄχρηστον καὶ ὅχι πολὺ ἀθώαν ἀσχολίαν τοῦ πλάττειν φαντασιώδη σχέδια κόσμου καὶ μεθόδους τοῦ κυβερνᾶν αὐτόν, ἃς στρέψωμεν μᾶλλον τὴν διάνοιαν ἡμῶν πρὸς ὅ,τι μανθάνομεν ἐκ πείρας ὅτι εἶναι ἡ διοίκησις τῆς Φύσεως ὡς πρὸς νοητικὰ πλάσματα· ἥτις δύναται ν' ἀναλυθῇ εἰς γενικοὺς νόμους ἥτοι κανόνας διοικήσεως, ὅπως καὶ πολλοὶ τῶν νόμων τῆς Φύσεως ὡς πρὸς τὴν ἄψυχον ὕλην δύνανται νὰ συναχθῶσιν ἐκ πειραμάτων. Καὶ ἃς παραβάλλωμεν τὴν γνωστὴν τῶν πραγμάτων σύστασιν καὶ φορὰν πρὸς ὅ,τι λέγεται ὅτι εἶναι τὸ ἠθικὸν σύστημα τῆς Φύσεως· ἢ τὴν ὁμολογουμένην οἰκονομίαν τῆς Προνοίας, ἥτοι τὴν κυβέρνησιν ἐκείνην ὑπὸ τὴν ὁποίαν εὕρισκόμεθα, πρὸς ὅ,τι ἡ θρησκεία μᾶς διδάσκει νὰ πιστεύωμεν καὶ νὰ προσδοκῶμεν· καὶ ἃς ἴδωμεν εἰς ταῦτα ᾖ ἢ ὅχι ἀνάλογα καὶ ἐναρμόνια. Καὶ μετὰ τοιαύτην παραβολὴν θέλει εὐρεθῇ, σοχάζομαι, ὅτι ἔχουσι πολλὴν ἀναλογίαν καὶ ἀρμονίαν πρὸς ἀλλήλα· ὅτι ἀμφοτέρωθεν δύνανται νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τοὺς αὐτοὺς γενικοὺς νόμους, καὶ ν' ἀναλυθῶσιν εἰς τὰς αὐτὰς ἀρχὰς τῆς θείας κυβερνήσεως.

Ἡ ἀναλογία τὴν ὁποίαν ἐνταῦθα πρόκειται νὰ ἐξετάσωμεν, ἔχει ἑκτασιν ὅχι μικράν, συγκειμένη ἐκ διαφόρων μερῶν, εἰς τινὰ μὲν τούτων μᾶλλον, εἰς τινὰ δὲ ἥττον ἀκριβής. Εἰς ὀλίγα μὲν τινὰ παραδείγματα δύναται ἴσως νὰ φθάσῃ καὶ εἰς πρακτικὴν ἀληθῶς ἀποδείξιν, εἰς τινὰ δὲ ὅχι· καὶ εἰς ταῦτα ὁμῶς αὐτὴ ἐπισχύει, ὅτι ἀποδεικνύεται κατ' ἄλλον τινὰ τρόπον. Θέλει δὲ ἀναντιρρήτως δείξει, ὅτι πάμπολλοι ἔχουσι χρεῖαν νὰ μάθωσιν, ὅτι τῆς θρησκείας τὸ σύστημα, καὶ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς ἀποκεκαλυμμένης, ὡς σύστημα μόνον θεωρούμενον, καὶ πρὶν τῆς ἀποδείξεως αὐτοῦ, δὲν εἶναι πρᾶγμα γέλωτος ἄξιον, ἐκτὸς ἐὰν καὶ τὸ τῆς φύσεως εἶναι τοιοῦτον. Καὶ θέλει χορηγήσῃ ἀπάντησιν πρὸς ὅλας σχεδὸν τὰς ἐνστάσεις τὰς ἐναντίον τοῦ συστήματος ἀμφοτέρων, καὶ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας· ἂν καὶ ὅχι ἴσως ἀπάντησιν κατὰ τοσοῦτον μέγαν βαθμὸν, ἀλλὰ κατὰ βαθμὸν ὅχι μικρὸν πρὸς ἀπάντησιν πρὸς τὰς ἐναντίον τῆς ἀποδείξεως αὐτοῦ ἐνστάσεις· διότι ἐνστάσεις ἐναντίον ἀποδείξεως, καὶ ἐνστάσεις ἐναντίον τοῦ προκειμένου ν' ἀποδειχθῇ, εἶναι, ὡς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης, δύο διάφορα πράγματα.

Τώρα δὲ ἡ θεία κυβέρνησις τοῦ κόσμου, ἡ ὑπονοουμένη εἰς τῆς θρησκείας ἐν γένει τὴν ἔννοιαν καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ, ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος εἶναι ὠρισμένον νὰ ζῇ εἰς μέλλουσάν τινὰ κατὰς αἰν. (1) ὅτι ἐκεῖ πᾶς τις θέλει ἀνταμειφθῇ ἢ τιμωρηθῇ (2) ἀνταμειφθῇ ἢ τιμωρηθῇ δι' ὅλην τὴν ἐνταῦθα διαγωγὴν τὴν ὁποίαν σημαίνουν αἱ λέξεις «ἐνάρετος ἢ κακὴ διαγωγή, ἠθικῶς ἀγαθὴ

(1) Κεφ. α'.

(2) Κεφ. β'.

ἡ κακὴ » • (1) ὅτι ἡ παροῦσα ἡμῶν ζωὴ εἶναι δοκιμασία, κατὰστασις δοκιμασίας, (2) καὶ παιδαγωγίας, (3) δι' ἐκείνην τὴν μέλλουσαν, ὅσας καὶ ἂν φαντάζωνται τινες ἐκ τῆς περὶ ἀνάγκης δοξασίας των ὅτι ἔχουσιν ἐνστάσεις ἐναντίον καὶ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως τοιούτου ἠθικοῦ σχεδίου ὅποιον εἶναι τοῦτο • (4) καὶ ὅποιαιδέποτε ἐνστάσεις καὶ ἂν φαίνωνται ἐναντίαι τῆς σοφίας καὶ ἀγαθότητος αὐτοῦ, ὡς τοσοῦτον ἀτελῶς ἐγνωσμένον εἰς ἡμᾶς ἐπὶ τοῦ παρόντος. (5) Ὅτι ἐπειδὴ ὁ κόσμος οὗτος εἶναι εἰς κατὰστασιν ἀποστασίας καὶ κακίας, καὶ ἐπομένως ἀπωλείας, ἡ αἴσθησις δὲ τῶν ἀνθρώπων περὶ τῆς καταστάσεως καὶ τοῦ χρέους των εἶναι μεγάλως ἐφθαρμένη τοῦτο παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς τὴν θείαν Πρόνοιαν νὰ προσθέσῃ ἑτέραν οἰκονομίαν, ἥτις εἶναι εἰς ἄκρον σπουδαία, (6) διὰ θαυμάτων ἀποδεδειγμένη, (7) ἀλλὰ περιέχουσα ἐν ἑαυτῇ πολλὰ πράγματα παράδοξα εἰς ἡμᾶς φαινόμενα καὶ ἀπροσδόκητα • (8) οἰκονομίαν τῆς Προνοίας, ἥτις εἶναι σχέδιον ἢ σύστημα πραγμάτων, (9) ἐνεργούμενον διὰ τῆς μεσιτείας Θείου προσώπου, τοῦ Μεσσίου, πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ κόσμου • (10) ὅχι ὅμως πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους ἀποκεκαλυμμένον, οὐδὲ μὲ τὴν μεγίστην ὅσον ἐνδέχεται ἀποδεδειγμένον ἀπόδειξιν πρὸς ὅλους ἐκείνους εἰς τοὺς ὁποίους ἀπεκαλύφθη • ἀλλὰ μόνον πρὸς τοιοῦτον μέρος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ μετὰ τοιαύτης μερικῆς ἀποδείξεως ὅπως ἔκρινεν ἀρμόδιον ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ. (11) Ὁ σκοπὸς λοιπὸν τῆς ἐπομένης πραγματείας εἶναι νὰ δείξῃ, ὅτι τὰ διάφορα μέρη τῆς ἠθικῆς καὶ Χριστιανικῆς οἰκονομίας, κατὰ τῶν ὁποίων

(1) Κεφ. γ'.

(2) Κεφ. δ'.

(3) Κεφ. ε'.

(4) Κεφ. ς'.

(5) Κεφ. ζ'.

(6) Τμῆμ. Β'. Κεφ. α'.

(7) Κεφ. β'.

(8) Κεφ. γ'.

(9) Κεφ. δ'.

(10) Κεφ. ε'.

(11) Κεφ. ς'. ζ'.

κυρίως γίνονται αἱ ἐνστάσεις, ἐμπεριλαμβάνοντα τὸ σύστημα καὶ τὴν δημοσίευσιν αὐτῆς, καὶ τὰς ἀποδείξεις τὰς ὁποίας ὁ Θεὸς ἐχορήγησε περὶ τῆς ἀληθείας αὐτῆς· ὅτι τὰ ἰδιαίτερα μέρη ὅλης ταύτης τῆς οἰκονομίας, ἐναντίον τῶν ὁποίων κυρίως γίνονται ἐνστάσεις, εἶναι ἀνάλογα πρὸς ὅ,τι βλέπομεν εἰς τὴν σύστασιν καὶ πορείαν τῆς Φύσεως, ἢ τῆς Προνοίας· ὅτι αἱ κατὰ τῆς πρώτης ἐπιφερόμεναι ἐνστάσεις δύνανται νὰ λεχθῶσι μὲ τὴν αὐτὴν ὀρθότητα καὶ ἐναντίαν τῶν δευτέρων, ὅπου εὐρίσκεται πραγματικῶς ὅτι εἶναι ἀνίσχυροι· καὶ ὅτι τοῦτο τὸ ἐπιχείρημα, τὸ ἐξ ἀναλογίας, εἶναι ἐν γένει ἀναντίρρητον, καὶ ἔχει ἀναμφιβόλως βαρύτητα ὑπὲρ τῆς θρησκείας, (I) καὶ ἂν φαίνεται νὰ ὑπάρχωσιν ἑνστάσεις ἐναντίον αὐτοῦ, καὶ ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχη ἀληθῶς εὐλογὸς τις αἰτία διαφορᾶς φρονήματος ὡς πρὸς τὸν ἰδιαίτερον βαθμὸν τῆς βαρύτητος ὅστις πρέπει ν' ἀποδοθῇ εἰς αὐτήν. Αὕτη εἶναι συνοπτικὴ ἐκθεσις τῶν διαλαμβανομένων εἰς τὴν ἐπομένην πραγματείαν. Θέλω δὲ ἀρχίσει ἐξ ἐκείνου τοῦ ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ βάσις ὅλων τῶν ἡμετέρων ἐλπίδων καὶ ὅλων τῶν φόβων, ὅλων ἐκείνων τῶν ἐλπίδων καὶ φόβων, τῶν πολλοῦ λόγου ἀξίων· τουτέστιν ἐκ τοῦ περὶ μελλούσης ζωῆς.

(1) Κεφ. ή.

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

ΠΡΟΣ ΤΗΝ

ΣΥΣΤΑΣΙΝ ΚΑΙ ΠΟΡΕΙΑΝ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ.

ΤΜΗΜΑ Α'.

ΠΕΡΙ ΦΥΣΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ μελλούσης ζωῆς.

ΠΑΡΑΔΟΞΟΙ ἀπορίαι ἐπροβλήθησαν ὑπὸ τινων περὶ τῆς προσωπικῆς ταυτότητος τῶν ζώντων πλασμάτων, ἥτις ὑπονοεῖται εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς νῦν καὶ τῆς μετὰ ταῦτα ὑπάρξεως ἡμῶν· ἢ εἰς δύο διαδοχικὰ σημεῖα χρόνου· τὰς ὁποίας ὅστις νομίζει ἀξίας λόγου τινός, δύναται νὰ τὰς ἴδῃ ἀνακρινόμενας εἰς τὴν πρώτην διατριβὴν τὴν εἰς τὸ τέλος τοῦ παρόντος πονήματος. Χωρὶς δὲ ν' ἀποβλέψωμεν ἐνταῦθα εἰς οὐδεμίαν ἐξ αὐτῶν, ἃς ἐξετάσωμεν ὁποῖαν ιδέαν ὑπεγείρουσιν εἰς ἡμᾶς περὶ τοῦ ἀποτελέσματος, τὸ ὁποῖον δύναται ἢ δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἐφ' ἡμᾶς ὁ θάνατος, ἢ ἀναλογία τῆς φύσεως καὶ αἱ διάφοροι μεταβολαὶ τὰς ὁποίας ἤδη ὑπεμείναμεν, καὶ ἐκεῖναι προσέτι τὰς ὁποίας ἠξεύρομεν ὅτι δυνάμεθα νὰ ὑπομείνωμεν χωρὶς ν' ἀπολεσθῶμεν· καὶ εἰ δὲν ἦναι πιθανὸν ἐντεῦθεν, ὅτι δυνάμεθα νὰ ἐπιζήσωμεν καὶ μετὰ τὴν μεταβολὴν ταύτην, καὶ νὰ ὑπάρχωμεν εἰς μέλλουσάν τινα κατάστασιν ζωῆς καὶ ἀντιλήψεως.

Α'. Παρατηροῦντες ὅτι ἐγεννήθημεν εἰς τὸν παρόντα κόσμον μὲ τὴν ἀσθενῆ τῆς νηπιότητος ἀτελῆ κατάστασιν, καὶ ὅτι ἀπὸ ταύτης ἐφθάσαμεν βαθμηδὸν εἰς ὥριμον ἡλικίαν, εὐρίσκομεν ὅτι εἶναι γενικὸς νόμος τῆς φύσεως εἰς τὸ ἡμέτερον εἶδος, ὥστε τὰ αὐτὰ πλάσματα, τὰ αὐτὰ ἄτομα, νὰ ὑπάρχωσιν εἰς βαθμοὺς ζωῆς καὶ ἀντιλήψεως, μετὰ δυνάμεων ἐνεργείας, ἀπολαύσεως καὶ κακοπαθήσεως, κατὰ μίαν περίοδον τῆς ὑπάρξεώς των, πολὺ διαφόρους τῶν προσδιωρισμένων εἰς αὐτὰ κατ' ἄλλην περίοδον αὐτῆς. Ὁ αὐτὸς οὗτος νόμος ἐπικρατεῖ καὶ εἰς ἄλλα πλάσματα· διότι ἡ διαφορὰ τῶν ἱκανοτήτων καὶ καταστάσεων τῆς ζωῆς αὐτῶν ὅταν γεννηθῶσι (διὰ νὰ μὴν ἀναδράμω ἀνωτέρω) καὶ ὅταν φθάσωσιν εἰς ὥριμον ἡλικίαν· ἢ ἐκ σκωλήκων εἰς μυίας μεταβολή, καὶ ἢ ἐκ ταύτης μεγίστη αὔξεις τῶν εἰς κίνησιν δυνάμεών των· καὶ πετεινὰ καὶ ἔντομα διασχίζοντα τὸ λέπυρον ἥτοι τὴν κατοικίαν των, καὶ οὕτως εἰσερχόμενα εἰς νέον κόσμον, ἐφωδιασμένον μὲ νέας ὑπὲρ αὐτῶν εὐπορίας, καὶ εὐρίσκοντα νέον κύκλον ἐνεργείας προσδιωρισμένον εἰς αὐτά· ταῦτα εἶναι παραδείγματα τούτου τοῦ γενικοῦ νόμου τῆς φύσεως. Οὕτω πᾶσαι αἱ ποικίλαι καὶ θαυμάσιοι μεταμορφώσεις τῶν ζώων πρέπει νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν ἐνταῦθα. Ἀλλ' αἱ τῆς ζωῆς καταστάσεις εἰς τὰς ὁποίας ὑπῆρχομεν ἡμεῖς αὐτοὶ πρότερον, εἰς τὴν κοιλίαν τῆς μητρὸς καὶ εἰς τὴν νηπιότητα ἡμῶν, εἶναι σχεδὸν τοσοῦτον διάφοροι τῆς παρούσης εἰς τὴν ὥριμον ἡμῶν ἡλικίαν, ὅσον ἐνδέχεται νὰ φαντασθῇ τις ὅτι δύνανται νὰ διαφέρωσι δύο καταστάσεις ἢ βαθμοὶ ζωῆς. Ὅτι λοιπὸν μέλλομεν νὰ ὑπάρχωμεν μετὰ ταῦτα εἰς κατάστασιν τοσοῦτον διάφορον (ὑπόθεσις) τῆς παρούσης, ὅσον αὕτη εἶναι διάφορος τῆς προτέρας ἡμῶν καταστάσεως, εἶναι ἀπλῶς σύμφωνον πρὸς

τὴν ἀναλογίαν τῆς φύσεως, σύμφωναν πρὸς φυσικὴν τινα τάξιν ἢ διορισμὸν τοῦ αὐτοῦ ἐκείνου εἶδους μὲ ὅ,τι ἤδη ἐδοκιμάσαμεν.

Β'. Ἡξεύρομεν ὅτι ἔχομεν ἰκανότητος ἐνεργείας, εὐδαιμονίας, καὶ κακοδαιμονίας· διότι συναισθανόμεθα ὅτι ἐνεργοῦμεν, ὅτι ἀπολαύομεν ἡδονὴν, καὶ πάσχομεν λύπην. Τώρα δὲ, τοῦτο τὸ νὰ ἔχωμεν ταύτας τὰς δυνάμεις καὶ ἰκανότητος πρὸ τοῦ θανάτου, παρέχει προϋπόληψιν τινα ὅτι θέλομεν ἔχει αὐτάς καὶ ἐν τῷ θανάτῳ καὶ μετὰ τὸν θάνατον· μάλιστα δὲ καὶ πιθανότητα, ἀφθόνως ἀρκοῦσαν, ὥστε νὰ πράττωμεν κατ' αὐτὴν, ἐκτὸς ἐὰν ἔχωμεν θετικόν τινα λόγον νὰ φρονῶμεν ὅτι ὁ θάνατος εἶναι ἀφανισμὸς τῶν ζωτικῶν ἐκείνων δυνάμεων· ἐπειδὴ κατὰ πᾶσαν περίπτωσιν ὑπάρχει πιθανότης, ὅτι ὅλα τὰ πράγματα θέλουσι διαμένει τοιαῦτα ἐντελῶς ὅποια ἐδοκιμάσαμεν ὅτι εἶναι, ἐξαιρουμένων ἐκείνων περὶ τῶν ὁποίων ἔχομέν τινα λόγον νὰ φρονῶμεν ὅτι θέλουσιν ἀλλοιωθῇ. Τοῦτο δὲ εἶναι ἐκεῖνο τὸ εἶδος (α) τῆς προϋπολήψεως ἢ πιθανότητος ἐξ ἀναλογίας, ἐκφραζόμενον καὶ δι' αὐτῆς τῆς λέξεως διαμονή, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ μόνος φυσικὸς λόγος τὸν ὁποῖον ἔχομεν ὥστε νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἡ πορεία τοῦ κόσμου θέλει ἐξακολουθεῖ καὶ αὐριον ὅπως μέχρι τοῦδε, καθ' ὅσον ἐγνωρίσαμεν ἐξ ἰδίας ἡμῶν πείρας ἢ ἐξ ἱστορικῶν γνώσεων. Μάλιστα δὲ αὐτὸ φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ μόνος ἡμῶν λόγος ὥστε νὰ πιστεύωμεν ὅτι πᾶσά τις οὐσία, νῦν ὑπάρχουσα,

(α) Λέγω εἶδος προϋπολήψεως ἢ πιθανότητος, διότι ἐγὼ δὲν θέλω νὰ βεβαιώσω ὅτι ἡ πληροφορία ὅτι αἱ ζῶσαι ἡμῶν δυνάμεις θέλουν ἐξακολουθεῖ μετὰ θάνατον νὰ εἶναι τοῦ αὐτοῦ βαθμοῦ μὲ τὴν πληροφορίαν ὅτι αἱ οὐσίαι ἡμῶν θέλουν ἐξακολουθεῖ.

Θέλει διαμένει ὑπάρχουσα καὶ ἄλλην εἰσέτι στιγμὴν, τῆς αὐθυπάρκτου οὐσίας ἐξαιρουμένης. Οὕτως, ἐὰν οἱ ἄνθρωποι ἐβεβαιόνοντο ὅτι τὸ ἄγνωστον σύμβαμα, ὁ θάνατος, δὲν εἶναι καταστροφή τῶν ἡμετέρων δυνάμεων τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ τοῦ ἐνεργεῖν, οὐδεὶς φόβος ἤθελεν ὑπάρχει μὴ ἄλλη τις δύναμις ἢ σύμβαμα ἄσχετον μὲ τοῦτο, τὸ τοῦ θανάτου, ἤθελε καταστρέψει τὰς δυνάμεις ταύτας εἰς τὴν στιγμὴν καθ'αυτὸ τοῦ θανάτου ἐκάστου πλάσματος, καὶ ἐπομένως οὐδεμίᾳ ἀμφιβολίᾳ ὅτι ἤθελον διαμένει μετ' αὐτόν· τοῦτο δεικνύει τὴν μεγάλην πιθανότητα ὅτι αἱ ζῶσαι ἡμῶν δυνάμεις θέλουν διαμένει μετὰ θάνατον, ἐκτὸς ἐὰν ὑπάρχη τις λόγος νὰ φρονῶμεν ὅτι ὁ θάνατος εἶναι καταστροφή αὐτῶν. (1) Διότι, ἐὰν ἤθελεν εἶσθαι κατὰ τινὰ τρόπον βέβαιον ὅτι ἠθέλαμεν ζῆ μετὰ θάνατον, ἂν μόνον ἦτο βέβαιον ὅτι ὁ θάνατος δὲν ἤθελεν εἶσθαι καταστροφή ἡμῶν, πρέπει ἀναγκαίως νὰ ᾖναι πολὺ πιθανὸν ὅτι μέλλομεν νὰ

(1) Καταστροφή ζωσῶν δυνάμεων, εἶναι φράσις ἀναποφεύκτως ἀμφίλογος· καὶ δύναται νὰ σημαίνῃ εἴτε τὴν καταστροφήν τοῦ ζῶντος ὄντος, οὕτως, ὥστε τὸ αὐτὸ ζῶν ὄν νὰ μὴν εἶναι πλέον ἱκανὸν ν' ἀντιλαμβάνηται ἢ νὰ πράττῃ ποσῶς· εἴτε τὴν καταστροφήν ἐκείνων τῶν μέσων καὶ ὀργάνων διὰ τῶν ὁποίων εἶναι ἱκανὸν τῆς παρούσης αὐτοῦ ζωῆς, καὶ τῆς παρούσης τοῦ καταστάσεως τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ ἐνεργεῖν. Ἐνταῦθα λαμβάνομεν αὐτὴν κατὰ τὴν πρώτην ἔννοιαν· ὅταν δὲ λαμβάνωμεν αὐτὴν κατὰ τὴν δευτέραν, τότε προσθέτομεν καὶ τὸ ἐπίθετον «παρουσῶν». Ἡ στέρησις τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀνθρώπου τινὸς εἶναι καταστροφή ζωσῶν δυνάμεων κατὰ τὴν δευτέραν ἔννοιαν· ἀλλὰ δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ φρονῶμεν ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ καταστροφή ζωσῶν δυνάμεων κατὰ τὴν πρώτην ἔννοιαν. Δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ φρονῶμεν ὅτι ὄν ἐνδεδυμένον ζωσας δυνάμεις στερεῖται ποτὲ αὐτάς καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ὑπάρξεώς του, καθὼς μὴδὲ νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἡ πέτρα ποτὲ ἀποχτᾷ αὐτάς.

ζῶμεν μετ' αὐτήν, εἰάν δὲν ὑπάρχη οὐδείς λόγος νὰ φρονῶμεν ὅτι ὁ θάνατος θέλει μᾶς καταστρέψει.

Τώρα, ἂν καὶ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι, προηγουμένως τῶν φυσικῶν καὶ ἠθικῶν περὶ μελλούσης ζωῆς ἀποδείξεων τῶν κοινῶς ἐπαγομένων, ἤθελεν ἐγερθῇ γενικὴ τις συγκεχυμένη ὑπόνοια, ὅτι εἰς τὸν μέγαν κλονισμόν καὶ ἀλλοίωσιν τὰ ὅποια θέλομεν ὑποφέρει διὰ τοῦ θανάτου, ἡμεῖς, τοῦτέστιν αἱ ζῶσαι ἡμῶν δυνάμεις, ἐδύναντο ὁλοκλήρως νὰ καταστραφῶσιν· ὅμως καὶ πρὸ τῶν ἀποδείξεων αὐτῶν δὲν ὑπάρχει πραγματικῶς οὐδεμία ἰδιαιτέρα εὐκρινὴς βάσις ἢ λόγος πρὸς τὸν φόβον τοῦτον διόλου, καθ' ὅσον ἐγὼ δύναμαι νὰ ἐννοήσω. Εἰάν δὲ ὑπάρχη, τοῦτο, πρέπει νὰ ἐγείρεται εἴτε ἐκ τοῦ λόγου αὐτοῦ τοῦ πράγματος, εἴτε ἐκ τῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως.

Ἀλλ' ἐκ τοῦ λόγου τοῦ πράγματος δὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ θάνατος εἶναι καταστροφή τῶν ζώντων πλασμάτων, ἐπειδὴ δὲν γνωρίζομεν διόλου τί ἐστὶν ὁ θάνατος καθ' ἑαυτόν· ἀλλὰ μόνον τινὰ τῶν ἀποτελεσμάτων του· ὡς τὴν διάλυσιν τῆς σαρκὸς, τοῦ δέρματος, καὶ τῶν ὀστέων· καὶ τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα δὲν φαίνονται κατ' οὐδένα τρόπον νὰ σημαίνωσι τὴν καταστροφήν ζώντος πλάσματος. Πρὸς τούτοις δὲ, καθὼς εἴμεθα εἰς μεγάλην ἄγνοιαν ἐκ τίνος ἐξήρτηται ἡ ἀσκήσις τῶν ζωσῶν ἡμῶν δυνάμεων, οὕτως ἀγνοοῦμεν παντάπασι καὶ ἐκ τίνος ἐξήρτηνται αὐταὶ αἱ ἴδιαι δυνάμεις· αὐταὶ αἱ ἴδιαι δυνάμεις, διαστελλόμεναι ὅχι μόνον τῆς παρούσης αὐτῶν ἀσκήσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς παρούσης ἱκανότητος τοῦ ἀσκεῖν αὐτάς· καὶ ἀντιταττόμεναι πρὸς τὴν καταστροφήν των· διότι ὁ ὕπνος, ἢ καὶ ἡ λειποθυμία, μᾶς δεικνύει ὅχι μόνον ὅτι ὑπάρχουσιν αἱ δυνάμεις αὗται ἐνῶ δὲν ἀσκοῦνται,

καθώς καὶ ἡ παθητικὴ δύναμις τοῦ κινεῖσθαι ὑπάρχει εἰς τὴν ἄψυχον ὕλην· ἀλλὰ δεικνύει προσέτι ὅτι ὑπάρχουσι, καὶ ὅταν δὲν ὑπάρχῃ οὐδεμία ἐπὶ τοῦ παρόντος ἰκανότης τοῦ ἀσκεῖν αὐτάς· ἢ ὅτι αἱ ἰκανότητες τοῦ ἀσκεῖν αὐτάς ἐπὶ τοῦ παρόντος, καθὼς καὶ ἡ πραγματικὴ αὐτῶν ἀσκησις, δυνατὸν ν' ἀναβληθῶσι, καὶ ὁμῶς αἱ δυνάμεις αὐταὶ νὰ διαμένωσιν ἀκατάστρεπτοι. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡμεῖς δὲν γνωρίζομεν διόλου πόθεν ἡ τῶν ζώων ἡμῶν δυνάμεων ὑπαρξίς ἐξήρτηται, τοῦτο δεικνύει προσέτι ὅτι ἐκ τοῦ λόγου τοῦ πράγματος δὲν δύναται νὰ συναχθῇ οὐδεμία πιθανότης, ὅτι ὁ θάνατος θέλει εἶσθαι καταστροφὴ αὐτῶν· διότι ἡ ὑπαρξίς των ἐνδέχεται νὰ ἐξαρτᾶται ἐκ τινος πράγματος κατ' οὐδένα βαθμὸν ἐγγιζομένου ὑπὸ τοῦ θανάτου, ἢ καὶ ὅλως ὑπερτέρου τῆς δυνάμεως τοῦ βασιλέως τούτου τῶν τρόμων· ὥστε εἶναι βεβαιότατον ὅτι, ὁ λόγος τοῦ πράγματος δὲν μᾶς δεικνύει οὐδεμίαν σχέσιν μεταξὺ τοῦ θανάτου καὶ τῆς καταστροφῆς ζώντων πλασμάτων. Οὐδὲ δυνάμεθα νὰ εὕρωμέν τι δι' ὅλης τῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως, παρέχον εἰς ἡμᾶς οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην καὶ προὔποληψιν, ὅτι τὰ ζῶα χάνουσι ποτὲ τὰς ζωτικὰς των δυνάμεις· πολὺ δὲ ὀλιγώτερον, ἂν αὐτὸ ἦτο δυνατόν, ὅτι χάνουσιν αὐτάς ὑπὸ τοῦ θανάτου· διότι δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν δύναμιν, διὰ τῆς ὁποίας ν' ἀνιχνεύσωμέν τι δι' αὐτοῦ ἢ πέραν αὐτοῦ, ὥστε νὰ ἴδωμεν τί ἀποβαίνουσιν αὐταί. Τὸ συμβάν τοῦτο τὰς ἀπομακρύνει τῆς ἡμετέρας ὀψεως. Καταστρέφει δὲ τὴν ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἀπόδειξιν, τὴν ὁποίαν πρὸ τοῦ θανάτου αὐτῶν εἴχομεν, ὅτι εἶχον ζώσας δυνάμεις, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ μᾶς χορηγῇ οὐδὲ παραμικρὸν λόγον ἵνα πιστεύωμεν, ὅτι τότε, ἢ δι' αὐτοῦ τοῦ συμβάντος, ἀποστεροῦνται αὐτάς.

Ἡ γνῶσις δὲ ἡμῶν ὅτι εἶχον τὰς δυνάμεις ταύτας, μέχρι αὐτῆς ἐκείνης τῆς στιγμῆς ὅπου ἔχομεν δυνάμεις ἱκανὰς νὰ παρακολουθῶμεν αὐτάς, εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν πιθανότης ὅτι τὰς ἔχουσι καὶ πέραν αὐτῆς. Αὕτη δὲ ἐπισχύεται, καὶ λαμβάνει ἀξιοπιστίαν τινὰ ἐπαισθητὴν, ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῶν ὁποίων ἡμεῖς ἐδοκιμάσαμεν μεγίστων καὶ τεραστίων μεταβολῶν· μεταβολῶν τοσοῦτον μεγάλων, ὥστε ἡ ὑπαρξίς ἡμῶν εἰς ἄλλην κατάστασιν ζωῆς, ἀντιλήψεως καὶ ἐνεργείας, δὲν θέλει εἶσθαι εἰμὴ σύμφωνος πρὸς μέθοδον προνοητικῆς διοικήσεως, ὁμοίαν τῆς ὁποίας ἐνηργήθη ἤδη, καὶ μάλιστα πρὸς ἡμᾶς αὐτούς· σύμφωνος πρὸς πορείαν τινὰ τῆς φύσεως ὁμοίαν τῆς ὁποίας ἤδη διήλθομεν.

Ἐπειδὴ ὁμως εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν αἰσθάνηται τις μεγάλως, πόσον εἶναι δύσκολον νὰ κατασιγάσῃ τις τὴν φαντασίαν ἀρκούντως ὥστε νὰ κάμῃ τὴν φωνὴν τοῦ ὀρθοῦ λόγου εὐκρινῶς καὶ ν' ἀκουσθῇ εἰς ταύτην τὴν περίπτωσιν· ἐπειδὴ ἐκ νηπιότητος εἴμεθα συνειθισμένοι νὰ ἐνδίδωμεν εἰς αὐτὴν τὴν προπετῇ καὶ ἀπατηλῇ δυνάμιν, αἰέποτε παρεισδύουσιν πέραν τοῦ κύκλου τῆς, βοηθοῦσαν μὲν ὁπωσοῦν τὸ ἀντιληπτικόν, ἀλλὰ πρόξενον πάσης ἀπάτης. Ἐπειδὴ εἶναι φανερόν ὅτι ἀποπλανώμεθα εἰς παχυλὰς καὶ ἀτελεῖς ἐννοίας πραγμάτων, λαμβάνοντες ὡς ὁμολογούμενον ὅτι γνωρίζομεν ὅ,τι ἀληθῶς ἀγνοοῦμεν παντάπασιν· εἶναι πρέπον ἴσως νὰ ἐξετάσωμεν τὰς φαντασιώδεις προὑπολήψεις, ὅτι ὁ θάνατος θέλει εἶσθαι ἡ καταστροφή ἡμῶν, προερχομένας ἐκ τούτων τῶν εἰδῶν τῶν πρωϊαιτάτων καὶ μονίμων προλήψεων· καὶ νὰ δείξωμεν πόσον μικρὰ δύναται πραγματικῶς νὰ ᾔῃαι ἡ ἀξία αὐτῶν, ἂν καὶ δὲν δυνάμεθα ὁλοκλήρως νὰ τὰς ἀπεκδυθῶμεν.

Α'. Πᾶσα λοιπὸν προὑπόληψις ὅτι ὁ θάνατος εἶναι κατα-

στροφή ζώντων πλασμάτων, πρέπει νὰ στηρίζηται ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι αὐτὰ εἶναι σύνθετα, καὶ ἐπομένως διαιρετά. Ἀλλ' ἀφοῦ ἡ συνείδησις εἶναι μία καὶ ἀτομικὴ δύναμις, φαίνεται ὅτι καὶ τὸ ὑποκείμενον ὅπου αὐτὴ ἔχει τὴν ἑδραν τῆς, εἶναι τοιοῦτον ὡσαύτως. Διότι, ἐὰν ἡ κίνησις μορίου τινὸς ὕλης ἦτον ἀπολύτως μία καὶ ἀδιαίρετος· ὥστε νὰ ᾔῃναι ἀντίφασις τὸ νὰ ὑποθέτῃ τις μέρος μὲν τῆς κινήσεως ταύτης ὡς ὑπάρχον, μέρος δὲ ὡς μὴ ὑπάρχον, τουτέστι μέρος μὲν τῆς ὕλης ταύτης ὡς κινούμενον, μέρος δὲ ὡς ἀκίνητο· τότε ἡ τοῦ κινεῖσθαι δύναμις αὐτοῦ ἤθελεν εἶσθαι ἀδιαίρετος· καὶ τοιοῦτον προσέτι ἤθελεν εἶσθαι καὶ τὸ ὑποκείμενον ὅπου ἐνυπάρχει ἡ δύναμις, δηλαδὴ τὸ μόνιον ἐκεῖνο τῆς ὕλης· διότι ἐὰν ἡ δύνατο τοῦτο νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο, ἐν μὲν μέρος ἐνδεχόμενον ἦτο νὰ κινῆται, τὸ δὲ ἄλλο νὰ ἀκίνητῃ, τὸ ὁποῖον ἐναντιοῦται πρὸς τὴν ὑπόθεσιν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐλέχθη ὑπὸ τινων, καὶ ὡς φαίνεται ὀρθῶς, ἀφοῦ δὲν ἀπεδείχθη τι ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου, ὅτι ἐπειδὴ ἡ ἀντίληψις ἢ συνείδησις, τὴν ὁποίαν ἔχομεν τῆς ἰδίας ἡμῶν ὑπάρξεως, εἶναι ἀδιαίρετος, ὥστε εἶναι ἀντίφασις τὸ νὰ ὑποθέσωμεν ἐν μὲν μέρος ὑπάρχον ἐνταῦθα, ἄλλο δ' ἐκεῖ, ἡ δύναμις τῆς ἀντιλήψεως ἢτοι ἡ δύναμις τῆς συνειδήσεως, εἶναι καὶ αὐτὴ ὡσαύτως ἀδιαίρετος· ἐπομένως δὲ καὶ τὸ ὑποκείμενον ὅπου ἐδρεύει, τουτέστι, τὸ τὴν συνείδησιν ἔχον ὄν. Τώρα, ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι τὸ ζῶν πλάσμα, τὸ ὁποῖον ἕκαστος ἄνθρωπος ὀνομάζει ἑαυτὸν, εἶναι οὕτως ἐν μόνον ὄν, τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει τοῦλάχιστον πλειότερα δυσκολία νὰ φαντασθῶμεν παρὰ νὰ τὸ φαντασθῶμεν ὡς σύνθετον, καὶ περὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ νῦν μνημονευθεῖσα ἀπόδειξις· ἔπεται ὅτι τὰ ὀργανικὰ ἡμῶν σώματα δὲν εἶναι πλειότερον ἡμεῖς αὐτοί, ἢ μέρος ἡμῶν αὐτῶν, παρ' ὅσον εἶναι καὶ οἵαδήποτε ἄλλη

ὕλη περίξ ἡμῶν. Καὶ εἶναι τοσοῦτον εὐκόλον νὰ συλλάβωμεν τὸ πῶς ἡ ὕλη, ἥτις δὲν εἶναι οὐδὲν μέρος ἡμῶν, δόναται νὰ προσοικειωθῇ εἰς ἡμᾶς καθ' ὃν τρόπον εἶναι προσοικειωμένα τὰ παρόντα ἡμῶν σώματα, ὅσον καὶ τὸ πῶς δυνάμεθα νὰ λαμβάνωμεν ἐντυπώσεις ἐξ οἰασδ' ἥποτε ὕλης, ἢ νὰ ἔχωμεν δύναμιν ἐπ' αὐτῆς. Εἶναι τοσοῦτον εὐκόλον νὰ συλλάβωμεν ὅτι ἐδυνάμεθα νὰ ὑπάρχωμεν ἐκτὸς τῶν σωμάτων καθὼς καὶ ἐντὸς αὐτῶν· ὅτι ἐδυνάμεθα νὰ ἐμψυχόνωμεν σώματα οἷωνδ' ἥποτε ἄλλων ὀργάνων καὶ αἰσθήσεων ὅλως διαφόρων παρὰ ταῦτα τὰ νῦν εἰς ἡμᾶς δεδομένα· καὶ ὅτι δυνατὸν εἰς τὸ μέλλον νὰ ἐμψυχόνωμεν τὰ αὐτὰ ταῦτα ἢ νέα σώματα ποικίλως διατεθειμένα καὶ ὀργανισμένα· ὅσον καὶ τὸ νὰ συλλάβωμεν πῶς δυνάμεθα νὰ ἐμψυχόνωμεν τοιαῦτα σώματα ὅποια τὰ παρόντα. Καὶ τελευταῖον ἡ διάλυσις ὅλων τούτων τῶν διαφόρων ὀργανισμένων σωμάτων, ὑποτεθέντος ὅτι ἡμεῖς ἐμψυχόναμεν αὐτὰ κατὰ διαδοχὴν, δὲν ἤθελεν ἔχει οὐδεμίαν περισσότερον καταληπτὴν τάσιν εἰς τὸ νὰ καταστρέψῃ τὰ ζῶντα ὄντα, ἡμᾶς αὐτοὺς, ἢ νὰ μᾶς ἀποστερήσῃ ζώσας δυνάμεις, τὰς δυνάμεις τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ τοῦ ἐνεργεῖν, παρ' ἡ διάλυσις οἰασδ' ἥποτε ξένης ὕλης, ἐκ τῆς ὁποίας εἴμεθα ἱκανοὶ νὰ δεχώμεθα ἐντυπώσεις, καὶ νὰ κάμνωμεν χρῆσιν αὐτῆς εἰς τὰ συνήθη πράγματα τοῦ βίου.

Β'. Ἡ ἀπλότης καὶ ἀπόλυτος ἐνότης ζῶντος πλάσματος δὲν δύναται τῶντι, ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς τοῦ πράγματος, ν' ἀποδειχθῇ ἀνηκόντως δι' ἐμπειρικῶν παρατηρήσεων. Ἀλλ' αὗται, συμφωνοῦσαι μὲ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐνότητος αὐτοῦ, μᾶς ὀδηγοῦσι φανερῶς εἰς τὸ νὰ συμπεράνωμεν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι τὰ παχυλὰ ἡμῶν ὀργανικὰ σώματα, μετὰ τῶν ὁποίων ἀντιλαμβανόμεθα τὰ τῆς αἰσθήσεως ἀντικείμενα,

καὶ μετὰ τῶν ὁποίων ἐνεργοῦμεν, δὲν εἶναι διόλου μέρος ἡμῶν αὐτῶν. καὶ ἐντεῦθεν μᾶς δεικνύουσιν ὅτι δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ πιστεύωμεν ὅτι καταστροφή αὐτῶν εἶναι καὶ ἡμετέρα καταστροφή, καὶ χωρὶς μάλιστα νὰ ὀρισθῇ ἐὰν ἡ ζῶσα ἡμῶν οὐσία εἶναι ὑλικὴ ἢ αἰθερῶς. Διότι ἐκ πείρας ἐλέπομεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι δυνατὸν νὰ χάσῃ τὰ μέλη των, τὰ αἰσθητήριά των, καὶ μάλιστα τὸ μέγιστον μέρος τούτων τῶν σωμάτων, καὶ ὅμως νὰ διαμένῃ τὰ αὐτὰ ἐνεργὰ ὄντα· καὶ οἱ ἄνθρωποι δύνανται ν' ἀναγάγῃ τὴν ἑαυτῶν ὑπαρξιν εἰς χρόνον τοιοῦτον, ὅτε ὁ ὄγκος τοῦ σώματός των ᾔτο καθ' ὑπερβολὴν μικρὸς, παραβαλλόμενος πρὸς ὅ,τι εἶναι εἰς ἡλικίαν ὥριμον· καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ πιστεύωμεν, ὅτι ἐδύναντο τότε νὰ χάσῃ μέγα μέρος τοῦ μικροῦ ἐκείνου σώματος, καὶ ὅμως νὰ διαμένῃ τὰ αὐτὰ ἐνεργὰ ὄντα· καθὼς δύνανται καὶ τώρα νὰ χάσῃ μέγα μέρος τοῦ παρόντος σώματός των, καὶ πάλιν νὰ διαμένῃ τοιοῦτοι. Καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι τὰ σώματα ὅλων τῶν ζώων εἶναι εἰς διηνεκῆ ῥοήν, ἐκ τῆς ἀδιαλείπτου ἐκείνης τριβῆς, ἥτις γίνεται εἰς πᾶν μέρος αὐτῶν. Τώρα δὲ, πράγματα τούτου τοῦ εἶδους ἀναποφεύκτως μᾶς διδάσκουσι νὰ διαστέλλωμεν τὰ ἐνεργὰ ταῦτα ὄντα, ἡμᾶς αὐτοὺς, ἀπὸ τὰς μεγάλας ποσότητος ὕλης, πρὸς τὰς ὁποίας ἔχομεν οἰκειοτάτην σχέσιν· ἐπειδὴ αὗται δύνανται ν' ἀπαλλοτριωθῶσι, καὶ πραγματικῶς εὐρίσκονται εἰς καθημερινὸν ῥοὺν διαδοχῆς, καὶ μεταλλάττουσι τοὺς κτήτοράς των· ἐνῷ εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι ἕκαστον ζῶν πλάσμα διαμένει ἐν καὶ τὸ αὐτὸ μόνιμον ὄν (1). Αὕτη δὲ ἡ γενικὴ παρατήρησις μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὰ ἐξῆς.

(1) Ἴδε διατριβὴν Α'.

Πρῶτον· Ὅτι δὲν δυνάμεθα κατ' οὐδένα τρόπον νὰ προσδιορίσωμεν ἐκ πείρας, τί εἶναι ὁ ὠρισμένος ὄγκος τοῦ ζῶντος πλάσματος τὸ ὁποῖον ἕκαστος ἄνθρωπος ὀνομάζει ἑαυτόν· καὶ ὁμῶς, πρὶν προσδιορισθῇ ὅτι αὐτὸ εἶναι κατὰ τὸν ὄγκον μεγαλύτερον παρὰ τὰ στερεὰ στοιχειώδη τῆς ὕλης μόρια, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ στοχασθῶμεν ὅτι δύναται νὰ διαλύσῃ οἰαδήποτε φυσικὴ δύναμις, δὲν ὑπάρχει λόγος οὐδεὶς νὰ φρονῶμεν ὅτι ὁ θάνατος εἶναι διάλυσις αὐτοῦ τοῦ ζῶντος ὄντος, καὶ ἂν δὲν ᾔηται ἀπολύτως ἀνεπίδεκτον διαλύσεως.

Δεύτερον δέ· Ἐπειδὴ ἔχομεν τοιαύτην οἰκειοτάτην καὶ ἐνδιαφέρουσαν εἰς ἡμᾶς σχέσιν πρὸς συστήματά τινα τῆς ὕλης, ὁποῖα, λόγου χάριν, ἡ σὰρξ καὶ τὰ ὀστέα ἡμῶν· ἔπειτα δὲ παύει παντάπασιν ἡ σχέσις αὕτη, ἐνῶ τὰ ἐνεργὰ ὄντα, ἡγουν ἡμεῖς αὐτοί, διαμένομεν ἐν τούτοις ἀνώλεθροι, ἂν καὶ γίνεται ἡ ἀποχώρισις αὕτη· καὶ ἐπομένως τὰ ὕλικά ταῦτα συστήματα δὲν εἶναι ἡμεῖς αὐτοί· ἔπεται περιπλέον ὅτι δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἄλλα οἰαδήποτε, ἐσωτερικὰ, ὑπόθεσις, συστήματα, τῆς ὕλης, εἶναι τὰ ζῶντα ἐνεργὰ ὄντα, ἡμεῖς αὐτοί· ἔπειδὴ δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν ἄλλην βάσιν ὥστε νὰ συμπεράνωμεν τοῦτο, εἰμὴ τὴν σχέσιν καὶ τὸ διάφορον ἡμῶν εἰς τοιαῦτα ἄλλα συστήματα τῆς ὕλης· καὶ ἐπομένως δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν οὐδένα λόγον νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὸ εἰς ἐκεῖνα τὰ συστήματα τῆς ὕλης συμβαῖνον ἐν καιρῷ θανάτου εἶναι καταστροφή τῶν ζώντων πλασμάτων. Ἐχάσαμεν ἤδη πολλάκις μέγα μέρος ἢ καὶ τὸ ὅλον ἴσως τοῦ σώματος ἡμῶν, κατὰ κοινούς τινας ὠρισμένους νόμους τῆς φύσεως· διαμένομεν ὁμῶς τὰ αὐτὰ ζῶντα πλάσματα· ὅτε δὲ θέλομεν χάσει ἐπίσης μέγα μέρος ἢ τὸ ὅλον δι' ἄλλου κοινοῦ ὠρισμένου νόμου τῆς φύσεως,

ἡγουν τοῦ θανάτου, διὰ τί δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαμένω-
 μεν ὡσαύτως τὰ αὐτὰ πλάσματα; Ὅτι δὲ ἡ ἀποχώρισις εἰς
 μὲν τὴν μίαν περίστασιν ἔγεινε βαθμηδὸν, εἰς δὲ τὴν ἄλλην
 διὰ μιᾶς μᾶλλον, τοῦτο δὲν ἀποδεικνύει οὐδὲν ἐναντίον.
 Ἡμεῖς διήλθομεν, χωρὶς νὰ καταστραφῶμεν, τὰς πολλὰς
 ἐκείνας καὶ μεγάλας τῆς ὕλης ἀλλοιώσεις, τὰς οὕτως ἰδια-
 ζόντως οἰκείας εἰς ἡμᾶς αὐτούς· καὶ διὰ τί νὰ φανταζώμεθα
 τὸν θάνατον ὅτι ἠθέλεν εἶσθαι πρὸς ἡμᾶς τοσοῦτον ὀλέθριος;
 Οὐδὲ δύναται τις ν' ἀντιλέξῃ, ὅτι τὸ οὕτως ἀποχωριζόμενον
 ἢ καταστρεφόμενον δὲν εἶναι μέρος τοῦ ἀρχετύπου ἡμῶν
 στερεοῦ σώματος, ἀλλὰ μόνον ἐπίκτητος ὕλη· ἐπειδὴ δυνα-
 τὸν νὰ χάσωμεν ὁλόκληρα μέλη, τὰ ὅποια πρέπει νὰ πε-
 ριεῖχον πολλὰ στερεὰ μέρη καὶ ἀγγεῖα τοῦ ἀρχετύπου σώμα-
 τος· ἢ ἂν τοῦτο δὲν ὁμολογηθῇ, τότε δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν
 ἀπόδειξιν ὅτι ἐκ τούτων τῶν στερεῶν μερῶν διαλύονται
 τινὰ ἢ ἀποχωρίζονται διὰ τοῦ θανάτου· ἂν καὶ, (προσθετέον)
 ἔχομεν πολὺ στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἢ ἐπίκτη-
 τον αὐτὴν ὕλην, ἐνόσω διατελεῖ ἡνωμένη μὲ τὰ διάφορα
 μέρη τοῦ στερεοῦ ἡμῶν σώματος. Ἀλλὰ, τέλος πάντων,
 καὶ ἡ οἰκειοτάτη σχέσις τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος ἔχει πρὸς
 τινὰ μέρη τοῦ σώματός του τί ἄλλο φαίνεται ὅτι εἶναι παρὰ
 τοῦτο, ὅτι τὸ ζῶν πλάσμα καὶ ἐκεῖνα τὰ μέρη τοῦ σώματος
 ἔχουσιν ἐπ' ἀλληλα ἀμοιβαίαν ἐπίδρασιν; Καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶ-
 γμα, τὸ αὐτὸ δηλαδὴ κατ' εἶδος, ἂν ὅχι κατὰ βαθμὸν, ду-
 νατὸν νὰ λεχθῇ καὶ περὶ πάσης ξένης ὕλης ἣτις μᾶς παρέ-
 χει ιδέας, καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχομέν τινὰ δύναμιν. Ἐκ τῶν
 παρατηρήσεων τούτων ἀναιρεῖται τὸ ὅλον θεμέλιον τῆς
 φαντασιώδους ιδέας ταύτης, ὅτι ἡ διάλυσίς τινος οἰασδή-
 ποτε ὕλης εἶναι ἢ καταστροφὴ ζῶντος πλάσματος ἐξ αἰτίας
 τοῦ διαφόρου τὸ ὁποῖον εἶχε ποτε εἰς τοιαύτην ὕλην.

Τρίτον. Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὸ ἡμέτερον σῶμα ὅπως οὖν εὐκρινέστερον, ὥς συγκείμενον ἐξ ὀργάνων καὶ ἐργαλείων ἀντιλήψεως καὶ κινήσεως, τοῦτο θέλει μᾶς φέρεи εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα. Οὕτω τὰ συνήθη ὀπτικά πειράματα, καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἢ παρατήρησις τοῦ τίνι τρόπῳ ἢ ὁρασις βοηθεῖται ὑπὸ ὑαλίων, δεικνύουσιν ὅτι καὶ διὰ τῶν ἡμετέρων ὀφθαλμῶν βλέπομεν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καθ' ὃν βλέπομεν διὰ τῶν ὑαλίων. Οὐδὲ ὑπάρχει τις λόγος νὰ πιστεύσωμεν ὅτι δι' αὐτῶν βλέπομεν κατ' ἄλλην οἰανδὴποτε ἔννοιαν, τοῦτέστιν ἄλλην, ἥτις νὰ μᾶς κάμῃ νὰ στοχαζώμεθα τὸν ὀφθαλμὸν αὐτὸν ὡς αἰσθητικὸν ὄν. Τὸ αὐτὸ δύναται τις νὰ εἴπῃ καὶ περὶ τῆς ἀκοῆς· καὶ τὸ ἄπτεσθαι ἐφεστώσης στερεᾶς ὕλης διὰ τινος πράγματος εἰς τὴν χεῖρα κρατούμενου φαίνεται παράδειγμα ὁμοίου εἶδους πρὸς τὸ ὁποῖον ἐξετάζομεν ἀντικείμενον. Ταῦτα πάντα εἶναι παραδείγματα τοῦ ὅτι ἄλλοτρία ὕλη, ἥτοι τοιαύτη ἥτις δὲν εἶναι οὐδὲν μέρος τοῦ ἡμετέρου σώματος, ἐνεργεῖ πρὸς παρασκευασίαν καὶ προσαγωγὴν ἀντικειμένων πρὸς τὴν ἀντιληπτικὴν δύναμιν, κατὰ τρόπον παραπλήσιον ἢ ὅμοιον μ' ἐκεῖνον καθ' ὃν τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν παρασκευάζουσι καὶ προσάγουσιν αὐτά. Ἀμφότερα ταῦτα εἶναι, κατὰ τρόπον ὅμοιον, ὄργανα τοῦ νὰ λαμβάνωμεν τοιαύτας ιδέας ἐξ ἀντικειμένων ἐξωτερικῶν, ὁποίας ὁ τῆς φύσεως Δημιουργὸς ὥρισε νὰ ἐγείρωνται ἐξ αὐτῶν. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ, τὰ ὑαλῖα εἶναι προφανῶς παράδειγμα τούτου, ἥγουν ὕλης, ἥτις δὲν εἶναι οὐδὲν μέρος τοῦ ἡμετέρου σώματος, παρασκευαζούσης καὶ προσαγούσης ἀντικείμενα πρὸς τὴν ἀντιληπτικὴν δύναμιν, καθ' ὅμοιον τρόπον ὥς πράττουσι καὶ τοῦ σώματος ἡμῶν τὰ αἰσθητήρια. Καὶ ἂν διὰ τῶν ὀφθαλμῶν βλέπωμεν κατὰ τὸν αὐτὸν μόνον τρόπον καθ' ὃν βλέπομεν καὶ διὰ

τῶν ὑαλίων, τὸ αὐτὸ δυνάμεθα δικαίως νὰ συμπεράνωμεν ἐξ ἀναλογίας καὶ περὶ πάντων τῶν λοιπῶν αἰσθητηρίων. Δὲν ἔχομεν δὲ σκοπὸν, δι' οὐδενὸς τῶν ἐνταῦθα λεγομένων, νὰ βεβαιώσωμεν, ὅτι ἡ ὅλη συσκευὴ τῆς ὁράσεως ἢ τῆς δι' οἰασδὴποτε ἄλλης τῶν ἡμετέρων αἰσθήσεων ἀντιλήψεως δύναται ν' ἀνιχνευθῇ δι' ὅλων αὐτῆς τῶν βαθμίδων ἐντελῶς μέχρι τῆς ζώσης δυνάμεως τοῦ ὁρᾶν ἢ ἀντιλαμβάνεσθαι· ἀλλὰ μόνον ὅτι, καθ' ὅσον δύναται ν' ἀνιχνευθῇ διὰ πειραματικῶν παρατηρήσεων, κατὰ τοσοῦτον φαίνεται ὅτι τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν παρασκευάζουσι καὶ προσάγουσιν ἀντικείμενα πρὸς ἀντίληψιν· ὅπως πράττει καὶ ἡ ἄλλοτρία ὕλη, χωρὶς νὰ παρέχῃσι μηδὲ τὴν ἐλαχίστην ἐνδειξιν ὅτι αὐτὰ ἀντιλαμβάνονται. Καὶ ὅτι δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ στοχαζώμεθα ὅτι τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν ἔχουσιν ἀντιληπτικόν, ἐπιβεβαιοῦται διὰ παραδείγματος ἀνθρώπων οἵτινες ἀποστεροῦνται τινὰ ἐξ αὐτῶν, ἐνῶ αὐτὰ τὰ ζῶντα ὄντα, οἱ πρότεροι κάτοχοι αὐτῶν, διαμένουσιν ἀβλαβεῖς. Ἐπιβεβαιοῦται δὲ προσέτι καὶ ὑπὸ τῆς πείρας τῶν ἐνυπνίων, ἐκ τῆς ὁποίας εὐρίσκομεν ὅτι ἔχομεν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀπόκρυφόν τινα δύναμιν (ὁποίαν ἄλλως ἦτον ἀδύνατον νὰ γνωρίσωμεν ἢ νὰ φαντασθῶμεν), δύναμιν τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι ἀντικείμενα αἰσθητὰ, κατὰ τρόπον τοσοῦτον ἰσχυρὸν καὶ ζωηρὸν ἄνευ τῶν ἐξωτερικῶν ἡμῶν αἰσθητηρίων, ὅσον καὶ μετ' αὐτῶν.

Οὕτω πρὸς τούτοις καὶ περὶ τῆς ἡμετέρας δυνάμεως τοῦ κινεῖσθαι καὶ τοῦ διευθύνειν τὴν κίνησιν κατὰ προαίρεσιν καὶ ἐκλογὴν. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τινος μέλους, ἡ πρακτικὴ αὕτη δύναμις διαμένει, ὡς φαίνεται ἐναργῶς, ἀπαρμείωτος· ὥστε τὸ ζῶν ὄν, τὸ ὁποῖον ἔπαθε τὴν στέρησιν ταύτην, ἤθελεν εἶσθαι ἱκανὸν νὰ κινῆται ὡς πρότερον, εἰάν

εἶχεν ἄλλο τι μέλος νὰ κινῆται δι' αὐτοῦ. Δύναται δὲ νὰ βαδίῃ βοηθείᾳ τεχνιτοῦ ποδός, ἀπαραλλάκτως ὅπως δύναται νὰ μεταχειρισθῇ κοντάριον ἢ μοχλόν, διὰ νὰ φέρῃ ἕως εἰς ἑαυτὸ καὶ νὰ κινῇ πράγματα πέραν τοῦ μήκους καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ φυσικοῦ του βραχίονος· καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο πράττει κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὅπως φέρει εἰς ἑαυτὸ καὶ κινεῖ, μετὰ τοῦ φυσικοῦ του βραχίονος, πράγματα πλησιέστερα καὶ ὀλιγώτερον βαρέα. Δὲν ὑπάρχει δὲ οὐδὲ ὑποψία τις ὅτι τὰ ἡμέτερα μέλη ἔχουσι τινα δύνάμιν τοῦ κινεῖσθαι ἢ διευθύνειν ἑαυτὰ, ἂν καὶ εἶναι κατάλληλα, ὅπως καὶ τὰ διάφορα μέρη τινὸς μηχανῆς, νὰ ᾖναι ἀμοιβαῖα ὄργανα κινήσεως· καὶ τινα δὲ μέρη τοῦ αὐτοῦ μέλους νὰ ᾖναι κινήσεως ὄργανα πρὸς τὰ ἄλλα μέρη αὐτοῦ.

Οὕτως ἀποφασίζει τις νὰ κυττάξῃ τι ἀντικείμενον διὰ μικροσκοπίου· ἢ, χωλὸς ὑποτεθείς, θέλει νὰ ὑπάγῃ πρὸς τοιοῦτόν τινα τόπον, βοηθούμενος ὑπὸ βακτηρίας, μετὰ μίαν ἐβδομάδα. Οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ καὶ οἱ πόδες δὲν ἀποφασίζουν εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας οὐδαμῶς περισσότερον παρὰ τὸ μικροσκόπιον καὶ τὴν βακτηρίαν· οὐδὲ ὑπάρχει τις λόγος νὰ στοχασθῶμεν ὅτι αὐτὰ ἐκτελοῦσι πλειότερον τὴν ἀπόφασιν, ἢ ὅτι οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ βλέπουσιν ἢ οἱ πόδες κινουῦνται κατ' ἄλλην τινὰ ἔννοιαν παρ' ὅπως πράττουσι τοῦτο τὸ μικροσκόπιον καὶ ἡ βακτηρία. Ἐν γένει λοιπὸν τὰ αἰσθητήρια καὶ τὰ μέλη ἡμῶν εἶναι βέβαια ὄργανα, τὰ ὁποῖα τὰ ζῶντα πρόσωπα, ἡγουν ἡμεῖς, μεταχειριζόμεθα, ἵνα ἀντιλαμβανώμεθα καὶ κινώμεθα διὰ τῆς βοηθείας αὐτῶν. Δὲν ὑπάρχει δὲ οὐδεμία πιθανότης ὅτι αὐτὰ εἶναι τι περισσότερον· οὐδὲ ἐπομένως, ὅτι ἔχομεν ἄλλο τι εἶδος σχέσεως πρὸς αὐτὰ, παρ' ὅ,τι δυνατόν νὰ ἔχωμεν καὶ πρὸς ἄλλην οἵανδήποτε ἀλλοτρίαν ὕλην, εἰς

ὄργανα σχηματισθεῖσαν ἀντιλήψεως καὶ κινήσεως, ὡς τὸ μικροσκόπιον, ὑπόθεσις, ἢ ἡ βακτηρία· ἄλλο τι εἶδος, λέγω, σχέσεως, διότι δὲν λαλῶ περὶ τοῦ βαθμοῦ αὐτῆς· οὐδ' ἐπομένως ὑπάρχει τις πιθανότης, ὅτι ἡ ἀπαλλοτρίωσις ἢ διάλυσις τούτων τῶν ὀργάνων εἶναι καταστροφή τοῦ ἀντιλαμβανομένου καὶ κινουμένου ὄντος.

Καὶ οὕτως εὐρίσκοντες ὅτι ἡ διάλυσις τῆς ὕλης, πρὸς τὴν ὁποίαν ζῶντα πλάσματα εἶχον οἰκειοτάτην σχέσιν, δὲν εἶναι διάλυσις αὐτῶν· καὶ ὅτι ἡ καταστροφή διαφόρων ὀργάνων καὶ ἐργαλείων ἀντιλήψεως καὶ κινήσεως ἀνηκόντων εἰς αὐτὰ, δὲν εἶναι αὐτῶν καταστροφή, βεβαιούμεθα ἀναντιρρήτως, ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδεὶς λόγος νὰ φρονῶμεν ὅτι ἡ διάλυσις οἰασδῇποτε ἄλλης ὕλης ἢ ἡ καταστροφή οἰωνδῇποτε ἄλλων ὀργάνων καὶ ἐργαλείων θέλει εἶσθαι διάλυσις ἢ καταστροφή ζώντων πλασμάτων ἔνεκα ὁμοειδοῦς σχέσεως. Καὶ δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ στοχαζώμεθα ὅτι ὑπάρχει εἰς ἡμᾶς ἄλλο τι εἶδος σχέσεως πρὸς ὅτιδῇποτε πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον εὐρίσκομεν διαλυόμενον ὑπὸ τοῦ θανάτου.

Ἀλλ' αἱ παρατηρήσεις αὗται, λέγουσιν, ἐφαρμόζονται ἐπίσης καὶ εἰς τὰ ἄλογα ζῶα· νομίζεται δὲ δυσκολία ἀνυπέρβλητος τοῦτο, ὅτι οὕτως ἤθελον εἶσθαι αὐτὰ ἀθάνατα, καὶ ἐπομένως ἐπιδεκτικὰ αἰωνίου μακαριότητος. Τώρα δὲ ἡ τοιαύτη ἔκφρασις εἶναι καὶ ἐπαχθῆς καὶ ἀνίσχυρος· ἀλλὰ τὸ δι' αὐτῆς δηλούμενον πρᾶγμα δὲν ἔχει ἀληθῶς οὐδεμίαν δυσκολίαν, οὔτε κατὰ φυσικὴν οὔτε κατ' ἠθικὴν ἔννοιαν. Διότι πρῶτον μὲν ὑπόθεσις, ὅτι τὸ ὁκληρὸν πρᾶγμα, τὸ διὰ τοιαύτης φράσεως σημαινόμενον, ὑπενοεῖτο πραγματικῶς, ἐνῶ οὐδαμῶς δὲν ὑπονοεῖται εἰς τὴν φυσικὴν ἀθανασίαν τῶν ἀλόγων ζώων· τοῦτο δηλαδή, ὅτι αὐτὰ πρέπει

νὰ φθάσωσιν εἰς μεγάλας ἀπολαύσεις, καὶ νὰ κατασταθῶσι λογικὰ καὶ ἠθικὰ ὄντα· ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀκόμη δὲν ἤθελεν εἶσθαι οὐδεμία δυσκολία, καθότι δὲν ἤξεύρομεν ποίας ἀποκρύφους δυνάμεις καὶ ικανότητας δύνανται νὰ ἔχωσιν. Ὑπῆρχέ ποτε, προηγουμένως τῆς πείρας, ἐπίσης μεγάλη προϋπόληψις κατ' ἀνθρωπίνων πλασμάτων, ὅση εἶναι καὶ κατὰ τῶν ἀλόγων ζώων, ὅτι δὲν δύνανται νὰ φθάσωσιν εἰς ἐκεῖνον τὸν βαθμὸν τοῦ νοεῖν, τὸν ὁποῖον ἔχουσιν εἰς ὥριμον ἡλικίαν· διότι δυνάμεθα ν' ἀναγάγωμεν καὶ τοῦ ἀνθρώπου τὴν ὑπαρξιν εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι ἐκεῖνα. Καὶ εὐρίσκομεν ὅτι εἶναι γενικὸς νόμος τῆς φύσεως, ὥστε πλάσματα ἔχοντα ικανότητας ἀρετῆς καὶ θρησκείας νὰ θέτωνται εἰς κατάστασιν τοιαύτην, εἰς τὴν ὁποίαν νὰ μὴν ἔχωσιν μηδεμίαν χρῆσιν αὐτῶν ἐπὶ πολὺ μέρος τῆς διαρκείας των, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν νηπιακὴν καὶ παιδικὴν των ἡλικίαν. Καὶ μέγα μέρος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐξέρχονται τοῦ παρόντος κόσμου, πρὶν φθάσωσιν εἰς τὴν ἀσκησιν τῶν ικανοτήτων τούτων κατ' οὐδένα βαθμὸν. Ἐπειτα δὲ, ἡ φυσικὴ ἀθανασία τῶν ἀλόγων ζώων δὲν ἐμπεριλαμβάνει οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ιδέαν, ὅτι αὐτὰ ἔχουσιν οἷα σδήποτε ἀποκρύφους ικανότητας λογικῆς ἢ ἠθικῆς φύσεως. Καὶ ἡ τοῦ παντὸς οἰκονομία δυνατὸν ν' ἀπαιτῇ νὰ ὑπάρχωσι ζῶντα πλάσματα ἄμοιρα ικανοτήτων τούτου τοῦ εἶδους. Ὅλαι δὲ αἱ δυσκολίαι αἱ περὶ τοῦ πῶς πρέπει ν' ἀποφασισθῇ περὶ αὐτῶν, οὕτω προφανῶς καὶ ὁλοκλήρως στηρίζονται ἐπὶ τῆς ἡμετέρας ἀγνοίας, ὥστε εἶναι θαυμαστὸν ἐὰν ἐπιμένωσιν εἰς αὐτὰς ἄλλοι παρὰ τοὺς φανταζομένους ὅτι γνωρίζουσι τὸ ὅλον σύστημα τῶν πραγμάτων. Δὲν ἔχει λοιπὸν οὐδεμίαν ἰσχὺν ἢ ἐνστάσις αὕτη, τὴν ὁποίαν ἰσχυρίζονται μὲ τοσαύ-

την ῥητορείαν κατὰ τοῦ μεγίστου μέρους τῶν φυσικῶν ἀποδείξεων ἢ προῦπολήψεων ὑπὲρ τῆς ἀθανασίας τῶν ἀνθρωπίνων διανοιῶν· λέγω τὸ μέγιστον μέρος· διότι αὕτη εἶναι ὀλιγώτερον ἐφαρμοστέα εἰς τὴν ἐπομένην παρατήρησιν, ἥτις εἶναι μᾶλλον προσιδιάζουσα εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος.

Γ'. Ὅτι καθὼς εἶναι προφανές ὅτι αἱ παροῦσαι ἡμῶν δυνάμεις καὶ ἰκανότητες τοῦ λογικοῦ, τοῦ μνημονικοῦ καὶ τοῦ παθητικοῦ δὲν ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ παχυλοῦ ἡμῶν σώματος, ὅπως ἐξαρτᾶται ἡ διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν ἀντίληψις· οὕτω δὲν φαίνονται καὶ νὰ ἐξαρτῶνται ἐξ αὐτοῦ διόλου, κατὰ τοιοῦτόν τινα τρόπον, ὥστε νὰ παρέχῃσι λόγον τινὰ διὰ νὰ ὑπολάβωμεν, ὅτι ἡ διάλυσις τούτου τοῦ σώματος θέλει εἶσθαι καταστροφὴ τῶν ἡμετέρων παρουσῶν δυνάμεων τοῦ διανοεῖσθαι, ὅπως θέλει εἶσθαι τῶν ἡμετέρων δυνάμεων τοῦ αἰσθάνεσθαι· ἢ ὥστε νὰ παρέχῃσι λόγον νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι θέλει καὶ εἶσθαι διακοπὴ αὐτῶν τῶν διανοητικῶν δυνάμεων.

Οἱ ἄνθρωποι ζῶσιν ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς δύο καταστάσεις ζωῆς καὶ ἀντιλήψεως πολὺ διαφόρους ἀλλήλων, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἔχει ἰδίους νόμους, καὶ ἰδίας ἀπολαύσεις καὶ λύπας. Ὅσάκις κινῆται τις τῶν ἡμετέρων αἰσθήσεων, ἢ ὀρέξεις ἀπολαύσει τὰ ἀντικείμενα αὐτῶν, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ὑπάρχομεν ἢ ζῶμεν εἰς κατάστασιν αἰσθητικήν. Ὅσάκις δὲ οὐδεμία τῶν ἡμετέρων αἰσθήσεων, κινῆται, οὐδὲ ὀρέξεις ἐκπληροῦνται, καὶ ὁμῶς ἀντιλαμβανόμεθα, καὶ διαλογιζόμεθα, καὶ πράττομεν, δυνάμεθα τότε νὰ εἴπωμεν ὅτι ὑπάρχομεν ἢ ζῶμεν εἰς κατάστασιν διανοητικήν. Τώρα λοιπὸν δὲν εἶναι κατ' οὐδένα τρόπον βέβαιον, ὅτι πρᾶγμα διαλυόμενον ὑπὸ τοῦ θανάτου εἶναι ὅπωςδήποτε ἀναγκαῖον πρὸς τὸ ζῶν ὄν, εἰς ταύτην τὴν διανοη-

τικὴν κατάστασίν του, ἀφοῦ ἤδη ἀπεκτήθησαν ιδέαι· διότι, ἂν καὶ διὰ τὴν παροῦσαν σύστασιν καὶ κατάστασιν τοῦ εἶναι ἡμῶν, τὰ ἐξωτερικὰ αἰσθητήρια εἶναι ἀναγκαῖα πρὸς εἰσαγωγὴν ιδεῶν εἰς τὰς διανοητικὰς ἡμῶν δυνάμεις, καθὼς αἱ ἄμαξαι, καὶ οἱ μοχλοὶ, καὶ τὰ ἱκρία εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν· ἀφοῦ ὅμως εἰσαχθῶσιν αἱ ιδέαι αὗται, εἴμεθα ἱκανοὶ νὰ διανοώμεθα κατὰ τὸν ἐντονώτατον βαθμὸν, καὶ ν' ἀπολαύωμεν τὴν μεγίστην ἡδονὴν, καὶ νὰ αἰσθανώμεθα τὴν μεγίστην λύπην, δι' ἐκείνης τῆς διανοήσεως, ἄνευ τινὸς βοηθείας παρὰ τῶν αἰσθήσεων, καὶ ἄνευ τῆς ἐλαχίστης βοηθείας, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, παρὰ τοῦ σώματος ἐκείνου, τὸ ὁποῖον θέλει διαλυθῇ ὑπὸ τοῦ θανάτου. Δὲν φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ σχέσις τοῦ παχυλοῦ τούτου σώματος πρὸς τὸ διανοούμενον ὃν εἶναι ποσῶς ἀναγκαῖα πρὸς τὸ διανοεῖσθαι, πρὸς τὰς διανοητικὰς ἡμῶν ἀπολαύσεις ἢ λύπας· οὐδὲ ἐπομένως, ὅτι ἡ τοῦ σώματος διάλυσις ἢ ἀπαλλοτρίωσις διὰ τοῦ θανάτου θέλει εἶσθαι καταστροφὴ τῶν παρουσῶν ἐκείνων δυνάμεων, αἵτινες ἀποκαθιστῶσιν ἡμᾶς ἱκανοὺς ταύτης τῆς καταστάσεως τοῦ σκέπτεσθαι. Πρὸς τούτοις δὲ, ὑπάρχουσι παραδείγματα θανατηφόρων νόσων, αἵτινες δὲν ἐνοχλοῦσιν οὐδαμῶς τὰς παρούσας ἡμῶν διανοητικὰς δυνάμεις· καὶ τοῦτο παρέχει προϋπόληψιν τινα ὅτι ἐκεῖναι αἱ νόσοι δὲν θέλουν καταστρέψει ταύτας τὰς παρούσας δυνάμεις. Καὶ τῷ ὄντι ἐκ τῶν προειρημένων φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδεμία προϋπόληψις ἐκ τῆς ἀμοιβαίας αὐτῶν ἐπιρροῆς, ὅτι ἡ τοῦ σώματος διάλυσις εἶναι καταστροφὴ τοῦ ζῶντος ὄντος. Καὶ διὰ τῆς αὐτῆς διασκέψεως πρέπει νὰ φανῇ ὡσαύτως, ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδεμία προϋπόληψις ἐκ τῆς ἀμοιβαίας ἐπιρροῆς τοῦ σώματος καὶ τῶν παρουσῶν διανοητικῶν δυνά-

μεων, ὅτι ἡ διάλυσις ἐκείνου εἶναι καὶ τούτων καταστροφὴ· ἀλλὰ παραδείγματα τοῦ ὅτι δὲν ἔχουσιν ἐπιρροὴν ἐπ' ἄλληλα, παρέχουσι προϋπόληψιν ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου. Παραδείγματα θανατηφόρων νόσων μὴ βλαπτουσῶν τὰς παρούσας ἡμῶν διανοητικὰς δυνάμεις, δὲν μᾶς συγχωροῦσι βεβαίως μηδὲ καὶ νὰ φαντασθῶμεν ὅτι τοιαῦται νόσοι εἶναι καταστροφὴ αὐτῶν. Διάφορα μὲν πράγματα ἐπηρεάζουσι μεγάλως ὅλας τὰς ζώσας ἡμῶν δυνάμεις, καὶ ἐπὶ τέλους διακόπτουσι τὴν ἀσκησιν αὐτῶν· οὕτω, λόγου χάριν, ὁ νυσταγμὸς, αὐξάνει ἕωσοῦ καταντήσῃ εἰς βαθὺν ὕπνον· καὶ ἐντεῦθεν ἐδυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ἤθελε καταστρέψει αὐτάς, πρὶν εὕρωμεν ἐκ πείρας ὅτι ὁ τρόπος οὗτος τοῦ κρίνειν εἶναι ἀνίσχυρος· ἀλλ' εἰς τὰς νόσους τὰς νῦν μνημονευθείσας δὲν ὑπάρχει οὐδὲ αὕτη ἡ σκιά τῆς πιθανότητος, ὥστε νὰ ἔλθωμεν εἰς τοιοῦτόν τι συμπέρασμα περὶ τῶν διανοητικῶν δυνάμεων, τὰς ὁποίας ἐπὶ τοῦ παρόντος ἔχομεν· διότι εἰς ἐκείνας τὰς νόσους, κατὰ τὴν στιγμὴν τὴν πρὸ τοῦ θανάτου οἱ ἄνθρωποι φαίνονται ὅτι εἶναι εἰς τὴν ὑψίστην τῆς ζωῆς ζωηρότητα. Οὗτοι δεικνύουσιν ἀντιληπτικὸν, μνημονικὸν, λογιστικὸν, ὅλον τέλειον· ἄκραν δύναμιν τοῦ παθητικοῦ, αἴσθησιν αἰσχύνης καὶ τιμῆς· καὶ τὰς μεγίστας νοεράς ἀπολαύσεις καὶ λύπας, καὶ μέχρι τῆς ἐσχάτης ἀναπνοῆς· καὶ ταῦτα βεβαίως ἀποδεικνύουσι καὶ μεγαλητέραν εἰσέτι ζωηρότητα ζωῆς παρ' ὅσην ἀποδεικνύει ἡ τοῦ σώματος ἰσχὺς. Ποία λοιπὸν πρόφασις ὑπάρχει, ὥστε νὰ στοχασθῶμεν, ὅτι προοδευτικὴ τις νόσος, ὅταν φθάσῃ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ἐκεῖνον λέγω τὸν βαθμὸν ὅστις εἶναι θανατηφόρος, θέλει καταστρέψει τὰς δυνάμεις ἐκείνας, αἵτινες δὲν ἐβλάφθησαν, αἵτινες δὲν ἠνωχλήθησαν ὑπ' αὐτῆς, καθ' ὅλην τὴν πρόοδόν της μέχρι τοῦ βαθμοῦ ἐκείνου; Καὶ

ἐάν ὁ διὰ τοιούτων νόσων θάνατος δὲν ᾖ κατὰστροφὴ τῶν παρουσῶν διανοητικῶν ἡμῶν δυνάμεων, δυσκόλως θέλει τις νομίσει ὅτι ὁ θάνατος θέλει καταστρέψει αὐτὰς δι' ἄλλων οἰωνοδύποτε μέσων.

Εἶναι δὲ προφανές ὅτι ἡ γενικὴ αὕτη παρατήρησις δυνατόν νὰ ἐκταθῇ καὶ περαιτέρω· καὶ φαίνεται τοσοῦτον μικρὰ συνάφεια μεταξὺ τῶν σωματικῶν ἡμῶν δυνάμεων τοῦ αἰσθάνεσθαι, καὶ τῶν παρουσῶν ἡμῶν δυνάμεων τοῦ διανοεῖσθαι, ὥστε δὲν ὑπάρχει λόγος οὐδεὶς νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ θάνατος, ὁ καταστρέφων ἐκείνας διακόπτει καὶ τὴν ἀσκησιν τούτων, ἢ τὴν ἐξακολουθήσιν τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν εἰς τὴν ὁμοίαν τοῦ διανοεῖσθαι κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάρχομεν τώρα. Διότι διακοπὴ τοῦ λογιστικοῦ, τοῦ μνημονικοῦ καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐγχειρομένων παθήσεων δὲν εἶναι μέρος τῆς ιδέας τοῦ θανάτου, οὐδ' ἐμπεριλαμβάνεται εἰς τὴν περὶ αὐτοῦ ἡμῶν ἔννοιαν. Καὶ καθ' ἡμέραν μὲν αἰσθανόμενοι τὰς δυνάμεις ταύτας ἀσκουμένας ἄνευ τινὸς βοηθείας, γνωστῆς εἰς ἡμᾶς, ἐκ τῶν σωματικῶν ἐκείνων τὰ ὁποῖα θέλουν διαλυθῇ ὑπὸ τοῦ θανάτου· πολλάκις δ' εὐρίσκοντες τὴν ἀσκησιν αὐτῶν διαμένουσιν τοσοῦτον ζωηρὰν μέχρι τέλους· οὕτω συνάγομεν αἰσθητικὴν τινα ἔννοιαν, ὅτι ὁ θάνατος δυνατόν ἴσως μὴδὲ καὶ τὴν συνέχειαν νὰ διακόπτῃ τῆς ἀσκήσεως τούτων τῶν δυνάμεων, μὴδὲ τῶν ἐξ αὐτῆς ἀπολαύσεων καὶ θλίψεων· (1) ὥστε ἡ μετὰ θά-

(1) Τρία διακεκριμένα ζητήματα περὶ μελλούσης ζωῆς ἐξετάζονται ἐνταῦθα· Ἐάν ὁ θάνατος ᾖ κατὰστροφὴ ζώντων πλασμάτων· ἂν ὅχι τοῦτο, Ἄν ᾖ κατὰστροφὴ τῶν παρουσῶν δυνάμεων αὐτῶν τοῦ διανοεῖσθαι, ὅπως εἶναι βέβαια κατὰστροφὴ τῶν παρουσῶν δυνάμεων τοῦ αἰσθάνεσθαι· καὶ ἂν ὅχι τοῦτο, Ἐάν ᾖ ἀναβολή, ἢ διακοπὴ τῆς ἀσκήσεως τούτων τῶν παρουσῶν δυνάμεων τοῦ διανοεῖσθαι. Τώρα λοιπὸν ἐάν δὲν ὑπάρχῃ λόγος οὐδεὶς νὰ πιστεύσωμεν τὸ τελευταῖον, θέλει ὑπάρχει, ἐάν τοῦτο ᾖ δυνατόν, ἔτι ὀλιγώτερον διὰ τὸ δεύτερον, καὶ ἔτι μᾶλλον ὀλιγώτερον διὰ τὸ πρῶτον.

νατον ζωὴ ἡμῶν, ὁποίαν καὶ ἂν περιέχῃ προσθήκην εἰς τὴν παροῦσαν, δυνατόν ὅμως νὰ μὴν ἀρχίζῃ ἐκ νέου, ἀλλὰ νὰ ᾖ συνέχεια τῆς παρούσης. Ὁ θάνατος δύναται, κατὰ τινὰ τρόπον καὶ ὥς πρὸς τινὰς λόγους, ν' ἀντιστοιχῇ πρὸς τὴν γέννησιν ἡμῶν, ἥτις δὲν εἶναι διακοπὴ τῶν ὁποίων εἵχομεν πρότερον δυνάμειον, ἢ παντελὴς μεταβολὴ τῆς καταστάσεως τῆς ζωῆς τὴν ὁποίαν εἵχομεν εὐρισκόμενοι εἰς τὴν μήτραν, ἀλλὰ συνέχεια ἀμφοτέρων, μετὰ τοιούτων καὶ τοιούτων μεγάλων ἀλλοιώσεων.

Πρὸς τούτοις μάλιστα, καθ' ὅσον ἡμεῖς γνωρίζομεν ἡμᾶς αὐτοὺς, τὴν παροῦσαν ἡμῶν ζωὴν, καὶ τὸν θάνατον, ὁ θάνατος δυνατόν ἀμέσως, κατὰ τὴν φυσικὴν πορείαν τῶν πραγμάτων, νὰ μᾶς θέσῃ εἰς ὑψηλοτέραν καὶ πλατυτέραν κατάστασιν ζωῆς, ὥς πράττει καὶ ἡ γέννησις ἡμῶν· (1) κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ ἱκανότητες ἡμῶν καὶ ὁ κύκλος τῆς ἀντιλήψεως καὶ ἐνεργείας δυνατόν νὰ ᾖ πολὺ μεγαλητέρα παρὰ ἐπὶ τοῦ παρόντος· διότι, καθὼς ἡ σχέσις ἡμῶν πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ αἰσθητήρια μᾶς ἀποκαθιστᾷ ἱκανοὺς νὰ ὑπάρχωμεν εἰς τὴν παροῦσαν ἡμῶν αἰσθητικὴν κατάστασιν, οὕτως ἐνδέχεται αὕτῃ νὰ ᾖ τὸ μόνον φυσικὸν ἐμπόδιον τοῦ νὰ ὑπάρχωμεν, ἀμέσως καὶ κατὰ φυσικὸν λόγον, εἰς ὑψηλοτέραν διανοητικὴν κατάστασιν. Τὸ ἀληθὲς εἶναι, ὅτι τὸ λογικὸν δὲν δεικνύει διόλου εἰς ποίαν

(1) Αὕτη, κατὰ τὸν Στράβωνα, εἶναι ἡ γνώμη τῶν Βραχμάνων. «Νομίζων μὲν γὰρ ὅτι τὸν μὲν ἐνθάδε εἶον, ὥς ἂν ἀκμὴν κυομένων εἶναι· τὸν δὲ θάνατον, γένεσιν εἰς τὸν ὄντως εἶον, τὸν εὐδαίμονα, τοῖς φιλοσοφῆσαι.» Τόμ. γ. Β. ΙΕ'. σελ. 120· (ἐκδ. Κοραῆ) τὴν ὁποίαν γνώμην δυνατόν ἴσως νὰ ὑπαινίττηται καὶ ὁ Ἀντωνῖνος, λέγων· «ὥς νῦν περιμένεις πότε ἔμβρυον ἐκ τῆς γαστρὸς τῆς γυναικὸς σου ἐξέλθῃ, οὕτως ἐκδέχεσθαι τὴν ὥραν, ἐν ᾗ τὸ ψυχάριόν σου τοῦ ἐλύτρου τούτου ἐκπεσεῖται.» Β. Θ'. κ. γ'.

κατάστασιν μᾶς ἀφίνει φυσικῶς ὁ θάνατος. Ἀλλὰ καὶ βέβαιοι ἂν ἤμεθα ὅτι ἤθελε διακόψει πάσας ἡμῶν τὰς ἀντιληπτικὰς καὶ πρακτικὰς δυνάμεις, ἡ διακοπὴ ὅμως τῆς δυνάμεως καὶ ἡ καταστροφὴ αὐτῆς εἶναι ἀποτελέσματα τοσοῦτον ἐντελῶς διάφορα κατ' εἶδος, καθὼς ἐμπράκτως γνωρίζομεν ἐκ τοῦ ὕπνου καὶ τῆς λειποθυμίας, ὥστε δὲν δυνάμεθα κατ' οὐδένα τρόπον νὰ συμπεράνωμεν ἐλλόγως τὸ ἓν ἐκ τοῦ ἄλλου, ἢ νὰ συνάξωμεν, καὶ κατὰ τὸν ἐλάχιστον καὶ βαθμὸν τῆς πιθανότητος, ὅτι τὸ αὐτὸ εἶδος τῆς δυνάμεως τὸ ὁποῖον εἶναι ἱκανὸν νὰ διακόψῃ τὴν ἐνεργειαν τῶν ἡμετέρων δυνάμεων, ὅσον δήποτε καὶ ἂν αὐξηθῇ, θέλει ἀρκέσει καὶ νὰ καταστρέψῃ αὐτάς.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται ὅλαι ὁμοῦ ἀρκοῦσιν ἴσως νὰ δείξωσι, πόσον μικρὰ ὑπάρχει προϋπόληψις ὅτι ὁ θάνατος εἶναι καταστροφὴ τῶν ἀνθρωπίνων πλασμάτων. Ὑπάρχει ὅμως σκιά τις ἀναλογίας, ἐκ τῆς ὁποίας δυνατὸν νὰ φαντασθῶμεν ὅτι εἶναι καταστροφὴ· τουτέστιν ἡ ὑποτιθεμένη ὁμοιότης, ἥτις παρατηρεῖται μεταξὺ τῆς ἀπομαράνσεως τῶν φυτῶν καὶ τῆς τῶν ζώντων πλασμάτων. Καὶ αὕτη ἡ ὁμοιότης εἰς μὲν τοὺς ποιητὰς ἀρκεῖ νὰ χορηγήσῃ ἀρμοδιωτάτας παραβολὰς ἐκ τῶν ἀνθῶν τοῦ ἀγροῦ, ὅταν θέλωσι νὰ περιγράψωσι τὸ ἐπὶ κηρον τῆς παρούσης ἡμῶν ζωῆς. Λογικῶς ὅμως ἡ ἀναλογία αὕτη ὅχι μόνον δὲν ἰσχύει, ἀλλ' οὐδὲ βάσις τις φαίνεται καὶ νὰ ὑπάρχῃ πρὸς τοιαύτην σύγκρισιν, ὡς πρὸς τὸ προκείμενον ζήτημα· διότι ἐν τῶν δύο παραβαλλομένων πραγμάτων εἶναι παντελῶς ἄμοιρον ἐκείνου, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ στοιχεῖον καὶ τὸ κύριον πρᾶγμα εἰς τὸ ἄλλο, δηλαδή τῆς δυνάμεως τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ ἐνεργεῖν· καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ μόνον πρᾶγμα, περὶ τῆς συνεχείας τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ παροῦσα ἔρευνα. Ὡστε

ἡ καταστροφή τοῦ φυτοῦ εἶναι σύμβαμα ὅχι ὁμοιον οὐδ' ἀνάλογον πρὸς τὴν καταστροφήν ζῶντος πλάσματος.

Ἄλλ' ἐάν, ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, παραλείποντες τὸ ἀπατηλὸν ἔθος τοῦ νὰ μεταχειρίζομεθα τὴν φαντασίαν ἀντὶ τῆς πείρας, ἠθέλομεν περιορισθῇ εἰς ὅ,τι γνωρίζομεν καὶ καταλαμβάνομεν· ἐάν ἠθέλομεν συνάγει συμπεράσματα ἐκ τούτου μόνοι, καὶ κατὰ τοῦτο νὰ σχηματίζωμεν τὰς προσδοκίας ἡμῶν, ἤθελε φανῇ, κατὰ πρώτην ὄψιν, ὅτι καθὼς οὐδεμία πιθανότης τοῦ ὅτι θέλουν παύσει τοῦ ζῆν ζῶντα πλάσματα, δύναται νὰ συναχθῇ ἐκ τοῦ λόγου τοῦ πράγματος· οὕτως οὐδεμία δύναται νὰ συναχθῇ καὶ ἐκ τῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως· ἐπειδὴ δὲν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τινὰ ζῶντα πλάσματα πέραν τοῦ θανάτου. Ἄλλ' ἐπειδὴ συναισθανόμεθα ὅτι ἔχομεν ικανότητος ἀντιλήψεως καὶ ἐνεργείας, καὶ εἵμεθα ζῶντα πρόσωπα, ὁ λόγος καθ' ὃν πρέπει νὰ συλλογίζομεθα εἶναι οὗτος, ὅτι θέλομεν ἐξακολουθεῖ νὰ ᾔμεθα τοιοῦτοι, ἕωσοῦ προῖδωμέν τι σύμπτωμα, τὸ ὁποῖον θέλει φέρεi εἰς κίνδυνον τὰς ικανότητας ἐκείνας, ἢ θέλει πιθανῶς καταστρέψει ἡμᾶς· ὁποῖον δὲν φαίνεται οὐδαμῶς νὰ ᾔναι ὁ θάνατος.

Καὶ οὕτως, ὅταν ἐξέλθωμεν τοῦ παρόντος κόσμου, δυνατόν νὰ μεταβῶμεν εἰς νέας σκηνὰς καὶ νέαν κατάστασιν ζωῆς καὶ ἐνεργείας, ἐπίσης φυσικῶς καθὼς εἰσῆλθομεν καὶ εἰς τὸν παρόντα. Αὕτη δὲ ἡ νέα κατάστασις δυνατόν νὰ ᾔναι φύσει κοινωνική. Καὶ τὰ πλεονεκτήματα αὐτῆς, πλεονεκτήματα παντὸς εἶδους, δυνατόν νὰ δίδωνται φυσικῶς, καθ' ὠρισμένους τινὰς γενικοὺς νόμους σοφίας, πρὸς πάντας ἀναλόγως τῶν βαθμῶν τῆς ἀρετῆς ἐκάστου. Καὶ ἂν δὲ τὰ πλεονεκτήματα τῆς μελλούσης ἐκείνης φυσικῆς καταστάσεως δὲν ᾔθελον δίδεσθαι, καθὼς δίδονται κατὰ

τινα βαθμὸν ταῦτα τὰ τῆς παρούσης, ὑπὸ τοῦ θελήματος τῆς κοινωνίας, ἀλλ' ὁλοκλήρως ὑπὸ τῆς ἀμέσου μᾶλλον ἐνεργείας ἐκείνου, ἐκ τοῦ ὁποίου τὸ ὅλον σύστημα τῆς φύσεως ἐξήρτηται, ἡ διανομὴ ὅμως αὕτη δυνατόν νὰ ᾖ ἀκριβῶς τοσοῦτον φυσικὴ, ὅσον καὶ ἡ ἐνταῦθα διανομὴ αὐτῶν διὰ τῆς ἀνθρωπίνης χειρός. Καὶ τῶνόντι, καὶ ἄν τις ᾔθελε παραδεχθῇ συγκεχυμένην τινὰ καὶ ἀπροσδιόριστον ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν ἀρέσκονται τινες νὰ ἐπιθέτωσιν εἰς τὴν λέξιν φυσικὴ, ᾔθελεν εἶσθαι μικρόνοια σχεδὸν ἀπίστευτος τὸ νὰ φαντασθῇ τις, ὅτι οὐδὲν σύστημα ἢ φορὰ πραγμάτων δύναται νὰ ᾖ τοιαύτη, εἰμὴ μόνον ὅ,τι βλέπομεν ἐπὶ τοῦ παρόντος· (1) καὶ μάλιστα, ἐνῶ ἡ περὶ μελλούσης ζωῆς πιθανότης, ἡ περὶ τῆς φυσικῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ὁμολογεῖται ἐκ λογικῆς ἀποδείξεως· διότι τοῦτο εἶναι πραγματικῶς ὡς νὰ ὁμολογῇ καὶ ν' ἀρνηταί τις διαμιάς, ὅτι κατάστασις ὑπάρξεως διάφορος τῆς παρούσης εἶναι φυσικὴ. Ἀλλ' ἡ μόνη εὐκρινὴς σημασία αὐτῆς τῆς λέξεως εἶναι αὕτη, ῥητὴ, στερεὰ, ἡ ὠρισμένη· ἐπειδὴ πᾶν ὅ,τι εἶναι φυσικὸν ἐπίσης ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει νοερὸν τινα ἐνεργόν, ἵνα τὸ καταστήσῃ τοιοῦτον, ἡγουν νὰ τὸ ἐκτελῇ κατὰ συνέχειαν ἢ εἰς ὠρισμένους καιρούς· καθὼς καὶ πᾶν ὅ,τι εἶναι ὑπερφυσικὸν ἢ θαυματουργικὸν ἀπαιτεῖ νοερὸν τινα ἐνεργόν, ἵνα τὸ ἐκτελέσῃ εἰσάπαξ. Ἐντεῦθεν δὲ ἀναγκαίως ἔπεται ὅτι τῶν ἀνθρώπων ἡ ἰδέα περὶ τοῦ τί εἶναι φυσικὸν, θέλει πλατυνθῇ ἀναλόγως τῆς μεγαλητέρας αὐτῶν γνώσεως περὶ τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν οἰκονομιῶν τῆς Προνοίας. Οὐδὲ εἶναι ποσῶς ἄτοπον τὸ νὰ ὑποθέσῃ τις, ὅτι δυνατόν νὰ ὑπάρχωσιν ὄντα εἰς τὸν σύμπαντα κόσμον, τῶν ὁποίων αἱ ἱκανότητες καὶ αἱ γνώσεις καὶ θεωρίαι εἶναι

(1) Ἰδὲ Τμῆμ. Β'. κεφ. Ε'. καὶ γ'.

τοσοῦτον ἐκτεταμέναι, ὥστε τὸ σύνολον τῆς χριστιανικῆς οἰκονομίας νὰ φαίνεται εἰς αὐτὰς φυσικόν, τοὔτέστιν ἀνάλογον ἢ σύμφωνον πρὸς τοὺς τρόπους τοῦ Θεοῦ ὡς πρὸς τὰ ἄλλα μέρη τῆς δημιουργίας του· ἐπίσης φυσικόν ὡς καὶ ἡ ὁρατὴ καὶ γνωστὴ τῶν πραγμάτων πορεία φαίνεται εἰς ἡμᾶς. Διότι φαίνεται νὰ μὴν ὑπάρχῃ σχεδὸν ἄλλη τις δυνατὴ σημασία νὰ ἐπιτεθῇ εἰς τὴν λέξιν αὐτὴν, εἰμὴ μόνον ἐκείνη τὴν ὁποίαν ἐνταῦθα μετεχειρίσθημεν· τοὔτεστι παρομοία, ὠρισμένη, ἢ ὁμοιόμορφος.

Τοῦτο τὸ ἀξιοπίστον τῆς μελλούσης ζωῆς, τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα ἰσχυρίσθημεν, ὅσον ὀλίγον καὶ ἂν εὐχαριστῇ τὴν ἡμετέραν περιέργειαν, φαίνεται ὅτι ἐξαρκεῖ πρὸς πάντας τοὺς σκοποὺς τῆς θρησκείας, ὅπως ἤθελε κάμει καὶ ἀποδεδειγμένη βεβαιότης. Καὶ τῶντι ἀπόδειξις, καὶ βεβαιότητος μάλιστα ἀπόδειξις περὶ μελλούσης ζωῆς, δὲν ἤθελεν εἶσθαι ἀπόδειξις θρησκείας. Ἐπειδὴ, ὅτι μέλλομεν νὰ ζῶμεν εἰς τὸ μέλλον, εἶναι ἐπίσης εὐσυμβίβαστον μετὰ τὸ σύστημα τῆς ἀθείας, καὶ ἐπίσης δι' αὐτοῦ εὐεξήγητον, καθὼς καὶ ὅτι τώρα εἴμεθα ζῶντες· ὅθεν δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀτοπώτερον παρὰ τὸ συμπεραίνειν ἐκ τοῦ συστήματος ἐκείνου, ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ οὐδεμία μέλλουσα κατάστασις. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ θρησκεία ἐμπεριλαμβάνει μέλλουσαν κατάστασιν, οἷαδήποτε προϋπόληψις ἐναντίον καταστάσεως τοιαύτης, εἶναι καὶ ἐναντίον τῆς θρησκείας προϋπόληψις. Καὶ αἱ προειρημέναι παρατηρήσεις ἀναιροῦσι πᾶσαν προϋπόληψιν αὐτοῦ τοῦ εἵδους, καὶ ἀποδεικνύουσι, κατὰ μέγαν βαθμὸν πιθανότητος, ἐν θεμελιῶδες δόγμα τῆς θρησκείας· τὸ ὁποῖον, ἐὰν ἐπιστεύετο, ἤθελεν ἀνοίξει μεγάλως καὶ παρασκευάσει τὴν διάνοιαν νὰ προσέξῃ σπουδαίως τὴν γενικὴν ἀπόδειξιν τοῦ ὅλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ δι' ἀμοιβῶν καὶ
ποινῶν, καὶ μάλιστα περὶ τῶν ὑστέρων.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀποκαθιστᾷ τὸ περὶ μελλούσης ζωῆς
ζήτημα τηλικαύτης σπουδῆς ἄξιον πρὸς ἡμᾶς εἶναι τοῦτο,
ὅτι εἴμεθα ἱκανοὶ εὐδαιμονίας καὶ κακοδαιμονίας. Καὶ ἐκεῖνο
τὸ ὁποῖον ἀποκαθιστᾷ τὴν ἐξέτασιν τούτου τηλικαύτης
σπουδῆς ἄξιαν πρὸς ἡμᾶς εἶναι ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἡ μέλλουσα
εὐδαιμονία ἢ κακοδαιμονία ἡμῶν ἐξήρτηται ἐκ τῶν ἐνταῦθα
ἡμετέρων ἔργων. Ἄνευ τούτου τρώντι ἡ περιέργεια δὲν
ἐδύνατο εἰμὴ νὰ εἰσάγῃ ἐνίοτε εἰς τοὺς ἡμετέρους λογι-
σμοὺς ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον δυνατόν νὰ ἐνδιαφέρῃ εἰς
ἡμᾶς κατὰ τοσοῦτον ὑψηλὸν βαθμὸν, καὶ μάλιστα ὅταν
βλέπωμεν ἄλλους ἀποθνήσκοντας, ἢ προσδεχόμεθα ἐγγί-
ζοντα τὸν ἡμέτερον θάνατον· ἀλλ' ἄνθρωποι ἔμψρονες δὲν
ἤθελον διαλογίζεσθαι περὶ τοῦ μέλλοντος τίποτε πλείοτε-
ρον, παρ' ὅ,τι ἤθελε συμβαίνει νὰ ἐγείρηται οὕτω περιστα-
τικῶς εἰς τὴν διάνοιάν των, ἐὰν ἦτο βέβαιον ὅτι τὸ μέλ-
λον ἡμῶν συμφέρον δὲν ἐξήρτητο κατ' οὐδένα βαθμὸν ἐκ
τῆς παρούσης ἡμῶν διαγωγῆς· ἐνῶ ἐξεναντίας, ἐὰν ὑπάρχῃ
λόγος, εἴτ' ἐξ ἀναλογίας εἴτ' ἐξ οἴουδήποτε ἄλλου πράγ-
ματος, ὥστε νὰ φρονῶμεν ὅτι ἐξήρτηται, τότε ὑπάρχει λό-
γος ὡσαύτως νὰ μεταχειρίζομεθα πᾶσαν σπουδὴν καὶ δρα-
στηριότητα, ἵνα ἐξασφαλίσωμεν αὐτὸ τὸ συμφέρον· νὰ διά-
γωμεν δὲ οὕτως, ὥστε νὰ ἐκφύγωμεν τὴν κακοδαιμονίαν
καὶ ν' ἀπολαύσωμεν τὴν μέλλουσαν ἐκείνην εὐδαιμονίαν,
τῆς ὁποίας ὅχι μόνον ὑποθέτομεν ὅτι εἴμεθα ἱκανοί, ἀλλ'
καὶ τὴν ἀπόλαυσιν αὐτῆς νομίζομεν ὡς ἀνατεθειμένην
εἰς τὴν ἡμετέραν ἐξουσίαν. Καὶ ἐὰν ὑπάρχῃ λόγος ὑπὲρ

τῆς ἐσχάτης ταύτης ιδέας, τοῦτο ἤθελεν εἶσθαι βεβαίως ἄξιον σπουδαιοτάτης σκέψεως, ἂν δὲν ὑπῆρχεν οὐδεμία ἄλλη ἀπόδειξις περὶ μελλούσης ζωῆς καὶ συμφέροντος παρὰ ταύτην τὴν ἐκ προὑπολήψεως, εἰς τὴν ὁποίαν καταν-
τῶσιν αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις.

Τώρα λοιπὸν ἐπὶ τῆς παρούσης καταστάσεως, πᾶν ὅ,τι ἀπολαύομεν, καὶ μέγα μέρος τῶν ὧν πάσχομεν, εἶναι ἀνατεθειμένον εἰς τὴν ἡμετέραν ἐξουσίαν. Διότι ἡδονὴ καὶ λύπη εἶναι τῶν ἡμετέρων ἔργων ἐπακόλουθα· καὶ ὁ τῆς φύ-
σεως ἡμῶν Δημιουργὸς μᾶς ἐδώρησεν ἱκανότητάς τοῦ προ-
βλέπειν τὰ ἐπακόλουθα ταῦτα. Εὐρίσκομεν δ' ἐκ πείρας ὅτι οὐδὲ τὴν ζωὴν ἡμῶν διασώζει, εἰάν δὲν φροντίσωμεν ἡμεῖς αὐτοὶ καὶ νὰ πορίζώμεθα καὶ νὰ μεταχειρίζώμεθα τὴν τροφὴν ἐκείνην, διὰ τῆς ὁποίας ὥρισε νὰ διατηρῇται ἡ ζωὴ ἡμῶν, καὶ χωρὶς τῆς ὁποίας ὥρισε νὰ μὴ διατη-
ρῇται διόλου. Καὶ ἐν γένει προβλέπομεν, ὅτι τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, τὰ ὁποῖα εἶναι τ' ἀντικείμενα τῶν ποικίλων ἡμῶν παθῶν, δὲν δύνανται μήτε ν' ἀποκτηθῶσι μήτε ν' ἀπο-
λαύωνται, εἰάν ἡμεῖς δὲν πράττωμεν κατὰ τοῦτον καὶ κατ' ἐκεῖνον τὸν τρόπον· ἀλλ' ὅτι οὕτω πράττοντες, καὶ ἀποκτῶ-
μεν καὶ ἀπολαύομεν τ' ἀντικείμενα ταῦτα, ἐξ ὧν συνίστα-
ται τὸ φυσικὸν ἡμῶν ἀγαθόν· ἢ διὰ τούτων τῶν μέσων δωρεῖ εἰς ἡμᾶς ὁ Θεὸς τὴν ἀπόκτησιν καὶ ἀπόλαυσιν αὐ-
τῶν. Δὲν ἠξεύρω δὲ νὰ ἔχωμέν τι εἶδος ἢ βαθμὸν ἀπο-
λαύσεως, εἰμὴ διὰ τῶν ἰδίων ἡμῶν πράξεων. Καὶ διὰ φρονήσεως καὶ ἐπιμελείας δυνάμεθα κατὰ μέγα μέρος νὰ διέλθωμεν τὰς ἡμέρας ἡμῶν μὲ ἱκανὴν ἄνεσιν καὶ ἡσυχίαν· ἢ τὸ ἐναντίον δυνάμεθα διὰ θρασύτητος, καὶ ἀκρασίας, καὶ ἰσχυρογνωμοσύνης ἢ ἀμελείας νὰ καταστήσωμεν ἑαυ-
τοὺς ὅσον θέλωμεν ἀθλίους. Καὶ πολλοὶ τρώντι εὐαρεστοῦν-

ται ν' ἀποκαθιστῶσιν ἑαυτοὺς εἰς ἄκρον ἀθλίου, τουτέστι νὰ πράττωσιν ὅ,τι προηγουμένως γνωρίζουσιν ὅτι θέλει τοὺς ἀποκαταστήσει τοιούτους. Βαδίζουσι δὲ τὰς ὁδοὺς ἐκείνας, τῶν ὁποίων τ' ἀποτελέσματα ἠξεύρουσιν, ἐκ διδασκαλίας, παραδείγματος, πείρας, ὅτι θέλουσιν εἶσθαι καταισχύνῃ, καὶ πτωχείᾳ, καὶ νόσῳ, καὶ πρόωρος θάνατος. Ταύτην ἕκαστος παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ἡ γενικὴ πορεία τῆς φύσεως· ἂν καὶ πρέπη νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν ἐκ πείρας, ὅτι ὅλα τὰ ἡμέτερα δυστυχήματα πηγάζουσιν ἐκ τῶν ἡμετέρων ἀφροσυνῶν.

Διὰ τί δὲ ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως δὲν δίδει εἰς ὅλα ἀδιακρίτως τὰ πλάσματά του τοιαύτας καὶ τοιαύτας ἀντιλήψεις, χωρὶς ν' ἀποβλέπῃ πρὸς τὴν διαγωγὴν αὐτῶν· διὰ τί δὲν τοὺς ἀποκαθιστᾷ εὐδαίμονας, χωρὶς οὗτοι νὰ συντελῶσιν εἰς τοῦτο διὰ τῶν ἰδίων τῶν πράξεων, καὶ δὲν τοὺς ἐμποδίζει τοῦ νὰ ἐπιφέρωσι δυστυχίας εἰς ἑαυτοὺς, εἶναι ἄλλο ζήτημα. Ὑπάρχουσιν ἴσως εἰς τῶν πραγμάτων τὴν φύσιν ἀδύνατά τινα, τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζομεν· (1) ἢ ὀλιγωτέρα ἴσως εὐδαιμονία ἤθελεν ἐν γένει προκύψει ἐκ τοιαύτης μεθόδου, παρὰ τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῆς παρούσης· ἢ ἴσως ἡ θεία ἀγαθωσύνη, περὶ τῆς ὁποίας, ἂν δὲν λανθάνωμαι, λαλοῦμεν εἰς τὰς ἡμετέρας θεωρίας ὅχι μὲ τὴν προσήκουσαν εὐλάβειαν, δυνατόν νὰ ᾖναι ὅχι μία τις ἀπλὴ διάθεσις πρὸς τὸ παρέχειν εὐδαιμονίαν, ἀλλὰ διάθεσις πρὸς τὸ ἀποκαθιστᾶν εὐδαίμονα τὸν ἀγαθόν, τὸν πιστόν, τὸν τίμιον ἄνθρωπον. Ἴσως δὲ ὁ ἀπείρως τέλειος Νοῦς ἐνδέχεται νὰ τέρπεται βλέπων τὰ πλάσματά του διάγοντα συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἐδώρησεν

(1) Τμῆμ. Α'. κεφ. ζ'.

εἰς αὐτὰ φύσιν, πρὸς τὰς ἀμοιβαίας πρὸς ἀλλήλα σχέσεις εἰς τὰς ὁποίας τὰ ἔθεσε, καὶ πρὸς τὴν ὁποίαν ἔχουσι πρὸς αὐτὸν σχέσιν· ἐκείνην δηλαδή τὴν σχέσιν τὴν πρὸς αὐτόν, ἥτις, ἐνόσω ὑπάρχουσιν, εἶναι ἀναγκαία μάλιστα, καὶ ἥτις εἶναι ἡ οὐσιωδεστάτη πασῶν τῶν ἄλλων· ἴσως, λέγω, ὁ ἀπείρως τέλειος Νοῦς ἐνδέχεται νὰ εὐαρεστήται εἰς ταύτην τὴν ἠθικὴν θεοσέβειαν τῶν ἠθικῶν πλασμάτων, καὶ δι' αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, καὶ διότι συντελεῖ οὐσιωδῶς εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τῆς δημιουργίας του. Ἡ ὁ ὅλος σκοπὸς, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς ἐποίησε καὶ κυβερνᾷ οὕτω τὸν κόσμον, ἐνδέχεται νὰ ᾔηται παντάπασιν ὑπεράνω τῆς ικανότητος τῶν ἡμετέρων δυνάμεων· ἢ ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχη τι εἰς αὐτόν, τοῦ ὁποίου εἶναι ἐπίσης ἀδύνατον εἰς ἡμᾶς νὰ συλλάβωμέν τινα ιδέαν, καθὼς εἰς τυφλὸν νὰ συλλάβῃ τινὰ ιδέαν χρωμάτων. Ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχη τοῦτο, εἶναι πρᾶγμα βέβαιον ἐκ καθολικῆς πείρας, ὅτι ἡ γενικὴ μέθοδος τῆς θείας κυβερνήσεως εἶναι τὸ νὰ μᾶς προνουθετῇ ἢ νὰ μᾶς δίδῃ ικανότητας νὰ προβλέπωμεν ὅτι, ἐὰν μὲν πράττωμεν οὕτω καὶ οὕτω, θέλομεν ἔχει τοιαύτας ἀπολαύσεις· ἐὰν δὲ οὕτω καὶ οὕτω, τοιαύτας δυστυχίας· νὰ μᾶς δίδῃ δὲ τὰς ἀπολαύσεις ἐκεῖνας, καὶ νὰ μᾶς κάμνῃ νὰ αἰσθανώμεθα τὰς δυστυχίας, κατὰ συνέπειαν τῶν ἡμετέρων πράξεων.

« Ἀλλὰ πάντα ταῦτα πρέπει ν' ἀνατεθῶσιν εἰς τὸν γενικὸν ροῦν τῆς φύσεως. » Ἀληθές· αὐτὸ τοῦτο καὶ ἐγὼ παρατηρῶ· πρέπει ν' ἀνατεθῇ εἰς τὸν γενικὸν ροῦν τῆς φύσεως· τουτέστιν ὅχι βεβαίως εἰς τὰς λέξεις ἢ ιδέας, ροῦν τῆς φύσεως, ἀλλ' εἰς ἐκεῖνον ὅστις ὥρισεν αὐτόν, καὶ ἔθεσε τὰ πράγματα εἰς αὐτόν· ἢ εἰς ροῦν ἐνεργείας, ἥτις διὰ τὸ ὁμοιόμορφον καὶ συνακόλουθόν της ὀνο-

μάζεται φυσική, καὶ ἥτις ἀναγκαίως ὑποθέτει ἐνεργοῦν τι ὄν. Διότι ὅταν οἱ ἄνθρωποι εὐρίσκωνται κατηναγκασμένοι νὰ ὁμολογήσωσι Ποιητὴν τῆς φύσεως, ἢ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὁ φυσικὸς κυβερνήτης τοῦ κόσμου, δὲν πρέπει ν' ἀρνῶνται πάλιν τοῦτο, διότι ἡ κυβέρνησις αὐτοῦ εἶναι ὁμοιόμορφος· δὲν πρέπει ν' ἀρνῶνται ὅτι αὐτὸς ἐνεργεῖ ποσῶς ὅλα τὰ πράγματα, διότι ἐνεργεῖ αὐτὰ σταθερῶς· ἐπειδὴ τ' ἀποτελέσματα τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ εἶναι μόνιμα, εἴτε εἶναι τοιαύτη εἴτε μὴ ἡ ἐνέργειά του· ἂν καὶ δὲν ὑπάρχῃ λόγος οὐδεὶς νὰ πιστεύσωμεν ὅτι δὲν εἶναι μόνιμος καὶ αὐτή. Ἐν συντόμῳ, πᾶς ἄνθρωπος, εἰς πᾶν ὅ,τι πράττει, πράττει φύσει κατὰ πρόβλεψιν καὶ προσδοκίαν τοῦ ν' ἀποφύγῃ τι κακὸν ἢ ν' ἀπολαύσῃ τι ἀγαθόν· καὶ ἐὰν ὁ φυσικὸς ῥοῦς τῶν πραγμάτων ἦναι ὑπὸ Θεοῦ ὠρισμένος, καὶ αἱ φυσικαὶ ἡμῶν δυνάμεις τῆς μαθήσεως καὶ τῆς πείρας παρ' αὐτοῦ ἐδόθησαν εἰς ἡμᾶς, τότε καὶ τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ ἐπακόλουθα τῶν ἡμετέρων πράξεων εἶναι ὑπ' αὐτοῦ ὠρισμένα, καὶ ἡ ἡμετέρα πρόβλεψις τῶν ἐπακολουθῶν ἐκείνων εἶναι νουθεσία παρ' αὐτοῦ εἰς ἡμᾶς δεδομένη, πῶς πρέπει νὰ πράττωμεν.

« Ἡ ἡδονὴ λοιπὸν, ἡ φύσει συνοδεύουσα πᾶσαν ἰδιαιτέραν ἐκπλήρωσιν τῶν παθῶν, εἶναι ἄραγε ὠρισμένη διὰ νὰ μᾶς παρακινῇ νὰ εὐαρεστώμεν ἑαυτοὺς εἰς πᾶσαν τοιαύτην περίστασιν, ἢ νὰ μᾶς ἀνταμείβῃ διότι πράττομεν οὕτω ; » Ὁχι βέβαια. Οὐδὲ πρέπει τις νὰ εἴπῃ, ὅτι οἱ ὀφθαλμοὶ μᾶς ἐδόθησαν διὰ τοῦτον φύσει τὸν σκοπὸν, διὰ νὰ βλέπωμεν ἕκαστον ἀντικείμενον πρὸς τὸ ὁποῖον ἐκτείνονται ἢ δύνανται νὰ ἐκτείνωνται· ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εἶναι ὀλέθρια εἰς αὐτοὺς, ἢ ἀπὸ τῶν ὁποίων πρέπει ἴσως, δι' οἷονδῆποτε ἄλλον λόγον, ν' ἀποστρέφωμεν τοὺς ὀφθαλμοὺς

ἡμῶν. Εἶναι ὁμῶς ἀναμφίβολον, ὅτι οἱ ὀφθαλμοὶ μᾶς ἐδόθησαν ἐπὶ σκοπῷ τοῦ νὰ βλέπωμεν δι' αὐτῶν. Ἐπίσης δὲ ἀναμφίβολον, ὅτι καὶ αἱ προβλεπόμεναι ἡδοναὶ καὶ λύπαι αἱ πρὸς τὰ πάθη ἀνήκουσαι ἐδόθησαν ἐπὶ σκοπῷ, ἐν γένει, τοῦ νὰ παρακινῶσι τοὺς ἀνθρώπους νὰ πράττωσι κατὰ τοῦτον καὶ τοῦτον τὸν τρόπον.

Τώρα δὲ, ἐκ τῆς γενικῆς ταύτης παρατηρήσεως, προφανεστάτης εἰς πάντα ἄνθρωπον, ὅτι ὁ Θεὸς μᾶς ἔκαμε νὰ ἐννοῶμεν ὅτι ὥρισε χαρὰν μὲν καὶ εὐφροσύνην ὡς συνεπείας τούτων τῶν πράξεων, λύπην δὲ καὶ ἀθυμίαν ὡς συνεπείας ἄλλων πράξεων ἢ τῆς παντελοῦς ἡμῶν ἀπραξίας, καὶ ὅτι εὐρίσκομεν ὁμοιομόρφως ἐπακολουθούσας τὰς συνεπείας, περὶ τῶν ὁποίων προηγουμένως ἐπληροφορήθημεν· δυνάμεθα νὰ μάθωμεν ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος εἴμεθα ἀληθῶς ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ, κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην καὶ προσφυεστάτην ἐννοιαν· κατ' ἐννοιαν τοιαύτην, ὅτι μᾶς ἀνταμείβει καὶ τιμωρεῖ διὰ τὰς ἡμετέρας πράξεις. Ἀφοῦ δὲ ὑποτεθῇ Δημιουργὸς τῆς φύσεως, δὲν εἶναι τόσον τοῦ λογικοῦ συμπέρασμα ὅσον τῆς πείρας δίδαγμα τοῦτο, ὅτι εἴμεθα οὕτως ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ· καὶ τοῦτο κατὰ τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἐννοιαν, καθ' ἣν εἴμεθα ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν πολιτικῶν ἀρχόντων· διότι τὸ νὰ ἀπονέμηται ἡδονὴ μὲν εἰς ταύτας, λύπη δὲ εἰς ἐκείνας τὰς πράξεις, τὰς ὁποίας εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν νὰ πράττωμεν ἢ νὰ μὴ πράττωμεν· καὶ νὰ γνωστοποιῇται τοῦτο προηγουμένως πρὸς οὓς ἀνήκει, αὕτη εἶναι ἡ κυρία καὶ εἰδικὴ ἐννοια τῆς κυβερνήσεως. Ἐὰν δὲ ἡ ἡδονὴ ἢ ἡ λύπη ἢ οὕτω παρακολουθοῦσα τὴν ἡμετέραν διαγωγὴν προέρχεται ἐκ τούτου, ὅτι ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως ἐνεργεῖ ἐφ' ἡμᾶς κατὰ πᾶσαν στιγμὴν καθ' ἣν αἰσθανόμεθα αὐτὴν, ἢ ἐκ

τοῦ ὅτι ἐφάπαξ ἐβουλεύθη καὶ ἐξετέλεσε τὸ ἴδιον ἑαυτοῦ
 ἔργον εἰς τὴν διάταξιν τοῦ κόσμου, τοῦτο δὲν φέρει ἀλ-
 λοίωσιν οὐδεμίαν εἰς τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν. Διότι ἐὰν
 οἱ πολιτικοὶ ἄρχοντες ἐδύναντο νὰ κατορθώσωσιν, ὥστε ἡ
 ὑπὸ τῶν νόμων ὀριζομένη ποινὴ νὰ ἐκτελῇται, χωρὶς νὰ
 μεσολαβῶσιν αὐτοὶ διόλου, ἀφοῦ ἅπαξ ἔθεσαν αὐτοὺς,
 χωρὶς διαδικασίας καὶ τῶν περὶ ἐκτελέσεως τύπων· ἐὰν
 ἐδύναντο νὰ κατορθώσωσιν, ὥστε οἱ νόμοι νὰ ἐκτελῶσιν
 αὐτοὶ ἑαυτοὺς, ἢ πᾶς ὁ παρανομήσας νὰ τυὺς ἐκτελῇ αὐ-
 τὸς ἐφ' ἑαυτὸν, ἡθέλομεν εἶσθαι κατὰ τὴν αὐτὴν ἀπα-
 ραλλάκτως ἔννοιαν ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν αὐτῶν, καθ' ἣν
 καὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος· ἀλλ' εἰς βαθμὸν πολὺ ἀνώτερον,
 καὶ τρόπον πολὺ ἐντελέστερον. Μάταιος εἶναι ὁ γέλως μὲ
 τὸν ὁποῖον προβλέπω ὅτι θέλουν διασκεδάσει τινές, βλέπον-
 τες ὅτι καὶ αἱ μικρόταται λύπαι θεωροῦνται ὡς παραδείγ-
 ματα θείας τιμωρίας. Δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀντιλέξωσιν ἢ
 νὰ ὑπεκφύγωσι τὸ σκοπούμενον ἐνταῦθα γενικὸν πρᾶγμα,
 χωρὶς ν' ἀρνηθῶσι πᾶν τελικὸν αἷτιον. Διότι, ἅμα παρα-
 δεχθῶσι τελικὰ αἷτια, ἀνάγκη καὶ τὰς νῦν μνημονευθεί-
 σας ἡδονὰς καὶ λύπας νὰ παραδεχθῶσιν ὡσαύτως ὡς πα-
 ραδείγματα αὐτῶν. Καὶ ἐὰν ᾗναι τοιαῦται· ἐὰν ὁ Θεὸς
 προσθέτῃ εὐφροσύνην μὲν εἰς τινὰς πράξεις, ἀθυμίαν δὲ εἰς
 ἄλλας, μὲ σκοπὸν, ὡς φαίνεται, νὰ μᾶς παρακινήσῃ νὰ
 πράττωμεν οὕτω καὶ οὕτω, τότε ὅχι μόνον διανέμει εὐ-
 δαιμονίαν καὶ κακοδαιμονίαν, ἀλλὰ καὶ ἀνταμείβει προ-
 σέτι καὶ τιμωρεῖ πράξεις. Ἐὰν, λόγου χάριν, ὁ πόνος τὸν
 ὁποῖον αἰσθανόμεθα, ὅταν πράττωμέν τι ἐλαβερόν, πρὸς
 τὸ σῶμα ἡμῶν, ὅταν, ὑπόθεσις, πλησιάζωμεν παραπολὺ εἰς
 τὸ πῦρ, ἢ πληγώσωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς, εἶναι ὠρισμένος ὑπὸ
 τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως, διὰ νὰ μᾶς ἐμποδίσῃ τοῦ

νά πράττωμεν τὰ οὕτως εἰς ἡμᾶς βλαβερά, τοῦτο εἶναι ἐπίσης ἐντελές παράδειγμα τοῦ ὅτι τιμωρεῖ τὰς πράξεις ἡμῶν, καὶ ὅτι ἐπομένως εἵμεθα ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἐὰν διεκήρυττε διὰ φωνῆς οὐρανόθεν, ὅτι ἐὰν ἐπράττομεν οὕτως, ἤθελεν ἐπιβάλει τοιαύτην ποινὴν ἐφ' ἡμᾶς, καὶ ἐπέβαλλεν αὐτὴν εἴτε μεγαλητέραν εἴτε μικροτέραν.

Οὕτως εὐρίσκομεν ὅτι ἡ ἀληθὴς ἔννοια Δημιουργοῦ τῆς φύσεως εἶναι ἔννοια κυρίου ἢ κυβερνήτου, προηγουμένη τῆς ἐξετάσεως τῶν ἠθικῶν αὐτοῦ προσόντων. Ὡς πρὸς ἡμᾶς δ' εὐρίσκομεν ἐκ πείρας, ὅτι αὐτὸς ἐνεργεῖ ἐμπράκτως κυριότητα ἢ κυβέρνησιν ἐφ' ἡμῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἀνταμείβων καὶ τιμωρῶν ἡμᾶς διὰ τὰς ἡμετέρας πράξεις, κατ' ἀκριβῆ καὶ κυρίαν ἐπίσης ἔννοιαν τῶν λέξεων τούτων, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν, καθὼς τέκνα, ὑπηρεταί, ὑπήκοοι βραβεύονται καὶ τιμωροῦνται ὑπὸ τῶν κυβερνώντων αὐτούς.

Καὶ οὕτως ὅλη ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως, ὅλη ἡ ἐνεσῶσα τῶν πραγμάτων πορεία δεικνύει πληρέστατα, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπίστευτον εἰς τὸ γενικὸν τῆς θρησκείας δόγμα, ὅτι ὁ Θεὸς θέλει βραβεύσει καὶ τιμωρήσει τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸ μετὰ ταῦτα διὰ τὰς πράξεις των· οὐδὲν ἀπίστευτον, λέγω, ἐκπηγάζον ἐκ τῆς ιδέας τοῦ βραβεύειν καὶ τιμωρεῖν· διότι ὅλη ἡ πορεία τῆς φύσεως εἶναι παρὸν ὑπόδειγμα τοῦ ὅτι ἐνεργεῖ ἐφ' ἡμᾶς τὴν κυβέρνησιν ἐκείνην, ἥτις ἐμπεριλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ τὸ βραβεύειν καὶ τιμωρεῖν.

Ἀλλ' ἐπειδὴ κατὰ τῆς παρὰ Θεοῦ τιμωρίας ἀποτείνουσι κυρίως ἐνστάσεις, καὶ αὐτὴν δὲν θέλουσι κατ' οὐδένα τρόπον νὰ ὁμολογήσωσιν, εἶναι πρέπον ἴσως ν' ἀναφέρωμεν τινὰς περιστάσεις τῆς φυσικῆς πορείας τῶν τιμωριῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος, αἵτινες εἶναι ἀνάλογοι πρὸς ὅ,τι ἡ θρησκεία

μᾶς διδάσκει περὶ μελλούσης κολάσεως· καὶ μάλιστα το-
σοῦτον ἀνάλογοι, ὥστε καθὼς αὐξάνουσι τὸ ἀξιόπιστον
αὐτῆς, οὕτω δὲν δύνανται εἰμὴ νὰ ἐνεγείρωσι καὶ μέγιστον
φόβον αὐτῆς εἰς τοὺς θέλοντας νὰ προσέξωσιν εἰς αὐτάς.

Ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὅτι τοιαῦτα καὶ τοιαῦτα δυστυχήμα-
τα παρακολουθοῦσι τοιαύτας καὶ τοιαύτας πράξεις ἀφροσύ-
νης καὶ ἰσχυρογνωμοσύνης, καθὼς καὶ ἄλλας πράξεις κοι-
νότερον καὶ εὐκρινέστερον θεωρουμένας ὡς κακὰς· καὶ ὅτι
τὰ ἐπακόλουθα ταῦτα, ὅταν ᾖναι δυνατόν νὰ προβλεφθῶσιν,
εἶναι κυρίως φυσικαὶ τιμωρίαι προσηρτημέναι εἰς τοιαύτας
πράξεις. Διότι τὸ γενικὸν πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα
ἰσχυρίζομεθα, εἶναι ὅχι ὅτι βλέπομεν πολλὰς δυστυχίας
εἰς τὸν κόσμον, ἀλλὰ πολλὰς τὰς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι
προξενοῦσιν εἰς ἑαυτοὺς διὰ τῆς ἰδίας των διαγωγῆς, τὰς
ὁποίας ἐδύναντο νὰ προβλέψωσι καὶ ν' ἀποφύγωσι. Τώρα
δὲ αἱ περιστάσεις τῶν φυσικῶν τούτων τιμωριῶν, αἱ ἰδίως
ἄξιοι τῆς ἡμετέρας προσοχῆς, εἶναι τοιαῦται ὁποῖαι αἰ ἀκόλου-
θοι· Ὅτι συχνάκις ἐπακολουθοῦσιν αὗται ἢ ἐπιβάλλονται
κατὰ συνέπειαν πράξεων, αἱ ὁποῖαι προξενοῦσι πολλὰ πα-
ρόντα ὠφελήματα, καὶ συνοδεύονται μὲ πολλὴν ἡδονὴν
παροῦσαν· οὕτω νόσος καὶ θάνατος πρόωρος εἶναι παρακο-
λουθήματα τῆς ἀκρασίας, καίτοι συνοδευομένης μὲ με-
γίστην εὐθυμίαν καὶ ἀγαλλίασιν· Ὅτι αἱ τιμωρίαι αὗται
εἶναι συχνάκις πολὺ μεγαλῆτεραι παρὰ τὰ ὠφελήματα ἢ
τὰς ἡδονὰς τὰς προερχομένας ἐξ ἐκείνων τῶν πράξεων,
τῶν ὁποίων εἶναι αἱ τιμωρίαι ἥτοι τὰ ἐπακόλουθα· Ὅτι
ἂν καὶ δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν τοιαύτην τῆς φύσεως
σύστασιν, καθ' ἣν αἱ φυσικαὶ αὗται τιμωρίαι, αἵτινες
μέλλουσι τῶντι νὰ παρακολουθήσωσιν, ἤθελον παρακο-
λουθεῖ ἀμέσως τοιαύτας πράξεις, ἢ εὐθὺς μετ' ὀλίγον, εὐ-

ρίσκομεν ὅμως ἐξ ἐναντίας εἰς τὸν ἡμέτερον κόσμον, ὅτι συχνάκις ἀναβάλλονται ἐπὶ πολὺ, ἐνίοτε δὲ καὶ πολὺν καιρὸν ἔπειτα ἀφοῦ αἱ πρόξενοι αὐτῶν πράξεις ἐλησμονήθησαν· τοιαύτη εἶναι τῆς φύσεως ἡ σύστασις, ὥστε ἡ ἀναβολὴ τῆς τιμωρίας δὲν εἶναι διόλου οὔτε εἶδος οὔτε βαθμός τις προὔπολήψεως μελλούσης ἀτιμωρησίας· Ὅτι μετὰ τοιαύτην ἀναβολὴν, αἱ φυσικαὶ αὗται τιμωρίαι ἢ δυστυχίαι συχνάκις ἔρχονται ὅχι βαθμηδὸν, ἀλλ' ἐξαίφνης, καὶ μετὰ βίας, καὶ διὰ μιᾶς· ὅπως καὶ ἂν ἔχη ἡ κυριωτέρα δυστυχία συχνάκις οὕτως ἔρχεται· Ὅτι, καθὼς δὲν χορηγεῖται οὐδέποτε εἰς τοὺς ἀνθρώπους βεβαιότης ὅτι θέλει τοιαύτας πράξεις παρακολουθήσει τοιαύτη ἀπομεμακρυσμένη δυστυχία, οὕτως ἴσως, ἐνῶ γίνονται αἱ πράξεις, σπανίως ἔχουσιν οἱ ἀνθρώποι εὐκρινῇ καὶ πλήρη προσδοκίαν ὅτι θέλει παρακολουθήσει· (1) καὶ πολλάκις ἔχει τὸ πρᾶγμα μόνον οὕτως, ὅτι βλέπουσιν ἐν γένει, ἢ δύνανται νὰ ἴδωσιν ὅτι εἶναι πιστευτὸν ὅτι ἡ ἀκρασία, ὑπόθεσις, θέλει ἐπιφέρει νόσους, παρανομίας, πολιτικὰς τιμωρίας· ἐνῶ ὅμως ἡ ἀληθὴς πιθανότης εἶναι συχνάκις ὅτι θέλουσιν ὑπεκφύγει· ἀλλὰ καὶ οὕτω τὰ πράγματα λαμβάνουσι τὸν ὠρισμένον ροῦν των, καὶ ἡ δυστυχία ἀφεύκτως ἀκολουθεῖ κατὰ τὴν ὠρισμένην ὥραν, εἰς πλείονας τῶν περιπτώσεων τούτων. Οὕτω προσέτι, ἂν καὶ ἡ νεότης δυνατόν νὰ ἀναφέρηται ὡς ἀπολογία τῆς προπετείας καὶ ἀνοίας, ὡς φύσει ἀλόγιστος καὶ μὴ σαφῶς προβλέπουσα ὅλα τὰ ἐπακόλουθα τῆς ἀπειθείας καὶ τῆς ἀκολασίας· ἐκ τούτου ὅμως δὲν ἐμποδίζονται νὰ ἐπέλθωσι τὰ ἐπακόλουθα ταῦτα, καὶ νὰ διαπικράνωσιν ὅλην τὴν σειρὰν τοῦ ἀκολουθοῦ βίου. Ἐξείς

(1) Ἰδὲ Τμ. Β'. Κεφ. 5'.

ἀποκτηθεῖσαι καὶ εἰς ἐκείνην ἔτι τὴν ἡλικίαν εἶναι πολλάκις παντελὴς ὄλεθρος· καὶ τῶν ἀνθρώπων ἡ εὐημερία εἰς τὸν κόσμον, ὅχι μόνον κατὰ τὴν δημώδη ἔννοιαν τῆς κοσμικῆς εὐημερίας, ἀλλὰ καὶ ἡ πραγματικὴ εὐδαιμονία καὶ κακοδαιμονία τῶν ἐξήρτηται, κατὰ μέγαν βαθμὸν καὶ πολυειδῶς, ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν διάγουσι τὴν νεότητά των· τὰ ἐπακόλουθα ταῦτα οἱ πλεῖστοι αὐτῶν παραμελοῦσι νὰ ἐξετάσωσι, καὶ σπανίως ἴσως δύναται νὰ εἴπῃ τις ὀρθῶς ὅτι τὰ πιστεύουσι πρὶν τὰ πάθωσιν. Ἀπαιτεῖται δὲ ν' ἀναφέρωμεν προσέτι, ὅτι εἰς ἀναρίθμητα παραδείγματα ἡ φυσικὴ τῶν πραγμάτων πορεία παρέχει εἰς ἡμᾶς εὐκαιρίας τοῦ νὰ πορισθῶμεν ὠφελήματα κατὰ τινὰς καιροὺς, τὰ ὅποια δὲν δυνάμεθα νὰ πορισθῶμεν ὁπόταν θέλωμεν· οὐδὲ δυνάμεθα μάλιστα νὰ ἐπαναγάγωμεν τὰς εὐκαιρίας, ἐὰν τὰς παραμελήσωμεν. Καὶ τῶντι ἡ γενικὴ πορεία τῆς φύσεως εἶναι παράδειγμα τούτου. Ἐὰν ἐπὶ τῶν εὐκαιριῶν τῆς νεότητος εἶναι τινες ἀπειθεῖς καὶ ἰσχυρογνώμονες, ὑποφέρουσιν οὗτοι ἀφεύκτως εἰς τὸν ἀκόλουθον βίον των δι' ἔλλειψιν τῶν προτερημάτων ἐκείνων, τῶν ὁποίων τὴν ἀπόκτησιν ἡμέλησαν ἐν καιρῷ τῷ δέοντι. Ἐὰν ὁ γεωργὸς ἀμελήσῃ νὰ σπείρῃ εἰς τὸν καιρὸν τῆς σπορᾶς, χάνει ὁλόκληρον τὸ ἔτος ἀνευ θεραπείας ἐλπίδος. Ὡσαύτως, ἂν καὶ, ἀφοῦ τινὲς διήγαγον ἀνοήτως καὶ ἀκολάστως μέχρι τινὲς βαθμοῦ, εἶναι πολλάκις εἰς τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν νὰ ἐπανορθώσωσι, λόγου χάριν, τὰ πράγματά των, ν' ἀναλάβωσι τὴν υἰεῖαν καὶ τὴν ὑπόληψίν των, καθ' ἱκανὸν τοῦλάχιστον βαθμὸν· ἀληθὴς ὅμως σωφρονισμὸς πολλάκις δὲν χρησιμεύει οὐδαμῶς εἰς τὸ νὰ προληφθῶσιν αἱ δυστυχίαι, πτωχεῖα, νόσος, δυσφημία, αἱ φύσει προσηρτημέναι εἰς τὴν ἄνοιαν καὶ ἀκολασίαν, ὅταν ὑπερβαίνωσι τὸν

βαθμὸν ἐκεῖνον. Ὑπάρχει τι ὄριον ἀφροσύνης καὶ κακῆς διαγωγῆς, τὸ ὁποῖον ὅταν τις ὑπερβῇ, δὲν μένει εἰς αὐτὸν καιρὸς μετανοίας κατὰ τὸν φυσικὸν ῥοῦν τῶν πραγμάτων. Πρὸς τούτοις δὲ εἶναι πολλοῦ λόγου ἄξιον, ὅτι παραμελήσεις ἐξ ἀλογιστίας, ἀπροσεξίας, (1) καὶ ἀπερισκεψίας περὶ τῶν πρακτέων, πολλάκις ἐπιφέρουσιν ἐπακόλουθα ἐπίσης φοβερά καθὼς καὶ οἰαδήποτε κακὴ διαγωγή, προερχομένη ἐκ τινος σφοδροτάτου πάθους. Καὶ, τελευταῖον, ἐπειδὴ ἡ πολιτικὴ κυβέρνησις εἶναι φυσικὴ, καὶ αἱ ὑπ' αὐτῆς λοιπὸν ἐπιβαλλόμεναι ποιναὶ εἶναι ὡσαύτως τοιαῦται· μία δὲ τῶν ποινῶν τούτων εἶναι καὶ ὁ θάνατος, καθὼς τα ἀποτελέσματα ἀκολάστων ἡδονῶν εἶναι πολλάκις θανατηφόρα. Ὡστε πολλαὶ φυσικαὶ τιμωρίαι ἐπιφέρουσι τὸ τέλος (2) τοῦ εἰς αὐτὰς ὑποπεσόντος, θεωρουμένου μόνον κα-

(1) Τμήμα Β'. Κεφ. 5'.

(2) Ἡ περὶ μελλούσης κολάσεως ἐξέτασις ἀνήκει προφανέστατα εἰς τὸ περὶ φυσικῆς θρησκείας θέμα. Ἀλλ' ἐάν τις τῶν σκέψεων τούτων ἤθελε νομισθῇ ὅτι ἀναφέρεται κυριώτερον πρὸς τὸ δόγμα τοῦτο, ὡς διδασκόμενον εἰς τὴν Γραφὴν, ὁ ἀναγνώστης παρακαλεῖται νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι οἱ ἐθνικοὶ συγγραφεῖς καὶ ἡθικοὶ καὶ ποιηταὶ, λαλοῦσι περὶ μελλούσης κολάσεως τῶν κακῶν, καὶ ὡς πρὸς τὴν διάρκειαν καὶ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν αὐτῆς, δι' ὁμοίων ἐκφράσεων καὶ περιγραφῶν ὁποίας μεταχειρίζεται καὶ ἡ Γραφή. Ὡστε πᾶν ὅ,τι δύναται θετικῶς νὰ ῥηθῇ ὅτι εἶναι πρᾶγμα ἀπλῆς ἀποκαλύψεως, ὡς πρὸς τὸ προκείμενον δόγμα, φαίνεται ὅτι εἶναι τοῦτο, ὅτι ἡ μεγάλη διάκρισις μεταξὺ τῶν δικαίων καὶ τῶν ἀσεβῶν θέλει γείνει εἰς τὸ τέλος τοῦ κόσμου τούτου· ὅτι τότε θέλει λάβει ἕκαστος κατὰ τὴν ἀξίαν του. Ὁ ὀρθὸς λόγος ἐσυμπέραινε, καὶ δικαίως βέβαια, ὅτι ἐπὶ τέλους καὶ ἐν γένει οἱ μὲν δίκαιοι θέλουν καταντήσῃ εἰς εὐδαιμονίαν, οἱ δὲ ἄδικοι εἰς κακοδαιμονίαν· ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ, κατ' οὐδεμίαν ἀρχὴν τοῦ λογικοῦ, ἐάν τὰ ἀνθρώπινα πράγματα δὲν ἐνδέχeto νὰ ᾔναι ὠρισμένα νὰ διέλθωσιν ἄλλας καταστάσεις βίου καὶ ὑπάρξεως, πρὶν λάβῃ χώραν τελικῶς καὶ ἀποτελεσματικῶς ἡ διανεμητικὴ αὕτη δικαιοσύνη. Ἡ ἀποκάλυψις διδάσκει ὅτι ἡ ἐπομένη κατάστασις τῶν πραγμάτων, μετὰ τὴν

τὰ τὴν πρόσκαιρον ἱκανότητά του· καὶ φαίνεται ὅτι ἐπιβάλλονται ὑπὸ φυσικοῦ θεσμοῦ, ἢ διὰ τὴν ἀναιρεθῆ ἀπὸ τὸ μέσον ὁ λυμεὼν ὥστε νὰ μὴ προξενήσῃ πλέον ἄλλην βλάβην, ἢ διὰ τὴν χρησιμεύῃ ὡς παράδειγμα, καίτοι πολλάκις ὀλιγωρούμενον, πρὸς τοὺς ὑπολειπομένους.

Τὰ πράγματα ταῦτα δὲν εἶναι ἐκ τῶν ὀνομαζομένων τυχαίων ἢ τῶν ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν συμβαινόντων, ἀλλ' εἶναι πράγματα καθημερινῆς πείρας, ἐκ γενικῶν πηγάζοντα νόμων, ἢ μᾶλλον γενικωτάτων, δια τῶν ὁποίων ὁ Θεὸς κυβερνᾷ τὸν κόσμον κατὰ τὴν φυσικὴν πορείαν τῆς Προνοίας του. Εἶναι δὲ τοσοῦτον ἀνάλογα πρὸς ὅ, τι μᾶς διδάσκει ἡ θρησκεία περὶ μελλούσης κολάσεως τῶν κακῶν, καὶ τοσοῦτον συνάδοντα, ὥστε ἀμφοτέρωθεν ἡθέλον φύσει ἐρμηνευθῆ διὰ τῶν αὐτῶν λέξεων καὶ τῆς αὐτῆς περιγραφῆς. Εἰς τὸ βιβλίον τῶν Παροιμιῶν, (1) π. χ. ἡ Σοφία εἰσάγεται ὡς προσερχομένη εἰς τὰ δημοσιώτατα καταγώγια, καὶ ὡς ἀποβαλλομένη ὅταν προσφέρῃ ἑαυτὴν ὡς τὸν φύσει ὠρισμένον ὁδηγὸν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου.

«Ὅσον ἂν χρόνον, λέγει πρὸς τοὺς διαβαίνοντας, ἄκακοι ἔχονται τῆς δικαιοσύνης, οὐκ αἰσχυνθήσονται· οἱ δὲ ἄφρονες, τῆς ὕβρεως ὄντες ἐπιθυμηταί, ἀσεβεῖς γενόμενοι ἐμίσησαν αἴσθησιν, καὶ ὑπεύθυνοι ἐγένοντο ἐλέγχους. Ἴδού προήσομαι ὑμῖν ἐμῆς πνοῆς ῥῆσιν, διδάξω δὲ ὑμᾶς τὸν

παροῦσαν, εἶναι ὠρισμένη εἰς ἐκτέλεσιν ταύτης τῆς δικαιοσύνης· ὅτι δὲν θέλει ἀναβληθῆ πλειότερον· ἀλλὰ τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ, τὸ μέγα μυστήριον τοῦ ὅτι συγχωρεῖ τὴν ἐπικρατῆ ἢ κακίαν καὶ ἡ σύγχυσις, μέλλει τότε νὰ τελεσθῇ· καὶ θέλει ἀναλάβει εἰς ἑαυτὸν τὴν μεγάλην τοῦ θύναμιν· καὶ θέλει βασιλεύει, ἀπονέμων εἰς ἕκαστον κατὰ τὰ ἔργα του.

(1) Κεφ. Α'.

ἐμὸν λόγον.» Ὀλιγορρηθεῖσα δὲ λέγει· «Ἐπειδὴ ἐκάλουν, καὶ οὐχ ὑπηκούσατε· καὶ ἐξέτεινον λόγους, καὶ οὐ προσείχετε· ἀλλὰ ἀκύρους ἐποιεῖτε ἐμὰς βουλὰς, τοῖς δὲ ἐμοῖς ἐλέγχοις ἠπειθήσατε· τοιγαροῦν καὶ γὰρ τῇ ὑμετέρα ἀπωλείᾳ ἐπιγελάσομαι, καταχαροῦμαι δὲ ἡνίκα ἔρχηται ὑμῖν ὄλεθρος· καὶ ὡς ἂν ἀφίκηται ὑμῖν ἄφνω θόρυβος, ἡ δὲ καταστροφὴ ὁμοίως καταιγίδι παρῇ, καὶ ὅταν ἄρχηται ὑμῖν ἐλίψις καὶ πολιορκία, ἡ ὅταν ἔρχηται ὑμῖν ὄλεθρος· Ἔσται γὰρ ὅταν ἐπικαλέσησθέ με, ἐγὼ δὲ οὐκ εἰσακούσομαι ὑμῶν, ζητήσουσί με κακοὶ, καὶ οὐχ εὐρήσουσι.» Τὸ χωρίον τοῦτο, βλέπει πᾶς τις, εἶναι ποιητικόν, καὶ τινὰ μέρη αὐτοῦ εἰς ἄκρον μεταφορικά· ἀλλ' ἡ ἔννοια εἶναι προφανής. Τὸ σκοπούμενον δὲ πρᾶγμα ἐκφέρεται μᾶλλον κατὰ γράμμα εἰς τὰς ἐπομένας λέξεις· «Ἐμίσησαν γὰρ σοφίαν, τὸν δὲ λόγον τοῦ Κυρίου οὐ προσείλαντο, οὐδὲ ἤθελον ἐμαῖς προσέχειν βουλαῖς, μυκτήριζον δὲ ἐμούς ἐλέγχους. Τοιγαροῦν ἔδονται τῆς ἐαυτῶν ὁδοῦ τοὺς καρπούς, καὶ τῆς ἐαυτῶν ἀσεβείας πλησθήσονται. Ἄνθ' ὧν γὰρ ἠδίκουν νηπίους, φονευθήσονται, καὶ ἐξετασμός ἀσεβεῖς ὀλεῖ.» Καὶ ὅλον τοῦτο τὸ χωρίον ἐφαρμόζεται τοσοῦτον ἀκριβῶς, καὶ πρὸς ὅ,τι δοκιμάζομεν εἰς τὸν παρόντα κόσμον περὶ τῶν συνεπειῶν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, καὶ πρὸς ὅ,τι μᾶς διδάσκει ἡ θρησκεία νὰ προσδοκῶμεν εἰς τὸν μέλλοντα, ὥστε δυνατόν ν' ἀμφισβητηθῇ, τίς τῶν δύο ἐσκοπεῖτο κυρίως ἐνταῦθα.

Καὶ τῶνόντι, ὅταν τις ἐνθυμηθῇ τὰς κυρίας ἀποδείξεις περὶ μελλούσης καταστάσεως βραβεύσεων καὶ κολάσεων, οὐδὲν ἄλλο, στοχάζομαι, δύναται νὰ προξενήσῃ τοσοῦτον ἐπαισθητὸν φόβον περὶ τῶν δευτέρων ἢ παράστασιν αὐτῶν εἰς τὸν νοῦν, ὅσον ἡ παρατήρησις αὕτη· ὅτι μετὰ πολλὰς ὀλιγορρηθείσας ἐναντιώσεις, παραινέσεις καὶ νοουθεσίας, τὰς

ὁποίας ἀπαντῶσιν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς κακίας, καὶ τῆς ἀφροσύνης, καὶ τῆς ἀκολασίας· νοουθεσίας ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως αὐτῶν, ἐκ παραδειγμάτων ἄλλων, ἐκ τῶν μικροτέρων δυσαρесκειῶν τὰς ὁποίας ἐπιφέρουσιν εἰς ἑαυτοὺς, ἐκ τῶν διδασκαλιῶν φρονίμων καὶ ἐναρέτων ἀνδρῶν· ἀφοῦ αὐταὶ καταφρονηθῶσι καὶ ἐμπαιχθῶσιν ἐπὶ πολὺν καιρόν· ἀφοῦ τὰ κυριώτερα κακὰ ἐπακόλουθα, τὰ πρόσκαιρα δηλαδὴ ἐπακόλουθα τῆς μωρίας αὐτῶν, ἀναβληθῶσιν ἐπὶ πλεῖστον καιρόν· ἐπὶ τέλους ἐκρήγνυνται ἀκάθεκτα ὡς ἔνοπλος δύναμις· ἡ μεταμέλεια εἶναι παράκαιρος, δυναμένη νὰ χρησιμεύσῃ μόνον εἰς ἐπιδάρουνσιν τῆς ἀμηχανίας των· τὸ πρᾶγμα καταντᾷ εἰς ἀπόγνωσιν· καὶ πτωχεία καὶ νόσος, ἔλεγχος τοῦ συνειδότος καὶ ἀγωνία, δυσφημία καὶ θάνατος, ἀποτελέσματα τῶν ἰδίων αὐτῶν ἔργων, καταπλακόνουσιν αὐτοὺς, χωρὶς νὰ ἔχωσι μηδ' ἐλαχίστην ἐλπίδα θεραπείας ἢ ἐκφυγῆς· Τοιαύτη εἶναι πραγματικῶς ἡ γενικὴ σύστασις τῆς φύσεως.

Ταῦτα δὲ λέγοντες δὲν ἐννοοῦμεν κατ' οὐδένα τρόπον, ὅτι κατὰ τὰ παρόντα φαινόμενα τῆς φυσικῆς πορείας τῶν πραγμάτων οἱ ἄνθρωποι τιμωροῦνται πάντοτε ἀναλόγως τῆς κακῆς των διαγωγῆς· ἀλλ' ὅτι ὑπάρχουσι πάμπολλα παραδείγματα κακῆς διαγωγῆς, τιμωρούμενα κατὰ τοὺς νῦν μνημονευθέντας διαφόρους τρόπους, καὶ φρικτότατα μάλιστα παραδείγματα, ἱκανὰ νὰ δείξωσι τί δύνανται νὰ ἐπιδεχθῶσιν οἱ νόμοι τοῦ παντός· καὶ, ἐὰν ἐξετασθῶσι κατ' ἀκρίβειαν, ἱκανὰ πληρέστατα πρὸς ἀπάντησιν ὅλων τῶν ἐνστάσεων τῶν κατὰ τοῦ ἀξιοπίστου τῆς μελλούσης κολάσεως, τῶν ἐκπηγαζουσῶν ἐξ οἵαςδὴποτε ὀνειροπολήσεως, ὅτι δῆθεν ἡ ἀσθένεια τῆς ἡμετέρας φύσεως καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ πειρασμοὶ ἐξουδενοῦσι τὴν ἐνοχὴν τῶν ἀνθρωπίνων κακιῶν· καθὼς καὶ ἄλλων ἐνστάσεων, λαμβανομένων

ἐκ τῆς εἰμαρμένης, ἐξ ὑποθέσεων ὅτι πρὸς τὸ θέλημα ἀπείρου ὄντος οὐδείς δύναται νὰ ἐναντιωθῇ, ἢ ὅτι τοιοῦτον ὄν εἶναι βεβαίως ἀνίκανον νὰ σκανδαλισθῇ ἢ νὰ κινηθῇ εἰς ὀργήν. (1)

Σκέψεις τοιούτου εἴδους ἐπιφέρουσι βέβαια τρόμον εἰς ἀνθρώπους σπουδαίους, τοὺς ἐλευθερωτάτους πάντος ἐνθουσιασμοῦ, καὶ ἔχοντας μεγίστην διανοητικὴν ἰσχύν· ἀλλ' εἶναι πρέπον νὰ ἐκθέτῳνται τὰ πράγματα καὶ νὰ διερευνῶνται ὅπως αὐτὰ εἶναι πραγματικῶς. Ὑπάρχει δὲ εἰς τὸν παρόντα αἰῶνα τοιαύτη τις ἀφοβία ὡς πρὸς τὰ εἰς τὸ μέλλον ἐνδεχόμενα ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ, ὁποῖαν δὲν δύναται νὰ δικαιολογήσῃ οὐδὲν ἄλλο εἰμὴ ἀπόδειξις τις καθολικῶς ὁμολογουμένη ὑπὲρ τῆς ἀθείας· καὶ ἐκ τούτου ἀνάγκη πᾶσα νὰ ἐνθυμίζῃ τις τοὺς ἀνθρώπους, καὶ, εἰ δυνατόν, νὰ τοὺς κάμῃ νὰ αἰσθανθῶσιν, ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδείς λόγος νὰ ᾔῃναι τοσοῦτον θαρράλαιοι, καὶ κατ' αὐτὰς εἰσέτι τὰς σκεπτικωτάτας ἀρχάς. Διότι δὲν εἶναι ἄράγε δυνατόν νὰ εἴπῃ τις περὶ ἀνθρώπου ἅμα γεννηθῇ εἰς τὸν κόσμον, ὅτι ἐνδέχεται νὰ διάγῃ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ μὴν ᾔῃναι διόλου χρήσιμος πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα εἰμὴ ὡς παράδειγμα γενόμενος τῶν ὀδυνηρῶν ἀποτελεσμάτων τῆς κακίας καὶ τῆς ἀφροσύνης· ὅτι δύναται, καθὼς καὶ πᾶς ἄλλος, εἰάν θέλῃ, νὰ ὑποπέσῃ εἰς αἰσχιστον θάνατον ἐκ τῶν χειρῶν τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης, ἢ κατ' ἄλλον τινα τρόπον ἀκολασίας νὰ συντέμῃ τὰς ἡμέρας του, ἢ νὰ ἐπιφέρῃ εἰς ἑαυτὸν αἰσχὴ καὶ νόσους δεινότερας παρὰ τὸν θάνατον; ὥστε ἤθελεν εἶσθαι προτιμότερον εἰς αὐτὸν, καὶ ὡς πρὸς τὸν παρόντα κόσμον, εἰάν δὲν εἶχε ποτὲ γεννηθῇ. Ἄρά γε δὲ ὑπάρχει τις

(1) Ἰδὲ Κεφ. Δ', καὶ ε'.

λόγος νὰ νομίζωσιν ἑαυτοὺς οἱ ἄνθρωποι ἀσφαλεῖς, καὶ νὰ ὁμιλῶσιν ὡς εἴαν εἶχον βεβαίαν ἀπόδειξιν, ὅτι, ὅσον ἀκολάστως καὶ ἂν πράττωσι, δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ οὐδὲν ἀνάλογον πρὸς τοῦτο, ὡς πρὸς μέλλον καὶ γενικώτερον συμφέρον, ὑπὸ τὴν πρόνοιαν καὶ κυβέρνησιν τοῦ αὐτοῦ Θεοῦ;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῆς Ἠθικῆς Κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ.

Καθὼς τὰ πολυειδῆ φαινόμενα βουλῆς καὶ τελικῶν αἰτίων εἰς τὴν σύστασιν τοῦ κόσμου ἀποδεικνύουσιν αὐτὸν ἔργον νοητικοῦ ὄντος, οὕτω καὶ τὰ εἰδικὰ τελικὰ αἷτια ἡδονῆς καὶ λύπης τῶν μεταξὺ τῶν πλασμάτων αὐτοῦ διαμεμερισμένων, ἀποδεικνύουσιν ὅτι ταῦτα εἶναι ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ· ἥτις δυνατόν νὰ ὀνομασθῇ ἡ φυσικὴ παρ' αὐτοῦ κυβέρνησις πλασμάτων ἐνδεδυμένων αἴσθησιν καὶ λογικόν. Τοῦτο ὁμῶς ἐμφαίνει καί τι πλεόν παρ' ὅ,τι φαίνεται ὅτι ἐννοοῦμεν συνήθως, ὅταν λαλῶμεν περὶ τῆς παρὰ Θεοῦ φυσικῆς κυβερνήσεως τοῦ κόσμου. Ἐμφαίνει κυβέρνησιν ὁμοίαν κατὰ πάντα μὲ ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἐνεργεῖ δεσπότης τις ἐπὶ τῶν δούλων του, ἢ πολιτικὸς ἄρχων ἐπὶ τῶν ὑπηκόων του. Τὰ τελευταῖα ταῦτα παραδείγματα τελικῶν αἰτίων ἀποδεικνύουσιν ἐπίσης πραγματικῶς νοερὸν κυβερνήτην τοῦ κόσμου, κατὰ τὴν νῦν μνημονευθεῖσαν ἔννοιαν, καὶ πρότερον (I) εὐκρινῶς διερευνηθεῖσαν, καθὼς καὶ πᾶν ἄλλο παράδειγμα τελικῶν αἰτίων ἀποδεικνύει νοερὸν δημιουργὸν αὐτοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο μόνον, κατὰ πρώτην ἔποψιν,

(I) Κεφ. Β'.

δὲν φαίνεται νὰ προσδιορίζῃ τι μετὰ βεβαιότητος περὶ τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ποιητοῦ τῆς φύσεως, ὡς κυβερνήτου θεωρουμένου· δὲν ἐξακριβώνει ἐὰν ἡ κυβέρνησις αὐτοῦ ᾖ ἠθική, οὐδὲ ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι ὁ δίκαιος Κριτὴς τοῦ κόσμου. Ἡ ἠθική κυβέρνησις ὑφίσταται ὅχι ἀπλῶς εἰς τὸ βραβεύειν καὶ τιμωρεῖν τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὰς πράξεις των, τὸ ὅποῖον καὶ ὁ τυραννικώτατος ἄνθρωπος δύναται νὰ πράξῃ· ἀλλ' εἰς τὸ βραβεύειν τοὺς δικαίους καὶ τιμωρεῖν τοὺς κακοὺς· εἰς τὸ ἀνταποδίδειν εἰς ἕκαστον κατὰ τὰ ἔργα του, ὡς καλὰ ἢ κακὰ θεωρούμενα. Καὶ ἡ τελειότης τῆς ἠθικῆς κυβερνήσεως ὑφίσταται εἰς τὸ πράττειν οὕτω πρὸς πάντα τὰ λογικὰ πλάσματα, κατ' ἀκριβεστάτην ἀναλογίαν πρὸς τὴν προσωπικὴν αὐτῶν ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν.

Φαίνονται δὲ τινες νὰ νομίζωσιν ὅτι ὁ μόνος χαρακτήρ τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως εἶναι ἀπλή ἀπόλυτος ἀγαθότης. Αὕτη δὲ, ὡς πρακτικὴ θεωρουμένη ἀρχὴ καὶ κατὰ βαθμὸν ἄπειρος, εἶναι διάθεσις τοῦ προξενεῖν τὴν μεγίστην ὅσον ἐνδέχεται εὐδαιμονίαν, ἄνευ τινος ἀποβλέψεως πρὸς τὴν διαγωγὴν τῶν ἀνθρώπων, εἰμὴ καθόσον τοιαύτη ἀποβλεψὶς ἤθελε προξενήσῃ μεγαλητέρους βαθμοὺς αὐτῆς. Ὑποτεθέντος δὲ ὅτι οὗτος εἶναι ὁ μόνος χαρακτήρ τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ δικαιοσύνη αὐτοῦ δὲν ἤθελεν εἶσθαι ἄλλο τι εἰμὴ ἀγαθότης ὑπὸ σοφίας ὀδηγουμένη. Τώρα δὲ εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν πρέπει νὰ λέγεται τοῦτο, ἐκτὸς ἐὰν ᾖ δυνατόν ν' ἀποδειχθῇ· διότι περὶ τοιούτου ἀντικειμένου πρέπει νὰ λαλῶμεν μετὰ περισκέψεως καὶ εὐλαβείας. Καὶ ἐὰν δύναται ἢ ὅχι ν' ἀποδειχθῇ, δὲν εἶναι τὸ ἐνταῦθα ἐξεταστέον πρᾶγμα· ἀλλ' ἐὰν εἰς τὴν σύστασιν καὶ διοίκησιν τοῦ κόσμου δὲν διακρίνεται βεβουλευμένη τις δικαία κυβέρνησις, ἥτις ἀναγκαίως ἐμφαίνει δίκαιόν τινα κυβερνήτην.

Δυνατὸν ἴσως νὰ ὑπάρχωσιν ἐντὸς τῆς κτίσεως ὄντα, πρὸς τὰ ὁποῖα ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως φανερόναι ἑαυτὸν ὑπὸ τοῦτον τὸν ἐρασμιώτατον ὅλων τῶν χαρακτήρων, τουτέστι τὸν τῆς ἀπείρου ἀπολύτου ἀγαθότητος· διότι εἶναι ὁ ἐρασμιώτατος, ὑποτιθέμενος ὅχι ἀσυμβίβαστος, καθὼς καὶ δὲν εἶναι ἴσως, μὲ τὴν δικαιοσύνην· ἀλλ' εἰς ἡμᾶς φανεροῦται ὑπὸ τὸν χαρακτῆρα δικαίου κυβερνήτου. Δυνατὸν δὲ, εὐσυμβιβάστως πρὸς τοῦτο, νὰ ᾖ ἀπλῶς καὶ ἀπολύτως ἀγαθός, κατὰ τὴν νῦν ἐξηγηθεῖσαν ἔννοιαν· ἀλλ' εἶναι, διότι εἰς τὴν σύστασιν καὶ διοίκησιν τοῦ κόσμου μᾶς ἔδωκεν ἀπόδειξιν ὅτι εἶναι κυβερνήτης ἐπὶ δούλων, καθότι βραβεύει καὶ τιμωρεῖ ἡμᾶς διὰ τὰς πράξεις ἡμῶν. Καὶ εἰς τὴν σύστασιν καὶ διοίκησιν αὐτοῦ, δυνατὸν νὰ μᾶς ἔδωκε προσέτι, ἐκτὸς τοῦ λόγου τοῦ πράγματος, καὶ τῶν φυσικῶν προμηνύσεων τοῦ συνειδότος, σαφεῖς καὶ εὐκρινεῖς ἐνδείξεις, ὅτι ἡ κυβέρνησις αὐτοῦ εἶναι δικαία ἢτοι ἠθική· σαφὴς πρὸς ἐκείνους, ὅσοι φρονοῦσι τὴν φύσιν αὐτῆς· ἀξίαν τῆς προσοχῆς των, ἀλλ' ὅχι καὶ πρὸς πάντα ἄφροντιν ἄνθρωπον, ὅστις ρίπτει διαβατικόν τι μόνον βλέμμα πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο. (1)

Ἀλλὰ παρατηρητέον ἰδίως, ὅτι ἡ θεία κυβέρνησις, ὑπὸ

(1) Αἱ κατὰ τῆς θρησκείας ἐνστάσεις, αἱ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἀπόδειξις αὐτῆς δὲν εἶχει καθολικὴν οὐδὲ τοσοῦτον ἰσχυρά, ὅσον ἦτο δυνατὸν νὰ ᾖ, δύνανται ν' ἀποταθῶσι καὶ κατὰ τῆς φυσικῆς θρησκείας, καθὼς καὶ τῆς ἀποκεκαλυμμένης. Καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἐξέτασις αὐτῶν ἀνήκει ἐπίσης καὶ εἰς τὸ πρῶτον καὶ εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς παρούσης πραγματείας. Ἐπειδὴ δὲ αἱ ἐνστάσεις αὗται ἀποτείνονται κατὰ τῆς ἀποκεκαλυμμένης μάλιστα θρησκείας, ἐπρόκρινα νὰ ἐξετάσω αὐτὰς εἰς τὸ δεύτερον. Καὶ ἐπειδὴ ἡ πρὸς αὐτὰς ἀπάντησις ἐκεῖ (Κεφ. 5'.) ὡς ἀποτεινομένης κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐφαρμόζεται σχεδὸν ἐξίσου εἰς αὐτὰς ὡς ἀποτεινομένης κατὰ τῆς φυσικῆς θρησκείας, ὁ ἀναγνώστης παραπέμπεται εἰς ἐκεῖνο τὸ κεφάλαιον.

τὴν ὁποίαν αἰσθανόμεθα ὅτι ὑπάρχομεν εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασιν, καθ' ἑαυτὴν μόνη θεωρουμένη, ὁμολογεῖται ὅτι δὲν εἶναι ἡ τελειότης τῆς ἠθικῆς κυβερνήσεως. Καὶ ὅμως τοῦτο δὲν ἐμποδίζει νὰ ὑπάρχη τι εἰς αὐτὴν ἀληθῶς ἠθικόν, εἴτε πλειότερον εἴτε καὶ ὀλιγώτερον. Δύναται δὲ σαφῶς νὰ φανῇ ὅτι ἐνεργεῖται δικαία τις κυβέρνησις μέχρι τινὸς βαθμοῦ, ἱκανοῦ νὰ μᾶς κάμῃ νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι μέλλει νὰ τελειοποιηθῇ, ἢ νὰ ἐνεργηθῇ ἕως εἰς ἐκεῖνον τὸν βαθμὸν τῆς τελειότητος, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ θρησκεία μᾶς διδάσκει ὅτι θέλει φθάσει, ἀλλ' ὅστις δὲν δύναται νὰ φανῇ, πρὶν γνωρισθῇ πολὺ πλειότερον μέρος τῆς θείας διοικήσεως παρ' ὅ,τι εἶναι δυνατόν ἐπὶ τῆς παρούσης ζωῆς. Τοῦ κεφαλαίου δὲ τούτου ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ ἐξετάσωμεν μέχρι τίνος ἔχει οὕτω τὸ πρᾶγμα· μέχρι τίνος, ἐκτὸς τῆς ἠθικῆς φύσεως (1) τὴν ὁποίαν ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς ὁ Θεὸς, καὶ τῆς φυσικῆς ἡμῶν ιδέας περὶ αὐτοῦ, ὡς δικαίου κυβερνήτου ἐκείνων τῶν πλασμάτων του εἰς τὰ ὁποῖα ἔδωκε τὴν φύσιν ταύτην· (2) μέχρι τίνος, λέγω, ἐκτὸς τούτου, τὰ στοιχεῖα καὶ αἱ καταρχαὶ τῆς ἠθικῆς κυβερνήσεως ἐπὶ τοῦ κόσμου δυνατόν νὰ διακριθῶσι καὶ ἐν τῷ μέσῳ ὅλης τῆς συγχύσεως αὐτοῦ καὶ ἀταξίας.

Τώρα δὲ ἐδύνατό τις ν' ἀναφέρῃ ἐνταῦθα ὅ,τι πολλάκις ἐλέχθη μετὰ μεγάλης ἰσχύος, ὅτι ἐν γένει ὀλιγώτερον μὲν ὀχληραὶ, περισσότερον δ' εὐάρεστοι εἶναι τῆς ἐναρέτου μᾶλλον παρὰ τῆς κακῆς διαγωγῆς αἱ συνέπειαι ἐπὶ τῆς παρούσης καταστάσεως, ὡς παράδειγμα τῆς ἠθικῆς κυβερνήσεως τῆς ἐν τῇ φύσει ἰδρυμένης· παράδειγμα ἐκ τῆς πείρας συναγομένων καὶ ἐνεστώτων πραγμάτων. Ἀλλὰ πρέπει

(1) Διατριβὴ Β'. (2) Κεφ. 5'.

νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι εἶναι δύσκολον ἔργον νὰ παρα-
 βάλλῃ τις ἡδονὴν πρὸς ἡδονὴν καὶ λύπην πρὸς λύπην,
 καὶ πάλιν ἡδονὴν πρὸς λύπην καὶ λύπην πρὸς ἡδονὴν, εἰς
 τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ κάμῃ ἀκριβῆ ἐκτίμησιν τοῦ πό-
 σον ὑπερέχει ἡ τῆς ἀρετῆς εὐδαιμονία. Καὶ δὲν εἶναι ἀδύ-
 νατον, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀπείρων ἀταξιῶν τοῦ κόσμου, νὰ
 ὑπάρχωσιν ἐξαιρέσεις ὡς πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν τῆς ἀρετῆς,
 καὶ ὡς πρὸς ἐκείνους ἀκόμη τοὺς ἀνθρώπους, τῶν ὁποίων
 ὅλος ὁ βίος ἐκ νηπιότητος ὑπῆρξεν ἄμεμπτος· πλειότερον
 δὲ ὡς πρὸς ἐκείνους, οἵτινες βαδίσαντες μέχρι τινὸς εἰς
 τὰς ὁδοὺς τῆς κακίας, ἔπειτα ἐσωφρονίσθησαν. Διότι ἂς
 ὑποθέσωμέν τι παράδειγμα τοῦ δευτέρου εἴδους· ἄνθρωπον
 ἔχοντα τὰ μὲν πάθη ἐξημμένα, τὴν δὲ φυσικὴν δύναμιν
 τῆς ἐγκρατείας ἐξησθενημένην, ὑπὸ ἑξέων ἀκολασίας, πε-
 ριστοιχισμένον δὲ ὑπὸ πασῶν τῶν ὀρέξεών του, ὡς ὑπὸ
 τοσούτων Ἀρπειῶν, ἀπαιτουσῶν τὴν συνήθη τροφήν των.
 Τίς δύναται νὰ γνωρίσῃ πόσος καιρὸς πρέπει νὰ παρέλθῃ,
 ἕωσού ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος δυναθῇ νὰ εὕρῃ πλειοτέραν εὐα-
 ρέστησιν ἐκ τοῦ ἐλλόγου καὶ τῶν παρόντων ἀγαθῶν ἐπα-
 κολούθων τῆς ἀρετῆς, παρὰ δυσκολίας καὶ δυσαρесκειας
 ἐκ τῶν περιορισμῶν αὐτῆς; Ἡ πεῖρα δεικνύει πρὸς τούτοις,
 ὅτι οἱ ἄνθρωποι δύνανται, κατὰ μέγαν βαθμὸν, νὰ ὑπερ-
 κήσωσι τὸ αἶσθημα τῆς αἰδοῦς, ὥστε ὁμολογοῦντες ἑαυτοὺς
 ἀμοίρους ἠθικῆς ἀρχῆς, μάλιστα δὲ καὶ ἀπ' εὐθείας κα-
 κούργους, δύνανται νὰ ἀντέχωσι πρὸς τὸ αἶσχος τῆς ἑαυ-
 τῶν κακουργίας. Ἀλλὰ καθὼς περὶ τῶν κακῶν πράξεων
 τινὸς ἀνθρώπου θέλει πιθανῶς γίνεσθαι πλειότερος λόγος,
 καὶ αὗται θέλουν προβάλλεσθαι συχνότερον ἔμπροσθεν αὐ-
 τοῦ μετὰ τὸν σωφρονισμόν του· οὕτω καὶ τὸ αἶσχος αὐτῶν
 θέλει εἶσθαι πολὺ περισσότερον ἐπαισθητὸν, μετὰ τὴν ἀνά-

κτήσιν τῆς φυσικῆς αἰσθήσεως τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς τιμῆς. Αἱ τοιαῦται ἐνοχλήσεις πρέπει τῶντι ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὰς πρόλαβούσας κακίας· ἀλλὰ, θέλει τις εἰπεῖ, εἶναι ἐν μέρει συνέπειαι τοῦ σωφρονισμοῦ. Καὶ οὕτως ὅμως πολὺ ἀπέχω τοῦ νὰ συνομολογήσω ἀμφίβολον τοῦτο, ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι, ἐν γένει, εὐδαιμονεστέρα παρὰ τὴν κακίαν εἰς τὸν παρόντα κόσμον· ἀλλὰ καὶ ἂν ἦτον, αἱ ἀρχαὶ ὅμως δικαίας κυβερνήσεως θέλουν εὔρεθῇ εἰς τὴν φύσιν ὑπεράνω πάσης ἀμφιβολίας, ἂν μόνον θελήσωμεν νὰ ζητήσωμεν αὐτάς.

Α. Ὅπωςδὴποτε καὶ ἂν ᾔθελε κριθῇ ἡ ιδέα τῆς τοῦ Θεοῦ ἠθικῆς κυβερνήσεως ἐπὶ τοῦ κόσμου, ἐὰν δὲν ἀπεδεικνύετο ὅτι εἶναι, κατὰ κυρίαν ἔννοιαν, κυβερνήτης ἡμῶν· ἀφοῦ ὅμως εἶναι πρᾶγμα βέβαιον τῆς πείρας, ὅτι γνωστοποιεῖ ἑαυτὸν εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τὸν χαρακτῆρα κυβερνήτου, κατὰ τὴν ἐξηγηθεῖσαν ἔννοιαν, (1) εἶναι ἄξιον βέβαια σκέψεως, ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ λόγος νὰ συμπεράνωμεν ὅτι δυνατὸν νὰ ᾔῃ δίκαιος ἦτοι ἠθικὸς κυβερνήτης. Ἀφοῦ δὲ φαίνεται πρᾶγμα ἀβέβαιον, ὅτι ὁ Θεὸς κυβερνᾷ τὸ ἀνθρώπινον γένος δι' ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, καθ' ὅρισμαίνους τινὰς κανόνας διανομῆς, ζητητέον βέβαια, ποία προϋπόληψις ὑπάρχει ὅτι αὐτὸς ἐπὶ τέλους δὲν θέλει βραβεύσει καὶ τιμωρήσει αὐτοὺς κατὰ τοῦτον τὸν εἰδικὸν κανόνα, τουτέστι κατὰ τοὺς ἐλλόγους ἢ παραλόγους, τὰς ἐναρέτους ἢ κακὰς πράξεις των· ἀφοῦ τὸ ν' ἀποκαταστήσῃ τὸν ἄνθρωπον εὐδαίμονα ἢ κακοδαίμονα κατὰ τοῦτον τὸν κανόνα συνάδει βέβαια πρὸς τὰς ἡμετέρας ἀντιλήψεις καὶ τὴν περὶ τῶν πραγμάτων αἴσθησιν, καὶ συνάδει πολὺ περισσότερον παρὰ τὸ νὰ πράττῃ οὕτω καθ' οἷονδὴποτε ἄλ-

(1) Κεφ. Β'.

λον κανόνα· ἐπειδὴ τὸ βραβεύειν καὶ τιμωρεῖν καθ' οἷονδὴ-
ποτε ἄλλον κανόνα ἤθελε φανῇ πολὺ εὐκολώτερον νὰ ἐξη-
γηθῇ ὑπὸ διανοιῶν τοιούτων ὁποίας διέπλασε τὰς ἡμετέ-
ρας. Ἐστω λοιπὸν ἡ ὑπὲρ τῆς θρησκείας ἀπόδειξις μᾶλλον
ἢ ἥττον σαφής, ἢ τὴν ὁποίαν ὁμῶς ἐνεγείρει εἰς ἡμᾶς
προσδοκία, ὅτι, ἐν γένει, οἱ μὲν δίκαιοι θέλουν εἶσθαι
μακάριοι, οἱ δὲ πονηροὶ κακοδαίμονες, δὲν δύναται ἴσως
νὰ θεωρηθῇ ὡς ἄτοπος ἢ χιμαιρική· ἐπειδὴ αὕτη δὲν εἶ-
ναι ἄλλο τι εἰμὴ προσδοκία, ὅτι μέθοδός τις κυβερνήσεως,
ἀρχίσασα ἤδη, θέλει ἐξακολουθεῖ νὰ ἐνεργῇται· ἡ μέθοδος
δηλαδή τοῦ βραβεύειν καὶ τιμωρεῖν πράξεις· καὶ μέλλει νὰ
ἐνεργῇται κατ' ἰδιαίτερόν τινα κανόνα, ὅστις ἀναποφεύ-
κτως φαίνεται εἰς ἡμᾶς, κατὰ πρώτην προσβολήν, φυσικώ-
τερος παρὰ πάντα ἄλλον· τὸν κανόνα ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον
ὀνομάζομεν διανεμητικὴν δικαιοσύνην.

Β'. Οὐδὲ πρέπει νὰ παρασιωπήσωμεν ὁλοκλήρως, ὅτι
ἐπειδὴ ἡ ἡσυχία, καὶ εὐαρέστησις, καὶ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ
εἶναι τὰ φυσικὰ ἀποτελέσματα ἔμφρονος διοικήσεως ἡμῶν
αὐτῶν καὶ τῶν ἡμετέρων πραγμάτων· θρασύτης δὲ, καὶ
παράφορος ἀμέλεια, καὶ ἐκούσιος μωρία ἐπιφέρουσι πολλὰς
ἐνοχλήσεις καὶ δυστυχήματα· ταῦτα παρέχουσι δείγματα
ὅτι ἡ σύστασις τῆς φύσεως, εἶναι ὀρθή· καθὼς καὶ ἡ σω-
φρόνησις τῶν παίδων, καὶ πρὸς ἰδίαν αὐτῶν ὠφέλειαν καὶ
εἰς παράδειγμα ἄλλων, ὅταν ρίπτωνται εἰς κίνδυνον ἢ
βλάβπτωσιν ἑαυτοὺς, εἶναι μέρος ὀρθῆς παιδαγωγίας. Καὶ
οὕτως, ὅτι ὁ Θεὸς κυβερνᾷ τὸν κόσμον διὰ γενικῶν ὠρι-
σμένων νόμων· ὅτι ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς δυνάμεις τοῦ σκέπτε-
σθαι περὶ τῆς συστάσεως ταύτης τῶν πραγμάτων, καὶ
προβλέπων τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ τῆς διαγωγῆς ἡμῶν
ἀποτελέσματα· ταῦτα καθαρῶς ἐμφαίνουσιν εἰδὸς τι ἤθι-

κῆς κυβερνήσεως· ἐπειδὴ ἐκ τοιαύτης συστάσεως τῶν πραγμάτων ἀναγκαίως ἔπεται, ὅτι ἡ φρόνησις καὶ ἡ ἀφροσύνη, αἵτινες εἶναι ἐκ τῆς φύσεως τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας, (1) πρέπει, καθὼς καὶ τῶντι συμβαίνει, νὰ βραβεύωνται καὶ νὰ τιμωρῶνται.

Γ'. Κατὰ τὴν φυσικὴν τῶν πραγμάτων πορείαν, αἱ κακαὶ πράξεις, κατὰ μέγαν βαθμὸν, τιμωροῦνται πραγματικῶς ὡς βλαβεραὶ εἰς τὴν κοινωνίαν· καὶ ἐκτὸς τῆς πραγματικῆς ἐπιβαλλομένης τιμωρίας δι' αὐτὸν τὸν λόγον, ὑπάρχει προσέτι ὁ φόβος καὶ ἡ προσδοκία αὐτῆς εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, οἵτινες ὑπόκεινται εἰς αὐτὴν διὰ τὰ ὅποια ἔπραξαν παρανομήματα, ἐὰν τύχη ν' ἀνακαλυφθῶσι· καὶ αὕτη τοῦ φόβου ἡ κατάστασις εἶναι καθ' ἑαυτὴν πολλάκις ὅχι μικρὰ τιμωρία. Ὁ φυσικὸς προσέτι φόβος καὶ ἡ προσδοκία αὐτῆς, τὰ ἀναχαιτίζοντα ἀπὸ τοιούτων παρανομημάτων, εἶναι διακήρυξις τῆς φύσεως ἐναντίον τούτων. Εἶναι δὲ ἀναγκαῖον πρὸς αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν τῆς κοινωνίας· ὥστε κακίαι καταστρεπτικαὶ αὐτῆς νὰ τιμωρῶνται καθὸ τοιαῦται· ὡς τὸ ψεῦδος, ἡ ἀδικία, ἡ ὠμότης· ὅθεν ἡ τιμωρία αὕτη εἶναι τοσοῦτον φυσικὴ ὅσον καὶ ἡ κοινωνία, καὶ ἐπομένως εἶναι παράδειγμα εἰδους ἠθικῆς κυβερνήσεως, φύσει καθεστάσης καὶ πραγματικῶς ἐνεργούσης. Καὶ ἐπειδὴ ἡ βεβαία φυσικὴ πορεία τῶν πραγμάτων εἶναι τῆς Προνοίας διοίκησις ἥτοι ἡ τοῦ Θεοῦ κυβέρνησις, καίτοι διὰ τῶν ἀνθρώπων, ὡς ὀργάνων, ἐνεργουμένη, ἡ ἐνταῦθα γενομένη παρατήρησις καταντᾷ εἰς τοῦτο, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εὐρίσκουσιν ἑαυτοὺς εἰς τοιαύτας περιστάσεις τεταγμένους ὑπ' αὐτοῦ, ὥστε ἀναποφεύκτως εἶναι ὑπεύθυνοι διὰ τὰς

(1) Ἰδὲ Διαιτρ. Β'.

πράξεις των, καὶ πολλάκις τιμωροῦνται, καὶ ἐνίοτε βραβεύονται, ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ, διὰ τὸν λόγον ὅτι εἶναι λυμεῶνες ἢ ἔξοχοι εὐεργέται τῆς κοινωνίας.

Ἐὰν δέ τις ἀντείπῃ ὅτι πράξεις ἀγαθαί, καὶ τοιαῦται ὅποῖαι εἶναι ὠφέλιμοι εἰς τὴν κοινωνίαν, τιμωροῦνται πολλάκις, ὡς ἐν καιρῷ καταδιωγμοῦ καὶ ἄλλων περιστάσεων, καὶ ὅτι κακαὶ καὶ βλαβεραὶ πράξεις βραβεύονται πολλάκις· δυνάμεθα ν' ἀπαντήσωμεν εὐκρινῶς, πρῶτον, ὅτι τὸ νὰ τιμωρῶνται πολλάκις αἱ ἀγαθαὶ πράξεις δὲν εἶναι κατ' οὐδένα τρόπον ἀναγκαῖον, καὶ ἐπομένως οὐδὲ φυσικόν· καθὼς εἶναι ἀναγκαῖον, καὶ ἐπομένως φυσικόν τὸ νὰ τιμωρῶνται κακαὶ ἢ ἐπιβλαβεῖς πράξεις· καὶ δεύτερον, ὅτι καλαὶ πράξεις δὲν τιμωροῦνται ποτέ, ὡς ὠφέλιμοι πρὸς τὴν κοινωνίαν θεωρούμεναι, οὐδὲ κακαὶ πράξεις ἀνταμείβονται διὰ τὸν λόγον ὅτι εἶναι βλαβεραὶ εἰς αὐτήν. Ὡστε μένει ἀναντίρρητον, οὐδ' εὐρίσκεται τι εἰς τὴν κακίαν ἱκανὸν ν' ἀντιπαραταχθῇ πρὸς τοῦτο, ὅτι ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως ἐπίσης ἀληθῶς διέταξε νὰ τιμωρῶνται αἱ κακαὶ πράξεις, ὡς βλαβεραὶ πρὸς τὴν κοινωνίαν θεωρούμεναι, καὶ ὑπέβαλε τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ τιμωρῶσιν οὕτως αὐτάς, καθὼς διέταξε καὶ μᾶς ὑπέβαλεν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ διατηρῶμεν τὴν ἡμετέραν ζωὴν διὰ τροφῆς.

Δ'. Κατὰ τὴν φυσικὴν πορείαν τῶν πραγμάτων, ἡ μὲν ἀρετὴ καθὸ τοιαύτη, πραγματικῶς βραβεύεται· ἡ δὲ κακία καθὸ τοιαύτη, τιμωρεῖται· τὸ ὁποῖον παρέχει παράδειγμα ὅχι μόνον κυβερνήσεως, ἀλλὰ καὶ ἠθικῆς κυβερνήσεως, ἥτις ἤρχισεν ἤδη καὶ εἶναι ἐδραιωμένη· ἠθικῆς κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην ἔννοιαν, ἂν καὶ ὅχι κατὰ τὸν τέλειον ἐκείνον βαθμὸν τὸν ὁποῖον ἡ θρησκεία μᾶς διδάσκει νὰ προσδοκῶμεν. Διὰ νὰ ἴδωμεν δὲ τοῦτο σαφέστερον, πρέπει νὰ

διαστέλλωμεν τὰς πράξεις ἀπὸ τὴν ἀποδιδομένην εἰς αὐτὰς ποιότητα, διὰ τὴν ὁποίαν τὰς ὀνομάζομεν καλὰς ἢ κακὰς. Ἡ ἐκπλήρωσις καθ' ἑαυτὴν παντὸς φυσικοῦ πάθους ἀναγκαίως συνοδεύεται μὲ ἡδονὴν· καὶ ἡ τοῦ πλούτου ἀπόκτησις, ὅπωςδήποτε γενομένη, εἶναι ἀπόκτησις μέσων ἀπολαύσεως. Πρᾶξις τις λοιπὸν, διὰ τῆς ὁποίας ἐκπληροῦται φυσικὸν τι πάθος, ἢ ἀποκτᾶται πλοῦτος, προξενεῖ ἡδονὴν ἢ ὠφέλειαν, κεχωρισμένην παντὸς λόγου ἠθικότητος τῆς τοιαύτης πράξεως. Ἐπομένως ἡ ἡδονὴ ἢ ὠφέλεια εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην κερδίζεται διὰ τῆς πράξεως αὐτῆς, ὅχι διὰ τῆς ἠθικότητός της, τῆς ἀρετῆς ἢ κακίας αὐτῆς, καίτοι ἐναρέτου ἴσως ἢ κακῆς. Οὕτω, τὸ νὰ λέγῃ τις ὅτι τοιαύτη τις πράξις ἢ διαγωγὴ ἐπροξένησε τοιαύτην ἡδονὴν ἢ ὠφέλειαν ἢ τοιαύτην λύπην ἢ βλάβην, εἶναι παντάπασι διάφορον ἀπὸ τὸ νὰ λέγῃ ὅτι τοιοῦτον ἀγαθὸν ἢ κακὸν ἀποτελέσμα προήλθεν ἐκ τῆς ἀρετῆς ἢ τῆς κακίας τοιαύτης τινὸς πράξεως ἢ διαγωγῆς. Εἰς μὲν τὴν μίαν περίπτωσιν ἡ πράξις ἐπέφερε τὸ ἀποτελέσμα της, κεχωρισμένη παντὸς ἠθικοῦ λόγου· εἰς δὲ τὴν ἄλλην, (διότι θέλει φανῇ ὅτι ὑπάρχουσι καὶ τοιαῦται περιπτώσεις) ἡ ἠθικότης τῆς πράξεως, ἢ κατ' ἠθικὸν λόγον πράξις, τουτέστιν ἡ ἀρετὴ ἢ ἡ κακία αὐτῆς, ἐπέφερε τὸ ἀποτελέσμα. Λέγω λοιπὸν ὅτι ἡ μὲν ἀρετὴ, καθὸ τοιαύτη, προξενεῖ φύσει πολλὰς ὠφελείας εἰς τὸν ἐνάρετον· ἡ δὲ κακία, καθὸ τοιαύτη, ἐπιφέρει φύσει μεγάλην βλάβην καὶ κακοδαιμονίαν μάλιστα εἰς τὸν κακὸν, κατὰ πλείστας περιστάσεις. Τὰ ἄμεσα τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας ἀποτελέσματα ἐπὶ τὴν διάνοιαν καὶ τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου πρέπει ν' ἀναφερθῶσιν ὡς παραδείγματα τούτου. Ἡ κακία, καθὸ τοιαύτη, φύσει συνοδεύεται μὲ εἰδὸς τι ἐνοχλήσεως, καὶ ὅχι σπανίως μὲ μεγάλην ταραχὴν καὶ φόβον. Τὸ ἐνδόμυ-

χον ἐκεῖνο αἶσθημα, τὸ ὁποῖον ὡς πρὸς μικρὰ μὲν πράγματα, καὶ εἰς τὰς συνήθεις συνδιαλέξεις ἡμῶν, ὀνομάζομεν δυσἀρεσκειαν, ὡς πρὸς σπουδαίας δὲ περιστάσεις, καὶ καθ' ὑψηλότερον ὕψος, ἔλεγχον τοῦ συνειδότος, εἶναι ἐνόχλησις φύσει ἐγειρομένη ἐκ πράξεως ἰδίας τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὁποίαν κρίνει αὐτὸς ὁ ἴδιος ὡς μὴ ὀρθήν, ὡς παράλογον, ὡς πλημμελῆ, τουτέστι κακὴν κατὰ μεγαλήτερον ἢ μικρότερον βαθμόν· καὶ τοῦτο εἶναι προφανέστατα αἶσθημα διάφορον ἀπὸ τὴν ἐνόχλησιν ἐκείνην τὴν ἐγειρομένην ἀπὸ αἰσθησιν ἀπλῆς στερήσεως ἢ βλάβης. Τί ἄλλο συνηθέστερον παρὰ τὸ ν' ἀκούῃ τις ἄνθρωπον θρηνολογοῦντα δυστύχημά τι ἢ συμβεβηκὸς, προσθέτοντα δὲ ἔπειτα, ὅτι ἔχει ὁμῶς τὴν εὐχαρίστησιν ὅτι δὲν δύναται νὰ κατακρίνῃ ἑαυτὸν διὰ τοῦτο· ἢ, τὸ ἐναντίον, ὅτι δυσἀρεστεῖται αἰσθανόμενος ὅτι προῆλθεν αὐτὸ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου. Οὕτω προσέτι ἡ ταραχὴ καὶ ὁ φόβος, τὰ ὁποῖα παρακολουθοῦσιν εἰς τὸν ἄνθρωπον ὅταν πράξῃ τινὰ ἀδικίαν, πηγάζουσιν ἐκ τοῦ αἰσθήματος ὅτι εἶναι ἀξιόμεμπτος· ἄλλως δὲ, εἰς πολλὰς περιπτώσεις, δὲν ἤθελεν ὑπάρχει οὐδεὶς λόγος νὰ ταραττήται καὶ νὰ φοβῆται ἀγανάκτισιν ἢ ὄνειδος. Ἡ ἀθωότης δὲ καὶ ἡ ἀρετὴ συνοδεύονται φύσει μὲ ἐνδόμυχον ἀσφάλειαν καὶ εἰρήνην, καὶ μὲ διάνοιαν ἱκανὴν νὰ αἰσθανθῇ τὰς διαφορὰς ἀπολαύσεις τοῦ βίου· εἰς ταῦτα δὲ πρέπει νὰ προστεθῶσι καὶ ἡ εὐἀρεστησις, καὶ ἡ εὐφροσύνη μάλιστα τῆς καρδίας, αἱ συνοδεύουσαι τὴν ἀσκησιν, τὴν ἀληθινὴν δηλαδὴ ἀσκησιν, εὐγνωμοσύνης, φιλίας, καὶ φιλάνθρωπίας.

Καὶ ἐνταῦθα, νομίζω, πρέπει νὰ γείνη μνεῖα τῶν φόβων τῆς μελλούσης κολάσεως, καὶ τῶν ἀταράχων ἐλπίδων εὐτυχεστέρας ζωῆς, τὰ ὁποῖα ἐνυπάρχουσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους ὅσοι ἐντελῶς πιστεύουσιν εἰς τὴν θρη-

σκεΐαν, ἢ ἔχουσι σπουδαίαν τινὰ ὑπόνοιαν περὶ αὐτῆς· ἐπειδὴ οἱ φόβοι καὶ αἱ ἐλπίδες αὗται εἶναι παροῦσα ἐνόχλησις καὶ εὐαρέστησις τῆς διανοίας, καὶ μέγα μέρος τοῦ κόσμου δὲν δύναται νὰ ἐκφύγῃ ταῦτα καὶ μάλιστα ἄνθρωποι οἵτινες διεσκέφθησαν ἐντελέστατα τὸ θέμα τοῦτο τῆς θρησκείας. Καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ πόσον μεγάλη ἐνδέχεται νὰ ᾔῃαι ἡ εὐαρέστησις αὕτη ἢ ἡ ἐνόχλησις, ἢ εἰς τί, ἐν γένει, δυνατόν ν' ἀποβῇ.

Δεύτερον δὲ βλέπομεν ὅτι ὅλοι οἱ τίμιοι καὶ καλοὶ ἄνθρωποι εἶναι διατεθειμένοι νὰ φιλοφρονῶσι μὲ τοὺς ἐναρέτους ἀνθρώπους καθὼ τοιούτους, ν' ἀποστρέφονται δὲ τοὺς κακοὺς καθὼ τοιούτους· καὶ πράττουσιν οὕτω κατὰ τινὰ βαθμὸν, καὶ μάλιστα κατὰ ἑαθμὸν ὅχι μικρόν· ἐκ τῆς εὐνοίας δὲ ταύτης καὶ ἀποστροφῆς πηγάζει μεγάλη ὠφέλεια καὶ βλάβη. Ἄν δὲ καὶ τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ κόσμου ὀλίγον φροντίζουσι περὶ τῆς ἠθικότητος τῶν ἰδίων των πράξεων, καὶ ἔτι ὀλιγώτερον, ὥς δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, περὶ τῆς τῶν ἄλλων, ὅσάκις δὲν ἔχει πρὸς αὐτοὺς ἀναφοράν τινα· ἀλλ' ἂς γνωρισθῇ τις ὅτι εἶναι ἐνάρετος ἄνθρωπος, καὶ οὕτως ἢ ἄλλως θέλει ἀπολαύσει εὖνοιαν καὶ περιποιήσεις, ἀποδιδομένας ἔνεκα τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ, ἄνευ μικροτέρων σκοπῶν, κατὰ καιροὺς καὶ κατὰ πῖνα μικρόν βαθμὸν, παρὰ τοῦ πλείστου μέρους τῶν ἀνθρώπων, ὅσάκις τύχωσιν εὐκαιρίας. Δημόσιαί προσέτι τιμαὶ καὶ ὠφέλεια εἶναι τὰ φυσικὰ ἐπακόλουθα, ἐνίοτε τοῦλάχιστον εἶναι τὰ ἐπακόλουθα πραγματικῶς ἐναρέτων πράξεων, ἐξόχου δικαιοσύνης, πίστεως, φιланθρωπίας, φιλοπατρίας, ὥς ἐναρέτων ἀπλῶς θεωρουμένων. Πολλάκις δὲ ὄνειδος, καὶ ἐξωτερικὰ δυστυχήματα, ἐνίοτε δὲ καὶ θάνατος εἶναι τὰ δημόσια ἐπακόλουθα τῆς κακίας, καθὼ κακίας. Παραδείγματος

χάριν, τὸ αἶσθημα τὸ ὁποῖον ἔχουσιν οἱ ἄνθρωποι περὶ τῆς τυραννίας, ἀδικίας, καταδυναστείας, ἐκτὸς τοῦ ἀπλοῦ αἰσθήματος ἢ φόβου ἀθλιότητος, συνετέλεσεν ἀναμφιβόλως εἰς κατόρθωσιν μεταβολῶν, σημαντικῶν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἰσορίαν τοῦ κόσμου. Διότι εἶναι φανερόν ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὀργίζονται καὶ ἀντεκδικοῦνται διὰ τὰς ὁποίας ἔπαθον ἀδικίας, ὅχι ἀπλῶς ὑπὸ τὴν ιδέαν ὅτι ἐβλάφθησαν, ἀλλ' ὅτι ἡδικήθησαν· ἀγανακτοῦσι δὲ ὡσαύτως καὶ ὑπὲρ τῶν ἄλλων, καθὼς καὶ ὑπὲρ ἑαυτῶν. Οὕτω προσέτι, καὶ τὸ πλεῖστον μάλιστα μέρος τῶν ἀνθρώπων αἰσθάνονται, κατὰ τινα βαθμὸν, εὐγνωμοσύνην καὶ διάθεσιν ν' ἀνταποδώσωσι φιλοφρονήσεις, ὅχι ἀπλῶς διότι ὁ δεῖνα ἔγεινε πρόξενος ὠφελείας πρὸς αὐτοὺς, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ιδέαν ὅτι τοιαῦται ἀγοθοεργίαι ἐμφαίνουσιν εὐμενῇ σκοπὸν καὶ ἠθικὴν ἀξίαν εἰς τὸν πράξαντα αὐτάς. Εἰς ὅλα ταῦτα δυνατόν νὰ προστεθῶσι δύο ἢ τρία ἰδιαίτερα πράγματα, τὰ ὁποῖα πολλοὶ θέλουν νομίσαι μικροῦ λόγου ἄξια· ἀλλ' εἰς ἐμὲ τίποτε δὲν φαίνεται τοιούτον, ὅταν συντείνῃ καὶ ὁπωσοῦν εἰς λύσιν τοιούτου σπουδαίου ζητήματος, ὁποῖον τὸ, ἐὰν ᾗναι ἢ ὅχι ὁρατῶς ἰδρυμένη καὶ ἐνεργοῦσα ἤδη εἰς τὴν φύσιν ἠθικὴ τις κυβέρνησις, ἠθικὴ κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην ἔννοιαν. Τὰ ἰδιαίτερα δὲ ταῦτα πράγματα εἶναι τὰ ἑξῆς· Ὅτι εἰς τὴν οἰκιακὴν κυβέρνησιν, ἥτις ἀναμφιβόλως εἶναι φυσικὴ, τὰ τέκνα, καὶ ἄλλοι πρὸς τούτοις, γενικώτατα τιμωροῦνται μὲν διὰ ψεῦδος, δι' ἀδικίαν, καὶ κακὴν διαγωγὴν, καθὸ τοιαύτην, βραβεύονται δὲ διὰ τὰ ἐναντία τούτων· τὰ ὁποῖα εἶναι παραδείγματα τοῦ ὅτι ἡ ἀλήθεια, καὶ δικαιοσύνη, καὶ πρέπουσα διαγωγὴ, καθὸ τοιαῦται, ἐνισχύονται φύσει δι' ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, εἴτε μικροτέρων εἴτε μεγαλητέρων κατὰ τὸν βαθμόν· ὅτι ἂν καὶ ἡ πολιτικὴ κυβέρνησις ὑποτίθεται ὅτι δὲν

κρίνει τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων κατ' ἄλλην οὐδεμίαν ἔποψιν, εἰμὴ ὡς βλαβεράς εἰς τὴν κοινωνίαν, χωρὶς ν' ἀποβλέπῃ εἰς τὴν ἠθικότητα αὐτῶν· καθὼς ὅμως αἱ τοιαῦται πράξεις εἶναι κακοήθεις, οὕτω καὶ τὸ αἶσθημα τῶν ἀνθρώπων περὶ τῆς κακοηθείας αὐτῶν μεγάλως συντελεῖ, κατὰ διαφόρους τρόπους, εἰς προσαγωγὴν τῶν παρανόμων εἰς τὸ δικαστήριον· καὶ ὅτι ἐντελὴς ἀπουσία παντὸς κακουργήματος καὶ ἐνοχῆς, κατ' ἠθικὴν ἔννοιαν, ὅταν ᾖ φανερά, θέλει χορηγήσει κατὰ φυσικὸν σχεδὸν λόγον, ἀπαλλαγὴν τῶν εἰς τὰ πολιτικὰ κακουργήματα ἐπιβαλλομένων ποινῶν· καθὼς ἐξ ἐναντίας αἱ περιστάσεις αἱ ἐπιβαρύνουσαι τὴν ἐνοχὴν θέλουσιν ἐμποδίσαι αὐτήν· τὸ ὅποῖον, ἂν καὶ δὲν συμβαίνει βέβαια εἰς ὅλας, συμβαίνει ὅμως εἰς πολλὰς περιπτώσεις.

Ἐν γένει λοιπὸν, ἐκτὸς τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας ἐπὶ τῆς διανοίας αὐτῆς τῶν ἀνθρώπων, ἡ πορεία τοῦ κόσμου περιστρέφεται, κατὰ τινα βαθμὸν, ἐπὶ τῆς δοκιμασίας καὶ ἀποδοκιμασίας αὐτῶν, καθὸ τοιούτων, ὅταν παρατηρῶνται εἰς ἄλλους. Ἡ αἶσθησις τοῦ καλῶς ἢ κακῶς πράττειν, αἱ τοῦ συνειδότος προμηνύσεις, ἡ πρὸς τοὺς ἐναρέτους χαρακτῆρας ἀγάπη καὶ ἡ πρὸς τοὺς κακοὺς ἀποστροφὴ, ἡ τιμὴ, ἡ αἰδῶς, ἡ ἀγανάκτησις, ἡ εὐγνωμοσύνη, πάντα ταῦτα, καθ' ἑαυτὰ καὶ κατὰ τὰ ἀποτελέσματά των θεωρούμενα, παρέχουσι προφανῆ καὶ πραγματικὰ δείγματα τοῦ ὅτι ἡ μὲν ἀρετὴ, καθὸ τοιαύτη, φύσει εὐνοεῖται, ἡ δὲ κακία φύσει μισεῖται, μᾶλλον ἢ ἥττον, εἰς τὴν καθημερινὴν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου βίου, εἰς πάντα αἰῶνα, κατὰ πᾶσαν σχέσιν, καὶ κατὰ πᾶσαν γενικὴν περίστασιν αὐτοῦ. Ὅτι ὁ Θεὸς ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς ἠθικὴν φύσιν (1), τοῦτο δυνατόν νὰ ἐπαχθῇ ὀρθότα-

(1) Ἰδὲ Διατρ. 6.

τα ὡς ἀπόδειξις τοῦ ὅτι εἴμεθα ὑπὸ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ κυ-
βέρνησιν· ὅτι δὲ μᾶς ἔθεσεν εἰς κατάστασιν, ἣτις παρέχει
εἰς τὴν φύσιν ταύτην χώραν, οὕτως εἰπεῖν, νὰ ἐνεργῇ, καὶ
εἰς τὴν ὁποίαν ἀναποφεύκτως ἐνεργεῖ, τοῦτέστι παρακινεῖ
τὸ ἀνθρώπινον γένος νὰ πράττῃ οὕτως, ὥστε νὰ εὖνοῃ μὲν
καὶ νὰ βραβεύῃ τὴν ἀρετὴν, ν' ἀποστρέφεται δὲ καὶ νὰ τι-
μωρῇ τὴν κακίαν· τοῦτο δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ, ἀλλὰ νέα προσ-
έτι ἀπόδειξις τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ κυβερνήσεως· διότι τοῦτο
εἶναι παράδειγμα αὐτῆς. Τὸ μὲν πρῶτον εἶναι ἀπόδειξις
ὅτι ἐπὶ τέλους θέλει εὖνοεῖ καὶ ὑποστηρίζει τὴν ἀρετὴν δρα-
στικῶς· τὸ δὲ δεύτερον εἶναι παράδειγμα ὅτι εὖνοεῖ καὶ
ὑποστηρίζει αὐτὴν, ἐπὶ τοῦ παρόντος, κατὰ τινα βαθμὸν.

Ἐὰν δὲ διερευνηθῇ εὐκρινέστερον, πόθεν προέρχεται ὅτι
ἡ μὲν ἀρετὴ, καθὸ τοιαύτη, πολλάκις ἀνταμείβεται, ἡ δὲ
κακία, καθὸ τοιαύτη, τιμωρεῖται, οὐδέποτε δὲ ὁ κανὼν
οὗτος ἀναστρέφεται· θέλει εὑρεθῇ ὅτι ἐν μέρει μὲν προέρχε-
ται ἀμέσως ἐξ αὐτῆς τῆς ἠθικῆς φύσεως, τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς
ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς· ἐν μέρει δὲ καὶ ἐκ τούτου, ὅτι μετὰ τῆς
ἠθικῆς ταύτης φύσεως μᾶς ἔδωκε προσέτι καὶ τοσοῦτον με-
γάλην δύναμιν ἐπὶ τῆς εὐδαιμονίας καὶ κακοδαιμονίας ἀλ-
λήλων. Διότι πρῶτον μὲν, εἶναι βέβαιον ὅτι εἰρήνη καὶ εὐ-
φροσύνη, κατὰ τινα βαθμὸν καὶ εἰς τινὰς εὐκαιρίας, εἶναι
τὸ ἀναγκαῖον καὶ παρὸν ἀποτέλεσμα ἐναρέτων πράξεων· ἀ-
ποτέλεσμα ἐγειρόμενον ἀμέσως ἐκ τῆς συστάσεως ταύτης
τῆς ἡμετέρας φύσεως. Εἴμεθα τοιοῦτοτρόπως πεπλασμένοι,
ὥστε τὸ μὲν καλῶς πράττειν καθὸ τοιοῦτον παρέχει εἰς ἡ-
μᾶς εὐαρέστησιν, τοῦλάχιστον εἰς τινὰς περιστάσεις· τὸ δὲ
κακῶς πράττειν, καθὸ τοιοῦτον δὲν παρέχει εὐαρέστησιν εἰς
οὐδεμίαν περίστασιν· δεύτερον δὲ, ἐκ τῆς ἠθικῆς ἡμῶν φύ-
σεως καὶ τῆς δυνάμεως ἐκείνης ὁμοῦ, τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς

μᾶς ἔδωκε νὰ ἔχωμεν, κατὰ πολλοὺς λόγους, ἐπὶ τῆς εὐ-
 δαιμονίας καὶ τῆς κακοδαιμονίας ἀλλήλων, ἐξάπαντος ἡ
 κακία, καθὼς τοιαύτη, ἢ εἶδῃ τινὰ τοῦλάχιστον καὶ παρα-
 δείγματα αὐτῆς, θέλει εἶσθαι ἐπονείδιστος, καὶ οἱ ἄνθρω-
 ποι θέλουν εἶσθαι διατεθειμένοι νὰ τιμωρῶσιν αὐτὴν ὡς
 καθ' ἑαυτὴν ἐδελυράν· καὶ ὁ κακοῦργος οὐδαμῶς θέλει δυ-
 νηθῇ ν' ἀποφεύγῃ πάντοτε τὴν αἴσθησιν τοῦ ὀνειδούς ἐκεί-
 νου, καθὼς δὲν θέλει δυναθῇ ν' ἀποφεύγῃ οὐδὲ τὴν περαι-
 τέρω ταύτην τιμωρίαν, τὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι θέλουν εἶ-
 σθαι διατεθειμένοι νὰ ἐπιβάλλωσιν εἰς αὐτὸν, ὑπὸ τὴν ιδέαν
 ὅτι εἶναι ἄξιός αὐτῆς. Ἀλλ' εἰς τὴν κακίαν δὲν δύναται
 νὰ ὑπάρξῃ τι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοῦτο· ἐπειδὴ τίποτε δὲν
 ὑπάρχει εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν ἀντιφατικόν, ὡς λέ-
 γουσιν οἱ ἐπιστήμονες τῆς λογικῆς, πρὸς τὴν ἀρετὴν· διότι
 ἡ ἀρετὴ συνίσταται εἰς τὸ σέβας τὸ πρὸς τὸ δίκαιον καὶ τὸ
 ἔλλογον, καθὼς τοιαῦτα· εἰς σέβας πρὸς τὴν ἀλήθειαν, τὴν
 δικαιοσύνην, καὶ ἀγάπην, καθ' ἑαυτάς. Δὲν ὑπάρχει δὲ βε-
 βαίως τοιοῦτόν τι φυσικὸν σέβας πρὸς τὸ ψεῦδος, τὴν ἀδι-
 κίαν, ἢ τὴν ἀπανθρωπίαν. Ἐὰν δὲ στοχασθῇ τις ὅτι ὑπάρ-
 χουσι παραδείγματα δοκιμασίας τῆς κακίας, καθὼς τοιαύτης,
 καθ' ἑαυτὴν καὶ χάριν αὐτῆς, (ἂν καὶ δὲν φαίνεται εἰς ἐμὲ
 νὰ ὑπάρχῃ τι τοιοῦτον διόλου· ἀλλ' ὑποτεθείσθω ὅτι ὑπάρ-
 χει) εἶναι προφανέστατα τερατώδη, τοσοῦτον τερατώδη ὅ-
 σον καὶ ἡ τὰ μάλιστα ὁμολογουμένη διαστροφή ὁποιουδή-
 ποτε πάθους. Ἐὰν λοιπὸν παραβλεφθῶσι τοιαῦτα διαστρο-
 φῆς παραδείγματα ὡς φαντασιώδη μόνον ἢ παρὰ φύσιν,
 ἔπεται ἀναγκαίως ὅτι, ἐκ τῆς διαπλάσεως τῆς ἡμετέρας
 φύσεως, καὶ ἐκ τῆς καταστάσεως ἡμῶν, ὅπως τώρα διε-
 γράφθησαν, ἡ μὲν κακία δὲν εἶναι οὐδαμῶς δυνατόν νὰ εὐ-
 νοῖται, ἡ δὲ ἀρετὴ ἀδύνατον νὰ μὴν εὐνοῖται, καθὼς τοι-

αύτη, ὑπ' ἄλλων, εἰς τινὰς εὐκαιρίας, καὶ νὰ μὴν ᾗναι καὶ καθ' ἑαυτὴν εὐτυχὴς, κατὰ τινὰ βαθμόν. Ἀλλ' ὅ,τι ἐνταῦθα ἰσχυρίζομεθα δὲν εἶναι ὁ βαθμὸς καθ' ὃν διακρίνονται οὕτως ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία, ἀλλὰ μόνον τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, ὅτι διακρίνονται κατὰ τινὰ βαθμόν· ἂν καὶ τὸ ὅλον ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἀποτελέσῃ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας, καθὼς τοιούτων, δὲν εἶναι μικρὸν κατὰ τὸν βαθμόν. Ὅτι δὲ πρέπει νὰ διακρίνωνται οὕτω, κατὰ τινὰ βαθμόν, εἶναι κατὰ τινὰ τρόπον ἀναγκαῖον· εἶναι πρᾶγμα βέβαιον, καθημερινῆς πείρας, ὡς καὶ εἰς αὐτὴν τὴν μεγίστην σύγχυσιν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

Δὲν λέγω ὅτι, κατὰ τὴν φυσικὴν πορείαν τῶν πραγμάτων, ἡ εὐτυχία καὶ ἡ δυστυχία δὲν φαίνεται νὰ διανέμονται κατ' ἄλλους κανόνας παρὰ μόνον κατὰ τὴν προσωπικὴν ἀξίαν καὶ ἀπαξίαν τῶν χαρακτήρων· αὗται δυνατόν ἐνίοτε νὰ διανέμονται χάριν ἀπλῆς παιδείας. Δυνατὸν νὰ ὑπάρχωσι σοφώτατοι καὶ ἄριστοι λόγοι, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ κόσμος πρέπει νὰ κυβερνᾶται κατὰ νόμους γενικοὺς, ἐξ ὧν ἴσως ἀναγκαίως ἔπεται τοιαύτη ἀνάμικτος διανομή· καὶ διὰ τοὺς ὁποίους προσέτι ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ κακοδαιμονία ἡμῶν πρέπει νὰ ᾗναι τεθειμένῃ εἰς τὴν δύναμιν ἀλλήλων, κατὰ τὸν βαθμόν καθ' ὃν εἶναι τεθειμένῃ. Καὶ τὰ πράγματα ταῦτα, καθὼς ἐν γένει συντείνουσιν εἰς ἀμοιβὴν τῆς ἀρετῆς καὶ τιμωρίαν τῆς κακίας, καθὼς τοιούτων, οὕτω προσέτι συντείνουσι πολλάκις, ὅχι εἰς τὸ ἀντίστροφον τούτου, ὅπερ ἀδύνατον, ἀλλ' εἰς τὸ νὰ φέρωσιν εὐημερίαν εἰς τινὰς ἀνθρώπους καίτοι κακοὺς, καὶ θλίψιν εἰς ἄλλους καίτοι δικαίους· καὶ, τὸ χειρότερον, εἰς ἀμοιβὴν τινῶν πράξεων καίτοι μοχθηρῶν, καὶ τιμωρίαν ἄλλων πράξεων, καίτοι ἐναρέτων. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα δὲν δύνανται νὰ πνίξωσι τὴν

φωνήν τῆς φύσεως εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Προνοίας, ἥτις σαφέστατα κηρύττεται ὑπὲρ τῆς ἀρετῆς, διακρίνουσα καὶ προτιμῶσα αὐτὴν ἀπὸ τὴν κακίαν· διότι τὸ νὰ ἡμεθα οὕτω διαπεπλασμένοι, ὥστε ἡ μὲν ἀρετὴ φυσικῶς νὰ εὐνοῖται καὶ ν' ἀνταμείβεται, ἡ δὲ κακία νὰ μισῇται καὶ νὰ τιμωρῇται, καθὸ τοιαῦται, εἶναι προφανεστάτη ἀπόδειξις ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς φύσεως εἶναι νὰ ἔχῃ οὕτω τὸ πρᾶγμα· ἄλλως ἡ σύστασις τῆς ἡμετέρας διανοίας, ἐκ τῆς ὁποίας τοῦτο προέρχεται ἀμέσως καὶ ἀπ' εὐθείας, ἤθελεν εἶσθαι ἄτοπον. Ἀλλὰ δὲν δύναται τις νὰ εἴπῃ, διότι αἱ ἐνάρετοι πράξεις τιμωροῦνται ἐνίοτε, καὶ αἱ κακαὶ ἀνταμείβονται, ὅτι τοῦτο ἦτον ὁ σκοπὸς τῆς φύσεως· διότι, ἂν καὶ ἡ μεγάλη αὕτη ἀταξία προξενεῖται, καθὼς καὶ ἅπασαι αἱ ἄλλαι πράξεις, ἐκ φυσικοῦ τινος πάθους, τοῦτο ὅμως δυνατόν νὰ ἐκτελῇται, ὥς ἀναμφιβόλως ἐκτελεῖται, ὑπὸ τῆς διατροφῆς τοῦ τοιούτου πάθους, ἐμπεφυτευμένου εἰς ἡμᾶς δι' ἄλλους, καὶ τούτους ἀρίστους σκοπούς. Καὶ τῶντι οὗτοι οἱ ἄλλοι καὶ ἄριστοι σκοποὶ, καὶ παντὸς μάλιστα πάθους, δύνανται νὰ ἐννοηθῶσι σαφέστατα.

Ἐχομεν λοιπὸν διακήρυξιν, κατὰ τινὰ βαθμὸν, παρόντος ἀποτελέσματος, παρὰ τοῦ ἐν τῇ φύσει ὑπερτάτου ὄντος, ὑπὲρ τίνος μέρους εἶναι, καὶ ποίαν μετοχὴν λαμβάνει· διακήρυξιν ὑπὲρ τῆς ἀρετῆς, καὶ ἐναντίον τῆς κακίας. Καθόσον λοιπὸν εἶναί τις πιστὸς εἰς τὴν ἀρετὴν, τὴν ἀλήθειαν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν ἐπιείκειαν, τὴν φιλανθρωπίαν, καὶ τὸ ὀρθὸν καθ' ἐκάστην περίπτωσιν, ὅπου ἔχει τινὰ μετοχὴν, κατὰ τοσοῦτον εἶναι ὑπὲρ τῆς Θείας διοικήσεως, καὶ συνεργεῖ μετ' αὐτῆς· καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον ἐγείρεται φύσει ἐνδύμυχος εὐαρέστησις καὶ ἀσφαλείας αἴσθημα, καὶ εὐθαρσὴς ἐλπίς περὶ τοῦ μέλλοντος.

Ε. Τὴν ἐλπίδα ταύτην ἐπισχύουσιν αἱ ἀναγκαῖαι τῆς ἀρετῆς τάσεις, αἵτινες ἂν καὶ δὲν ἐπιφέρουσιν ἀποτέλεσμα ἐπὶ τοῦ παρόντος, εἶναι ὁμῶς καὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος εὐδιάκριτοι εἰς τὴν φύσιν· καὶ οὕτω παρέχουσι παράδειγμα ἠθικότητός τινος εἰς τὴν οὐσιώδη σύστασιν αὐτῆς. Ὑπάρχει εἰς τὴν φύσιν αὐτὴν τῶν πραγμάτων τάσις τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας εἰς τὸ προάγειν τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ ἀποτελέσματα τὰ νῦν μνημονευθέντα, κατὰ βαθμὸν μεγαλύτερον παρ' ὅσον πραγματικῶς προάγουσιν αὐτά· Οὕτω, παραδείγματος χάριν, οἱ ἐνάρετοι καὶ οἱ κακοὶ ἤθελον βραβεύεσθαι καὶ τιμωρεῖσθαι πολὺ περισσότερον, καθὼς τοιοῦτοι, ἐὰν δὲν συνέβαινεν ὥστε ἡ δικαιοσύνη πολλάκις νὰ ὑπεκφεύγεται τεχνηέντως, καὶ οἱ χαρακτῆρες νὰ μὴ γνωρίζωνται, καὶ πολλοὶ οἵτινες ἤθελον ὑπερασπίζεσθαι τὴν ἀρετὴν καὶ καταδιώκει τὴν κακίαν, νὰ ἐμποδίζωνται τοῦ πράττειν οὕτως ἐκ τυχηρῶν αἰτίων. Αἱ τάσεις αὗται τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας εἶναι πρόδηλοι ὡς πρὸς τὰ ἄτομα. Ἀλλ' εἶναι ἴσως ἀνάγκη νὰ θεωρηθῇ μερικώτερον τοῦτο, ὅτι ἡ δύναμις εἰς κοινωνίαν τινά, ὑπ' ἀρετῆς διοικουμένη, φύσει αὐξάνει, καὶ ἔχει ἀναγκαίαν τάσιν εἰς τὸ ὑπερισχύειν κατὰ ἐναντίας δυνάμεως, μὴ διοικουμένης ὑπ' αὐτῆς· καθὼς καὶ δύναμις, ὑπὸ τοῦ λογικοῦ διευθυνομένη, αὐξάνει, καὶ τείνει εἰς τὸ ὑπερισχύειν κατὰ δυνάμεως κτηνώδους. Ὑπάρχουσι πολλὰ μὲν κτήνη ἴσης δυνάμεως, πολλὰ δὲ καὶ ὑπερτέρας παρὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων· δυνατὸν δὲ ἴσως καὶ τὸ κεφάλαιον τῆς ὅλης δυνάμεως τῶν ἀλόγων ζώων νὰ ᾖναι μεγαλύτερον παρὰ τὸ κεφάλαιον τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· ἀλλὰ τὸ λογικὸν παρέχει εἰς ἡμᾶς τὴν ὑπεροχὴν ἐπ' αὐτῶν, καὶ οὕτως ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἀναγνωρισμένος κυβερνήτης ὅλων τῶν λοιπῶν ζώων. Οὐδὲ θεωρεῖται ὑπ' οὐδενὸς ἢ

ὑπεροχὴ αὕτη ὡς τυχαῖόν τι σύμβαιμα· ἀλλ' ὡς προτέρημα, τὸ ὁποῖον τὸ λογικὸν ἔχει τάσιν, κατὰ τὴν φύσιν αὐτὴν τῶν πραγμάτων, ν' ἀπολαμβάνη. Καὶ ὁμῶς δυνατόν ἴσως νὰ ἐγερθῶσιν ἀπορίαι περὶ τῆς ἐννοίας, καθὼς καὶ περὶ τῆς ἀληθείας, τῆς ἀποφάνσεως ταύτης, ὅτι ἡ ἀρετὴ ἔχει παρομοίαν τάσιν.

Εἰς ἀπάντησιν τῶν ἀποριῶν τούτων, ἃς ἴδωμεν εὐκρινέστερον πῶς ἔχει τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὸ λογικόν, τὸ ὁποῖον οὕτως ἐτοίμως ὁμολογεῖται ὅτι ἔχει ταύτην τὴν τάσιν πρὸς τὴν τοιαύτην ὑπεροχὴν. Ἄς ὑποθέσωμεν λοιπὸν δύο ἢ τρεῖς ἀνθρώπους τῆς ἀρίστης καὶ ἐντελεστάτης διανοίας, εἰς ἐρήμην τινὰ καὶ ἀνοικτὴν πεδιάδα, προσβαλλομένους ὑπὸ δεκαπλασίων ἀγρίων θηρίων· ἤθελεν ἄρα γε τὸ λογικὸν ἐξασφαλίσαι εἰς αὐτοὺς τὴν νίκην εἰς τοιαύτην ἄνισον μάχην; Δύναμις λοιπὸν, καίτοι μὲ λογικὸν συνδεδεμένη, καὶ ὑπ' αὐτοῦ διευθυνομένη δὲν δύναται νὰ περιμένῃ τις ὅτι θέλει ὑπερισχύσει κατὰ δυνάμεως ἐναντίας, καίτοι ἀπλῶς κτηνώδους, ἐκτὸς ἐὰν ἔχωσιν ἀναλογίαν τινὰ πρὸς ἀλλήλας. Ἄς ὑποθέσωμεν δὲ πάλιν τὸ φαντασιῶδες παράδειγμα τοῦτο, ὅτι λογικὰ καὶ ἄλογα πλάσματα εἶχον ὅμοιον ἐξωτερικὸν διασχηματισμὸν καὶ τρόπον· εἶναι βέβαιον ὅτι πρὶν τὰ πρῶτα εὕρωσιν εὐκαιρίαν νὰ διακρίνωσι τὸ ἐν τὸ ἄλλο, καὶ ν' ἀποχωρισθῶσι τῶν ἀντιπάλων των, καὶ νὰ ἐνωθῶσιν, ἤθελον ἴσως εἶσθαι ἴσοι, ἢ, εἰς πολλὰ πράγματα, καὶ πολὺ ὑποδεέστεροι, ἂν καὶ ἡνωμένοι ὄντες ἤθελον εἶσθαι κατὰ μέγιστον βαθμὸν ὑπέρτεροι. Ἐπειδὴ ἡ ἐνωσις ἔχει τοιαύτην δραστηριότητα, ὥστε δέκα ἄνθρωποι ἡνωμένοι ἠδύναντο νὰ κατορθώσωσιν ὅ,τι δέκα χιλιάδες τῆς αὐτῆς σωματικῆς δυνάμεως καὶ διανοίας, οὐδαμῶς ἡνωμένοι, δὲν ἤθελον ποτὲ δυνηθῇ. Εἰς τοῦτο λοιπὸν τὸ παράδειγμα, ἡ κτηνώδης ἰσ-

χὺς ἐδύνατο νὰ κατορθώσῃ καί τι πλεότερον παρὰ τὴν ὑποστήριξίν της ἐναντίον τοῦ λογικοῦ, δι' ἔλλειψιν ἐνώσεως εἰς τὰ λογικὰ πλάσματα. Ἡ ὑπόθεσις ἀριθμὸν τινα ἀνθρώπων ἀποβάδων εἰς γῆν ὑπ' ἀγρίων μόνων θηρίων κατοικουμένην· ἀριθμὸν τοιούτων ἀνθρώπων, οἵτινες, διὰ τῶν θεσμοθεσιῶν πολιτικῆς κυβερνήσεως, τῶν ἐφευρέσεων τῆς τέχνης, καὶ τῆς πείρας ἐτῶν τινῶν, ἂν μόνον ἐδύναντο νὰ διατηρηθῶσι τοσοῦτον χρόνον, ἥθελον εἶσθαι πραγματικῶς ἱκανοὶ νὰ καταδαμάσωσι τὰ ἄγρια θηρία, καὶ νὰ διατηρῶσιν ἑαυτοὺς εἰς ἀσφάλειαν ὡς πρὸς αὐτά· σύμπτωσίς τις ὅμως περιστάσεων ἐδύνατο νὰ δώσῃ εἰς τὰ ἄλογα ζῶα τοιαύτην ὑπεροχὴν, ὥστε διὰ μιᾶς νὰ καταβάλλωσι καὶ νὰ ἀφανίσωσι μάλιστα ὅλα τὰ λογικά. Διάστημα λοιπὸν χρόνου, ἀντικείμενα εὐάρμοστα, καὶ εὐκαιρίαι πρὸς ἀσκήσιν τοῦ λογικοῦ, δυνατόν νὰ ᾖναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα εἰς αὐτὸ, διὰ νὰ ὑπερισχύσῃ κατὰ τῆς κτηνώδους ἰσχύος. Πρὸς τούτοις δέ, ὑπάρχουσι πολλὰ παραδείγματα ἀλόγων ζώων κατορθούντων ἐπιχειρήματα τὰ ὅποια δὲν ἐδύναντο νὰ ἐπιχειρήσωσιν, ἐὰν ἡ ἄλογος αὐτῶν φύσις δὲν κατέσταινε αὐτὰ ἀνίκανα νὰ προβλέπωσι τὸν κίνδυνον τοιούτων ἐπιχειρημάτων, ἢ ἐὰν ἡ ὁρμὴ τοῦ πάθους δὲν τὰ ἐμπόδιζε νὰ προσέχωσιν εἰς αὐτόν· ὑπάρχουσι δέ καὶ παραδείγματα λογικοῦ καὶ πραγματικῆς φρονήσεως ἐμποδιζόντων τοιαῦτα ἐπιχειρήματα, τὰ ὅποια καθὼς ὕστερον φαίνεται, ἐδύναντο νὰ κατορθωθῶσι δι' εὐτυχοῦς τυλμηρίας. Καὶ εἰς περιπτώσεις τινάς, ἀμάθεια καὶ μωρία, ἀσθένεια καὶ διχόνοια, δυνατόν νὰ ἔχωσι τὰ πλεονεκτήματά των. Ὡστε τὰ λογικὰ ζῶα δὲν ἔχουσιν ἀναγκαίως τὴν ὑπεροχὴν ἐπὶ τῶν ἀλόγων, ἀλλ' ὅσονδ' ἂν ἀπίθανον καὶ ἂν θεωρηθῇ, εἶναι προφανέστατα δυνατόν νὰ ἔχωσιν, εἰς ἄλλους τινὰς κόσμους, τὰ ἄλογα τὴν

ὑπεροχὴν. Καὶ ἐὰν τὰ λογικὰ εὐρίσκοντο ὁλοκλήρως εἰς ἔχθραν καὶ διχόνοιαν, ἐξ ἀλογίστου ἰδιοτελείας καὶ φθόνου, καὶ προδοσίας καὶ ἀδικίας, καὶ ἐπομένως ἐξ ὀργῆς καὶ δυσμενείας ἐναντίον ἀλλήλων, τὰ δὲ ἄλογα ἦσαν στερεῶς ὁμοῦ ἠνωμένα ἐκ φυσικῆς ὁρμῆς, τοῦτο ἤθελε συντελέσει μέγालως εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοιαύτης ἀνατροπῆς τῆς τάξεως τῶν πραγμάτων· διότι πᾶς τις ἤθελε θεωρεῖ αὐτὴν ὡς ἀνατετραμμένην· ἐπειδὴ τὸ λογικὸν ἔχει, κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν τάσιν εἰς τὸ ὑπερισχύειν κατὰ τῆς κτηνώδους ἰσχύος, ἂν καὶ εἶναι δυνατόν νὰ μὴν ὑπερισχύῃ, καὶ ἀναγκάϊον νὰ συνδράμωσι πολλαὶ περιστάσεις, ἵνα ὑπερισχύσῃ.

Τώρα δὲ, λέγω ὅτι ἡ ὁρετὴ εἰς τὴν κοινωνίαν ἔχει ὁμοίαν τάσιν εἰς τὸ πορίζειν ὑπεροχὴν καὶ αὐξήσειν δυνάμεως, εἴτε ὡς μέσον ἀσφαλείας κατ' ἀντιθέτου δυνάμεως θεωρηθῇ ἢ δύναμις αὕτη, εἴτε ὡς μέσον ἀπολαύσεως ἄλλων ὠφελημάτων. ἔχει δὲ τὴν τάσιν ταύτην, ἀποκαθιστῶσα τὸ δημόσιον ἀγαθὸν ἀντικείμενον καὶ σκοπὸν παντὸς μέλους τῆς κοινωνίας ταύτης· καὶ κινῶσα ἕνα ἕκαστον εἰς σκέψιν, καὶ ἐπιμέλειαν, εἰς σύννοιαν καὶ ἐγκράτειαν, διὰ νὰ ἴδωσι ποία εἶναι ἡ δραστηκωτάτη μέθοδος, καὶ διὰ νὰ ἐκτελῇ ἕκαστος τὸ εἰς αὐτὸν ἀνῆκον ἔργον, πρὸς ἀπόλαυσιν καὶ διατήρησιν αὐτοῦ· καὶ φέρουσα τὴν κοινωνίαν ἅπασαν εἰς ὁμόνοιαν, καὶ οὕτως αὐξάνουσα τὴν δύναμιν αὐτῆς, καὶ, ὅ,τι πρέπει ἐξαιρέτως νὰ μνημονευθῇ, προξενούσα τὴν ὁμόνοιαν ταύτην διὰ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς δικαιοσύνης· διότι καθὼς αἱ τελευταῖαι αὗται ἀρεταὶ εἶναι οἱ κύριοι δεσμοὶ τῆς ὁμονομίας, οὕτως ἡ καλοκάγαθία ἢ τὸ δημόσιον πνεῦμα, μὴ διευθυνόμενα μηδὲ περιοριζόμενα ὑπ' αὐτῶν, εἶναι— οὐδεὶς ἠξεύρει τί.

ὑπόθεσις δὲ τὸν ἀόρατον κόσμον καὶ τὴν ἀόρατον οἰκονομίαν

τῆς Προνοίας ὅτι εἶναι καθ' οἷονδ' ἥποτε τρόπον ἀνάλογα πρὸς τὰ ὁρώμενα· ἢ ὅτι ἀμφοτέρω συγκροτοῦσιν ὁμοῦ ἐν ὁμοειδὲς σύστημα, τοῦ ὁποίου τὰ δύο μέρη, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον βλέπομεν, καὶ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι ὑπεράνω τῆς ἡμετέρας ὀψεως, εἶναι ἀνάλογα πρὸς ἀλλήλα· τότε, πρέπει ἡ παράγωγος δύναμις, καθ' ὅλον τὸν σύμπαντα κόσμον, ἢ ὑπὸ τῆς ἀρετῆς διοικουμένη νὰ ἔχῃ ὁμοίαν φυσικὴν τάσιν εἰς τὸ ὑπερισχύειν ἐν γένει κατ' ἐκείνης, ἥτις δὲν διοικεῖται ὑπ' αὐτῆς· ὁποίαν ἔχει καὶ τὸ λογικὸν τὸ ἀνθρώπινον εἰς τὸ ὑπερισχύειν κατὰ τῆς κτηνώδους ἰσχύος. Ἀλλὰ τότε, διὰ νὰ ὑπερισχύῃ ἡ ἀρετὴ, ἢ διὰ νὰ προάγῃ πραγματικῶς ὅ,τι ἔχει τάσιν εἰς τὸ προάγειν, εἶναι ἀνάγκη νὰ συνδράμωσιν ὁμοίως πολλὰ, καθὼς καὶ διὰ νὰ ὑπερισχύῃ τὸ λογικόν. Πρέπει βέβαια νὰ ὑπάρχῃ τις ἀναλογία μεταξὺ τῆς φυσικῆς δυνάμεως ἢ ἰσχύος τῆς διευθυνομένης ὑπὸ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς μὴ διευθυνομένης ὑπ' αὐτῆς· πρέπει βέβαια νὰ ὑπάρχῃ ἱκανὸν διάστημα χρόνου· διότι ἡ πλήρης ἐπιτυχία τῆς ἀρετῆς, ὡς καὶ ἡ τοῦ λογικοῦ, δὲν δύναται ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς τοῦ πράγματος, νὰ γείνη ἄλλως εἰμὴ βαθμηδόν· πρέπει βέβαια νὰ ὑπάρχῃ, οὕτως εἰπεῖν, κατάλληλον στάδιον δοκιμασίας, στάδιον μέγα καὶ ἐκτεταμένον ἀρκούντως, ἀρμόδια ἀφορμαὶ καὶ εὐκαιρίαι, ὥστε οἱ ἐνάρετοι νὰ ἐνωθῶσιν ὁμοῦ, ν' ἀγωνισθῶσι κατὰ τῆς παρανόμου δυνάμεως, καὶ νὰ θερίσωσιν ὁμοῦ τοὺς καρποὺς τῶν ἡνωμένων ἀγώνων των. Πρέπει δὲ τῶντι νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι ἡ δυσαναλογία μεταξὺ τῶν ἐναρέτων καὶ τῶν μοχθηρῶν, καὶ ἐνταῦθα εἰσέτι ἐπὶ τῆς γῆς, δὲν εἶναι τοσοῦτον μεγάλη, ὥστε νὰ μὴν ἔχωσιν οἱ πρῶτοι φυσικὴν δύναμιν ἀρκούσαν ὥστε νὰ ὑπερισχύσωσι κατὰ μέγαν βαθμόν, ἐὰν αἱ περιστάσεις ἐπέτρεπον εἰς τὴν δύναμιν ταύτην

νὰ συγκεντρωθῇ. Διότι πολὺ ὀλιγωτέρα, ἢ καὶ κατὰ πλεῖστον ὀλιγωτέρα δύνανται, ὑπὸ τῆς ἀρετῆς τὴν διεύθυνσιν, ἢ θελεν ὑπερισχύσει κατὰ πολὺ μεγαλητέρας μὴ διευθυνομένης ὑπ' αὐτῆς. Ἀλλ' ὅμως οἱ ἐνάρετοι ἄνθρωποι ἐπὶ τῆς γῆς δὲν δύνανται νὰ ἐνωθῶσι, καὶ δι' ἄλλους λόγους, καὶ διότι δὲν δύνανται ἀρκούντως νὰ ἐξακριβώσωσι τοὺς χαρακτῆρας ἀλλήλων. Καὶ ἡ γνωστὴ πορεία τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἡ σκηνὴ τὴν ὁποίαν τώρα διερχόμεθα, καὶ μάλιστα τὸ βραχυχρόνιον τῆς ζωῆς, δὲν συγχωροῦσιν εἰς τὴν ἀρετὴν πλήρη ἔκτασιν τῶν ἐνεργειῶν τῆς εἰς πολλὰ ἄλλα πράγματα. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος φυσικὴ τάσις, καίτοι πραγματικὴ, ἐμποδίζεται νὰ ἐκτελεσθῇ ἐπὶ τῆς παρούσης καταστάσεως· ἀλλὰ τὰ ἐμπόδια ταῦτα δυνατόν νὰ ἀναιρεθῶσιν ἐπὶ μελλούσης. Ἡ ἀρετὴ, διὰ νὰ μεταχειρισθῶ τὴν χριστιανικὴν παρομοίωσιν, στρατεύεται ἐνταῦθα, καὶ συμβάματα πολυειδῆ συντείνουσιν εἰς τὸ νὰ ἡττηθῇ πολλάκις· ἀλλὰ δυνατόν ν' ἀγωνισθῇ μετὰ μεγαλητέρων πλεονεκτημάτων εἰς τὸ μετέπειτα, καὶ νὰ ὑπερισχύσῃ ἐντελῶς καὶ ν' ἀπολαύσῃ τὰς ἐπομένας ἀμοιβὰς τῆς, εἰς μελλούσας τινὰς καταστάσεις. Ὅσον καὶ ἂν παραμελῇται καὶ μένη ἄγνωστος ἴσως, καὶ περιφρονῇται τυχὸν καὶ καταπιέζεται ἐνταῦθα, δυνατόν νὰ ὑπάρχωσιν εἰς τὴν αἰωνιότητα σκηναὶ ἀρκούντως μόνιμοι, καὶ κατὰ πάντα ἄλλον λόγον ἀρμοδιώταται, ὥστε νὰ χορηγήσωσιν εἰς αὐτὴν ἀρκούντα κύκλον ἐνεργείας, καὶ ἀρκούντα κύκλον, ὥστε νὰ ἐπακολουθήσωσι πραγματικῶς τὰ φυσικὰ αὐτῆς ἐπακόλουθα. Ἐὰν ἡ ψυχὴ ᾗ φύσει ἀθάνατος, καὶ ἡ κατάστασις αὕτη ᾗ πρόοδος πρὸς ἄλλην μέλλουσαν, ὡς ἡ νηπιότης πρὸς τὴν ὥριμον ἡλικίαν, οἱ ἐνάρετοι ἄνθρωποι δυνατόν νὰ ἐνωθῶσι φύσει, ὅχι μόνον μετὰ τῶν, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ μὲ ἄλλας τάξεις ἐναρέτων

πλασμάτων, εἰς τὴν μέλλουσαν ἐκείνην κατάστασιν. Διότι ἡ ἀρετὴ, ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεώς της, εἶναι στοιχεῖον καὶ δεσμὸς ἐνώσεως, κατὰ τινὰ βαθμὸν, μεταξὺ ὅλων ἐκείνων ὅσοι ἔχουσιν αὐτήν, καὶ γνωρίζουσιν ἀλλήλους· ὥστε δι' αὐτῆς ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος δὲν δύναται εἰμὴ νὰ συνιστᾷ ἑαυτὸν εἰς τὴν εὐνοίαν καὶ ὑπεράσπισιν πάντων τῶν ἐναρέτων ὄντων, καθ' ὅλον τὸ πᾶν, ὅσα δύνανται νὰ γνωρίσωσι τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ, καὶ δύνανται κατὰ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν τρόπον νὰ μεσολαβήσωσιν ὑπὲρ αὐτοῦ εἰς ὅ,τι δῆποτε μέρος τῆς διαρκείας του. Ἐδύνατο δέ τις εἰς ταῦτα νὰ προσθέσῃ καὶ τοῦτο· ἅς ὑποθέσωμεν ὅτι ὅλη αὕτη ἡ ἐπωφελὴς τάσις τῆς ἀρετῆς γίνεται ἀποτέλεσμα μεταξὺ μιᾶς ἢ πλειοτέρων τάξεων πλασμάτων, εἰς ἀφροσύνας τόπους καὶ χρόνους οἵουσδῆποτε, καὶ ὅτι βλέπουσιν αὐτὴν οἰαيدῆποτε τάξεις μοχθηρῶν πλασμάτων, καθ' ὅλον τὸ βασίλειον τοῦ Θεοῦ· τὸ εὐτυχές τοῦτο ἀποτέλεσμα τῆς ἀρετῆς ἠθέλεν ἔχει τάσιν, καὶ ὡς παράδειγμα καὶ κατ' ἄλλους τρόπους ἴσως, εἰς τὸ νὰ ἐπανορθώσῃ ἐκείνους ἐξ αὐτῶν ὅσοι ἐπιδέχονται ἐπανόρθωσιν, καὶ νὰ τοὺς κάμῃ ν' ἀποκτήσωσι πάλιν ὀρθὴν αἴσθησιν τῆς ἀρετῆς. Ἐὰν αἱ περὶ τῆς διοικήσεως τῆς Προνοίας ἐννοιαὶ ἡμῶν ἐξετείνοντο κατὰ τινὰ τρόπον ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐκ τῶν τελευταίων ἀνακαλύψεων γενομένην ἑκτασιν τῶν θεωριῶν ἡμῶν ὡς πρὸς τὸν ὑλικὸν κόσμον, δὲν ἠθέλον φαίνεσθαι ἄτοποι ἢ ἀλλόκοτοι αἰτιαῦται ἐξηγήσεις. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ὑπολάβῃ τις ὅτι ἐννοοῦμεν αὐτὰς ὡς διαγραφὴν κατὰ γράμμα τοῦ τί εἶναι πραγματικῶς τὸ ἰδιαιτέρον σύστημα τοῦ παντός, τὸ ὁποῖον ἀδύνατον νὰ γνωρισθῇ χωρὶς ἀποκαλύψεως· διότι αἱ ὑποθέσεις δὲν πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς ἀληθεῖς, διὰ τὸν λόγον ὅτι δὲν εἶναι ἀπίστευτοι· ἀλλ' ἀναφέρονται, διὰ νὰ δείξωσιν,

ὅτι ἐὰν εὐρίσκωμεν τὴν ἀρετὴν ἐμποδιζομένην τοῦ νὰ πο-
ρίξῃ εἰς ἑαυτὴν τοιαύτην ὑπεροχὴν καὶ πλεονεκτήματα,
τοῦτο δὲν ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ἔχει, κατὰ τὴν οὐσιώδη
φύσιν τοῦ πράγματος, τάσιν εἰς τὸ νὰ πορίζεται αὐτά.
Καὶ αἱ νῦν μνημονευόμεναι ὑποθέσεις δεικνύουσι τοῦτο σα-
φῶς· διότι δεικνύουσιν, ὅτι τὰ ἐμπόδια ταῦτα τοσοῦτον
ἀπέχουσι τοῦ νὰ ᾖ ἀναγκαῖα, ὥστε ἡμεῖς αὐτοὶ δυνά-
μεθα νὰ φαντασθῶμεν εὐκόλως τίνι τρόπῳ ἐνδέχεται ν'
ἀναιρεθῶσιν εἰς μελλούσας καταστάσεις, καὶ νὰ δοθῇ εἰς
τὴν ἀρετὴν πλήρης ἐλευθερία ἐνεργείας. Καὶ πᾶσαι αἱ ἐπω-
φελεῖς αὗται τάσεις αὐτῆς πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς τοῦ
Θεοῦ διακηρύξεις ὑπὲρ αὐτῆς. Οὕτως ὁμῶς λαμβάνομεν
περιοχὴν πολὺ πλατεῖαν· ἂν καὶ ᾖ βέβαιον, ὅτι ἀφοῦ ὁ
ὕλικός κόσμος φαίνεται ὅτι εἶναι, κατὰ τινὰ τρόπον, ἄπει-
ρος καὶ ἀμέτρητος, πρέπει ἐξάπαντος νὰ ὑπάρχῃ τι σύ-
στημα Προνοίας μέγα καὶ ἀνάλογον πρὸς αὐτόν.

Ἄλλ' ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν γῆν, τὴν ἡμετέραν κατοι-
κίαν, καὶ θέλομεν ἰδεῖ τὴν εὐτυχῇ τάσιν τῆς ἀρετῆς, λαμ-
βάνοντες κατὰ φαντασίαν παράδειγμα ὅχι τοσοῦτον μέγα
καὶ ἀπομεμακρυσμένον· ἄς ὑποθέσωμεν βασιλείον ἢ κοινωνίαν
τινὰ ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς, ἐντελῶς ἐναρέτων, διὰ πολ-
λῶν αἰώνων· καὶ, ἂν θέλῃς, ἄς δοθῇ εἰς αὐτὴν καὶ θέσις
χρήσιμος εἰς παγκόσμιον μοναρχίαν. Εἰς τοιαύτην ἐπικρά-
τειαν δὲν ἤθελεν ὑπάρχει οὐδεμία φατρία· ἀλλ' οἱ ἐπιδε-
ξιώτατοι ἄνδρες ἤθελον διαπαντὸς ἔχει, κατὰ φυσικὸν λό-
γον, τὴν κυριωτάτην διεύθυνσιν τῶν πραγμάτων ἐκουσίως
εἰς αὐτοὺς παραχωρουμένην, καὶ ἤθελον διαμερίζεσθαι αὐ-
τὴν ἄνευ τινὸς φθόνου. Εἰς ἕκαστον τούτων ἤθελεν ἀπονε-
μηθῇ ἐκεῖνο τὸ μέρος πρὸς τὸ ὅποιον ἦτο κατάλληλος ἢ
ικανότης του· καὶ οἱ ἄλλοι, ὅσοι δὲν εἶχόν τινὰ ἐξέχου-

σαν εὐφυΐαν, ἤθελον εἶσθαι ἀσφαλεῖς, καὶ μακαρίζει ἑαυ-
τοὺς ὅτι ἦσαν ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ κυβέρνησιν ἐκεί-
νων, οἵτινες εἶχον τοιαύτην εὐφυΐαν. Αἱ δημόσιαι ἀποφά-
σεις ἤθελον εἶσθαι ἀληθῶς ἀποτέλεσμα τῆς ἡνωμένης σο-
φίας τῆς κοινωνίας, καὶ ἤθελον ἐκτελεῖσθαι πιστῶς ὑπὸ
τῆς ἡνωμένης δυνάμεως αὐτῆς. Τινὲς μὲν ἤθελον συντελεῖ
καθ' ὑψηλότερον τρόπον, ἀλλ' ἅπαντες ἤθελον συντελεῖ οὕ-
τως ἢ ἄλλως εἰς τὴν δημόσιον εὐημερίαν, καὶ ἐξ αὐτῆς
ἕκαστος ἤθελεν ἀπολαύει τοὺς καρποὺς τῆς ἰδίας του ἀρε-
τῆς. Καθὼς δὲ ἡ ἀδικία, εἴτε διὰ δόλου εἴτε διὰ βίας,
ἤθελεν εἶσθαι ἄγνωστος μεταξὺ αὐτῶν, οὕτως ἤθελον εἶ-
σθαι ἀρκούντως ἀσφαλεῖς ἐναντίον αὐτῆς καὶ ἀπὸ μέρους
τῶν γειτόνων των. Διότι πανουργία καὶ ἀλόγιστος φιλαυ-
τία, συμμαχίαι πρὸς ἀδικίαν, ἀσθενεῖς πάντοτε καὶ συνο-
δεύμεναι μὲ φατρίαν καὶ ἐμφύλιον προδοσίαν· ταῦτα
ἤθελον εὐρεθῇ ὅτι εἶναι ἀπλῶς παιδαριώδης μωρία καὶ
ἀσθένεια, ἀντιταττόμενα πρὸς τὴν φρόνησιν, τὸ δημόσιον
πνεῦμα, τὴν ἀκαταβίαστον ὁμόνοιαν, καὶ τὴν πιστότητα·
ἐὰν δοθῇ εἰς ἀμφοτέρους ἀρχοῦν διάστημα χρόνου, ὥστε
νὰ δοκιμάσωσι τὴν δυνάμιν των. Πρόσθετες δὲ τὴν γενικὴν
ἐπίδρασιν τὴν ὁποῖαν τοιοῦτον βασίλειον ἤθελεν ἔχει ἐπὶ
τὸ πρόσωπον τῆς γῆς, διὰ τοῦ παραδείγματός του ἐξαι-
ρέτως, καὶ τοῦ σεβασμοῦ ὅστις ἤθελεν ἀπονέμεσθαι πρὸς
αὐτό. Ἦθελε δὲ προφανῶς εἶσθαι τὸ ὑπέρτατον πάντων
τῶν ἄλλων, καὶ ὁ κόσμος ἔπρεπε βέβαια νὰ ἔλθῃ βαθμη-
δὸν ὑπὸ τὸ κράτος αὐτοῦ, οὐχὶ διὰ παρανόμου βίας, ἀλλ'
ἐν μέρει μὲν διὰ δικαίας κατακτήσεως, ἐν μέρει δὲ διότι
ἐθελουσίως ἄλλα βασίλεια ἤθελον ὑποτάσσεσθαι εἰς αὐτό
διὰ πολλῶν αἰώνων, καὶ ζητεῖ τὴν προστασίαν αὐτοῦ τὸ
ἐν μετὰ τὸ ἄλλο, διὰ τὰς κατὰ καιροὺς ἕκαστον ἀνάγκας του.

Ὁ ἡγεμὼν αὐτοῦ ἤθελεν εἶσθαι ὁ παγκόσμιος μονάρχης, κατ' ἄλλην ἔννοιαν παρὰ καθ' ἣν ἔλαβε ποτὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ἄλλος τις θνητός· καὶ ἡ Ἀσιανὴ ἔκφρασις ἤθελεν ἐφαρμόζεσθαι εἰς αὐτὸν κατὰ γράμμα, ὅτι *Πάντες οἱ λαοὶ, καὶ φυλαὶ, καὶ γλῶσσαι πρέπει νὰ δουλεύωσιν αὐτόν*. Ἄν δὲ καὶ ἡ ἡμετέρα γνώσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, καὶ ὅλη ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος δεικνύουσι τῶντι τὸ ἀδύνατον, ἄνευ τινὸς θαυματουργικῆς ἐνεργείας τοῦ νὰ ἐνωθῶσιν ἀριθμὸς τις ἀνθρώπων ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς γῆς εἰς μίαν κοινωνίαν ἢ κυβέρνησιν, μετὰ φόβου πρὸς τὸν Θεόν, καὶ καθολικῆς ἀσκήσεως τῆς ἀρετῆς, καὶ νὰ διαμένη τοιαύτη κυβέρνησις οὕτως ἡνωμένη δι' αἰώνων· ἐὰν ὅμως δεχθῶμεν ἢ ὑποθέσωμεν τοῦτο, τὸ ἀποτέλεσμα ἤθελεν εἶσθαι ὅποιον τώρα διεγράφθη. Καὶ οὕτω, παραδείγματος χάριν, ἡ θαυμάσιος δύναμις καὶ εὐημερία ἡ πρὸς τοὺς Ἰουδαίους ἐπαγγελθεῖσα κατὰ τὴν Ἱερὰν Γραφὴν, ἤθελεν εἶσθαι, κατὰ μέγαν βαθμὸν, ἀποτέλεσμα τῶν εἰς αὐτοὺς ἀναφερομένων προσόντων· «Καὶ ὁ λαός σου πᾶς δίκαιος, δι' αἰῶνος κληρονομήσουσι τὴν γῆν,» (1) ἂν πρέπη νὰ ἐννοήσωμεν τὴν τελευταίαν φράσιν ὡς πολυχρόνιον μόνον διάρκειαν, ἀρκούσαν νὰ δώσῃ καιρὸν εἰς τὰ πράγματα νὰ ἐνεργήσωσιν. Αἱ προῤῥήσεις τοῦ εἵδους τούτου, διότι ὑπάρχουσι πολλαὶ τοιαῦται, δὲν δύνανται νὰ πληρωθῶσιν εἰς τὴν παροῦσαν ἐγνωσμένην πορείαν τῆς φύσεως· ἀλλ' ὑπόθεσις αὐτὰς συμβάσας, καὶ τότε ἡ ἐπαγγελθεῖσα κυριαρχία καὶ ὑπεροχὴ πρέπει φύσει νὰ παρακολουθήσωσι, κατὰ μέγαν βαθμὸν.

Θεώρησον δὲ τώρα τὸ γενικὸν σύστημα τῆς θρησκείας· ὅτι ἡ κυβέρνησις τοῦ κόσμου εἶναι ὁμοιόμορφος, μία, καὶ

(1) Ἡσαΐ. ξ'. 21.

ἠθική· ὅτι ἡ ἀρετὴ καὶ τὸ ὀρθὸν θέλουν λάβει ἐπὶ τέλους τὴν ὑπεροχὴν, καὶ ὑπερισχύσει τοῦ δόλου καὶ τῆς παρανόμου ἰσχύος, τῶν τεχνασμάτων καὶ τῆς βίας τῆς μοχθηρίας, ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν ἐνὸς ὑπερτάτου Κυβερνήτου· καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων θέλει φανῇ, ὅτι ὁ Θεὸς μᾶς ἔδωκε, διὰ τοῦ ἡμετέρου λογικοῦ, νὰ βλέπωμεν ἰδιαιτέραν τινὰ συνάφειαν εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ συστήματος τούτου, καὶ τάσιν τινὰ πρὸς ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ, ἐγχειρομένην ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς ἀρετῆς· ἡ ὁποία τάσις πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς ἠθικόν τι εἰς τὴν οὐσιώδη τῶν πραγμάτων σύστασιν. Ἐὰν δέ τις νομίσῃ ὅλα ταῦτα μικροῦ λόγου ἄξια, παρακαλεῖται νὰ σκεφθῇ, τί ἤθελε νομίσει, ἔὰν ἡ κακία εἶχεν οὐσιωδῶς καὶ ἐν τῇ ἑαυτῆς φύσει τὰς ὑπερόχους ταύτας τάσεις, ἢ ἔὰν ἡ ἀρετὴ εἶχεν οὐσιωδῶς τὰς κατ' εὐθεϊαν ἐναντίας τούτων.

Ἀλλ' ἤθελεν ἴσως ἀντειπεῖ τις, ὅτι ἂν καὶ ἡ ἀρετὴ ἔχει πάντα ταῦτα τὰ φυσικὰ ἀποτελέσματα, καὶ ταύτας τὰς φυσικὰς τάσεις, τὰ πράγματα ὅμως δυνατόν νὰ προχωρῶσι τώρα καθ' ὅλον τὸ πᾶν, νὰ προχωρῶσι δὲ καὶ εἰς τὸ μέλλον, κατὰ τὸν αὐτὸν ἀναμεμιγμένον τρόπον καθὼς ἐνταῦθα τώρα ἐπὶ τῆς γῆς· καὶ ἡ ἀρετὴ ποτὲ μὲν νὰ εὐημερῇ, ποτὲ δὲ νὰ καταθλίβηται· καὶ ἡ κακία ποτὲ μὲν νὰ τιμωρῇται, ποτὲ δὲ νὰ εὐπραγῇ. Ἡ πρόσφορος δὲ πρὸς τοῦτο ἀπάντησις εἶναι, ὅτι οὔτε τοῦ κεφαλαίου τούτου, οὔτε τῆς πραγματείας ταύτης ὁ σκοπὸς εἶναι ν' ἀποδείξῃ κυρίως τοῦ Θεοῦ τὴν ἐντελῆ ἠθικὴν κυβέρνησιν ἐπὶ τοῦ κόσμου, ἢ τὴν ἀλήθειαν τῆς θρησκείας· ἀλλὰ νὰ παρατηρήσῃ μόνον ὅσα ὑπάρχουσιν εἰς τὴν σύστασιν καὶ τὴν πορείαν τῆς φύσεως ἐπισχύοντα τὴν κυρίαν ἀπόδειξιν αὐτῆς, ὡς γνωστὴν ὑποτιθεμένην, καὶ ὅτι ἡ δύναμις τῶν προηγουμέ-

νων παρατηρήσεων πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον δύναται ν' ἀποδειχθῇ εὐκρινῶς οὕτως. Ἡδονὴ καὶ λύπη εἶναι τωόντι, μέχρι τινὸς βαθμοῦ, ἢ καὶ μεγάλου τινὸς βαθμοῦ, διανενημεμένα μεταξὺ ἡμῶν, ἄνευ τινὸς ἀποβλέψεως, κατὰ τὰ φαινόμενα, πρὸς τὴν ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν τῶν χαρακτήρων. Καὶ ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἄλλο τι, περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, εὐδιάκριτον εἰς τὴν σύστασιν καὶ πορείαν τῆς φύσεως, δὲν ἤθελεν ὑπάρχει οὐδεμία βάσις, ἐκ τῆς συστάσεως καὶ πορείας τῆς φύσεως, ὥστε νὰ ἐλπίζωμεν ἢ νὰ φοβώμεθα, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔμελλον νὰ βραβευθῶσιν ἢ νὰ τιμωρηθῶσιν εἰς τὸ μέλλον ἕκαστος κατὰ τὴν ἀξίαν του· τὸ ὁποῖον ὁμῶς, σημειωτέον, ὑπεμφαίνει ὅτι καὶ τότε ἀκόμη δὲν ἤθελεν ὑπάρχει οὐδεμία βάσις, ἐκ τῶν φαινομένων, νὰ φρονῶμεν ὅτι ἐν γένει ἡ κακία μᾶλλον παρὰ ἀρετὴ ἤθελεν ἔχει τὴν ὑπεροχὴν. Καὶ οὕτως ἡ ἀπόδειξις περὶ μελλούσης ἀνταποδόσεως ἤθελεν ἐπισηρῖζεσθαι ἐπὶ τῶν συνήθων καὶ ἐγνωσμένων ὑπὲρ αὐτῆς ἐπιχειρημάτων· τὰ ὁποῖα, στοχάζομαι, εἶναι ἀναντίρρητα, καὶ ἤθελον εἶσθαι τοιαῦτα, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχεν οὐδεμία ἄλλη ἐπίσχυσις αὐτῶν ἐκ τῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα ἀνωτέρω διῖσχυρίσθημεν. Ἀλλὰ τὰ πράγματα ταῦτα ἐπισχύουσιν αὐτὰ πολὺ ἰσχυρῶς· διότι

Πρῶτον μὲν, Δεικνύουσιν ὅτι ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως δὲν εἶναι ἀδιάφορος πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν. Ἰσοδυναμοῦσι δὲ μὲ διακήρυξιν παρ' αὐτοῦ, ὠρισμένην, καὶ ἀναπόδραστον ὑπὲρ τῆς ἀρετῆς καὶ κατὰ τῆς κακίας, τοιαύτην διακήρυξιν, πρὸς τὴν ὁποῖαν δὲν ὑπάρχει ν' ἀντιπαράβληθῇ ἢ ν' ἀντιστοιχήσῃ τι ὑπὲρ τῆς κακίας καὶ κατὰ τῆς ἀρετῆς. Ὡστε ἐὰν τις ἔπρεπε, παραβλέπων τὴν κυρίαν ἀπόδειξιν τῆς θρησκείας, νὰ προσδιορίσῃ ἐκ τῆς πορείας μόνον τῆς φύσεως, τί ἦτο τὸ πιθανώτατον, πόττερον οἱ δίκαιοι ἢ

οἱ κακοὶ ἔμελλον νὰ ἔχωσι τὴν ὑπεροχὴν εἰς μέλλουσαν ζωὴν, ἀναμφισβόλως ἤθελε προσδιορίσει τὴν πιθανότητα ὅτι εἶναι ὑπὲρ τῶν δικαίων. Ἡ πορεία λοιπὸν τῆς φύσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν παρεστήσαμεν αὐτὴν ὄψιν, παρέχει εἰς ἡμᾶς ἀληθῆ πρακτικὴν ἀπόδειξιν τῶν ὑποχρεώσεων τῆς θρησκείας.

Δεύτερον δέ, ὅτε ὁ Θεὸς, συμφώνως πρὸς ὅ,τι μᾶς διδάσκει ἡ θρησκεία, θέλει βραβεύσει καὶ τιμωρήσει τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν, καθὼ τοιαύτας, τοιουτοτρόπως, ὥστε πᾶς τις θέλει ἀπολαύσει, ἐν γένει, κατὰ τὴν ἀξίαν του, ἡ διανεμητικὴ αὕτη δικαιοσύνη δὲν θέλει εἶσθαι πρᾶγμα διάφορον κατ' εἶδος, ἀλλὰ μόνον κατὰ βαθμὸν, παρ' ὅ,τι δοκιμάζομεν ἐπὶ τῆς παρούσης αὐτοῦ κυβερνήσεως· θέλει δὲ εἶσθαι ἐκτέλεσις ἐκείνου, πρὸς τὸ ὁποῖον βλέπομεν τώρα τάσιν μόνον. Δὲν θέλει δὲ εἶσθαι τίποτε ἄλλο εἰμὴ ἡ συμπλήρωσις ἐκείνης τῆς ἠθικῆς κυβερνήσεως, τὰ στοιχεῖα καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ὁποίας ἐδείχθησαν, ὑπεράνω πάσης ἀμφιβολίας, εὐδιάγνωστα εἰς τὴν παροῦσαν σύστασιν καὶ πορείαν τῆς φύσεως. Καὶ ἐντεῦθεν ἔπεται,

Τρίτον, ὅτι καθὼς, ὑπὸ τὴν φυσικὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ, ἡ ἡμετέρα πεῖρα τῶν εἰδῶν ἐκείνων καὶ βαθμῶν τῆς εὐδαιμονίας καὶ κακοδαιμονίας, τὰ ὁποῖα δοκιμάζομεν ἐπὶ τοῦ παρόντος, μᾶς δίδει δίκαιον λόγον νὰ ἐλπίζωμεν καὶ νὰ φοβώμεθα ὑψηλοτέρους βαθμοὺς καὶ ἄλλα εἶδη αὐτῶν ἀμφοτέρων εἰς μέλλουσαν κατὰσασιν, ὑποτεθείσης ὡς ὁμολογουμένης τῆς μελλούσης καταστάσεως· οὕτω καὶ ὑπὸ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ κυβέρνησιν ἡ ἡμετέρα πεῖρα ὅτι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία, καθ' οὓς προείπομεν τρόπους, ἀνταμείβονται ἀληθῶς καὶ τιμωροῦνται ἐπὶ τοῦ παρόντος, κατὰ τινὰ βαθμὸν, παρέχει δίκαιον λόγον νὰ ἐλπίζωμεν καὶ νὰ φοβώμεθα, ὅτι δυνατὸν ν' ἀνταμειφθῶσι καὶ νὰ τιμωρηθῶσι κατὰ βαθμὸν ὑψηλότερον εἰς

τὸ μέλλον. Ὁμολογεῖται μὲν ὅτι τοῦτο μόνον δὲν εἶναι βάσις ἀρκοῦσα ὥστε νὰ φρονῶμεν, ὅτι πραγματικῶς μέλλουσι ν' ἀνταμειφθῶσι καὶ νὰ τιμωρηθῶσι καθ' ὑψηλότερον μᾶλλον παρὰ κατώτερον βαθμόν· ἀλλὰ τότε,

Τελευταῖον, ὑπάρχει βάσις ἀρκοῦσα ὥστε νὰ φρονῶμεν οὕτως, ἐκ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν τάσεων τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας· διότι αἱ τάσεις αὗται εἶναι οὐσιώδεις, καὶ ἐπερεΐδονται εἰς τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων· τὰ δὲ ἐμποδίζοντα αὐτάς νὰ γείνωσιν ἀποτελέσματα εἶναι κατ' ἀναριθμήτους περιπτώσεις, ὅχι ἀναγκαῖα, ἀλλὰ τεχνητὰ μόνον ἐμπόδια. Τώρα δὲ δύναται τις νὰ διῦσχυρισθῇ πολὺ ἐντονώτερον, ὅτι αἱ τάσεις αὗται, καθὼς καὶ αἱ παροῦσαι ἀμοιβαὶ καὶ τιμωρίαι τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας, αἱ ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων κατ' εὐθεΐαν ἐγειρόμεναι, θέλουσι διαμένει καὶ εἰς τὸ μέλλον, παρ' ὅτι θέλουσι διαμένει τὰ τυχαῖα ἐμπόδια αὐτῶν. Καὶ ἐὰν τὰ ἐμπόδια ταῦτα δὲν διαμένωσιν, αἱ ἀμοιβαὶ καὶ αἱ τιμωρίαι ἐκεῖναι δὲν δύνανται εἰμὴ νὰ διενεργῶνται ἔτι προσωτέρω πρὸς τὴν τελειότητα τῆς ἠθικῆς κυβερνήσεως· τουτέστιν ἡ τάσις τῆς ἀρετῆς καὶ ἡ τῆς κακίας θέλουσι κατασταθῇ ἀποτέλεσμα· πότε ὅμως, ἢ ποῦ, ἢ κατὰ τίνα ἰδιαιτέρον τρόπον, δὲν δύναται νὰ γνωρισθῇ διόλου εἰμὴ δι' ἀποκαλύψεως.

Ἐν γένει λοιπὸν, ὑπάρχει εἶδος ἠθικῆς κυβερνήσεως ὑπονοουμένης εἰς τὴν φυσικὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ· (1) ἡ μὲν ἀρετὴ φύσει ἀνταμείβεται ὡς ἐπωφελῆς, ἡ δὲ κακία φύσει τιμωρεῖται ὡς ἐπιβλαβὴς εἰς τὴν κοινωνίαν, (2) καὶ ἀνταμείβεται καὶ τιμωρεῖται κατ' εὐθεΐαν καθὸ ἀρετὴ καὶ κακία. (3) Ἡ ἰδέα λοιπὸν ἠθικοῦ συστήματος κυβερνήσεως, δὲν εἶναι ἐπίπλα-

(1) Σελ. 80.

(2) Σελ. 81.

(3) Σελ. 85.

στος, ἀλλὰ φυσική· διότι ὑπεγείρεται εἰς τὴν ἡμετέραν διάνοιαν ὑπὸ τῆς συστάσεως καὶ πορείας τῆς φύσεως, καὶ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ συστήματος τούτου ἤρχισε πραγματικῶς, κατὰ τὰ ἐνταῦθα μνημονευθέντα παραδείγματα. Τὰ πράγματα δὲ ταῦτα πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς διακήρυξις τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως, ὑπὲρ τῆς ἀρετῆς καὶ κατὰ τῆς κακίας· αὐτὰ καθιστῶσι πιστευτὴν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἡ μὲν θέλει ἀνταμειφθῆ, ἡ δὲ θέλει τιμωρηθῆ εἰς τὸ μέλλον, καὶ παρέχουσι λόγον νὰ ἐλπίζωμεν καὶ νὰ φοβώμεθα, ὅτι ἐνδέχεται ἡ ἀνταμοιβὴ καὶ ἡ τιμωρία αὐτῶν νὰ γείνη κατὰ βαθμὸν ὑψηλότερον παρ' ὅ,τι γίνεται ἐνταῦθα. Καὶ καθὼς ἐπιβεβαιοῦνται ὅλα ταῦτα, οὕτω καὶ τὸ ὑπὲρ θρησκείας ἐπιχείρημα, ἐκ τῆς συστάσεως καὶ πορείας τῆς φύσεως, προάγεται ἔτι περαιτέρω, ἐκ τῆς παρατηρήσεως ὅτι ὑπάρχουσι φυσικαὶ τάσεις, καὶ, εἰς ἀναρίθμητα παραδείγματα, τεχνητὰ μόνον κωλύματα, πρὸς προαγωγὴν τοῦ ἠθικοῦ τούτου συστήματος πολὺ προσωτέρω πρὸς τὴν τελειότητα παρ' ὅ,τι γίνεται ἐπὶ τοῦ παρόντος. (1) Ἡ ἰδέα λοιπὸν ἠθικοῦ συστήματος πολὺ τελειότερου παρ' ὅ,τι βλέπομεν, δὲν εἶναι ἐπίπλαστος, ἀλλὰ φυσικὴ ἰδέα· διότι ὑπεγείρεται εἰς τὴν διάνοιαν ἡμῶν ὑπὸ τῶν οὐσιωδῶν τάσεων τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας. Καὶ αἱ τάσεις αὗται πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς ὑποδηλώσεις, ὡς πλάγιοι ὑποσχέσεις καὶ ἀπειλαί, παρὰ τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως, ὅτι μέλλουν νὰ παρακολουθῶσιν εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν πολὺ μεγαλύτεραι ἀμοιβαὶ καὶ ποιναί, παρ' ὅ,τι συμβαίνει ἐπὶ τοῦ παρόντος. Καὶ τῶντι πᾶσα φυσικὴ τάσις, ἥτις μέλλει μὲν νὰ ἐξακολουθῇ, ἐμποδίζεται δὲ νὰ γείνη ἀποτέλεσμα ὑπὸ τυχαίων

(1) Σελ. 95, κλ.

μόνων αἰτίων, παρέχει προϋπόληψιν τινά, ὅτι τοιαύτη τάσις θέλει γείνει ποτὲ ἀποτέλεσμα· προϋπόληψιν κατὰ βάθμὸν ἀνάλογον πρὸς τὸ διάστημα τῆς διαρκείας, καθ' ὃ μέλλει νὰ ἐξακολουθῇ ἡ τοιαύτη τάσις. Καὶ ἐκ τούτων τῶν πραγμάτων ὅλων ὁμοῦ ἐγείρεται προϋπόληψις πραγματική, ὅτι τὸ ἐν τῇ φύσει ἰδρυμένον ἠθικὸν σύστημα κυβερνήσεως μέλλει νὰ προαχθῇ πολὺ προσωτέρω πρὸς τὴν τελειότητα εἰς τὸ μέλλον, καὶ, ὡς ἐγὼ φρονῶ, προϋπόληψις τις ὅτι θέλει ἀπολύτως συμπληρωθῇ. Ἀλλ' ἐκ τῶν πραγμάτων τούτων, συνδυαζομένων μὲ τὴν ἠθικὴν ἡμῶν φύσιν, θεωρουμένην ὡς παρὰ τοῦ Θεοῦ δεδομένην εἰς ἡμᾶς, ἐγείρεται πρακτικὴ ἀπόδειξις (1) ὅτι θέλει συμπληρωθῇ· ἀπόδειξις ἐκ γεγονότων πραγμάτων, καὶ ἐπομένως διακεκριμένη ἐκείνης, ἥτις συνάγεται ἐκ τῶν αἰωνίων καὶ ἀναλλοιώτων σχέσεων, τῆς εὐαρμοστίας καὶ ἀναρμοστίας τῶν πράξεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ δοκιμασίας, ὡς ἐμφαινούσης δοκιμῆν, δυσχερείας καὶ κινδύνους.

Τὸ γενικὸν δόγμα τῆς θρησκείας, ὅτι ἡ παροῦσα ἡμῶν ζωὴ εἶναι δοκιμασίας κατάστασις πρὸς ἑτέραν μέλλουσαν, ἐμπεριλαμβάνει κάμποσα ἰδιαίτερα πράγματα διακεκριμένα ἀπ' ἀλλήλων. Ἀλλ' ἡ πρώτη καὶ κοινοτάτη αὐτῆς ἔννοια φαίνεται ὅτι εἶναι αὕτη· ὅτι τὸ μέλλον ἡμῶν συμφέρον εἶναι τώρα μετέωρον, καὶ κρέμαται ἐξ ἡμῶν αὐτῶν· ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα χώραν καὶ εὐκαιρίας, ὥστε νὰ δείξωμεν

(1) Ἰδὲ τὴν ἀπόδειξιν ταύτην διαγραφομένην συντόμως ἐν Κεφ. 5'.

ἐκείνην τὴν ἀγαθὴν καὶ τὴν κακὴν διαγωγὴν, τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς θέλει ἀνταμείψει καὶ τιμωρήσει μετὰ ταῦτα· πρὸς τούτοις δὲ πειρασμοὺς πρὸς τὴν μίαν, καὶ λογικὰ ἐλατήρια πρὸς τὴν ἄλλην. Καὶ τοῦτο εἶναι σχεδὸν τὸ αὐτὸ, ὡς ἂν ἐλέγομεν, ὅτι εἴμεθα ὑπὸ τὴν ἠθικὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ, καὶ μέλλομεν νὰ δώσωμεν εἰς αὐτὸν λόγον τῶν ἡμετέρων πράξεων. Διότι ἡ ἰδέα μελλούσης εὐθύνης, καὶ γενικῆς δικαίας κρίσεως ὑπεμφαίνει εἰδὸς τι πειρασμῶν πρὸς τὸ ἄδικον· ἄλλως δὲν ἤθελεν ὑπάρχει οὐδὲν ἠθικὸν ἐνδεχόμενον νὰ πράξωμέν τι ἄδικον, οὐδὲ λόγος τις κρίσεως ἢ διαστολῆς. Ἀλλ' ὑπάρχει ἡ διαφορὰ αὕτη, ὅτι ἡ λέξις δοκιμασία σημαίνει εὐκρινέστερον καὶ μερικώτερον θέλγητρα κινουῦντα πρὸς τὸ ἄδικον, ἢ δυσκολίας τοῦ ἐμμένειν σταθερῶς εἰς τὸ δίκαιον, καὶ κίνδυνον ἀποτυχίας ἐκ τοιούτων πειρασμῶν, παρὰ αἱ λέξεις ἠθικὴ κυβέρνησις. Δοκιμασίας λοιπὸν κατάστασις, ὡς ὑπεμφαίνουσα οὕτω μερικῶς δοκιμὴν, δυσχερείας καὶ κίνδυνον, ἀπαιτεῖται ἴσως νὰ ἐξετασθῇ εὐκρινῶς αὕτη καθ' ἑαυτήν.

Καθὼς δὲ ἡ ἠθικὴ κυβέρνησις τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν μᾶς διδάσκει ἡ Ὁρησκεία, ἐμφαίνει ὅτι εὕρισκόμεθα εἰς δοκιμασίαν ὡς πρὸς μέλλοντα κόσμον· οὕτω καὶ ἡ φυσικὴ αὐτοῦ κυβέρνησις ἐφ' ἡμῶν ἐμφαίνει, ὅτι εὕρισκόμεθα εἰς κατάστασιν δοκιμασίας, καθ' ὁμοίαν ἔννοιαν, ὡς πρὸς τὸν παρόντα κόσμον. Φυσικὴ δὲ κυβέρνησις δι' ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν ἐπίσης ἐμφαίνει φυσικὴν δοκιμασίαν, ὡς ἡ ἠθικὴ κυβέρνησις ἠθικὴν δοκιμασίαν. Ἡ φυσικὴ κυβέρνησις τοῦ Θεοῦ, ὁποίαν ἐνταῦθα ἐννοοῦμεν, (1) συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι προσαρτᾷ ἡδονὴν μὲν εἰς ταύτας, λύπην δὲ εἰς ἐκείνας τὰς πράξεις,

(1) Κεφ. 6',

τάς ὁποίας εἶναι εἰς τὴν ἡμετέραν ἐξουσίαν νὰ πράξωμεν ἢ νὰ μὴ πράξωμεν, καὶ ὅτι γνωστοποιεῖ εἰς ἡμᾶς τὴν διάταξιν ταύτην προηγουμένως. Τοῦτο δὲ ἀναγκαίως ὑπονοεῖ, ὅτι αὐτὸς ἔκαμε τὴν ἡμετέραν εὐδαιμονίαν καὶ κακοδαιμονίαν, ἥτοι τὸ ἡμέτερον συμφέρον, ἐξαρτώμενον ἐν μέρει ἐξ ἡμῶν αὐτῶν. Καὶ καθόσον οἱ ἄνθρωποι κινοῦνται ὑπὸ πειρασμῶν πρὸς οἵανδήποτε διαγωγὴν, ἥτις πιθανῶς θέλει προξενήσει εἰς αὐτοὺς μεγαλητέραν κοσμικὴν ἐνόχλησιν καὶ ἀνησυχίαν παρὰ εὐαρέστησιν, κατὰ τοσοῦτον τὰ κοσμικά των συμφέροντα εὐρίσκονται εἰς κίνδυνον ἐξ' ἑαυτῶν, ἥτοι εἶναι εἰς κατάστασιν δοκιμασίας ὡς πρὸς αὐτά. Τώρα δὲ, οἱ ἄνθρωποι πολλάκις μέμφονται ἄλλους, μάλιστα δὲ καὶ ἑαυτοὺς, διὰ τὴν ἄτοπον διαγωγὴν των ὡς τὰ πρόσκαιρα συμφέροντά των. Καὶ εὐρίσκομεν πολλοὺς προδίδοντας μεγάλως ἑαυτοὺς, καὶ ἀποστερουμένους τὴν φυσικὴν εὐδαιμονίαν τὴν ὁποίαν ἐδύναντο ν' ἀπολαύσωσιν ἐπὶ τῆς παρούσης ζωῆς· ἴσως δὲ καὶ πάντες πράττομεν οὕτω κατὰ τινὰ βαθμὸν. Πολλοὶ ὅμως ρίπτουσιν ἑαυτοὺς εἰς μεγάλας ζημίας, καὶ εἰς τὴν ἐσχάτην στενοχωρίαν καὶ ἀθλιότητα, ὅχι ἐξ ἀνικανότητος νὰ κρίνωσιν ὀρθότερον, καὶ νὰ πράξωσιν ἐπωφελέστερον εἰς ἑαυτοὺς, τὸ ὁποῖον δὲν ἤθελε χρησιμεύει διόλου πρὸς τὸ προκείμενον ἐπιχείρημα, ἀλλ' ἐξ ἰδίου των πταίσματος. Καὶ τὰ πράγματα ταῦτα ὑπεμφαίνουσιν ἀναγκαίως πειρασμὸν, καὶ κίνδυνον ἀποτυχίας, κατὰ βαθμὸν μεγαλύτερον ἢ μικρότερον, ὡς πρὸς τὸ κοσμικὸν ἡμῶν συμφέρον ἢ εὐδαιμονίαν. Πᾶς ἄνθρωπος προσέτι, καὶ χωρὶς νὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὴν θρησκείαν, λαλεῖ περὶ τῶν κινδύνων εἰς τοὺς ὁποίους ὑπόκεινται οἱ νέοι, ὅταν ἐξέλθωσιν εἰς τὸν κόσμον· περὶ κινδύνων ἐξ ἄλλων μᾶλλον προερχομένων αἰτιῶν, παρὰ ἀπλῶς ἐκ τῆς ἀμαθείας των, καὶ ἀδιαφεύ-

κτων δυστυχημάτων. Καὶ ἐπειδὴ εἶδη τινὰ τοῦλάχιστον κακίας εἶναι ἐναντία πρὸς τὰ κοσμικὰ συμφέροντα τῶν ἀνθρώπων, οἱ πρὸς ταῦτα πειρασμοὶ πρέπει βέβαια νὰ ᾔναι συγχρόνως καὶ πειρασμοὶ πρὸς ὀλιγωρίαν καὶ τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος ἡμῶν συμφέροντος. Οὕτω, κατὰ τὴν φυσικὴν ἥτοι πρόσκαιρον ἡμῶν ἱκανότητα, εἴμεθα εἰς κατάστασιν δοκιμασίας, τουτέστι δυσχερείας καὶ κινδύνου, ἀναλόγου ἢ παρομοίας πρὸς τὴν ἠθικὴν ἡμῶν καὶ θρησκευτικὴν δοκιμασίαν.

Τοῦτο θέλει φανῇ εὐκρινέστερον εἰς πάντας, ὅσοι κρίνουσι λόγου τινὸς ἄξιον, τὸ νὰ ἐξετάσωσιν, εὐκρινέστερον, τί ἐστὶν ἡ ἡμετέρα δοκιμασία κατ' ἀμφοτέρας τὰς ἱκανότητας, καὶ νὰ παρατηρήσωσι πῶς φέρονται οἱ ἄνθρωποι ὑπ' αὐτὴν εὐρισκόμενοι.

Τὸ συγκροτοῦν ταύτην ἡμῶν τὴν δοκιμασίαν, κατ' ἀμφοτέρας τὰς ἱκανότητας ταύτας, πρέπει βέβαια νὰ ᾔναι τι εἴτε τῶν ἐξωτερικῶν περιστάσεων εἴτε τῆς φύσεως ἡμῶν· διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν μέρους δυνατὸν νὰ ἐξοκείλωσιν εἰς κακὴν διαγωγὴν, ἐξ αἰφνιδίου τινὸς συμπτώματος, ἢ παραφοράς ὑπ' ἄλλων τινῶν πολὺ μοναδικῶν καὶ ἀλλοκότων ἐξωτερικῶν ἀφορμῶν, ἄνθρωποι, οἵτινες ἄλλως ἤθελον διατηρεῖ τὸν ἑαυτῶν χαρακτῆρα τῆς φρονήσεως καὶ ἀρετῆς· ὅτε πᾶς τις ἤθελεν ἀποδώσει τὴν κακὴν τούτων τῶν ἀνθρώπων διαγωγὴν εἰς τὰς τοιαύτας ἰδιαιτέρας ἐξωτερικὰς περιστάσεις. Ἐξ ἄλλου δὲ μέρους, ἄνθρωποι οἵτινες ἀπέκτησαν ἑξεῖς κακίας καὶ μωρίας οἰουδήποτε εἰδους, ἢ κυριεύονται ὑπὸ παραφόρων τινῶν παθῶν, θέλουν ζητεῖ εὐκαιρίας, καὶ παρεκβαίνει, τρόπον τινὰ, ἔξω τῆς ἑαυτῶν ὁδοῦ, ἵνα ἐκπληρώσωσιν αὐτὰ τὰ πάθη των, ἐναντίον τῆς συνέσεως καὶ τῆς ἀρετῆς των, κινούμενοι εἰς τοῦτο, ὡς πᾶς τις ἤθε-

λέν εἰπεῖ, ὅχι ὑπὸ ἐξωτερικῶν πειρασμῶν, ἀλλ' ὑπὸ τοιούτων ἑξέων καὶ παθῶν. Ἡ τελευταία δὲ περίπτωσις αὕτη ἐξηγεῖται οὕτως· μερικὰ πάθη συνάδουσιν ὅχι περισσότερον πρὸς τὴν φρόνησιν ἢτοι τὴν ἑλλογον ἐκείνην φιλαυτίαν, τῆς ὁποίας ὁ σκοπὸς εἶναι τὸ κοσμικὸν ἡμῶν συμφέρον, παρ' ὅσον συνάδουσι πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ θρησκείαν· πολλάκις ὁμῶς ἐνεργοῦσιν ἐναντίως πρὸς ἀμφοτέρω· καὶ οὕτω τοιαῦτα μερικὰ πάθη εἶναι ἐξίσου πειρασμοὶ πρὸς τὸ ἀφρόνως πράττειν ὡς πρὸς τὸ κοσμικὸν ἡμῶν συμφέρον, καθὼς καὶ πρὸς τὸ κακῶς πράττειν. Καθὼς ὁμῶς, ὅταν λέγωμεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι παρασύρονται ὑπὸ ἐξωτερικῶν περιστάσεων πειρασμοῦ, ἐννοεῖται ἐξάπαντος, ὅτι ὑπάρχει τι ἐντὸς αὐτῶν ἀποκαθιστῶν πειρασμοὺς τὰς περιστάσεις ἐκείνας, ἢ ἀποκαθιστῶν αὐτοὺς ἐπιδεκτικοὺς ἐντυπώσεων ἐξ ἐκείνων· οὕτω καὶ ὅταν λέγωμεν ὅτι παρασύρονται ὑπὸ παθῶν, πάντοτε ὑποτίθεται ὅτι ὑπάρχουσιν ἀφορμαὶ, περιστάσεις, καὶ ἀντικείμενα ἐνεγείροντα τὰ πάθη ταῦτα, καὶ παρέχοντα μέσα εἰς ἐκπλήρωσιν αὐτῶν. Ὅθεν πειρασμοὶ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν συμπίπτουσι, καὶ ἀμοιβαίως ὑπεμφαίνουσιν ἀλλήλους. Τώρα δὲ, ἐπειδὴ τὰ διάφορα ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα τῶν ὀρέξεων, τῶν παθῶν, καὶ τῶν διαθέσεων, εἶναι παρόντα εἰς τὰς αἰσθήσεις ἢ παριστάνονται εἰς τὴν διάνοιαν, καὶ οὕτως ἐμποιοῦσιν ὀρέξεις οἰκείας εἰς τὴν φύσιν των, ὅχι μόνον ὅπου δύνανται μετ' ἀθωότητος καὶ φρονήσεως νὰ ἐκπληρωθῶσιν, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ ὅπου οὕτω δὲν δύνανται νὰ ἐκπληρωθῶσι, καὶ ὁμῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐκπληρωθῶσιν ἀφρόνως καὶ κακῶς· τοῦτο καὶ εἰς κίνδυνον πραγματικῶς ἐμβάλλει αὐτοὺς ὥστε ἐκουσίως νὰ καταφρονήσωσι καὶ τὸ παρὸν συμφέρον ἢτοι ἀγαθὸν καὶ τὸ μέλλον, καὶ τὴν ἐγκράτειαν ἀποκαθιστᾷ πραγματικῶς ἀναγκαίαν ἵνα

ἐξασφάλισι ἀμφοτέρω· τουτέστιν εἴμεθα εἰς ὁμοίαν κατάστασιν δοκιμασίας πρὸς ἀμφοτέρω, καὶ διὰ τῶν αὐτῶν παθῶν, καὶ διὰ τῶν αὐτῶν μέσων ὑπὸ τῶν ὁποίων διεγείρονται. Οὕτως, ἐπειδὴ τὸ κοσμικὸν συμφέρον τῶν ἀνθρώπων ἐξήρτηται ἐξ αὐτῶν τῶν ιδίων, καὶ εἰς ἐξασφάλισιν αὐτοῦ ἀνάγκη ἔμφορος διαγωγῆς, πάθη παραφύρως διεγερθέντα, εἴτ' ἐκ παραδείγματος εἴτ' ἐξ ἄλλης τινὸς περιστάσεως ἐξωτερικῆς, κατὰ τοιούτους καιροὺς, ἢ κατὰ τοιούτους βαθμοὺς, καθ' οὓς δὲν δύνανται νὰ ἐκπληρωθῶσι συμφώνως πρὸς τὴν κοσμικὴν φρόνησιν, εἶναι πειρασμοὶ κινδυνώδεις, καὶ πολλάκις ἐπιτυχεῖς πειρασμοὶ, κινοῦντες εἰς καταφρόνησιν μεγαλητέρου κοσμικοῦ συμφέροντος ἔνεκα μικροτέρου· τουτέστιν εἰς καταφρόνησιν ἐκείνου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐν γένει τὸ κοσμικὸν ἡμῶν συμφέρον, ἔνεκα παρούσης εὐαρεστήσεως. Αὕτη εἶναι διάγραφη τις τῆς ἡμετέρας δοκιμασίας ὡς πρὸς τὴν κοσμικὴν ἡμῶν ικανότητα. Θές τώρα ἀντὶ τῆς λέξεως κοσμικὸν τὴν λέξιν μέλλον, καὶ ἀντὶ φρόνησιν, ἀρετὴν, καὶ θέλει εἶσθαι ἐπίσης ἀρμοδία διάγραφη τῆς δοκιμασίας ἡμῶν ὡς πρὸς τὴν ὀρησκευτικὴν ἡμῶν ικανότητα· οὕτως εἶναι ἀνάλογοι πρὸς ἀλλήλας.

Ἐάν, μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁμοίας ταύτης δοκιμασίας ἡμῶν κατ' ἀμφοτέρας τὰς ικανότητας, προχωρήσωμεν περαιτέρω παρατηροῦντες, πῶς φέρονται ὑπ' αὐτὴν οἱ ἄνθρωποι, θέλομεν εὐρεῖ ὅτι τοσοῦτον μικρὰν αἴσθησιν ἔχουσιν τινες αὐτῆς, ὥστε μόλις ῥίπτουσι βλέμμα τι πέραν τῆς παρερχομένης ἡμέρας· εἶναι τοσοῦτον προσηλωμένοι εἰς τὰς παρούσας ἡδονάς, ὥστε δὲν ἔχουσι, τρόπον τινά, μηδὲν αἴσθημα περὶ συνεπειῶν, μηδεμίαν προσοχὴν πρὸς τὴν μέλλουσαν αὐτῶν ἄνεσιν καὶ εὐπορίαν εἰς ταύτην τὴν ζώην, καθὼς μηδὲ πρὸς τὴν μέλλουσαν αὐτῶν μακαριότητα εἰς τὴν ἄλλην. Τινὲς

μὲν φαίνονται τετυφλωμένοι καὶ ἐξηπατημένοι ὑπὸ παραφόρου πάθους, τόσον εἰς τὰ κοσμικὰ των πράγματα, ὅσον καὶ εἰς τὴν θρησκείαν· ἄλλοι δὲ δὲν ἐξαπατῶνται, ἀλλὰ βιαίως, τρόπον τινὰ, παρασύρονται ὑπὸ τῶν ὁμοίων παθῶν, ἐναντίον τῆς ὀρθοτέρας των κρίσεως, καὶ ἀσθενῶν πρὸς τούτοις ἀποφάσεων γὰ πράττωσι καλλίτερον. Ὑπάρχουσι δὲ καὶ ἄνθρωποι, καὶ εἶναι ἀληθῶς ὅχι ὀλίγοι, οἵτινες ἀσυστόλως ὁμολογοῦσιν ὡς νόμον τῆς διαγωγῆς των ὅχι τὰ συμφέροντά των, ἀλλ' ἀπλῶς τὴν θέλησιν καὶ ἀρέσκειάν των· καὶ οἵτινες, ἀναφανδὸν καταφρονοῦντες πᾶν πρᾶγμα ἔλλογον, θέλουν προχωρεῖν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀκολασίας, προβλέποντες, ἄνευ τινὸς ἐλέγχου συνειδήσεως καὶ μετὰ μικροῦ μόνον φόβου, ὅτι αὐτὴ θέλει ἐπιφέρει τὸν κοσμικὸν ὀλεθρὸν των· τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν, καὶ φοβούμενοι τὰς συνεπείας τῆς κακίας εἰς ἄλλην κατάστασιν· καὶ διὰ τὸ λαλήσωμεν κατὰ τὸν μετριώτατον τρόπον, τὰ ἀνθρώπινα πλάσματα, ὅχι μόνον ὑπόκεινται διηνεκῶς εἰς τὸ ἐθελουσίως ἀμαρτάνειν, ἀλλ' ὡσαύτως βλέπομεν αὐτοὺς πολλάκις οὕτω διάγοντας ἀληθῶς, καὶ ὡς πρὸς τὰ κοσμικὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ συμφέροντά των.

Οὕτως αἱ δυσχέρειαι καὶ κίνδυνοι ἡμῶν, ἥτοι ἡ ἡμετέρα δοκιμασία ὡς πρὸς τὴν κοσμικὴν καὶ ὡς πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ἡμῶν ἱκανότητα, ὡς ἐκ τῶν αὐτῶν αἰτιῶν προερχόμενα, καὶ τὸ αὐτὸ ἔχοντα ἀποτέλεσμα ἐπὶ τὴν ἀνθρωπίνην διαγωγὴν, εἶναι προφανῶς ἀνάλογα καὶ ὁμοειδῆ.

Δυνατὸν δὲ νὰ προστεθῇ ὅτι, καθὼς αἱ δυσχέρειαι καὶ οἱ κίνδυνοι ἀποτυχίας εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἡμῶν δοκιμασίαν αὐξάνονται μεγάλως, καὶ, καθὼς ἤθελέ τις ἐτοίμως νομίσαι, κατὰ τρόπον ὅλως πεποιημένον, ἐκ τῆς κακῆς διαγωγῆς τῶν ἄλλων, ἐξ ἀπρεποῦς παιδαγωγίας, ἀπρεποῦς

κατ' ἠθικὴν ἔννοιαν, ἐνίοτε δὲ θετικῶς πονηρᾶς· ἐκ γενικοῦ κακοῦ παραδείγματος· ἐκ τῶν ἀτίμων τεχνασμάτων τὰ ὅποια ἀναμιγνύονται εἰς ὑποθέσεις παντὸς εἶδους· καὶ εἰς πάμπολλα μέρη τοῦ κόσμου, ἐκ τῆς διαστροφῆς τῆς θρησκείας εἰς δεισιδαιμονίας αἵτινες ὑποθάλλουσι τὰς κακίας τῶν ἀνθρώπων· οὕτω παρομοίως καὶ αἱ δυσκολίαι τοῦ νὰ διάγωμεν ἐμφρόνως ὥς πρὸς τὰ παρόντα ἡμῶν συμφέροντα, καὶ ὁ κίνδυνος τοῦ ν' ἀποπλανηθῶμεν τῆς περὶ αὐτῶν ἐπιμελείας, μεγάλως αὐξάνονται ἐκ παιδαγωγίας ἄφρονος, καὶ ὅταν φθάσωμεν εἰς ὥριμον ἡλικίαν, ἐκ τῆς ἀκολασίας καὶ ἀφροντιστίας ἄλλων, μετὰ τῶν ὁποίων συναναστρεφόμεθα· καὶ ἐξ ἐσφαλμένων ἰδεῶν, πολὺ γενικῶς ἐπικρατούσων, καὶ λαμβανομένων ἐκ τῆς δημώδους δοξασίας περὶ τοῦ εἰς τί συνίσταται ἡ κοσμικὴ εὐδαιμονία. Καί τινες δὲ, ἐκ τῆς ἰδίας αὐτῶν ἀμελείας καὶ ἀνοίας εἰς τὰ κοσμικὰ τῶν συμφέροντα ὅχι ὀλιγώτερον παρὰ ἐκ μοχθηρᾶς διαγωγῆς, ρίπτονται εἰς νέας δυσχερείας, καὶ διὰ τὰς τρυφηλὰς τῶν ἑξῆς καταντῶσιν ὀλιγώτερον ἱκανοὶ νὰ διέλθωσιν αὐτάς· καὶ ἀταξίαι ἀλλεπάλληλοι περιπλέκουσι τὰ πράγματα εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε δὲν γνωρίζουσι ποῦ εὐρίσκονται· πολλάκις δὲ ἀποκαθιστῶσι καὶ τὴν ὁδὸν τοῦ βίου τοσοῦτον περίπλοκον καὶ συγκεχυμένην, ὥστε εἶναι δύσκολον νὰ διακρίνωσιν αὐτὴν, καὶ δύσκολον μάλιστα νὰ προσδιορίσωσι τίς εἶναι ἡ ἐμφρων ἢ ἠθικὴ διαγωγή. Οὕτω, π.χ. ἄτοπος διαγωγή εἰς μίαν ἡλικίαν, τὴν νεότητα, ἄτοπος, λέγω, θεωρουμένων ἡμῶν μόνον ὥς πρὸς τὴν κοσμικὴν ἡμῶν ἱκανότητα, χωρὶς νὰ ἐμπεριληφθῇ θρησκεία· αὕτη αὐξάνει, κατὰ πολλοὺς τρόπους, τὰς δυσκολίας τῆς ὀρθῆς διαγωγῆς εἰς ὥριμον ἡλικίαν· τουτέστιν ἀποκαθιστᾷ εἰς ἡμᾶς δυσχερεστέραν τὴν δοκιμασίαν ἡμῶν ὥς πρὸς τὴν κοσμικὴν ἡμῶν ἱκανότητα.

Ἡμεῖς εἴμεθα τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ μέρος ὑποδεέστερον. Ὑπάρχουσι φυσικὰ φαινόμενα ὅτι εὕρισκόμεθα εἰς κατάστασιν ἐξαχρειώσεως· (1) εὕρισκόμεθα δὲ βεβαίως εἰς κατάστασιν, ἣτις δὲν φαίνεται, κατ' οὐδένα τρόπον, ἢ ἐπωφελεστάτῃ τὴν ὁποίαν ἐδυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν ἢ νὰ ἐπιθυμήσωμεν, εἴτε ὡς πρὸς τὴν φυσικὴν εἴτε ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν ἡμῶν ἱκανότητα, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσωμεν εἴτε τὸ παρὸν εἴτε τὸ μέλλον ἡμῶν συμφέρον. Καὶ ὅμως αὕτη ἡ κατάστασις, ὅσον καὶ ἂν εἶναι εὐτελής, καὶ πολυμέριμος, καὶ ἀβεβαία, δὲν παρέχει οὐδένα δίκαιον λόγον γογγυσμοῦ· διότι καθὼς τὰ πρόσκαιρά των πράγματα δύνανται οἱ ἄνθρωποι νὰ διοικῶσι μὲ φρόνησιν, καὶ οὕτω νὰ διέρχωνται τὰς ἡμέρας των ἐπὶ τῆς γῆς μεθ' ἱκανῆς ἀνέσεως καὶ εὐαρεστήσεως διὰ μετρίου βαθμοῦ φροντίδος· οὕτω παρομοίως, καὶ ὡς πρὸς τὰ τῆς θρησκείας, δὲν ἀπαιτεῖται οὐδὲν πλεότερον παρ' ὅ,τι ἄριστα δύνανται νὰ πράττωσι, καὶ ὅ,τι ἂν τὸ ἀμελήσωσι, θέλουσι προδώσει μεγάλως τὰ ἴδια των συμφέροντα. Τὸ νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἔργον τὸ ὁποῖον δύνανται ἄριστα νὰ ἐκτελέσωσι, καὶ οὐδὲν πλεότερον, φύσει θεωροῦμεν αὐτὸ ὡς πρᾶγμα ἐπιεικές, ὑποθέμεντος ὅτι ἐπεβλήθη ὑπὸ ἀρμοδίας ἐξουσίας. Εἶναι δὲ ὅχι περισσότερον ἔλλογον νὰ γογγύζωμεν διὰ τοῦτο, κατὰ τοῦ Δημιουργοῦ τῆς κτίσεως, παρὰ διότι δὲν ἐδώρησεν εἰς ἡμᾶς ἄλλα πλεονεκτήματα, ἀνήκοντα εἰς ἄλλας τάξεις πλασμάτων.

Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα ἰσχυρίζόμεθα, εἶναι ὅτι ἡ δοκιμασία ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἡ θρησκεία μᾶς διδάσκει ὅτι εὕρισκόμεθα, ἀποκαθίσταται ἀξιόπιστος ἐκ τούτου,

(1) Τμῆμα Β'. κεφ. Ε'.

ὅτι εἶναι κατὰ πάντα ὁμοιόμορφος καὶ ἐναρμόνιος πρὸς τὴν γενικὴν οἰκονομίαν τῆς Προνοίας πρὸς ἡμᾶς, τὴν κατὰ πάντα τὰ ἄλλα ἐντὸς τῆς ἡμετέρας γνωστικῆς δυνάμεως. Καὶ τρώντι, ἐὰν οἱ ἄνθρωποι, ὑπὸ τὴν φυσικὴν τῶν ἱκανότητων θεωρούμενοι ὡς κάτοικοι τούτου τοῦ κόσμου μόνον, εὕρισκοντο ἀπὸ γενετῆς μέχρι θανάτου εἰς ἐδραίαν κατάστασιν ἀσφαλείας καὶ εὐδαιμονίας, ἄνευ τινὸς μερίμνης ἢ λογισμοῦ ἰδίου· ἢ ἐὰν δὲν ὑπῆρχον εἰς οὐδένα κίνδυνον νὰ ἐμπέσωσιν εἰς ζημίας καὶ συμφορὰς ἐξ ἀμελείας ἢ παραφόρων παθῶν, ἐκ κακοῦ παραδείγματος, ἐκ προδοσίας ἄλλων, ἢ ἐκ τῶν ἀπατηλῶν ὄψεων τῶν πραγμάτων· ἐὰν αὕτη ἦτον ἡ φυσικὴ ἡμῶν κατάστασις, τότε ἤθελε φανῇ παράδοξον, καὶ παρέχει προϋπόληψιν τινα κατὰ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας τοῦτο, τὸ ὅτι παριστάνει τὸ μέλλον καὶ γενικώτερον ἡμῶν συμφέρον ὡς μὴ φύσει ἀσφαλές ἀλλ' ὡς ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς ἡμετέρας διαγωγῆς καὶ ἀπαιτοῦν σύννοιαν καὶ ἐγκράτειαν εἰς ἐπιτυχίαν αὐτοῦ. Διότι τότε ἤθελεν εἰπεῖ τις· «Ὅ,τι σὺ λέγεις ὅτι εἶναι ἡ κατάστασις ἡμῶν κατὰ μίαν ἔποψιν, δὲν εἶναι κατ' οὐδένα τρόπον ὁμοειδές μετ' ὅ,τι ἐκ πείρας εὕρισκόμεν ὅτι εἶναι ἡ κατάστασις ἡμῶν κατ' ἄλλην. Ὅλον ἡμῶν τὸ παρὸν συμφέρον εἶναι ἐξασφαλισμένον εἰς τὰς ἡμετέρας χεῖρας, ἄνευ τινὸς μερίμνης ἰδίας· καὶ διὰ τί καὶ τὸ μέλλον ἡμῶν συμφέρον, ἐὰν ἔχωμέν τι τοιοῦτον, νὰ μὴν ἦναι καὶ αὐτὸ ὡσαύτως; » Ἀλλ' ἀφοῦ, ἐξ ἐναντίας, λογισμὸς καὶ διάσκεψις, ἐκούσιος ἀπάρνησις πολλῶν πραγμάτων ἐπιθυμητῶν, καὶ διαγωγὴ ἀπέχουσα πολὺ μακρὰν τοῦ νὰ ἦναι πάντοτε εὐάρεστος εἰς ἡμᾶς, εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα, ἵνα διάγωμεν βίον καὶ ὁπωσοῦν κόσμιον καὶ ἔμφρονα, ὥστε νὰ διερχώμεθα τὸν παρόντα κόσμον μετὰ τινος εὐαρεστήσεως, καὶ νὰ εὕρισκωμεν

εἰς αὐτὸν ὁπωσοῦν καλὴν ὑποδοχὴν· ἀφοῦ τὸ πρᾶγμα ἔχει οὕτω, ἀναιρεῖται πᾶσα προϋπόληψις περὶ τῆς αὐταπαρνήσεως καὶ ἐπιμελείας, ὅτι δὲν εἶναι δῆθεν ἀναγκαῖαι εἰς ἐξασφάλισιν τοῦ μεγίστου ἡμῶν συμφέροντος. Ἐὰν δὲν εἶχομεν πεῖραν, δυνατόν ἴσως ἦτο νὰ διῆσχυρισθῇ τις εὐλογφανῶς, ὅτι ἦτον ἀπίθανον ὅν ἄπειρον νὰ ἐπιβάλῃ ἐφ' ἡμᾶς κινδυνῶδες τι, ἐνῶ πᾶν πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι κινδυνῶδες κατὰ τὸν ἡμέτερον τρόπον τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι, καὶ τὸ ὁποῖον θέλει καταντήσῃ εἰς πλάνην, καὶ σύγχυσιν καὶ ἀθλιότητα, εἶναι ἤδη βέβαιον εἰς τὸ προγνωστικὸν αὐτοῦ. Καὶ τῶντι, διὰ τί νὰ ἐπιβληθῇ πρᾶγμα τι κινδυνῶδες ἐπὶ τοιαῦτα ἀσθενῇ πλάσματα, ὅποια εἴμεθα ἡμεῖς· τοῦτο δύναται δικαίως νὰ θεωρηθῇ ὡς δυσεξήγητον κατὰ θεωρίαν· καὶ πρέπει ἐξάπαντος νὰ ἦναι τοιοῦτον, ἕως νὰ γνωρίσωμεν τὸ ὅλον τοῦ πράγματος, ἢ τοῦλάχιστον πολὺ πλειότερον παρ' ὅσον γνωρίζομεν. Ἀλλ' ὅμως ἡ σύστασις τῆς φύσεως εἶναι τοιαύτη ὅποια εἶναι. Ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ κακοδαιμονία ἡμῶν εἶναι εἰς τὴν ἡμετέραν διαγωγὴν ἐπιτετραμμένοι, καὶ ἐξ αὐτῆς ὠρισμένοι νὰ ἐξαρτῶνται. Εἰς ἡμᾶς εἶναι ἐπιβεβλημένον ἢ νὰ πράξωμεν ἢ νὰ πάθωμεν τι καὶ πολλάκις πολὺ, ὅπως ἡμεῖς προαιρούμεθα· καὶ πάντα τὰ πολυειδῆ δυστυχήματα τοῦ βίου, τὰ ὅποια ἐπιφέρουσιν εἰς ἑαυτοὺς οἱ ἄνθρωποι ἐξ ἀμελείας καὶ μωρίας, ἐνῶ ἐδύναντο ν' ἀποφύγωσιν αὐτὰ διὰ τῆς προσηκούσης φροντίδος, εἶναι παραδείγματα τούτου· τὰ ὅποια δυστυχήματα εἶναι προηγουμένως ἐπίσης τυχαῖα καὶ ἀπροσδιόριστα καθὼς καὶ ἡ διαγωγὴ αὐτῶν, καὶ μένουσι ν' ἀποφασισθῶσιν ἐξ αὐτῆς.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται ἀντιτάττονται πρὸς τὰς ἐνστάσεις τὰς γινομένας ἐναντίον τοῦ ἀξιοπίστου τῆς ἡμετέρας δοκιμίας, ὡς ὑπεμφαινούσης πειρασμοὺς, καὶ ἀληθῆ κίνδυνον

ἀποτυχίας ὡς πρὸς τὸ γενικὸν ἡμῶν συμφέρον, ὑπὸ τὴν ἠθικὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ· δεικνύουσι δὲ, ὅτι ἂν πρέπη ποσῶς νὰ θεωρηθῶμεν κατὰ τὴν τοιαύτην ἱκανότητα, καὶ ὡς ἔχοντες τοιοῦτον συμφέρον, ἡ γενικὴ ἀναλογία τῆς Προνοίας πρέπει βέβαια νὰ μᾶς κάμῃ νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι εὐρισκόμεθα εἰς κίνδυνον ἀποτυχίας, κατὰ διαφόρους βαθμοὺς, ὡς πρὸς τοῦτο τὸ συμφέρον, ἐὰν ἀμελήσωμεν νὰ πράττωμεν ὅπως ἀνήκει εἰς ἡμᾶς κατ' ἐκείνην τὴν ἱκανότητα. Διότι ἡμεῖς ἔχομέν τι παρὸν συμφέρον, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τὴν κυβέρνησιν τὴν ὁποῖαν δοκιμάζομεν ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς γῆς. Καὶ τὸ συμφέρον τοῦτο οὔτε διὰ τῆς βίας ἐπιβάλλεται εἰς ἡμᾶς οὔτε εἰς ὑποδοχὴν ἡμῶν προσφέρεται, ἀλλὰ μόνον εἰς ἀπόκτησιν· καὶ τοῦτο κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε κινδυνεύομεν νὰ τὸ στερηθῶμεν, ἐκ πειρασμῶν κινούντων πρὸς ἀμέλειαν ἢ πράξεις ἐναντίας αὐτοῦ· καὶ ἄνευ ἐπιμελείας καὶ ἐγκρατείας πρέπει ἐξάπαντος νὰ ἀποτύχωμεν αὐτό. Εἶναι λοιπὸν ἐντελῶς πίστεως ἄξιον, ὅτι τοῦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ εἰς ἡμᾶς καὶ ὡς πρὸς τὸ κορυφαῖον ἐκεῖνο καὶ τελικὸν ἀγαθόν, τὸ ὁποῖον προτείνει εἰς ἡμᾶς ἡ θρησκεία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ δοκιμασίας, ὡς ἀποβλεπούσης ἠθικὴν παιδαγωγίαν καὶ ἐπίδοσιν.

Ἐκ τῆς παρατηρήσεως ὅτι εὐρισκόμεθα εἰς δοκιμασίαν τοσοῦτον δυσχερῇ καὶ κινδυνώδη ἀνεγείρεται φύσει τὸ ζήτημα τοῦτο· Πῶς συνέβη νὰ τεθῶμεν ἡμεῖς εἰς αὐτήν; Ἀλλὰ τοιοῦτον γενικὸν ζήτημα ἤθελεν εὐρεθῇ περιπεπλεγμένον εἰς ἀνυπερβλήτους δυσκολίας. Διότι, ἂν καὶ τινες

τῶν δυσκολιῶν τούτων ἤθελον ἐλαττωθῇ ἐκ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι πᾶσα κακία εἶναι ἐκούσιος, ὡς ἐμφαίνεται εἰς αὐτὴν τὴν ιδέαν αὐτῆς, καὶ ὅτι πολλαὶ τῶν δυστυχιῶν τοῦ βίου ἔχουσι προφανῆ ἀγαθὰ ἀποτελέσματα, ὅταν ὁμῶς θεωρήσωμεν ἄλλας περιστάσεις τῆς κακίας καὶ τῶν συμφορῶν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, καὶ ἐξετάσωμεν ποία πρέπει νὰ ᾖ τῆς πρώτης ἢ συνέπεια εἰς μέλλουσαν ζωὴν, δὲν δύναται νὰ μὴν ὁμολογηθῇ ὅτι εἶναι καθαρὰ μωρία καὶ οἷησις τὸ νὰ θέλῃ τις νὰ ἐξηγήσῃ ὅλους τοὺς λόγους τοῦ πράγματος τούτου· ὅλους τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ἀπεκληρώθη εἰς ἡμᾶς κατάστασις τοιαύτη, ἐκ τῆς ὁποίας ἔμελλε πραγματικῶς νὰ ἐγερθῇ τοσαύτη κακία καὶ κακοδαιμονία μετὰ τοιούτων συνοδευόμεναι περιστάσεων. Ἐὰν δὲν ᾖ ὑπεράνω τῶν ἡμετέρων δυνάμεων ὅχι μόνον τὸ νὰ εὗρωμεν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐννοήσωμεν ὅλον τὸν λόγον τούτου· ἢ, ὑποτεθέντος ὅτι εἴμεθα ἱκανοὶ νὰ τὸν ἐννοήσωμεν, ἔὰν ὁμῶς ᾖ χρήσιμον ἢ ἐλαβερόν εἰς ἡμᾶς τὸ νὰ μάθωμεν αὐτόν, ταῦτα εἶναι ἀδύνατον νὰ τὰ γνωρίσωμεν. Ἀλλὰ καθὼς δὲν δύναται κατ' οὐδένα τρόπον ἡ κατάστασις ἡμῶν νὰ δειχθῇ ἀσυμβίβαστος μὲ τὴν ἐντελῆ ἠθικὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ· οὕτως ἡ θρησκεία μᾶς διδάσκει ὅτι ἐτέθημεν εἰς αὐτήν, διὰ νὰ προπαρασκευασθῶμεν, διὰ τῆς ἀσκήσεως τῆς ἀρετῆς, πρὸς ἄλλην κατάστασιν, ἣτις μέλλει νὰ ἔλθῃ μετ' αὐτήν. Αὕτη δὲ, καίτοι μερικὴ μόνον ἀπάντησις, καὶ πολὺ τρώντι μερικὴ, πρὸς τὸ μνημονευθὲν ἤδη ζήτημα, εἶναι ὁμῶς περισσότερον ἀποχρῶσα ἀπάντησις πρὸς ἄλλο πρὸς τὸ ὁποῖον εἶναι πραγματικῆς καὶ μεγίστης σπουδῆς ἄξιον ν' ἀπαντήσωμεν· πρὸς τὸ ζήτημα δηλαδὴ τοῦτο, Τί εἶναι τὸ ἡμέτερον ἔργον ἐνταῦθα; Τὸ γνωστὸν λοιπὸν τέλος, διὰ τὸ ὁποῖον ἐτέθημεν εἰς κατάστασιν τοσαύτης

Ολίψεως, περιπετείας, καὶ δυσχερείας, εἶναι ἡ ἡμετέρα προκοπὴ εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὐσέβειαν, ὡς ἀναγκαία προπαρασκευὴ εἰς μέλλουσαν κατάστασιν ἀσφαλείας καὶ εὐδαιμονίας.

Τώρα δὲ, ἡ ἀρχὴ τοῦ βίου, θεωρουμένη ὡς παιδαγωγία δι' ἡλικίαν ὥριμον εἰς τὸν παρόντα κόσμον, φαίνεται σαφῶς, κατὰ πρώτην προσβολὴν, ἀνάλογος πρὸς τὴν δοκιμασίαν ἡμῶν διὰ τὸν μέλλοντα. Ἡ πρώτη δὲ εἶναι, κατὰ τὴν πρόσκαιρον ἡμῶν ικανότητα, ὅ,τι ἡ δευτέρα κατὰ τὴν θρησκευτικὴν. Ἀλλὰ παρατηρήσεις τινές, κοιναὶ πρὸς ἀμφοτέρας, καὶ ἐξέτασις εὐκρινεστέρα ἐκάστης, θέλουν δείξει εὐκρινέστερον καὶ τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν δύναμιν τῆς μεταξὺ αὐτῶν ἀναλογίας· προσέτι δὲ καὶ τὴν ἐντεῦθεν, ὡς καὶ ἐκ τῆς φύσεως τοῦ πράγματος, προκύπτουσιν πιθανότητα, ὅτι ἡ παροῦσα ζωὴ διωρίσθῃ νὰ ᾖ παιδαγωγία διὰ τὴν μέλλουσαν.

α'. Πᾶν εἶδος κτίσματος εἶναι, ὡς βλέπομεν, ὠρισμένον δι' εἰδικόν τινα τρόπον ζωῆς, πρὸς τὸν ὁποῖον ἡ φύσις ἐκάστου, αἱ ικανότητες δηλαδή, ἡ διάθεσις, καὶ αἱ ποιότητες αὐτοῦ, εἶναι ἐπίσης ἀναγκαῖαι ὡς καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ περιστάσεις. Ἀμφότερα συνέρχονται εἰς τὴν ιδέαν τῆς τοιαύτης καταστάσεως, ἥτοι τὸν εἰδικὸν τρόπον τοῦ βίου, καὶ εἶναι μέρη συστατικὰ αὐτοῦ. Μετάβαλε τοῦ ἀνθρώπου τὰς ικανότητας, ἥτοι τὸν χαρακτῆρα καθ' ὃν βαθμὸν δύναται τις νὰ φαντασθῇ αὐτὸν μεταβλητὸν, καὶ εὐθὺς ἤθελεν ἰδεῖ αὐτὸν παντάπασιν ἀνίκανον ἀνθρωπίνης διαγωγῆς καὶ εὐδαιμονίας· ἐπίσης ἀνίκανον, καθὼς καὶ ἐάν, ἀμεταβλήτου διαμενούσης τῆς φύσεως αὐτοῦ, ἐτίθετο εἰς κόσμον, ὅπου νὰ μὴν ἔχῃ μηδὲνα κύκλον ἐνεργείας, μηδὲ ἀντικείμενα ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς ὀρέξεις, τὰ πάθη, καὶ παντοίας

αὐτοῦ διαθέσεις. Ἐν πρᾶγμα ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἄλλο, ὥς λέγει ἀρχαῖός τις συγγραφεύς. Ἡ ἡμετέρα φύσις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἡμῶν κατάστασιν. Ἄνευ δὲ ταύτης τῆς ἀντιστοιχίας, ἤθελεν εἶσθαι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ βίος ἀνθρώπινος ἢ εὐδαιμονία ἀνθρωπίνη· ὅθεν ταῦτα, ὁ ἀνθρώπινος δηλαδὴ βίος καὶ ἡ ἀνθρωπίνη εὐδαιμονία, εἶναι ἐξαγόμενον τῆς ἡμετέρας φύσεως ὁμοῦ καὶ καταστάσεως. Ὡστε, καὶ χωρὶς νὰ προσδιορισθῇ ὁποῖα θέλει εἶσθαι ἡ ἐνασχόλησις καὶ εὐδαιμονία, τουτέστιν ὁ εἰδικὸς βίος τῶν ἐναρέτων εἰς τὸ μέλλον, πρέπει βεβαίως νὰ ὑπάρχωσιν ὀρισμένοι τινὲς ἱκανότητες, ἀναγκαῖός τις χαρακτὴρ καὶ προπαρασκευὴ, ἄνευ τῶν ὁποίων οἱ ἄνθρωποι πρέπει ἐξάπαντος νὰ ᾔναι πάντᾳπασιν ἀνίκανοι αὐτοῦ· καθὼς πρέπει νὰ ὑπάρχωσι καὶ τινὰ προσόντα, ἄνευ τῶν ὁποίων οἱ ἄνθρωποι ἤθελον εἶσθαι ἀνίκανοι τῆς καταστάσεως τοῦ παρόντος βίου.

β'. Ἡ σύστασις δὲ τῶν ἀνθρωπίνων πλασμάτων, καὶ πάντων μάλιστα τῶν κτισμάτων τῶν εἰς ἡμᾶς γινώστων, εἶναι τοιαύτη, ὥστε εἶναι φύσει ἱκανὰ νὰ γείνωσι κατάλληλα πρὸς τοιαύτας καταστάσεις ζωῆς, πρὸς τὰς ὁποίας ἄλλοτε ἦσαν ὅλως ἀκατάλληλα. Δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν κτίσματα τῶν ὁποίων αἱ δυνάμεις εἶναι φύσει ἀνεπίδεκτοι αὐξήσεως· ἢ τὰ ὁποῖα ἐκ φύσεως δὲν δύνανται ν' ἀποκτήσωσι νέας τινὰς τροποποιήσεις· ἀλλ' αἱ δυνάμεις παντὸς εἶδους γνωστοῦ εἰς ἡμᾶς εἶναι οὕτω πεπλασμένοι, ὥστε νὰ αὐξάνωσι καὶ ν' ἀποκτῶσιν ἐμπειρίαν καὶ ἔξεις. Ἰδίως δ' εὐρίσκομεν ἑαυτοὺς ἐνδεδυμένους ἱκανότητος ὅχι μόνον τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι ιδέας, καὶ τοῦ γινώσκειν ἥτοι κρίνειν τὸ ἀληθές, ἀλλὰ προσέτι καὶ τοῦ ἀποθησαυρίζειν τὰς ἡμετέρας ιδέας καὶ κρίσεις διὰ τοῦ μνημονικοῦ. Εἴμεθα δὲ ἱκανοὶ ὅχι μόνον νὰ πράττωμεν, καὶ νὰ αἰσθανώμεθα δια-

φόρους στιγμιαίας ἐντυπώσεις ἐφ' ἡμῶν γινομένας, ἀλλὰ καὶ ν' ἀποκτῶμεν νέαν εὐκολίαν εἰς πᾶν εἶδος πράξεως, καὶ νὰ ἐπιδεχώμεθα στερεὰς ἀλλοιώσεις εἰς τὸ ἦθος ἡμῶν ἢ τὸν χαρακτῆρα. Ἡ πρὸς τὰ τελευταῖα ταῦτα δύναμις εἶναι ἡ λεγομένη δύναμις τῆς ἑξέως. Ἀλλ' οὔτε ἡ ἀντίληψις ἰδεῶν, οὔτε ἄλλη τις γνῶσις εἶναι ἑξίς, καίτοι ἀπολύτως ἀναγκαῖαι εἰς σχημάτισιν αὐτῶν. Τὸ ἀντιληπτικὸν ὅμως, καὶ τὸ λογιστικὸν, καὶ τὸ μνημονικὸν, διὰ τῶν ὁποίων ἀποκτῶμεν γνώσεις, ἐπιδίδουσι μέγας διὰ τῆς ἀσκήσεως. Ἐὰν ἡ λέξις ἑξίς ἐφαρμόζεται πρὸς πάσας τὰς ἐπιδόσεις ταύτας, καὶ ἰδίως, μέχρι τίνος τὸ μνημονικὸν καὶ ἡ τῶν ἑξεων δύναμις εἶναι δυνάμεις τῆς αὐτῆς φύσεως, δὲν θέλω τὸ ἐξετάσει. Ἀλλ' ὅτι αἱ ἀντιλήψεις εἰσέρχονται εἰς τὴν διάνοιαν ἡμῶν ἐτοιμῶς καὶ κατὰ φυσικὸν ῥοὴν, διότι πρότερον ὑπῆρξαν ἐκεῖ, φαίνεται ὅτι εἶναι πράγμα ὁμοειδὲς μὲ τὴν πρὸς εἰδικὴν τινα πράξιν ἐτοιμότητα, τὴν ὁποίαν τις ἀποκτᾷ ἐκ τῆς συνεχοῦς αὐτῆς ἐπαναλήψεως. Καὶ ἡ ἐπιτηδειότης τοῦ νὰ ἐνθυμώμεθα πρακτικὰς παρατηρήσεις χρησίμους εἰς τὴν διαγωγὴν ἡμῶν, εἶναι προφανῶς ἑξίς πολλάκις. Ὑπάρχουσιν ἑξεῖς ἀντιλήψεως καὶ ἑξεῖς πράξεως. Τῶν πρώτων παράδειγμα εἶναι ἡ σταθερὰ ἡμῶν καὶ ἀκούσιος μάλιστα ἐτοιμότης εἰς τὸ νὰ ἐπανορθώσωμεν τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἡμετέρας ὁράσεως περὶ μεγεθῶν καὶ ἀποστάσεων, μεταχειριζόμενοι κρίσιν ἀντὶ αἰσθήματος, καὶ τοῦτο χωρὶς νὰ τὸ αἰσθανώμεθα ἡμεῖς αὐτοί. Καὶ φαίνεται ὡς ἂν καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι συνδυασμοὶ τῶν ἰδεῶν τῶν μὴ φύσει συντηρημένων νὰ ἐδύναντο νὰ ὀνομασθῶσιν ἑξεῖς παθητικαὶ ἐπίσης ὀρθῶς, καθὼς καὶ ἡ ἐτοιμότης ἡμῶν εἰς τὸ ἐννοεῖν γλῶσσάν τινα ἅμα ἰδῶμεν ἢ ἀκούσωμεν τὰς λέξεις. Τῶν δευτέρων δέ, τῶν ἐνεργητικῶν δηλαδὴ ἑξεων, παράδειγμα

εἶναι ἡ ἐτοιμότης εἰς τὸ λαλεῖν καὶ γράφειν αὐτάς. Εὐκρινείας δὲ χάριν, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὰς ἑξεῖς ὡς ἀνηκούσας εἰς τὸ σῶμα ἢ τὴν διάνοιαν· καὶ αἱ τελευταῖαι δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσι διὰ τῶν πρώτων. Αὗται μὲν ἐμπεριλαμβάνουσιν ὅλας τὰς σωματικὰς ἐνεργητικότητας ἢ κινήσεις, εἴτε εὐπρεπεῖς εἴτε ἀπρεπεῖς, τὰς ἐκ τοῦ ἔθους προερχομένας· αἱ δὲ τῆς διανοίας ἐμπεριλαμβάνουσι γενικὰς ἑξεῖς βίου καὶ διαγωγῆς, ὅποῃαι εἶναι ἡ εὐπείθεια εἰς τὰς ἀρχάς ἢ εἰς εἰδικόν τι πρόσωπον· ἡ φιλαλήθεια, ἡ δικαιοσύνη, καὶ ἡ φιланθρωπία· ἡ προσοχή, ἡ φιλεργία, ἡ ἐγκράτεια, ὁ φθόνος, ἡ ἐκδίκησις. Αἱ ἑξεῖς δὲ τοῦ δευτέρου τούτου εἶδους φαίνεται ὅτι ἀποκτῶνται ἐκ τῆς ἐπαναλήψεως τῆς αὐτῆς ἐνεργείας, καθὼς καὶ αἱ τοῦ πρώτου. Καὶ καθὼς αἱ τοῦ σώματος ἑξεῖς προέρχονται ἐκ πράξεων ἐξωτερικῶν, οὕτως αἱ τῆς διανοίας προέρχονται ἐκ τῶν ἐνεργειῶν ἐσωτερικῶν πρακτικῶν στοιχείων, τοῦ τῆς εὐπειθείας, τοῦ τῆς φιλαληθείας, τοῦ τῆς δικαιοσύνης, καὶ τοῦ τῆς φιλανθρωπίας· τουτέστιν, ὅταν βάλλωμεν εἰς ἐνέργειαν τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἢ πράττωμεν συμφώνως πρὸς αὐτά. Οὐδὲ δύνανται νὰ σχηματισθῶσιν αἱ ἑξεῖς ἐκεῖναι ὑπὸ ἐξωτερικῆς σειρᾶς πράξεων ἄλλως, εἰμὴ καθόσον αὗται προκύπτουσιν ἐκ τῶν τοιούτων στοιχείων· ἐπειδὴ τούτων μόνον τῶν ἐσωτερικῶν στοιχείων αἱ ἐνέργειαι εἶναι κυρίως πράξεις ὑπακοῆς, φιλαληθείας, δικαιοσύνης, καὶ φιλανθρωπίας. Οὕτω καὶ αἱ ἑξεῖς τῆς προσοχῆς, τῆς φιλεργίας, καὶ τῆς ἐγκρατείας σχηματίζονται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, διὰ τῆς ἀσκήσεως· αἱ δὲ τοῦ φθόνου καὶ τῆς ἐκδικήσεως δι' ἐκπληρώσεως αὐτῶν εἴτε κατ' ἐξωτερικὴν ἐνέργειαν, εἴτε κατὰ διάνοιαν καὶ σκοπὸν, κατ' ἐσωτερικὴν δηλαδὴ ἐνέργειαν· διότι τοιοῦτος σκοπὸς εἶναι ἐνέργεια. Ἀποφάσεις τοῦ ὀρθῶς πράττειν εἶναι

κυρίως ἐνέργειαι· καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ νὰ ἐμβάλωμεν εἰς τὴν ἡμετέραν διάνοιαν πρακτικὸν ἀρετῆς αἶσθημα, ἢ νὰ ἐμποιῇ τις εἰς τὴν διάνοιαν ἄλλων ἐκεῖνο τὸ πρακτικὸν αἶσθημα τὸ ὁποῖον αὐτὸς ἔχει πραγματικῶς, εἶναι πρᾶξις ἐνάρετος. Πάντα ταῦτα λοιπὸν δύνανται νὰ συντελέσωσι καὶ θέλουν συντελέσει πρὸς διάπλασιν ἀγαθῶν ἔξεων. Ἀλλὰ τὸ νὰ διέρχεται τις τὴν θεωρίαν τῆς ἀρετῆς διὰ τοῦ νοῦς, τὸ νὰ λαλῇ καλῶς περὶ αὐτῆς, καὶ νὰ διαγράφη λαμπρὰς εἰκόνας αὐτῆς, ταῦτα τοσοῦτον ἀπέχουσιν ἀπὸ τοῦ νὰ συντελέσωσιν ἀναγκαίως ἢ βεβαίως εἰς διάπλασιν τῆς τοιαύτης ἔξεως εἰς τὸν οὕτως ἐνασχολούμενον, ὥστε δύνανται μάλιστα νὰ σκληρύνωσι τὴν διάνοιαν αὐτοῦ εἰς τὴν ἐναντίαν ὁδὸν, καὶ βαθμηδὸν νὰ καταστήσωσιν αὐτὸν περισσότερον ἀναισθητον, τουτέστι νὰ διαπλάσωσιν ἔξιν ἀναισθησίας πρὸς πάντα ἠθικὸν λόγον. Διότι ἐξ αὐτῆς τῆς δυνάμεως τῶν ἔξεων, αἱ παθήσεις ἡμῶν ἐπαναλαμβανόμεναι γίνονται ἀσθενέστεραι. Λογισμοὶ πολλάκις διερχόμενοι τὸν νοῦν, ἀποκαθίστανται ὀλιγώτερον ἐπαισθητοί· ἡ μὲν τοῦ κινδύνου συνήθεια γεννᾷ τὸ ἀτρόμητον, δηλαδὴ ἐλαττώνει τὸν φόβον· ἡ δὲ τῆς δυστυχίας ἐλαττώνει τοῦ ἐλέου τὸ αἶσθημα· ἡ δὲ τοῦ θανάτου ἄλλων ἀνθρώπων μᾶς κάμνει νὰ φοβώμεθα ὀλιγώτερον περὶ τοῦ ἡμετέρου. Ἐκ τούτων δὲ τῶν δύο παρατηρήσεων συνάμα, ὅτι αἱ πρακτικαὶ ἔξεις διαπλάττονται καὶ ἐνδυναμοῦνται ἐξ ἐνεργειῶν ἐπαναλαμβανομένων, καὶ ὅτι αἱ παθήσεις ἡμῶν γίνονται ἀσθενέστεραι ἐκ τῆς ἐπαναλήψεώς των, ἔπεται ἀναγκαίως ὅτι πρακτικαὶ ἔξεις δύνανται βαθμηδὸν νὰ σχηματίζωνται καὶ νὰ ἐνδυναμώνωνται διὰ σειρᾶς πράξεων ἐνεργουμένων ἐκ τοιούτων καὶ τοιούτων αἰτίων καὶ ἐλατηρίων, ἐνῶ τὰ αἷτια καὶ τὰ ἐλατήρια ταῦτα γίνονται κατ' ἀναλόγους βαθμοὺς ὀλιγώτερον

ἐπαισθητά· τουτέστι ταῦτα μὲν ἀποκαθίστανται διηνεκῶς ὀλιγώτερον ἐπαισθητά, αἱ δὲ πρακτικαὶ ἔξεις ἐνδυναμοῦνται. Τοῦτο δὲ ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ πεῖρα· διότι αἱ πρακτικαὶ ἀρχαὶ τότε μάλιστα, ὅτε ἡ ἀντίληψις αὐτῶν εἶναι ὀλιγώτερον ζωηρὰ παρ' ὅ,τι ἦτον ἄλλοτε, εὐρίσκονται ὅτι εἶναι κατὰ τινὰ τρόπον ἐγκεχαραγμένα ἐντελέστερον εἰς τὸ ἦθος καὶ τὸν χαρακτῆρα, καὶ ἐπενεργοῦσι δραστικώτερον εἰς τὰς πράξεις ἡμῶν. Τὰ νῦν δὲ μνημονευθέντα τρία πράγματα παρέχουσι παραδείγματα τούτου. Ἀντίληψις κινδύνου φύσει διεγείρει πάθησιν μὲν τὸν φόβον, ἐνέργειαν δὲ τὴν περὶ σκεψιν· καὶ ὁ πρὸς τὸν κίνδυνον ἐθισμὸς ἐμποιεῖ μὲν βαθμηδὸν ἔξιν ταύτης, ἐλαττόνει δὲ βαθμηδὸν ἐκεῖνον. Ἀντίληψις δὲ δυστυχίας ἄλλων φύσει διεγείρει παθητικῶς μὲν λύπην, ἐνεργητικῶς δὲ ὁρμὴν εἰς ἀνακούφισιν αὐτῆς· ἀλλ' ἐάν τις ἐνασχολῇται παρατηρῶν, καὶ ἐξετάζων, καὶ ἀνακουφίζων τὰς δυστυχίας τῶν ἀνθρώπων, ἐξάπαντος θέλει καταντήσῃ, ὥστε νὰ συγκινῇται ὀλιγώτερον πάντοτε ὑπὸ τῶν πολυειδῶν συμφορῶν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου· συγχρόνως ὁμῶς ἡ φιλάνθρωπία αὐτοῦ, θεωρουμένη ὅχι ὡς πάθησις, ἀλλ' ὡς πρακτικὴ ἀρχή, θέλει ἐνδυναμοῦσθαι· καὶ ἐνῶ παθητικῶς αἰσθάνεται ὀλιγώτερον ἔλεον πρὸς τοὺς δυστυχεῖς, ἐνεργητικῶς ἀποκτᾷ ἰσχυροτέραν ῥοπὴν εἰς βοήθειαν καὶ περίθαλψιν αὐτῶν. Οὕτω προσέτι ἐνῶ τὰ καθημερινὰ παραδείγματα θανάτου ἄλλων ἀνθρώπων περίξ ἡμῶν μᾶς κάμνουσι καθημερινῶς ὀλιγώτερον νὰ αἰσθανώμεθα ἢ νὰ φοβώμεθα τὸν ἴδιον ἡμῶν θάνατον, τοιαῦτα παραδείγματα συντείνουσι μεγάλως εἰς τὸ νὰ ἐνισχύωσι τῶν σπουδαίων ἀνθρώπων τὴν πρακτικὴν περὶ αὐτοῦ μελέτην· τουτέστιν εἰς τὸ νὰ διαπλάσωσιν ἔξιν τοῦ πράττειν κατὰ σταθερὰν προσοχὴν πρὸς αὐτόν. Καὶ τοῦτο φαίνεται πάλιν

νά δεικνύη πρὸς τούτοις, ὅτι αἱ παθητικαὶ ἐντυπώσεις αἱ ἐπὶ τὴν ἡμετέραν διάνοιαν γινόμεναι ὑπὸ παραινέσεως, πείρας, καὶ παραδείγματος, καίτοι ἔχουσαι ἴσως ἀφεστῶσάν τινα δραστηριότητα καὶ μεγίστην μάλιστα, εἰς τὸ νὰ διαπλάσῃσι πρακτικὰς ἑξεις, δὲν δύνανται ὁμῶς νὰ ἔχῃσι τὴν δραστηριότητα ταύτην ἄλλως πως, εἰμὴ κινεῖσθαι ἡμᾶς πρὸς τοιαύτην διαγωγὴν· καὶ ὅτι τὸ διαπλάττον τὰς ἑξεις ἐκείνας δὲν εἶναι τοιαύτη ἢ τοιαύτη πάθησις, ἀλλ' ἐνέργεια· πρέπει δὲ μόνον νὰ ἐνθυμώμεθα πάντοτε, ὅτι ἀληθεῖς προσπάθειαι νὰ ἐμποιήσωμεν ἀγαθὰς ἐντυπώσεις εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς εἶναι εἶδος ἐναρέτων πράξεων. Ἀγνοοῦμεν δὲ πόσον εἶναι δυνατόν κατὰ τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων διὰ μιᾶς νὰ ἐμποιῶνται εἰς ἡμᾶς ἀποτελέσματα ἰσοδύναμα μὲ ἑξεις, τουτέστιν ἀποτελέσματα χρήσεως καὶ ἀσκήσεως. Τὸ πρᾶγμα ὁμῶς, τὸ ὅποῖον ἐνταῦθα ἰσχυρίζομεθα, εἶναι ὅχι τί ἐνδέχεται νὰ ᾔῃναι δυνατόν, ἀλλὰ τί εἶναι ἀληθῶς ὁ διορισμὸς τῆς φύσεως, ὅστις εἶναι οὗτος· ὅτι πρακτικαὶ ἑξεις διαπλάττονται ὑπὸ ἀσκήσεως. Ἡ πρόοδος αὐτῶν δυνατόν νὰ γίνεται κατὰ τοιαύτην βαθμολογίαν, ὥστε τὰ εἴηματα αὐτῆς νὰ ᾔῃναι ἀνεπαίσθητα· εἶναι δύσκολον ἴσως νὰ ἐξηγήσῃ τις τὴν δύναμιν, διὰ τῆς ὁποίας εἴμεθα ἐπιδεκτικοὶ ἑξεων, καθ' ὅλα τὰ διάφορα μέρη της, καὶ ν' ἀναγάγῃ αὐτὴν εἰς τὴν πρώτην ἀρχὴν της, ὥστε νὰ διακρίνηται ὅλων τῶν ἄλλων δυνάμεων τοῦ ἡμετέρου νοός· καὶ μάλιστα φαίνεται ὥσάν νὰ ἔπρεπε ν' ἀποδοθῶσιν εἰς αὐτὴν ἐναντία ἀποτελέσματα. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα ἐν γένει, ὅτι ἡ φύσις ἡμῶν εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ ἐνδίδῃ, κατὰ τινα τοιοῦτον τρόπον καθὼς εἵπομεν, εἰς τὴν χρῆσιν καὶ ἀσκησιν, εἶναι βέβαιον ἐκ πείρας.

Οὕτω π. χ. ἐθίζοντες ἑαυτοὺς εἰς οἵανδ' ἥποτε διαγωγὴν, ἀποκτῶμεν ῥοπὴν, εὐκολίαν, ἐτοιμότητα, πολλάκις δὲ καὶ

ἡδονὴν εἰς τὴν ἐξακολούθησιν αὐτῆς. Αἱ διαθέσεις αἵτινες ἄλλοτε μᾶς ἀπέτρεπον ἀπ' αὐτὴν, γίνονται ἀσθενέστεραι· αἱ δυσκολίαι αὐτῆς, ὅχι μόνον αἱ φαντασιώδεις, ἀλλὰ καὶ αἱ πραγματικαὶ, ἐλαττοῦνται· οἱ ὑπὲρ αὐτῆς λόγοι ἐνεγείρονται αὐτόματα καὶ προχειρότατοι εἰς τὴν ἡμετέραν διάνοιαν κατὰ πᾶσαν περίστασιν· καὶ ἡ ἐλαχίστη παρ' αὐτῶν νύξις ἀρκεῖ νὰ μᾶς κάμῃ νὰ ἐξακολουθῶμεν διαγωγὴν, εἰς τὴν ὁποίαν εἴμεθα συνειθισμένοι. Καὶ αἱ πρακτικαὶ ἀρχαὶ φαίνεται ὅτι γίνονται, διὰ τῆς ἀσκήσεως, ἰσχυρότεραι καὶ καθ' ἑαυτάς, ἀναφορικῶς πρὸς ἄλλας ἐναντίας ἀρχάς, αἵτινες πολλάκις ὑποταχθεῖσαι καταντῶσι πλέον νὰ ὑποτάσσωνται εἰς ἐκείνας καθ' ἑξῆς καὶ κατὰ φυσικὸν ῥυθμὸν. Καὶ οὕτω δυνατόν νὰ σχηματισθῶσι χαρακτήρ νέος κατὰ πολλοὺς λόγους, καὶ πολλαὶ ἑξεῖς ζωῆς, τὰς ὁποίας ἡ φύσις δὲν ἔδωκε μὲν, ἀλλὰ μᾶς ὁδηγεῖ νὰ ἀποκτήσωμεν.

γ'. Καὶ τρώντι δυνάμεθα νὰ βεβαιωθῶμεν, ὅτι οὐδέποτε ἠθέλομεν ἔχει τὰς ἱκανότητας ταύτας τοῦ νὰ προκόπτωμεν διὰ τῆς πείρας, δι' ἀποκτήσεως γνώσεων καὶ ἑξεων, ἐὰν δὲν ᾗσαν ἀναγκαῖαι, καὶ ἡ χρῆσις αὐτῶν σκοπούμενη. Καὶ ὄντως εὐρίσκομεν αὐτάς τοσοῦτον ἀναγκαίας, καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῶν σκοπούμενην, ὥστε χωρὶς αὐτῶν ἠθέλομεν εἶσθαι παντάπασιν ἀνίκανοι ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ᾗτον ὁ σκοπὸς πρὸς τὸν ὁποῖον διεπλάσθημεν, θεωρούμενοι μόνον κατὰ τὴν πρόσκαιρον ἡμῶν ἱκανότητα· τουτέστι τῶν ἀσχολιῶν καὶ εὐαρεσθήσεων τῆς ὥριμου καταστάσεως τῆς ἡμετέρας ζωῆς.

Ἡ φύσις κατ' οὐδένα τρόπον δὲν καταρτίζει ἡμᾶς ὁλοκλήρως οὐδὲ διὰ μιᾶς πρὸς τὴν ὥριμον κατάστασιν τῆς ζωῆς. Καὶ αὕτη δὲ ἡ ὠριμότης τῆς διανοίας καὶ ἡ σωματικὴ ἰσχὺς, ὅχι μόνον ἀποκτᾶται βαθμηδόν, ἀλλὰ καὶ προέρχεται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς διηνεκοῦς ἀσκήσεως τῶν δια-

νοητικῶν καὶ τῶν σωματικῶν δυνάμεων ἐκ νηπιότητος. Ἀλλ' ἐὰν ὑποθέσωμεν ἄνθρωπόν τινα εἰσελθόντα εἰς τὸν κόσμον μετ' ἀμφοτέρων τούτων ὠρίμων, καθ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθῇ τις, εἶναι προφανές ὅτι οὗτος ἤθελεν εἶσθαι κατ' ἀρχὰς ἐπίσης ἀνεπιτήδειος πρὸς ἀνθρωπίνην ζωὴν ὠρίμου ἡλικίας, καθὼς καὶ φρενοβλαβῆς τις ἄνθρωπος. Ἐκπληξίς, καὶ φόβος, καὶ περιέργεια, καὶ δισταγμὸς ἤθελον διαταράττει αὐτὸν κατὰ τινα τρόπον. Οὐδὲ δύναται τις νὰ μαντεύσῃ πόσος καιρὸς ἤθελε παρέλθει, πρὶν οἰκειωθῇ πρὸς ἑαυτὸν καὶ τὰ πέριξ αὐτοῦ ἀντικείμενα ἀρκούντως, ὥστε καὶ νὰ ἐνασχοληθῇ εἰς τι πρᾶγμα. Εἶναι δὲ πρὸς τούτοις ἀμφισβητήσιμον καὶ τοῦτο, ἐὰν αἱ ἐκ τῆς ὁράσεως καὶ τῆς ἀκοῆς φύσει πηγάζουσαι ιδέαι ἤθελον ποσῶς χρησιμεύσει εἰς αὐτὸν διὰ νὰ ἐνεργῇ, πρὶν τῆς πείρας. Καὶ φαίνεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἤθελον εἶσθαι παραδόξως ἰσχυρογνώμονες, αὐτόβουλοι, καὶ ἐπιρρέπεῖς εἰς τὸ νὰ φέρωνται μὲ τοιαύτην ὁρμὴν, ἥτις ἤθελε καταστήσει ἀφόρητον τὴν κοινωνίαν, καὶ ἀδύνατον τὴν ἐν αὐτῇ διαμονήν, ἐὰν δὲν ἀπέκτων μετριοφροσύνην τινὰ καὶ ἐγκράτειαν, καὶ τινα ἐπιτηδειότητα καὶ ἐτοιμότητα εἰς τὸ καταστέλλειν τὰς ἑαυτῶν ὁρμάς, καὶ ἀποκρύπτειν τὴν περὶ τῶν πραγμάτων γνώμην των. Ἡ ἔλλειψις πάντων τῶν τοιούτων πραγμάτων τὰ ὅποια εἶναι μαθητὰ, ἤθελον καταστήσει τὸν ἄνθρωπον ἐπίσης ἀνίκανον κοινωνίας, καθὼς ἤθελε κάμει καὶ ἡ ἔλλειψις τῆς γλώσσης, ἢ καθὼς ἡ φυσικὴ αὐτοῦ ἄγνοια οἷα σδ' ἥποτε τῶν εἰδικῶν ἐργασιῶν τοῦ βίου ἤθελε καταστήσει αὐτὸν ἀνίκανον νὰ πορισθῇ τὰ χρήσιμα ἢ τ' ἀναγκαῖα τῆς ζωῆς. Καθ' ὅλα ταῦτα, καὶ κατ' ἄλλα πιθανῶς πλειότερα, περὶ τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν μερικὴν ιδέαν, ἡ φύσις ἄφησε τὸν ἄνθρωπον ἀμόρφωτον, ἀτελές κτίσμα, παντάπασιν ἐλλιπῆ καὶ ἀπαρασκεύαστον

πρὸ τῆς ἀποκτήσεως γνώσεων, ἐμπειρίας, καὶ ἔξεων, πρὸς τὴν ὥριμον ἐκείνην κατάστασιν τῆς ζωῆς, ἥτις εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς πλάσεως αὐτοῦ, θεωρουμένου μόνον ἀναφορικῶς πρὸς τοῦτον τὸν κόσμον.

Ἀλλ' ἔπειτα, καθὼς ἡ φύσις ἐδῶρυσεν εἰς ἡμᾶς δύναμιν τοῦ ν' ἀναπληρόνωμεν τὰς ἐλλείψεις ταύτας δι' ἀποκτήσεως γνώσεων, ἐμπειρίας, καὶ ἔξεων· οὕτω τιθέμεθα καὶ εἰς κατάστασιν ἁρμοδίαν πρὸς αὐτήν, εἰς νηπιότητα, παιδικὴν ἡλικίαν, καὶ νεότητα· ἁρμοδίαν, ὥστε ν' ἀποκτῶμεν τὰς παντοίας ἐκεῖνας ποιότητας, τῶν ὁποίων ἔχομεν χρεῖαν εἰς ὥριμον ἡλικίαν. Ἐντεῦθεν τὰ παιδιά, ἐξ αὐτῆς τῆς γεννήσεώς των, ἀποκτῶσιν ὁσημέραι γινῶσιν τῶν περίξ αὐτῶν ἀντικειμένων, καὶ τὴν σκηνὴν ὅπου εἶναι τεταγμένα, καὶ μέλλουσι καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ διάγῳσι· καὶ μανθάνουσι τοιαῦτα τινὰ, ὅποῖα εἶναι ἀναγκαῖα πρὸς τὴν διαγωγὴν των ἐκείνην. Ἡ ὑποταγὴ πρὸς τὴν ὁποίαν ἐθίζονται εἰς τὸν οἰκιακὸν βίον, διδάσκει αὐτὰ νὰ φέρονται σωφρόνως πρὸς τοὺς ἔξω, καὶ τὰ προπαρασκευάζει εἰς εὐπείθειαν πρὸς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν. Ἐκ τῶν γινομένων ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν των, καὶ τῶν εἰς ἑαυτὰ καθ' ἡμέραν συμβαινόντων ἀποκτῶσιν ἐμπειρίαν, προφύλαξιν κατὰ τῆς προδοσίας καὶ ἀπάτης, καὶ ἀναριθμήτους ἐνταυτῷ μικροὺς κανόνας διαγωγῆς, ἄνευ τῶν ὁποίων ἦτον ἀδύνατον νὰ ζῶμεν, καὶ οἵτινες μανθάνονται τοσοῦτον ἀνεπαισθήτως καὶ τοσοῦτον ἐντελῶς, ὥστε νὰ ἐκλαμβάνωνται ὡς πηγάζοντες ἐκ φυσικῆς ὁρμῆς, ἐνῶ εἶναι ἀποτέλεσμα πολυχρονίου πείρας καὶ ἀσκήσεως ἀπαραλλάκτως, καθὼς καὶ ἡ γλῶσσα, ἢ ἡ γινῶσις εἰδικῆς τινος ἐργασίας, ἢ αἱ προπαρασκευαί καὶ ἡ διαγωγὴ αἱ ἀνήκουσαι εἰς διαφόρους τάξεις καὶ ἐπαγγέλματα. Οὕτως ἡ ἀρχὴ τῶν ἡμετέρων ἡμερῶν εἶναι κατάλληλος παιδαγωγία πρὸς τὴν θεω-

ρίαν καὶ πρᾶξιν ὠρίμου ζωῆς. Βοηθούμεθα δὲ πολὺ πρὸς τοῦτο διὰ παραδείγματος, διδασκαλίας, καὶ τῆς ἐπιμελείας ἄλλων· ἀλλ' εἰς ἡμᾶς ἀπόκειται νὰ πράζωμεν πολὺ. Καὶ τούτου δὲ, μέρος μὲν γίνεται εὐκόλως καὶ κατὰ φυσικὸν ῥοῦν, μέρος δὲ πάλιν ἀπαιτεῖ ἐπιμέλειαν καὶ φροντίδα, ἐκούσιον ἀπάρνησιν πολλῶν πραγμάτων ἐπιθυμητῶν, καὶ ἐπιχείρησιν ἄλλων δυσαρέστων μὲν ἀλλ' ἀναγκαίων καὶ ὠφελίμων. Διότι πρὸς τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν φιλεργίαν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἡ θέσις τοσούτου πλήθους ἀνθρώπων ἀπολύτως ἀπαιτεῖ, ἤθελον εἶσθαι οὗτοι πολὺ ἀκατάλληλοι ὅταν φθάσωσιν εἰς ὠρίμον ἡλικίαν, ἐὰν δὲν ἐθίζοντο εἰς αὐτὴν ἐκ νεότητος· τὸ αὐτὸ τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς ἄλλας θέσεις κατέχοντας, ἐὰν δὲν ἐθισθῶσιν ἐκ νεότητος εἰς τὰς οἰκείας αὐτῶν ἀσχολίας. Καθ' ὃν δὲ τρόπον φερθῶσιν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν γενικὴν παιδαγωγίαν τὴν ὁποίαν ὅλοι διέρχονται, καὶ εἰς τὴν μερικὴν τὴν ἀνήκουσαν εἰς ἕκαστον ἐπιτήδευμα, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὁ χαρακτήρ αὐτῶν διαπλάττεται καὶ ἀναδεικνύεται· καὶ εὐδοκιμοῦσι μᾶλλον ἢ ἥττον, καὶ ἀποκαθίστανται ἱκανοὶ διὰ διαφόρους θέσεις τῆς κοινωνίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ κατατάττονται εἰς αὐτάς.

Τὸ προηγούμενον λοιπὸν μέρος τῆς ζωῆς πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς ἀξιόλογος εὐκαιρία, τὴν ὁποίαν ἡ φύσις ἔθεσεν εἰς τὰς χεῖρας ἡμῶν, καὶ ἣτις ἅπαξ ἀπολεσθεῖσα δὲν δύναται πλέον ν' ἀνακτηθῇ. Καὶ ἡ θέσις ἡμῶν εἰς κατάστασιν παιδαγωγίας δι' ὅλης τῆς ζωῆς ταύτης παρασκευαζομένων πρὸς ἄλλον κόσμον εἶναι προνοητικὴ τῶν πραγμάτων διάταξις ἀκριβῶς ὁμοειδὴς μὲ τὴν θέσιν ἡμῶν εἰς κατάστασιν παιδαγωγίας καθ' ὅλην τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, παρασκευαζομένων πρὸς τὴν ὠρίμον ἡλικίαν. Ἡ κατάστασις ἡμῶν πρὸς

ἀμφοτέρω ταῦτα εἶναι ὁμοειδὲς καὶ σύμφωνος, καὶ περιλαμβάνεται ὑπὸ ἑνα καὶ τὸν αὐτὸν γενικὸν νόμον τῆς φύσεως.

Καὶ ἐὰν δὲν δυνάμεθα ποσῶς νὰ διακρίνωμεν πῶς ἢ κατὰ τίνα τρόπον ἡ παροῦσα ζωὴ ἐδύνατο νὰ ᾖ προπαρασκευασία ἡμῶν πρὸς τὸν ἄλλον κόσμον, τοῦτο δὲν ἀντίκειται πρὸς τὸ ἀξιόπιστον αὐτῆς ὅτι εἶναι τοιαύτη. Διότι ἡμεῖς δὲν διακρίνομεν καὶ πῶς ἡ τροφή καὶ ὁ ὕπνος συντελοῦσιν εἰς τὴν αὐξήσιν τοῦ σώματος, οὐδὲ ἠθέλομεν ἔχει τινὰ περὶ τούτου ιδέαν, ἐὰν πρότερον δὲν ἐλαμβάνομεν πεῖραν αὐτοῦ. Καὶ τὰ παιδία δὲν συλλογίζονται διόλου, οὔτε ὅτι τὰ παιγνίδια καὶ τὰ ἀγωνίσματα, εἰς τὰ ὅποια εἶναι τοσοῦτον ἔκδοτα, συντείνουσιν εἰς τὴν ὑγείαν καὶ τὴν αὐξήσιν των· οὔτε ὅτι εἶναι ἀνάγκη πάλιν νὰ χαλιναγωγῶνται ὡς πρὸς αὐτά· οὐδὲ εἶναι ἱκανὰ νὰ ἐννοήσωσι τὴν ὠφέλειαν πολλῶν μερῶν τῆς παιδαγωγίας, τὴν ὁποίαν ὁμῶς ἀνάγκη νὰ διέλθωσι, διὰ νὰ προπαρασκευασθῶσι πρὸς τὰς ἐργασίας τῆς ὠρίμου ἡλικίας. Καὶ ἂν λοιπὸν δὲν ᾖμεθα ἱκανοὶ ν' ἀνακαλύψωμεν κατὰ τί ἡ παροῦσα ζωὴ ἐδύνατο νὰ μᾶς προπαρασκευάσῃ πρὸς τὴν μέλλουσαν, καὶ πάλιν ὁμῶς ἐδύνατο ἐλλογώτατα νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ μᾶς προπαρασκευάσῃ, κατὰ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ἐκ τῆς γενικῆς ἀναλογίας τῆς Προνοίας. Καὶ τοῦτο, καθ' ὅσον ἐγὼ βλέπω, ἡδύνατο ὀρθῶς νὰ λεχθῇ, καὶ χωρὶς νὰ βάλωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἠθικὴν τοῦ Θεοῦ κυβέρνησιν ἐπὶ τοῦ κόσμου.

δ'. Ἀλλ' ἄς θέσωμεν καὶ τοῦτο πρὸ ὀφθαλμῶν, καὶ ἐπομένως ὅτι ὁ χαρακτήρ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐσεβείας εἶναι ἀναγκαίᾳ προπαρασκευὴ πρὸς τὴν μέλλουσαν κατάστασιν, καὶ τότε δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν εὐκρινῶς, πῶς καὶ κατὰ τί ἡ παροῦσα ζωὴ δύναται νὰ ᾖ προπαρασκευὴ πρὸς αὐτήν· ἐπειδὴ ἔχομεν χρεῖαν προκοπῆς εἰς τὸν χαρακτῆρα ἐκεῖ-

ρον, καὶ εἵμεθα ἱκανοὶ νὰ προκόψωμεν εἰς αὐτὸν δι' ἠθικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἔξεων· καὶ ἡ παροῦσα ζωὴ εἶναι κατάλληλος πρὸς παιδαγωγίαν διὰ τοιαύτην προκοπὴν· καὶ τοῦτο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν ἤδη παρατηρήσαμεν πῶς καὶ κατὰ τί ἡ νηπιότης, ἡ παιδικὴ ἡλικία, καὶ ἡ νεότης εἶναι ἀναγκαῖα προπαρασκευὴ καὶ φυσικὴ κατάστασις παιδαγωγίας πρὸς ἡλικίαν ὥριμον.

Οὐδὲν τῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος ὁρωμένων πραγμάτων ἤθελεν ἐγείρει εἰς τὴν διάνοιαν ἡμῶν τὴν ιδέαν μονήρους καὶ ἀδρανοῦς καταστάσεως εἰς τὸ μέλλον· ἀλλ' ἐὰν κρίνωμεν ποσῶς ἐκ τῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, κατὰ τὴν Γραφικὴν περὶ αὐτοῦ ὑφήγησιν, ὅτι θέλει εἶσθαι κοινωνία. Καὶ δὲν εἶναι βέβαια οὐδαμῶς παράλογον τὸ νὰ φαντασθῶμεν, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ἀναλογία πρὸς αὐτὸ, ὅτι ἡ κοινότης αὕτη θέλει εἶσθαι, καθὼς παριστάνει αὐτὴν ἡ Γραφή, ὑπὸ τὴν μᾶλλον ἄμεσον ἢ, ἂν ἦναι συγχωρητέα ἡ ἔκφρασις, τὴν μᾶλλον ἐπαισθητὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἄγνοια δὲ ἡμῶν ὅποῖαι θέλουν εἶσθαι αἱ ἀσχολίαι ταύτης τῆς μακαρίας κοινότητος, καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἐπομένη ἄγνοια, ὅποῖον εἰδικὸν στάδιον ἢ ἀφορμὴ θέλει ὑπάρχει πρὸς ἄσκησιν τῆς ἀληθείας, τῆς δικαιοσύνης, καὶ τῆς ἀγάπης μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτῆς πρὸς ἀλλήλα, ταῦτα δὲν εἶναι ἀπόδειξις ὅτι δὲν θέλει ὑπάρχει οὐδεὶς κύκλος ἀσκήσεως τῶν τοιούτων ἀρετῶν. Πολὺ δὲ ὀλιγώτερον εἶναι ἡ ἄγνοια ἡμῶν ἀπόδειξις ὅτι δὲν θέλει ὑπάρχει οὐδεμία χρεία τῆς καταστάσεως ἐκείνης τοῦ νοὸς καὶ τοῦ χαρακτῆρος, ἣτις σχηματίζεται ὑπὸ τῆς καθημερινῆς χρήσεως τῶν μερικῶν ἐκείνων ἀρετῶν ἐνταῦθα, καὶ ἣτις παρήχθη ἐξ αὐτῆς. Τοῦτο τοῦλάχιστον πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ἐν γένει ὅτι, ἐπειδὴ ἡ καθεστῶσα εἰς τὸ σύμπαν κυβέρ-

νησις εἶναι ἠθικὴ, ὅ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐσεβείας χαρακτῆρ πρέπει βέβαια, ἢ οὕτως ἢ ἄλλως, νὰ προηγηθῇ τῆς ἡμετέρας εὐδαιμονίας, ἢ νὰ μᾶς προπαρασκευάσῃ ἱκανοὺς δι' αὐτήν.

Τώρα δὲ ἐκ τῶν προειρημένων περὶ τῆς φυσικῆς δυνάμεως τῶν ἔξεων, εἶναι εὐκόλον νὰ ἴδωμεν, ὅτι εἴμεθα ἱκανοὶ ἠθικῆς προκοπῆς διὰ παιδαγωγίας. Καὶ πόσον μεγάλην χρεῖαν ἔχομεν αὐτῆς, δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀποδειχθῇ πρὸς ἄνθρωπον ὅστις γνωρίζει τὴν πολλὴν κακίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἢ καὶ τὰ ἐλαττώματα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια καὶ οἱ ἄριστοι ἄνθρωποι συναισθάνονται ἐν ἑαυτοῖς. Ἀλλ' ἴσως δὲν παρατηροῦσιν εὐκρινῶς ἅπαντες, ὅτι ἡ χρεῖα, τὴν ὁποῖαν ὅλα τὰ ἀνθρώπινα πλάσματα ἔχουσι τῆς παιδαγωγίας διὰ νὰ προκόψωσιν εἰς τοῦτον τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐσεβείας τὸν χαρακτῆρα, πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς ὑψηλοτέραν ἀρχὴν παρὰ τὴν παραφορὰν τῶν παθῶν, τὴν ἐκ τῆς ἐκδόσεως καὶ ἔξεως εἰς τὴν κακίαν προερχομένην.

Τὸ ἀνθρώπινον γένος ἴσως δὲ καὶ πάντα τὰ πεπερασμένα κτίσματα, ἐξ αὐτῆς τῆς συστάσεως τῆς ἑαυτῶν φύσεως, πρὸ τῶν ἔξεων τῆς ἀρετῆς, εἶναι ἀτελῆ καὶ εὐρίσκονται εἰς κίνδυνον πλάνης ἀπὸ τοῦ ὀρθοῦ, καὶ ἔχουσιν ἐπομένως ἀνάγκην ἐναρέτων ἔξεων εἰς ἐξασφάλισίν των ἐναντίον τοῦ κινδύνου τούτου. Διότι μετὰ τῆς ἠθικῆς κρίσεως, ἥτις εἶναι γενικὸν στοιχεῖον, ἔχομεν καὶ παντοίας ἐνδομύχους παθήσεις, πρὸς μερικὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα. Αἱ παθήσεις αὗται ὑπόκεινται φύσει καὶ δικαίως εἰς τὴν διοίκησιν τῆς ἠθικῆς κρίσεως, ὡς πρὸς τὰς ἀφορμὰς καθ' ἃς δύνανται νὰ ἐκπληρωθῶσι, καὶ ὡς πρὸς τὸν καιρὸν, καὶ τὸν βαθμὸν, καὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν, τὰ ἀντικείμενα αὐτῶν πρέπει νὰ θηρεύωνται· ἀλλὰ τὸ στοιχεῖον τῆς ἀρετῆς

δὲν δύναται μήτε νὰ διεγείρῃ αὐτὰς μήτε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν διέγερσίν των. Τοῦναντίον δὲ αὗται διεγείρονται φύσει, ὅταν τ' ἀντικείμενα αὐτῶν ᾖναι παρόντα εἰς τὴν διάνοιαν, καὶ ὅχι μόνον πρὶν γείνη σκέψις ἐὰν δύνωνται ν' ἀπολαυσθῶσι διὰ νομίμων μέσων, ἀλλὰ καὶ ἀφοῦ γνωρισθῇ ὅτι δὲν δύνανται. Διότι τὰ φυσικὰ τῆς παθήσεως ἀντικείμενα διαμένουσι τοιαῦτα· τὰ ἀναγκαῖα, τὰ χρήσιμα καὶ τὰ εὐάρεστα τῆς ζωῆς διαμένουσι φύσει ἐπιθυμητά, ἂν καὶ δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀπολαυσθῶσιν ἀθῶως, ἢ καὶ οὐδαμῶς μάλιστα. Ὅταν δὲ τὰ ἀντικείμενα ὁποιασδήποτε παθήσεως δὲν δύνωνται νὰ ἀπολαυσθῶσι χωρὶς παρανόμων μέσων, ᾖναι δὲ δυνατόν νὰ ἀπολαυσθῶσι διὰ τῶν τοιούτων, ἂν καὶ ἡ διέγερσις καὶ ἡ μέχρι τινὸς διαμονὴ αὐτῆς εἰς τὸν νοῦν εἶναι τοσοῦτον ἀθῶα, ὅσον εἶναι καὶ φυσικὴ καὶ ἀναγκαῖα, δὲν δυνάμεθα ὁμῶς νὰ μὴ θεωρῶμεν αὐτὴν ὡς ἔχουσαν τάσιν τινὰ εἰς τὸ παρακινεῖν τὸν ἄνθρωπον νὰ τολμήσῃ τοιαῦτα παράνομα μέσα, καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ τὴν θεωρῶμεν ὡς ἐμβάλλουσαν αὐτὸν εἰς τινα κίνδυνον πρὸς τοῦτο. Τώρα δὲ, ποία εἶναι ἡ γενικὴ ἀσφάλεια κατὰ τοῦ κινδύνου τούτου, κατὰ τῆς ἐμπράκτου πλάνης ἀπὸ τοῦ ὀρθοῦ; Καθὼς ὁ κίνδυνος, οὕτω καὶ ἡ ἀσφάλεια πρέπει νὰ ᾖναι ἔσωθεν, ἐκ τῆς πρακτικῆς ἀρχῆς τῆς ἀρετῆς (1). Καὶ ἡ ἐνίσχυσις ἢ

(1) Δυνατὸν δὲ νὰ νομίσῃ τις ὅτι συμφέροντος αἰσθημα ἤθελεν ἐμποδίζει τὸν ἄνθρωπον ἐπίσης δραστικῶς ἀπὸ τὴν πράξιν τοῦ κακοῦ. Ἀλλὰ ἐὰν ὡς συμφέροντος αἰσθημα ἐννοῶσι τὴν θεωρητικὴν πεποίθησιν ὅτι τοιαύτη καὶ τοιαύτη ἀπόλαυσις ἤθελε προξενήσῃ εἰς αὐτὸν μεγαλητέραν ἐνόχλησιν ἐν γένει παρὰ εὐαρέστησιν, ἀντιβαίνει πρὸς τὴν παροῦσαν πείραν τὸ νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ αἰσθημα τοῦτο τοῦ συμφέροντος εἶναι ἱκανὸν νὰ τὸν ἀναχαιτίσῃ ἀπὸ τὴν τοιαύτην ἀπόλαυσιν. Ἐὰν δὲ ὡς συμφέροντος αἰσθημα ἐννοῶσι τὴν πρακτικὴν σπουδὴν πρὸς ὅ,τι εἶναι ἐν γένει εὐδαιμονία ἡμῶν, τοῦτο τότε ὅχι μόνον συμπίπτει μετὰ τὴν τῆς ἀρετῆς ἀρχὴν ἢ τὸ κηρικῶς ὀρθόν,

βελτιώσεις ταύτης τῆς ἀρχῆς, ὥς πρακτικῆς θεωρουμένης, θέλει ἐλαττώσει τὸν κίνδυνον ἢ αὐξήσει τὴν ἀσφάλειαν κατ' αὐτῆς. Εἶναι δὲ ἱκανὴ νὰ βελτιωθῇ ἡ ἠθικὴ αὕτη ἀρχὴ διὰ πρεπούσης διδασκαλίας καὶ ἀσκήσεως, δι' ἀναμνήσεως τῶν πρακτικῶν ἐντυπώσεων τὰς ὁποίας ἐνέβαλον εἰς ἡμᾶς τὰ παραδείγματα καὶ ἡ πεῖρα, καὶ διὰ τῆς διηνεκοῦς σπουδῆς, ἀντὶ ν' ἀκολουθῶμεν τὴν παροῦσαν ῥοπὴν καὶ ἀπλὴν κλίσιν, νὰ ἐρευνῶμεν τὸ ἐπεικὲς καὶ ὀρθὸν εἰς ὅ,τι καὶ ἂν ἐνασχολώμεθα, εἴτε μέγα εἴτε μικρὸν, καὶ νὰ ἐθίζωμεν ἑαυτοὺς νὰ πράττωμεν διαπαντὸς συμφώνως πρὸς αὐτὸ, καθότι εἶναι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ὀρθὴ καὶ φυσικὴ ἀρχὴ πράξεως, καὶ διότι ἡ ἠθικὴ αὕτη διαγωγὴ πρέπει ἀναγκαίως, ὑπὸ τὴν θείαν κυβέρνησιν, νὰ ᾔηται τὸ τελικὸν ἡμῶν συμφέρον. Οὕτως ἡ ἀρχὴ τῆς ἀρετῆς, ὅταν καταρτήσῃ εἰς ἑξίν, τῆς ὁποίας εἴμεθα οὕτως ἐπιδεκτικοί, εἶναι πρόδηλον ὅτι θέλει εἶσθαι ἀγαλόγως τῆς δυνάμεώς της, ἀσφάλεια κατὰ τοῦ κινδύνου εἰς τὸν ὁποῖον κτίσματα πεπερασμένα ὑπόκεινται ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς ῥοπῆς ἢ τῶν ἰδιαιτέρων παθήσεων. Ἡ τοιαύτη ἐκθεσις τοῦ πράγματος ὑποθέτει μερικὰς παθήσεις διαμενούσας καὶ εἰς μέλλουσαν κατάστασιν, καὶ τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν εἶναι σχεδὸν ἀδύ-

ἀλλ' εἶναι καὶ μέρος αὐτῆς τῆς ιδέας. Καὶ εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἔλλογος αὕτη φιλαυτία πρέπει τοσοῦτον ἀληθῶς νὰ ἐνισχύεται, ὅσον καὶ πᾶν ἄλλο χρήσιμον στοιχεῖον τῆς ἡμετέρας φύσεως· διότι καθ' ἡμέραν βλέπομεν ὑπερισχύοντα αὐτῆς, ὅχι μόνον τὰ θορυβωδέστερα πάθη, ἀλλὰ καὶ τὴν φιλοπραγμοσύνην, καὶ τὴν αἰδῶ, καὶ τὴν τῆς μιμήσεως ἐπιθυμίαν, καὶ πᾶν ἄλλο, ὡς καὶ τὴν ῥαθυμίαν αὐτήν· καὶ μάλιστα, ἐὰν τὸ συμφέρον, τὸ πρόσκαιρον, ὑπόθες, συμφέρον, τὸ ὁποῖον εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς τοιαύτης φιλαυτίας, ἀπέχῃ μακράν. Τοσοῦτον λανθάνονται οἱ ἀκόλαστοι, ὅταν ἰσχυρίζονται ὅτι ὁδηγοῦνται ὅλως ὑπὸ φιλοκερδίας καὶ φιλαυτίας· καὶ τοσοῦτον μικρὸν λόγον ἔχουσιν οἱ διδάσκαλοι τῆς ἠθικῆς νὰ καταδικάζωσι τὴν τοιαύτην ἀρχήν. (Ἰδὲ σελ. 116, 117.)

νατον νὰ διαφύγωμεν. Καὶ ἐὰν διαμένωσι, βλέπομεν σαφέστατα, ὅτι αἱ ἀποκτηθεῖσαι ἑξεις τῆς ἀρετῆς καὶ ἐγκρατείας δυνατὸν νὰ ᾖναι ἀναγκαῖαι πρὸς ρύθμισιν αὐτῶν. Ὅμως δὲ, καὶ ἂν δὲν παραδεχώμεθα εὐκρινῶς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, μεταχειριζώμεθα δὲ γενικὰς μόνον ἐκφράσεις, τὸ πρᾶγμα καταντᾷ ἀληθῶς εἰς τὸ αὐτό. Διότι ἑξεις ἀρετῆς, οὕτως ἀποκτηθεῖσαι διὰ παιδαγωγίας, εἶναι ἐπίδοσις εἰς τὴν ἀρετὴν, καὶ ἡ εἰς τὴν ἀρετὴν ἐπίδοσις πρέπει βέβαια νὰ ᾖναι πρόοδος εἰς τὴν εὐδαιμονίαν, ἐὰν ἡ κυβέρνησις τοῦ σύμπαντος εἶναι ἠθικὴ.

Ἐκ τῶν πραγμάτων τούτων δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν, (καὶ τοῦτο θέλει πάλιν δείξει τὴν φυσικὴν ταύτην καὶ πρώτην ἡμῶν χρεῖαν τοῦ προκόπτειν διὰ παιδαγωγίας) πῶς συμβαίνει, ὥστε πλάσματα ὀρθὰ πεπλασμένα, νὰ πίπτωσιν, ὅσα δὲ διατηροῦσι τὴν ὀρθότητά των νὰ ἀνεγείρωνται διὰ τῆς διατηρήσεως ταύτης εἰς ἀσφαλεστέραν κατάστασιν ἀρετῆς. Ἐάν τις εἴπῃ ὅτι τὸ πρῶτον ἐξηγεῖται ἐκ τῆς φύσεως τῆς ἐλευθερίας, εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ οὐδὲν πλέον, ὡς ἂν εἴπῃ ὅτι ἡ πραγματικὴ σύμβασίς τινος συμβάντος ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ δυνατοῦ ἀπλῶς τῆς συμβάσεώς του. Ἀλλὰ φαίνεται εὐκρινῶς καταληπτὸν ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν ἰδιαιτέρων παθήσεων ἢ ῥοπῶν. Διότι ὑπόθεσις πλάσματα ὀρισμένα πρὸς τοιαύτην ἢ τοιαύτην κατάστασιν ζωῆς, διὰ τὴν ὁποίαν νὰ ᾖναι ἀναγκαῖαι τοιαῦται ῥοπαί· ὑπόθεσις αὐτὰ ἐνδεδυμένα τοιαύτας ῥοπὰς, καὶ ἠθικὴν ὁμοῦ κρίσιν, περιλαμβάνουσιν καὶ θεωρητικὴν ἀντίληψιν τῆς ἀρετῆς καὶ πρακτικὸν αὐτῆς αἶσθημα· καὶ ὅτι πάντα ταῦτα τὰ διάφορα στοιχεῖα, σωματικά τε καὶ ἠθικά, σχηματίζοντα ἐσωτερικὴν κατάστασιν διανοίας, ἔχουσι τὴν ὅσον ἐνδέχεται ἀκριβεστάτην ἀναλογίαν, δηλαδὴ τὴν καταλληλοτάτην

πρὸς τὴν σκοπούμενην κατάστασιν τῆς ζωῆς αὐτῶν· Τοιαῦτα πλάσματα ἤθελον πλασθῇ εὐθέα ἥτοι πεπερασμένως ἐντελῇ. Τώρα δὲ ἰδιαίτεραί τινες ῥοπαι, ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεώς των, πρέπει βέβαια ν' ἀνακινηθῶσιν ὅταν ᾖναι παρόντα τὰ ἀντικείμενα αὐτῶν, καὶ ἂν δὲν δύνωνται νὰ ἐκπληρωθῶσι διόλου, ἢ δὲν ᾖναι δυνατόν νὰ γείνη τοῦτο συναινέσει τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς. Ἀλλ' ἐὰν δύνωνται νὰ ἐκπληρωθῶσι χωρὶς τῆς συναινέσεως αὐτῆς, ἢ κατ' ἐναντίωσιν πρὸς αὐτήν, τότε πρέπει βέβαια νὰ ἐννοηθῇ ὅτι ἔχουσι τάσιν τινὰ, ὅσον-δήποτε μικράν, τάσιν ὅμως τινὰ εἰς τὸ νὰ κινήσωσι τὸν ἄνθρωπον πρὸς τοιαύτην ἀπηγορευμένην ἀπόλαυσιν. Ἡ τάσις δὲ αὕτη ἰδιαιτέρας τινὸς ῥοπῆς δυνατόν νὰ αὐξάνη, ὅταν αἱ ταύτην ἀνακινούσαι ἀφορμαὶ ᾖναι συχνότεραι παρὰ τὰς ἀφορμὰς ἀνακινούσας ἄλλας τάσεις. Ἡ ἐλαχίστη ἐκουσία ἐνδοσις εἰς ἀπηγορευμένας ἀπολαύσεις, ἔστω καὶ κατὰ λογισμόν μόνον, θέλει αὐξήσῃ τὴν κακὴν ταύτην τάσιν, καὶ δυνατόν νὰ ἐξακολουθῇ νὰ τὴν αὐξάνη, ἕωσοῦ κατὰ συνδρομὴν ἴσως ἰδιαιτέρων περιστάσεων κατασταθῇ ἀποτέλεσμα· καὶ ὁ κίνδυνος ἀποπλανήσεως ἀπὸ τῆς εὐθείας ὁδοῦ τελευτήσῃ πραγματικὴν ἀποπλάνησιν αὐτῆς· κίνδυνος ἀναγκαίως ἐγειρόμενος ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς ῥοπῆς, καὶ τὸν ὅποιον δὲν ἐδύνατό τις νὰ ἐμποδίσῃ, ἂν καὶ ᾗτο δυνατόν νὰ ὑπεκφύγῃ ἢ νὰ διέλθῃ ἀβλαβῶς. Τὸ πρᾶγμα δὲ ἤθελεν ἔχει οὕτως, καθὼς ἐὰν ὑπετίθετο διακεχαραγμένη στενὴ τις ὁδὸς, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἤθελε βαδίζει τις σταθερῶς, ἐὰν εἶχε τοιοῦτόν τινα βαθμὸν προσοχῆς, καὶ ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐν οἷονδῆποτε τῶν ἀναριθμήτων ἀντικειμένων τὰ ὅποια ἐπισύρουσι τὴν ὄρασίν του, ἐδύνατο νὰ τὸν ἀποπλανήσῃ. Τώρα δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ εἴπωμεν πόσον καὶ αὕτη ἡ πρώτη, καὶ πλήρης, καὶ ἀπαρακάλυπτος πρᾶξις τῆς

ἀκολασίας ἐδύνατο νὰ διαταράξῃ τὸ ἐσωτερικὸν σύστημα, καὶ ν' ἀνασείσῃ τὰς προσαρμογὰς, καὶ νὰ μεταβάλῃ τὰς ἀναλογίας αἱ ὁποῖαι ἐσχημάτιζον αὐτὸ, καὶ εἰς τὰς ὁποίας συνίστατο ἡ ὀρθότης τῆς κατασκευῆς του. Ἀλλ' ἡ ἐπανάληψις τῶν τοιούτων πράξεων ἤθελε γεννήσῃ ἕξεις, καὶ οὕτως ἤθελε βλαφθῇ τὸ σύστημα· καὶ πλάσματα, ἀκέραια δημιουργηθέντα, ἤθελον διαφθαρῇ κατὰ τὸν καθεστηκότα χαρακτῆρά των, ἀναλόγως πρὸς τὰς ἐπαναληφθείσας ἀκολάστους πράξεις κατὰ καιροῦς. Ἐξ ἐναντίας δὲ, τὰ πλάσματα ταῦτα ἐδύναντο νὰ προκόψωσι καὶ νὰ ὑψωθῶσιν εἰς ὑψηλοτέραν καὶ ἀσφαλεστέραν κατάστασιν ἀρετῆς διάγοντα ἐναντίαν διαγωγὴν, καὶ ὑποτασσόμενα σταθερῶς εἰς τὴν ἠθικὴν ἀρχήν, ὡς ἐν μόνιον τῆς φύσεώς των ὑποτεθειμένην, καὶ οὕτως ἀντιπαλαίοντα τὸν ἀναπόφευκτον ἐκεῖνον κίνδυνον τῆς ἀποστασίας, τὸν ἀναγκαίως ἐγειρόμενον ἐκ τῆς ῥοπῆς, ἥτις εἶναι ἕτερον αὐτῆς μόνιον. Διότι ἐὰν διατηρῶσιν οὕτω τὴν ἀκεραιότητά των διὰ τινὰ καιρὸν, ὁ κίνδυνός των ἤθελεν ἐλαττωθῇ, ἐπειδὴ αἱ ῥοπαὶ, εἰθισμέναι εἰς ὑποταγὴν οὔσαι, ἤθελον ὑποτάσσεσθαι εὐκολώτερον καὶ κατὰ φυσικὸν ῥοῦν· καὶ ἡ ἀσφάλειά των κατὰ τοῦ ἐλαττουμένου τούτου κινδύνου ἤθελεν αὐξάνει, ἐπειδὴ ἡ ἠθικὴ ἀρχὴ ἤθελεν ἐνισχυθῇ περισσότερον διὰ τῆς ἀσκήσεως· ἀμφότερα ταῦτα ἐμπεριλαμβάνονται ὑπὸ τὴν ιδέαν ἐναρέτων ἕξεων. Οὕτω λοιπὸν ἡ κακὴ ἀπόλαυσις ὅχι μόνον εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἐγκληματικὴ, ἀλλὰ διαφθείρει προσέτι καὶ τὸ ἐσωτερικὸν σύστημα καὶ χαρακτῆρα. Καὶ ἡ ἐνάρετος ἐγκράτεια ὅχι μόνον εἶναι καθ' ἑαυτὴν ὀρθή, ἀλλὰ βελτιώνει προσέτι τὸ ἐσωτερικὸν σύστημα καὶ χαρακτῆρα· καὶ δύναται νὰ βελτιώσῃ ταῦτα εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε, ἂν καὶ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ συμπίπτωσιν ἀπολύτως

ἰδιαίτεραί τινες παθήσεις μὲ τὴν ἠθικὴν ἀρχὴν, καὶ πρέπει ἐπομένως νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι τοιαῦτα πλάσματα ὅποια ὑπετέθησαν ἀνωτέρω ἤθελον διαμένει διαπαντός ὑποκείμενα εἰς ἀποπλάνησιν, ὁ κίνδυνος ὅμως αὐτῶν τοῦ ν' ἀποπλανηθῶσι τοῦ ὀρθοῦ δυνατόν νὰ ἐλαττωθῇ σχεδὸν ἀπείρως, καὶ αὐτοὶ νὰ ὀχυρωθῶσι πληρέστατα κατὰ τοῦ ὑπολείποντος μέρους αὐτοῦ, ἂν δύναται νὰ ὀνομασθῇ κίνδυνος ἐκεῖνος, κατὰ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει κατάλληλος δραστικὴ ἀσφάλεια. Ἀλλ' εἰσέτι, αὕτη ἡ ὑψηλοτέρα τελειότης αὐτῶν δυνατόν νὰ συνίσταται διηνεκῶς εἰς ἕξεις ἀρετῆς, διασχηματισθείσας ἐν καιρῷ τῆς παιδαγωγίας των· καὶ αὕτη ἡ πληρεστέρα ἀσφάλειά των ὑπολείπεται νὰ προέλθῃ ἐξ αὐτῶν. Καὶ οὕτω δύναται σαφῶς νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι πλάσματα ἀμόλυντα, ὅποια ἐξῆλθον ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ Θεοῦ, δυνατόν νὰ εὐρίσκωνται εἰς κίνδυνον τοῦ ν' ἀποπλανηθῶσι, καὶ οὕτω δυνατόν νὰ ἔχωσιν ἀνάγκην καὶ τῆς ἐκ τῶν ἐναρέτων ἕξεων ἀσφαλείας, ἐκτὸς τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐνειργασμένης εἰς τὴν φύσιν αὐτῶν. Ἐκεῖνο δὲ τὸ ὅποῖον εἶναι αἷτιον τοῦ κινδύνου αὐτῶν, ἢ ἡ στέρησις τῆς ἀσφαλείας, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔλλειψις, τῆς ὁποίας ἡ φυσικὴ ἀναπλήρωσις εἶναι αἱ ἐνάρετοι ἕξεις. Καὶ ἐπειδὴ εἶναι φύσει ἱκανοὶ ν' ἀνυψῶνται καὶ νὰ προκόπτωσι διὰ παιδαγωγίας, εἶναι ἴσως ἀρμόδιον καὶ ἀναγκαῖον νὰ τεθῶσιν αὐτοὶ εἰς περιστάσεις πρὸς αὐτὴν ἀποβλεπούσας· εἰς περιστάσεις ἐπιτηδαιοτάτας νὰ παιδαγωγῶσιν αὐτοὺς, ὥστε νὰ προκόπτωσιν εἰς τὴν ἀρετὴν.

Πόσῳ δὲ μᾶλλον πρέπει νὰ ἰσχύῃ τοῦτο ὡς πρὸς ἐκείνους οἵτινες διέφθειραν τὰς ἑαυτῶν φύσεις, ἐξέπεσον ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῶν ὀρθότητος καὶ τῶν ὁποίων τὰ πάθη κατεστάθησαν ὑπερβολικὰ ἐξ ἐπανελημμένων παραβιάσεων

τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῶν συστάσεως; Ἀκέραια μὲν πλάσματα δυνατόν νὰ ἔχωσι βελτιώσεως χρείαν, πλάσματα δὲ διεφθαρμένα ἔχουσιν ἀνακαινίσεως χρείαν. Ἀγωγή καὶ σωφρονισμός παντὸς εἵδους καὶ βαθμοῦ πραότητος καὶ αὐστηρότητος πρὸς ἐκείνους μὲν εἶναι χρήσιμα, πρὸς τούτους δὲ ἀπολύτως ἀναγκαῖα. Πρὸς τούτους πρέπει νὰ ᾔηται ἀναγκαῖος ὁ σωφρονισμός, καὶ μάλιστα τοῦ αὐστηροτάτου εἵδους καὶ τοῦ μεγίστου βαθμοῦ, διὰ νὰ ἐξαλειφθῶσιν αἱ κακαί των ἑξεις· διὰ νὰ ἀνακτηθῇ ἡ πρώτη αὐτῶν ἰσχὺς ἐκ τῆς ἐγκρατείας, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἐξησθένησεν ἡ ἡδυπάθεια· νὰ ἐπανορθωθῇ καὶ νὰ μετατραπῇ μάλιστα εἰς ἕξιν ἡ ἠθικὴ ἀρχή, διὰ νὰ φθάσωσιν εἰς ἀσφαλῆ κατὰστασιν ἐναρέτου εὐδαιμονίας.

Τώρα δὲ, ὅστις ἐπιθυμῇ νὰ ἐξετάσῃ τὸ πρᾶγμα δύναται νὰ ἴδῃ, ὅτι ὁ παρὼν κόσμος εἶναι ἰδίως εὐάρμοστος νὰ ᾔηται παιδαγωγία πρὸς τοῦτον τὸν σκοπὸν, δι' ὅσους θέλουν νὰ ἐπιχειρήσωσι τὴν ἐπανόρθωσιν καὶ βελτίωσιν των. Διότι οἱ παντοῖοι πειρασμοί, οἵτινες περιστοιχίζουσιν ἡμᾶς, ἡ ἡμετέρα πεῖρα τῶν τεχνασμάτων τῆς κακίας, αἱ πολλαὶ ἡμῶν αὐτῶν πλάναι, ἡ μεγάλη διαφθορά τοῦ κόσμου, αἱ ἐκ ταύτης ἐπιφερόμεναι ἄπειροι ἀταξίαι, ἡ γνῶσις τοῦ πόνου καὶ τῆς θλίψεως, εἴτε διότι ἡμεῖς ἐπάθομεν αὐτὰ, εἴτε διότι εἶδομεν αὐτὰ εἰς ἄλλους· τὰ πράγματα ταῦτα, ἂν καὶ τινὰ ἐξ αὐτῶν δυνατόν τῶντι νὰ προξενήσωσιν ἄτοπα ἀποτελέσματα ἐπὶ τὴν διάνοιαν ἡμῶν, ὅταν ὁμῶς διασκεφθῶμεν ὡς πρέπει αὐτὰ τείνουσιν ἅπαντα εἰς τὸ νὰ μᾶς φέρωσι κατ' εὐθεΐαν εἰς σταθερὰν μετριοφροσύνην καὶ ἔλλογον ἦθος τὰ ὁποῖα ἀντίκεινται καὶ πρὸς τὴν ἀλόγιστον κουφόνοιαν, καὶ πρὸς τὴν ἀχαλίνωτον ἐκείνην αὐτογνωμοσύνην, καὶ σφοδρὰν ῥοπὴν τοῦ ν' ἀκολουθῶμεν τὴν παροῦσαν

ὀρεξιν, τὴν ὁποίαν δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ εἰς ἀπαιδεύ-
 τους διανοίας. Τοιαύτη δὲ πείρα, ὁποίαν ἡ παροῦσα κατάστα-
 σις παρέχει, περὶ τῆς ἀσθενείας τῆς ἡμετέρας φύσεως, περὶ
 τῆς ἀπεράντου παραφορᾶς τῶν ἀχαλινώτων παθῶν, περὶ τῆς
 δυνάμεως τὴν ὁποίαν ἔχει ἐφ' ἡμῶν ἓν Ἄπειρον Ὄν διὰ τῶν
 διαφόρων ἱκανοτήτων ἀθλιότητος, τὰς ὁποίας ἔδωκεν εἰς
 ἡμᾶς· ἐν συντόμῳ ἐκεῖνο τὸ εἶδος καὶ ὁ βαθμὸς τῆς πείρας,
 τὰ ὁποῖα ἡ παροῦσα κατάσταση παρέχει εἰς ἡμᾶς, ὅτι
 ἡ σύστασις τῆς φύσεως εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ ἐπιδέχεται
 τὸ δυνατόν, τὸν κίνδυνον, καὶ τὴν πραγματικὴν σύμβασιν
 τούτου, δηλαδὴ τοῦ νὰ χάσωσιν οἱ ἄνθρωποι τὴν ἀθωότητα
 καὶ εὐδαιμονίαν των, καὶ ν' ἀποκατασταθῶσι κακοὶ καὶ
 ἄθλιοι· ταῦτα ἔχουσι τάσιν τινὰ εἰς τὸ νὰ μᾶς δώσωσι
 πρακτικὴν περὶ τῶν πραγμάτων αἴσθησιν πολὺ διάφορον τῆς
 θεωρητικῆς ἀπλῶς γνώσεως ὅτι ὑποκείμεθα εἰς κακίαν, καὶ
 εἴμεθα ἐπιδεκτικοὶ ἀθλιότητος. Καὶ τίς οἶδε, ἐὰν ἡ ἀσφά-
 λεια τῶν ἠθικῶν πλασμάτων εἰς τὴν ὑψίστην καὶ εὐτακτο-
 τάτην κατάστασιν τῆς τελειότητος δὲν δύναται ἐν μέρει
 νὰ προέρχῃται ἐκ τούτου, ὅτι διεσχημάτισαν καὶ διὰ τῆς
 ἔξεως ἐνετύπωσαν ἐντὸς ἑαυτῶν τοιαύτην περὶ τῶν πραγμά-
 των αἴσθησιν, εἰς κατάστασιν τινὰ δοκιμασίας εὐρισκόμενα;
 Καὶ τὸ νὰ διέλθωμεν τὸν παρόντα κόσμον μετὰ τῆς ἠθι-
 κῆς ἐκείνης προσοχῆς, ἥτις εἶναι ἀναγκαία διὰ νὰ διάγωμεν
 ὀρθῶς, δυνατόν ν' ἀφήσῃ αἰωνίους ἐντυπώσεις τοῦ εἶδους
 τούτου ἐπὶ τὴν ἡμετέραν διάνοιαν. Ἀλλὰ διὰ νὰ λαλήσωμεν
 ὀλίγον τι εὐκρινέστερον, τὰ δελεάσματα τὰ εἰς τὸ κακὸν
 κινοῦντα ἡμᾶς, αἱ δυσκολίαι τοῦ νὰ ἐκπληρῶμεν τὰ ἡμέ-
 τερα καθήκοντα, τὸ ἀδύνατον νὰ πράττωμεν πάντοτε τὸ
 ὀρθὸν ἄνευ σκέψεως καὶ ἐπιμελείας, καὶ αἱ εὐκαιρίαι τὰς
 ὁποίας ἔχομεν ἢ φανταζόμεθα ὅτι ἔχομεν τοῦ ν' ἀποφεύ-

γωμεν τὰ δυσάρεστα ἢ ν' ἀπολαύωμεν τὰ εὐάρεστα διὰ
παρανόμων μέσων, ὅταν δὲν δυνάμεθα νὰ κατορθώσωμεν
ταῦτα ἢ οὐδαμῶς ἢ τοῦλάχιστον ὄχι τόσον εὐκόλως διὰ
νομίμων· ταῦτα τὰ πράγματα, τουτέστιν αἱ παγίδες καὶ
οἱ πειρασμοὶ τῆς κακίας ἀποκαθιστῶσι τὸν παρόντα κόσμον
ιδίως εὐάρμοστον νὰ ᾖ παιδαγωγία διὰ τοὺς ἐπιθυμοῦν-
τας νὰ διατηρήσωσι τὴν ἀκεραιότητά των, ἐπειδὴ ἀποκα-
θιστῶσι τὴν περίσκεψιν ἡμῶν, τὴν ἀπόφασιν, καὶ ἀπάρνησιν
τῶν ἡμετέρων παθῶν, ἀναγκαῖα εἰς κατόρθωσιν αὐτοῦ τοῦ
σκοποῦ. Καὶ ἡ ἄσκησις τοιαύτης ἰδιαιτέρας συννοίας, ἐπι-
τάσεως τῆς διανοίας, καὶ ἐγκρατείας εἰς τὴν πράξιν τῆς
ἀρετῆς, ἔχει ἐξ αὐτῆς τῆς συστάσεως τῆς ἡμετέρας φύσεως,
ιδιάζουσαν τάσιν εἰς διασχημάτισιν ἑξέων ἀρετῆς, ὡς ἐμ-
φαινουσῶν ὄχι μόνον πραγματικὴν, ἀλλὰ καὶ διηνεκεσέραν
καὶ ἐντονωτέραν ἄσκησιν τοῦ στοιχείου τῆς ἀρετῆς, ἥτοι
σταθερωτέραν καὶ ἰσχυροτέραν προσπάθειαν ἀρετῆς ἔργῳ δει-
κνυομένας. Οὕτως ἂν ὑποθέσωμεν ἄνθρωπόν τινα γνωρίζοντα
ὅτι εὐρίσκεται εἰς ἰδιαίτερον κίνδυνον, διὰ τινὰ καιρὸν, νὰ
πράξῃ τι κακὸν, τὸ ὁποῖον ὅμως ἔχει πλήρη ἀπόφασιν νὰ
μὴ πράξῃ. Ἡ συνεχὴς προσοχὴ καὶ προφύλαξις, διὰ νὰ ἐκ-
τελέσῃ τὴν ἀπόφασιν ταύτην, εἶναι συνεχὴς ἄσκησις τοῦ
ἔργου ἐκείνου τῆς ἀρετῆς κατὰ μέγαν βαθμὸν, τὸ ὁποῖον
ἔπρεπε νὰ ᾖ, καὶ ἴσως ἤθελεν εἶσθαι στιγμιαῖον καὶ
ἀσθενές, ἂν ἦτο καὶ ὁ πειρασμὸς τοιοῦτος. Εἶναι ἄτοπον
τῶντι τὸ νὰ λέγῃ τις, ὅτι ἡ αὐταπάρνησις εἶναι οὐσιῶδες
πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὐσέβειαν, ἤθελε δὲ εἶσθαι πλη-
σιέστερον εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἂν καὶ ὄχι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀλή-
θεια, ἐὰν ἔλεγεν ὅτι εἶναι οὐσιῶδες πρὸς τὴν παιδαγωγίαν
καὶ ἐπίδοσιν. Διότι ἂν καὶ πράξεις ὑλικῶς ἐνάρετοι, αἵτινες
δὲν περιέχουσιν οὐδὲν εἶδος δυσκολίας, ἀλλ' εἶναι ὅλως

σύμφωνοι πρὸς τὰς ἰδιαιτέρας κλίσεις, ἐνδέχεται ἴσως νὰ πραχθῶσιν ἐκ τούτων μόνων τῶν ἰδιαιτέρων κλίσεων, καὶ οὕτω δυνατόν νὰ μὴν ὑπάρχη τις ἄσκησις τοῦ στοιχείου τῆς ἀρετῆς, τουτέστι νὰ μὴν ἦναι ποσῶς ἐνάρετοι πράξεις· ἐξ ἐναντίας ὁμῶς ἐνδέχεται καὶ νὰ ἦναι ἄσκησις τοῦ στοιχείου ἐκείνου· καὶ ὅταν ἦναι τοιαῦται, τείνουσιν εἰς διασχημάτισιν καὶ ἐμπέδωσιν τῆς ἑξέως τῆς ἀρετῆς. Ἀλλ' ὅταν ἡ ἄσκησις τῆς ἐναρέτου ἀρχῆς ἦναι διαρκεστέρα, συχνότερα, καὶ ἐντονωτέρα, ὅπως ἀναγκαίως συμβαίνει ἐπὶ παριστάσεων κινδύνου, πειρασμοῦ, καὶ δυσκολίας, παντὸς εἵδους καὶ παντὸς βαθμοῦ, ἡ τάσις αὕτη αὐξάνει ἀναλόγως, καὶ ἡ ἐπακολουθοῦσα ἑξίς γίνεται στερεωτέρα.

Τοῦτο ἀναντιρρήτως ἰσχύει μέχρι τινός, ἀλλ' ἕως ποῦ δυνατόν νὰ ἰσχύῃ, ἀγνοῶ. Οὔτε αἱ διανοητικαὶ ἡμῶν δυνάμεις, οὔτε ἡ τοῦ σώματος ἰσχύς, δύνανται ν' αὐξηθῶσιν ὑπεράνω τοῦ τοιούτου βαθμοῦ· ἀμφότεραι δὲ δυνατόν νὰ ἐπιταθῶσιν ὑπὲρ τὸ δέον. Δυνατόν δὲ καὶ περὶ τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος νὰ ὑπάρχη τι ἀνάλογον πρὸς τοῦτο, τὸ ὅποῖον ἦναι σχεδὸν ἀνάξιον λόγου. Ἐμνημόνευσα δὲ τοῦτο μόνον διὰ νὰ μὴν ἐπέλθῃ εἰς τὸν λογισμόν τινος, ὅχι ὡς ἐξαίρεσις τῶν προειρημένων παρατηρήσεων, τὸ ὅποῖον εἶναι ἴσως, ἀλλ' ὡς ἀνασκευὴ αὐτῶν, τὸ ὅποῖον δὲν εἶναι βέβαια· δυνατόν δὲ νὰ ὑπάρχωσι διάφοροι ἄλλων ἐξαιρέσεις. Παρατηρήσεις τοῦ εἵδους τούτου δὲν δύνανται νὰ ὑποτεθῶσιν ὡς ἰσχύουσαι λεπτομερῶς, καὶ εἰς πᾶν παράδειγμα. Ἀρκεῖ δὲ ὅτι ἰσχύουσιν εἰς τὰ πλεῖστα. Αὗται δὲ φανερῶς ἰσχύουσι τοσοῦτον, ὥστε ἐξ αὐτῶν δύναται τις εὐκρινῶς νὰ ἴδῃ πᾶν τὸ δι' αὐτῶν σκοπούμενον, ὅτι, δηλαδή, ὁ παρῶν κόσμος εἶναι ἰδίως εὐάρμοστος νὰ ἦναι παιδαγωγία πρὸς ἐπίδοσιν ἡμῶν εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὐσέβειαν· κατὰ τὴν αὐ-

τὴν ἐννοιαν, καθὼς ἐπιστῆμαί τινες, ἀπαιτοῦσαι καὶ προση-
λόνουσαι τὴν προσοχὴν, ὅχι βέβαια τῶν μὴ θελόντων,
ἀλλὰ τῶν θελόντων ν' ἀσχοληθῶσιν εἰς αὐτάς, εἶναι εὐάρ-
μοστοι νὰ διασχηματίσωσιν ἕξεις προσοχῆς.

Τῶνόντι ἡ παροῦσα κατάστασις ἀποβαίνει πραγματικῶς
εἰς τοὺς πλείστους ἀνθρώπους παιδαγωγία ὅχι ἀρετῆς,
ἀλλὰ τὸ ἐναντίον μάλιστα, παιδαγωγία κακίας. Καὶ ἡ
διαφθορὰ τοῦ κόσμου εἶναι, κατὰ διαφόρους τρόπους,
ὁ μέγας πειρασμός, ὁ ἀποκαθιστῶν αὐτὸν κατάστασιν
ἐναρέτου παιδαγωγίας, καθ' ὃν εἶναι βαθμὸν, εἰς ἐναρέτους
ἀνθρώπους. Ποῖος δὲ ὅλος ὁ σκοπός, καὶ τίς ἡ χρεια νὰ τε-
θῶσιν οἱ ἄνθρωποι εἰς τοιαύτην κατάστασιν ὡς τὴν παροῦσαν,
δὲν ἀντιποιούμεθα νὰ τὸ ἐξηγήσωμεν. Ἐκεῖνο τὸ ὑποῖον
ἐν τῷ μέσῳ τῆς γενικῆς διαφθορᾶς ἀναφαίνεται, εἶναι, ὅτι
ὑπάρχουσί τινες, οἱ ὅποιοι ἔχοντες ἐκτὸς ἑαυτῶν στοιχεῖον
ἐπανορθώσεως καὶ ἀναρρώσεως, προσέχουσι καὶ πείθονται
εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς θρησκείας, εἴτε
περισσότερον εἴτε ὀλιγώτερον σαφεῖς ἢ ἀσαφεῖς χορηγοῦνται
εἰς αὐτούς· καὶ ὅτι ὁ παρὼν κόσμος εἶναι ὅχι μόνον ἄσκησις
ἀρετῆς ὡς πρὸς τούτους τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' ἄσκησις αὐτῆς
κατὰ τρόπους καὶ βαθμοὺς ἰδίως ἐπιτηδεῖους νὰ αὐξάνωσιν
αὐτήν· ἐπιτηδεῖους νὰ τὴν αὐξάνωσι, κατὰ τινας λόγους, καὶ
περισσότερον μάλιστα παρ' ὅ,τι ἤθελεν αὐξάνει αὐτήν ἄσκησις
ἀπαιτουμένη εἰς κοινωνίαν ἐντελῶς ἐνάρετον, ἢ εἰς κοινωνίαν
ἐπίσης ἀτελοῦς ἀρετῆς ὡς εἶναι αὐτοί. Ἀλλ' ὅτι ὁ παρὼν
κόσμος δὲν γίνεται πραγματικῶς ἠθικῆς παιδαγωγίας
κατάστασις εἰς πολλοὺς, καὶ μάλιστα οὐδὲ εἰς τοὺς πλείστους,
τουτέστιν ὅτι δὲν ἐπιδίδουσιν ἥτοι δὲν γίνονται ἐναρετώ-
τεροι εἰς αὐτὸν, τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἐπαναγάγῃ τις ὡς
ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι δὲν ὠρίσθη εἰς ἠθικὴν παιδαγωγίαν,

ὅστις παρατηρεῖ καὶ ὅπως οὖν τὴν ἀναλογίαν τῆς φύσεως. Διότι ἐκ τῶν πολυαρίθμων σπερμάτων φυτῶν καὶ ζώων, τὰ ὅποια εἶναι πρόσφορα νὰ ἐπιδώσωσιν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν φυσικῆς ὀριμότητος καὶ τελειότητος, καὶ διαχειρίζονται πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, δὲν βλέπομεν ἴσως οὐδὲ ἐν ἑξ ἑνὸς ἑκατομμυρίου ἐπιτυχχάνον πραγματικῶς· τὸ πλεῖστον μέρος αὐτῶν ἀπομαραίνονται πρὶν ἐπιδώσωσιν ἕως εἰς αὐτὸν τὸν βαθμὸν, καὶ φαίνονται ὅτι καταστρέφονται παντάπασιν. Οὐδεὶς ὁμῶς, ὅστις δὲν ἀρνεῖται πάντα τὰ τελικὰ αἷτια, θέλει ἀρνηθῆ ὅτι ἐκεῖνα τὰ σπέρματα καὶ τὰ ζῶα, τὰ ὅποια φθάνουσιν εἰς ἐκεῖνον τὸν βαθμὸν τῆς ὀριμότητος καὶ τελειότητος, πληροῦσι τὸν σκοπὸν πρὸς τὸν ὅποιον ἀληθῶς ὀρίσθησαν ὑπὸ τῆς φύσεως· καὶ ἐπομένως ὅτι ἡ φύσις ὤρισεν αὐτὰ πρὸς τοιαύτην τελειότητα. Δὲν δύναμαι δὲ νὰ παρασιωπήσω, ἂν καὶ τοῦτο δὲν συντελεῖ πρὸς τὸν παρόντα σκοπὸν, ὅτι ἡ ὄψις τοιαύτης ἐκπληκτικῆς φθορᾶς εἰς τὴν φύσιν, ὡς πρὸς τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα ταῦτα, προξενουμένης ὑπὸ ἀλλοτρίων αἰτιῶν, εἶναι πρὸς ἡμᾶς ἐπίσης ἀνεξήγητον, καθὼς καὶ τὸ πολὺ φρικωδέστερον, ὁ παρὼν καὶ μέλλων ὄλεθρος τοσούτων ἠθικῶν ὄντων ὁ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων προξενούμενος, δηλαδὴ ὑπὸ τῆς κακίας.

Καθ' ὅλης δὲ ταύτης τῆς ιδέας τῆς ἠθικῆς παιδαγωγίας ἐνδέχεται νὰ ἀντεῖπῃ τις, καὶ κατ' ἄλλον τρόπον, ὅτι καθόσον ἡ διαγωγή ἢ ὑλικῶς ἐνάρετος πηγάζει ἐξ ἐλπίδος καὶ φόβου, κατὰ τοσοῦτον εἶναι μόνον περιποίησις καὶ ἐνίσχυσις τῆς φιλαυτίας. Ἀλλὰ τὸ πράττειν ὅ,τι προστάττει ὁ Θεός, διότι ὁ Θεὸς προστάττει αὐτὸ, εἶναι ὑπακοή, καίτοι πηγάζουσα ἐξ ἐλπίδος καὶ φόβου. Καὶ τοιαύτης ὑπακοῆς συνέχεια θέλει διασχηματίσει ἑξῆς αὐτῆς· καὶ σταθερὰ τήρησις τῆς ἀληθείας, καὶ δικαιοσύνης, καὶ τῆς ἀγάπης δύ-

ναται νὰ σχηματίσῃ ἑξεῖς εὐκρινεῖς τῶν ἀρετῶν τούτων, καὶ θέλει βεβαίως διασχηματίσει ἑξεῖς ἐγκρατείας, καὶ ἀπαρνήσεως τῶν ἐπιθυμιῶν ἡμῶν, ὅσάκις ἀπαιτεῖ τοῦτο ἡ ἀλήθεια, ἡ δικαιοσύνη, καὶ ἡ ἀγάπη. Οὐδὲ ὑπάρχει τις βάσις διὰ τὴν μεγάλην ταύτην λεπτολογίαν, καθ' ἣν ἐπιτηδεύονται τινες νὰ κάμνωσι διάκρισιν εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, διὰ νὰ ἐξευτελίσωσι πᾶσαν θρησκείαν ἐξ ἐλπίδος ἢ φόβου προερχομένην. Διότι ἀλήθεια, δικαιοσύνη, καὶ ἀγάπη, εὐλάβεια πρὸς τὸν Θεόν, καὶ φροντὶς περὶ τοῦ ἡμετέρου συμφέροντος, ὅχι μόνον συμπίπτουσι πρὸς ἄλληλα καὶ τὰ τρία ταῦτα εἶδη τῶν ἀρετῶν, ἀλλὰ καὶ ἕκαστον αὐτῶν εἶναι καθ' ἑαυτὸ ὀρθὸν καὶ φυσικὸν ἐλατήριον ἢ ἀρχὴ πράξεως. Καὶ ὅστις ἀρχίζῃ βίον ἀγαθὸν κινούμενος ὑπὸ οἰουδήποτε τούτων, καὶ ἐμμένῃ εἰς αὐτὸν, καθὼς ἔχει ἤδη κατὰ τινὰ βαθμὸν τὸν χαρακτῆρα ἐκεῖνον, ὅστις συνάδει πρὸς τὴν σύστασιν τῆς φύσεως καθὸ ἠθικὴν, καὶ πρὸς τὴν σχέσιν τὴν ὁποῖαν ἔχει πρὸς ἡμᾶς ὁ Θεὸς καθὸ κυβερνήτης αὐτῆς, οὕτω καὶ θέλει ἀφεύκτως προοδεύει εἰς αὐτὸν καθ' ἑκάστην καὶ ἐπομένως θέλει ἀφεύκτως ἀπολαύσει τὴν εὐδαιμονίαν ἐκείνην, τὴν ὁποῖαν αὕτη ἡ σύστασις καὶ αὕτη ἡ σχέσις ἀναγκαίως ὑποθέτουσι συνδεδεμένην μὲ τὸν χαρακτῆρα ἐκεῖνον.

Αἱ διάφοροι αὗται παρατηρήσεις περὶ τῆς πρακτικῆς ἀρχῆς τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ὑπακοῆς εἰς τὰς ἐντολάς τοῦ Θεοῦ, ἐφαρμόζονται εἰς τὴν παθητικὴν ὑποταγὴν ἢ ἀφοσίωσιν εἰς τὸ θέλημα Αὐτοῦ· τὸ ὁποῖον εἶναι ἄλλο οὐσιῶδες μέρος τοῦ ὀρθοῦ χαρακτῆρος, συνδεδεμένον μὲ τὸ πρῶτον, καὶ πρὸς τὸ ὁποῖον εἶναι τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν νὰ διασχηματίσωμεν ἑαυτούς.

Δυνατὸν δὲ νὰ φαντασθῇ τις, ὅτι θλίψεις μόνον δύναται νὰ δώσωσιν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀρετὴν ταύτην, ἢ ν' ἀ-

παιτήσωσιν αὐτήν· ὅτι δὲν δύναται νὰ ἔχῃ οὐδεμίαν ἀναφορὰν πρὸς κατὰστασιν ἐντελοῦς εὐδαιμονίας, μηδὲ νὰ ᾔῃ ποσῶς ἀναγκαῖα νὰ μᾶς προπαρασκευάσῃ πρὸς αὐτήν· ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ πεῖρα, ἥτις μᾶς κάμνει νὰ σκεπτόμεθα οὕτω. Καὶ ἡ εὐημερία αὐτῇ, ἐνόσφ τι ποθεινὸν ὑποτιθέμενον δὲν εἶναι ἡμέτερον, γεννᾷ παραφόρους καὶ ἀπεριορίστους λογισμούς. Ἡ φαντασία εἶναι καὶ αὐτὴ ὅλως δυσαρесκείας πηγή, καθὼς καὶ πᾶν ἄλλο πρᾶγμα τῆς ἐξωτερικῆς ἡμῶν κατὰστασεως. Εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ οὐδεμία χώρα ὑπομονῆς, ὅταν δὲν ὑπάρξῃ πλέον θλίψις· ἀλλ' ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχῃ χρεῖα ἥθους τινὸς διανοίας, τὸ ὁποῖον διαπλάττεται ὑπὸ τῆς ὑπομονῆς. Διότι, ἂν καὶ ἡ φιλαυτία, ὡς πρακτικὴ μόνον ἀρχὴ θεωρουμένη κινουσα ἡμᾶς εἰς τὸ θηρεύειν τὸ κύριον ἡμῶν συμφέρον, δὲν δύναται εἰμὴ νὰ συμπίπτῃ πάντοτε μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ὑπακοῆς εἰς τοῦ Θεοῦ τὰς ἐντολάς, ὅταν ἐννοῇται ὀρθῶς τὸ ἡμέτερον συμφέρον· καθότι ἡ ὑπακοὴ αὕτη, καὶ ἡ θήρευσις τοῦ ἰδίου ἡμῶν κυρίου συμφέροντος, πρέπει κατὰ πᾶσαν περίπτωσιν, νὰ ᾔῃ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα· δύναταί τις ὅμως ν' ἀμφιβάλλῃ, ἐὰν ἡ φιλαυτία, θεωρουμένη ἀπλῶς ὡς ἐπιθυμία τοῦ ἰδίου ἡμῶν συμφέροντος ἥτοι εὐδαιμονίας, δύναται ἐκ τῆς ἑαυτῆς φύσεως νὰ ᾔῃ οὕτως ἀπόλυτος καὶ ὁμοιομόρφως συνάδουσα μὲ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, πλειότερόν τι παρ' ὅσον δύναται νὰ πράττῃ τοῦτο ἰδιαιτέρα τις πάθησις· (1) συνάδουσα τοιοιυτοτρόπως, ὥστε νὰ μὴν ὑπόκειται νὰ διεγερθῇ εἰς περιστάσεις καὶ κατὰ βαθμοὺς τοιούτους, καθ' οὓς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐκπληρωθῇ συμφώνως πρὸς τῶν πραγμάτων τὴν σύστασιν ἢ πρὸς τὰς θείας διατάξεις. Ὡστε ἔξεις ἀφοσιώσεως δυνατὸν, διὰ τὸν λόγον τοῦτον, νὰ ᾔῃ ἀναγκαῖαι εἰς

(1) Σελ. 99.

πάντα τὰ πλάσματα· ἔξεις, λέγω, σημαίνουσαι ὅ,τι σχηματίζεται ὑπὸ χρήσεως. Ἐν γένει ὁμῶς εἶναι προφανές, ὅτι καὶ ἡ φιλαυτία καὶ ἰδιαίτεραι παθήσεις τῶν ἀνθρωπίνων πλασμάτων, θεωρούμεναι μόνον ὡς παθητικὰ αἰσθήματα, διαστρέφουσι καὶ διασπαράττουσι τὴν διάνοιαν, καὶ διὰ τοῦτο ἔχουσι χρεῖαν παιδαγωγίας. Τώρα δὲ, ἀπάρνησις τῶν ἰδιαιτέρων ἐκείνων παθήσεων, εἰς σειρὰν πρακτικῆς ἀρετῆς καὶ ὑπακοῆς εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἔχει τάσιν εἰς τὸ νὰ μετριάζῃ τὰς παθήσεις ταύτας, καὶ φαίνεται ὅτι ἔχει τάσιν τινὰ καὶ εἰς τὸ νὰ ἐθίζῃ τὴν διάνοιαν νὰ ἡσυχάζῃ καὶ νὰ ἀρκῆται εἰς ἐκεῖνον τὸν βαθμὸν τῆς εὐδαιμονίας, τὸν εἰς ἡμᾶς ἀποκληρωθέντα, τουτέστι, νὰ μετριάζῃ τὴν φιλαυτίαν. Ἀλλ' ἡ προσήκουσα παιδαγωγία πρὸς ἀφοσίωσιν εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ θλίψις. Διότι διαγωγή, πρέπουσα ὑπὸ τὴν δοκιμασίαν ἐκείνην, ὅτε συνελθόντες εἰς ἑαυτοὺς θεωροῦμεν αὐτὴν ὅπως ἡ θρησκεία διδάσκει νὰ τὴν θεωρῶμεν, ὡς ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ Θεοῦ ἐρχομένην, δεχόμεθα δὲ αὐτὴν ὡς ὑπ' αὐτοῦ ὀριζομένην, ἢ ὡς ὅ,τι ἠυδόκησε νὰ συγχωρήσῃ εἰς τὸν κόσμον του καὶ ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν του· τοῦτο θέλει ἐθίσει τὴν διάνοιαν εἰς πρέπουσαν ὑποταγὴν· καὶ τοιαύτη ὑποταγὴ ὁμοῦ μὲ τὴν πρακτικὴν ἀρχὴν τῆς ὑπακοῆς συγκροτοῦσιν ἐντὸς ἡμῶν τὸ ἦθος καὶ τὸν χαρακτῆρα τὰ πρὸς τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ ἀντιστοιχοῦντα, καὶ τὰ ἀπολύτως εἰς τὴν κατάστασιν ἡμῶν ἀνήκοντα, ὡς ἐξηρητημένων πλασμάτων. Οὐδὲ δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι τοῦτο εἶναι καταδάμασις μόνον τῆς διανοίας εἰς ὑποταγὴν πρὸς ἀπλὴν δύναμιν· διότι ἀπλῆ δύναμις δυνατὸν νὰ ᾔῃαι τυχαία καὶ ἐπισφαλὴς, καὶ ἡρπασμένη· ἀλλ' εἶναι διάπλασις ἐντὸς ἡμῶν ἡθους ἀφοσιώσεως εἰς τὴν ἔννομον αὐτοῦ ἐξουσίαν, ὅστις εἶναι φύσει Ὑπατος πάντων.

Τέλος δὲ πάντων, τοιοῦτος χαρακτήρ καὶ τοιαῦται προ-
 παρασκευαὶ εἶναι ἀναγκαῖαι πρὸς ὥριμον κατάστασιν ζωῆς
 εἰς τὸν παρόντα κόσμον, ὁποίας μόνῃ ἡ φύσις δὲν χορηγεῖ
 κατ' οὐδένα τρόπον· ἀνέθεσε δὲ εἰς ἡμᾶς κατὰ μέγα μέρος
 τὴν φροντίδα τοῦ ν' ἀποκτήσωμεν αὐτὰ, προβαίνοντες ἐκ τοῦ
 ἑνὸς εἰς τὸν ἄλλον σταθμὸν τῆς ζωῆς, ἐκ τῆς νηπιότητος
 εἰς τὴν ὥριμον ἡλικίαν. Ἀνέθεσε δὲ ταῦτα εἰς ἡμᾶς, χορη-
 γήσασα ἱκανότητος τοῦ πράττειν τοῦτο, καὶ θέσασα ἡμᾶς,
 ἀπὸ τῆς πρώτης ἀρχῆς τῆς ζωῆς, εἰς κατάστασιν πρὸς αὐτὸ
 ἀρμοδίαν. Καὶ αὕτη εἶναι γενικὴ ἀναλογία πρὸς τὴν κα-
 τάστασιν ἡμῶν εἰς τὸν παρόντα κόσμον, ὡς εὕρισκομένων
 εἰς κατάστασιν ἠθικῆς παιδαγωγίας πρὸς ἄλλον. Μάταιον
 λοιπὸν εἶναι τὸ ν' ἀντιλέγῃ τις κατὰ τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ,
 ὅτι ἡ παροῦσα ζωὴ εἶναι ὠρισμένη πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον,
 ὅτι ὅλοι οἱ μόχθοι καὶ οἱ κίνδυνοι οἱ ἀναποφεύκτως συνο-
 δεύοντες τοιαύτην παιδαγωγίαν ἐδύναντο νὰ ἐκλείψωσιν,
 ἐὰν ἐπλαττόμεθα διὰ μιᾶς ὁποῖοι ἐμέλλομεν νὰ ᾔμεθα·
 διότι γνωρίζομεν ἐκ πείρας, ὅτι τὸ ποῖοι ἐμέλλομεν νὰ
 ᾔμεθα ἔπρεπε νὰ ᾔῃαι ἀποτέλεσμα τοῦ τί ἠθέλομεν πρά-
 ξει· καὶ ὅτι ἡ γενικὴ διοίκησις τῆς φύσεως εἶναι, ὅχι νὰ
 μᾶς ἀπαλλάξῃ μόχθων ἢ κινδύνων, ἀλλὰ νὰ μᾶς κατα-
 στήσῃ ἱκανοὺς νὰ διερχώμεθα αὐτοὺς, καὶ ν' ἀναθέσῃ εἰς
 ἡμᾶς τὸ ἔργον τοῦτο. Ἀποκτήσεις τῆς ἰδίας ἡμῶν πείρας
 καὶ ἑξέων εἶναι ἡ φυσικὴ ἀναπλήρωσις τῶν ἡμετέρων ἐλ-
 λείψεων, καὶ ἀσφάλεια κατὰ τῶν ἡμετέρων κινδύνων· κα-
 θότι εἶναι προφανῶς ἐπίσης φυσικὸν νὰ καταγινώμεθα εἰς
 ἀπόκτησιν τῶν ἱκανότητων, καθὼς καὶ εἰς ἀπόκτησιν τῶν
 ἐξωτερικῶν πραγμάτων, τῶν ὁποίων ἔχομεν χρεῖαν. Ἰδίως
 δὲ εἶναι ἐπίσης φανερὸς γενικὸς νόμος τῆς φύσεως νὰ σχη-
 ματίζωμεν καὶ νὰ καλλιεργῶμεν, χάριν τοῦ προσκαίρου

ἡμῶν συμφέροντος, πρακτικὰς ἀρχὰς ἐντὸς ἡμῶν, διὰ προσοχῆς, χρήσεως, καὶ παιδαγωγίας, καθὼς καὶ οἷοςδήποτε ἄλλος νόμος φυσικός· κυρίως δὲ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλην ἔπειτα τὴν σειρὰν αὐτῆς. Μένει δὲ εἰς τὴν ἡμετέραν προαίρεσιν, ἢ νὰ προκόπτωμεν καὶ νὰ βελτιώωμεν τὴν κατάστασιν ἡμῶν, ἢ ἐν ἐλλείψει τοιαύτης προκοπῆς, νὰ μένωμεν ἐνδεδεῖς καὶ ἄθλιοι. Ὅθεν εἶναι ἐντελῶς πιστευτὸν, κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς φύσεως, ὅτι τὸ αὐτὸ δυνατόν νὰ συμβῇ εἰς ἡμᾶς καὶ ὡς πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν μελλούσης καταστάσεως καὶ τὴν πρὸς αὐτὴν ἀναγκαίαν προπαρασκευήν.

Ἐπάρχει δὲ καὶ τρίτον τι πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον φαίνεται ἴσως ὑπονοούμενον εἰς τὴν ιδέαν ταύτην τοῦ ὅτι ὁ παρὼν κόσμος εἶναι κατάστασις δοκιμασίας· τουτέστιν, ὅτι εἶναι θέατρον πράξεως, ὅπου φανερόνονται τῶν ἀνθρώπων οἱ χαρακτῆρες, ἀναφορικῶς πρὸς μέλλοντα κόσμον, ὃχι βεβαίως εἰς τὸν παγγνώστην Δημιουργόν, ἀλλ' εἰς τὴν κτίσιν αὐτοῦ ἢ εἰς μέρος αὐτῆς. Τοῦτο δυνατόν ἴσως νὰ ᾔῃ μόνον συνέπεια τοῦ ὅτι εἴμεθα εἰς κατάστασιν δοκιμασίας κατὰ τὰς ἄλλας ἐπόψεις. Καὶ ὅμως δὲν εἶναι ἀδύνατον ὅτι τὸ νὰ δεικνύωσιν οἱ ἄνθρωποι καὶ νὰ κάμνωσι φανερὸν τί εἶναι ἐντὸς τῆς καρδίας των, ὁποῖος ὁ ἀληθὴς χαρακτήρ των, ἐνδέχεται νὰ ἔχῃ ἀναφορὰν πρὸς μέλλουσαν ζωὴν κατὰ τρόπους ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς· ιδίως δὲ ἐνδέχεται τοῦτο νὰ ᾔῃ μέσον, (διότι ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως δὲν φαίνεται νὰ πράττῃ τι ἄνευ μέσων,) μέσον τοῦ νὰ διατεθῶσιν οἱ ἄνθρωποι συμφώνως πρὸς τοὺς ἑαυτῶν χαρακτῆρας, καὶ τοῦ νὰ γνωρισθῇ εἰς τὴν κτίσιν, ὡς διὰ παραδείγματος, ὅτι αὐτοὶ διετέθησαν οὕτω. Ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ προχωρήσωμεν εἰς ἐξηγήσεις κατ' εἰκασίαν, δυνάμεθα νὰ κάμωμεν μνείαν

μόνον, ὅτι ἡ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀνθρώπων φανέρωσις συντελεῖ τὰ μέγιστα, κατὰ διαφόρους τρόπους, εἰς τὴν ἐξακολουθήσιν μεγάλου μέρους τῆς γενικῆς ἐκείνης πορείας τῆς φύσεως ἀναφορικῶς πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἥτις ὑπόκειται εἰς τὴν ὄψιν ἡμῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος. Εἰς ταῦτα δὲ θέλω προσθέσει μόνον, ὅτι δοκιμασία κατ' ἀμφοτέρας τὰς ἐννοίας ταύτας, καθὼς καὶ κατ' ἐκείνην καθ' ἣν ἐπραγματεύθημεν αὐτὴν εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, ὑπονοεῖται εἰς τὴν ἠθικὴν κυβέρνησιν· καθότι ἐκ τῆς διαγωγῆς τῶν ἀνθρώπων ὑπ' αὐτὴν, οἱ χαρακτῆρες αὐτῶν ἀδύνατον νὰ μὴ φανερόντωνται, καὶ, ἐὰν διάγωσιν ὀρθῶς, ἀδύνατον νὰ μὴ βελτιόνωνται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 5'.

Εξέτασις τοῦ δόγματος τοῦ περὶ Εἰμαρμένης, θεωρουμένου ὡς ἐπενεργοῦντος εἰς τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων.

Δι' ὅλης τῆς προηγηθείσης πραγματείας φαίνεται ὅτι ἡ κατάστασις τῶν ἀνθρώπων, ὡς κατοίκων τούτου μόνου τοῦ κόσμου θεωρουμένων, καὶ ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν ὄντων τοῦ Θεοῦ τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν ἐκ πείρας, εἶναι πολὺ ἀνάλογος πρὸς τὴν κατάστασιν ἡμῶν ὡς πρὸς ἄλλον κόσμον διωρισμένων, ἥτοι τὴν ὁποίαν θέλομεν ἔχει ὑπὸ τὴν μετὰ ταῦτα κυβέρνησιν, τὴν ὑπὸ τῆς θρησκείας διδασκομένην. Ἐὰν λοιπόν τις ἰσχυρισθῇ, ὡς πρέπει βεβαίως νὰ πράξῃ ὁ τὴν Εἰμαρμένην πρεσβεύων, ὅτι τὸ περὶ καθολικῆς ἀνάγκης δόγμα συμβιβάζεται μὲ τὴν προτέραν κυβέρνησιν, ἀμέσως ἀναφέεται κατ' ἀναλογίαν τὸ ζήτημα τοῦτο· ἐὰν οὗτος δὲν

πρέπει νὰ παραδεχθῇ ὅτι συμβιβάζεται καὶ μὲ τὴν μετὰ ταῦτα, τουτέστι, μὲ τὸ σύστημα αὐτὸ τῆς θρησκείας, καὶ τὴν ταύτης ἀπόδειξιν. Παρατηρεῖ δὲ ὁ ἀναγνώστης, ὅτι τὸ προκείμενον ζήτημα δὲν εἶναι ἀπόλυτον, ἐὰν τὸ περὶ εἰμαρμένης δόγμα συμβιβάζεται μὲ τὴν θρησκείαν· ἀλλ' ὑποθετικόν, ἐὰν, ὑποτεθέντος ὅτι συμβιβάζεται μὲ τῆς φύσεως τὴν σύστασιν, δὲν συμβιβάζεται ὡσαύτως καὶ μὲ τὴν θρησκείαν· ἢ ποίαν πρόφασιν ἔχει ὁ τὴν εἰμαρμένην δοξάζων, (ὅχι ἄλλος παρὰ ὁ τοιοῦτος) νὰ συμπεραίνει ἐκ τῆς δοξασίας του, ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ τοιοῦτον πρᾶγμα ὅποιον ἡ θρησκεία; Καθὼς δὲ εὐκόλως, φοβοῦμαι, θέλει φανῇ ἡ σύγχυσις καὶ ἡ ἀσάφεια, αἱ ἀναποφεύκτως ἐγείρομεναι, ὅταν τις συλλογίζεται ἐπὶ ὑποθέσεως τοσοῦτον ἀτόπου, ὅσον εἶναι ἡ τῆς καθολικῆς ἀνάγκης, οὕτως ἐλπίζω, καὶ εὐκόλως θέλει συγχωρηθῇ.

Ἀλλ' ἐπειδὴ μέχρι τοῦδε ἐλήφθη ὡς ὁμολογούμενον, ὡς πρᾶγμα ἀποδεδειγμένον, ὅτι ὑπάρχει νοερὸς Δημιουργὸς τῆς φύσεως ἥτοι φυσικὸς κυβερνήτης τοῦ κόσμου· καὶ ἐπειδὴ δυνατόν νὰ γείνῃ ἔνστασις ἐναντίον τῆς ἀποδείξεως τούτου, ἐκ τοῦ δόγματος τῆς καθολικῆς ἀνάγκης, καθότι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ τοιαύτη ἀνάγκη καθ' ἑαυτὴν θέλει ἐξηγήσει τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν διατήρησιν ὅλων τῶν πραγμάτων· ἀπαιτεῖται βεβαίως ν' ἀπαντήσωμεν εὐκρινῶς πρὸς τὴν ἔνστασιν ταύτην· ἥτοι νὰ δειχθῇ ὅτι ἡ εἰμαρμένη, εὐσυμβιβαστος ὑποτεθεῖσα πρὸς ὅ,τι βεβαίως γνωρίζομεν ἐκ πείρας, δὲν καταστρέφει τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι ὑπάρχει νοερὸς Δημιουργὸς καὶ Κυβερνήτης τῆς φύσεως, πρὶν προβῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν, ἐὰν καταστρέφῃ τὴν ἀπόδειξιν ὅτι ὑπάρχει ἠθικὸς κυβερνήτης αὐτῆς, ἢ ὅτι ἡμεῖς εἴμεθα εἰς κατάστασιν θρησκευτικὴν.

Τώρα λοιπόν, ὅτε ὁ τὴν εἰμαρμένην πρεσβεύων λέγει,
 ὅτι ὅλη τῆς φύσεως ἡ σύστασις, καὶ ὅλαι τῶν ἀνθρώπων
 αἱ πράξεις, καὶ πᾶν πρᾶγμα, καὶ πᾶς τρόπος, καὶ πᾶσα πε-
 ρίστασις παντὸς πράγματος, εἶναι ἀναγκαῖα, καὶ ἦτον ἀδύ-
 νατον νὰ γείνωσιν ἄλλως, παρατηρητέον ὅτι ἡ ἀνάγκη αὕτη
 δὲν ἀποκλείει βούλευσιν, προαίρεσιν, προτίμησιν καὶ τὸ
 ἐνεργεῖν ἐκ τινων ἀρχῶν καὶ πρὸς τινας σκοπούς· ἐπειδὴ
 ταῦτα πάντα εἶναι γνωστὰ ἐξ ἀναμφιλέκτου πείρας, ὑπὸ
 πάντων ὁμολογούμενα, καὶ τὰ ὅποια πᾶς ἄνθρωπος δύνα-
 ται κατὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ συναισθανθῇ ἐν ἑαυτῷ. Καὶ
 ἐντεῦθεν ἔπεται ὅτι ἡ ἀνάγκη, μόνη καὶ καθ' ἑαυτὴν, δὲν
 ἐξηγεῖ οὐδαμῶς τὴν σύστασιν τῆς φύσεως, οὐδὲ πῶς συνέβη
 τὰ πράγματα νὰ ᾔηται καὶ νὰ διαμένωσιν ὅποια εἶναι·
 ἀλλ' ἐξηγοῦσι μόνον ταύτην τὴν περίστασιν περὶ τῆς ἀρ-
 χῆς αὐτῶν καὶ τῆς διαμονῆς, τουτέστιν ὅτι δὲν ἠδύναντο
 νὰ ᾔηται ἄλλως παρ' ὅπως εἶναι καὶ ᾔσαν. Τὸ νὰ εἴπῃ τις,
 ὅτι πᾶν πρᾶγμα εἶναι κατ' ἀνάγκην φύσεως, τοῦτο δὲν εἶ-
 ναι ἀπάντησις πρὸς τὸ ζήτημα, ἐὰν ὁ κόσμος ἔγεινε τοιοῦ-
 τος ὅποῖος εἶναι ἐκ νοεροῦ τινος Δημιουργοῦ, οὕτω σχημα-
 τίσαντος αὐτόν, ἢ ὅχι· ἀλλ' εἶναι ἀπάντησις πρὸς ἄλλο
 πάντῃ διάφορον ζήτημα τὸ, Ἐὰν ἔγεινε τοιοῦτος, ὅποῖος εἶ-
 ναι, κατὰ τὸν τρόπον τὸν λεγόμενον ἀναγκαῖον ἢ κατὰ
 τὸν τρόπον τὸν λεγόμενον ἐλεύθερον. Διότι ἄς ὑποτεθῇ πρὸς
 τούτοις, ὅτι δύο ἄνθρωποι, ὁ μὲν πρεσβεύων τὴν εἰμαρμένην,
 ὁ δὲ διατηρῶν ἐν ἑαυτῷ τὴν φυσικὴν περὶ τῶν πραγμάτων
 αἴσθησιν, καὶ πιστεύων ὅτι εἶναι ὃν αὐτεξούσιον, ἤθελον φι-
 λονεικεῖ καὶ προσπαθεῖ ἕκαστος νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἰδίαν
 τοῦ δοξασίαν· καὶ ὅτι ἤθελε τύχει νὰ λάβωσιν εἰς παρά-
 δειγμα οἰκίαν τινά· οὗτοι ἤθελον συμφωνήσῃ κατὰ τοῦτο,
 ὅτι ἡ οἰκία ἐκτίσθη ὑπὸ ἀρχιτέκτονος. Ἡ διαφορὰ τῆς δο-

ξασίας αὐτῶν περὶ ἀνάγκης καὶ ἐλευθερίας δὲν ἤθελε προ-
 ξενήσει οὐδεμίαν διαφορὰν κρίσεως περὶ τούτου, ἀλλὰ μό-
 νον περὶ τινος ἄλλου πράγματος, τουτέστιν, ἐὰν ὁ ἀρχιτέ-
 κτων ἔκτισεν αὐτὴν ἀναγκαίως ἢ ἐλευθέρως. Ὑπόθεσις ἔπειτα
 ὅτι ἤθελον νὰ ἐξετάσωσι περὶ τῆς συστάσεως τῆς φύσεως.
 Κατὰ τρόπον παρημελημένον λαλοῦντες, ὁ μὲν ἤθελε λέγει
 ὅτι ἦτο κατ' ἀνάγκην, ὁ δὲ κατ' ἐλευθερίαν. Ἀλλ' ἐὰν ἐνό-
 ουν τι διὰ τῶν λέξεων ἐκείνων, καθὼς ὁ δεύτερος πρέπει
 νὰ ἐνόει ἓνα ἢ πλειοτέρους ἐλευθέρους ἐνεργοὺς, οὕτω καὶ ὁ
 πρῶτος πρέπει ἐν τέλει νὰ καταντήσῃ νὰ ἐννοῇ ἓνα ἢ πλειο-
 τέρους ἐνεργοὺς, ἐνεργοῦντας κατ' ἀνάγκην· διότι ἀφηρημέ-
 ναι ιδέαι δὲν δύνανται νὰ πράξωσιν οὐδέν. Τῶνόντι εἰς τὸν
 Θεὸν ἀποδίδομεν ἀναγκαίαν ὑπαρξίν, ὑπ' οὐδενὸς προελθοῦ-
 σαν ἐνεργοῦ· διότι εὐρίσκομεν ἐντὸς ἡμῶν αὐτῶν τὴν ιδέ-
 αν τοῦ ἀπείρου, τουτέστι τοῦ ἀμετρήτου καὶ αἰωνίου, ἥτις
 εἶναι ἀδύνατον καὶ διὰ τῆς φαντασίας νὰ ἐξωσθῇ ἔξω τῆς
 ὑπάρξεως. Φαίνεται ὅτι διακρίνομεν ἀμέσως ἄνευ τινὸς
 σκέψεως, ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχῃ, καὶ δὲν δύναται νὰ μὴν
 ὑπάρχῃ τι ἐκτὸς ἡμῶν ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν ιδέαν ταύ-
 την, ἥτοι τὸ ἀρχέτυπον αὐτῆς. Καὶ ἐντεῦθεν (διότι τὸ ἀφη-
 ρημένον τοῦτο, καθὼς καὶ πᾶν ἄλλο, ὑποθέτει καὶ συγ-
 κεκριμένον) συμπεραίνομεν ὅτι ὑπάρχει καὶ δὲν δύναται
 νὰ μὴν ὑπάρχῃ τι ὄν ἀπέραντον, ἀμέτρητον καὶ αἰώνιον,
 ὑπάρχον πρὸ πάσης βουλῆς εἰς ὑπαρξίν αὐτοῦ συντελούσης,
 καὶ ἀποκλειῖον αὐτήν· ἐξ αἰτίας δὲ τῆς ἀσθενείας τῆς γλώσ-
 σης εἰσῆχθησαν αἱ τοιαῦται φράσεις, ὅτι ἡ ἀνάγκη εἶναι ἢ
 βάσις, ὁ λόγος, ἢ ἐξήγησις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Ἀλλ' οὐδεὶς
 λέγει, οὐδὲ δύναται διόλου νὰ ἐννοῇ τι τοιοῦτον, ὅτι πᾶν
 πράγμα ὑπάρχει ὅποιον εἶναι ἐκ τούτου τοῦ εἶδους τῆς
 ἀνάγκης, ἀνάγκης ἥτις φύσει προηγεῖται βουλῆς· δὲν δύ-

ναται, λέγω νὰ ἐννοῇ, ὅτι πᾶν πράγμα ὑπάρχει ὅποιον εἶναι, ἐκ τούτου τοῦ εἶδους τῆς ἀνάγκης, διὰ πολλοὺς λόγους· καὶ κατ' ἐξοχὴν, διότι εἶναι ὁμολογούμενον, ὅτι βουλὴ εἰς τῶν ἀνθρώπων τὰς πράξεις συντελεῖ πρὸς πολλὰς ἀλλοιώσεις τῆς φύσεως. Διότι, ἐάν τις ἀρνῇται τοῦτο, δὲν ἔχω σκοπὸν νὰ συσκέπτωμαι μετ' αὐτοῦ.

Ἐκ τούτων ἔπεται, πρῶτον μὲν ὅτι, ὅτε ὁ τὴν εἰμαρμένην πρεσβεύων λέγει ὅτι πᾶν πράγμα εἶναι ἐξ ἀνάγκης, πρέπει νὰ ἐννοῇ, ἐξ ἐνεργοῦ τινος ἐνεργοῦντος ἀναγκαίως· πρέπει, λέγω, νὰ ἐννοῇ τοῦτο· διότι ἤξεύρω κάλλιστα ὅτι δὲν ἤθελε θελήσει νὰ ἐννοῇ τοῦτο· δεύτερον δέ, ὅτι ἡ ἀνάγκη, διὰ τῆς ὁποίας ὁ τοιοῦτος ἐνεργὸς ὑποτίθεται ὅτι ἐνεργεῖ, δὲν ἀποκλείει διάνοιαν καὶ βουλήν. Ὡστε, ἐὰν τὸ τῆς ἀνάγκης σύστημα ἔμελλε νὰ γείνη παραδεκτὸν, ἤθελεν ἐξηγεῖ τοσοῦτον μόνον τοῦ κόσμου τὴν δημιουργίαν, ὅσον καὶ τῆς οἰκίας τὴν οἰκοδομήν, καὶ οὐδὲν πλέον. Ἡ ἀνάγκη ἀπαιτεῖ καὶ ὑποθέτει ἀναγκαῖον δημιουργὸν τοῦ κόσμου ἐπίσης, ὡς καὶ ἡ ἐλευθερία ἀπαιτεῖ καὶ ὑποθέτει ἐλεύθερον δημιουργὸν τοῦ κόσμου. Καὶ ἡ ἐμφάνισις βουλῆς καὶ τελικῶν αἰτίων εἰς τὴν σύστασιν τῆς φύσεως ἐπίσης ἀποδεικνύουσι τὸν ἐνεργοῦντα τοῦτον Δημιουργὸν ὅτι εἶναι Ὁν νοητικὸν καὶ βουλευτικὸν, ἥτοι ὅτι πράττει κατ' ἐκλογὴν, καὶ κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἀνάγκης, ὡς δυνατῆς ὑποτιθεμένης, καὶ κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἐλευθερίας.

Ἀφοῦ λοιπὸν οὕτω φαίνεται ὅτι ἡ τῆς ἀνάγκης ιδέα δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι ὑπάρχει νοερὸς Δημιουργὸς τῆς φύσεως καὶ Φυσικὸς Κυβερνήτης τοῦ κόσμου, τὸ παρὸν ζήτημα, τὸ ὅποιον ὑπαγορεύει ἡ προμνημονευθεῖσα (1) ἀναλο-

(1) Σελ. 134—5.

γία, καὶ τὸ ὁποῖον φρονῶ ὅτι θέλει λύσει, εἶναι τοῦτο· Ἐὰν ἡ περὶ τῆς ἀνάγκης δοξασία, ὡς ἐνδεχομένης ὑποτεθείσης καὶ συνχούσης πρὸς τὴν σύστασιν τοῦ κόσμου, καὶ τὴν φυσικὴν κυβέρνησιν τὴν ὁποίαν βλέπομεν ἐπ' αὐτοῦ ἐνεργουμένην, ἀναιρεῖ πᾶσαν ἔλλογον βάσιν τοῦ νὰ πιστεύωμεν, ὅτι εἴμεθα εἰς θρησκευτικὴν κατάστασιν· ἢ ἔαν ἡ δοξασία ἐκείνη συμβιβάζεται μὲ τὴν θρησκείαν, μὲ τὸ σύστημα καὶ τὴν ἀπόδειξιν αὐτῆς.

Ὑπόθεσις λοιπὸν θιασώτην τινὰ τῆς ἀνάγκης ὅτι ἀνατρέφει τινὰ ἐκ τῆς παιδικῆς ἡλικίας κατὰ τὰς ἑαυτοῦ ἀρχάς· ὅτι τὸ παιδίον κατ' αὐτὰς συλλογιζόμενον συμπεραίνει, ὅτι ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ διάγῃ ἄλλως παρ' ὅπως διάγει, δὲν εἶναι ἄξιον οὔτε φόγου, οὔτε ἐπαίνου, οὔτε τιμωρίας, οὔτε ἀμοιβῆς. Ὑπόθεσις ὅτι ἐκριζώνει καὶ αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν τοῦ φόγου καὶ τοῦ ἐπαίνου ἐκ τῆς ἑαυτοῦ διανοίας δυνάμει τοῦ συστήματος τούτου· ὅτι διαπλάττει τὸ ἦθος, καὶ τὸν χαρακτῆρα, καὶ τὴν διαγωγὴν του συμφώνως πρὸς αὐτό· καὶ ὅτι ἐξ αὐτοῦ κρίνει τί πρέπει νὰ περιμένη, ὑπόθεσις, παρὰ ἀνθρώπων ὀρθοφρονούντων, ὅταν ἐξέλθῃ εἰς τὸν κόσμον, ὅπως ὁ τῆς εἰμαρμένης ὁπαδὸς κρίνει ἐκ τοῦ συστήματος τούτου, τί ἔχει νὰ περιμένη παρὰ τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως, καὶ ὡς πρὸς μέλλουσιν κατάστασιν. Δὲν δύναμαι νὰ μὴν ἐρωτήσω ἐνταῦθα, ἔαν τις καὶ τὸν κοινὸν νοῦν ἔχων ἄνθρωπος ἤθελε νομίσῃ πρέπον νὰ τρέψῃ τὴν διάνοιάν τινος παιδίου εἰς τοιαύτας θεωρίας, καὶ νὰ τὸ ἀφήσῃ νὰ ἐφαρμόσῃ αὐτὰς εἰς τὴν διαγωγὴν του· καὶ δὲν εἶναι βέβαια πολὺ ἔμφρων ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, ὅστις δὲν αἰσθάνεται ὅτι πρὸς τοιαύτας θεωρίας ἅπαντες εἴμεθα παιδιά. Ἐν τούτοις ὅμως τὸ παιδίον ἤθελεν αἰσθάνεσθαι ἀναμφιβόλως ἄκραν ἀγαλλίασιν, βλέπον ἑαυτὸ ἐλεύθερον τῶν χαλινῶν τοῦ φό-

θου καὶ τῆς αἰσχύνης, οἵτινες ἐχαλίνουν καὶ ἐμπόδιζον τοὺς
 συντρόφους του· καὶ ἤθελεν ὑψηλοφρονεῖ διὰ τὴν ὑπερτέραν
 γνῶσιν του, τὴν τοσοῦτον ὑπεράνω τῆς ἡλικίας του. Ἀλλ' ἡ
 κενοδοξία ἤθελεν εἶσθαι τὸ ἐλάχιστον τῶν κακῶν, τὰ ὅποια
 ἐπιφέρουσιν αἱ ἀρχαὶ αὗται, ὅταν οὕτως ἐξηγῶνται καὶ
 ἐφαρμόζονται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνατροφῆς του. Πρέ-
 πει δὲ ἢ ν' ἀφήσωσιν αὐτὸ νὰ βαδίζῃ οὕτω, καὶ νὰ ᾔηται
 ὁ λυμεὼν πάντων τῶν πέριξ, καὶ ἑαυτοῦ προσέτι, μέχρι
 τῆς ιδίας του καταστροφῆς· ἢ ἄλλως πρέπει διηνεκῶς νὰ
 τιμωρῶσιν αὐτὸ, ἀναπληροῦντες οὕτω τὴν ἔλλειψιν τῶν
 φυσικῶν ἐκείνων ἀντιλήψεων τοῦ φόγου καὶ τοῦ ἐπαίνου,
 τὰς ὁποίας ὑπεθέσαμεν ὡς ἀνηρημένας, καὶ νὰ ἐντυπώνωσι
 δι' ἔργου εἰς τὴν διάνοιαν αὐτοῦ ὅ,τι ἐκ συλλογισμοῦ κα-
 τήντησε νὰ μὴ πιστεύῃ, τουτέστιν, ὅτι πραγματικῶς ἦτο
 παιδίον ὑπεύθυνον, καὶ ὅτι πρέπει νὰ τιμωρῆται διότι
 ἔπραξε τὰ εἰς αὐτὸ ἀπηγορευμένα. Εἶναι λοιπὸν πραγμα-
 τικῶς ἀδύνατον, ὥστε ἡ τιμωρία τὴν ὁποίαν ἐξάπαντος
 πρέπει ν' ἀπαντήσῃ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνατροφῆς του
 νὰ μὴ πληροφορήσῃ αὐτὸ, ὅτι ἐὰν τὸ ὁποῖον ἐδιδάχθη σύ-
 στημα δὲν ἦτο ψευδές, ἔσφαλεν ὅμως εἰς τοὺς συλλογισμοὺς
 τοὺς ἐπ' αὐτοῦ στηριζομένους, ἢ οὕτως ἢ ἄλλως δὲν ἐφῆρ-
 μοσεν αὐτὸ καλῶς εἰς τὴν πράξιν καὶ τὸν κοινὸν βίον· κα-
 θὼς καὶ ὅ,τι ὁ τὴν εἰμαρμένην πρεσβεύων δοκιμάζει ἐκ τῆς
 διοικήσεως τῆς Προνοίας ἐπὶ τοῦ παρόντος, πρέπει κατὰ
 πάντα λόγον νὰ τὸν πληροφορήσῃ, ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο
 κακῶς ἐφαρμόζεται, ἐφαρμοζόμενον εἰς τὰ τῆς θρησκείας.
 Ἀλλ' ἂς ὑποθέσωμεν ὅτι τοῦ παιδίου τὸ ἦθος ἠδύνατο εἰσ-
 ἔτι νὰ διαμένη διαπεπλασμένον κατὰ τοῦτο τὸ σύστημα,
 καὶ ὅτι αἱ προσδοκίαι του περὶ τῆς ὑποδοχῆς τὴν ὁποίαν
 ἔμελλε νὰ εὕρῃ εἰς τὸν κόσμον ἐκανονίζοντο κατ' αὐτὸ, ὥστε

νὰ ἐλπίζῃ ὅτι οὐδεὶς ἔμφρων ἄνθρωπος ἤθελε κατηγορήσῃ
 ἢ τιμωρήσῃ αὐτὸ δι' ὅ,τι ἤθελε πράξῃ, καθότι ἦτον ἀδύ-
 νατον εἰς αὐτὸ νὰ πράξῃ ἄλλως· κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύ-
 την εἶναι φανερόν, ὅτι ἐξελθὼν εἰς τὸν κόσμον, καὶ αὐτὸ
 ἤθελεν εἶσθαι ἀφόρητον εἰς τὴν κοινωνίαν, καὶ ἡ κοινωνία
 ἀφόρητος εἰς αὐτὸ διὰ τὴν ὑποδοχὴν τὴν ὁποίαν ἤθελεν εὑ-
 ρεῖ εἰς αὐτήν· ἐξάπαντος δὲ δὲν ἤθελε βραδύνει νὰ τολ-
 μήσῃ τι, διὰ τὸ ὁποῖον ἤθελε παραδοθῇ εἰς τὰς χεῖρας τῆς
 δικαιοσύνης, καὶ οὕτως ἐν τέλει ἤθελε πληροφορηθῇ ὁποίας
 ὀφείλει χάριτας εἰς τὸν σοφὸν διδάσκαλόν του. Ἡ ὑπόθεσις τὸ
 σύστημα τοῦτο τῆς ἀνάγκης ἄλλως πως ἐφηρμοσμένον εἰς
 τὴν πράξιν· ἡ τοιαύτη πρακτικὴ αὐτοῦ ἐφαρμογὴ ἤθελεν εὑ-
 ρεθῇ ἐπίσης ἄτοπος, ἐπίσης σφαλερὰ κατὰ πρακτικὴν ἔννοι-
 αν. Οὕτω παραδείγματος χάριν, εἰάν τις ἦναι ὠρισμένον
 νὰ ζήσῃ τοσοῦτόν τινα χρόνον, θέλει ζήσῃ κατ' αὐτὸ τὸ
 διάστημα, καὶ ἂν δὲν φροντίσῃ διόλου περὶ τῆς διατηρήσε-
 ῶς του· ἢ εἰάν ἦναι ὠρισμένον ν' ἀποθάνῃ πρὸ τοῦ χρόνου
 ἐκείνου, οὐδεμίᾳ φροντίδι δύναται νὰ ἐμποδίσῃ τοῦτο· ὅθεν
 δὲν πρέπει νὰ φροντίζωμεν διόλου ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως
 τῆς ζωῆς ἡμῶν· τοῦτον τὸν παραλογισμὸν ἀναφέρουσιν εἰς
 παράδειγμα οἱ ἀρχαῖοι. Ἐξ ἐναντίας δὲ, εἰς οὐδεμίαν τοιαύ-
 την ἀτοπίαν δύνανται νὰ καταντήσωσιν οἱ συλλογισμοὶ
 ἡμῶν, εἰάν στηρίζωνται ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, ὅτι εἴ-
 μεθα ἐλεύθεροι· ἀλλ' ἅπαντες οἱ ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης συλ-
 λογισμοὶ περὶ τῶν συνήθων πραγμάτων τοῦ βίου ἐπαληθεύ-
 ονται ὑπὸ τῆς πείρας. Ὅθεν, καὶ ἂν παραδεχώμεθα ὅτι ἡ
 περὶ εἰμαρμένης αὕτη δοξασία ἦτο θεωρητικῶς ἀληθὴς, εἰς
 τὴν πράξιν ὅμως εἶναι τὸ αὐτὸ, ὡς εἰάν ἦτο ψευδὴς, καθ'
 ὅσον φθάνει ἡ ἡμετέρα πείρα, τουτέστι κατὰ τὸ σύνολον
 τῆς παρούσης ἡμῶν ζωῆς. Διότι ἡ σύστασις τοῦ παρόντος

κόσμου, καὶ ἡ κατάστασις εἰς τὴν ὁποίαν ἤδη εὐρισκόμεθα, εἶναι ὡς εἰάν ἡμεθα ἐλεύθεροι. Καὶ δυνάμεθα ἴσως ἐλλόγως νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι, ἀφοῦ ὅλη ἡ σειρά μιᾶς πράξεως, κατὰ πᾶν αὐτῆς βῆμα, ἀναβολὴν, διάσκεψιν, ῥοπὴν πρὸς ἓν μέρος, ἀπόφασιν, καὶ τελευταῖον ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως, εἶναι ὡς εἰάν ἡμεθα ἐλεύθεροι, εἴμεθα λοιπὸν τοιοῦτοι. Ἀλλ' ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα ἰσχυρίζόμεθα, εἶναι ὅτι ὑπὸ τὴν παροῦσαν φυσικὴν κυβέρνησιν τοῦ κόσμου, εὐρίσκομεν ὅτι κυβερνώμεθα ὡς εἰάν ἡμεθα ἐλεύθεροι προηγουμένως πάσης ἐξετάσεως εἰάν εἴμεθα ἢ ὄχι τοιοῦτοι. Εἰάν λοιπὸν ἡ δοξασία αὕτη, ἡ περὶ τῆς ἀνάγκης, ὡμολογεῖτο ὅτι εἶναι ὅσον δῆποτε ἀληθές, τοιαύτη ὅμως εἶναι πραγματικῶς ἡ κατάστασις ἡμῶν καὶ ἡ φυσικὴ τῶν πραγμάτων πορεία, ὥστε ὅσάκις ἐφαρμόσωμεν αὐτὴν εἰς τὰς πράξεις τοῦ βίου, ἡ ἐφαρμογὴ αὕτη μᾶς ἐξαπατᾷ πάντοτε, καὶ δὲν δύναται εἰμὴ νὰ μᾶς ἐξαπατᾷ, κατὰ φοβερώτατον τρόπον, ὡς πρὸς τὰ παρόντα ἡμῶν συμφέροντα. Καὶ πῶς λοιπὸν δύνανται οἱ ἄνθρωποι νὰ νομίζωσιν ἑαυτοὺς τοσοῦτον ἀσφαλεῖς, ὥστε ἡ αὕτη ἐφαρμογὴ τῆς αὐτῆς δοξασίας νὰ μὴ τοὺς ἐξαπατήσῃ ὡσαύτως, κατὰ τινὰ τρόπον ἀνάλογον καὶ ὡς πρὸς μέλλον, καὶ γενικώτερον, καὶ σπουδαιότερον συμφέρον; Διότι, ἀφοῦ ἡ θρησκεία εἶναι πράγμα πρακτικόν, καὶ ἡ τῆς φύσεως ἀναλογία δεικνύει, ὅτι δὲν ἔχομεν δυνάμεις διὰ νὰ ἐφαρμόσωμεν τὴν δοξασίαν, καὶ ἂν ἦτον ἀληθές, εἰς πρακτικὰ πράγματα· ὅσάκις ἐφαρμόσωμεν αὐτὴν εἰς τὰ τῆς θρησκείας, καὶ ἔπειτα συμπεράνωμεν ὅτι εἴμεθα ἐλεύθεροι τῶν ὑποχρεώσεων ταύτης, εἶναι φανερόν, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἐμπιστευθῶμεν εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο. Εἰσέτι θέλει εἶσθαι ἐλλογον νὰ φρονῶμεν, οἷαδῆποτε καὶ ἂν ἦναι τὰ φαινόμενα, ὅτι ἐξαπατῶμεν ἑαυτοὺς, κατὰ παρόμοιόν τινὰ τρόπον, κα-

θὼς ὅταν τινὲς φαντάζωνται, ὅτι δύνανται νὰ ἐξαγάγωσιν ἀντιφατικὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς ιδέας τοῦ ἀπείρου.

Ἐκ πάντων τούτων συνάμα ἔπεται, ὡς βλέπει ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης, ὅτι, ἐὰν ἐπὶ τῇ ὑποθέσει τῆς ἐλευθερίας ἢ τῆς θρησκείας ἀπόδειξις εἶναι ἰσχυρὰ, τοιαύτη ὡσαύτως διαμένει καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει τῆς ἀνάγκης· διότι ἡ τῆς ἀνάγκης ιδέα δὲν ἐφαρμόζεται εἰς πρακτικὰ πράγματα· τουτέστιν, ὡς πρὸς ταῦτα εἶναι ὡς νὰ μὴν ᾔτον ἀληθής. Οὐδὲ περιέχει τοῦτο μορφήν τινα κατὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἀλλὰ μόνον κατὰ τοῦ παραλογισμοῦ. Διότι τὸ νὰ θέλωμεν νὰ πράττωμεν κατ' ὀρθὸν λόγον, ἐναντίον τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν τὰς ὁποίας ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς ὡς ὁδηγοὺς τῶν ἡμετέρων πράξεων, καὶ νὰ θέλωμεν νὰ ἐφαρμόζωμεν τὸ λογικὸν ἡμῶν εἰς πράγματα, πρὸς τὰ ὁποῖα αἱ ἡμέτεραι βραχεῖαι κρίσεις, καὶ αὐτὴ ἡ πεῖρα ἡμῶν, δεικνύουσιν ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐμπιστευώμεθα εἰς αὐτὸ, (καὶ τοιοῦτον, τὸ πολὺ πολὺ, πρέπει νὰ ᾔναι τὸ περὶ τῆς ἀνάγκης ἀντικείμενον), τοῦτο εἶναι κενοφροσύνη, οἷσις, καὶ παραλογισμός.

Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι τὸ ὅλον. Διότι εὐρίσκομεν ἐντὸς ἡμῶν θέλησιν, καὶ συναισθανόμεθα ὅτι ἔχομεν ἠθικὸν χαρακτῆρα. Τώρα λοιπὸν, ἐὰν τοῦτο συμβιβάζεται ὡς πρὸς ἡμᾶς μὲ τὴν εἰμαρμένην, συμβιβάζεται μὲ αὐτὴν καὶ ὡς πρὸς τὸν Δημιουργὸν τῆς φύσεως. Ἐκτὸς δὲ τούτου, φυσικὴ κυβέρνησις καὶ αἵτια τελικὰ ἐμφαίνουσι χαρακτῆρα καὶ θέλησιν εἰς τὸν Κυβερνήτην καὶ Βουλευτήν· (1) θέλησιν περὶ τῶν πλασμάτων τὰ ὁποῖα κυβερνᾷ. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ Δημι-

(1) Θέλησις καὶ χαρακτὴρ ἐννοοῦνται ἐνταῦθα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον περὶ ἀνθρώπων λαλοῦντες, ἠθέλομεν ἐκφράσει ὅχι μόνον διὰ τῶν λέξεων τού-

ουργός τῆς φύσεως ἔχει βεβαίως τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν χαρακτῆρα, ὅς ὑπάρχει καὶ ἡ ἀνάγκη, εἶναι προφανέστατον, ὅτι ἡ ἀνάγκη αὕτη ἐπίσης συμβιβάζεται μὲ τὸν χαρακτῆρα τῆς εὐμενείας, τῆς ἀληθείας, καὶ τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ (τὰ ὅποια προσόντα εἶναι ἡ βάση τῆς θρησκείας), καθὼς καὶ μὲ πάντα ἄλλον χαρακτῆρα· ἐπειδὴ βλέπομεν ὅτι ἡ ἀνάγκη αὕτη ἐπίσης δὲν ἐμποδίζει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ νὰ ᾔναι φιλόανθρωποι ἢ σκληροί· φιλαλήθεις ἢ ψεῦσται· δίκαιοι ἢ ἀδίκοι, ἢ, ἂν θέλῃ ὁ θιασώτης τῆς ἀνάγκης, ὁποίους ἡμεῖς ὀνομάζομεν ἀδίκους. Διότι λέγεται τῶντι, ὅτι ἡ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει τῆς ἐλευθερίας δικαία λεγομένη τιμωρία γίνεται ἐπὶ τῇ ὑποθέσει τῆς ἀνάγκης, προφανῶς ἀδίκος, ὡς ἐπιβαλλομένη διὰ πρᾶξιν, τὴν ὁποίαν ἦτον ἀδύνατον εἰς τὸν ἄνθρωπον, νὰ μὴ πράξῃ· καθὼς ἐὰν ἡ ἀνάγκη, ἣτις ὑποτίθεται, ὅτι ἀναιρεῖ τὴν ἀδικίαν τοῦ φόνου, παραδείγματος χάριν, δὲν ἀνῆρει ὡσαύτως καὶ τὴν ἀδικίαν τῆς τιμωρίας. Ὅσον δὲ καὶ ἂν ᾔναι μικρὰ πρὸς τὸν σκοπὸν ἡμῶν ἡ ἔνστασις αὕτη καθ' ἑαυτὴν, συντείνει ὅμως τὰ μέγιστα πρὸς αὐτὸν ἡ ἐξ αὐτῆς συναγομένη παρατήρησις, ὅτι ἡ τῆς δικαιοσύνης καὶ ἡ τῆς ἀδικίας ἰδέα διαμένουσι, καὶ ἐνῶ μάλιστα ἡμεῖς προσπαθοῦμεν νὰ πιστεύσωμεν αὐτὰς ἀνηρημένους· καὶ ὅτι παρεισδύουσιν εἰς τὴν διάνοιαν ἡμῶν, καὶ ἐνῶ ἀκόμη πλάττομεν ὑποθέσεις πρὸς καταστροφὴν αὐτῶν· διότι δὲν ὑπάρχει ἴσως οὐδεὶς εἰς τὸν κόσμον, ὅστις νὰ μὴν ᾔναι ἕτοιμος νὰ κάμῃ τὴν ἔνστασιν ταύτην κατὰ πρώτην σκέψιν.

των, ἀλλὰ προσέτι καὶ διὰ τῶν ἐφεξῆς· ἥθους, διάθεσις, πρακτικαὶ ἀρχαί· ὅλη ἐκεῖνη τῆς διανοίας ἡ κατάστασις, ἐκ τῆς ὁποίας πράττομεν κατὰ τοῦτον μᾶλλον ἢ κατ' ἐκεῖνον τὸν τρόπον.

Ἄλλ' ἂν καὶ εἶναι προφανέστατον ὅτι ἡ καθολικὴ ἀνάγκη, εἰάν συμβιβάζεται μὲ πρᾶγμα τι, συμβιβάζεται καὶ μὲ τὸν χαρακτῆρα ἐκεῖνον τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως, ὅστις εἶναι ἡ βάσις τῆς θρησκείας· «Δὲν εἶναι ὁμῶς φανερόν, ὅτι καταστρέφει τὴν ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ἔχει αὐτὸν τὸν χαρακτῆρα, καὶ ἐπομένως καὶ τὴν τῆς θρησκείας ἀπόδειξιν;» Οὐδαμῶς· διότι βλέπομεν ὅτι εὐδαιμονία καὶ κακοδαιμονία δὲν συμβαίνουν εἰς ἡμᾶς ὡς μὴ ἀποτελέσματα τῆς ἡμετέρας διαγωγῆς, ἀλλ' ὡς ταύτης (1) ἀποτελέσματα. Βλέπομεν ὅτι ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ ἐφ' ἡμῶν τὸ αὐτὸ εἶδος τῆς κυβερνήσεως, τὸ ὁποῖον καὶ ὁ πατὴρ ἐνεργεῖ ἐπὶ τῶν τέκνων του, καὶ ὁ ἄρχων ἐπὶ τῶν ὑπηκόων του. Τώρα δὲ, ὅπως καὶ ἂν ἀποβῶσι τὰ ἀφηρημένα ζητήματα περὶ ἐλευθερίας καὶ ἀνάγκης, φαίνεται εἰς ἡμᾶς ἐναργέστατα, ὅτι ἀλήθεια καὶ δικαιοσύνη πρέπει νὰ ᾖναι ὁ φυσικὸς κανὼν καὶ τὸ μέτρον καθ' ὃ ἐνεργεῖ τὴν ἐξουσίαν ἥτοι τὴν κυβερνησιν ταύτην ὅν, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἀντιζηλίαν ἢ ἐναντία συμφέροντα πρὸς τὰ πλάσματα καὶ ὑπηκόους του.

Ἐπειδὴ δὲ τὸ περὶ ἐλευθερίας δόγμα, ἂν καὶ γνωρίζωμεν ἐκ πείρας τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ, ἐνδέχεται νὰ ᾖναι περιπεπλεγμένον μὲ τοιαύτας δυσκολίας, ὥστε ἀποκαθίσταται σκοτεινότατον· καὶ ἐπειδὴ ἡ περὶ τῆς ἀνάγκης δοξασία φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ θεμέλιον αὐτὸ τῆς ἀπιστίας, εἶναι ἴσως ὅπως οὖν χρήσιμον νὰ φέρωμεν εἰδικωτέραν τινὰ ἀπόδειξιν τῶν ὑποχρεώσεων τῆς θρησκείας, αἱ ὁποῖαι, δύναται νὰ δειχθῇ εὐκρινῶς, ὅτι δὲν καταστρέφονται ὑπὸ τῆς δοξασίας ταύτης.

Ἡ ἐκ τῶν τελικῶν αἰτίων ἀπόδειξις Νοεροῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως δὲν προσβάλλεται διόλου ὑπὸ τοῦ περὶ τῆς

(1) Κεφ. 6'.

ἀνάγκης δόγματος· ὑποθεθέντος ὅτι ἡ ἀνάγκη εἶναι πρᾶγμα δυνατόν καθ' ἑαυτὸ, καὶ εὐσυμβίβαστον μὲ τῶν πραγμάτων (1) τὴν σύστασιν. Εἶναι δὲ πρᾶγμα βέβαιον τῆς πείρας, ἀνεξάρτητον καὶ ἀπὸ ταύτην καὶ ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην θεωρίαν, ὅτι κυβερνᾷ τὸν κόσμον δι' ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν (2)· καὶ πρὸς τούτοις ὅτι ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς ἠθικὴν δύναμιν, διὰ τῆς ὁποίας διακρίνομεν τὰς πράξεις, τὰς μὲν ἐγκρίνοντες ὡς ἐναρέτους καὶ ἀμειβῆς ἀξίας, τὰς δὲ κατακρίνοντες ὡς πονηρὰς καὶ ποινῆς ἀξίας. Τώρα λοιπὸν ἡ ἠθικὴ αὕτη διάκρισις ἐμφαίνει κανόνα πράξεως, κανόνα ειδικωτάτου εἵδους· διότι φέρει μεθ' ἑαυτοῦ ἐξουσίαν καὶ δικαίωμα τοῦ κυβερνᾶν· τοιαύτην δ' ἐξουσίαν, ὥστε δὲν δυνάμεθα ν' ἀπομακρυνθῶμεν αὐτῆς, χωρὶς νὰ καταδικάσωμεν αὐτοὶ ἑαυτούς. Καὶ ὅτι αἱ ὑπαγορεύσεις ταύτης τῆς ἠθικῆς δυνάμεως, αἵτινες εἶναι φύσει κανὼν ἡμῶν, εἶναι προσέτι καὶ τοῦ Θεοῦ νόμοι, νόμοι κατὰ τινα ἔννοιαν ἐμπεριλαμβάνοντες ὁρισμὸν ποινῆς, δύναται ν' ἀποδειχθῇ οὕτω. Συνείδησις κανόνος ἢ πρακτικοῦ ὁδηγοῦ, εἰς πλάσματα τὰ ὁποῖα εἶναι ἱκανὰ νὰ θεωρῶσιν αὐτὸν ὡς παρὰ τοῦ Θεοῦ δεδομένον, ὅχι μόνον ἐγείρει εἰς αὐτὰ ἀμέσως αἶσθημα καθήκοντος, ἀλλὰ καὶ αἶσθημα ἀσφαλείας μὲν, ἐὰν ἀκολουθῶσιν αὐτὸν, κινδύνου δὲ, ἐὰν ἀποπλανῶνται αὐτοῦ. Ὅδηγία παρὰ τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως δεδομένη εἰς πλάσματα ἱκανὰ νὰ θεωρῶσιν αὐτὴν ὡς τοιαύτην, εἶναι σαφέστατα ἐντολὴ παρ' αὐτοῦ· καὶ ἐντολὴ παρ' αὐτοῦ ἀναγκαίως ἐμπεριλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ, τοῦλάχιστον ὑπονοουμένην ὑπόσχεσιν ἐν περιπτώσει ὑπακοῆς, καὶ ἀπειλὴν ἐν περιπτώσει παρακοῆς. Ἀλλὰ τότε ἡ αἶσθησις τῆς ἀξίας ἀγαθοῦ ἢ κακοῦ, (3) ἡ ἐμπεριλαμβανομένη εἰς τὴν ἠθικὴν διάκρισιν, δεικνύει τὴν ὑπόσχεσιν ἢ ἀπει-

(1) Σελ. 136.

(2) Κεφ. Β'.

(3) Διατριβὴ Β'.

λὴν φανερώς, οὕτως εἰπεῖν, ἐκφραζομένην. Διότι ἀφοῦ ἡ μέθοδος καθ' ἣν κυβερνᾷ εἶναι ἡ δι' ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν ἐνεργουμένη, προσαρτήσας εἰς τινὰς μὲν πράξεις ἀχώριστον αἴσθησιν ἀξίας ἀγαθοῦ, εἰς τινὰς δὲ πάλιν αἴσθησιν ἀξίας κακοῦ, οὕτω βεβαιότατα διακηρύττει τρόπον τινὰ ἐπὶ ποίους θέλει ἐπιβάλλει ποινὰς, καὶ ἐπὶ ποίους θέλει ἀποδώσει ἀμοιβάς. Διότι πρέπει νὰ μᾶς ἔδωκε τὴν διάκρισιν καὶ αἴσθησιν ταύτην τῶν πραγμάτων ὥς προαίσθησιν τῶν μετὰ ταῦτα μελλόντων· τουτέστιν, ὥς προμήνυσιν τοῦ τί πρέπει ἐπὶ τέλους νὰ προσδοκῶμεν εἰς τὸν κόσμον αὐτοῦ. Ὑπάρχει λοιπὸν τρανωτάτη βάσις τοῦ νὰ φρονῶμεν, ὅτι ἡ κυβέρνησις τοῦ Θεοῦ, ἐν γένει, θέλει εὑρεθῇ, ὅτι ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ὑποίαν μᾶς ἐδιόρησε φύσιν· καὶ ὅτι ἐπὶ τέλους θέλουσι παρακολουθεῖ πραγματικῶς, εὐδαιμονία μὲν τὴν ἀρετὴν, κακοδαιμονία δὲ τὴν κακίαν, καθὼς ἤδη συνέζευξε, κατὰ τοσοῦτον εἰδικὸν τρόπον, τὰς ιδέας αὐτῶν εἰς τὴν ἡμετέραν διάνοιαν. Καὶ ἐντεῦθεν ἠδύναντο εὐκόλως νὰ ἐξαχθῶσιν αἱ ὑποχρεώσεις τῆς θρησκευτικῆς λατρείας, καὶ ἂν αὕτη ἐθεωρεῖτο μόνον ὥς μέσον τοῦ διατηρεῖν εἰς τὰς ψυχὰς ἡμῶν τὸ αἶσθημα τῆς ἠθικῆς ταύτης κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ, καὶ τοῦ ἐξασφαλίζειν τὴν εἰς αὐτὸν ὑπακοὴν ἡμῶν· ἀλλὰ τοῦτο εἶναι εἰς ἄκρον ἀτελὲς ὄψις τοῦ σπουδαιοτάτου ἐκείνου καθήκοντος.

Τώρα λοιπὸν, λέγω, οὐδεμία ἐνστάσις ἐκ τῆς ἀνάγκης ληφθεῖσα δύναται νὰ προσβάλῃ ταύτην τὴν γενικὴν ἀποδείξιν τῆς θρησκείας· οὐδεμία τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος πρότασιν ταύτην, ὅτι ἔχομεν τοιαύτην ἠθικὴν δύναμιν καὶ διάκρισιν· διότι τοῦτο εἶναι ἀπλοῦν πρᾶγμα ἱστορικόν, πρᾶγμα τῆς πείρας, ὅτι τοιαύτη εἶναι τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἡ σύστασις· οὐδεμία τοιαύτη ἐνστάσις δύναται νὰ προσβάλῃ τὸ

συμπέρασμα· διότι εἶναι ἄμεσον, καὶ ἐξάγεται ὀλοκλήρως ἐκ τούτου τοῦ πράγματος. Διότι τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Θεὸς ἐπὶ τέλους θέλει ἀνταμείψει μὲν τοὺς δικαίους, τιμωρήσει δὲ τοὺς πονηροὺς, ἐξάγεται ἐνταῦθα ὅχι ἐκ τοῦ ὅτι φαίνεται εἰς ἡμᾶς πρέπον (1) νὰ πράξῃ οὕτως, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὅτι φαίνεται, ὅτι αὐτὸς μᾶς εἶπεν, ὅτι θέλει πράξῃ οὕτω. Καὶ τοῦτο βεβαιότατα μᾶς εἶπε, διὰ τῆς ὑποσχέσεως καὶ ἀπειλῆς αἵτινες ἐμπεριλαμβάνονται, ὡς ἤδη παρετηρήσαμεν, εἰς τῆς προσταγῆς τὴν ιδέαν, καὶ ἐκφράζονται εὐκρινέστερον διὰ τοῦ αἰσθήματος τῆς τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἀξίας, τὸ ὁποῖον αὐτὸς μᾶς ἔδωκε. Καὶ ὁ συλλογισμὸς οὗτος ὁ ἐκ πραγματικῆς ἀληθείας ἐπισχύεται, καὶ, κατὰ τινα βαθμὸν, ἐπαληθεύεται μάλιστα ὑπ' ἄλλων πραγμάτων τῆς πείρας· διὰ τῶν φυσικῶν τάσεων τῆς

(1) Πολὺ ὅμως ἀπέχω τοῦ ν' ἀρνηθῶ, ὅτι ἡ θέλησις τοῦ Θεοῦ ἀποφασίζει κατὰ τὸ πρέπον, κατὰ τὸ ὀρθὸν καὶ ἔλλογον ἐκάστης περιπτώσεως, ἂν καὶ προτιμᾷ τις ν' ἀποφεύγῃ μᾶλλον τοιαύτας ἀφηρημένας θεωρίας, καὶ νὰ λαλῇ περισκεπτικώτερον, ὅταν λαλῇ περὶ αὐτῶν. Ἀλλ' εἰάν ᾔναι καταληπτὸν τὸ νὰ εἴπῃ τις, ὅτι «εἶναι πρέπον καὶ ἔλλογον νὰ συμβουλευῇται τις τὴν ιδίαν του εὐδαιμονίαν, τότε τὸ πρέπον τῆς πράξεως, ἢ τὸ ὀρθὸν καὶ ἔλλογον τῆς περιπτώσεως εἶναι φράσεις καταληπταί. Φαίνεται δ' ἐπίσης ἀκατανόητον τὸ νὰ ὑποθέσῃ τις τὸν Θεὸν ἐγκρίνοντα μίαν τινὰ διαγωγὴν ἢ ἓνα τινὰ σκοπὸν ὡς προτιμότερον ἄλλου, τὸ ὁποῖον ὅμως ἡ ἐκ προβουλεύσεως αὐτοῦ ἐνέργεια ἐμφαίνει, ὅτι πράττει, χωρὶς νὰ ὑποτεθῇ τι προηγούμενον εἰς τὸν σκοπὸν ἐκείγον ὡς βάσις τῆς προτιμήσεως ἐκείνης· καθὼς καὶ τὸ νὰ ὑποθέσῃ αὐτὸν διακρίνοντα ἀφηρημένην τινὰ πρότασιν, ὅτι εἶναι ἀληθὴς, χωρὶς νὰ ὑποτεθῇ τι προηγούμενον εἰς αὐτὴν ὡς βάσις τῆς διακρίσεως ταύτης. Δὲν φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἠθικὴ ὀρθότης ἔχει πλεοντέραν τινὰ ἀναφορὰν πρὸς τὴν ἀντίληψιν παρ' ὅσῃν ἔχει ἡ ἀφηρημένη ἀλήθεια· ἢ ὅτι εἶναι ἀομοδιώτερον νὰ λέγωμεν περὶ πρέποντος καὶ ὀρθότητος πράξεων καὶ σκοπῶν, ὡς εἰς τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων τεθεμελιωμένων, παρὰ νὰ λέγωμεν περὶ ἀφηρημένης ἀληθείας, ὡς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ στηριζομένης θεμελίου.

ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας (1)· καὶ διὰ τούτου, ὅτι ὁ Θεὸς, εἰς τὴν φυσικὴν πορείαν τῆς προνοίας του, τιμωρεῖ πονηρὰς πράξεις, καθὼ ἐλαβεράς εἰς τὴν κοινωνίαν, καὶ πρὸς τούτοις πονηρὰς πράξεις ἀπλῶς καθὼ τοιαύτας, κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην ἔννοιαν (2)· ὥστε ἡ γενικὴ τῆς θρησκείας ἀπόδειξις εἶναι ἀναντιρρήτως πραγματικὴ, καὶ κατ' αὐτὴν εἰσέτι τὴν ἀλλόκοτον ὑπόθεσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας διασκεπτόμεθα.

Πρὸς τούτοις δὲ παρατηρητέον, ὅτι ἡ φυσικὴ θρησκεία ἔχει, πλὴν ταύτης, καὶ ἄλλην ἐξωτερικὴν ἀπόδειξιν, τὴν ὁποίαν τὸ περὶ Εἰμαρμένης δόγμα, εἰάν ἡδύνατο νὰ ᾔηται ἀληθές, δὲν ἤθελε προσβάλει διόλου. Διότι ὑπόθεσις ἀνθρώπων τινὰ, ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων καὶ συλλογισμῶν ἢ ἄλλων τινῶν, καταπεισθέντα περὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας, ὅτι ὑπάρχει Θεὸς, ὅστις ἐδημιούργησε τὸν κόσμον, ὅστις εἶναι ὁ ἠθικὸς Κυβερνήτης καὶ Κριτὴς τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἐν γένει θέλει ἀποδώσει εἰς ἕκαστον κατὰ τὰ ἔργα του. Ὑπόθεσις, λέγω, τινὰ καταπεισθέντα περὶ τούτου διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, μὴ γνωρίζοντα δὲ οὐδὲν τῆς ἀρχαιότητος, οὐδὲ τῆς παρούσης καταστάσεως τῶν ἀνθρώπων· ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος ἤθελεν εἶσθαι φύσει περίεργος νὰ μάθῃ, ποία ἦτον ἡ ἱστορία τοῦ δογματικοῦ τούτου συστήματος, πότε καὶ πῶς ἦλθε πρῶτον εἰς τὸν κόσμον, καὶ εἰάν ἐπιστεύθῃ ὑπὸ πολλῶν ἀνθρώπων. Καὶ εἰάν ἐξετάσας ἤθελεν εὔρει ὅτι ἄνθρωπός τις, εἰς νεώτερόν τινα αἰῶνα, πρῶτος πάντων ἐπρότεινεν αὐτὸ ὡς ἐκ τοῦ ὀρθοῦ λόγου συναγόμενον, καὶ ὅτι πρότερον ἠγνόουν αὐτὸ παντάπασιν οἱ ἄνθρωποι· τότε, ἂν καὶ ἡ ἐκ συλλογισμοῦ ἀπόδειξις ἤθελε διαμένει, δὲν ἤθελε προστεθῇ οὐδεμία νέα πιθανότης εἰς

(1) Σελ. 75.

(2) Σελ. 65.

τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ, ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνακαλύψεώς του. Ἀλλ' ἀντὶ νὰ εὕρῃ τοιοῦτον ἀληθῶς τὸ πρᾶγμα, ἐξ ἐναντίας ἤθελεν εὕρῃ ὅ,τι ἐξάπαντος θέλει ἐπιβεβαιώσῃ ἰσχυρότατα τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ· πρῶτον, ὅτι ἐν τῇ τοῦ συστήματος τούτου, μετὰ πλειοτέρων ἢ ὀλιγωτέρων προσθηκῶν καὶ ἀλλοιώσεων, ἐπρεσβέετο καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας καὶ τόπους, περὶ ὧν ἔχομέν τινα εἴδησιν ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο· δεύτερον, ὅτι εἶναι ἱστορικῶς βέβαιον, καθ' ὅσον δυνάμεθα ν' ἀναδράμωμεν εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ὅτι τὸ ὅλον τοῦτο σύστημα τῆς πίστεως, ὅτι ὑπάρχει εἷς Θεός, ὁ Δημιουργὸς καὶ Ἠθικὸς Κυβερνήτης τοῦ κόσμου, καὶ ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος εἶναι εἰς θρησκευτικὴν κατάστασιν, ἦτο παραδεδεγμένον εἰς τοὺς πρώτους αἰῶνας· καὶ τρίτον, ὅτι καθὼς δὲν ὑπάρχει οὐδεμία νύξις ἢ εἴδησις εἰς τὴν ἱστορίαν, ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο ἐπενοήθη διὰ συλλογισμοῦ, οὕτως ὑπάρχει ῥητὴ ἱστορικὴ ἢ κατὰ παράδοσιν ἀπόδειξις, τοσοῦτον ἀρχαία, ὅσον καὶ ἡ ἱστορία, ὅτι πρῶτον ἐδιδάχθη ἐξ ἀποκαλύψεως. Τώρα λοιπὸν τὰ πράγματα ταῦτα πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι ἔχουσι μεγάλην βαρύτητα. Ἐκ τούτων τὸ μὲν πρῶτον, ἡ γενικὴ συναίνεσις, δεικνύει τὸ σύστημα τοῦτο, ὅτι συνάδει πρὸς τὸν κοινὸν νοῦν τῶν ἀνθρώπων· τὸ δεύτερον δέ, τουτέστιν, ὅτι ἡ θρησκεία ἐπιστεύετο εἰς τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ κόσμου, καὶ μάλιστα διότι δὲν φαίνεται νὰ ᾔσαν τότε προστεθειμέναι εἰς αὐτὴν δεισιδαιμονικαὶ ἢ ψευδεῖς προσθήκαι, βεβαιότατα ἐπισχύει ἔτι περισσότερον τὴν ἀλήθειαν αὐτῆς· διότι εἶναι ἀπόδειξις ἐνὸς τῶν δύο τούτων· ἢ ὅτι εἰσῆχθη εἰς τὸν κόσμον διὰ τινος ἀγγελίας, ἢ ὅτι εἶναι φυσικὴ, προφανὴς, καὶ ἐμποιεῖ αὐτὴ ἑαυτὴν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν· τὸ πρῶτον τούτων συμπεραίνουσιν ἄνδρες σοφοί· καὶ ὅστις παρα-

τηρεῖ πόσον ἀνεπιτήδευτοι πρὸς θεωρίας εἶναι αἱ παχυλαὶ καὶ ἀπαίδευτοι διάνοιαι, καὶ ἐκ τούτου μόνου θέλουσιν ἴσως κλίνει ἰσχυρῶς νὰ πιστεύσωσιν ὅτι τοῦτο εἶναι ἡ ἀλήθεια. Καὶ ἐπειδὴ, καθὼς δεικνύεται εἰς τὸ δεύτερον μέρος (1) τῆς πραγματείας ταύτης, δὲν ὑπάρχει οὐδεμία τοιαύτη ἰδιαιτέρα προϋπόληψις ἐναντίον ἀποκαλύψεως εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κόσμου, ὁποία ὑποτίθεται κατὰ μεταγενεστέρων· ὁ σκεπτικὸς δὲν ἠδύνατο, νομίζω, νὰ δώσῃ λόγον τινὰ, ὅστις ἤθελε φανῇ πιθανώτερος καὶ εἰς ἑαυτὸν, περὶ τῶν πρωϊαιτάτων ἀντιποιήσεων ἀποκαλύψεως, εἰμὴ ὑποθέτων ἀρχέτυπόν τινα ἀληθῆ ἀποκάλυψιν, τῆς ὁποίας ἐκεῖναι ἦσαν ἀπομιμήματα. Τὸ τρίτον δὲ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν, ὅτι ὑπάρχει ῥητὴ ἱστορικὴ ἢ κατὰ παράδοσιν ἀπόδειξις, τοσοῦτον ἀρχαία ὅσον εἶναι καὶ ἡ ἱστορία, ὅτι τῆς θρησκείας τὸ σύστημα ἐδιδάχθη εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐξ ἀποκαλύψεως, τοῦτο πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὡς βαθμὸν τινα πραγματικῆς ἀποδείξεως, ὅτι ἐδιδάχθη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον. Διότι διὰ ποῖον λόγον νὰ μὴ παραδεχθῶμεν πῇν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν ὡς νέαν τινὰ ἀπόδειξιν πράγματος, ἐναντίον τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχει οὐδεμία προϋπόληψις; Ἡ ἀπόδειξις δὲ αὕτη ἐμνημονεύθη ἐνταῦθα, ὡς δυναμένη νὰ δείξῃ, ὅτι ἡ θρησκεία εἰσῆλθεν εἰς τὸν κόσμον ἐξ ἀποκαλύψεως πρότερον πάσης ἐξετάσεως περὶ τοῦ ἀρμοδίου κύρους βιβλίου τινὸς νομιζομένου ὅτι περιέχει αὐτήν· καὶ πρότερον μᾶλλον σκέψεως, ἐὰν καὶ αὕτη ἡ ἀποκάλυψις διεδόθη καὶ κατηγγέλθη ἕως εἰς ἡμᾶς ἀπαράφθαρτος ἢ ἀναμεμιγμένη καὶ ἐπεσκοτισμένη μὲ μύθους. Οὕτως ἡ ἱστορικὴ γνῶσις τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς θρησκείας, ὅλων τῶν περιστάσε-

(1) Κεφ. Β'.

ων συμπεριλαμβανομένων, εἶναι ἀληθῆς ἐπιβεβαίωσις τῆς ἀληθείας αὐτῆς, οὐδόλως προσβαλλομένη ὑπὸ τοῦ περὶ εἰμαρμένης δόγματος. Καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἀπόδειξις, καὶ αὐτῆς τῆς φυσικῆς θρησκείας, δὲν εἶναι βεβαιότατα μικροῦ λόγου ἀξία.

Ἀλλὰ πρέπει νὰ παρατηρῶμεν ἐπιμελῶς, καὶ ὀφείλομεν νὰ ἐνθυμώμεθα μετὰ πάσας τὰς περὶ ἀρετῆς καὶ θρησκείας ἀποδείξεις, αἵτινες εἶναι γενικαὶ μόνον, ὅτι καθὼς ἡ θεωρητικὴ ἡμῶν κρίσις δυνατόν νὰ παραμεληθῇ, νὰ προκαταληφθῇ, ἢ νὰ ἐξαπατηθῇ, οὕτω καὶ ἡ ἠθικὴ δυνατόν νὰ βλαφθῇ καὶ νὰ διαστραφῇ, καὶ αἱ ὑπαγορεύσεις αὐτῆς νὰ μὴν ἀκούωνται ἀμερολήπτως. Τοῦτο τῶνόντι δὲν ἀποδεικνύει οὐδὲν κατὰ τῆς πραγματικότητος τῶν θεωρητικῶν ἢ πρακτικῶν δυνάμεων τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι δὲν ὠρίσθησαν ἐκ φύσεως ἵνα γνωστοποιῶσιν εἰς ἡμᾶς τὰ πράγματα, καὶ νὰ μᾶς διδάσκωσι πῶς πρέπει νὰ διάγωμεν, καὶ τί νὰ περιμένωμεν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἡμετέρας διαγωγῆς. Ἀλλ' ὅμως ἀφοῦ ὑποκείμεθα, ὅσον ὑποκείμεθα, εἰς πρόληψιν καὶ διαστροφὴν, τοῦτο εἶναι καιριωτάτη πρὸς ἡμᾶς νοουθεσία νὰ ἡμεθα περισκεπτικοὶ εἰς πράγματα τοσοῦτον σπουδαῖα, ὅποῖα εἶναι αἱ περὶ ἀρετῆς καὶ θρησκείας ἀποφάσεις ἡμῶν· καὶ ἐξαιρέτως, νὰ μὴ λαμβάνωμεν τὸ ἔθος, καὶ τὴν καινοτροπίαν, καὶ τὰς εὐτελεῖς περὶ τιμῆς ιδέας, ἢ τὰς φαντασίας περὶ παρούσης ἀνέσεως, ὠφελείας, καὶ εὐαρεστήσεως πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ὡς τὸν μόνον ἠθικὸν κανόνα (1).

Αἱ προηγούμεναι παρατηρήσεις, ἐκ τῆς φύσεως ἐξαχθεῖσαι τοῦ πράγματος, καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας

(1) Διατριβὴ Β'.

ὁμοῦ λαμβανόμεναι συγκροτοῦσιν ἀληθῆ πρακτικὴν αὐτῆς ἀπόδειξιν, ἥτις δὲν δύναται ν' ἀνασκευασθῇ τοιαύτην ἀπόδειξιν, ἥτις, ἐὰν ἀναλογισθῶμεν τὴν ἄπειρον σπουδαιότητα τοῦ πράγματος, ἤθελεν, ὡς ἐγὼ φρονῶ, ὁμολογηθῇ ὡς πληρέστατα ἀποχρῶσα, κατ' ὀρθὸν λόγον, ὥστε νὰ ἐπενεργῇ εἰς τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ἔχουσιν ὡς ὁδηγὸν τῆς διαγωγῆς των τὸν νοῦν καὶ τὴν σκέψιν· ἂν μόνον ὁμολογεῖτο ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου ἀπόδειξις. Ἀλλὰ δυνατόν νὰ εἴπῃ τις· « Ὑπάρχουσι πολλαὶ πιθανότητες, αἵτινες δὲν δύνανται τῶντι νὰ ἐξελεγχθῶσι, τουτέστι, νὰ δειχθῶσιν ὅτι δὲν εἶναι πιθανότητες, καὶ ὅμως δυνατόν νὰ ὑπάρχωσιν ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου μεγαλύτεραι πιθανότητες, καὶ ἀπόδειξις πλειότερα. Καὶ δὲν εἶναι οὐδεμία χρεία ν' ἀντιλέγωμεν πρὸς ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τινος δοξασίας, ὅταν ἡ δοξασία αὕτη καθ' ἑαυτὴν δύναται νὰ δειχθῇ σαφῶς, ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη, χωρὶς νὰ ἐπεμβαίνωμεν διόλου εἰς τὰ τοιαῦτα ἐπιχειρήματα, ἀλλ' ἀφίνοντες αὐτὰ νὰ ἔχουσιν ὅπως ἔχουσι. (1) Τώρα δὲ ἡ μέθοδος τοῦ κυβερνᾶν δι' ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, καὶ τοῦ ἀνταμείβειν μάλιστα καὶ τιμωρεῖν τὴν ἀγαθὴν καὶ τὴν κακὴν ἀξίαν καθὸ τοιαύτας, πρέπει βέβαια νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι εἴμεθα ἐλεύθεροι καὶ ὄχι κατηναγκασμένοι ἐνεργοί. Εἶναι δὲ ἀπίστευτον ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως νὰ κυβερνᾷ ἡμᾶς ἐπὶ τινος ὑποθέσεως ὡς ἀληθινῆς, τὴν ὁποίαν ἠξεύρει ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη, καὶ ἐπομένως παράλογον νὰ νομίζῃ τις, ὅτι θέλει ἀνταμείψῃ ἢ τιμωρήσῃ ἡμᾶς διὰ τὰς ἡμετέρας πράξεις εἰς τὸ μετὰ ταῦτα, καὶ μάλιστα ὅτι θέλει πράξῃ τοῦτο ὑπὸ τὴν ιδέαν, ὅτι αὐταὶ εἶναι ἀγαθῆς

{1} Σελ. 1, 8.

ἢ κακῆς ἀξίας. » Εἰς τοῦτο λοιπὸν συγκεφαλαιοῦται ὅλον τὸ ζήτημα. Καὶ ἡ ἀπάντησις πρὸς πάντα ταῦτα εἶναι πλήρης καὶ ἀναπόδρατος· ὅτι ὅλη ἡ σύστασις καὶ πορεία τῶν πραγμάτων, ἡ ὅλη ἀναλογία τῆς Προνοίας δεικνύει, ὑπεράνω πάσης ἀμφιβολίας, ὅτι τὸ ἐκ τοῦ συλλογισμοῦ τούτου συμπέρασμα εἶναι σφαλερὸν, ὅπου καὶ ἂν ᾔῃαι τὸ λάθος. Τὸ τῆς ἐλευθερίας δόγμα τῶντι δεικνύει σαφῶς ποῦ κεῖται, ὅτι δηλαδὴ κεῖται εἰς τὸ ὑποθέτειν ἡμᾶς κατηναγκασμένους, ἐνῶ ἀληθῶς εἴμεθα ἐλεύθεροι. Ἀλλ' ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τῆς ἀνάγκης, τὸ λάθος κεῖται εἰς τοῦτο, εἰς τὸ λαμβάνειν ὡς ὁμολογούμενον ὅτι εἶναι ἀπίστευτον κατηναγκασμένοι ἐνεργεῖν νὰ ἀνταμειφθῶσιν ἢ νὰ τιμωρηθῶσιν. Ὅτι ὁμῶς, οὕτως ἢ ἄλλως, τὸ προμνημονευθὲν συμπέρασμα εἶναι σφαλερὸν, εἶναι βεβαιότατον. Διότι εἶναι πρᾶγμα γνωστὸν, ὅτι ὁ Θεὸς κυβερνᾷ καὶ αὐτὰ τὰ ἄλογα πλάσματα δι' ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, κατὰ τὴν φυσικὴν πορείαν τῶν πραγμάτων. Καὶ οἱ ἄνθρωποι ἀνταμείβονται καὶ τιμωροῦνται διὰ τὰς πράξεις των, τιμωροῦνται διὰ πράξεις βλαβεράς εἰς τὴν κοινωνίαν καθὼς τοιαύτας, τιμωροῦνται διὰ πράξεις πονηράς καθὼς τοιαύτας, κατὰ τὴν φυσικὴν πρὸς ἀλλήλας ἐπενέργειαν, ὑπὸ τὴν παροῦσαν κυβέρνησιν τῆς Προνοίας. Καὶ αὐταὶ προσέτι ἡ εὐγνωμοσύνη καὶ τὸ φιλέκδικον, καὶ αἱ ἐκ τούτων παρεπόμεναι ἀμοιβαὶ καὶ ποιναί, αἵτινες ἐν γένει πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς φυσικαί, τουτέστιν, ὡς ἐκ τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως παραγόμεναι· αὗται αἱ ἀμοιβαὶ καὶ ποιναί, φύσει προσηρτημέναι οὔσαι εἰς πράξεις θεωρούμενας, ὅτι ἐμφαίνουσιν ἀγαθὴν βουλήν καὶ ἀγαθὴν ἀξίαν, ἢ κακὴν βουλήν καὶ κακὴν ἀξίαν· αὗται αἱ φυσικαὶ ἀμοιβαὶ καὶ ποιναί, λέγω, εἶναι τοσοῦτον ἐναντίαι πρὸς τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα καὶ δεικνύουσι τὸ σφαλερὸν αὐτοῦ, ὅσον

ἤθελε κάμει τοῦτο ἄλλη ἀκριβεστέρα καὶ πληρεστέρα ἀντά-
μειψις καὶ τιμώρησις τῆς ἀγαθῆς καὶ κακῆς ἀξίας καθὼς
τοιούτων. Ὡστε, ἐὰν ᾖναι ἀπίστευτον κατηναγκασμένοι
ἐνεργοὶ νὰ ἀνταμείβωνται καὶ νὰ τιμωρῶνται οὕτως, οἱ
ἄνθρωποι λοιπὸν δὲν εἶναι κατηναγκασμένοι, ἀλλὰ ἐλεύ-
θεροι· ἀφοῦ εἶναι πρᾶγμα ἐκ τῆς πείρας ἐγνωσμένον ὅτι
ἀνταμείβονται καὶ τιμωροῦνται οὕτως. Ἀλλ' ἐὰν ἐξ ἐναντίας,
(ἥτις εἶναι ὑπόθεσις ἐπὶ τῆς ὁποίας διασκεπτόμεθα), ἐπι-
μένη τις λέγων, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι κατηναγκασμένοι
ἐνεργοὶ, τότε λοιπὸν δὲν ὑπάρχει οὐδὲν ἀπίστευτον καὶ εἰς
τὴν περαιτέρω ὑπόθεσιν ὅτι κατηναγκασμένοι ἐνεργοὶ ἀν-
ταμείβονται καὶ τιμωροῦνται οὕτω· ἀφοῦ τοῦτο πρὸς ἡμᾶς
αὐτοὺς οὕτω γίνεται.

Ἐκ τοῦ συνόλου λοιπὸν ἀναγκαίως ἔπεται, ὅτι ἡ ἀνάγ-
κη, δυνατὴ ὑποτεθεῖσα καὶ εὐσυμβίβαστος μὲ τῶν πραγ-
μάτων τὴν σύστασιν, οὐδαμῶς ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Δημιουρ-
γὸς τῆς φύσεως δὲν θέλει ἐπὶ τέλους καὶ ἐν γένει, εἰς τὴν
αἰώνιον αὐτοῦ κυβέρνησιν, καταστήσει τὰ πλάσματά του
εὐδαίμονα ἢ κακοδαίμονα, δι' ἐνὸς ἢ ἄλλου μέσου, ἐὰν
φέρωνται καλῶς ἢ κακῶς· οὐδὲ καταστρέφει τὴν ἀπόδει-
ξιν ὅτι θέλει πράξει οὕτω. Ἡ διὰ νὰ ἐκφράσω τὸ συμπέ-
ρασμα διὰ λέξεων συμφώνων πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κε-
φαλαίου, ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως δεικνύει, ὅτι ἡ ὑπὲρ τῆς
ἀνάγκης δοξασία, ὡς πρακτικὴ θεωρουμένη, εἶναι σφαλερά.
Καὶ ἂν ἡ ἀνάγκη, κατὰ τὴν προμνημονευθεῖσαν ὑπόθεσιν,
δὲν ἀναιρῇ τῆς φυσικῆς θρησκείας τὴν ἀπόδειξιν, εἶναι
ἐναργὲς ὅτι δὲν φέρει οὐδεμίαν ἀλλοίωσιν εἰς τὴν ἀπόδει-
ξιν τῆς ἀποκεκαλυμμένης.

Ἐκ τούτων τῶν πραγμάτων δυνάμεθα νὰ μάθωμεν ὡσαύ-
τως κατὰ ποίαν ἔννοιαν πρέπει νὰ λαμβάνωμεν τὴν γενικὴν

ἐκείνην ἀπόφασιν, ὅτι τῆς ἀνάγκης τὸ δόγμα ἀνατρέπει θεμελιωδῶς πᾶσαν θρησκείαν. Πρῶτον κατὰ πρακτικὴν ἔννοιαν· ὅτι διὰ τῆς ιδέας ταύτης οἱ ἄθεοι ἐπαγγέλλονται νὰ εὐαρεστῶνται καὶ νὰ ἐνθαρρύνωσιν ἑαυτοὺς εἰς τὴν κακίαν, καὶ νὰ δικαιολογῶσι πρὸς ἄλλους τὴν ἑαυτῶν καταφρόνησιν πρὸς πᾶσαν θρησκείαν. Καὶ, δεύτερον, κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην ἔννοιαν, ὅτι αὐτὸ ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ὅλην σύστασιν τῆς φύσεως καὶ πρὸς πᾶν ὅ,τι κατὰ πᾶσαν στιγμὴν δυνατὸν νὰ δοκιμάσωμεν ἐντὸς ἡμῶν αὐτῶν, καὶ οὕτως ἀνατρέπει τὰ πάντα. Δὲν πρέπει δὲ οὐδαμῶς νὰ ἐννοῶμεν τὴν ἀπόφασιν ταύτην οὕτως, ὥσάν ἡ ἀνάγκη, ὑποθεθεῖσα ὡς εὐσυμβίβαστος μὲ τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων, καὶ μὲ ὅ,τι ἡμεῖς αἰσθανόμεθα ἐκ πείρας, νὰ μὴν ᾔτων ὡσαύτως εὐσυμβίβαστος καὶ μὲ τὴν θρησκείαν· διότι κατὰ ταύτην τὴν ὑπόθεσιν εἶναι ἀποδεδειγμένως τοιαύτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ, θεωρουμένης ὡς συστήματος ἀτελῶς ἐννοουμένου.

Καὶ ἂν ὁμολογηθῇ (καθὼς ἐξάπαντος πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ) ὅτι ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως παρέχει πολλὴν ἀξιοπιστίαν εἰς τὸ γενικὸν δόγμα τῆς θρησκείας, καὶ εἰς πολλὰ τῶν ἐν αὐτῇ περιλαμβανομένων, θεωρούμενα ὡς τοσαῦτα ἱστορικὰ πράγματα· καὶ ὡσαύτως ὅτι δεικνύει τὴν ἀξιοπιστίαν ταύτην ὡς μὴ ἀναιρουμένην ἐξ οἰωνδῆποτε ιδεῶν περὶ ἀνάγκης· καὶ πάλιν ὅμως δυνατὸν νὰ ἐπιμένῃ τις εἰς ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς σοφίας, καὶ τῆς δικαιοσύνης, καὶ

τῆς ἀγαθότητος τῆς θείας κυβερνήσεως, ὡς ὑπονοουμένων εἰς τὴν τῆς ὀρησκείας ιδέαν, καὶ ἐναντίοντ ἢ σμεθόδου καθ' ἣν διοικεῖται ἡ κυβέρνησις αὕτη· ἐνστάσεις, πρὸς τὰς ὁποίας ἡ ἀναλογία δὲν δύναται διόλου νὰ ᾖ εὐθεῖα ἀπάντησις. Διότι τὸ ἀξιόπιστον ἢ ἡ βεβαία ἀλήθεια πράγματός τινος τῆς πείρας, ἀμέσως δὲν ἀποδεικνύει οὐδὲν περὶ τῆς σοφίας ἢ τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ· καὶ ἡ ἀναλογία δὲν δύναται νὰ πράξῃ ἄλλο τι, ἀμέσως ἢ κατ' εὐθεῖαν, παρὰ νὰ δείξῃ τοιαῦτα καὶ τοιαῦτα πράγματα ὅτι εἶναι ἀληθῆ ἢ ἀξιόπιστα, θεωρούμενα μόνον ὡς πράγματα τῆς πείρας. Καὶ πάλιν ὅμως, ἐὰν ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ἠθικῆς συστάσεως τῆς φύσεως καὶ ἠθικῆς κυβερνήσεως αὐτῆς, ἡ ἀναλογία ὑπαγορεύῃ καὶ ἀποκαθιστᾷ ἀξιόπιστον τοῦτο, ὅτι ἡ κυβέρνησις αὕτη πρέπει νὰ ᾖ κυβερνητικόν τι σύστημα, διαστελλόμενον ἀπ' ἀριθμοῦ τινος μοναδικῶν ἀσυναρτήτων πράξεων διανεμητικῆς δικαιοσύνης καὶ ἀγαθότητος· καὶ πρὸς τούτοις, ὅτι αὐτὸ πρέπει νὰ ᾖ σύστημα, τοσοῦτον ἀτελῶς ἐννοούμενον, καὶ τοιούτου εἶδους κατ' ἄλλους λόγους, ὥστε νὰ παρέχῃ εὐθεῖαν καὶ γενικὴν ἀπάντησιν πρὸς πάσας τὰς ἐνστάσεις τὰς γινομένας ἐναντίον τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ· τότε ἡ ἀναλογία μακρόθεν χρησιμεύει πολὺ εἰς ἀπάντησιν τῶν ἐνστάσεων ἐκείνων, καὶ ὡς ὑπαγορεύουσα τὴν ἀπάντησιν, καὶ ὡς δεικνύουσα αὐτὴν ἀξιόπιστον.

Τώρα λοιπὸν, ἐὰν ἐξετάσωμεν, θέλομεν εὔρει ὅτι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα. Διότι πρῶτον ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ ἠθικὴν κυβέρνησιν ἐπὶ τοῦ κόσμου, ἡ ἀναλογία τῆς φυσικῆς αὐτοῦ κυβερνήσεως ὑπαγορεύει καὶ ἀποκαθιστᾷ ἀξιόπιστον τοῦτο, ὅτι ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ κυβέρνησις πρέπει νὰ ᾖ σύστημα ὅλως ὑπέρτερο ντῆς ἡμετέρας καταλήψεως· καὶ τοῦτο παρέχει γενικὴν ἀπάντησιν πρὸς πάσας τὰς ἐνστά-

σεις τὰς ἐναντίον τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀγαθότητος αὐτοῦ· δεύτερον δὲ, εὐκρινεσέρα παρατήρησις μερικῶν τινῶν πραγμάτων περιεχομένων εἰς τὸ σύστημα τῆς φυσικῆς κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ παρόμοια πράγματα ὑποτίθενται, κατ' ἀναλογίαν, ὡς περιεχόμενα εἰς τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ κυβέρνησιν, θέλει δείξει προσέτι πόσον μικρὰν βαρύτητα πρέπει νὰ ἔχωσιν αἱ ἐνστάσεις αὗται.

Α'. Ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ ἠθικὴν κυβέρνησιν ἐπὶ τοῦ κόσμου, ἡ ἀναλογία τῆς φυσικῆς αὐτοῦ κυβερνήσεως ὑπαγορεύει καὶ ἀποκαθιστᾷ ἀξιόπιστον τοῦτο, ὅτι ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ κυβέρνησις πρέπει νὰ ᾖ σύστημα ὅλως ὑπέρτερον τῆς ἡμετέρας καταλήψεως· καὶ τοῦτο παρέχει γενικὴν ἀπάντησιν πρὸς πάσας τὰς ἐνστάσεις τὰς ἐναντίον τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ. Εἶναι προφανέςατον, καὶ ἡ ἀναλογία τὸ ἀποκαθιστᾷ εἰς ἄκρον ἀξιόπιστον, ὅτι, ἂν ὑποτεθῇ ἠθικὴ κυβέρνησις, αὕτη πρέπει νὰ ᾖ σύστημα. (διότι ὁ κόσμος, καὶ ὅλη ἡ φυσικὴ αὐτοῦ κυβέρνησις, φαίνεται ὅτι εἶναι τοιαύτη)· σύστημα, τοῦ ὁποίου τὰ μέρη προσαρμόζονται πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ ὅλον, καθὼς καὶ πᾶν ἔργον τέχνης, ἢ πᾶν εἶδος πολιτικοῦ συστήματος καὶ κυβερνήσεως. Εἰς τὸ μέγα τοῦτο σύστημα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τὰ ἄτομα ἔχουσι παντοίας ἰδιαιτέρας σχέσεις πρὸς ἄλλα ἄτομα τοῦ εἶδους των. Καὶ ὁλόκληρα εἶδη εὐρίσκομεν ἔχοντα παντοίας σχέσεις πρὸς ἄλλα εἶδη ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης· ἀγνοοῦμεν δὲ πόσον ἐκτείνονται περαιτέρω τὰ εἶδη ταῦτα τῶν σχέσεων. Καὶ καθὼς δὲν ὑπάρχει οὐδεμία πράξις ἢ συμβεβηκὸς ἐκ τῶν εἰς ἡμᾶς γνωστῶν τοσοῦτον μεμονωμένον καὶ ἀσυνάρτητον, ὥστε νὰ μὴν ἔχῃ μηδεμίαν ἀναφορὰν πρὸς ἄλλας τινὰς πράξεις καὶ συμβεβηκότητα· οὕτως ἕκαστον αὐτῶν, ὅταν δὲν ἔχῃ ἄμεσόν τινα, ἐνδέχεται ὁμῶς

νὰ ἔχη ἀφεστῶσαν φυσικὴν ἀναφορὰν πρὸς ἄλλας πράξεις
 καὶ συμβεβηκότα, πολὺ μακρὰν ἔξω τῆς περιοχῆς τούτου
 τοῦ παρόντος κόσμου. Δὲν φαίνεται τῶντι οὐδὲν, ἐξ οὗ,
 δυνάμεθα καὶ νὰ εἰκάζωμεν, ἐὰν ὅλα τὰ πλάσματα, πρά-
 ξεις, καὶ συμβεβηκότα καθ' ὅλην τὴν φύσιν ἔχουσι σχέσεις
 πρὸς ἄλληλα. Ἀλλὰ καθὼς εἶναι φανερόν ὅτι πάντα τὰ
 συμβεβηκότα ἔχουσι μέλλοντα ἐπακόλουθα ἄγνωστα· οὕτως
 ἐὰν παρακολουθήσωμέν τι ἐξ αὐτῶν, ὅσον δυνάμεθα μακρὰν,
 πρὸς ὅ, τι εἶναι συνδεδεμένον μὲ αὐτὸ, θέλομεν εὖρει, ὅτι
 ἐὰν τὸ τοιοῦτον συμβεβηκὸς δὲν ἦτο συνδεδεμένον μὲ ἄλ-
 λο τι, φύσει ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς, καὶ παρελθὸν καὶ παρὸν,
 τοιοῦτον συμβεβηκὸς δὲν ἡδύνατο ἴσως νὰ ὑπάρξῃ διόλου.
 Οὐδὲ εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγήσωμεν ἐντελῶς οὐδὲν οἰονδή-
 ποτε πρᾶγμα· πάντα τὰ αἷτια, τὰ τέλη, καὶ τὰ ἀναγκαῖα
 προσόντα αὐτῶν, ἥτοι ἐκεῖνα τὰ προσόντα, χωρὶς τῶν ὁποίων
 δὲν ἡδύνατο νὰ ὑπάρξῃ. Διὰ ταύτης τῆς ἐξαισίου συναρτή-
 σεως, τούτων τῶν ἀμοιβαίων προσαρμογῶν καὶ ἀμοιβαίων
 σχέσεων ἐκτελοῦνται πραγματικῶς πάντα, ὅσα βλέπομεν
 εἰς τὴν πορείαν τῆς φύσεως. Καὶ πράγματα, κατὰ τὸ φαι-
 νόμενον ὅλως ἀσήμαντα, παρατηροῦνται διηνεκῶς ὅτι εἶναι
 ἀναγκαῖαι συνθῆκαι εἰς ὑπαρξίν ἄλλων πραγμάτων πλεί-
 στου λόγου ἀξίων· ὥστε ἐν οἰονδήποτε πρᾶγμα, καθ' ὅσον
 ἡξεύρομεν ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου, δυνατόν νὰ ἦναι ἀναγκαῖα
 συνθήκη τῆς ὑπάρξεως ἄλλου τινός. Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ φυσι-
 κὸς κόσμος καὶ ἡ φυσικὴ κυβέρνησις αὐτοῦ εἶναι τοιοῦτον
 ἀκατάληπτον σύστημα, οὕτως ἀκατάληπτον, ὥστε πρέπει
 πραγματικῶς νὰ μὴν ἡξεύρῃ, κατὰ γράμμα, μηδὲν μηδα-
 μῶς, ὁ μὴ αἰσθανόμενος τὴν ἑαυτοῦ ἄγνοιαν περὶ αὐτοῦ·
 τοῦτο ἀμέσως ὑπαγορεύει καὶ ἰσχυρῶς δεικνύει τὸ ἀξιόπι-
 στον τῆς γνώμης ταύτης, ὅτι καὶ ὁ ἠθικὸς κόσμος καὶ ἡ

κυβέρνησις αὐτοῦ δυνατὸν νὰ ᾖ ὁμοίως τοιαῦτα. Καὶ τῶντι, ἡ φυσικὴ καὶ ἠθικὴ σύστασις καὶ κυβέρνησις τοῦ κόσμου εἶναι οὕτω συνηρτημένα, ὥστε συγκροτοῦσιν ὁμοῦ ἐν μόνον σύστημα· καὶ εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ἡ πρώτη ἐσχηματίσθη καὶ διενεργεῖται ἀπλῶς εἰς χρῆσιν τῆς δευτέρας, καθὼς καὶ ὁ φυτικὸς κόσμος εἶναι πρὸς χρῆσιν τοῦ ζῳικοῦ, καὶ τὰ ὀργανικὰ σώματα πρὸς τὴν τῶν διανοιῶν. Ἀλλ' ἐνταῦθα ὁ σκοπὸς ἡμῶν εἶναι, χωρὶς νὰ ἐξετάσωμεν μέχρι τίνος ἡ διοίκησις τοῦ φυσικοῦ κόσμου εἶναι ὑποτελὴς εἰς τὴν τοῦ ἠθικοῦ, νὰ παρατηρήσωμεν μόνον τὸ ἀξιόπιστον τῆς κρίσεως ταύτης ὅτι ἡ μία πρέπει νὰ ᾖ παρομοία ἢ ἀνάλογος πρὸς τὴν ἄλλην· ὅτι, ἐπομένως, πᾶσα ἐνέργεια τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγαθότητος δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὡς ἀποβλέπουσα πολὺ μακρὰν ἐαυτῆς καὶ τοῦ ἀμέσου ἀντικειμένου της· δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἀναφορὰν τινα πρὸς ἄλλα μέρη τῆς ἠθικῆς τοῦ Θεοῦ διοικήσεως, καὶ πρὸς γενικὸν τι ἠθικὸν σχέδιον· καὶ ὅτι πᾶσα περίστασις ταύτης τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ κυβερνήσεως ἐνδέχεται νὰ ᾖ προηγουμένως προσηρμοσμένη πρὸς τὸ σύνολον αὐτῆς. Οὕτω, παραδείγμα-τος χάριν, τὸ ὠρισμένον μῆκος τοῦ χρόνου, οἱ βαθμοὶ καὶ οἱ τρόποι, καθ' οὓς ἡ ἀρετὴ μέλλει νὰ διαμύνη εἰς κατὰς αὐτῆς πο-λέμου καὶ παιδαγωγίας, καὶ καθ' οὓς ἐπιτρέπεται εἰς τὴν κα-κίαν νὰ κάμῃ τὴν πρόοδόν της· καὶ οἱ καιροὶ, οἱ ὠρισμένοι διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς δικαιοσύνης· τὰ ὠρισμένα ὄργανα αὐτῆς, εἶδη τῶν ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, καὶ οἱ τρόποι τῆς διανομῆς τούτων· πᾶν ἰδιαίτερον παράδειγμα θείας δικαιοσύνης καὶ ἀγαθότητος, καὶ πᾶσα τούτων περίστασις· πάντα ταῦτα δυνατὸν νὰ ἔχῃ πρὸς ἀλλήλα τοιαύτας σχέσεις, ὥστε νὰ συγκροτῶσιν ὁμοῦ ἐν σύνολον, τοῦ ὁποίου ὅλα τὰ μέρη νὰ ᾖ συνδεδεμένα καὶ συνηρμοσμένα πρὸς ἀλλήλα· σύστημα,

τὸ ὁποῖον εἶναι ἐπίσης ἀληθῶς σύστημα καθὼς καὶ ὁ φυσικὸς κόσμος, καὶ παρομοίου εἶδους μὲ τοῦτον. Ἀφοῦ δὲ ὑποθέσωμεν ὅτι οὕτως ἔχει, εἶναι προφανέστατον ὅτι δὲν εἴμεθα ἀρμόδιοι τοῦ συστήματος τούτου κριταί, κρίνοντες ἐκ τῶν μικρῶν μερῶν αὐτῶν τὰ ὁποῖα προσβάλλουσι τὴν ὄρασιν ἡμῶν ἐπὶ τῆς παρούσης ζωῆς· καὶ ἐπομένως εἰς οὐδεμίαν ἐνστάσιν καθ' οἵουδήποτε τῶν μερῶν τούτων δύνανται νὰ ἐπιμένωσιν ἄνθρωποι ἔμφρονες.

Αὕτη ἡ ἄγνοια ἡμῶν καὶ ἡ ἐκ ταύτης συναγομένη συνέπεια ὁμολογοῦνται ὑπὸ πάντων εἰς ἄλλας περιστάσεις· καίτοι δὲ οὐδαμῶς σχεδὸν ἀρνούμεναι, γενικῶς ὅμως λησμονοῦνται, ὅταν τινὲς ἐπιχειρήσωσι νὰ δημηγορῶσι κατὰ τῆς θρησκείας. Καὶ δὲν εἶναι ἴσως εὐκόλον οὐδ' εἰς αὐτοὺς τοὺς ἔμφρονεστάτους ἄνδρας νὰ ἔχωσι πάντοτε εἰς τὸν νοῦν τὸν βαθμὸν τῆς ἡμετέρας ἀγνοίας, καὶ νὰ κάμνωσι τὴν πρέπουσαν συγκατάβασιν δι' αὐτήν. Διὰ τοὺς λόγους τούτους δὲν εἶναι ἴσως ἄχρηστον νὰ προβῶμεν ὀλίγον τι περαιτέρω, διὰ νὰ δείξωμεν εὐκρινέστερον, πόσον ὀρθὴ ἀπάντησις εἶναι ἡ ἄγνοια ἡμῶν πρὸς ἐνστάσεις ἐναντίον τοῦ συστήματος τῆς Προνοίας. Ὑπόθετε λοιπὸν ἄνθρωπόν τινα θρασέως ἀποφαινόμενον, ὅτι τὰ πράγματα περὶ τῶν ὁποίων γογγύζουσιν οἱ ἄνθρωποι, ἡ ἀρχὴ καὶ διαμονὴ τοῦ κακοῦ, ἡδύναντο εὐκόλως νὰ προληφθῶσι διὰ μεσολαβήσεων ἐπαναλαμβανομένων (1) μεσολαβήσεων γινομένων μετὰ τοιούτων προφυλάξεων καὶ περιστάσεων, αἵτινες ἤθελον ἀποκλείσει πᾶσαν βλάβην ἐξ αὐτῶν προερχομένην· ἢ, ἂν τοῦτο ἦτον ἀδύνατον νὰπραχθῇ, ὅτι σύστημα κυβερνήσεως ἦτο καθ' ἑαυτὸ ἀτέλεια· καθότι πλεῖότερον ἀγαθὸν ἡδύνατο νὰ γείνη, ἄνευ οὐδενὸς

(1) Σελ. 163, 164, κλ.

συστήματος, ἐκ συνεχῶν καὶ μεμονωμένων καὶ ἀσχέτων
 πράξεων διανεμητικῆς δικαιοσύνης καὶ ἀγαθότητος, ἐπειδὴ
 αὐταὶ δὲν ἤθελον προξενήσει οὐδεμίαν ἀταξίαν· καὶ περαι-
 τέρω τούτου, στοχάζομαι, δὲν θέλουσι προβῇ αἱ ἐνστάσεις.
 Ἡ ἀπάντησις ὅμως εἶναι προφανής· ὅτι, ἐὰν αἱ ἀποφάνσεις
 αὐταὶ ἦσαν ἀληθεῖς, καὶ πάλιν ὅμως αἱ ἀνωτέρω παρατηρή-
 σεις, αἱ περὶ τῆς ἡμῶν ἀγνοίας τοῦ συστήματος τῆς Θείας
 κυβερνήσεως, καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς συναγομένη συνέπεια ἤθελον
 ἰσχύει κατὰ μέγαν βαθμὸν, ἀρκούντως ὥστε νὰ δικαιώσωσι
 τὴν θρησκείαν κατὰ πασῶν τῶν ἐνστάσεων τῶν ἐκ τῶν ἀντα-
 ξιῶν τῆς παρούσης καταστάσεως λαμβανομένων. Καὶ ἀλη-
 θεῖς ἂν ἦσαν αἱ ἀποφάνσεις αὐταὶ, πάλιν ὅμως ἡ κυβέρ-
 νησις τοῦ κόσμου ἤθελεν εἶσθαι δικαία καὶ ἀγαθή· διότι
 τὸ πολὺ πολὺ, δὲν ἤθελον ἐπιφέρει οὐδὲν ἄλλο συμπέρασμα
 παρὰ τοῦτο, ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ ᾖ καλλιτέρα. Αὗται
 δὲ ἀληθῶς εἶναι μόνον ἀποφάνσεις αὐθαίρετοι, ἐπειδὴ οὐ-
 δεὶς ἄνθρωπος γνωρίζει ἀρκούντως τὰ ἐνδεχόμενα τῶν πραγ-
 μάτων, ὥστε νὰ φέρῃ ἀπόδειξιν τινὰ αὐτῶν καὶ εἰς τὸν
 κατώτατον βαθμὸν τῆς πιθανότητος. Διότι, ὅσονδῆποτε καὶ
 ἂν φανῇ δυνατόν τὸ περὶ οὗ γίνεται ἡ ἀπόφανσις, δυνατόν
 ὅμως νὰ ἐπαχθῶσι, καὶ εἰς πράγματα πολὺ ὀλιγώτερον ἔξω
 τῆς ἡμετέρας καταλήψεως, πολλὰ παραδείγματα ὑποθέ-
 σεων ἀπολύτως ἀδυνάτων καὶ ὑπαγομένων εἰς ψηλαφητὰς
 ἀντιφάσεις, τὰς ὁποίας εἰς πάντα ἄνθρωπον δὲν ἦτο βέ-
 βαια δυνατόν νὰ καταλάβῃ, καὶ εἰς οὐδένα ἴσως κατὰ πρῶ-
 τὴν προσβολὴν νὰ ὑποπτεύσῃ. Ἐκ τούτων εἶναι εὐκόλον νὰ
 ἴδῃ τις εὐκρινῶς, πῶς ἡ ἀγνοία ἡμῶν, καθὼς εἶναι ἡ συνή-
 θης, εἶναι πραγματικῶς καὶ ἀποχρῶσα ἀπάντησις πρὸς
 πάσας τὰς ἐνστάσεις τὰς ἐναντίας τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς
 ἀγαθότητος τῆς Προνοίας. Ἐάν τις ἀναθεωρῶν ἔργον τι τῆς

Προνοίας μηδεμίαν ἔχον σχέσιν πρὸς ἄλλα, ἤθελεν εἰπεῖν ὅτι διέκρινεν ἐν αὐτῷ ὀλιγωρίαν τινὰ τῆς δικαιοσύνης ἢ ἔλλειψιν ἀγαθότητος, οὐδὲν ἄλλο ἤθελεν εἶσθαι τοσοῦτον ἀνίσχυρος ἀπάντησις πρὸς τοιαύτην ἐνστασιν, ὅσον ἡ ἄγνοια ἡμῶν περὶ ἄλλων μερῶν τῆς Προνοίας, ἢ περὶ τῶν ἐνδεχομένων τῶν πραγμάτων, τὰ ὅποια δὲν ἔχουσιν οὐδεμίαν ἀναφορὰν πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὅποιον αὐτὸς ἐνεθεώρει. Ἀλλ' ὅταν δὲν εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι τὰ μέρη κατὰ τῶν ὁποίων γίνεται ἡ ἐνστασις δὲν δύνανται νὰ ἔχωσιν ἀναφορὰν πρὸς ἄλλα μέρη ἄγνωστα εἰς ἡμᾶς, καὶ ὅταν ἀγνοῶμεν τί ἡδύνατο, κατὰ τὴν φύσιν τοῦ πράγματος, νὰ πραχθῇ εἰς τὴν προκειμένην περίστασιν· τότε ἡ ἄγνοια ἡμῶν εἶναι ἀποχρῶσα ἀπάντησις· ἐπειδὴ ἄγνωστός τις ἀναφορὰ ἢ ἄγνωστόν τι ἐνδεχόμενον δυνατόν νὰ καταστήσῃ ἐκεῖνο, κατὰ τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ ἐνστασις, δίκαιον καὶ ἀγαθόν, καὶ μάλιστα ἀγαθὸν κατὰ τὸν ὑψιστὸν πρακτικὸν βαθμόν.

Β'. Πόσω δὲ μικρὰ εἶναι ἡ εἰσότης τῶν τοιούτων ἐνστάσεων, θέλει φανῇ προσέτι καὶ δι' εὐκρινεστέρας παρατηρήσεως μερικῶν τινῶν πραγμάτων περιεχομένων εἰς τὴν φυσικὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ, παρόμοια τῶν ὁποίων δύνανται νὰ ὑποθεθῶσιν ἐξ ἀναλογίας, ὅτι περιέχονται εἰς τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ κυβέρνησιν.

Καὶ πρῶτον μὲν, Καθὼς εἰς τοῦ φυσικοῦ κόσμου τὸ σύστημα οὐδεὶς σκοπὸς φαίνεται νὰ ἐκτελῇται χωρὶς μέσων· οὕτως εὐρίσκομεν ὅτι μέσα πολὺ ἀπευκταῖα πολλάκις συντελοῦσιν εἰς κατόρθωσιν σκοπῶν τοσοῦτον ἀξιοποθήτων, ὥστε νὰ ὑπεραντισταθμίζωσι μεγάλως τὸ ἐπευκταῖον τῶν μέσων. Καὶ εἰς περιπτώσεις ὅπου τοιαῦτα μέσα κατορθοῦσι τοιούτους σκοποὺς, δὲν εἶναι ὁ λόγος, ἀλλ' ἡ πείρα, ἥτις δεικνύει ὅτι φέρουσι τοιαῦτα ἀποτελέσματα. Ἡ πείρα

προσέτι δεικνύει, ὅτι πρὸς κατόρθωσιν σκοπῶν τινων εἶναι συντελεστικά καὶ ἀναγκαῖα μέσα τινὰ, τὰ ὑποῖα, πρὸ τῆς πείρας, ἤθελον θεωρεῖσθαι ὡς ἔχοντα ἐναντίαν μάλιστα τάσιν. Τώρα λοιπὸν ἐκ τῶν παρατηρήσεων τούτων περὶ τοῦ συστήματος τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀφοῦ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ ἠθικὸς εἶναι ἀνάλογος πρὸς αὐτὸν, ἐγείρεται μεγάλη πιθανότης, ὅτι τὸ νὰ τεθῇ ἡ ἀθλιότης τῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν δύναμιν ἀλλήλων, καθ' ὃν βαθμὸν εἶναι τεθειμένη, καὶ τὸ νὰ πλασθῶσιν ὑποκείμενοι εἰς τὴν κακίαν καθ' ὃν ὑπόκεινται βαθμὸν, καὶ ἐν γένει ἐκεῖνα τὰ πράγματα τὰ ὅποια ἐπάγονται κατὰ τοῦ ἠθικοῦ συστήματος τῆς Προνοίας, δυνατόν, ἐν γένει, νὰ ᾔηται εὐνοϊκὰ καὶ βοηθητικὰ πρὸς τὴν ἀρετὴν, καὶ νὰ προάγῃ πολὺ περισσοτέραν εὐδαιμονίαν· τουτέστι τὰ πράγματα καθ' ὧν γίνονται αἱ ἐνστάσεις, δυνατόν νὰ ᾔηται μέσα, διὰ τῶν ὁποίων θέλει εὑρεθῇ ὅτι, ἐπὶ τέλους, προάγεται πολὺ μεγαλύτερον ἀγαθόν. Καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν παρατηρήσεων φαίνεται ὅτι ἐναντίον τούτου δὲν παρέχει οὐδεμίαν προϋπόληψιν τὸ ὅτι δὲν βλέπομεν, ἂν ἀληθῶς δὲν βλέπωμεν, τὰ μέσα ἐκεῖνα νὰ ἔχῃσι τοιαύτην τάσιν, ἢ τὸ ὅτι εἰς ἡμᾶς φαίνονται νὰ ἔχῃσι τάσιν ἐναντίαν. Οὕτως ὅσα ὀνομάζομεν ἀταξίας ἐνδέχεται νὰ μὴν ᾔηται διόλου τοιαῦται· διότι δυνατόν νὰ ᾔηται μέσα πρὸς κατόρθωσιν σοφῶν καὶ ἀγαθῶν σκοπῶν ἀξιολογωτέρων. Εἰς ταῦτα δὲ δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν, ὡς ἀνωτέρω, ὅτι ἐνδέχεται νὰ ᾔηται αὐτὰ καὶ τὰ μύνα μέσα, διὰ τῶν ὁποίων οὗτοι οἱ σοφοὶ καὶ ἀγαθοὶ σκοποὶ εἶναι δυνατοὶ νὰ ἐκτελεσθῶσι.

Μετὰ τὰς παρατηρήσεις ταύτας εἶναι πρέπον ἴσως, διὰ νὰ προλάβωμεν ἄτοπόν τι καὶ μοχθηρὸν συμπέρασμα ἐξ οἵαςδήποτε αὐτῶν, νὰ προσθέσωμεν ὅτι, ἂν καὶ ἡ σύστα-

σις τῆς ἡμετέρας φύσεως, ἐκ τῆς ὁποίας εἴμεθα ἐπιδεκτικὴ κακίας καὶ ἀθλιότητος, δυνατόν νὰ συντελῇ, καθὼς ἀναντιρρήτως συντελεῖ, εἰς τὴν τελειοποίησιν καὶ εὐδαιμονίαν τοῦ κόσμου· καὶ ἡ παροῦσα συγχώρησις τοῦ κακοῦ ἐνδέχεται νὰ ᾖ χρησίμος πρὸς αὐτὴν, (τουτέστιν ἤθελεν εἶσθαι μᾶλλον ἐπιβλαβὴς, ὅχι ἐὰν ὁ κακὸς ἄνθρωπος ἀπέιχεν ἐκουσίως ἀπὸ τῆς ἑαυτοῦ κακίας, ἀλλ' ἐὰν τις ἐμπόδιζεν αὐτὴν διὰ τῆς βίας, παρὰ τὸ ὅτι ἐσυγχωρήθη·) πάλιν ὅμως ἤθελεν εἶσθαι πολὺ καλλίτερον ὡς πρὸς τὸν κόσμον, ἐὰν αὐτὸ τοῦτο τὸ κακὸν δὲν ἐλάμβανέ ποτε ὑπαρξιν. Μάλιστα δὲ, δυνάμεθα σαφέστατα νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι καὶ αὐτὴ τῆς κακίας ἡ πρᾶξις ἐνδέχεται νὰ ᾖ ὠφέλιμος εἰς τὸν κόσμον, καὶ ὅμως ὅτι ἤθελεν εἶσθαι ἀπείρως ὠφελιμώτερον ν' ἀπέχωσιν αὐτῆς οἱ ἄνθρωποι. Διότι οὕτως, εἰς τὴν σοφὴν καὶ ἀγαθὴν σύστασιν τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὑπάρχουσιν ἀταξίαι, αἵτινες φέρουσιν αὐταὶ τὰς ἰδίας ἑαυτῶν θεραπείας· νόσοι αἵτινες εἶναι αὐταὶ αἱ ἴδιαι θεραπείαι. Πολλοὶ ἄνθρωποι ἤθελον εἶσθαι τεθνηκότες, ἐὰν τοῦτο δὲν ἐμποδίζετο ἐκ τῆς ποδαλγίας ἢ τοῦ πυρετοῦ· ἀλλ' ἤθελεν εἶσθαι μανία, τὸ νὰ εἴπῃ τις, ὅτι ἡ νόσος εἶναι καλλιτέρα ἢ ἐντελεστέρα κατάστασις παρὰ τὴν ὑγείαν· ἂν καὶ τοιοῦτόν τι ἐρρέθη ἤδη περὶ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου.

Δεύτερον δὲ, Ἡ φυσικὴ κυβέρνησις τοῦ κόσμου ἐνεργεῖται διὰ νόμων γενικῶν. Τούτου δυνατόν νὰ ᾖ σοφοὶ καὶ ἀγαθοὶ λόγοι, οἱ σοφώτατοι καὶ οἱ ἄριστοι, καθ' ὅσον ἡξεύρομεν ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου. Καὶ ὅτι ὑπάρχουσι τοιοῦτοι λόγοι, τὸ ὑπαγορεύει εἰς τοὺς λογισμοὺς ἡμῶν ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως· τὸ ὅτι εἴμεθα πεπλασμένοι νὰ γνωρίζωμεν ἐκ πείρας, ὅτι ἀγαθοὶ σκοποὶ ἐκτελοῦνται, καθὼς ἀληθῶς ἐκτελεῖται πᾶν ὅ,τι ἀπολαύομεν ἀγαθόν, διὰ τοῦ μέσου τού-

του, δηλαδή διὰ τοῦ ὅτι εἶναι γενικοὶ οἱ νόμοι καθ' οὓς ὁ κόσμος κυβερνᾶται· διότι δὲν ὑπάρχει σχεδὸν οὐδὲν τῶν ὁποίων ἀπολαύομεν ἀγαθῶν, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἀπόλαυσιν νὰ μὴ συντρέχωμεν οὕτως ἢ ἄλλως, πράττοντες οὕτως, ὅπως προβλέπομεν ὅτι εἶναι πιθανὸν νὰ πορισθῶμεν αὐτά. Τώρα δὲ ἡ πρόβλεψις αὕτη δὲν ἡδύνατο νὰ ὑπάρξῃ διόλου, ἐὰν τοῦ κόσμου ἡ κυβέρνησις δὲν ἐνηργεῖτο κατὰ γενικοὺς νόμους. Καὶ ἂν δὲ καθ' ὅσον ἡξεύρομεν ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου, περὶ ἐκάστης μοναδικῆς περιπτώσεως δυνατὸν ἐπὶ τέλους νὰ εὑρεθῇ ὅτι ἔγεινε προμήθεια ἔτι ὑπὸ τούτων, τὸ νὰ προλαμβάνωνται ὅμως ὅλαι αἱ ἀταξίαι, ἢ νὰ διορθώνωνται ὅσας ἐγείρωνται ὑπὸ τῶν σοφωτάτων καὶ ἀρίστων γενικῶν νόμων, τοῦτο ἐνδέχεται νὰ ᾖ ἀδύνατον ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων, καθὼς ἔβλεπομεν ὅτι τοῦτο εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν κυβέρνησιν. Ἀλλὰ τότε εἴμεθα ἔτοιμοι νὰ στοχασθῶμεν ὅτι, διαμενούσης τῆς συστάσεως τῆς φύσεως τοιαύτης ὁποία εἶναι, καὶ τῆς πορείας τῶν πραγμάτων συγχωρουμένης νὰ προχωρῇ, κατ' ἄλλους λόγους, ὅπως προχωρεῖ, ἡδύνατο νὰ γίνωνται μεσολαβήσεις διὰ νὰ προλαμβάνωνται αἱ ἀταξίαι, ἂν καὶ ᾖτον ἀδύνατον νὰ προληφθῶσιν ἢ νὰ ἐπανορθωθῶσι διὰ γενικῶν νόμων. Ἦθελε δὲ εἶσθαι ἀληθῶς ἔλλογον νὰ εὐχώμεθα, (τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἔχομεν δικαίωμα καὶ ν' ἀπαιτῶμεν) νὰ προλαμβάνωνται ἢ νὰ ἐπανορθώνωνται ὅλαι αἱ ἀταξίαι διὰ παρουσῶν μεσολαβήσεων, ἐὰν αἱ μεσολαβήσεις αὗται δὲν ᾖθελον ἔχει ἄλλο ἀποτέλεσμα παρὰ τοῦτο. Ἀλλ' εἶναι φανερόν ὅτι ᾖθελον ἔχει ὁρατά τινα καὶ ἄμεσα κακὰ ἀποτελέσματα· παραδείγματος χάριν ᾖθελον ἐμψυχώσει τὴν ἀκνηρίαν καὶ τὴν ἀμέλειαν, καὶ ᾖθελον καταστήσει ἀμφίβολον τὸν φυσικὸν κανόνα τοῦ βίου, τὸν γνωριζόμενον ἐξ αὐ-

τοῦ τούτου τοῦ πράγματος, ὅτι ἡ πορεία τοῦ κόσμου ἐνεργεῖται διὰ γενικῶν νόμων. Πρὸς τούτοις δὲ εἶναι βέβαιον, ὅτι ἤθελεν ἔχει καὶ ἀφροσύνα ἀποτελέσματα, καὶ μέγιστα μάλιστα, ἕνεκα τῶν προμνημονευθεισῶν τεραστίων σχέσεων (1). ὥστε δὲν δυνάμεθα μὴδὲ νὰ εἰκάσωμεν τί ἤθελεν εἶσθαι τὸ ὅλον ἀποτέλεσμα τῶν ἐπιθυμουμένων μεσολαβήσεων. Δύναται τις δὲ νὰ εἴπῃ, ὅτι πᾶν κακὸν ἀποτέλεσμα ἡδύνατο νὰ προληφθῇ ἐκ νεωτέρων μεσολαβήσεων, ὡς ἂν ἤθελε συμβῇ χρεῖα τούτων· ἀλλ' οὗτοι εἶναι λόγοι εἰκαῖοι καὶ ἐν σκότει γενόμενοι. Ἐν γένει λοιπὸν βλέπομεν ὅτι ὑπάρχουσι λόγοι σοφοὶ (2), διὰ τοὺς ὁποίους ἡ πορεία τῆς φύσεως πρέπει νὰ ἐξακολουθῇ κατὰ νόμους γενικοὺς, καὶ ὅτι διὰ τοῦ μέσου τούτου ἐκτελοῦνται ἀγαθοὶ σκοποί· καὶ καθ' ὅσον ἡξεύρομεν ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου, δυνατόν νὰ ὑπάρχωσιν ὑπὲρ αὐτοῦ οἱ σοφώτατοι λόγοι, καὶ νὰ ἐκτελῶντα δι' αὐτοῦ οἱ ἄριστοι σκοποί. Δὲν ἔχομεν δὲ οὐδένα λόγον νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ὅλαι αἱ ἀταξίαι ἡδύναντο νὰ ἐπανορθώνωνται ὡς ἂν ἀνεγείρωνται, ἢ ν' ἀποκλεισθῶσι διὰ γενικῶν νόμων. Εὐρίσκομεν δὲ ὅτι μεσολαβήσεις ἤθελον προξενήσει κακὸν, καὶ ἐμποδίσαι τὸ ἀγαθόν· καὶ καθ' ὅσον ἡξεύρομεν, ἤθελον ἴσως προξενήσει μεγαλύτερον κακὸν παρ' ὅ,τι ἤθελον ἐμποδίσαι, καὶ ἐμποδίσαι μεγαλύτερον ἀγαθὸν παρ' ὅ,τι ἤθελον προξενήσει. Καὶ ἂν λοιπὸν οὕτως ἔχῃ, τὸ νὰ μὴ γίνεταί μεσολαβήσις ὅχι μόνον δὲν εἶναι λόγος δικαίας μεμψιμοιρίας, ἀλλ' εἶναι μάλιστα δεῖγμα ἀγαθότητος. Τοῦτο εἶναι καὶ καταληπτὸν καὶ ἀρκετόν· τὸ νὰ προβῶμεν δὲ προσωτέρω φαίνεται ὅτι εἶναι ὑπέρτερον τῆς μεγίστης καταλήψεως τῶν ἡμετέρων δυνάμεων.

(1) Σελ. 158.

(2) Σελ. 160, 161.

Ἄλλ' ἐνδέχεται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι «Τέλος πάντων, ταῦτα τὰ ἀδύνατα καὶ αἱ σχέσεις, τὰ ὑποτιθέμενα ἐνταῦθα, εἶναι εἰς ἡμᾶς ἄγνωστα· καὶ ἡμεῖς πρέπει νὰ κρίνωμεν περὶ θρησκείας, ὡς καὶ περὶ ἄλλων πραγμάτων, διὰ τῶν εἰς ἡμᾶς γνωστῶν, καὶ νὰ θεωρῶμεν τὰ λοιπὰ ὡς οὐδέν· ἢ τοῦλάχιστον ὅτι αἱ ἐνταῦθα γινόμεναι ἀπαντήσεις πρὸς τὰς ἐναντίον τῆς θρησκείας ἐνστάσεις δύνανται παρομοίως νὰ χρησιμεύσωσι καὶ εἰς ἀκύρωσιν τῶν ἀποδείξεων αὐτῆς, ἀφοῦ ἡ ἰσχὺς αὐτῶν κεῖται κατὰ τοσοῦτον βαθμὸν ἐπὶ τῆς ἡμετέρας ἀγνοίας.»

Ἀλλὰ πρῶτον μὲν, ἂν καὶ παντελὴς ἄγνοια εἰς ὅποιον-δήποτε πρᾶγμα εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀναιρεῖ ἐπίσης ἢ μᾶλλον ἀποκλείει πᾶσαν ἀπόδειξιν ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ πᾶσαν ἐνστασιν κατ' αὐτοῦ, μερικὴ ὅμως ἄγνοια δὲν ἔχει τοιαύτην δύναμιν. Διότι δυνατόν νὰ πληροφορηθῶμεν καθ' οἷονδήποτε βαθμὸν περὶ τινος ἀνθρώπου ὅτι ἔχει τοιοῦτον χαρακτήρα, καὶ ἐπομένως θέλει θηρεύει τοιούτους τινὰς σκοποὺς, καί-τοι μεγάλως ἀγνοοῦντες ποῖαι αἱ ἀρμοδιώτεραι πράξεις, διὰ τῶν ὁποίων δύναται δραστηκώτατα νὰ ἐπιτύχῃ τοὺς σκοποὺς ἐκείνους· καὶ εἰς ταύτην τὴν περίπτωσιν, πρὸς ἐνστάσεις γινομένας ἐναντίον τῶν πράξεων αὐτοῦ ὡς μὴ συντεινουσῶν, κατὰ τὸ φαινόμενον, εἰς ἐπιτυχίαν αὐτῶν ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀπάντησις ἢ ἄγνοια ἡμῶν, ἂν καὶ ἦτον ἐνδεχόμενον νὰ μὴν ἀναιρῇ διόλου τὴν ἀπόδειξιν ὅτι τοιοῦτοι ἦσαν οἱ ἀποβλεπόμενοι σκοποί. Οὕτως ἡ τῆς θρησκείας ἀπόδειξις εἶναι ἀπόδειξις τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπομένως ὅτι ἡ κυβέρνησις αὐτοῦ εἶναι ἠθικὴ, καὶ ὅτι ἕκαστος, ἐν γένει, θέλει λάβει κατὰ τὴν ἀξίαν του· ἀπόδειξις ὅτι οὗτος εἶναι ὁ ὠρισμένος σκοπὸς τῆς κυβερνήσεως αὐτοῦ· ἀλλ' ἡμεῖς δὲν εἴμεθα κατάλληλοι κριταί

περὶ τοῦ ποῖος εἶναι ὁ ἀρμοδιώτερος τρόπος τοῦ πράττειν, διὰ νὰ ἐκτελεσθῇ δραστηκώτατα ὁ σκοπὸς οὗτος (1). Ὅθεν ἡ ἄγνοια ἡμῶν εἶναι ἀπάντησις πρὸς ἐνστάσεις γινόμενας ἐναντίον τῆς διοικήσεως τῆς Προνοίας ὡς συγχωρούσης ἀταξίας ἀντιμαχομένης, κατὰ τὸ φαινόμενον, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον· τώρα λοιπὸν, ἀφοῦ εἶναι τοσοῦτον προφανές, ὅτι ἡ ἄγνοια ἡμῶν δυνατόν νὰ ᾖ ἀποχρῶσα ἀπάντησις πρὸς ἐνστάσεις γινόμενας ἐναντίον τινὸς πράγματος, καὶ ὅμως νὰ μὴ προσβάλλῃ τὴν ἀπόδειξιν αὐτοῦ, εἶναι παράλογον τὸ νὰ ἰσχυρίζεται τις, πρὶν δυνηθῇ νὰ τὸ ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ ἄγνοια ἡμῶν ἀναιρεῖ τὴν τῆς θρησκείας ἀπόδειξιν, καθὼς ἀναιρεῖ καὶ τὰς ἐναντίον αὐτῆς ἐνστάσεις.

Δεύτερον δέ· Ὑπόθεσ ὅτι ἡδύνατό τις νὰ ἐπαγάγῃ ὀρθῶς ἄγνωστα ἀδύνατα καὶ ἀγνώστους σχέσεις, διὰ νὰ ἀναιρέσῃ τὴν ἀπόδειξιν τῆς θρησκείας, καθὼς καὶ διὰ ν' ἀπαντήσῃ πρὸς ἐνστάσεις ἐναντίον αὐτῆς· καὶ ὅτι κατὰ συνέπειαν τούτου, ἡ ἀπόδειξις αὐτῆς ἦτον ἀμφίβολος· καὶ πάλιν ὅμως, (καὶ ἂς καταφρονηθῇ ἢ καὶ ἂς περιπαιχθῇ ἢ ἀπόφανσις αὕτη,) εἶναι ἀναντιρρήτως ἀληθές ὅτι αἱ ἠθικαὶ ὑποχρεώσεις ἤθελον διαμένει βέβαιαι, ἂν καὶ δὲν ἤθελεν εἶσθαι βέβαιον ὁποῖαι ἤθελον εἶσθαι ἐν γένει τὰ ἐπακόλουθα τῆς τηρήσεως ἢ παραβιάσεως αὐτῶν. Διότι αἱ ὑποχρεώσεις αὗται ἐγείρονται ἀμέσως καὶ ἀναγκαίως ἐκ τῆς κρίσεως τῆς ἡμετέρας διανοίας, ἐκτὸς ἐὰν ᾖ διεστραμμένη, τὴν ὁποίαν δὲν δυνάμεθα νὰ παραβιάσωμεν χωρὶς νὰ ὑποπέσωμεν εἰς τὴν κατάκρισιν ἡμῶν αὐτῶν. Ἦθελον δὲ εἶσθαι βέβαιοι προσέτι καὶ ἐκ λόγων συμφέροντος. Διότι, καὶ ἂν ἤθελεν εἶσθαι ἀμφίβολον ποῖα μέλλουσι νὰ ᾖ τὰ μέλλοντα ἐπακόλουθα τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς

(1) Σελ. 12, 13.

κακίας, εἶναι ὁμῶς πιστευτὸν ὅτι αὐτὰ θέλουν εἶσθαι τὰ ὑπὸ τῆς θρησκείας διδασκόμενα· καὶ τὸ πιστευτὸν τοῦτο εἶναι βεβαία (1) ὑποχρέωσις, κατὰ λόγον φρονήσεως, ν' ἀπέχωμεν πάσης κακίας, καὶ νὰ πράττωμεν πᾶν ὅ,τι ἡ συνείδησις ἡμῶν ὑπαγορεύει ὡς καλόν.

Τρίτον δέ· Αἱ ἀνωτέρω δοθεῖσαι ἀπαντήσεις πρὸς τὰς ἐναντίον τῆς θρησκείας ἐνστάσεις δὲν δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ἐπίσης καὶ εἰς ἀναίρεσιν τῆς ἀποδείξεως αὐτῆς. Διότι, ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ ἠθικὴν κυβέρνησιν ἐπὶ τοῦ κόσμου, ἡ ἀναλογία μᾶς ὁδηγεῖ ἰσχυρότατα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ ἠθικὴ αὕτη κυβέρνησις πρέπει νὰ ᾔηται σύστημα ὑπέρτερον τῆς ἡμετέρας καταλήψεως. Καὶ ἀναρίθμητοι μερικαὶ ἀναλογίαι δεικνύουσιν, ὅτι μέρη τινὰ τοῦ τοιούτου συστήματος, ἐκ τῆς πρὸς ἄλλα μέρη σχέσεώς των, δυνατὸν νὰ συντείνωσιν εἰς ἐκτέλεσιν σκοπῶν, πρὸς τῶν ὁποίων τὴν ἐκτέλεσιν ἠθέλομεν νομίσαι ὅτι δὲν εἶχον οὐδεμίαν τάσιν· σκοπῶν μάλιστα, πρὸς τοὺς ὁποίους ἠθέλομεν νομίζειν, πρὸ τῆς πείρας, ὅτι τὰ τοιαῦτα μέρη διεμάχοντο, καὶ ἔτεινον νὰ τοὺς ἐμποδίσωσι. Καὶ ἅπασαι λοιπὸν αὗται αἱ ἀναλογίαι δεικνύουσιν, ὅτι ὁ συλλογισμὸς τὸν ὁποῖον μεταχειρίζονται κινουῦντες ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς θρησκείας εἶναι σφαλερός· ἐπειδὴ δεικνύουσιν ὅτι δὲν εἶναι διόλου ἀπίστευτον τοῦτο, ὅτι, ἐὰν ἡδυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τὸ ὅλον, ἠθέλομεν εὔρει ὅτι ἡ συγχώρησις τῶν ἀταξιών, ἐναντίον τῶν ὁποίων κινουῦνται αἱ ἐνστάσεις, εἶναι εὐσυμβίβαστοι μὲ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀγαθότητα, καὶ ὅτι αἱ ἀταξίαι ἐκεῖναι εἶναι μάλιστα παραδείγματα τούτων. Τώρα δὲ, τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τὴν τῆς

(1) Σελ. 11. καὶ Τμῆμ. 6'. Κεφ. 5'.

θησκειας ἀπόδειξιν, ὅπως ἐφαρμόζεται πρὸς τὰς ἐναντίον αὐτῆς ἐνστάσεις· καὶ ἐπομένως δὲν δύναται ν' ἀναιρέσῃ τὴν ἀπόδειξιν ἐκείνην, ὅπως ἀναιρεῖ τὰς ἐνστάσεις ταύτας.

Τελευταῖον· Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων εἶναι εὐκόλον νὰ ἴδῃ τις, ὅτι αἱ ἀνωτέρω δοθεῖσαι ἀπαντήσεις πρὸς τὰς ἐναντίον τῆς Προνοίας ἐνστάσεις, ἂν καὶ, γενικῶς λαλοῦντες, ἡδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐλήφθησαν ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀγνοίας, δὲν ἐλήφθησαν ὅμως ἀπλῶς ἐξ αὐτῆς, ἀλλ' ἐκ τινος πράγματος τὸ ὁποῖον ἡ ἀναλογία μᾶς δεικνύει περὶ αὐτῆς τῆς ἀγνοίας. Διότι ἡ ἀναλογία μᾶς δεικνύει ὀριστικῶς, ὅτι ἡ ἀγνοία ἡμῶν περὶ τὰ δυνατὰ τῶν πραγμάτων καὶ τὰς παντοίας σχέσεις τῆς φύσεως ἀποκαθιστᾷ ἡμᾶς ἀκαταλλήλους κριτάς, καὶ μᾶς φέρει εἰς ψευδῆ συμπεράσματα καὶ εἰς ἄλλας παρομοίας περιπτώσεις καθ' ἃς τολμῶμεν νὰ κρίνωμεν καὶ νὰ ἐγείρωμεν ἐνστάσεις. Ὡστε τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ἀνωτέρω ἰσχυρίσθημεν, δὲν εἶναι ἀπλῶς ὑποθέσεις ἀγνώστων ἀδυνάτων καὶ σχέσεων· ἀλλ' ὑπαγορεύει αὐτὰ εἰς τοὺς λογισμοὺς ἡμῶν ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως, καὶ τὰ ἐπιβάλλει μάλιστα εἰς τὰς παρατηρήσεις σπουδαιοφρονούντων ἀνθρώπων, καὶ πρὸς τοῦτοις νὰ ἀποκαθιστᾷ πίστεως ἄξια. Καὶ ἐπομένως, ἐὰν εἰς τοὺς συλλογισμοὺς ἡμῶν παραλαμβάνωμεν αὐτὰ, τότε κρίνομεν διὰ τῆς πείρας, καὶ διὰ τῶν εἰς ἡμᾶς γνωστῶν· ἐὰν δὲ παντάπασι παραβλέπωμεν αὐτὰ, τότε αἱ κρίσεις ἡμῶν δὲν ἔχουσι τοιαύτας βάσεις.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.

Ἐκ τῶν ἐν τῷ ἐσχάτῳ κεφαλαίῳ παρατηρήσεων ὀδηγούμεθα νὰ θεωρῶμεν τὴν μικρὰν ταύτην σκηνὴν τοῦ ἀνθρώπινου βίου, εἰς τὴν ὁποίαν εἴμεθα τοσοῦτον ἐνησχολημένοι, ὥς ἔχουσιν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἀναφορὰν πρὸς πλατύτερον σύστημα πραγμάτων. Ἐὰν δὲ ἔχωμεν σχέσιν τινὰ πρὸς τὰ ἀπώτατα μέρη τοῦ ἀπεράντου σύμπαντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγεννήθημεν, εἶναι παντάπασιν ἀξέβαιον. Ἀλλ' εἶναι τρανώτατον ὅτι ἡ πορεία τῶν πραγμάτων ἢ ἐντὸς τῆς ἡμετέρας θεωρίας, συνέχεται πρὸς τι παρελθόν, καὶ παρὸν, καὶ μέλλον πέραν αὐτῆς (1). Ὡστε εἴμεθα τεταγμένοι, οὕτως εἰπεῖν, εἰς τὸ μέσον συστήματος ὃχι στασίμου, ἀλλὰ προοδευτικοῦ, κατὰ πάντα ἀκαταλήπτου· ἀκαταλήπτου τρόπον τινὰ ἐπίσης καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, καὶ κατὰ τὸ παρὸν, καὶ κατὰ τὸ μέλλον. Καὶ τὸ σύστημα τοῦτο ἀδύνατον νὰ μὴν ἐμπεριλαμβάνῃ τι τοσοῦτον θαυμαστὸν καὶ τοσοῦτον ὑπέρτερον τοῦ ἡμετέρου λογικοῦ καὶ φανταστικοῦ (2), ὅσον καὶ ὅ,τιδῆποτε εἰς τῆς θρησκείας τὸ σύστημα. Διότι δύναται ἄρα γε ἄνθρωπος, ἔχων τὰς ἐαυτοῦ φρένας, νὰ εἴπῃ, ὅτι εἶναι ὀλιγώτερον δύσκολον νὰ φαντασθῶμεν πῶς συνέβη νὰ ὑπάρξῃ ὁ κόσμος καὶ νὰ διαμένῃ ὁποῖος εἶναι, χωρὶς νοεροῦ Δημιουργοῦ καὶ Κυβερνήτου αὐτῆς, παρὰ μετὰ Δημιουργοῦ καὶ Κυβερνήτου; ἢ παραδεχόμενος νοερὸν Κυβερνήτην, νὰ εἴπῃ ὅτι ὑπάρχει ἄλλος τις κανὼν κυβερνήσεως φυσικώτερος καὶ εὐκαταληπτότερος, παρὰ τὸν ὁποῖον

(1) Σελ 157.

(2) Τμῆμ. 6' Κεφ. 6'.

ὀνομάζομεν ἠθικόν; Καὶ τῶνόντι ἄνευ τινὸς νοεροῦ Δημιουργοῦ καὶ Κυβερνήτου τῆς φύσεως, οὐδεμία διόλου ἐξήγησις δύναται νὰ δοθῇ περὶ τοῦ πῶς τὸ σύμπαν τοῦτο, ἢ ἐκεῖνο ἰδίως τὸ μέρος πρὸς τὸ ὁποῖον ἡμεῖς ἔχομεν σχέσιν, συνέβη νὰ ὑπάρξῃ, καὶ ἡ πορεία αὐτοῦ νὰ διοικῇται ὅπως διοικεῖται οὐδὲ περὶ τοῦ γενικοῦ σκοποῦ καὶ βουλῆς αὐτοῦ ἄνευ τινὸς ἠθικοῦ Κυβερνήτου αὐτοῦ. Ὅτι ὑπάρχει νοερὸς Δημιουργὸς τῆς φύσεως καὶ φυσικὸς Κυβερνήτης τοῦ κόσμου, ἐλήφθη εἰς τὴν προηγουμένην πραγματείαν ὡς ἀρχὴ ἀποδεδειγμένη, καὶ γενικῶς γνωστὴ καὶ ὁμολογουμένη ὡς τοιαύτη. Καὶ αὕτη δὲ ἡ ἰδέα περὶ νοεροῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως, ἀποδεδειγμένου ἐκ τελικῶν αἰτίων, ἐμφαίνει θέλησιν καὶ χαρακτῆρα (1). Τώρα δὲ, καθὼς ὅλη ἡ φύσις ἡμῶν, ἡ φύσις τὴν ὁποίαν αὐτὸς μᾶς ἔδωκε, μᾶς ὁδηγεῖ νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ θέλησις καὶ ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ εἶναι ἠθικὸς, δίκαιος, καὶ ἀγαθός. Οὕτω δυσκόλως δυνάμεθα καὶ κατὰ φαντασίαν νὰ συλλάβωμεν, τί ἄλλο δύναται νὰ ᾔῃ. Κατὰ συνέπειαν ὅμως ταύτης τῆς θελήσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ, ὁποῖος καὶ ἂν ᾔῃ, ἐδημιούργησε τὸ σύμπαν ὁποῖον εἶναι, καὶ διοικεῖ ὅπως διοικεῖ τὴν πορείαν αὐτοῦ, μᾶλλον παρὰ κατὰ πάντα ἄλλον τρόπον· καὶ ὥρισεν εἰς ἡμᾶς καὶ εἰς ὅλα τὰ ζῶντα πλάσματα μερίδα τινὰ καὶ κλῆρον ἐν αὐτῷ. Τὰ μὲν ἄλογα ζῶα λαμβάνουσι τὴν μερίδα των ταύτην, καὶ ἀπολαύουσι καὶ ὑπομένουσι τὰς ἡδονὰς καὶ τὰς λύπας τὰς εἰς αὐτὰ ὠρισμένας, ἄνευ τινὸς σκέψεως. Τὰ δὲ λογικὰ πλάσματα ἤθελέ τις νομίσαι ὅτι δὲν ἠδύναντο νὰ μὴ σκέπτονται ἐνίοτε περὶ τούτων πάντων· νὰ μὴ σκέπτονται, ἂν ὅχι πόθεν ἦλθομεν, τοῦλάχιστον ὅμως ποῦ

(1) Σελ. 59.

ὑπάγομεν, καὶ τί τὸ μυστηριῶδες σύστημα, ἐντὸς τοῦ
 ὁποίου εὐρίσκομεν ἑαυτοὺς τεταγμένους, θέλει ἀποβῆ, καὶ
 τί θέλει γεννήσει· σύστημα, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι βέβαιον
 ὅτι ἔχομεν μέγιστον συμφέρον, καὶ ἐνδέχεται μάλιστα νὰ
 ἔχωμεν συμφέρον ὑπέρτερον καταλήψεως. Διότι πολλὰ
 πράγματα ἀποδεικνύουσιν ὅτι εἶναι ψηλαφητῶς ἄτοπον νὰ
 συμπεράνωμεν, ὅτι ἐν τῷ θανάτῳ θέλει παύσει ἡ ἡμετέρα
 ὑπαρξίς. Μερικαὶ τινες ἀναλογίαι δεικνύουσιν ἡμᾶς ἐπαισθη-
 τότατα, ὅτι δὲν πρέπει διόλου νὰ νομισθῇ παράδοξον,
 ὅτι μέλλομεν νὰ ὑπάρχωμεν εἰς ἄλλην κατάστασιν ζωῆς.
 Καὶ τοῦτο δὲ τὸ ὅτι εἴμεθα τώρα ζῶντα πλάσματα, πα-
 ρέχει ἰσχυρὰν πιθανότητα ὅτι θέλομεν διαμένει τοιοῦτοι,
 ἐκτὸς ἐὰν ὑπάρχῃ τις λόγος θετικὸς, (καὶ δὲν ὑπάρχει βέ-
 βαια οὐδεὶς οὔτ' ἐκ συλλογισμοῦ οὔτ' ἐξ ἀναλογίας) ὥστε
 νὰ φρονῶμεν ὅτι ὁ θάνατος θέλει μᾶς καταστρέψει. Ἐὰν
 τοιαύτη τις πεποίθησις ἤθελε ποτὲ ὑπάρξει οὔτω καλῶς
 ἐστηριγμένη, μικρὸν βέβαια λόγον ἠθέλομεν ἔχει, διὰ νὰ
 λαμβάνωμεν ἡδονὴν τινὰ ἐξ αὐτῆς. Ἀλλ' αὕτη βέβαια δὲν
 δύναται νὰ ἔχῃ ἄλλην τινὰ βάσιν παρὰ τοιαύτην τινὰ
 φανταστικὴν ιδέαν, ὅτι, δηλαδή, τὰ παχυλὰ ἡμῶν σώμα-
 τα εἶναι ἡμεῖς αὐτοί· τὸ ὁποῖον εἶναι ἐναντίον τῆς πείρας.
 Ἡ πείρα ὡσαύτως δεικνύει σαφέστατα, ὅτι εἶναι μωρία
 νὰ συμπεράνωμεν, ἐκ τῆς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεως τοῦ σώμα-
 τος καὶ τοῦ ζῶντος ἐνεργοῦ, ὅτι ἡ τοῦ πρώτου διάλυσις
 εἶναι διάλυσις καὶ τοῦ δευτέρου. Ὑπάρχουσι δὲ καὶ διά-
 φορα παραδείγματα, ὅπου δὲν ἔχουσι τοιαύτην ἀμοιβαίαν
 ἐπίδρασιν· τὸ ὁποῖον μᾶς φέρει εἰς ἐναντίον συμπέρασμα.
 Ἡ ὑπόθεσις λοιπὸν, καθ' ἣν πρέπει κατὰ πάντα λόγον νὰ
 διάγωμεν, εἶναι αὕτη, ὅτι ἡ ζῶσα ἡμῶν φύσις θέλει δια-
 μένει καὶ μετὰ θάνατον. Καὶ εἶναι ἀπείρως παράλογον νὰ

σχηματίζωμεν σύστημά τι βίου, ἢ νὰ πράττωμεν κατ' ἄλ-
λην οἵανδ' ἡποτε ὑπόθεσιν.

Τώρα δὲ πᾶσα προσδοκία ἀθανασίας, εἴτε περισσότερον
εἴτε ὀλιγώτερον βεβαία, ἀνοίγει ἀπέραντον ἔκτασιν πρὸς
τὰς ἐλπίδας καὶ τοὺς φόβους ἡμῶν· ἐπειδὴ βλέπομεν ὅτι
τοιαύτη εἶναι ἡ σύστασις τῆς φύσεως, ὥστε ὅχι μόνον ἐπι-
φέρει εὐδαιμονίαν, ἀλλ' ἐπιδέχεται καὶ κακοδαιμονίαν, καὶ
αἰσθανόμεθα ἡμεῖς αὐτοὶ, ὅτι μετέχομεν ἀμφοτέρων τούτων
κατὰ τινα βαθμόν· καὶ ἐπειδὴ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀγνοῶμεν
ὁποίων ὑψηλοτέρων βαθμῶν εἴμεθα ἱκανοὶ κατ' ἀμφοτέρα
ταῦτα. Δὲν ὑπάρχει δὲ οὐδεμία προϋπόληψις, ὥστε νὰ μὴ
πιστεύωμεν προσέτι, ὅτι τὸ μέλλον ἡμῶν συμφέρον ἐξήρ-
τηται ἐκ τῶν παρόντων ἡμῶν ἔργων· διότι βλέπομεν τὸ
παρὸν ἡμῶν συμφέρον ὅτι ἐξήρτηται βέβαια καὶ ὅτι ἡ εὐ-
δαιμονία καὶ ἡ κακοδαιμονία αἱ παρακολουθοῦσαι τὰς
ἡμετέρας πράξεις, συχνότατα δὲν συμβαίνουσιν εἰμὴ πολὺν
χρόνον μετὰ τὰς πράξεις πρὸς τὰς ὁποίας εἶναι προσηρτη-
μέναι. Ὡστε, καὶ ἡ θεωρία μᾶς ἄφινεν εἰς τὴν ἀβεβαιότη-
τα περὶ τούτου, εἰάν δηλαδὴ εἶναι πιθανόν, ὅτι ὁ Ποιητὴς
τῆς φύσεως, παρέχων εὐδαιμονίαν ἢ κακοδαιμονίαν εἰς τὰ
πλάσματά του, δίδει ἢ ὅχι προσοχὴν εἰς τὰς πράξεις αὐ-
τῶν· ἀλλ' ὁμως, ἐπειδὴ εὐρίσκομεν ἐκ πείρας ὅτι δίδει
τοιαύτην προσοχὴν, ὅλη ἡ περὶ τὰ πράγματα αἰσθησις, τὴν
ὁποίαν ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς, σαφῶς ὁδηγεῖ νὰ φρονῶμεν πά-
ραυτα, καὶ ἄνευ τινὸς ἐργώδους ἐρεύνης, ὅτι ἐνδέχεται, ἢ,
καὶ πρέπει μάλιστα, εἰς μὲν τὰς καλὰς πράξεις κυρίως νὰ
προσῆρτησεν εὐδαιμονίαν, εἰς δὲ τὰς πονηράς, κακοδαιμο-
νίαν· ἢ ὅτι θέλει, ἐν γένει, βραβεύσει μὲν τοὺς πράττον-
τας τὸ ἀγαθόν, τιμωρήσει δὲ τοὺς πράπτοντας τὸ κακόν.
Εἰς ἐπιβεβαίωσιν δὲ τούτου ἐκ τῆς τοῦ κόσμου συστάσεως,

παρατηρήθη ὅτι εἰδὸς τι ἠθικῆς κυβερνήσεως ἀναγκαίως
 ὑπονοεῖται εἰς τὴν φυσικὴν ἐκείνην κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ,
 ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἡξεύρομεν ἐξ ἰδίας πείρας ὅτι κείμεθα· ὅτι
 πράξεις ἀγαθαὶ καὶ πονηραὶ, ἐπὶ τοῦ παρόντος, φύσει ἀν-
 ταμείβονται καὶ τιμωροῦνται, ὅχι μόνον ὡς ἐπωφελεῖς καὶ
 ἐπιβλαβεῖς εἰς τὴν κοινωνίαν, ἀλλὰ καὶ ἀπλῶς ὡς καλαὶ
 ἢ κακαί· καὶ ὅτι ὑπάρχει, κατ' αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ πράγ-
 ματος, τάσις τις εἰς τὸ ν' ἀνταμειφθῶσι καὶ νὰ τιμωρηθῶ-
 σι κατὰ βαθμὸν πολὺ ὑψηλότερον παρὰ καθ' ὃν τοῦτο γίνεται
 ἐπὶ τοῦ παρόντος. Ἄν δὲ καὶ ὁ ὑψηλότερος οὗτος βαθμὸς
 τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης, τὸν ὁποῖον οὕτως ἐπιδει-
 κνύει ἡ φύσις καὶ πρὸς τὸν ὁποῖον ὁδηγεῖ, ἐμποδίζεται
 πρὸς καιρὸν νὰ ἐκπληρωθῇ, τοῦτο συμβαίνει ἐξ ἐμποδίων
 τὰ ὁποῖα παρεμβάλλει ἀτυχῶς ἢ κατὰστασις τούτου τοῦ
 κόσμου, καὶ τὰ ὁποῖα ἐπομένως εἶναι κατὰ τὴν φύσιν των
 πρόσκαιρα. Τώρα δὲ, κατὰ τὴν φυσικὴν διοίκησιν τῆς Προ-
 νοίας, ἐπὶ τῆς ἀρετῆς μὲν παρατηροῦνται τὰ πράγματα
 ταῦτα, ἐπὶ τῆς κακίας δὲ δὲν ὑπάρχει τι ἱκανὸν ν' ἀντι-
 ταχθῇ πρὸς αὐτά. Ἠθικὸν τι λοιπὸν σύστημα κυβερνήσεως
 εἶναι ὁρατῶς καθιδρυμένον, καὶ κατὰ τινα βαθμὸν ἐκτε-
 λούμενον· τοῦτο δὲ καὶ αἱ οὐσιώδεις ἐνταυτῷ τάσεις τῆς ἀρε-
 τῆς καὶ τῆς κακίας θεωρούμεναι ὡς πρέπει, φύσει ἐμποιοῦ-
 σιν εἰς ἡμᾶς προσδοκίαν ὅτι θέλει ἐνεργεῖσθαι ἐντελέστερον
 εἰς μέλλουσαν κατὰστασιν, καὶ ὅτι ἕκαστος θέλει λάβει
 ἐκεῖ κατὰ τὴν ἀξίαν του. Καὶ ἂν τοῦτο ἔχῃ οὕτως, τότε
 τὸ μέλλον καὶ γενικὸν ἡμῶν συμφέρον, ὑπὸ τὴν ἠθικὴν
 κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ, εἶναι ὠρισμένον νὰ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς
 ἡμετέρας διαγωγῆς, ἂν καὶ ἕνεκα ταύτης ἐνδέχεται νὰ
 ᾖ δύσκολον νὰ ἐξασφαλίσωμεν αὐτὸ, καὶ κινδυνεύομεν νὰ
 τὸ στερηθῶμεν· καθὼς καὶ τὸ κοσμικὸν ἡμῶν συμφέρον,

ὑπὸ τὴν φυσικὴν αὐτοῦ κυβέρνησιν, εἶναι ὠρισμένον νὰ ἐξαρ-
τᾶται ἐκ τῆς διαγωγῆς ἡμῶν, ἂν καὶ πρόκειται παρομοία
δυσκολία καὶ κίνδυνος. Διότι ἐκ τῆς ἀρχετύπου συστάσεως
ἡμῶν καὶ τῆς τοῦ κόσμου τὸν ὁποῖον κατοικοῦμεν, καὶ
ἡμεῖς αὐτοὶ καὶ ἡ ἡμετέρα διαγωγή καὶ τὸ ἡμέτερον συμ-
φέρον εἶναι ἐπιτετραμμένα εἰς ἡμᾶς αὐτούς. Καὶ ἐκ τῆς
αὐτῆς συστάσεως τῆς φύσεως, συνεζευγμένης μάλιστα μὲ
τὴν πορείαν τῶν πραγμάτων τὴν ἐξ ἀνθρώπων προερχομέ-
νην, ἡμεῖς ὑποκείμεθα εἰς πειρασμοὺς ἀναπείθοντας ἡμᾶς
νὰ δειχθῶμεν ἄπιστοι εἰς τὴν ἐμπιστοσύνην ταύτην, νὰ χάσω-
μεν τοῦτο τὸ συμφέρον, νὰ παραμελήσωμεν αὐτὸ, καὶ νὰ ῥί-
ψωμεν ἑαυτοὺς εἰς κακοδαιμονίαν καὶ ἀπώλειαν. Ἐκ τού-
των τῶν πειρασμῶν προέρχονται αἱ δυσκολίαι τοῦ νὰ διά-
γωμεν οὕτως, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὸ πρόσκαιρον ἡμῶν
συμφέρον, καὶ ὁ κίνδυνος τοῦ νὰ διάγωμεν οὕτως, ὥστε ν'
ἀποτύχωμεν αὐτοῦ. Δὲν περιέχει λοιπὸν οὐδὲν ἀπίστευτον
ἡ ὑπόθεσις, ὅτι δύναται νὰ ὑπάρχη παρομοία δυσκολία καὶ
κίνδυνος περὶ ἐκείνου τοῦ κυριωδεστάτου καὶ τελικοῦ ἀγα-
θοῦ, τὸ ὁποῖον προβάλλει εἰς ἡμᾶς ἡ θρησκεία. Τῶνόντι ὁ
ὅλος λόγος τοῦ πῶς νὰ τεθῶμεν εἰς τοιαύτην κατάστασιν
ὁποία ἡ παροῦσα, πρέπει βεβαίως νὰ κῆται ὑπεράνω τῆς
ἡμετέρας καταλήψεως· ἀλλ' ἐν μέρει ἐξηγεῖται διὰ τού-
του, τὸ ὁποῖον μᾶς διδάσκει ἡ θρησκεία, ὅτι ὁ χαρακτήρ
τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς θεοσεβείας πρέπει νὰ ᾔῃ ἀναγκαῖος
καταρτισμὸς πρὸς μέλλουσαν κατάστασιν ἀσφαλείας καὶ εὐ-
δαιμονίας, ὑπὸ τὴν ἠθικὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸν
αὐτὸν τρόπον, καθὼς καὶ μερικὰ τινα προσόντα εἶναι ἀναγ-
καῖα πρὸς πᾶσαν ἰδιαιτέραν κατάστασιν βίου, ὑπὸ τὴν
φυσικὴν αὐτοῦ κυβέρνησιν· καὶ ὅτι ἡ παροῦσα κατάστασις
ὠρίσθη νὰ ᾔῃ σχολεῖον παιδαγωγίας, διὰ νὰ προκόπτω-

μεν εἰς τὸν χαρακτῆρα ἐκεῖνον. Τώρα λοιπὸν, αὕτη ἡ βουλὴ τῆς φύσεως ἀποκαθίσταται εἰς ἄκρον ἀξιόπιστος ἐκ τῆς παρατηρήσεως ταύτης, ὅτι εἴμεθα φανερώς πεπλασμένοι πρὸς ἐπίδοσιν παντὸς εἶδους· ὅτι εἶναι γενικὸς ὁρισμὸς παρὰ τῆς Προνοίας, νὰ ἐξασκῶμεν πρακτικὰς ἀρχάς, καὶ νὰ διασχηματίζωμεν ἐντὸς ἑαυτῶν ἑξεις ἐνεργείας, διὰ ν' ἀποκατασταθῶμεν εὐάρμοστοι πρὸς ὅ,τι πρότερον εἴμεθα ὅλως ἀνάρμοστοι· ὅτι ἰδίως ἡ νηπιότης καὶ ἡ νεότης εἶναι φύσει ὠρισμέναι νὰ ᾔναι κατάστασις παιδαγωγίας δι' ὠριμον ἡλικίαν· καὶ ὅτι ὁ παρὼν κόσμος εἶναι ἰδίως ἀρμόδιος πρὸς κατάστασιν ἠθικῆς παιδαγωγίας. Ἐπειδὴ δὲ προβάλλονται ἐνστάσεις ἐναντίον ὅλης τῆς ἐννοίας ἠθικῆς κυβερνήσεως καὶ δοκιμασίας, λαμβανόμεναι ἐκ τῆς δοξασίας τῆς ἀνάγκης, ἐδείξαμεν ὅτι ὁ Θεὸς μᾶς ἔδωκε τὴν ἀπόδειξιν, τρόπον τινά, τῆς πείρας, ὅτι ἅπασαι αἱ κατὰ τῆς θρησκείας ἐνστάσεις κατὰ τοῦτο τὸ κεφάλαιον εἶναι κεναὶ καὶ ἀπατηλαί. Πρὸς τούτοις δὲ ἐκ τῆς φυσικῆς του κυβερνήσεως ὑπαγορεύει ἀπάντησιν πρὸς πάσας τὰς ὀλιγόφρονας ἡμῶν ἐνστάσεις τὰς ἐναντίον τῆς ἐπιεικειᾶς καὶ ἀγαθότητος τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ Κυβερνήσεως· καὶ ἐν γένει ὡς παράδειγμα ταύτης μᾶς ἔδωκεν ἐκείνην.

Τὰ πράγματα ταῦτα, τὰ ὅποια πρέπει νὰ ἐνθυμώμεθα ὅτι εἶναι τῆς πείρας πράγματα, ὀφείλουσι κατὰ πάντα λόγον νὰ ἐξυπνίσωσι τοὺς ἀνθρώπους, καὶ νὰ τοὺς πείσωσι νὰ ἐξετάσωσι μετὰ σπουδῆς, ὅποια ἡ κατάστασις των, καὶ τί τὸ πρακτέον. Εἶναι ἄτοπον, (καὶ μάλιστα ἤθελεν εἶσθαι γελοῖον, ἐὰν τὸ πρᾶγμα δὲν ᾔτο τόσον σπουδαῖον) νὰ νομίζωσιν ἑαυτοὺς οἱ ἄνθρωποι ἀσφαλεῖς διάγοντες βίον μοχθηρίας, ἢ καὶ ἀπρεποῦς ἀφροντιστίας εἰς τὴν ὁποίαν οἱ πλεῖστοι ἐξέφκειλαν. Τὸ ἀξιόπιστον δὲ τῆς θρησκείας, τὸ

ἐκ τῆς πείρας προκύπτον καὶ τῶν ἐνταῦθα ἐξετασθέντων γεγονότων, ἀρκεῖ πληρέστατα, κατ' ὀρθὸν λόγον, νὰ καταπείσῃ αὐτοὺς νὰ ζῶσιν ἐν γένει ἐν πάσῃ ἀρετῇ καὶ εὐσεβείᾳ, μετὰ σπουδαίας προσδοκίας, καίτοι μεμιγμένης μὲ ἀμφιβολίαν τινά, (1) ὅτι ὑπάρχει καθιδρυμένη εἰς τὴν φύσιν κυβέρνησις δικαία, καὶ ἐπομένως ὅτι μέλλει νὰ γείνη κρίσις καὶ ἀνταπόδοσις· καὶ μάλιστα ὅταν ἀναλογισθῶμεν πόσον εἶναι ἀμφισβητήσιμον, ἐὰν δύναται τις ποσῶς νὰ κερδήσῃ τι διὰ τῆς κακίας· (2) πόσον μικραὶ ἀναντιρρήτως, καθὼς καὶ ἄστατοι, εἶναι, τὸ πολὺ πολὺ, αἱ ἡδοναὶ καὶ ὠφέλειαὶ αὐτῆς, καὶ πόσον ταχέως μέλλουν νὰ ἐκλείψωσι καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς μακροβιωτάτους ἀνθρώπους. Διότι καθὼς εἰς τὰς διασκέψεις τοῦ λογικοῦ περὶ τοῦ τί πρέπει νὰ διώκωμεν καὶ τί ν' ἀποφεύγωμεν, πειρασμοὶ πρὸς τι πρᾶγμα ἐκ μόνου πάθους πηγάζοντες ὑποτίθενται ἔξω τοῦ προκειμένου· οὕτως ἀναπείσεις πρὸς τὴν κακίαν ἐξ ἀταράχων προσδοκιῶν ἡδονῆς καὶ ὠφελείας, τοσοῦτον μικρᾶς καὶ ἀβεβαίου καὶ ὀλιγοχρονίου, εἶναι πραγματικῶς τοσοῦτον ἀσήμαντοι, ὥστε, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ λογικοῦ, εἶναι σχεδὸν οὐδὲν καθ' ἑαυτάς, καὶ παραβαλλόμεναι πρὸς τῆς θρησκείας τὴν σπουδαιότητα γίνονται παντάπασιν ἄφαντοι. Ἀπλοῦν πάθος δυνατὸν τρώντι νὰ ἐπαχθῇ, ἂν ὅχι ὡς λόγος, ὡς ἀπολογία ὅμως ὑπὲρ διαγωγῆς μοχθηρᾶς. Πόσον δὲ ἀθλία εἶναι ἡ ἀπολογία αὕτη γίνεται προφανές, ἐὰν παρατηρήσωμεν ὅτι εἴμεθα τεθειμένοι εἰς κατάστασιν, ὅπου ἀφεύκτως ἐθιζόμεθα νὰ κυβερνῶμεν τὰ ἡμέτερα πάθη, κατηναγκασμένοι ὄντες νὰ κυβερνῶμεν αὐτὰ, καὶ νὰ ὑποβάλλωμεν ἑαυτοὺς ὑπὸ τὸ αὐτὸ εἶδος τῶν περιορισμῶν καὶ ἐπίσης

(1) Τμ. Β'. Κεφ. ζ'.

(2) Σελ. 60.

προσέτι μεγάλων διὰ πρόσκαιρα συμφέροντα, ὁποίους ἀπαι-
τοῦσι, κατὰ τὴν συνήθη πορείαν τῶν πραγμάτων, ἡ ἀρετὴ
καὶ ἡ θεοσέβεια. Ἡ περὶ ἀχαλινώτου πάθους ἀπολογία
ὕπὲρ τῆς κακίας εἶναι τὸ ἀθλιέστατον λοιπὸν πάντων· διότι
δὲν εἶναι λόγος, καὶ δὲν εἶναι εἰμὴ μόνον ἀθλία ἀπολογία·
ἀλλὰ τὰ πρέποντα ἐλατήρια πρὸς τὴν θρησκείαν εἶναι αἱ
πρέπουσαι ἀποδείξεις αὐτῆς ἐκ τῆς ἠθικῆς ἡμῶν φύσεως,
ἐκ τῶν προμηνύσεων τοῦ συνειδότος, καὶ τῆς φυσικῆς ἡμῶν
ἐννοίας περὶ Θεοῦ ὡς δικαίου Κυβερνήτου καὶ Κριτοῦ· φύ-
σεως, καὶ συνειδότος, καὶ ἐννοίας παρ' αὐτῶν εἰς ἡμᾶς δε-
δομένων· καὶ ἐκ τῆς ἐπιβεβαιώσεως, τῶν ὑπαγορεύσεων
τοῦ λογικοῦ, διὰ τῆς φωτισθείσης «ζωῆς καὶ ἀφθαρσίας διὰ
τοῦ Εὐαγγελίου, καὶ τῆς ἀποκαλυφθείσης ὀργῆς τοῦ Θεοῦ
ἀπ' οὐρανοῦ ἐπὶ πᾶσαν ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν ἀνθρώπων.»

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ
ΠΡΟΣ ΤΗΝ
ΣΥΣΤΑΣΙΝ ΚΑΙ ΠΟΡΕΙΑΝ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ.

ΤΜΗΜΑ Β'.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΠΟΚΕΚΑΛΥΜΜΕΝΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ χριστιανισμοῦ.

ΑΝΘΡΩΠΟΙ τινες, φανταζόμενοι ὅτι ἀρκεῖ τὸ φῶς τῆς φύσεως, ἀπορρίπτουσιν ὁμολογουμένως πᾶσαν ἀποκάλυψιν, ὥς, καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ιδέαν τῆς, ἀπίστευτον, καὶ ὡς πρᾶγμα βεβαίως ἐπίπλαστον. Καὶ τρώντι εἶναι βέβαιον ὅτι οὐδεμία ἀποκάλυψις ἤθελε δοθῇ, ἐὰν τῆς φύσεως τὸ φῶς ἤρκει τοσοῦτον, ὥστε ν' ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀποκάλυψιν, παντάπασιν ἄχρηστον. Ἀλλ' οὐδεὶς ἄνθρωπος ἔμφρων καὶ εἰλικρινῆς δύναται ποτὲ νὰ ὑπολάβῃ αὐτὴν τοιαύτην, ἀναλογιζόμενος τὴν κατάστασιν τῆς θρησκείας εἰς τὸν ἐθνικὸν κόσμον πρὸ τῆς ἀποκαλύψεως, καὶ τὴν παροῦσαν αὐτῆς κατάστασιν εἰς τοὺς τόπους ἐκείνους, οἵτινες δὲν ἐδανείσθησαν διόλου φῶς παρ' αὐτῆς· ἰδίως δὲ τὴν ἀμφιβολίαν μεγαλοφυεστάτων τινῶν ἀνδρῶν περὶ πραγμάτων εἰς ἄκρον σπουδαιοτάτων, καθὼς καὶ τὴν φυσικὴν ἀπροσεξίαν καὶ ἄγνοιαν τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει. Εἶναι ἀδύνατον νὰ εἴπῃ τις, ποῖος ἤθελε δυνηθῇ νὰ εὕρῃ ἐκ συλλογισμοῦ τὸ ὅλον ἐκεῖνο σύστημα, τὸ

ὁποῖον ὀνομάζομεν φυσικὴν θρησκείαν, κατὰ τὴν γνησίαν του ἀπλότητα, καθαρὸν πάσης δεισιδαιμονίας· ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει βεβαίως λόγος οὐδεὶς, ὥστε νὰ διαβεβαιόνη τις ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων ἠδύναντο τοῦτο· ἢ καὶ ἐὰν ἠδύναντο, δὲν ὑπάρχει οὐδεμία πιθανότης ὅτι ἤθελον πράξει τοῦτο. Καὶ ἂν δὲ παραδεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρχε, πάλιν ἤθελον ἔχει μεγίστην χρεῖαν διηνεκοῦς τινος νοουθεσίας, ἥτις νὰ τὴν ἀνακαλῇ εἰς τὴν μνήμην αὐτῶν, καὶ νὰ τὴν ἐμβάλλῃ εἰς τὰς ψυχὰς των. Πρὸς τούτοις δὲ, καὶ ἂν ἦσαν τοσοῦτον εὐδιάθετοι νὰ προσέχωσιν εἰς τὴν θρησκείαν ὅσον εἶναι οἱ ἐναρετώτεροι ἄνθρωποι, πάλιν ὁμῶς, καὶ κατὰ ταύτην τὴν ὑπόθεσιν, ἤθελον ὑπάρχει παντοῖαι περιστάσεις ἀπαιτοῦσαι ὑπερφυσικὴν διδασκαλίαν καὶ ἀντίληψιν, καὶ ἐκ τούτων ἠδύναντο νὰ προκύψωσι μέγιστα ὠφελήματα. Ὡστε τὸ νὰ εἶπῃ τις, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις εἶναι πράγμα περιττὸν, τοῦ ὁποίου δὲν εἶχομεν οὐδεμίαν χρεῖαν, καὶ τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ φέρῃ οὐδεμίαν ὠφέλειαν, εἶναι, φρονῶ, λόγος παράφορος καὶ κενός. Οὐδὲ ἤθελεν εἶσθαι ὀλιγώτερον ἄτοπον τὸ νὰ ἰσχυρίζεται τις, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι τοσοῦτον ἐντελῶς εὐχαριστημένοι εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασιν, καὶ ἡ ζωὴ τοσοῦτον ἐντελῶς εὐδαίμων, ὥστε εἶναι ἀντίφασις τὸ νὰ ὑποθέτῃ τις τὴν ἡμετέραν κατάστασιν δεκτικὴν οἰασδὴποτε βελτιώσεως.

Ὑπάρχουσι δὲ καὶ ἄλλοι ἄνθρωποι, μὴ ὑπαγόμενοι εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν, οἵτινες φαίνεται ὅτι κλίνουν εἰς τὸ παραμελεῖν καὶ τὸ παραβλέπειν τρόπον τινὰ τὴν ἀποκάλυψιν ὡς μικροῦ λόγου ἀξίαν, ἀρκεῖ μόνον νὰ τηρῇται ἡ φυσικὴ θρησκεία. Ὀλίγον προσέχοντες εἴτε εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς πρώτης εἴτε εἰς τὰς ἐναντίον αὐτῆς ἐνστάσεις, μάλιστα δὲ καὶ ὑποθέτοντες τὴν ἀλήθειαν αὐτῆς, «Ὁ μόνος

σκοπὸς αὐτῆς,» λέγουσιν οὗτοι, «πρέπει νὰ ᾔηται ἡ τρεφέωσις τῆς πίστεως περὶ τοῦ ἠθικοῦ συστήματος τῆς φύσεως, καὶ ἡ ἐνίσχυσις τῆς φυσικῆς θεοσεβείας καὶ ἀρετῆς. Ἡ πίστις καὶ πράξεις τούτων τῶν πραγμάτων προώδευσαν ἴσως πολὺ ἐκ τῆς πρώτης δημοσιεύσεως τοῦ χριστιανισμοῦ· ἀλλ' εἴτε κατὰ τὴν ἀπόδειξιν καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς φύσεως πιστεύονται καὶ πράττονται ταῦτα, εἴτε κατὰ τὴν ἀπόδειξιν καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀποκαλύψεως, τοῦτο εἶναι σχεδὸν ἀδιάφορον.» (1) Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ θεωρεῖν τὴν ἀποκάλυψιν, ἂν καὶ ὅχι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν προμνημονευθέντα, ὁμοιάζει ὅμως πολὺ καὶ ἐπὶ τέλους ταυτίζεται σχεδὸν μὲ αὐτόν· καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετασθῇ ἰδίως, ὡς πρὸς ἐκείνους οἵτινες φαίνονται ὅτι ῥέπουσιν εἰς τοῦτον. Ἡ ἐξέτασις αὐτοῦ θέλει δείξει περιπλέον καὶ τῆς πρώτης δοξασίας τὸ ἀλλόκοτον, καὶ τὴν ἀλήθειαν τῶν πρὸς ἀπάντησιν αὐτῆς παρατηρήσεων, αἵτινες ἐμνημονεύθησαν τώρα. Ἡ περὶ τῆς σπουδαιότητος δὲ τοῦ χριστιανισμοῦ ἔρευνα δὲν δύναται νὰ ᾔηται ἀνάρμοστος εἰσαγωγὴ εἰς πραγματείαν περὶ τῆς ἀξιοπιστίας αὐτοῦ.

Τώρα δὲ, ἐὰν ὁ Θεὸς ἔδωκεν ἀποκάλυψιν εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ διέταξε τὰ παρὰ τοῦ χριστιανισμοῦ διαταττόμενα, εἶναι προφανέστατον, καὶ κατὰ πρώτην ὄψιν, ὅτι δὲν δύναται νὰ ᾔηται διόλου ἀδιάφορον, ἐὰν ὑπακούωμεν ἢ παρακούωμεν τὰς διατάξεις ἐκείνας, ἐκτὸς ἐὰν ἡμεθα βεβαιότατοι, ὅτι ἠξεύρομεν ὅλους τοὺς περὶ αὐτῶν λόγους, καὶ ὅτι ἅπαν-

(1) Invenio multos—propterea nolle fieri christianos, quia quasi sufficiunt sibi de bona vita sua. Bene vivere opus est, ait. Quid mihi praecepturus est Christus? Ut bene vivam? Jam bene vivo. Quid mihi necessarius est Christus? Nullum homicidium, nullum furtum, nullam rapinam facio, res alienas non concupisco, nullo adulterio contaminor. Nam inveniatur in vita mea aliquid quod reprehendatur, et qui reprehenderit faciat christianum, Aug. in psalm. xxxi.

τες οὗτοι οἱ λόγοι ἔπαυσαν τώρα, ὡς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἐν γένει ἢ πρὸς ἡμᾶς ἰδίως. Εἶναι δὲ ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ βεβαιωθῶμεν περὶ τούτου· διότι ἡ ἄγνοια τῶν λόγων τούτων δὲν ἀποδεικνύει οὐδὲν περὶ τοῦ προκειμένου, ἀφοῦ ὅλη ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως δεικνύη, ὅτι ἀληθῶς εἶναι καὶ καθ' ἑαυτὸ φανερόν, ὅτι ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχωσιν ἀναρίθμητοι λόγοι περὶ τῶν πραγμάτων, τοὺς ὁποίους ἡμεῖς ἀγνοοῦμεν.

Θέλει δὲ ἀναφανῇ εὐκρινεστέρα ἡ σπουδαιότης τοῦ χριστιανισμοῦ, εἰάν ἐξετάσωμεν αὐτὸν εὐκρινέστερον, πρῶτον μὲν, ὡς νέαν δημοσίευσιν καὶ ἐξωτερικὴν σύστασιν τῆς φυσικῆς ἥτοι οὐσιώδους θρησκείας, προσηρμοσμένην πρὸς τὰς παρούσας τῶν ἀνθρώπων περιστάσεις, καὶ ἀποβλέπουσαν εἰς τὸ προάγειν τὴν φυσικὴν θεοσέβειαν καὶ ἀρετὴν· δεύτερον δὲ, ὡς διαλαμβάνοντα ἐξήγησιν οἰκονομίας τινὸς τῶν πραγμάτων, τὴν ὁποίαν τὸ ἀνθρώπινον λογικὸν δὲν ἠδύνατο ν' ἀνακαλύψῃ, καὶ κατὰ συνέπειαν τῆς ὁποίας διετάχθησαν εἰς ἡμᾶς πολλὰ εὐκρινῇ παρὰγγέλματα. Διότι, ἂν καὶ ἡ φυσικὴ θρησκεία εἶναι ἡ βάσις καὶ τὸ κύριον μέρος τοῦ χριστιανισμοῦ, δὲν εἶναι ὁμῶς, κατ' οὐδένα λόγον, τὸ σύνολον αὐτοῦ.

Α'. Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι νέα δημοσίευσίς τῆς φυσικῆς θρησκείας. Διδάσκει δὲ τὸ ἀνθρώπινον γένος τὸ ἠθικὸν σύστημα τοῦ κόσμου· ὅτι εἶναι ἔργον ὄντος ἀπείρως τελείου, καὶ κεῖται ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ· ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι ὁ νόμος αὐτοῦ· καὶ ὅτι ἐπὶ τέλους θέλει κρίνει τὸ ἀνθρώπινον γένος ἐν δικαιοσύνῃ, καὶ ἀποδώσει πρὸς πάντας κατὰ τὰ ἑαυτῶν ἔργα, εἰς μέλλουσάν τινα κατάστασιν. Καὶ, τὸ οὐσιωδέστατον, διδάσκει τὴν φυσικὴν θρησκείαν κατὰ τὴν γνησίαν τῆς ἀπλότητα, καθαρὰν τῶν δεισιδαιμονιῶν ἐκείνων, διὰ τῶν ὁποίων διεστράφη παν-

τάπασι, καὶ ὑπὸ τὰς ὁποίας κατὰ τινα τρόπον ἠφανίσθη.

Ἡ ἀποκάλυψις εἶναι πρὸς τούτοις αὐθεντικὴ δημοσίευσις τῆς φυσικῆς θρησκείας, καὶ οὕτω παρέχει τὴν ἐκ μαρτυρίας ἀπόδειξιν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας αὐτῆς. Καὶ τῶντι τὰ θαύματα καὶ αἱ προφητεῖαι, τὰ ἐν τῇ Ἱερᾷ Γραφῇ μνημονευόμενα, ἀπέβλεπον εἰς τὸ ν' ἀποδείξωσιν εἰδικὴν τινα οἰκονομίαν τῆς Προνοίας, τὴν λύτρωσιν τοῦ κόσμου διὰ τοῦ Μεσσίου· ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν ἐμποδίζονται ἀπὸ τοῦ ν' ἀποδεικνύωσι προσέτι καὶ τοῦ Θεοῦ τὴν γενικὴν πρόνοιαν ἐπὶ τοῦ κόσμου, ὡς ἠθικοῦ Κυβερνήτου καὶ Κριτοῦ. Καὶ εἶναι προφανές ὅτι ἀπαδεικνύουσιν αὐτήν· ἐπειδὴ ὁ χαρακτήρ οὗτος τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως ἀναγκαίως συνήρτηται καὶ ὑπονοεῖται εἰς τὴν εἰδικὴν ἐκείνην ἀποκεκαλυμμένην οἰκονομίαν τῶν πραγμάτων· τὸ αὐτὸ τοῦτο διδάσκεται διηνεκῶς, ῥητῶς καὶ ἐπιμόνως, ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἵτινες ἐξετέλουν τὰ θαύματα καὶ ἐξεφώνουν τὰς προφητείας. Ὡς ἡ φυσικὴ θρησκεία φαίνεται τῶντι ὅτι ἀποδεικνύεται ἐπίσης ἐκ τῆς Γραφικῆς ἀποκαλύψεως, καθὼς ἤθελεν ἀποδεικνύεσθαι, ἐὰν ὁ σκοπὸς τῆς ἀποκαλύψεως δὲν ἦτον ἄλλο τι παρὰ ἡ ἀπόδειξις αὐτῆς.

Ἄλλ' ἐνδέχεται ἴσως ν' ἀμφισβητηθῇ, μέχρι τίνος δύναται τὰ θαύματα ν' ἀποδείξωσι τὴν φυσικὴν θρησκείαν· καὶ ἐνστάσεις ὅχι ἀσήμαντοι δυνατὸν νὰ ἐγερθῶσιν ἐναντίον ταύτης τῆς ἀποδείξεως αὐτῆς, ἐὰν θεωρηθῇ ὡς θεωρίας ἀντικείμενον· ἐὰν δὲ θεωρηθῇ ὡς πρᾶγμα πρακτικόν, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ οὐδεμία ἐνστάσις. Διότι ἂν ὑποθέσωμεν ἄνθρωπόν τινα εἰς παντελῇ ἄγνοιαν ἢ λήθην τῆς φυσικῆς θρησκείας ζήσαντα, ὅτι διδάσκει αὐτὴν πρὸς λαὸν τινά, καὶ κηρύττει ὅτι διετάχθη παρὰ τοῦ Θεοῦ νὰ πράττῃ τοῦτο· καὶ ὅτι πρὸς ἀπόδειξιν τῆς διαταγῆς ταύτης προλέγει

πράγματα μέλλοντα, τὰ ὅποια οὐδὲν ἀνθρώπινον προορατικὸν ἠδύνατο νὰ προΐδῃ· ὅτι διαιρεῖ τὴν θάλασσαν δι' ἐνὸς λόγου, τρέφει μέγα πλῆθος ἀνθρώπων μὲ ἄρτον οὐράνιον, θεραπεύει πᾶν εἶδος ἀσθενείας, καὶ ἐγείρει νεκροὺς καὶ ἐαυτὸν ἀκόμῃ εἰς τὴν ζωὴν· τοῦτο δὲν ἤθελεν ἄρά γε δώσει πλειότεραν ἀξιοπιστίαν εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, ἀξιοπιστίαν ὑπερτέραν ἐκείνης τὴν ὁποίαν ἤθελεν ἔχει ἡ διδασκαλία κοινοῦ τινος ἀνθρώπου, καὶ ἤθελεν εἶσθαι αὐθεντικὴ δημοσίευσις τοῦ νόμου τῆς φύσεως, τουτέστι νέα ἀπόδειξις αὐτῆς; Ἦθελεν εἶσθαι πρακτικὴ ἀπόδειξις, ἡ ἰσχυροτάτη ἴσως τῶν ὅσων ἀνθρώπινα πλάσματα ἠδύναντο νὰ λάβωσιν. Ὁ νόμος λοιπὸν τοῦ Μωϋσέως καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ εἶναι αὐθεντικαὶ δημοσιεύσεις τῆς θρησκείας τῆς φύσεως· αὗται παρέχουσιν ἀπόδειξιν τῆς γενικῆς τοῦ Θεοῦ Προνοίας, ὡς ἠθικοῦ Κυβερνήτου τοῦ κόσμου, καθὼς καὶ τῶν ἰδιαιτέρων οἰκονομιῶν τῆς Προνοίας του πρὸς ἁμαρτωλὰ πλάσματα, ἀποκεκαλυμμένων εἰς τὸν νόμον τοῦ Εὐαγγελίου. Καθὼς δὲ αὕτη εἶναι ἡ μόνη ἀπόδειξις τῶν ὑσέρων, οὕτως εἶναι καὶ νέα ἀπόδειξις τῶν πρώτων.

Διὰ νὰ δειχθῇ δὲ τοῦτο ἔτι πλειότερον, ἅς ὑποθέσωμεν ἄνθρωπόν τινα τῆς μεγίστης καὶ τῆς ἄριστα ἐξησκησμένης εὐφυΐας, οὐδέποτε ἀκούσαντα περὶ ἀποκαλύψεως, ὅτι ἐν γένει μὲν ἐπληροφορήθη ἂν καὶ βλέπῃ τὰς ἀταξίας τοῦ κόσμου, ὅτι οὗτος εἶναι ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν καὶ ἠθικὴν κυβέρνησιν ἐνὸς ἀπειροτελείου ὄντος· ὑποπτεύει δὲ μήπως ἡ τοιαύτη πληροφορία ὑπερέβῃ τὰ ὅρια τῶν γνωστικῶν του δυνάμεων. Ἄς ὑποθέσωμεν δὲ αὐτὸν κινδυνεύοντα μεγάλως ἐκ τῆς ὑποψίας ταύτης νὰ παρασυρθῇ ὑπὸ τοῦ γενικοῦ κακοῦ παραδείγματος πάντων σχεδὸν τῶν πέριξ αὐτοῦ, οἵτινες φαίνονται ὅτι δὲν ἔχουσιν οὐδεμίαν αἴσθησιν, οὐδεμίαν πρακτικὴν

αἴσθησιν τοῦλάχιστον, τῶν πραγμάτων τούτων· αὕτη δὲ ἴσως ἤθελεν εἶσθαι ἢ ἐπωφελεστάτη θέσις, εἰς τὴν ὁποίαν ἔθεσε ποτὲ ἄνθρωπον ἢ φύσις μόνη. Πόσω μᾶλλον ἤθελε τώρα βεβαιωθῇ ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος, ἐὰν εὑρίσκει διακριᾶς, ὅτι τοῦτο τὸ ἠθικὸν σύστημα τῶν πραγμάτων ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος ἐν ὀνόματι τοῦ Ἀπείρου ἐκείνου ὄντος, εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε πιστεύσει κατὰ λογικὰς ἀρχάς· καὶ ὅτι οἱ δημοσιεῦται τῆς ἀποκαλύψεως ἀπεδείκνυνον τὴν παρ' αὐτοῦ ἐντολήν των, ἐπιδεικνύοντες ὅτι εἶχεν ἐπιτρέψει εἰς αὐτοὺς τὴν δύναμιν τοῦ διακόπτειν καὶ μεταλλάττειν τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς φύσεως!

Δὲν πρέπει δὲ οὐδαμῶς νὰ παραλειφθῇ οὐδὲ τοῦτο, (διότι εἶναι πρᾶγμα σπουδαιότατον εἰς ἄκρον,) ὅτι ζωὴ καὶ ἀθανασία διαπρεπῶς ἐνεφανίσθησαν διὰ τοῦ Εὐαγγελίου. Τὰ μεγάλα δόγματα τὰ περὶ μελλούσης καταστάσεως, περὶ τοῦ κινδύνου τῆς πονηρᾶς διαγωγῆς, καὶ τῆς δραστηκότητος τῆς μετανοίας, ὅχι μόνον ἐπιβεβαιοῦνται, ἀλλὰ καὶ διδάσκονται ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ· καὶ τὸ τελευταῖον μάλιστα μὲ τοιοῦτον φῶς, πρὸς τὸ ὁποῖον παραβαλλόμενον τὸ τῆς φύσεως δὲν εἶναι τι ἄλλο εἰμὴ σκότος.

Πρὸς τούτοις δὲ, καθὼς ὁ χριστιανισμὸς ἐχρησίμευσε πρὸς τοὺς σκοποὺς τούτους, ὅτε κατὰ πρῶτον ἐδημοσιεύθη, δι' αὐτῆς τῆς ἐξαισίου δημοσιεύσεως, οὕτως ὠρίσθη νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς τοὺς αὐτοὺς σκοποὺς καὶ εἰς μέλλοντας αἰῶνας, διὰ τῆς συστάσεως ὁρατῆς ἐκκλησίας· κοινωνίας, διακεκριμένης τῶν συνήθων κοινωνιῶν, καὶ τοῦ λοιποῦ κόσμου, κατ' ἰδιαιτέρας θρησκευτικὰς διατάξεις· καθ' ὠρισμένην μέθοδον διδασκαλίας, καὶ ὠρισμένον τύπον ἐξωτερικῆς θρησκείας. Εἰς τοὺς πρώτους διδασκάλους τοῦ χριστιανισμοῦ ἐδόθησαν θαυματουργικαὶ δυνάμεις, διὰ νὰ εἰσαγά-

γνωσιν αὐτὸν εἰς τὸν κόσμον· ὁρατὴ δὲ καθιδρύθη ἐκκλησία, διὰ νὰ διατηρῇ αὐτὸν διαδοχικῶς εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας. Ἐὰν ὁ Μωϋσῆς καὶ οἱ Προφῆται, ὁ Χριστὸς καὶ οἱ Ἀπόστολοι εἶχον μόνον διδάξει, καὶ διὰ θαυμάτων ἀποδείξει ἀξιόπιστον τὴν θρησκείαν πρὸς τοὺς ἑαυτῶν συγχρόνους, αἱ ὠφέλειαι τῶν διδασκαλιῶν των ἤθελον φθάσει εἰς μικρὸν μόνον μέρος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· ὁ χριστιανισμὸς ἔπρεπε, κατὰ μέγαν βαθμὸν, νὰ ἐκπέσῃ καὶ νὰ λησμονηθῇ ἐντὸς ὀλιγίστων αἰώνων. Τούτου τοῦ κακοῦ ἡ ἐμπόδισις φαίνεται νὰ ᾔτον εἰς τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους καθιδρύθη ὁρατὴ ἐκκλησία, ἥτις νὰ ᾔναι, ὡς πόλις ἐπάνω ὄρους κειμένη, ἐδραῖον μνημεῖον πρὸς τὸν κόσμον περὶ τοῦ ἡμετέρου καθήκοντος πρὸς τὸν Ποιητὴν ἡμῶν· νὰ καλῇ διηνεκῶς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ διὰ παραδείγματος καὶ διὰ διδασκαλίας, νὰ προσέχωσι τὸν νοῦν εἰς αὐτὴν, καὶ διὰ τοῦ τύπου τῆς θρησκείας ἔμπροσθεν πάντοτε τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν προτεινομένου νὰ τοὺς ὑπομιμνήσκῃ τὴν οὐσίαν αὐτῆς· νὰ ᾔναι τὸ ταμεῖον τῶν Θεῶν λογίων· νὰ ἀνατείνῃ τὸ φῶς τῆς ἀποκαλύψεως εἰς βοήθειαν τοῦ φωτὸς τῆς φύσεως, καὶ νὰ διαδίδῃ αὐτὸ καθ' ὅλας τὰς γενεάς μέχρι συντελείας τοῦ αἰῶνος· τὸ φῶς τῆς ἀποκαλύψεως, θεωρούμενον ἐνταῦθα κατ' οὐδεμίαν ἄλλην ἔποψιν, εἰμὴ ὡς ὀρισμένον νὰ ἰσχυροποιῇ τὴν φυσικὴν θρησκείαν. Καὶ καθ' ὅσον ὁ χριστιανισμὸς πρεσβεύεται καὶ διδάσκεται εἰς τὸν κόσμον, ἀναλόγως καὶ ἡ θρησκεία, ἡ φυσικὴ δηλαδή καὶ καθολικὴ θρησκεία, προτίθεται οὕτως εὐκρινῶς καὶ ἐπωφελῶς ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἐπανάγεται συνεχῶς εἰς τὰς διανοίας αὐτῶν ὡς πρᾶγμα ἀπείρου σπουδαιότητος. Ἡ ὁρατὴ ἐκκλησία συντείνει πρὸς τούτοις εἰς ἐπίδοσιν τῆς φυσικῆς θρησκείας, ὡς καθεστῶσα μέθοδος παιδείσεως, ἥτις

κατ' ἀρχὰς ἐπέβλεπεν εἰς ἰδιαιτέραν ὠφέλειαν ἐκείνων, οἵτινες ἤθελον συμμορφωθῇ μὲ αὐτήν. Διότι εἰς τῶν σκοπῶν τῆς συστάσεως αὐτῆς ἦτο τὸ νὰ οἰκοδομῇται τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὡς λέγει ἡ Γραφή, τουτέστι νὰ ἐξασκῇται εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἀρετὴν, προπαρασκευαζόμενον δι' ὑψηλότεραν καὶ καλλιτέραν κατάστασιν, διὰ νοουθεσίας καὶ ἐλέγχου, καὶ διδασκαλίας· καὶ διὰ γενικῆς τακτικῆς παιδαγωγίας καὶ δημοσίων γυμνάσεων εἰς τὴν θρησκείαν. Ἀφοῦ λοιπὸν τὸ καθίδρυμα τοῦτο φαίνεται οὕτως ἐπωφελές, τεῖνον, κατὰ τὴν φύσιν τοῦ πράγματος, εἰς ἐκτέλεσιν τῶν σκοπῶν ἐκείνων, καὶ κατὰ τινὰ βαθμὸν ἐκτελοῦν ἐμπράκτως αὐτούς· πρέπει νὰ ἐνθυμώμεθα ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἰδέα αὐτοῦ ἐμφαίνει θετικὰς τινὰς διατάξεις· διότι τὸ ὁρατὸν τῆς ἐκκλησίας ἐξ αὐτῶν συνίσταται.

Ἐὰν ἀφαιρεθῶσι πάντα τὰ τοιαῦτα, συναφαιρεῖται μετ' αὐτῶν καὶ ἡ ἰδέα αὐτή· ὥστε, ἐὰν τὰ νῦν εἰρημένα εἶναι ὠφέλεια, ὁ λόγος καὶ ἡ σπουδαιότης τῶν θετικῶν διατάξεων ἐν γένει εἶναι προδηλότατα· ἐπειδὴ ἄνευ τούτων, αἱ ὠφέλεια ἐκεῖναι δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξασφαλισθῶσιν εἰς τὸν κόσμον. Καὶ εἶναι ἀπλῆ κενοσπουδία, τὸ νὰ ἐπιμένῃ τις νὰ γνωρίσῃ τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους διετάχθησαν τοιαῦτα μᾶλλον παρὰ ἄλλαι.

Τὴν ἐκ τῆς ὑπερφυσικῆς ταύτης βοήθειας ὠφέλειαν, τὴν ὁποίαν ὁ χριστιανισμὸς παρέχει εἰς τὴν φυσικὴν θρησκείαν, δὲν καταλαμβάνουσι τόσον εὐκόλως ἄνθρωποι τινές· καὶ ὅμως εἶναι πρᾶγμα εὐκρινές καθ' ἑαυτὸ, καὶ προφανέστατον. Διότι δύναται τις εἰλικρινῶς νὰ εἴπῃ, ὅτι ἡ πληθὺς τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸν ἐθνικὸν κόσμον εὐρίσκοντο εἰς τοιαύτην ἐπωφελῇ θέσιν ὡς πρὸς τὴν φυσικὴν θρησκείαν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκονται παρ' ἡμῖν σήμερον; ἢ ὅτι ἡ φυσικὴ θρησκεία

πρὸς τίθετο καὶ ἐπεβάλλετο εἰς αὐτοὺς μὲ τρόπον τοσοῦτον εὐκρινῇ, καὶ τοσοῦτον ἐπενεργοῦντα εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν;

Αἱ κατὰ πάντων τούτων ἐνστάσεις, αἱ ἐκ τῆς διαστροφῆς τοῦ χριστιανισμοῦ λαμβανόμεναι, καὶ ἐκ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ἐπροξένησε μικρὰν μόνον ὠφέλειαν εἰς τὸν κόσμον, ὅσον εἰλικρινῶς καὶ ἂν προτείνωνται, δὲν δύναται ὁμῶς νὰ ἰσχυρισθῇ τις ὅτι ἀποδεικνύουσὶ τι, κατ' ἄλλην τινὰ ὑπόθεσιν παρὰ τὴν εἰς καθαρωτάτην ἀθείαν ὁδηγοῦσαν· ἐπειδὴ ἡ ἐκ τοῦ λόγου ἀπόδειξις τοῦ νόμου τῆς φύσεως, ἥτις, καθ' ὅλας τὰς ἀρχὰς τοῦ θεϊσμοῦ, πρέπει νὰ προῆλθε παρὰ τοῦ Θεοῦ, διεστράφη καὶ κατήντησεν ἄχρηστος κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Δυνάμεθα τῶντι, ὡς ἐγὼ φρονῶ, νὰ εἰπώμεν ἀληθῶς, ὅτι τὰ ἀγαθὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποτελέσματα δὲν ἦσαν μικρὰ καὶ ὅτι τὰ ὑποτιθέμενα κακὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ, δὲν ἦσαν κυρίως ἰδικὰ τοῦ ἀποτελέσματα· ἴσως δὲ καὶ αὐτὰ τὰ γενόμενα περιεγράφθησαν βαρύτερα παρ' ὅ,τι ἀληθῶς ἦσαν· καὶ ἂν δὲν ἔγινε τοῦτο, ὁ χριστιανισμὸς ἐχρησίμευσε μόνον ὡς πρόσχημα, καὶ τὰ αὐτὰ κακὰ, ἐν γένει, ἤθελον πραχθῇ κατ' ἄλλο τι πρόσχημα. Ὅμως δὲ, καὶ ἂν ὑπῆρξαν ἀληθῶς μεγάλαι καὶ ἐπαχθεῖς αἱ διαστροφαι καὶ καταχρήσεις αὐτῆς, δὲν δύναταί τις καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ θεϊσμοῦ, νὰ τὰς μεταχειρισθῇ ὡς ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς θρησκείας. Διότι οὐδὲ εἴημα δύναται νὰ προχωρήσῃ συλλογιζόμενος καὶ κατὰ τὴν φυσικὴν θρησκείαν, καθὼς καὶ κατὰ τὸν χριστιανισμόν, χωρὶς νὰ θέσῃ ὡς πρώτην ἀρχὴν τοῦτο, ὅτι αἱ οἰκονομίαι τῆς Προνοίας δὲν πρέπει νὰ κρίνωνται ἐκ τῆς διαστροφῆς, ἀλλ' ἐκ τῆς γνησίας τάσεως αὐτῶν· ὅχι ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τὰ ὅποια φαίνονται ὅτι ἐπιφέρουσιν, ἀλλ' ἐξ ἐκείνων τὰ ὅποια ἤθελον ἐπιφέρει, εἰάν καὶ οἱ ἄνθρωποι ἔπραττον ὅ,τι δικαίως

ἀνετέθη εἰς τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν. Ἀμφότεραι ἀπαραλλάκτως λέγουσι τοῦτο, « Ὁ ἀδικῶν, ἀδικησάτω ἔτι· καὶ ὁ ἅγιος ἁγιασθήτω ἔτι. » (1) Τὸ φῶς τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἐπίσης, καθὼς καὶ τὸ τῆς ἀποκαλύψεως, δὲν ἀναγκάζει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ὑποταχθῶσιν εἰς τὴν ἐαυτοῦ αὐθεντίαν· ἀμφότερα δὲ παραγγέλλουσιν εἰς αὐτοὺς τί ὀφείλουν νὰ πράττωσι καὶ ν' ἀποφεύγωσι, καὶ τί πρέπει νὰ περιμένωσιν ἐκ τούτων· καὶ ἔπειτα ἀφίνουσιν εἰς αὐτοὺς πλήρη ἐξουσίαν νὰ πράττωσιν ὅπως θέλωσι, μέχρι τοῦ ὠρισμένου καιροῦ τῆς κρίσεως. Ἡ πεῖρα δὲ πάσης στιγμῆς δεικνύει ὅτι οὗτος εἶναι ὁ γενικὸς κανὼν τῆς κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ.

Ἄλλ' ἅς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ προκείμενον· ἀφοῦ ὁ χριστιανισμὸς εἶναι δημοσίευσις τοῦ νόμου τῆς φύσεως, μάλιστα δὲ καὶ αὐθεντικὴ δημοσίευσις αὐτοῦ μετὰ νέου φωτὸς καὶ ἄλλων περιστάσεων ἐπωφελεστάτων, προσφυσστάτων εἰς τὰς χρεῖας τῶν ἀνθρώπων· ταῦτα δεικνύουσι πληρέστατα τὴν σπουδαιότητα αὐτοῦ. Παρατηρητέον δὲ πρὸς τούτοις ὅτι, καθὼς ἡ φύσις τοῦ πράγματος ἀπαιτεῖ, οὕτως ἐπιτάττονται καὶ ὅλοι οἱ χριστιανοὶ νὰ συντρέχωσι δι' ὁμολογίας τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὸ νὰ διατηρηθῇ ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ νὰ κατασταθῇ τοιαύτη δημοσίευσις καὶ ὑποστήριξις τῆς φυσικῆς θρησκείας. Διότι κατ' αὐτὸ τοῦ Εὐαγγελίου τὸ σύστημα, ἕκαστος χριστιανὸς ὀφείλει, κατὰ τὸν ἐαυτοῦ βαθμὸν, νὰ συντελῇ εἰς τὴν διηνεκῇ ἐνέργειαν αὐτοῦ, ἅπαντες μὲν συνερχόμενοι εἰς δημοσίαν ὁμολογίαν καὶ ἐκπλήρωσιν τῶν ἐξωτερικῶν διατάξεων τοῦ χριστιανισμοῦ, τινὲς δὲ διδάσκοντες, ἐπιβλέποντες, καὶ ἐπιμελούμενοι ταύτην τὴν θρησκευτικὴν κοινότητα, τὴν ἐκκλησίαν τοῦ

(1) Ἀποκαλ. κβ'. 11.

Θεοῦ. Τώρα δὲ τοῦτο περιπλέον δεικνύει τὴν σπουδαιότητα τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ, εἰς ὃ, τι ἐξαιρέτως ἀποβλέπω, τὴν σπουδαιότητα αὐτοῦ κατὰ πρακτικὴν ἔννοιαν, ἥτοι τὰς ὑψηλὰς ἡμῶν ὑποχρεώσεις τοῦ νὰ βουλευώμεθα περὶ αὐτοῦ μετὰ τῆς μεγίστης σπουδῆς, καὶ τὸν κίνδυνον εἰς τὸν ὁποῖον ἀναγκαίως ἀναρρίπτεσθαι, ὅχι μόνον ἐὰν μεταχειρίζομεθα καταφρονητικῶς αὐτόν, περὶ τοῦ ὁποίου τώρα δὲν εἶναι ὁ λόγος, ἀλλὰ καὶ ἐὰν παραβλέπωμεν καὶ παραμελῶμεν αὐτόν. Διότι οὕτω πράττοντες παραμελοῦμεν νὰ ἐκτελέσωμεν τὰ ῥητῶς εἰς ἡμᾶς διαταττόμενα, διὰ νὰ διατηρῶμεν τὰ εὐεργετήματα ταῦτα εἰς τὸν κόσμον, καὶ νὰ τὰ διαδώσωμεν εἰς τοὺς μέλλοντας αἰῶνας. Καὶ ταῦτα πάντα ἰσχύουσι, καὶ ἂν τὸ μόνον πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον εἶναι λόγου ἄξιον εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἦτον ἡ χρησιμότης αὐτοῦ εἰς τὴν φυσικὴν θρησκείαν.

Β'. Ὁ χριστιανισμὸς πρέπει νὰ θεωρῇται καὶ κατ' ἄλλην προσέτι ἔποψιν, ὡς περιέχων ἐκθεσιν οἰκονομίας πραγμάτων, μὴ δυναμένης ὑπὸ τοῦ λογικοῦ ν' ἀνακαλυφθῇ, κατὰ συνέπειαν τῆς ὁποίας ἐπιτάττονται εἰς ἡμᾶς διάφορα εὐκρινῆ παραγγέλματα. Ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶναι μόνον ἐξωτερικὴ σύστασις τῆς φυσικῆς θρησκείας, καὶ νέα δημοσίευσις τῆς γενικῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας, ὡς δικαίου Κυβερνήτου καὶ Κριτοῦ τοῦ κόσμου· ἀλλὰ περιέχει προσέτι καὶ εἰδικὴν τινα οἰκονομίαν τῆς Προνοίας, ἐνεργουμένην διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματός του, ὑπὲρ τῆς ἀνακαινίσεως καὶ σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ἐν τῇ Γραφῇ παριστάνονται ὡς εὐρισκόμενοι εἰς ἀπωλείας κατάστασιν. Καὶ, κατὰ συνέπειαν ταύτης τῆς ἀποκαλύψεως, εἴμεθα ἐπιτεταγμένοι νὰ βαπτισθῶμεν ὅχι μόνον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, ἀλλὰ καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· καὶ ἄλλα δὲ

πρὸς τούτοις ἀπεκαλύφθησαν εἰς ἡμᾶς καθήκοντα πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Τώρα λοιπὸν περὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν καθηκόντων τούτων δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν, παρατηροῦντες ὅτι αὐτὰ πηγάζουσιν ὄχι μόνον ἐκ ῥητῆς διαταγῆς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἔργων, τὰ ὅποια κατὰ τὴν Γραφὴν φαίνονται ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὰ θεῖα ἐκεῖνα πρόσωπα κατὰ τὴν εὐαγγελικὴν οἰκονομίαν, ἢ ἐκ τῶν σχέσεων τὰς ὁποίας, ὡς μανθάνομεν ἐκεῖθεν, ἔχουσι πρὸς ἡμᾶς. Διὰ τοῦ λογικοῦ μὲν φανεροῦται ἡ σχέσηις, τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς ὁ Πατὴρ ἔχει πρὸς ἡμᾶς. Ἐν τῇ Γραφῇ δὲ ἀποκαλύπτονται αἱ σχέσεις τὰς ὁποίας ἔχουσι πρὸς ἡμᾶς ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Ἐντεῦθεν ἀναφύονται τὰ πρὸς ταῦτα τὰ πρόσωπα καθήκοντα ἡμῶν. Ἀφοῦ δὲ παραδεχθῶμεν τὰς ἀληθείας ταύτας· ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὁ Κυβερνήτης τοῦ κόσμου, καὶ τοῦτο κατὰ λογικὴν ἀπόδειξιν· καὶ ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ Μεσίτης μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ὁδηγεῖ καὶ ἀγιάζει ἡμᾶς, καὶ ταῦτα κατὰ τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως ἀπόδειξιν· ἀφοῦ, λέγω, ἀποδειχθῶσι καὶ τὰ τρία ταῦτα, δὲν ἔχει πλέον χώραν οὐδεμίᾳ ἀμφισβήτησις, διὰ τί νὰ διαταχθῶμεν νὰ βαπτίζώμεθα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καθὼς οὐδὲ διὰ τί νὰ βαπτίζώμεθα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς. Τὸ πρᾶγμα τοῦτο φαίνεται ὅτι ἀπαιτεῖ πληρεστέραν ἐξήγησιν.

Ἄς ἐνθυμηθῶμεν λοιπὸν, ὅτι ἡ θρησκεία θεωρεῖται διττῶς, ὡς ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ· διότι καὶ ἡ τελευταία εἶναι ἐπίσης ὡς καὶ ἡ πρώτη πραγματικὸν μέρος τῆς θρησκείας, τῆς ἀληθινῆς θρησκείας. Τώρα δὲ, ὅταν ἡ θρησκεία θεωρῇται κατὰ τὴν πρώτην ἔννοιαν ὡς ἐσωτερικὴ ἀρχὴ, ἐνεργοῦσα τοιαῦτα καὶ τοιαῦτα διανοήματα καὶ αἰσθήματα ἐντὸς τῆς διανοίας καὶ τῆς καρδίας, ἡ μὲν οὐσία τῆς φυ-

σικῆς θρησκείας, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, συνίσταται ἐκ θρησκευτικῶν παθήσεων πρὸς τὸν Θεὸν τὸν Πατέρα τὸν Παντοδύναμον· ἡ δὲ οὐσία τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας, ὡς διακεκριμένης ἀπὸ τὴν φυσικὴν, συνίσταται ἐκ θρησκευτικῶν παθήσεων πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Ἡ δὲ ὑποχρέωσις ἡμῶν τοῦ ν' ἀποδίδωμεν τὰς ἀνηκούσας ταύτας θρησκευτικὰς παθήσεις πρὸς ἕκαστον τῶν θείων τούτων προσώπων, πηγάζει ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων σχέσεων, τὰς ὁποίας ἕκαστον αὐτῶν ἔχει πρὸς ἡμᾶς. Πῶς δὲ γίνονται εἰς ἡμᾶς γνωσταὶ αἱ σχέσεις αὗται, εἴτε διὰ τοῦ λογικοῦ εἴτ' ἐξ ἀποκαλύψεως, τοῦτο δὲν φέρει εἰς τὸ πρᾶγμα οὐδεμίαν ἀλλοίωσιν· ἐπειδὴ τὰ καθήκοντα πηγάζουσιν ἐξ αὐτῶν τῶν σχέσεων, οὐχὶ ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐμάθομεν αὐτάς. Ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα ἔχουσιν ἕκαστον πρόσωπον ἴδιον ἔργον εἰς τὴν μεγάλην ἐκείνην οἰκονομίαν τῆς Προνοίας, τὴν λύτρωσιν δηλαδὴ τοῦ κόσμου· τὸ μὲν ὡς Μεσίτης, τὸ δὲ ὡς ἁγιάζον ἡμᾶς. Αἱ ὀφειλόμεναι λοιπὸν θρησκευτικαὶ παθήσεις πρὸς ἀμφοτέρωτα ταῦτα τὰ θεῖα πρόσωπα δὲν ἐγείρονται ἄρά γε ἀμέσως εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ ἀνθρώπου, ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως ἐκείνων τῶν ἔργων καὶ σχέσεων, καθὼς καὶ ἡ ἐνδόμυχος εὐμένεια καὶ φιλοφροσύνη, τὰς ὁποίας ὀφείλομεν πρὸς τοὺς πλησίον ἡμῶν, ἐγείρονται ἐκ τῶν κοινῶν σχέσεων τῶν μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἡμῶν; Ἀλλ' ἤθελεν ἐρωτήσῃ τις· «Καὶ ποῖαι τάχα εἶναι αἱ ἐσωτερικαὶ θρησκευτικαὶ παθήσεις, αἵτινες φαίνονται οὕτω προφανῶς ὀφειλόμεναι πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ὡς πηγάζουσαι ὅχι ἀπλῶς ἐκ Γραφικῆς ἐντολῆς, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν ἀποκεκαλυμμένων σχέσεων τὰς ὁποίας ἔχουσι πρὸς ἡμᾶς;» Ἀποκρίνομαι· Αὗται εἶναι εὐλάβεια, τιμὴ, ἀγάπη, ἐμπιστοσύνη, εὐγνωμοσύνη, φόβος, ἐλπίς, Κατὰ ποῖον δ' ἐξωτερικόν

τρόπον πρέπει νὰ ἐκφράζηται ἡ ἐνδόμυχος αὕτη λατρεία, τοῦτο εἶναι ἔργον ἀπλῶς ἀποκεκαλυμμένης ἐντολῆς· καθὼς ἴσως καὶ ὁ ἐξωτερικὸς τρόπος, καθ' ὃν πρέπει νὰ λατρεύηται ὁ Θεὸς ὁ Πατὴρ, ἐνδέχεται νὰ ᾔηται ὡσαύτως τοιοῦτον ἔργον περισσότερον παρ' ὅ,τι ἡμεῖς εἴμεθα πρόθυμοι νὰ στοχαζώμεθα· ἀλλ' ἡ λατρεία καὶ ἡ ἐνδόμυχος αὕτη λατρεία, ἡ πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, δὲν εἶναι περισσότερον ἔργον ἀπλῶς ἀποκεκαλυμμένης ἐντολῆς, παρ' ὅσον αἱ πρὸς ἡμᾶς αὐτῶν σχέσεις εἶναι ἔργον ἀπλῆς ἀποκαλύψεως· διότι ἀφοῦ ἅπαξ γνωρισθῶσιν αἱ σχέσεις αὗται, αἱ πρὸς τοιαύτην ἐσωτερικὴν λατρείαν ὑποχρεώσεις εἶναι ὑποχρεώσεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἐξ αὐτῶν τῶν σχέσεων ἀναφυόμεναι. Ἐν συντόμῳ ἡ ἱστορία τοῦ Εὐαγγελίου ἐπίσης ἀμέσως δεικνύει εἰς ἡμᾶς τὸν λόγον τῶν ὑποχρεώσεων τούτων, καθὼς δεικνύει καὶ τὴν ἔννοιαν τῶν λέξεων, Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος.

Ἐὰν ἡ ἐκθεσις αὕτη τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας ᾔηται ὀρθή, ὅσοι δύνανται νὰ λαλῶσιν ὀλιγώρως περὶ αὐτῆς ὡς μικροῦ λόγου ἀξίας, ἂν μόνον φυλάττηται ἡ φυσικὴ θρησκεία, εἶναι φανερόν ὅτι λησμονοῦσιν ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς, καὶ αὐτὸς ὁ ἰδίως οὕτως ὀνομαζόμενος, ὡς διαστελλόμενος τῆς φυσικῆς θρησκείας, ἔχει ὅμως τι πολὺ οὐσιῶδες, καὶ ἠθικῆς μάλιστα φύσεως. Διότι ἀφοῦ ἅπαξ γείνη γνωστὸν τὸ ἀξιῶμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ ἡ πρὸς ἡμᾶς αὐτοῦ σχέσις, ἡ ὑποχρέωσις θρησκευτικῶν παθήσεων πρὸς αὐτὴν εἶναι προφανῶς ἠθικὴ, ἐπίσης καθὼς καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἀγάπη· ἐπειδὴ ἡ ὑποχρέωσις αὕτη, καὶ πρὶν ἐξωτερικοῦ προσάγματος, ἐγείρεται ἀμέσως ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἀξιωματός του καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς. Φαίνεται ὅτι λησμονοῦσιν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς ἀναγγέλλουσα

εἰς ἡμᾶς νέον τι περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τῆς κυβερνήσεως τοῦ κόσμου· ὡς γνωστοποιούσα σχέσεις τινὰς ἡμῶν, τὰς ὁποίας ἄλλως ἦτον ἀδύνατον νὰ γνωρίσωμεν. Καὶ ἐὰν αἱ σχέσεις αὗται ἦναι πραγματικαὶ, ἂν καὶ πρὸ τῆς ἀποκαλύψεως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχωμεν οὐδεμίαν ὑποχρέωσιν ἐξ αὐτῶν, μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν ὁμῶς αὐτῶν δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ φρονῶμεν, ὅτι ἡ παραμέλησις τοῦ νὰ διάγωμεν συμφώνως πρὸς αὐτάς δὲν θέλει ἐπιφέρει τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ, τὰ ὁποῖα ἤθελεν ἐπιφέρει καὶ ἡ παραμέλησις τοῦ νὰ διάγωμεν συμφώνως πρὸς ἄλλας οἰασδήποτε σχέσεις, τὰς ὁποίας ἐγνωρίσαμεν διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Καὶ ἄγνοια, εἴτε ἀναπόφευκτος εἴτε ἐκουσία, καθ' ὅσον ἡμεῖς δυνάμεθα ἴσως νὰ κρίνωμεν, θέλει δικαιολογήσει ἐπίσης πολὺ ἢ ὀλίγον καὶ εἰς τὴν μίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν, ὑποτιθεμένης τῆς ἀγνοίας ἐπίσης ἀναποφεύκτου ἢ ἐπίσης ἐκουσίας εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις.

Ἐὰν λοιπὸν ὁ Χριστὸς εἶναι ἀληθῶς ὁ Μεσίτης μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, τουτέστιν ἐὰν ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἀληθής· ἐὰν ἀληθῶς εἶναι ὁ Κύριος ἡμῶν, ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, καὶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ, ὁποίας ἐνδέχεται νὰ ἐπιφέρῃ συνεπείας ὅχι μόνον ἡ ἐπίμονος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀμέριμνος ἀδιαφορία πρὸς αὐτὸν κατ' ἐκείνας τὰς ὑψηλὰς σχέσεις· μάλιστα δὲ, οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ ὁποίας συνεπείας ἐνδέχεται νὰ ἐπιφέρῃ τοιαύτη παράβλεψις, καὶ κατὰ φυσικὸν εἰσέτι λόγον. (1) Διότι καθὼς τὰ φυσικὰ τῆς κακίας ἐπακόλουθα εἰς ταύτην τὴν ζωὴν πρέπει ἀναντιρρήτως νὰ θεωρῶνται ὡς δικαστικαὶ ποιναὶ ὑπὸ τοῦ

(1) Σελ. 39, 40.

Θεοῦ ἐπιβαλλόμεναι, οὕτω, καθ' ὅσον ἡμεῖς γνωρίζομεν, καὶ αἱ δικαστικαὶ ποιναὶ τῆς μελλούσης ζωῆς δυνατόν νὰ ᾔναι, καθ' ὅμοιον τρόπον ἢ καθ' ὁμοίαν ἔννοιαν, τὰ φυσικὰ ἐπακόλουθα τῆς κακίας· (1) ἥτοι τῆς παρὰ τῶν ἀνθρώπων καταπατήσεως ἢ παραβλέψεως τῶν σχέσεων εἰς τὰς ὁποίας ὁ Θεὸς ἔθεσεν αὐτοὺς ἐνταῦθα, καὶ τὰς ὁποίας ἔκαμεν εἰς αὐτοὺς γνωστάς.

Πάλιν δέ· Ἐὰν οἱ ἄνθρωποι εἶναι διεφθαρμένοι κατὰ τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα, καὶ οὕτως εἶναι ἀκατάλληλοι πρὸς τὴν κατάστασιν ἐκείνην τὴν ὁποίαν ὁ Χριστὸς ἀπῆλθε διὰ νὰ ἐτοιμάσῃ εἰς τοὺς ἑαυτοῦ μαθητάς· καὶ ἔὰν ἡ βοήθεια τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναγκαία διὰ ν' ἀνακαινίσῃ τὴν φύσιν αὐτῶν, ὅσον εἶναι ἀναγκαῖον εἰς προπαρασκευὴν αὐτῶν διὰ τὴν κατάστασιν ἐκείνην· τὰ ὁποῖα ὑπονοοῦνται ὅλα εἰς τὴν ῥητὴν, καίτοι εἰκονικὴν, ἀπόφασιν ταύτην· «Ἐὰν μή τις γεννηθῇ ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος, οὐ δύναται εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ.» (2) Τούτου τεθέντος, δύναται ποτε ἄνθρωπος ἔμφρων νὰ φρονῇ ὥς μικροῦ λόγου ἄξιον τοῦτο, ἂν μεταχειρίζεται ἢ ὄχι τὰ ῥητῶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ προσταττόμενα μέσα πρὸς ἀπόκτησιν ταύτης τῆς Θείας βοηθείας; καὶ μάλιστα, ἀφοῦ ὅλη ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως δεικνύει, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐλπίζωμέν τινα εὐεργεσίαν, ἔὰν δὲν μεταχειρίζομεθα τὰ ὠρισμένα μέσα εἰς ἀπόκτησιν ἢ ἀπόλαυσιν αὐτῆς. Τώρα δέ, τὸ λογικὸν δὲν δεικνύει οὐδὲν τῶν εἰδικῶν καὶ εὐθέων μέσων εἰς ἀπόκτησιν εἴτε προσκαίρων εἴτε πνευματικῶν εὐεργετημάτων. Τοῦτο λοιπὸν ἀνάγκη νὰ μάθωμεν εἴτ' ἐκ πείρας εἴτ' ἐξ ἀποκαλύψεως. Πεῖραν δὲ ἡ παροῦσα περίπτωσις δὲν ἐπιδέχεται.

(1) Κεφ. Ε'.

(2) Ἰωάν. γ'. 5.

Τὸ συμπέρασμα ἐκ τούτων πάντων εἶναι ἐναργῶς τοῦτο, ὅτι ὑποτεθέντος τοῦ Χριστιανισμοῦ εἴτε ἀληθοῦς εἴτε πιστευτοῦ, εἶναι ἀνέκφραστος ἀσέβεια καὶ ἀλαζονικωτάτη ἀληθῶς θρασύτης τὸ νὰ θεωρῶμεν αὐτὸν ὡς πρᾶγμα εὐτελές. Οὐδέποτε δὲ δύναται νὰ κριθῇ δικαίως ὡς μικροῦ λόγου ἄξιος, πρὶν ὀριστικῶς ὑποτεθῇ ὡς ψευδής. Οὐδὲ γνωρίζω νὰ ἔχωμεν ἄλλην ὑψηλοτέραν καὶ καιριωτέραν ὑποχρέωσιν παρὰ ταύτην, τοῦ νὰ ἐξετάσωμεν μετ' ἄκρας σπουδῆς τὴν ἀπόδειξιν αὐτοῦ, ὑποτεθείσης τῆς ἀξιοπιστίας του, καὶ νὰ ἐγκολπωθῶμεν αὐτὸν, ἀφοῦ ὑποτεθῇ ἡ ἀλήθεια τοῦ.

Εἶναι δὲ πρέπον ἴσως νὰ προσθέσωμεν καὶ τὰ ἐξῆς δύο πορίσματα, διὰ νὰ διασαφήσωμεν τὰς προηγουμένας παρατηρήσεις, καὶ νὰ προλάβωμεν πᾶσαν αὐτῶν παρεξήγησιν.

Πρῶτον. Ἐντεῦθεν δυνάμεθα σαφῶς νὰ ἴδωμεν ποῦ κεῖται ἡ διάκρισις τοῦ τί εἶναι θετικὸν καὶ τί ἠθικὸν εἰς τὴν θρησκείαν. Ἠθικὰ μὲν παραγγέλματα εἶναι παραγγέλματα, τοὺς λόγους τῶν ὁποίων βλέπομεν· θετικὰ δὲ παραγγέλματα εἶναι παραγγέλματα, τοὺς λόγους τῶν ὁποίων δὲν βλέπομεν., (1) Ἠθικὰ καθήκοντα ἐγείρονται ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ τοῦ προκειμένου πράγματος, πρὶν ἐξωτερικῆς προσταγῆς. Θετικὰ δὲ καθήκοντα δὲν ἐγείρονται ἐκ τῆς φύσεως τοῦ προκειμένου πράγματος, ἀλλ' ἐκ προσταγῆς ἐξωτερικῆς· οὐδὲ ἤθελον εἶσθαι διόλου καθήκοντα, ἐὰν δὲν ἐλαμ-

(1) Αὕτη εἶναι ἡ διάκρισις ἡ μεταξὺ ἠθικῶν καὶ θετικῶν παραγγελημάτων, θεωρουμένων ἐκατέρων μόνον καθὼς τριούτων. Ἀλλ' ὅμως, ἐπειδὴ τὰ δεύτερα ἔχουσιν τι ἠθικὸν, δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν τὸν λόγον αὐτῶν ὑπὸ ταύτην θεωρουμένων τὴν ἐποψιν. Τὰ ἠθικὰ καὶ τὰ θετικὰ παραγγέλματα εἶναι κατὰ τι μὲν ὅμοια, κατὰ τι δὲ διάφορα. Καθ' ὅσον μὲν εἶναι ὅμοια, διακρίνομεν ἀμφοτέρων τοὺς λόγους· καθ' ὅσον δὲ διάφορα, τῶν μὲν πρώτων τοὺς λόγους διακρίνομεν, τοὺς δὲ τῶν δευτέρων ὄχι. Ἰδὲ σελ. 198. κλ. καὶ σελ. 189.

βάνομεν τοιαύτην προσταγήν παρ' αὐτοῦ, τοῦ ὁποίου εἴμεθα πλάσματα καὶ ὑπήκοοι. Ἀλλ' ὁ τρόπος καθ' ὃν ἡ φύσις τοῦ πράγματος ἢ ἡ ὑπαρξίς τῆς σχέσεως γίνεται γνωστὴ, δὲν ὀρίζει οὗτος οὐδὲν καθῆκον, θετικὸν ἢ ἠθικόν. Τὸ νὰ βαπτισθῶμεν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, εἶναι ἐπίσης θετικὸν καθῆκον, καθὼς καὶ τὸ νὰ βαπτισθῶμεν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Υἱοῦ· ἐπειδὴ ἀμφοτέρωθεν ἐγείρονται ἐπίσης ἐξ ἀποκεκαλυμμένης προσταγῆς, ἂν καὶ ἡ μὲν πρὸς τὸν Θεὸν τὸν Πατέρα σχέσις ἡμῶν γνωστοποιεῖται εἰς ἡμᾶς διὰ τοῦ λογικοῦ, ἡ δὲ πρὸς τὸν Χριστὸν, διὰ τῆς ἀποκαλύψεως μόνης. Πάλιν δὲ, ἀφοῦ παραδεχθῶμεν τὴν οἰκονομίαν τοῦ Εὐαγγελίου, ἡ εὐγνωμοσύνη εὐθὺς ἀποκαθίσταται χρέος πρὸς τὸν Χριστὸν, διότι εἶναι ἐκούσιος ὑπηρέτης τῆς οἰκονομίας ταύτης, καθὼς ὀφείλεται καὶ πρὸς τὸν Θεὸν τὸν Πατέρα, διότι εἶναι ἡ πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ· ἂν καὶ τὸ μὲν πρῶτον γίνεται γνωστὸν εἰς ἡμᾶς διὰ τῆς ἀποκαλύψεως μόνον, τὸ δὲ δεύτερον διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἐντεῦθεν προσέτι δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν, καὶ, χάριν εὐκρινείας, εἶναι ἴσως ἄξιον μνείας, ὅτι αἱ θετικαὶ διατάξεις θεωροῦνται διττῶς. Αὗται εἶναι ἢ διατάξεις ἐπὶ τῆς φυσικῆς θρησκείας στηριζόμεναι, ὡς τὸ βάπτισμα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, ἂν καὶ τοῦτο ἔχει καὶ εἰδικήν τινα ἀναφορὰν πρὸς τὴν εὐαγγελικὴν οἰκονομίαν· διότι εἶναι εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ὡς Πατὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ· ἢ εἶναι ἐξωτερικαὶ διατάξεις στηριζόμεναι ἐπὶ τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας, ὡς τὸ βάπτισμα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Δεύτερον. Ἐκ τῆς διακρίσεως τῆς μεταξὺ τοῦ ἠθικοῦ καὶ τοῦ θετικοῦ εἰς τὴν θρησκείαν φαίνεται ἡ βάσις τῆς εἰδικῆς ἐκείνης προτιμήσεως, τῆς ὀφειλομένης, ὡς διδάσκει ἡ Γραφή, εἰς τὸ πρῶτον.

Ὁ λόγος τῶν θετικῶν διατάξεων ἐν γένει εἶναι προφανέστατος, καὶ ἂν δὲν βλέπωμεν τὸν λόγον διὰ τὸν ὁποῖον ὠρίσθισαν αὐταὶ μᾶλλον παρὰ ἄλλαι. Ὅστις λοιπὸν, ἀντὶ νὰ λογομαχῇ, ἐπιστήσῃ τὸν νοῦν του μᾶλλον εἰς τὸ πρᾶγμα αὐτὸ, θέλει ἰδεῖ σαφῶς ὅτι θετικαὶ διατάξεις ἐν γένει, διαστελλόμεναι ἀπὸ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς εἰδικῆς διατάξεως, ἔχουσι τὴν φύσιν τῶν ἠθικῶν προσταγμάτων· ἐπειδὴ οἱ λόγοι αὐτῶν φαίνονται. Οὕτω, λόγου χάριν, ἡ ἐξωτερικὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ εἶναι χρέος ἠθικόν, ἂν καὶ μηδεὶς εἰδικὸς τις τρόπος αὐτῆς εἶναι χρέος τοιοῦτον. Πρέπει λοιπὸν νὰ προσέχωμεν, ὡσάκις γίνεται σύγκρισις θετικῶν πρὸς ἠθικὰ καθήκοντα, νὰ συγκρίνωνται ὅχι περαιτέρω παρὰ καθ' ὅσον εἶναι διάφορα· ὅχι περαιτέρω παρὰ καθ' ὅσον τὰ πρῶτα εἶναι θετικά, ἥτοι ἐγείρονται ἐκ προστάγματος ἀπλῶς ἐξωτερικοῦ, τοὺς λόγους τῶν ὁποίων ἀγνοοῦμεν· καὶ καθ' ὅσον τὰ δεύτερα εἶναι ἠθικὰ ἥτοι ἐγείρονται ἐκ τοῦ φανεροῦ λόγου τοῦ προκειμένου πράγματος, ἄνευ τοιούτου ἐξωτερικοῦ προστάγματος. Ἐὰν δὲν προσέξωμεν εἰς τοῦτο, θέλομεν ἐμπίσει εἰς ἀτελεύτητον σύγχυσιν.

Τώρα δὲ, τούτου προϋποτεθέντος, ὑπόθες ὅτι δύο στερεὰ προστάγματα εἶναι προσταγμένα ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἐξουσίας· ὅτι εἷς τινὰς περιστάσεις εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπακούσῃ τις εἰς ἀμφοτέρω· ὅτι τὸ μὲν πρῶτον εἶναι ἠθικόν, τουτέστι πρόσταγμα τοῦ ὁποίου τοὺς λόγους βλέπομεν, καὶ ὅτι οὗτοι ἰσχύουσιν εἰς τὴν προκειμένην εἰδικὴν ὑπόθεσιν· τὸ δὲ ἄλλο εἶναι θετικόν, τουτέστι πρόσταγμα, τοῦ ὁποίου τοὺς λόγους ἀγνοοῦμεν· εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι ὀφείλομεν νὰ ὑπακούσωμεν εἰς τὸ πρῶτον, ἐπειδὴ ὑπάρχει φανερὸς μὲν λόγος ὑπὲρ τῆς προτιμήσεως ταύτης, οὐδεὶς δ' ἐναντίον αὐτῆς. Πρὸς τούτοις θετικαὶ διατάξεις (καὶ τιαύτας ὑποθέτω πά-

σας τὰς ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ διαταττομένας) εἶναι μέσα πρὸς ἠθικὸν τι τέλος· καὶ τὸ τέλος πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι εἶναι ἀξιολογώτερον παρὰ τὰ μέσα. Ἡ τήρησις δὲ τῶν διατάξεων τούτων δὲν εἶναι ποσῶς θρησκευτικὴ ὑπακοή, οὐδ' ἔχει τινὰ ἀξίαν ἄλλως, εἰμὴ καθ' ὅσον πηγάζει ἐξ ἠθικῆς τινος ἀρχῆς. Οὗτος φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ ἀκριβὴς καὶ λογικὸς τρόπος τοῦ ἐκθέτειν καὶ προσδιορίζειν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην· ἀλλ' ἴσως θέλει φανῇ ὀλιγώτερον εὐάρμοστος πρὸς τὴν πράξιν, παρ' ὅτι ἠθέλέ τις στοχασθῇ κατὰ πρώτην ὄψιν.

Ὅθεν ἐξετάζων τὸ πρᾶγμα μὲ τρόπον μᾶλλον πρακτικὸν καίτοι ὀλιγώτερον ἀκριβῆ, καὶ λαμβάνων τὰς λέξεις ἠθικὸν νόμον καὶ θετικὰς διατάξεις, κατὰ τὴν δημώδη ἔννοιαν· προσθέτω ὅτι ὅλος ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἐπίσης ἔργον ἀποκεκαλυμμένου προστάγματος, καθὼς εἶναι καὶ αἱ θετικαὶ διατάξεις· διότι ἡ Γραφή διατάττει πᾶσαν ἠθικὴν ἀρετήν. Κατὰ τοῦτο λοιπὸν εἶναι ἴσα ἀμφοτέρω· ἀλλ' ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι περιπλέον καὶ ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν ἐγγεγραμμένος, καὶ ἐνυφασμένος εἰς τὴν ἰδίαν ἡμῶν φύσιν. Καὶ τοῦτο εἶναι σαφὲς δῆλωσις παρὰ τοῦ Ποιητοῦ αὐτῆς, ποῖον τῶν δύο εἶναι αἰρετώτερον, ὅταν τύχη νὰ συγκρούωνται.

Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει διόλου τοσαύτη ἀνάγκη νὰ διαλυθῇ τὸ ζήτημα τοῦτο, ὅσον τινὲς φαίνεται νὰ νομίζωσιν· οὐδ' ἔχομεν ἀνάγκην νὰ καταφύγωμεν εἰς τὸ λογικὸν μόνον πρὸς διάλυσιν αὐτοῦ. Διότι πρῶτον μὲν οἱ ἄνθρωποι κατὰ πάντα αἰῶνα ἐδείχθησαν πολὺ ἐπιρρέπεῖς εἰς τὸ νὰ θέτωσι τὴν θεοσέβειάν των εἰς ἰδίας τινὰς τελετάς, ἀντὶ ὑπακοῆς εἰς τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα· καὶ χωρὶς ὅμως νὰ κάμωμεν διόλου σύγκρισίν τινα μεταξὺ αὐτῶν, καὶ ἐπομένως χωρὶς νὰ προσδιορίσωμεν τί τὸ προτιμητέον, ἡ φύσις τοῦ πράγματος δεικνύει δαψιλῶς ὅτι ἅπασαι αἱ τοιαῦται ιδέαι ἀνατρέπουσι

παντάπασι τὴν ἀληθῆ θρησκείαν· ἐπειδὴ εἶναι περιπλέον καὶ ἐναντία πρὸς ὅλην τὴν γενικὴν ἔννοιαν τῆς Γραφῆς, καὶ πρὸς τὰς σαφειστάτας μερικὰς διαδηλώσεις αὐτῆς, ὅτι ἄνευ ἠθικῆς ἀρετῆς οὐδὲν πρᾶγμα δύναται νὰ πορίσῃ εἰς ἡμᾶς ἀποδοχὴν παρὰ τῷ Θεῷ. Δεύτερον δέ, ἡ Γραφή, ὅταν τύχῃ νὰ μνημονεύῃ συνάμα θετικὰ καὶ ἠθικὰ καθήκοντα, τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας ἀναθέτει πάντοτε εἰς τὰ δεύτερα, καὶ οὐδέποτε εἰς τὰ πρῶτα· τὸ ὁποῖον, καίτοι μηδαμῶς δεικνύον ὅτι εἶναι συγχωρητέα ἢ παραμέλησις τῶν πρώτων, ὅταν δὲν ἐμποδίζωσι τὰ δεύτερα, εἶναι ὁμῶς καθαρὰ διαδήλωσις ὅτι εἰς τοιαύτην περίπτωσιν τὰ δεύτερα εἶναι τὰ προτιμητέα. Καὶ περιπλέον, ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι θέλουν νὰ θέτωσι τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας τῶν εἰς πᾶν ἄλλο μᾶλλον παρὰ εἰς τὴν ἀρετὴν· διὰ νὰ μὴ τύχῃ ν' ἀποβῶσιν ἀνίσχυρα κατὰ τῆς ἐπικρατούσης ταύτης μωρίας καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ τοῦ πράγματος καὶ τὸ γενικὸν τοῦ χριστιανισμοῦ πνεῦμα τὸ ἐν τῇ νῦν μνημονευθείσῃ διαδηλώσει ἐμφαινόμενον, αὐτὸς ὁ Κύριος ἡμῶν, ἐκ τῆς προσταγῆς τοῦ ὁποίου μόνου ἐγείρεται ἡ τῶν θετικῶν διατάξεων ὑποχρέωσις, εὖ-ρεν εὐκαιρίαν νὰ παραβάλλῃ αὐτὰς πρὸς τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα, ὅτε οἱ Φαρισαῖοι ἐπέπληττον αὐτὸν ὅτι «συνέτρωγε μετὰ τελωνῶν καὶ ἁμαρτωλῶν.» καὶ ὡσαύτως, ὅτε κατέκρινον τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ὅτι, «Ἐν Σαββάτῳ ἔτιλλον τοὺς στάχους.» Διὰ τῆς παραβολῆς δὲ ταύτης διώρισε ῥητῶς καὶ κατὰ τύπον, ποῖα τὰ προτιμητέα, ὅταν τύχῃ σύγκρουσις μεταξὺ αὐτῶν· καὶ ἐκφράζων τὴν αὐθεντικὴν του ἀπόφανσιν μὲ παροιμιώδη τρόπον, κατέστησεν αὐτὴν γενικὴν. «Ἐλεον θέλω, καὶ οὐ θυσίαν.» (1) Περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς λέ-

(1) Ματθ. θ'. 13. καὶ ιβ'. 7.

ξεως παροιμιώδη δὲν ἰσχυρίζομαι, ἂν καὶ νομίζω ὅτι ὁ τρόπος οὗτος τοῦ λέγειν δύναται νὰ ὀνομασθῇ οὕτω· ἀλλ' ὅτι τὸ λαλεῖν πολὺ ἐμφαντικῶς ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀπόφανσιν γενικὴν, εἶναι βεβαίως ἀναμφισβήτητον. Διότι ἐὰν εἰς τὸ δεῦτερον παράδειγμα ἔλεγε μόνον, ὅτι ὁ Θεὸς ἐπρότίμα τὸν ἔλεον ἀπὸ τὴν αὐστηράν τήρησιν τοῦ Σαββάτου, καὶ τότε ἀκόμη, ἐδυνάμεθα, κατ' ἴσον λόγον, νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἐπρότίμα τὸν ἔλεον ὡσαύτως καὶ ἀπὸ τὴν τήρησιν ἄλλων ἱεροτελεστιῶν, καὶ ἐν γένει τὰ ἠθικὰ ἀπὸ τὰ θετικὰ καθήκοντα. Καὶ οὕτως ἡ ἀπόφανσις ἤθελεν εἶσθαι γενικὴ, ἂν καὶ ὅτι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα δὲν ἐξεφράζετο ῥητῶς, ἀλλ' ὑπενοεῖτο μόνον. Ἀλλὰ τὸ ῥητὸν, ὅπως ὑπάρχει εἰς τὸ Εὐαγγέλιον, εἶναι πολὺ ἰσχυρότερον. Διότι ἡ ἔννοια καὶ αὐταὶ αἱ λέξεις τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἐφαρμόζονται καὶ εἰς πᾶν ἄλλο παράδειγμα συγκρίσεως μεταξὺ θετικῶν καὶ ἠθικῶν καθηκόντων, καθὼς καὶ εἰς τοῦτο περὶ τοῦ ὁποίου ἐρρέθησαν. Καὶ ἐὰν, ὅταν συμβῇ ν' ἀντιμάχωνται πρὸς ἄλληλα, ὁ ἔλεος εἶναι προτιμητέος τῶν θετικῶν διατάξεων, δυσκόλως δύναται τις νὰ στοχασθῇ, ὅτι ἡ δικαιοσύνη πρέπει νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς αὐτάς. Εἶναι δὲ προσέτι παρατηρήσεως ἄξιον, ὅτι ἡ φράσις αὕτη, ληφθεῖσα ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, εἰσάγεται εἰς ἀμφοτέρας τὰς μνημονευθείσας περιστάσεις μετὰ διακηρύξεως ὅτι οἱ Φαρισαῖοι δὲν κατελάμβανον τὴν ἔννοιαν αὐτῆς. Τοῦτο, λέγω, εἶναι πολλῆς παρατηρήσεως ἄξιον· διότι, ἀφοῦ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον καὶ εἰς τὸν ἀμαθέστατον ἄνθρωπον νὰ μὴ καταλάβῃ τὴν γραμματικὴν ἔννοιαν τοῦ ῥητοῦ τοῦ Προφήτου, (1) καὶ ἀφοῦ ἡ κατάληψις τῆς γραμματικῆς ἐννοίας

(1) Ὡση, 5'.

δὲν ἤθελε τοὺς ἐμποδίσει ἀπὸ τὸ νὰ καταδικάσῃ τοὺς ἐναντίους, (1) εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον ν' ἀμφιβάλλωμεν, ὅτι ὁ Κύριος ἡμῶν ταῦτα λέγων ἤθελε νὰ φανερώσῃ ὅτι οἱ Φαρισαῖοι δὲν εἶχον γνωρίσει ἐξ αὐτοῦ, ὅπως ἠδύναντο, εἰς τί συνίσταται τὸ γενικὸν πνεῦμα τῆς θρησκείας· ὅτι συνίσταται εἰς ἠθικὴν θεοσέβειαν καὶ ἀρετὴν, διαστελλομένης τῶν τύπων καὶ τῶν ιεροτελεστιῶν. Εἶναι βέβαιον ὅμως ὅτι δυνάμεθα νὰ μάθωμεν τοῦτο ἐκ τῆς παρ' αὐτοῦ γενομένης Θείας ἐφαρμογῆς τοῦ ῥήτου τούτου, εἰς τὸ Εὐαγγέλιον.

Ἐπειδὴ δὲ μία τῶν εἰδικῶν ἀσθενειῶν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εἶναι αὕτη· ὅταν, παραβαλλομένων δύο πραγμάτων, εὗρεθῇ τὸ ἐν πλειοτέρας σπουδῆς ἄξιον παρὰ τὸ ἄλλο, νὰ θεωρῇ τὸ τελευταῖον τοῦτο, ὡς μηδενὸς σχεδὸν λόγου ἄξιον· εἶναι ἀναγκαιότατον νὰ ἐνθυμώμεθα, πόσον μεγάλη θρασύτης εἶναι νὰ ὀλιγωρῶμεν διατάξεις παρὰ τοῦ Θεοῦ ὠρισμένας, ὅτι αἱ ὑποχρεώσεις ἡμῶν τοῦ νὰ ὑπακούωμεν εἰς πάσας τὰς ἐντολάς τοῦ Θεοῦ· εἶναι ἀπόλυτοι καὶ ἀπαραίτητοι· καὶ ὅτι ἐντολαὶ ἀπλῶς θετικαί, ὁμολογηθεῖσαι ὡς παρ' αὐτοῦ δεδομέναι, ἐπιβάλλουσιν εἰς ἡμᾶς ἠθικὴν ὑποχρέωσιν νὰ ὑπακούωμεν εἰς αὐτάς· ὑποχρέωσιν ἠθικὴν κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην καὶ κυριωδεστάτην ἔννοιαν.

Εἰς ταῦτα δὲ θέλω προσθέσει, ὅτι ἡ νῦν δοθεῖσα ἐξήγησις τοῦ χριστιανισμοῦ δεικνύει ἰσχυρότατα καὶ ἐπιβάλλει εἰς ἡμᾶς ἐντόνως τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ ἐρευνᾶν τὰς Γραφάς, διὰ νὰ ἴδωμεν ὅποῖον εἶναι ἀληθῶς τὸ σύστημα τῆς ἀποκαλύψεως, καὶ ὅχι ν' ἀποφασίζωμεν ἐκ τῶν προτέρων, διὰ τοῦ λογικοῦ, ὅποῖον πρέπει νὰ ᾔῃ (2). Τρόντι, ἐὰν εἰς τὴν ἀποκά-

(1) Ματθ. ιβ'. 7.

(2) Ἰδὲ Κεφ. γ'.

λυψιν εὐρεθῶσί τινα ῥήτᾱ, τῶν ὁποίων ἡ φαινομένη ἔννοια ἀντιβαίνει πρὸς τὴν φυσικὴν θρησκείαν, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν μετ' ἄκρας βεβαιότητος ὅτι ἡ τοιαύτη φαινομένη ἔννοια δὲν εἶναι ἡ ἀληθής. Ἀλλὰ δὲν εἶναι οὐδεὶς βαθμὸς προϋπολήψεως κατὰ τῆς ἐρμηνείας τῶν Γραφῶν τοῦτο, ὅτι τοιαύτη ἐρμηνεία περιέχει δόγμα, τὸ ὁποῖον τὸ φῶς τῆς φύσεως δὲν δύναται ν' ἀνακαλύψῃ, (1) ἢ παράγγελμα, πρὸς τὸ ὁποῖον ὁ νόμος τῆς φύσεως δὲν ἐπιβάλλει οὐδεμίαν ὑποχρέωσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ τῆς ὑποτιθεμένης προϋπολήψεως ἐναντίον Ἀποκαλύψεως, ὡς θαυματουργικῆς θεωρουμένης.

Ἀφοῦ ἐδείξαμεν τὸ ἐμβριθές τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως, καὶ τὰς ὑποχρεώσεις ἡμῶν νὰ προσέχωμεν μετὰ σπουδῆς εἰς αὐτήν, ὑποτεθέντος τοῦ ἀληθοῦς ἢ τοῦ ἀξιοπίστου αὐτῆς, πρέπει τώρα νὰ ἐξετάσωμεν καὶ τὰς ἐναντίον ἀποκαλύψεως ἐν γένει ὑποτιθεμένας προϋπολήψεις· ἀκολουθῶν δὲ θέλομεν διαπραγματευθῇ καὶ περὶ τῶν ἐνστάσεων κατὰ τῆς χριστιανικῆς ιδίως ἀποκαλύψεως (2). Διότι αὕτη φαίνεται νὰ ᾔῃ ἡ φυσικωτάτη μέθοδος· πρῶτον ν' ἀναιρεθῶσιν αἱ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ προλήψεις, καὶ ἔπειτα νὰ ἐξετασθῶσιν ἡ θετικὴ αὐτοῦ ἀπόδειξις, καὶ αἱ κατὰ τῆς ἀποδείξεως ταύτης ἐνστάσεις (3).

Πολλοὶ, στοχάζομαι, ὑποθέτουσιν ὅτι ὑπάρχει εἰδική τις προϋπόληψις, ἐκ τῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως, ἐναντίον τοῦ Χρι-

(1) Σελ. 207, 208. (2) Κεφ. γ', δ', ε', ς'. (3) Κεφ. Ζ'.

στιανικοῦ συστήματος τῶν πραγμάτων, τοῦλάχιστον ἐναντίον τῶν θαυμάτων· ὥςτε ἰσχυροτέρα ἀπόδειξις εἶναι ἀναγκαία περὶ τῆς ἀληθείας καὶ πραγματικότητος αὐτῶν, παρ' ὅση ἤθελεν ἀρκέσει νὰ μᾶς πείσῃ περὶ ἄλλων συμβάντων ἢ τῆς πείρας πραγμάτων. Τῶνόντι ἡ ἐξέτασις ταύτης τῆς ὑποτιθεμένης προϋπολήψεως ἀδύνατον νὰ μὴ θεωρηθῇ ὡς πολὺ ἀσήμαντος ὑπὸ πολλῶν. Καθὼς ὁμῶς ἀνήκει εἰς τὸ θέμα τῆς παρούσης πραγματείας, οὕτως ἐνδέχεται καὶ νὰ συντελέσῃ εἰς ἀνοιξιν τῶν ὀφθαλμῶν τῆς διανοίας, καὶ ἀναίρεσιν τινων προλήψεων, ὅσον καὶ ἂν ᾖ περιττὴ ἡ ἐξέτασις αὐτῆς, χάριν τῆς ἰδίας τῆς βαρύτητος.

Α'. Ἐγὼ δὲν εὐρίσκω οὐδεμίαν προϋπόληψιν, ἐκ τῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως, κατὰ τοῦ γενικοῦ συστήματος τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε καὶ ἀοράτως κυβερνᾷ τὸν κόσμον διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ὅτι δι' αὐτοῦ ὡσαύτως θέλει κρίνει αὐτὸν εἰς τὸ μέλλον ἐν δικαιοσύνῃ, τουτέστι θέλει ἀποδώσει εἰς ἕκαστον κατὰ τὰ ἔργα του· καὶ ὅτι οἱ ἐνάρετοι ἄνθρωποι εἶναι ὑπὸ τὴν μυστικὴν ἐπενέργειαν τοῦ Πνεύματος αὐτοῦ. Ἐὰν ταῦτα πρέπη ἢ ὅχι νὰ ὀνομασθῶσι θαυματουργήματα, τοῦτο εἶναι ἴσως ἀπλῆ λογομαχία περὶ λέξεων, ἢ δὲν εἶναι διόλου οὐσιῶδες εἰς τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν. Ἐὰν ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως ἐγείρῃ τινὰ προϋπόληψιν κατὰ τοῦ γενικοῦ τούτου συστήματος τοῦ χριστιανισμοῦ, τοῦτο πρέπει νὰ ᾖ, εἴτε διότι δὲν ἐκκαλύπτεται διὰ τοῦ λογικοῦ ἢ τῆς πείρας, εἴτε ἄλλως διότι εἶναι ἀνόμοιον πρὸς τὴν παροῦσαν πορείαν τῆς φύσεως. Ἀλλ' ἡ ἀναλογία δὲν ἐγείρει οὐδεμίαν προϋπόληψιν κατὰ τῆς ἀληθείας τοῦ συστήματος τούτου, οὔτε κατὰ τὸν ἓνα οὔτε κατὰ τὸν ἄλλον λόγον.

Πρῶτον, Δὲν ὑπάρχει οὐδεμία προϋπόληψις ἐξ ἀναλογίας, ἐναντίον τῆς ἀληθείας αὐτοῦ, διὰ τὸν λόγον ὅτι δὲν

ἐκκαλύπτεται διὰ τοῦ λογικοῦ ἢ τῆς πείρας. Διότι ὑπόθεσις ἄνθρωπόν τινα ὅστις δὲν ἤκουσε ποτὲ περὶ ἀποκαλύψεως, ἄνθρωπον νοημονέστατον καὶ γνωρίζοντα τὸ ὅλον ἡμῶν σύστημα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας καὶ φυσικῆς θρησκείας· ὁ τοιοῦτος εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν αἰσθάνηται, ὅτι σμικρότατον μόνον μέρος γνωρίζει τοῦ φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ συστήματος τοῦ παντός. Εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν αἰσθάνηται, ὅτι πρέπει βέβαια νὰ ὑπάρχωσιν ἀναρίθμητα πράγματα, εἰς τὰς παρελθούσας οἰκονομίας τῆς Προνοίας, εἰς τὴν ἀόρατον κυβέρνησιν τοῦ κόσμου τὴν ἀπὸ τοῦ παρόντος ἐνεργουμένην καὶ εἰς τὴν μέλλουσαν, τὰ ὅποια εἶναι πρὸς αὐτὸν παντάπασιν ἄγνωστα, (1) καὶ τὰ ὅποια δὲν ἠδύναντο ν' ἀνακαλυφθῶσιν ἄνευ ἀποκαλύψεως. Τὸ σύστημα τῆς φύσεως, εἴτε εἶναι, κατ' ἀκριβεστάτην ἔννοιαν, ἄπειρον εἴτε μὴ, εἶναι προφανῶς ὑπερμέγεθες, καὶ ὑπέρτερον πάσης ἐνδεχομένης καταλήψεως. Καὶ ἀναμφιβόλως ἐκεῖνο τὸ μέρος αὐτοῦ, τὸ ὅποιον εἶναι ἀνοικτὸν πρὸς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμῶν, εἶναι ὡς ἓν μόνον σημεῖον, παραβαλλόμενον πρὸς τὸ ὅλον σύστημα τῆς Προνοίας καθ' ὅλην τὴν αἰωνιότητα, παρελθοῦσαν καὶ μέλλουσαν· ἢ καὶ πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐνεργούμενον εἰς τὰ ἀπώτατα μέρη τοῦ ἀπείρου σύμπαντος· μάλιστα δὲ καὶ πρὸς αὐτὸ τοῦ κόσμου τούτου τὸ ὅλον σύστημα. Ὅθεν διότι πράγματά τινα κεῖνται πέραν τῆς ἐκτάσεως τῶν ἡμετέρων δυνάμεων, τοῦτο δὲν εἶναι οὐδόλως προϋπόληψις ἐναντίον τῆς ἀληθείας καὶ πραγματικότητος αὐτῶν· ἐπειδὴ εἶναι βέβαιον ὅτι ὑπάρχουσιν ἀναρίθμητα εἰς τὴν σύστασιν καὶ κυβέρνησιν τοῦ παντός, τὰ ὅποια κεῖνται οὕτω πέραν τῆς φυσικῆς ἐκτάσεως τῶν ἡμετέρων δυνάμεων. Δεύτερον

(1) Σελ. 157.

δὲ, Ἡ ἀναλογία δὲν ἐγείρει οὐδεμίαν προϋπόληψιν ἐναντίον οὐδενὸς τῶν πραγμάτων τῶν περιεχομένων εἰς ταύτην τὴν γενικὴν διδασκαλίαν τῆς Γραφῆς τὴν νῦν μνημονευθεῖσαν, διὰ τὸν λόγον τάχα ὅτι εἶναι ἀνόμοια πρὸς τὴν ἐγνωσμένην πορείαν τῆς φύσεως. Διότι δὲν ὑπάρχει διόλου οὐδεμία προϋπόληψις, ἐξ ἀναλογίας, ὅτι ἡ ὅλη πορεία τῶν πραγμάτων, ἢ ἡ θεία κυβέρνησις, φύσει ἄγνωστος εἰς ἡμᾶς, καὶ πᾶν πρᾶγμα ἐν αὐτῇ, εἶναι ὅμοιον πρὸς ὅ,τι μέρος αὐτῆς εἶναι γνωστὸν εἰς ἡμᾶς· καὶ ἐπομένως οὐδεμία εἰδικὴ προϋπόληψις ἐναντίον οἰουδήποτε πράγματος ἐκείνης, διὰ τὸν λόγον ὅτι εἶναι ἀνόμοιον πρὸς ὅ,τιδὴποτε πρᾶγμα τῆς δευτέρας. Καὶ εἰς τὴν σύστασιν καὶ φυσικὴν κυβέρνησιν τοῦ κόσμου, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ, βλέπομεν πράγματα, κατὰ μέγαν βαθμὸν, ἀνόμοια πρὸς ἄλληλα· ὅθεν δὲν πρέπει νὰ θαυμάζωμεν, ἐὰν ὑπάρχῃ τοιαύτη ἀνομοιότης μεταξὺ ὁρατῶν καὶ ἀοράτων πραγμάτων. Τὸ σύστημα ὅμως τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν εἶναι βεβαιότατα ὅλως ἀνόμοιον πρὸς τὸ τῆς φύσεως, ὡς θέλει δειχθῇ εἰς τὸ ἐπόμενον μέρος τῆς παρούσης πραγματείας.

Τὴν ἔννοιαν τοῦ θαύματος, ὡς ἀποδείξεως Θείας ἀποστολῆς θεωρουμένου, ἐξέθεσαν οἱ θεολόγοι μετὰ μεγάλης ἀκριβείας· καὶ ἅπαντες, νομίζω, κατενόησαν αὐτὴν ἀρκούντως. Ὑπάρχουσι δὲ προσέτι καὶ ἀόρατα θαύματα, καθὼς, λόγου χάριν, ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Χριστοῦ, τὰ ὅποια ἀπόρρητα ὄντα, δὲν δύνανται νὰ ἐπαχθῶσιν ὡς ἀπόδειξις τοιαύτης ἀποστολῆς· ἀλλ' ἀνάγκη ν' ἀποδειχθῶσι καὶ αὐτὰ δι' ὁρατῶν θαυμάτων. Καὶ ἡ ἀποκάλυψις δὲ αὕτη εἶναι θαυματουργικὴ, καὶ ἀπόδειξις αὐτῆς εἶναι τὰ θαύματα· τὴν κατὰ τούτων δὲ ὑποτιθεμένην προϋπόληψιν θέλομεν ἐξετάσει μετ' ὀλίγον. Ὅλος δὲ ὁ σκοπός μου ἐνταῦθα εἶναι μόνον νὰ δείξω, ὅτι

εἴτε θέλομεν νὰ ὀνομάσωμεν θαῦμα πᾶν πρᾶγμα τῶν οἰκονομιῶν τῆς Προνοίας ἀκατανόητον ἄνευ ἀποκαλύψεως, καὶ ἀνόμοιον μὲ τὴν γνωστὴν τῶν πραγμάτων πορείαν· καὶ εἴτε πρέπει εἴτε μὴ νὰ ὀνομασθῇ οὕτως ἡ γενικὴ χριστιανικὴ οἰκονομία ἡ νῦν μνημονευθεῖσα· ἐκ τῶν προηγουμένων παρατηρήσεων φαίνεται μετὰ βεβαιότητος ἀποδεικνυόμενον τοῦτο, ὅτι ἐκ τῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως δὲν συνάγεται οὐδεμία προϋπόληψις ἐναντίον αὐτοῦ.

Β'. Δὲν ὑπάρχει οὐδεμία προϋπόληψις, ἐξ ἀναλογίας συναγομένη, ἐναντίον τινῶν ἐνεργειῶν, τὰς ὁποίας ἡθέλομεν τώρα ὀνομάσει θαυματουργικάς· καὶ μάλιστα οὐδεμία ἐναντίον ἀποκαλύψεως εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κόσμου· οὐδεμία τοιαύτη προϋπόληψις ἐναντίον αὐτῆς, ὁποία νομίζεται ὡς ὑπονοουμένη ἢ ἐκφραζομένη, ὅταν λέγωμεν θαυματουργικὴν ἀποκάλυψιν. Διότι αὕτη ἡ ἰδέα τοῦ θαύματος εἶναι σχετικὴ πρὸς τὴν τεταγμένην πορείαν τῆς φύσεως, καὶ ὑπεμφαίνει τι διάφορον αὐτοῦ, ὡς θαύματος θεωρουμένου. Τώρα δὲ, ἡ δὲν ὑπῆρχεν οὐδεμία τεταγμένη πορεία τῆς φύσεως κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον περὶ οὗ ὁ λόγος, ἢ ἂν ὑπῆρχεν, ἡμεῖς ἀγνοοῦμεν ὁποία ἦτον ἡ πορεία τῆς φύσεως ἐπὶ τῆς πρώτης οἰκίσεως τῶν κόσμων. Καὶ τὸ ζήτημα, εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐδόθη τις ἀποκάλυψις κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅχι ὡς ζήτημα περὶ θαύματος, ἀλλ' ὡς ζήτημα περὶ τινος συνήθους συμβάντος. Καὶ ἔχομεν παρόμοιον λόγον, εἴτε ἰσχυρότερον εἴτε ὀλιγώτερον ἰσχυρὸν, νὰ παραδεχώμεθα τὴν μαρτυρίαν τῆς παραδόσεως περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, καθὼς καὶ περὶ τῶν κοινῶν συμβάντων τῆς αὐτῆς ἀρχαιότητος, ὁποῖον εἶναι, λόγου χάριν, τοῦτο· Τί μέρος τῆς γῆς ὤκισθη κατὰ πρῶτον;

Ἡ οὕτως· Ὅτε πρῶτον ἐτέθη εἰς τὴν κατάστασιν ταύτην

τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἐνήργησε δύνάμεις ὅλως διάφορος τῆς παρούσης πορείας τῆς φύσεως. Τώρα δὲ, ἐὰν ἡ δύναμις αὕτη, ἢ οὕτω παντάπασι διάφορος τῆς παρούσης πορείας τῆς φύσεως, (διότι δὲν δυνάμεθα κυρίως νὰ ὀνομάσωμεν αὐτὴν θαυματουργικὴν,) ἐὰν ἡ δύναμις αὕτη ἔπαυσεν εὐθὺς ἀφοῦ ἐποίησε τὸν ἄνθρωπον, ἢ ἐὰν ἐξηκολούθει νὰ ἐνεργῇ, καὶ ἔδωκε περιπλέον εἰς αὐτὸν ἀποκάλυψιν τινα τοῦτο εἶναι ζήτημα τοῦ αὐτοῦ εἵδους μὲ τοῦτο· ἐὰν συνήθης τις δύναμις ἐνήργησε κατὰ τοιοῦτόν τινα βαθμὸν καὶ τρόπον, ἢ ὄχι.

Ἡ ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι ἡ δύναμις, ἡ ἐνεργήσασα εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου θεωρεῖται ὡς θαυματουργικὴ ἢ μᾶλλον ὅτι ὀνομάζεται οὕτω, τὸ πρᾶγμα δὲν ἤθελεν εἶσθαι διάφορον· ἐπειδὴ πρέπει ἀναγκαίως νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι τοιαύτη δύναμις ἐνήργησε. Διότι ἐὰν τεθῇ ὡς ὁμολογούμενον ὅτι ὁ Σωτὴρ ἡμῶν διετέλεσεν ἔτη τινὰ θαυματουργῶν, δὲν ὑπάρχει διόλου πλειότερα προϋπόληψις, ἀξία μνείας, ἐναντίον τοῦ ὅτι μετεχειρίσθη τὴν θαυματουργικὴν ταύτην δύναμιν κατὰ μεγαλήτερόν τινα βαθμὸν, παρὰ ἐναντίον τοῦ ὅτι μετεχειρίσθη αὐτὴν κατὰ μικρότερόν τινα βαθμὸν· ἢ εἰς ἓν ἢ δύο παραδείγματα περισσότερον, παρὰ εἰς ἓν ἢ δύο ὀλιγώτερον· ἢ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον, παρὰ κατ' ἄλλον.

Εἶναι λοιπὸν ἐναργές, ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ἰδιαιτέρα προϋπόληψις, ἐκ τῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως, ἐναντίον τῆς ὑποθέσεως ὅτι ἐδόθη τις ἀποκάλυψις, ὅτε πρῶτον ἐτέθη ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τῆς γῆς.

Ἄς προσθέσωμεν δὲ, ὅτι οὔτε εἰς τὴν ἱστορίαν οὔτε εἰς τὰς παραδόσεις ὑπάρχει τις ἐνδειξις, ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἀνθρώπινον ἐπινόημα· ἀλλ' ἀμφότερα δεικνύουσιν ὅτι εἰσῆχθη εἰς τὸν κόσμον ἐξ ἀποκαλύψεως. Καὶ τρώντι ἡ κατὰ-
 21

σοῦν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς, φαίνεται ὅτι ὑποθέτει καὶ ὑπεμφαίνει, ὅτι αὕτη ἦτον ἡ ἀρχὴ αὐτῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Αὗται δὲ αἱ σκέψεις συνάμα, μὴ συμπεριλαμβανομένης τῆς ἰδιαιτέρας αὐθεντίας τῆς Γραφῆς, συγκροτοῦσι πραγματικὸν καὶ οὐσιωδέστατον βαθμὸν ἀποδείξεως, ὅτι ὑπῆρχεν ἀποκάλυψις ὅτε ἤρχισεν ὁ κόσμος. Τώρα λοιπὸν, αὕτη καθὼς ἐπιβεβαιοῖ τὴν φυσικὴν θρησκείαν, ὡς ἐμνημονεύσαμεν εἰς τὸ πρῶτον τμῆμα τοῦ παρόντος πονήματος· οὕτω τείνει καὶ εἰς ἀναίρεσιν οἰωνδῆποτε προλήψεων ἐναντίον ἀποκαλύψεως μεταγενεστέρας.

Γ'. Καὶ πάλιν ὅμως ἐνδέχεται (1) ν' ἀντεῖπῃ τις, ὅτι ὑπάρχει ἰδιαιτέρα τις προϋπόληψις ἐξ ἀναλογίας ἐναντίον τῶν θαυμάτων· καὶ μάλιστα ἐναντίον ἀποκαλύψεως, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν καὶ ἐπὶ τῆς συνεχείας τῆς πορείας τῆς φύσεως. Τώρα λοιπὸν περὶ ταύτης τῆς ὑποτιθεμένης προϋπολήψεως παρατηρητέον ἐν γένει, ὅτι διὰ νὰ λάβωμεν ἐλλόγως, ὅ,τι δύναται ὀρθῶς ὅπως οὖν νὰ ὀνομασθῇ ἐπιχείρημα ἐξ ἀναλογίας, ὑπὲρ ἢ κατὰ ἀποκαλύψεως, ὡς θαυματουργικῆς θεωρουμένης, ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν προηγουμένως ἄλλο τι ὅμοιον ἢ παράλληλον παράδειγμα. Ἀλλ' ἡ ἱστορία ἄλλου τινὸς κόσμου, ὅστις, κατὰ τὰ φαινόμενα, εὐρίσκεται εἰς ὁμοίας περιστάσεις μὲ τὰς τοῦ ἡμετέρου κόσμου, δὲν εἶναι τι περισσότερον, εἰμὴ παράδειγμα παράλληλον· καὶ ἐπομένως οὐδὲν τι ὀλιγώτερον τούτου δύναται νὰ ᾔῃαι τοσοῦτον παράδειγμα· ὅμως δὲ καὶ ἂν ἐδυνάμεθα ποτε νὰ φθάσωμεν εἰς προϋποληπτικὴν ἀπόδειξιν, ὑπὲρ ἢ κατὰ ἀποκαλύψεως, διότι ἐπληροφορήθημεν περὶ τοῦ ἂν ὁ τοιοῦτος κόσμος ἔλαβε τινὰ ἀποκάλυψιν ἢ ὄχι· πάλιν τοιαύτη ἀπόδειξις,

(1) Σελ. 148. κλ.

ληφθεῖσα ἐξ ἑνὸς μόνου παραδείγματος, πρέπει νὰ ᾔηται ἀπείρως ἐπισφαλής. Ἀλλ' ὥς ὁμιλήσωμεν μερικώτερον. Πρῶτον μὲν, ὑπάρχει ἰσχυροτάτη προϋπόληψις ἐναντίον κοινοτάτων θεωρητικῶν ἀληθειῶν, καὶ ἐναντίον τῶν συνηθεστάτων γεγονότων, πρὶν τῆς ἀποδείξεως αὐτῶν· ὑπερνικᾶται ὅμως ὑπὸ οἰασδὴποτε ἀποδείξεως. Ὑπάρχει προϋπόληψις ἑκατομμυρίων πρὸς ἓν, κατὰ τῆς ἱστορίας τοῦ Καίσαρος ἢ καὶ οὔτινοςδὴποτε ἄλλου ἀνθρώπου. Διότι ὑπόθεσις ἀριθμὸν τινα συνήθων γεγονότων μετὰ τοιούτων καὶ τοιούτων περιστάσεων ὅτι εἰσῆλθεν εἰς τὸν νοῦν τινος, χωρὶς νὰ ἔχη περὶ αὐτῶν μηδεμίαν ἀπόδειξιν· πᾶς ἄνθρωπος, χωρὶς τῆς ἐλαχίστης ἀμφιβολίας, ἤθελε συμπεράνει ὅτι αὐτὰ εἶναι ψευδῆ. Τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο ἠθέλομεν εἰπεῖ καὶ περὶ ἑνὸς μόνου γεγονότος. Ἐντεῦθεν δὲ φαίνεται, ὅτι τὸ οὐσιῶδες ζήτημα περὶ τῆς προκειμένης ὑποθέσεως εἶναι περὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἰδιαιτέρας προϋπολήψεως τῆς ἐναντίον τῶν θαυμάτων ὑποτιθεμένης, καὶ οὐχὶ ἐὰν ὑπάρχη ἰδιαιτέρα τις προϋπόληψις ἐναντίον αὐτῶν. Διότι ἐὰν ὑπάρχη προϋπόληψις ἑκατομμυρίων πρὸς ἓν κατὰ τῶν συνηθεστάτων γεγονότων, πόσῃ ἰσχύν δύναται νὰ ἔχη μικρά τις προϋπόληψις προστεθεῖσα εἰς ταύτην καὶ ἰδιαιτέρα οὔσα; Αὕτη δὲν δύναται νὰ ἐκτιμηθῇ, καὶ εἶναι ὡς τὸ μηδέν. Τὸ μόνον οὐσιῶδες ζήτημα εἶναι τοῦτο· ἐὰν ὑπάρχη τις προϋπόληψις κατὰ τῶν θαυμάτων τοιαύτη, ἥτις ν' ἀποκαθιστᾷ αὐτὰ ὅπωςδὴποτε ἀπίστευτα. Δεύτερον δὲ, ἐὰν ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὸν τῆς θρησκείας λόγον, εὐρισκόμεθα εὐθὺς εἰς τοσοῦτον βαθὺ σκότος, ἐκ ποίων αἰτιῶν, ἢ ἀφορμῶν, ἢ λόγων, ἢ περιστάσεων ἐξήρτηται ἡ παροῦσα πορεία τῆς φύσεως, ὥστε δὲν φαίνεται οὐδὲν ἀπίθανον ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, ὅτι τὸ διάστημα πέντε ἢ ἐξ χιλιάδων ἐτῶν δυνατόν νὰ ἔδωκε

χώραν εἰς αἰτίας, ἀφορμάς, λόγους, ἢ περιστάσεις, ἐξ ὧν ἐνδέχεται νὰ προῆλθον θαυματουργικαὶ μεσολαβήσεις. Ἐκ ταύτης δὲ καὶ τῆς προηγουμένης παρατηρήσεως ὁμοῦ ἔπεται, ὅτι πρέπει βέβαια νὰ ὑπάρχῃ προϋπόληψις ἀσυγκρίτως μεγαλητέρα κατὰ τῶν προειρημένων εἰδικῶν συνήθων γεγονότων, παρά κατὰ τῶν θαυμάτων ἐν γένει, πρὶν ἀποδειχθῶσιν ἐκάτερα. Τρίτον δὲ, ἐὰν λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὴν θρησκείαν ἥτοι τὸ ἠθικὸν σύστημα τοῦ κόσμου, τότε βλέπομεν εὐκρινῶς εἰδικούς λόγους εἰς ἐπιτέλεσιν θαυμάτων, τὰ ὅποια ἤθελον χρησιμεύσει εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς νέα διδασκαλία προστεθειμένη εἰς τὴν παρά τῆς φύσεως χορηγουμένην, καὶ ὡς ἐπικύρωσις τῆς ἀληθείας ταύτης. Καὶ τοῦτο ἀποκαθιστᾷ πραγματικῶς ἀξιόπιστον τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἐνδέχεται νὰ ᾔτο μέρος τοῦ ἀρχετύπου σχεδίου τῶν πραγμάτων τοῦτο, τὸ νὰ γείνωσι θαυματουργικαὶ μεσολαβήσεις. Τελευταῖον δὲ, τὰ θαύματα δὲν πρέπει νὰ παραβάλλωνται πρὸς τὰ συνήθη φυσικὰ συμβάματα ἢ πρὸς συμβάντα, τὰ ὅποια, καίτοι σπάνια, ὁμοιάζουσι πρὸς ὅ,τι καθημέραν δοκιμάζομεν· ἀλλὰ πρὸς τὰ ἔκτακτα φαινόμενα τῆς φύσεως. Καὶ τότε ἡ παραβολὴ θέλει εἶσθαι μεταξὺ τῆς προϋπολήψεως ἐναντίον τῶν θαυμάτων, καὶ τῆς προϋπολήψεως ἐναντίον τοιούτων σπανίων φαινομένων, ὡς, λόγου χάριν τῶν κομητῶν, καὶ κατὰ τῆς ὑπάρξεως εἰς τὴν φύσιν τοιούτων δυνάμεων, ὅποῖος ὁ μαγνητισμὸς καὶ ἡλεκτρισμὸς, τῶν τοσοῦτον ἐναντίων πρὸς τὰς ιδιότητας ἄλλων σωμάτων τὰ ὅποια δὲν ἔχουσι τὰς δυνάμεις ταύτας. Πρὶν δὲ δυνηθῇ τις νὰ προσδιορίσῃ, ἐὰν ὑπάρχῃ τις εἰδικωτέρα προϋπόληψις ἐναντίον τῶν θαυμάτων παρά ἐναντίον ἄλλων παραδόξων πραγμάτων, πρέπει βέβαια νὰ παρατηρήσῃ, ὅποια προϋπόληψις ἐναντίον τῶν προμνημονευθέντων φαινο-

μένων και δυνάμεων ἤθελεν ἐγερθῆ κατὰ πρώτην προσβολὴν εἰς τὸν νοῦν ἀνθρώπου, ὅστις γνωρίζει μόνον τὴν ἡμερούσιον, τὴν μηνιαίαν καὶ τὴν ἐτησίαν πορείαν τῆς φύσεως, καὶ τὰς συνήθεις ἐκείνας δυνάμεις τῆς ὕλης, τὰς ὁποίας βλέπομεν καθημερινῶς.

Ἐκ πάντων τούτων συνάγω, ὅτι βεβαιότατα δὲν ὑπάρχει οὐδεμία τοιαύτη προϋπόληψις ἐναντίον τῶν θαυμάτων, ἧτις νὰ τὰ ἀποκαθιστᾷ ὅπωςδήποτε ἀπίστευτα· ὅτι, ἐξ ἐναντίας, ἡ ἱκανότης ἡμῶν τοῦ νὰ διακρίνωμεν λόγους ὑπὲρ αὐτῶν παρέχει θετικὴν πιθανότητα εἰς τὴν ἱστορίαν αὐτῶν, ὅπου οἱ λόγοι ἐκεῖνοι ἰσχύουσι· καὶ ὅτι δὲν εἶναι οὐδόλως βέβαιον, ὅτι ὑπάρχει ποσῶς εἰδική τις προϋπόληψις, ἐξ ἀναλογίας, καὶ κατὰ τὸν ἐλάχιστον βαθμὸν, ἐναντίον τῶν θαυμάτων, ὡς διαστελλομένων ἀπ' ἄλλων παραδόξων φαινομένων. Εἶναι δὲ ἀνωφελὲς νὰ ἐνοχλῶμεν τὸν ἀναγνώστην δι' ἐρευνῶν περὶ τῆς ἀφηρημένης φύσεως τῆς ἀποδείξεως, διὰ νὰ διαλύσωμεν ζήτημα τοιοῦτον, τὸ ὁποῖον, ἄνευ τῶν τοιούτων ἐρευνῶν, βλέπομεν (1) ὅτι εἶναι παντάπασιν ἀσήμαντον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῆς ἀνικαρότητος ἡμῶν τοῦ νὰ κρίνωμεν ὀρθῶς, τί ἔπρεπε νὰ περιμένηται ἐξ ἀποκαλύψεως· καὶ περὶ τῆς ἐξ ἀναλογίας πιθανότητος, ὅτι αὕτη πρέπει ἀναγκαιῶς νὰ περιέχῃ πράγματα ὑποκείμενα εἰς ἐνστάσεις.

Ἐκτὸς τῶν ἐνστάσεων τῶν κατὰ τῆς ἀποδείξεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐπάγονται καὶ πολλαὶ ἄλλαι ἐναντίον τοῦ συ-

(1) Σελ. 201. κλ.

στήματος αὐτοῦ, ἐναντίον τοῦ ὅλου τρόπου καθ' ὃν ἐτέθη καὶ ἀφέθη εἰς τὸν κόσμον, καθὼς καὶ ἐναντίον διαφόρων εἰδικῶν διηγημάτων τὰ ὅποια περιέχει ἡ Γραφή. Αἱ ἐνστάσεις αὗται λαμβάνονται ἐκ τῶν ἐλλείψεων τῆς ἀποκαλύψεως, ἐκ τινων πραγμάτων αὐτῆς τὰ ὅποια πρὸς τοὺς ἀνθρώπους φαίνονται μωρία (1) ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ περιεχομένων σκανδαλωδῶν πραγμάτων, τὰ ὅποια ὠδήγησαν, καὶ ἔπρεπε νὰ προβλεφθῇ ὅτι ἤθελον ὀδηγήσει, εἰς ἀλλόκοτον ἐνθουσιασμόν καὶ δεισιδαιμονίαν, καὶ χρησιμεύσει εἰς σκοποὺς τυραννίας καὶ μοχθηρίας· ἐκ τοῦ ὅτι δὲν εἶναι παγκόσμιος, καὶ, τὸ ὅποιον εἶναι τοῦ αὐτοῦ εἶδους, ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἀπόδειξις αὐτῆς δὲν εἶναι τοσοῦτον καταπειστικὴ καὶ ἀποχρῶσα ὅσον ἡδύνατο νὰ ᾔηται· διότι τὸ τελευταῖον τοῦτο προτείνεται ἐνίοτε ὡς θετικὸν ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ἀληθείας αὐτῆς (2). Ἦθελεν εἶσθαι ὀχληρὸν καὶ ἀδύνατον μάλιστα νὰ ἐπαριθμῇσω τὰς διαφοροὺς λεπτομερείας τὰς ὑπαγομένας ὑπὸ τὰς ἐνστάσεις τὰς νῦν μνημονευθείσας, ἐπειδὴ εἶναι τοσοῦτον πολυειδεῖς ὅσον εἶναι καὶ αἱ φαντασίαι τῶν ἀνθρώπων. Ὑπάρχουσί τινες, οἱ ὅποιοι θεωροῦσιν ὡς ἰσχυράν ἐνστασιν κατὰ τῆς αὐθεντίας τῆς Γραφῆς τοῦτο, ὅτι δὲν εἶναι συντεταγμένη κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ κριτικοὶ ἔθεσαν κανόνας τοῦ ὀρθῶς καὶ εὐμούσως γράφειν. Εἶναι δὲ ἀπερίγραπτος ἡ καταφρόνησις, μὲ τὴν ὁποίαν προσβάλλονται τινες τῶν Προφητειῶν τῆς Γραφῆς, ἐν μέρει μὲν διὰ τὴν θρασύτητα τινῶν ὑπομνηματιστῶν, ἀλλὰ τὸ πλεῖστον ἐξ αἰτίας τῶν ἱερογλυφικῶν καὶ ἀλληγορικῶν ἐν αὐταῖς ἐκφράσεων. Τὰ κυριώτερα τῶν τοιούτων ἐνστάσεων θέλω ἐξετάσει μερικώτερον εἰς τὰ ἐπόμενα κεφάλαια. Ὁ σκοπός μου ἐνταῦθα εἶναι νὰ παρατηρήσω ἐν γένει, περὶ

(1) Α'. Κορινθ. α'. 18.

(2) Ἰδὲ Κεφ. 5'.

τοῦ ὅλου τούτου τρόπου τοῦ συλλογίζεσθαι, ὅτι, ἀποκαλύ-
 ψεως ὑποτεθείσης, εἶναι εἰς ἄκρον πιστευτὸν ἐκ τῶν προ-
 τέρων, ὅτι ἡμεῖς πρέπει νὰ εἴμεθα ἀνίκανοι κατὰ μέγαν
 βαθμὸν νὰ κρίνωμεν περὶ αὐτῆς καὶ ὅτι ἤθελε περιέχει
 πολλὰ φαινόμενα εἰς ἡμᾶς ὅτι ὑπόκεινται εἰς μεγάλας ἐν-
 στάσεις, ἐὰν συμβῇ νὰ κρίνωμεν περὶ αὐτῆς ἄλλως παρὰ
 κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς φύσεως. Ὅθεν, ἂν καὶ αἱ ἐνστάσεις
 αἱ κατὰ τῆς ἀποδείξεως τοῦ χριστιανισμοῦ πρέπει νὰ ἐξε-
 τάζωνται μετὰ πλειοτέρας σπουδῆς, αἱ κατὰ τοῦ χριστια-
 νισμοῦ αὐτοῦ ὅμως ἐπανατεινόμεναι εἶναι, κατὰ μέγαν βαθ-
 μὸν, εὐτελεῖς· καὶ τοιαῦται εἶναι ἅπασαι σχεδὸν αἱ κατ'
 αὐτοῦ ἐνστάσεις, ἐξαιρουμένων ἐκείνων αἵτινες ἀποτείνονται
 πρὸς τὰς μερικὰς ἀποδείξεις τοῦ ὅτι ἦλθεν ἐκ Θεοῦ. Ἐκ-
 φράζομαι δὲ μετὰ συστολῆς, διὰ νὰ μὴ τύχη νὰ ὑπολάβῃ
 τις ὅτι ἐξευτελίζω τὸ ἀνθρώπινον λογικόν, διὰ τοῦ ὁποίου
 μόνου τῶντι δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν περὶ οἰουδήποτε πρά-
 γματος, καὶ περὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς ἀποκαλύψεως· ἢ ὅτι
 ἰσχυρίζομαι, ὅτι ὑποτιθεμένη τις ἀποκάλυψις δὲν δύναται
 ν' ἀποδειχθῇ ψευδὴς ἐκ χαρακτήρων ἐσωτερικῶν· διότι ду-
 νατὸν νὰ περιέχῃ φανεράς κακοηθείας ἢ ἀντιφάσεις, αἵτινες
 ἤθελον ἐξελέγξει αὐτὴν ὡς ψευδῇ. Οὐδὲ θέλω νὰ βεβαιώσω,
 ὅτι οὐδὲν ἄλλο παρὰ ταῦτα δύναται νὰ καταστήσῃ ἀπίστευ-
 τον ὑποτιθεμένην τινὰ ἀποκάλυψιν. Ὅμως δὲ ἡ ἀνωτέρω
 γενομένη παρατήρησις εἶναι, φρονῶ, ἀναντιρρήτως ἀληθὴς
 ὅτι αἱ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐνστάσεις, διαστελλόμεναι
 τῶν κατὰ τῆς ἀποδείξεως αὐτοῦ ἐνστάσεων, εἶναι εὐτελεῖς.
 Τούτου ἡ ἀπόδειξις εἶναι ὁ γενικὸς σκοπὸς τοῦ παρόντος
 κεφαλαίου. Περὶ τοῦ συνόλου αὐτοῦ εὐχομαι ἰδίως τὰς ἀπο-
 δείξεις μᾶλλον νὰ σταθμίσῃ ὁ ἀναγνώστης, παρὰ νὰ διαμφισ-
 θετῇ περὶ τῶν προτάσεων, ἐξ αἰτίας τινῶν ἀπαραδέκτων

συνεπειῶν, εἴτε ἀληθῶν εἴτε ὑποθετῶν, αἵτινες δυνατόν νὰ ἐξαχθῶσιν ἐξ αὐτῶν. Διότι τέλος πάντων, ὅ,τι εἶναι ἀληθινόν, πρέπει νὰ τὸ παραδεχθῶμεν, καὶ ἂν ᾔθελε δεικνύει εἰς ἡμᾶς τὴν σμικρότητα τῶν ἡμετέρων δυνάμεων, καὶ τὴν ἡμετέραν ἀνικανότητα τοῦ νὰ κρίνωμεν ὀρθῶς περὶ πολλῶν πραγμάτων, τῶν ὁποίων εἴμεθα ἐπιρρέπεῖς εἰς τὸ νὰ φανταζώμεθα ἑαυτοὺς καταλλήλους κριτάς. Οὐδὲ θέλουσι νομίσαι τοῦτο ὡς ἐνστασιν ἄνθρωποι ἔμφορες· τοῦλάχιστον μετὰ δευτέραν σκέψιν δὲν θέλουσι τὸ θεωρήσει ὡς ἐνστασιν οἱ τοιοῦτοι, ἐναντίον τῆς ὀρθότητος τῶν ἐπομένων παρατηρήσεων.

Καθὼς ὁ Θεὸς κυβερνᾷ τὸν κόσμον, καὶ διδάσκει τὰ πλάσματά του, κατὰ νόμους τινὰς ἢ κανόνας εἰς τὴν ἐγνωσμένην πορείαν τῆς φύσεως, ἐγνωσμένην διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου συνάμα καὶ τῆς πείρας· οὕτω καὶ ἡ Γραφὴ γνωστοποιεῖ εἰς ἡμᾶς ἕτερόν τι προσέτι σύστημα τῆς Θείας Προνοίας. Ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεὸς διδάσκει τοὺς ἀνθρώπους δι' ἀποκαλύψεως περὶ πραγμάτων τῆς ἑαυτοῦ κυβερνήσεως, τὰ ὅποια ἦτον ἀδύνατον ἄλλως νὰ γνωρίσωσι, καὶ τοὺς ὑπομιμνήσκει πράγματα τὰ ὅποια ἠδύναντο καὶ ἄλλως νὰ γνωρίσωσι· καὶ ἐπεμαρτύρησε τὴν ἀλήθειαν τοῦ συνόλου διὰ θαυμάτων. Τώρα δὲ, ἐὰν καὶ ἡ φυσικὴ καὶ ἡ ἀποκεκαλυμμένη οἰκονομία τῶν πραγμάτων εἶναι ἀμφότεραι παρὰ Θεοῦ· ἐὰν συμφωνῶσι πρὸς ἀλλήλας, καὶ συγκροτῶσιν ὁμοῦ ἐν σύστημα Προνοίας, εἶναι βέβαια πιστευτὸν ὅτι, ἐὰν ἡμεθα ἀκατάλληλοι κριταὶ τῆς μιᾶς, δυνατόν νὰ ἡμεθα καὶ τῆς ἄλλης ἐπίσης. Ἐπειδὴ μετὰ τὴν πείραν εὐρίσκομεν τὴν ὁμολογουμένην σύστασιν καὶ πορείαν τῆς φύσεως διαφέρουσιν πολὺ τοῦ ὅ,τι, πρὸ τῆς πείρας, ᾔθέλομεν προσδοκᾶ· καὶ τοιαύτην, κατὰ τῆς ὁποίας φαντάζονται οἱ ἄνθρωποι ὅτι ὑπάρχουσι μεγάλαι ἐνστάσεις· Ὅθεν γίνεται καὶ ἐκ τῶν προτέρων εἰς ἄκρον πιστευτὸν, ὅτι

ἐνδέχεται νὰ εὕρωσιν ὡσαύτως καὶ τὴν ἀποκεκαλυμμένην οἰκονομίαν, ἐὰν κρίνωσι περὶ αὐτῆς ὅπως καὶ περὶ τῆς συστάσεως τῆς φύσεως, πολὺ διάφορον τῶν προσδοκιῶν τὰς ὁποίας προηγουμένως ἐσχημάτισαν, καὶ ὑποκειμένην, κατ' ἐπιφάνειαν, εἰς μεγάλας ἐνστάσεις· ἐνστάσεις καὶ κατὰ τοῦ συστήματος αὐτοῦ, καὶ κατὰ τῶν βαθμῶν καὶ τρόπων τῶν θυμασίων μεσολαβήσεων, διὰ τῶν ὁποίων ἐπεμαρτυρήθη καὶ διεξήχθη. Οὕτως ὑπόθεσις ἡγεμόνα τινὰ κυβερνῶντα τὴν ἑαυτοῦ ἐπικράτειαν κατὰ τὸν ἐμφρονέστατον ὅσον ἐνδέχεται τρόπον, διὰ κοινῶν καὶ ἐγνωσμένων νόμων· καὶ ὅτι ἔπειτα ἔκ τινων περιστάσεων ἀνάγκης ἀναβάλλει τούτους τοὺς νόμους, καὶ κυβερνᾷ, εἰς πολλὰ παραδείγματα, κατὰ διάφορον τρόπον· ἐὰν τις τώρα τῶν ὑπηκόων του, δὲν ᾗτο κατάλληλος νὰ κρίνῃ προηγουμένως, κατὰ ποίους κοινούς κανόνας ἔπρεπε νὰ ἐνεργῇ ἢ ᾗθελεν ἐνεργεῖ ἢ κυβερνήσῃ, δὲν ἐδύνατο νὰ περιμένῃ τις ὅτι ὁ αὐτὸς οὗτος ἄνθρωπος ᾗθελεν εἶσθαι κατάλληλος νὰ κρίνῃ, εἰς ποίας περιστάσεις ἀνάγκης, ἢ κατὰ ποῖον τρόπον, ἢ κατὰ ποῖον βαθμὸν, οἱ νόμοι ἐκεῖνοι οἱ κοινῶς φυλαττόμενοι ἔπρεπε νὰ ἀναβληθῶσιν ἢ ν' ἀθετηθῶσιν. Ἐὰν αὐτὸς δὲν ᾗτον ἱκανὸς νὰ κρίνῃ ὀρθῶς περὶ τῆς συνέσεως τῆς τακτικῆς κυβερνήσεως, δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ φρονῶμεν ὅτι ᾗθελεν εἶσθαι ἱκανὸς νὰ κρίνῃ περὶ τῆς συνέσεως τῆς ἐκτάκτου. Ἐὰν ἐνόμιζεν ὅτι εἶχεν ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς προτέρας, ἀναμφιβόλως εἶναι εἰς ἄκρον πιστευτὸν, ὅτι ᾗθελεν ὡσαύτως νομίζει ὅτι ἔχει ἐνστάσεις καὶ κατὰ τῆς δευτέρας. Καὶ οὕτω, καθὼς ἐμπίπτομεν εἰς ἀπείρους ἀνοησίας καὶ λάθη, ὅσας ζητῶμεν νὰ κρίνωμεν ἄλλως πῶς παρὰ διὰ τῆς πείρας καὶ τῆς ἀναλογίας περὶ τῆς συστάσεως καὶ πορείας τῆς φύσεως, δυνάμεθα προδήλως νὰ ὑποθέσωμεν ἔκ τῶν προτέρων, ὅτι ᾗθέλομεν ἐμπέ-

σει εἰς παρομοίας ἀνοησίας καὶ λάθη, εἰάν ζητῶμεν νὰ κρίνωμεν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον περὶ τῆς ἀποκαλύψεως. Οὐδ' ἔχομέν τινα λόγον νὰ ἐλπίσωμεν ὅτι αὕτη ἡ τελευταία ἤθελε φανῇ εἰς ἡμᾶς ὀλιγώτερον ἐπιδεκτικὴ ἐνστάσεων παρὰ τὴν πρώτην.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται, ἀναφερόμεναι πρὸς τὸ σύνολον τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐφαρμόζονται εἰδικῶς εἰς τὴν Θείαν ἐπίπνοιαν. Καθὼς δὲν δυνάμεθα οὐδαμῶς νὰ κρίνωμεν ἐκ τῶν προτέρων, διὰ ποίων νόμων ἢ κανόνων, ἢ κατὰ ποῖον βαθμὸν, ἢ διὰ ποίων μέσων ἔπρεπε νὰ περιμένωμεν ὅτι ὁ Θεὸς ἤθελε φύσει διδάξει ἡμᾶς· οὕτως, ἀφοῦ ὑποτεθῇ ὅτι μᾶς χορηγεῖ φῶς καὶ διδασκαλίαν δι' ἀποκαλύψεως, ἐκτὸς τῶν ὧν μᾶς ἐχορήγησε πρότερον διὰ τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς πείρας, δὲν δυνάμεθα οὐδαμῶς νὰ κρίνωμεν διὰ ποίων μεθόδων, καὶ κατὰ ποῖον ποσὸν ἔπρεπε νὰ περιμένωμεν ὅτι ἤθελε χορηγηθῇ εἰς ἡμᾶς τοῦτο τὸ ὑπερφυσικὸν φῶς καὶ ἡ διδασκαλία. Δὲν γνωρίζομεν ἐκ τῶν προτέρων ποῖον βαθμὸν ἢ εἶδος φυσικῆς μαθήσεως ἔπρεπε νὰ περιμένωμεν ὅτι ἤθελε χορηγήσει ὁ Θεὸς εἰς τοὺς ἀνθρώπους, εἰς ἕκαστον αὐτῶν διὰ τοῦ ἰδίου λογικοῦ καὶ τῆς πείρας· οὐδὲ πόσον ἤθελε τοὺς καταστήσει ἱκανοὺς καὶ προθύμους νὰ κοινοποιῶσιν αὐτὴν πρὸς ἀλλήλους, ὅποιαδήποτε καὶ ἂν ἤθελεν εἶσθαι· οὐδὲ εἰάν ἡ ἀπόδειξις αὐτῆς ἤθελεν εἶσθαι βεβαία, ἢ πιθανωτάτη, ἢ ἀμφίβολος· οὐδὲ εἰάν ἤθελε δοθῇ πρὸς πάντας μὲ ἴσην σαφήνειαν καὶ πληροφορίαν. Οὐδ' ἐδυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν, τουτέστιν ἐπ' ἀγαθῆς τινος βάσεως, εἰάν ἡ φυσικὴ μάθησις ἢ καὶ αὐτὴ ἡ δύναμις, διὰ τῆς ὁποίας εἴμεθα ἱκανοὶ ν' ἀποκτήσωμεν αὐτὴν, ἡγουν τὸ λογικόν, ἤθελε μᾶς δοθῇ διαμιάς ἢ βαθμηδόν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀγνοοῦμεν ὁλοτελῶς ποῖον βαθμὸν νέας μαθήσεως ἔπρεπε

νά περιμένωμεν ὅτι ὁ Θεὸς ἤθελε δώσει εἰς τοὺς ἀνθρώπους δι' ἀποκαλύψεως, ὑποτεθέντος ὅτι παρεῖχεν ἀποκάλυψιν τινὰ ἢ πόσον ἢ κατὰ ποίαν μέθοδον ἤθελε μεσολαβήσει θαυματουργικῶς, διὰ νὰ παρασκευάσῃ ἐκείνους, πρὸς τοὺς ὁποίους ἤθελε κάμει κατ' ἀρχὰς τὴν ἀποκάλυψιν, ἱκανοὺς νὰ διακοινώσωσι τὴν δι' αὐτῆς δοθεῖσαν γνῶσιν· καὶ νὰ ἐνεργήσῃ οὕτως ὥστε ἐξάπαντος νὰ διακοινώσωσιν αὐτὴν πρὸς τοὺς συγχρόνους των, καὶ νὰ τὴν διαδώσωσι καὶ εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς. Ἀγνοοῦμεν ἐπίσης, ἐὰν ἡ ἀπόδειξις αὐτῆς ἤθελεν εἶσθαι βεβαία, ἢ πιθανωτάτη ἢ ἀμφίβολος· (1) ἢ, ἐὰν ὅσοι ἤθελον λάβει βαθμὸν τινὰ διδασκαλίας ἐξ αὐτῆς, καὶ βαθμὸν τινὰ ἀποδείξεως τῆς ἀληθείας της, ἤθελον ἔχει τὸν αὐτὸν ἅπαντες, ἢ ἐὰν τὸ σύστημα ἤθελεν ἀποκαλυφθῇ διαμιᾶς ἢ ἤθελεν ἀναπτυχθῇ βαθμηδόν. Μάλιστα δέ, δὲν εἴμεθα διόλου ἱκανοὶ νὰ κρίνωμεν, ἐὰν ἔπρεπε νὰ περιμένωμεν ὅτι ἡ ἀποκάλυψις ἤθελε δοθῇ ἐγγράφως, ἢ ἤθελεν ἀφεθῇ νὰ διαδίδηται, καὶ ἐπομένως νὰ διαστρέφηται διὰ παραδόσεως ἐξ ἀκοῆς, καὶ ἐπὶ τέλους ν' ἀφανισθῇ, ἐὰν οὕτως ἤθελον οἱ ἄνθρωποι, καὶ καθ' ὅλον τὸν χρόνον, καθ' ὃν συγχωροῦνται, ὅσον εἶναι φανερώτατον ὅτι συγχωροῦνται, νὰ πράττωσιν ὅπως θέλωσιν.

Ἄλλ' ἐνδέχεται νὰ εἴπῃ τις, ὅτι « ἀποκάλυψις εἰς τινὰς τῶν προειρημένων περιστάσεων· ἀποκάλυψις, λόγου χάριν, ἄγραφος, καὶ οὕτως ὑποκειμένη εἰς τὸν κίνδυνον τοῦ νὰ παραφθαρῇ, δὲν ἤθελε κατορθώσει τὸν σκοπὸν της. » Ποῖον σκοπὸν ἐρωτῶ ; Δὲν ἤθελε μὲν κατορθώσει ἅπαντας τοὺς σκοποὺς, τοὺς ὁποίους κατάρθωσε τώρα, καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν βαθμὸν· ἀλλ' ἤθελε κατορθώσει ἄλλους ἢ τοὺς αὐτοὺς

(1) Ἴδε Κεφ. 5'.

κατὰ βαθμὸν διάφορον. Πότεροι δὲ τούτων ἦσαν οἱ σκοποὶ τοῦ Θεοῦ, καὶ συνέπιπτον ἄριστα μὲ τὴν γενικὴν αὐτοῦ κυβέρνησιν, ἡμεῖς δὲν ἠδυνάμεθα διόλου νὰ τὸ προσδιορίσωμεν ἐκ τῶν προτέρων.

Ἀφοῦ λοιπὸν ἐδείχθη ὅτι δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν λογικὴν ἀρχὴν καθ' ἣν νὰ κρίνωμεν ἐκ τῶν προτέρων, πῶς ἔπρεπε νὰ περιμένωμεν ὅτι ἤθελεν ἀφεθῇ ἡ ἀποκάλυψις, ἢ τί ἦτον ἀρμοδιώτατον πρὸς τὸ Θεῖον κυβερνητικὸν σύστημα, καθ' ὃν τινα δῆποτε τῶν προμνημονευθέντων τρόπων· εἶναι βεβαιότατα παντάπασι μάταιον ν' ἀντιλέγῃ τις περὶ οἰουδῆποτε τούτων, διὰ τί ν' ἀφεθῇ κατὰ τοῦτον μᾶλλον παρὰ κατ' ἄλλον τρόπον· διότι οὕτως ἤθελεν ἀντιλέγει ἐναντίον πραγμάτων, διὰ τὸν λόγον ὅτι αὐτὰ ἦσαν διάφορα τῶν προσδοκιῶν, αἵτινες ἀπεδείχθησαν ὅτι εἶναι ἄλογοι. Καὶ οὕτω βλέπομεν ὅτι περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ χριστιανισμοῦ τὸ μόνον ζήτημα εἶναι τοῦτο, ἐὰν ᾖ ἢ ὅχι πραγματικὴ ἀποκάλυψις· καὶ ὅχι ἐὰν συνωδεύετο ἢ μὴ μὲ πᾶσαν παρ' ἡμῶν προσδοκωμένην περίστασιν· καὶ περὶ τῆς αὐθεντίας τῆς Γραφῆς τοῦτο μόνον, ἐὰν ᾖ ὅ,τι ἄξιοι νὰ ᾖ καὶ οὐχὶ ἐὰν ᾖ τοιοῦτον βιβλίον, καὶ οὕτω δεδημοσιευμένον, ὅπως ἄνθρωποι ἀσθενεῖς εἶναι ἐπιρρέπεῖς νὰ φαντάζωνται ὅτι ἔπρεπε νὰ ᾖ βιβλίον περιέχον Θεῖαν ἀποκάλυψιν. Ὅθεν οὔτε ἀσάφεια, οὔτε φαινομένη ἀκυρολεξία, οὔτε διαφοροὶ γραφαὶ, οὔτε παλαιαὶ ἔριδες περὶ τῶν συγγραφέων εἰδικῶν τινων μερῶν, οὐδ' ἄλλα τοιαῦτα, οὐδ' ἐὰν ἦσαν πολὺ σημαντικώτερα παρ' ὅ,τι εἶναι, ἠδύναντο νὰ καταστρέψωσι τὴν αὐθεντίαν τῆς Γραφῆς· ἐκτὸς ἐὰν οἱ Προφῆται, οἱ Ἀπόστολοι, ἢ ὁ Κύριος ἡμῶν εἶχον ὑποσχεθῇ, ὅτι τὸ βιβλίον τὸ περιέχον τὴν ἀποκάλυψιν ἤθελεν εἶσθαι ἀσφαλῶς ἀπηλλαγμένον τῶν τοιούτων πραγμάτων. Οὐδὲ

δύνανται τωόντι οίαιδήποτε ἐνστάσεις νὰ καταστρέψωσι τοιοῦτον εἶδος ἀποκαλύψεως ὅποιον ἄξιοι ὅτι εἶναι ἡ χριστιανικὴ, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ἐνστασις ἐναντίον τῆς ἠθικῆς αὐτῆς, (1) πλὴν ἐκείνων ὅσαι δύνανται νὰ δείξωσιν, ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ἀπόδειξις θαυμάτων γενομένων ἀπ' ἀρχῆς εἰς ἐπιμαρτύρησιν αὐτῆς, οὐδεμία ὅψις θαυματουργίας εἰς τὴν διάδοσίν της εἰς τὸν κόσμον, οὐδεμία ὅψις προφητείας, τουτέστι προρρήσεως συμβάντων, τὰ ὅποια ἀνθρωπίνη σοφία δὲν ἠδύνατο νὰ προῖδῃ. Ἐὰν ᾖναι δυνατόν ν' ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ ὑπὲρ πάντων τούτων ἀπόδειξις εἶναι ἀπολύτως οὐδὲν, τότε ἡ ἀποκάλυψις καταστρέφεται. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀπόδειξις ἐνὸς αὐτῶν ἢ πάντων εἶναι κατωτέρα παρ' ὅ,τι ὁμολογεῖται, καὶ πάλιν ὅμως, οἰαδήποτε ἀπόδειξις αὐτῶν ὑπολείπεται, ἡ ἀποκάλυψις θέλει διαμένει ἐπίσης ἀσφαλῆς ὅπως εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὡς πρὸς πάντα τὰ βουλεύματα καὶ τὰς πράξεις τοῦ βίου, καὶ πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν αὐτὴν ἐπενέργειαν εἰς τὴν ἡμετέραν διαγωγὴν.

Ἐκ τῶν προηγουμένων παρατηρήσεων ἔπεται προσέτι, ὅτι ὑπάρχουσι διάφοροι τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, οἵτινες, καίτοι ὀρθοὶ περὶ ἄλλων συγγραμμάτων, δὲν εἶναι ἐφαρμοστέοι εἰς τὴν Γραφὴν, τοῦλάχιστον εἰς τὰς ἐν αὐτῇ προφητείας· καὶ τοῦτο θέλουσι κρίνει παρατηρήσεως ἄξιον ὅσοι ἐρευνήσωσι μετ' ἐπιμελείας τὴν ἀποκάλυψιν. Δὲν δυνάμεθα, λόγου χάριν, νὰ εἰπώμεν ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ᾖναι αὕτη ἡ ἐννοια ἢ ὁ σκοπὸς τούτου τοῦ ῥητοῦ τῆς Γραφῆς, διότι ἐὰν ᾖτον αὕτη, ἤθελεν ἐρμηνευθῇ σαφέστερον, ἢ ἤθελε παρασταθῇ ὑπὸ προσφωεστέραν εἰκόνα ἢ ἀλληγορίαν· ἀλλὰ περὶ

(1) Σελ. 234.

τῶν κοινῶν βιβλίων ἐδυνάμεθα μετ' ὀρθότητος νὰ κρίνωμεν οὕτω. Καὶ ὁ λόγος τῆς διαφορᾶς ταύτης εἶναι πρόδηλος· ὅτι περὶ τῆς Γραφῆς δὲν εἴμεθα κριταὶ κατάλληλοι, ὅπως περὶ τῶν κοινῶν βιβλίων, ὥστε νὰ κρίνωμεν, πόσον σαφῶς ἔπρεπε νὰ περιμένωμεν ὅτι ἤθελεν ἐρμηνευθῇ ἡ ἀληθοῦς ἔννοια, ἢ ὑπὸ πόσον προσφυῇ εἰκόνα ἤθελε παρασταθῇ. Τὸ μόνον δὲ ζήτημα εἶναι τοῦτο· πόθεν φαίνεται ὅτι ἡ ἔννοια εἶναι αὕτη καὶ οὐχί, πόσον ὀριστικώτερον ἢ ἀκριδέστερον ἡδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ ἢ νὰ ἐνεικονισθῇ.

« Ἀλλὰ δὲν εἶναι, οἷκοθεν προφανές, ὅτι ἐσωτερικαὶ ἀπιθανότητες παντὸς εἶδους ἐξασθενοῦσιν ἐξωτερικὴν πιθανὴν ἀπόδειξιν; » Ἀναντιρρήτως. Ἀλλὰ πρὸς ποῖον πρακτικὸν σκοπὸν δύναται νὰ ἐπαχθῇ τοῦτο ἐνταῦθα, ἀφοῦ πρότερον ἀπεδείχθη, (1) ὅτι ἀληθεῖς ἐσωτερικαὶ ἀπιθανότητες, αἵτινες καταντῶσι μάλιστα καὶ εἰς ἠθικὴν βεβαιότητα, ὑπερνικῶνται ὑπὸ τῆς κοινοτάτης μαρτυρίας; καὶ ἀφοῦ τώρα ἐδείξαμεν, ὅτι δὲν γνωρίζομεν σχεδὸν τί εἶναι ἀπιθανότης ὡς πρὸς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος πρᾶγμα; καθὼς θέλει φανῇ περιπλέον καὶ ἐκ τῶν ἐπομένων.

Διότι ἂν καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων εἶναι πρόδηλον, ὅτι δὲν εἴμεθα διόλου ἱκανοὶ νὰ κρίνωμεν, ποία ὑπερφυσικὴ διδασκαλία ἔπρεπε νὰ ἐλπίζεται· καὶ εἶναι φανερόν οἷκοθεν, ὅτι αἱ ἐνστάσεις ἀκαταλλήλου κρίσεως πρέπει ἀναγκαίως νὰ ᾔναι ἀσήμαντοι· εἶναι ὅμως πρέπον ἴσως νὰ προβῶμεν ἔτι ἐν βῆμα περαιτέρω, καὶ νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, ἐὰν οἱ ἄνθρωποι παρὰβλέψαντες τὰ πράγματα ταῦτα τολμῶσι νὰ κρίνωσι περὶ τῆς Γραφῆς διὰ προσδοκιῶν προσυλληφθεισῶν, ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως δεικνύει ἐκ τῶν

(1) Σελ. 213.

προτέρων ὅχι μόνον ὅτι εἶναι εἰς ἄκρον πιστευτὸν ὅτι ἐνδέ-
χεται νὰ φαντασθῶσιν ὅτι ἔχουσιν ἰσχυρὰς ἐνστάσεις ἐναν-
τίον αὐτῆς, ὅσον καὶ ἂν ᾗναι ἀληθῶς ἀπρόσβλητος· ἀλλὰ
καὶ ὅτι εἶναι πιθανὸν ὅτι θέλουσιν ἐμπέσει εἰς τὴν φαντα-
σίαν ταύτην· διότι οὕτω καὶ πρὸ τῆς πείρας ἤθελον στο-
χασθῇ ὅτι ἔχουσιν ἰσχυρὰς ἐνστάσεις ἐναντίον τῶν περιστά-
σεων, καὶ τῶν βαθμῶν, καὶ τοῦ ὅλου τρόπου τῆς διδασκαλίας
ἐκείνης, τὴν ὁποίαν χορηγεῖ ἡ τῆς φύσεως συνήθης πορεία.
Ἐὰν ἡ διδασκαλία, τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς παρέχει εἰς μὲν τὰ
ἄλογα ζῶα δι' ἐνστιγμάτων καὶ ἀπλῶν ὁρμῶν, εἰς δὲ τοὺς
ἀνθρώπους διὰ τούτων ὁμοῦ καὶ τοῦ λογικοῦ, ᾗτο πρᾶγμα
πιθανῆς ἀποδείξεως, καὶ οὐχὶ βεβαίας παρατηρήσεως, ἤθε-
λεν ἀπορρίφθῃ ὡς ἀπίστευτος, εἰς πολλὰ παραδείγματα αὐ-
τῆς, ἐξ αἰτίας μόνον τῶν μέσων διὰ τῶν ὁποίων δίδεται
ἡ διδασκαλία αὕτη, τῶν φαινομένων δυσαναλογιῶν, τῶν
περιορισμῶν, τῶν ἀναγκαίων συνθηκῶν καὶ τῶν περιστάσεων
αὐτῆς. Οὕτω, λόγου χάριν. Δὲν ἤθελεν ἄράγε θεωρηθῇ εἰς
ἄκρον ἀπίθανον, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἤθελον εἶσθαι τοσοῦτον
ικανώτεροι ν' ἀνακαλύπτωσι, καὶ μάλιστα μέχρι βεβαιότη-
τος, τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς ὕλης, καὶ τὰ μεγέθη, τὰς φο-
ρὰς, καὶ τὰς ἀνακυκλήσεις τῶν οὐρανίων σωμάτων, παρὰ τὰς
ἀφορμὰς καὶ τὰς θεραπείας τῶν νόσων, καὶ πολλὰ ἄλλα
πράγματα, τῶν ὁποίων ἡ γνῶσις ἤθελεν εἶσθαι ἐπωφελεστέρα
εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον παρὰ ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀστρονομίας;
Πόσον ἰδιότροπον καὶ ἀκανόνιστον μέσον μαθήσεως εἶναι τὸ
τῆς ἀνθρωπίνης ἐπινοίας, διὰ τῆς ὁποίας ἡ φύσις μᾶς διδάσκει
περὶ ἐπιστημονικῶν καὶ πολλῶν ἄλλων πραγμάτων, ἐκ τῶν
ὁποίων ἐξήρτηνται πολὺ αἱ ὑποθέσεις τοῦ κόσμου; Πόσῳ παρά-
δοξον νὰ μανθάνῃ ὁ ἄνθρωπος εἰς μίαν στιγμὴν, ἐνῶ δια-
λογίζεται ἴσως περὶ ἄλλο πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον εἰς μάτην ἐζή-

τει διὰ πολλῶν ἔσως ἑτῶν! Οὕτω καὶ αἱ ἀτέλειαι αἱ παρακολουθοῦσαι τὴν μόνην μέθοδον, διὰ τῆς ὁποίας ἡ φύσις μᾶς ἀποκαθιστᾷ ἱκανοὺς καὶ μᾶς ὁδηγεῖ νὰ κοινοποιῶμεν τὰ διανοήματα ἡμῶν πρὸς ἀλλήλους, εἶναι ἀναρίθμητοι. Ἡ γλῶσσα ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεώς της εἶναι ἀνίκανος, ἀμφίλογος, ὑποκειμένη εἰς ἀπείρους καταχρήσεις καὶ ἐξ ἀμελείας· εἶναι δὲ τόσον εὐκολος ἡ κατάχρησις αὐτῆς ἐκ προμελέτης, ὥστε πᾶς ἄνθρωπος δύναται νὰ ἐξαπατήσῃ καὶ προδώσῃ δι' αὐτῆς. Εἰς ταῦτα θέλω προσθέσει καὶ ἓν ἄλλο μόνον παράδειγμα. Τὸ νὰ πράττωσιν ἄλογα ζῶα, εἰς πολλὰς περιπτώσεις, μετὰ συνέσεως καὶ προνοίας πολὺ μεγαλητέρας παρ' ὅσην οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι κατ' αὐτάς, ἤθελε νομισθῇ ἀδύνατον. Καὶ ὅμως εἶναι βέβαιον ὅτι πράττουσι μετὰ τοσαύτης ὑπερτέρας προνοίας· ἐὰν δὲ ἦναι ἰδίᾳ αὐτῶν ἀληθῶς πρόνοια ἢ ὄχι, τοῦτο εἶναι ἄλλο ζήτημα. Ἐκ τούτων εἶναι εἰς ἄκρον πιστευτὸν ἐκ τῶν προτέρων ὅτι, ὑποθεθέντος ὅτι ὁ Θεὸς ἤθελε νὰ δώσῃ καὶ ἄλλην τινὰ διδασκαλίαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους δι' ἀποκαλύψεως, ἤθελεν αὕτη δοθῇ κατὰ τρόπους, βαθμοὺς, σχέσεις, καὶ ἄλλας τοιαύτας περιστάσεις, ἐναντίον τῆς ἀξιοπιστίας τῶν ὁποίων ἠθέλομεν εἶσθαι ἐπιρρεπεῖς εἰς τὸ νὰ φανταζώμεθα ὅτι εἶχομεν ἐνστάσεις. Καὶ αἱ κατὰ τῆς Γραφῆς δὲ ἐνστάσεις, καὶ αἱ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν γένει, δὲν εἶναι βέβαια οὔτε πλειότεραι οὔτε μεγαλύτεραι παρ' ἐκείνας τὰς ὁποίας ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως ἤθελε δείξει ἐκ τῶν προτέρων ὅτι εἶναι ὑποθετὸν καὶ πιστευτὸν ὅτι ἤθελον φαίνεσθαι νὰ ὑπάρχωσιν ἐναντίον ἀποκαλύψεως· δὲν λέγω δὲ ὅτι ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως ἤθελεν ἔσως παρέξει λόγον νὰ περιμένωμεν τὴν ὑπαρξίν τοιούτων ἐνστάσεων· διότι εἰς τινὰς περιπτώσεις ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως δὲν ἀρκεῖ, ὥστε νὰ στηρίζωμεν ἐπ' αὐτῆς προσδοκίαν τινά.

Ἐὰν ἐφαρμόσωμεν τὰς γενικὰς ταύτας παρατηρήσεις εἰς μίαν τινὰ εἰδικὴν ἔνστασιν, θέλομεν ἰδεῖ εὐκρινέστερον, πῶς δύνανται νὰ ἐφαρμόζωνται καὶ εἰς ἄλλας ὁμοειδεῖς, καὶ μάλιστα εἰς πάσας σχεδὸν τὰς ἐνστάσεις ἐναντίον τοῦ χριστιανισμοῦ, διαστελλομένας τῶν κατὰ τῆς ἀποδείξεως αὐτοῦ ἐνστάσεων. Ἐκ τῆς Γραφῆς φαίνεται ὅτι καθὼς δὲν ἦτο σπάνιον ἐπὶ τοῦ ἀποστολικοῦ αἰῶνος νὰ λαμβάνωσι χαρίσματα θαυματουργίας οἱ ἐπιστρέφοντες εἰς τὸν χριστιανισμόν· οὕτω καὶ τινες τούτων μετεχειρίζοντο αὐτὰ μὲ τρόπον καθ' ὑπερβολὴν ἄτακτον· καὶ τοῦτο θεωρεῖται ὡς ἀπόδειξις ὅτι δὲν ἦσαν ἀληθῶς θαυματουργικά. Τώρα λοιπὸν αἱ προηγούμεναι παρατηρήσεις ἀναιροῦσιν ὁλοκλήρως τὴν ἔνστασιν ταύτην ὅσονδ' ἥποτε καὶ ἂν φαίνεται ἰσχυρὰ κατὰ πρώτην προσβολήν. Διότι ὑπόθεσις ἀνθρωπὸν τινὰ ἔχοντα ἐν οἷονδ' ἥποτε τῶν χαρισμάτων ἐκείνων, παραδείγματος χάριν, τὸ τῶν γλωσσῶν· πρέπει βέβαια νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἤθελεν ἔχει ἐπὶ τοῦ θαυματουργικοῦ τούτου χαρίσματος τὴν αὐτὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ἤθελεν ἔχει ἐπ' αὐτοῦ, καὶ ἔαν ἦτον ἀποτέλεσμα μόνον ἕξεως, σπουδῆς, καὶ χρήσεως, ὅπως συμβαίνει κοινῶς· ἢ τὴν αὐτὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ἤθελεν ἔχει καὶ ἐπὶ οἷονδ' ἥποτε ἄλλου φυσικοῦ χαρίσματος. Ὅθεν ἤθελε μεταχειρίζεσθαι καὶ αὐτὸ ὅπως καὶ πᾶν ἄλλο· εἴτε τακτικῶς καὶ εἰς ἁρμοδίους καιροὺς μόνον, εἴτε ἀτάκτως καὶ εἰς ἀναρμόστους καιροὺς, κατὰ τὸ περὶ εὐπρεπείας αἴσθημά του καὶ κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς φρονήσεώς του. Ποῦ λοιπὸν κεῖται ἡ ἔνστασις; Πῶς! ἂν ἡ θαυματουργικὴ αὕτη δύναμις ἐδόθη ἀληθῶς εἰς τὸν κόσμον πρὸς διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἐπιβεβαίωσιν τῆς ἀληθείας αὐτοῦ, ἔπρεπεν, ὡς φαίνεται, νὰ περιμένωμεν ὅτι ἤθελε δοθῇ εἰς ἄλλους μᾶλλον ἀνθρώπους· ἢ ὅτι ἐκεῖνοι, εἰς τοὺς ὁποίους

ἐδίδετο, ἤθελον ἐφοδιασθῇ συγχρόνως μὲ φρόνησιν, ἢ ὅτι ἤθελον διηνεκῶς περιορίζεσθαι καὶ ὁδηγεῖσθαι εἰς τὴν ἀσκησιν αὐτῆς, τουτέστιν, ὅτι ὁ Θεὸς ἤθελε μεσολαβεῖ διὰ θαύματος, ἐὰν ἤθελε ποσῶς μεσολαβεῖ κατὰ διάφορον τρόπον ἢ καθ' ὑψηλότερον βαθμόν. Ἀλλ' ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων εἶναι ἀναντιρρήτως προφανέστατον, ὅτι ἡμεῖς δὲν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν κατὰ ποίους βαθμοὺς καὶ τρόπους ἔπρεπε νὰ περιμένωμεν ὅτι ἤθελε μεσολαβεῖ διὰ θαύματος, ὑποτεθέντος ὅτι ἔπραττεν οὕτω κατὰ τινὰ βαθμόν καὶ τρόπον. Ὡσαύτως δὲ καὶ εἰς τὴν φυσικὴν πορείαν τῆς φύσεως, τὰ ὑπέρτερα χαρίσματα τοῦ μνημονικοῦ, τῆς εὐγλωττίας, τῆς ἐπιστήμης, καὶ ἄλλα προτερήματα χρησιμώτατα δὲν δωροῦνται μόνον εἰς ἀνθρώπους φρονίμους καὶ κοσμίους, ἢ εἰς ὅσους εἶναι διατεθειμένοι νὰ μεταχειρισθῶσιν αὐτὰ κατὰ τὸν ἄριστον τρόπον. Καὶ ἡ διδασκαλία δὲ καὶ ἡ νοουθεσία αἱ φύσει χορηγούμεναι εἰς ἡμᾶς πρὸς ὁδηγίαν τοῦ ἡμετέρου βίου, καὶ μάλιστα ἐπὶ τῆς παιδαγωγίας ἡμῶν, δὲν δίδονται συνήθως μὲ τὸν ἁρμοδιώτατον τρόπον, ὥστε νὰ ἐλκυσθῶμεν πρὸς αὐτάς· ἀλλὰ πολλάκις συνοδεύονται μετὰ τοιούτων περιστάσεων, ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων συλλαμβάνομεν προλήψεις ἐναντίον αὐτῶν.

Εἰς ταῦτα δὲ ἤθελέ τις ἔσως προσθέσει, ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ὁμοιότης μεταξὺ τοῦ φωτὸς τῆς φύσεως καὶ τοῦ τῆς ἀποκαλύψεως καὶ κατὰ πολλοὺς λόγους. Ὁ πρακτικὸς χριστιανισμὸς, ἥτοι ἡ πίστις ἐκείνη καὶ διαγωγὴ ἥτις ἀποκαθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον χριστιανόν, εἶναι πρᾶγμα ἀπλοῦν καὶ προφανές, καθὼς οἱ κοινοὶ κανόνες τῆς διαγωγῆς, εἰς τὰς συνήθεις ἡμῶν ὑποθέσεις τοῦ βίου τούτου. Ἡ εὐκρινέστερα καὶ μερικωτέρα γνῶσις τῶν πραγμάτων ἐκείνων, τὴν σπουδὴν τῶν ὁποίων ὀνομάζει ὁ Ἀπόστολος « ἐπὶ τὴν τε-

λειότητα φέρεσθαι» (1), καὶ τῶν προφητικῶν μερῶν τῆς ἀποκαλύψεως, καθὼς καὶ πολλὰ μέρη τῆς φυσικῆς καὶ αὐτῆς τῆς πολιτικῆς γνώσεως, δυνατόν ν' ἀπαιτῶσι ἀκριβεστάτας ἐννοίας καὶ ἐπιμελεστάτην σκέψιν. Τὰ ἐμπόδια προσέτι τοῦ φωτὸς καὶ τῆς γνώσεως τῆς ὑπερφυσικῆς εἶναι τοῦ αὐτοῦ εἶδους μὲ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀπαντῶμεν εἰς τὴν σπουδὴν τῶν φυσικῶν γνώσεων. Καὶ ἂν ποτε φθάσωσιν οἱ ἄνθρωποι νὰ κατανοήσωσι πρὶν τῆς ἀποκαταστάσεως πάντων, καὶ ἄνευ θαυματουργικῶν μεσολαβήσεων, τὸ ὅλον σύστημα τῆς Γραφῆς, τὸ ὁποῖον, ὡς εἶναι ὁμολογούμενον, δὲν κατενοήθη εἰσέτι, τοῦτο πρέπει ἐξάπαντος νὰ κατορθώσωσι διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἀποκτῶσι καὶ τὰς φυσικὰς γνώσεις· διὰ τῆς συνεχείας καὶ προόδου τῆς μαθήσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας· καὶ δι' ἐξόχων τινῶν ἀνδρῶν οἵτινες προσέχρυσι καὶ παραβάλλουσι καὶ ἀνιχνεύουσι τὰς πανταχοῦ διεσπαρμένας ἐνδείξεις, τὰς ὁποίας οἱ πλεῖστοι παραβλέπουσι καὶ καταφρονοῦσι. Διότι κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον γίνονται ἅπασαι αἱ βελτιώσεις παρὰ σκεπτικῶν ἀνδρῶν ἰχνηλατούντων ἀμυδρά τινα σημεῖα, τὰ ὁποῖα φύσει πίπτουσιν, οὕτως εἰπεῖν, ἔμπροσθεν ἡμῶν κατὰ σύμπτωσιν, ἢ εἰσέρχονται, κατὰ τὸ φαινόμενον, εἰς τὴν διάνοιαν ἡμῶν κατὰ τύχην. Δὲν εἶναι δὲ οὐδαμῶς ἀπίστευτον, ὅτι βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἔχουσιν ἀνὰ χεῖρας οἱ ἄνθρωποι τοσοῦτον χρόνον, περιέχει πολλὰς ἀληθείας μὴ ἀνακαλυφθείσας μέχρι τῆς σήμερον. Διότι τὰ αὐτὰ φαινόμενα πάντα καὶ αἱ αὐταὶ διανοητικαὶ δυνάμεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἔγειναν τοσαῦται ἀνακαλύψεις ἐπὶ τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος αἰῶνος, ἦσαν ἐπίσης εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν ἀνθρώπων διὰ πολλοὺς

(1) Ἑβρ. 5. 1.

αἰῶνας καὶ πρότερον. Δυνατὸν δὲ νὰ ὑπῆρχε τοιοῦτος σκοπὸς, ὥστε τὰ εἰς τὸν κόσμον γινόμενα κατὰ διαφόρους καιροὺς νὰ φανερόνῃσι καὶ νὰ ἐξακριβόνῃσι τὴν ἔννοιαν διαφορῶν μερῶν τῆς Γραφῆς.

Δυνατὸν δὲ ν' ἀντεῖπῃ τις, ὅτι ἡ ἀναλογία αὕτη εἶναι ἐλλειπὴς εἰς ἓν οὐσιῶδες πρᾶγμα· καθότι ἡ φυσικὴ ἐκείνη γνῶσις εἶναι μικροῦ ἢ οὐδενὸς λόγου ἀξία. Ἀλλ' ἐγὼ ὠμίλουν περὶ τῆς γενικῆς διδασκαλίας, τὴν ὁποίαν ἡ φύσις παρέχει ἢ δὲν παρέχει εἰς ἡμᾶς. Ἐκτὸς δὲ τούτου, τινὰ μέρη τῶν φυσικῶν γνώσεων συντελοῦσι τὰ μέγιστα, κατὰ τὴν κοινοτέραν καὶ περιορισμένην ἔννοιαν τῶν λέξεων, εἰς τὴν ἄνεσιν καὶ εὐφροσύνην τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἀλλ' ἂς ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἀναλογία εἶναι κατὰ τοῦτο ἐλλειπὴς, ἐνῶ βέβαια δὲν εἶναι· καὶ πάλιν ὅμως ἡδύνατο ν' ἀναπληρωθῇ ἐκ τῆς ὅλης συστάσεως καὶ πορείας τῆς φύσεως, ἥτις δεικνύει ὅτι ὁ Θεὸς δὲν διανέμει τὰς δωρεάς του κατὰ τὰς ἡμετέρας ἐννοίας περὶ τῆς ὠφελείας καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων, τὰ ὁποῖα ἤθελον ἐπιφέρει εἰς ἡμᾶς. Τοῦτο δὲ γενικῶς καὶ ιδίως ἡ μέθοδος, καθ' ἣν ὁ Θεὸς διανέμει γνῶσιν ἤθελον σχηματίζει ὁμοῦ ἀναλογίαν πλήρη πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ προκειμένου.

Ἐνδέχεται δὲ νὰ προτείνῃ τις καὶ ἄλλην ἔνστασιν, γενικωτέραν μάλιστα, τὴν ἐξῆς· «Ἡ Γραφὴ παριστάνει τὸν μὲν κόσμον ὡς εἰς κατάστασιν ἀπωλείας εὐρισκόμενον, τὸν δὲ χριστιανισμόν ὡς μέσον εἰς ἐπανόρθωσιν αὐτοῦ, εἰς συνδρομὴν ὅπου ἡ φύσις δὲν ἐξαρκεῖ, ιδίως δὲ εἰς ἀναπλήρωσιν τῶν ἐλλειμμάτων τοῦ φυσικοῦ φωτός. Εἶναι λοιπὸν πισευτὸν, ὅτι ἤθελον παρέλθῃ τοσοῦτοι αἰῶνες, πρὶν γνωστοποιηθῇ εἰς τοὺς ἀνθρώπους πρᾶγμα τοιούτου εἶδους, τοσοῦτον μεγάλης καὶ τοσοῦτον γενικῆς σπουδαιότητος; καὶ ἔπειτα ὅτι ἤθελε γνωστο-

ποιηθῇ πρὸς τοσοῦτον μικρὸν μέρος αὐτῶν; Δύναται δέ τις νὰ φαντασθῇ, ὅτι τὸ βοήθημα τοῦτο ἤθελεν εἶσθαι τοσοῦτον ἐλλειπές, τοσοῦτον ἀσαφές καὶ ἀμφίβολον, ὑποκείμενον εἰς τοιαύτας διαστροφάς· ἐν συντόμῳ, ὅτι ἤθελεν εἶσθαι ἐκτεθειμένον πρὸς παρομοίας ἐνστάσεις, ὅποῖαι ἐπανατείνονται καὶ κατ' αὐτοῦ τοῦ φωτός τῆς φύσεως; (1) Χωρὶς ν' ἀποφασίσω μέχρι τίνος ἀληθῶς ἔχει τὸ πρᾶγμα οὕτως, ἀποκρίνομαι ὅτι δὲν εἶναι διόλου ἀπίστευτον ὅτι ἡδύνατο τοῦτο νὰ συμβῇ, ἂν μόνον τὸ φῶς τῆς φύσεως καὶ τὸ τῆς ἀποκαλύψεως εἶναι ἐκ τῆς αὐτῆς χειρός (2). Οἱ ἄνθρωποι ὑποκείνται φύσει εἰς νόσους πρὸς θεραπείαν τῶν ὁποίων ἡ Θεία Πρόνοια ἐπρομήθευσε φυσικὰ φάρμακα. Ἄλλ' ἐκ τούτων τινὰ ὑπάρχοντα ἐν τῇ φύσει, ἦσαν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἄγνωστα διὰ πολλῶν αἰώνων· εἶναι δὲ καὶ σήμερον εἰς ὀλίγους μόνον γνωστά· καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι πολλὰ πολύτιμα φάρμακα εἶναι εἰσέτι ἄγνωστα. Μεγάλη δὲ ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει ἡ ἀσάφεια καὶ δυσκολία περὶ τῆς φύσεως καὶ ἐφαρμογῆς αὐτῶν. Ἐκ τινων δὲ περιστάσεων γίνονται πολλάκις, ὡς φαίνεται, πολὺ ἀνάρμοστα, ὅπου εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα. Μετὰ πολυχρόνιον δὲ κόπον καὶ μελέτην, καὶ πολλὰς ἀτυχεῖς προσπαθείας ἀποδεικνύεται ἡ ὠφέλεια αὐτῶν· μετὰ μεγίστην καταφρόνησιν καὶ ἀπόρριψιν καὶ αὐτῶν τῶν χρησιμωτάτων, καὶ μετὰ φιλονεικίας καὶ ἀμφιβολίας, αἵτινες ἐφαίνοντο ὅτι δὲν ἤθελον παύσει ποτέ. Πρὸς τούτοις δὲ καὶ αὐτὰ τὰ ἄριστα ἰατρικὰ, ὅταν ἐφαρμόζονται ἀνεπιδεξίως, καὶ πολὺ περισσότερον ἐὰν ἐφαρμόζονται δολίως, ἐνδέχεται νὰ προξενήσωσι νέας νόσους· πολλάκις δὲ, καὶ ὅταν ἡ χρῆσις αὐτῶν ᾖ ἡ ὀρθοτάτη, ἡ ἐπιτυχία εἶναι ἀμφί-

(1) Κεφ. ζ'.

(2) Κεφ. ε'.

Εολος. Εἰς πολλάς δὲ περιπτώσεις, δὲν φέρουσιν οὐδεμίαν
 ὠφέλειαν· ἢ ὅπου φέρουσιν, τοῦτο γίνεται πολλάκις πολὺ
 βραδέως· καὶ ἡ χρῆσις αὐτῶν, καὶ ἡ συνοδεύουσα αὐτὰ ἀ-
 ναγκαία δίαιτα, εἶναι ὅχι σπανίως τοσοῦτον δυσάρεστα,
 ὥστε τινὲς δὲν θέλουσι νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς αὐτὰ, καὶ δι-
 καιολογοῦνται λέγοντες ὅτι, καὶ ἂν ᾔθελον ὑποβληθῇ, δὲν
 ἦτο βεβαία ἢ ἐξ αὐτῶν ὠφέλεια. Πολλοὶ δὲ ἄνθρωποι,
 οἵτινες πάσχουσι νόσους, τῶν ὁποίων εἶναι γνωστὸν ὅτι
 ὑπάρχουσι φυσικὰ ἱατρικὰ, δὲν εἶναι τοσοῦτον εὐτυχεῖς ὥστε
 νὰ τὰ ἔχωσι πάντοτε, ἐὰν ποτὲ, πρόχειρα. Ἐν συντόμῳ τὰ
 ὑπὸ τῆς φύσεως προμηθευθέντα ἱατρικὰ διὰ τὰς νόσους δὲν
 εἶναι οὔτε βέβαια, οὔτε τέλεια, οὔτε καθολικά. Καὶ τρώντι
 αἱ αὐταὶ ἀρχαὶ τοῦ συλλογίζεσθαι, κατὰ τὰς ὁποίας ᾔθε-
 λομεν συμπεράνει ὅτι τὰ φάρμακα ταῦτα πρέπει νὰ ᾔναι
 τοιαῦτα, ᾔθελον μᾶς κάμει νὰ συμπεράνωμεν ὡσαύτως καὶ
 ὅτι δὲν ἡδύνατο νὰ ὑπάρχῃ χρεῖα αὐτῶν, τουτέστιν ὅτι
 δὲν ἡδύναντο νὰ ὑπάρχωσι διόλου νόσοι, καὶ ἐπομένως ἡ
 ἡμετέρα πεῖρα ὅτι ὑπάρχουσι νόσοι, δεικνύει ὅτι εἶναι πι-
 στευτὸν ἐκ τῶν προτέρων, ἂν μόνον ὑποτεθῇ ὅτι ἡ φύσις
 ἐπρομήθευσε φάρμακα ὑπὲρ αὐτῶν, ὅτι τὰ φάρμακα ταῦτα
 δυνατόν νὰ ᾔναι, καθὼς καὶ ἐκ τῆς πείρας εὐρίσκομεν, ὅ-
 χι βέβαια, ὅχι τέλεια, ὅχι καθολικά· ἐπειδὴ δεικνύει ὅτι
 αἱ ἀρχαί, καθ' ἃς ᾔθέλομεν προσδοκᾶ τὸ ἐναντίον, εἶναι
 σφαλεραί.

Τώρα δὲ, τί πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τούτων πάντων;
 Ὅχι βέβαια, ὅτι τὸ λογικὸν δὲν πρέπει νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ
 εἰς ἡμᾶς προσφερομένου ὡς ἐκ Θείας ἀποκαλύψεως ὄντος.
 Διότι οὕτως ᾔθέλομεν συμπεράνει καὶ ὅτι εἴμεθα ἀνίκανοι
 νὰ κρίνωμεν περὶ τινος πράγματος, ἐπειδὴ δὲν δυνάμεθα
 νὰ κρίνωμεν περὶ πάντων. Τὸ λογικὸν δύναται καὶ χρεω-

στεῖ νὰ κρίνῃ ὄχι μόνον περὶ τῆς ἐννοίας, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἀποδείξεως τῆς ἀποκαλύψεως. Πρῶτον μὲν, τοῦ λογικοῦ ἔργον εἶναι νὰ κρίνῃ περὶ τῆς ἠθικῆς τῆς Γραφῆς, ἡγοῦν ὄχι ἐὰν περιέχῃ πράγματα διάφορα παρ' ὅ,τι ἡμεῖς ἠθέλομεν προσδοκᾶ παρὰ σοφοῦ, δικαίου καὶ ἀγαθοῦ ὄντος· διότι αἱ ἐντεῦθεν λαμβανόμεναι ἐνστάσεις ἀνῆρέθησαν ἤδη· ἀλλ' ἐὰν περιέχῃ πράγματα σαφῶς ἀντιφάσκοντα πρὸς τὴν σοφίαν, ἢ τὴν δικαιοσύνην, ἢ τὴν ἀγαθότητα· πρὸς ὅ,τι τὸ φῶς τῆς φύσεως μᾶς διδάσκει περὶ Θεοῦ. Ἀγνοῶ δὲ ἐὰν ποτε ἀντελέχθησαν τοιαῦτα κατὰ τῆς Γραφῆς, ἐκτὸς τινῶν ἐνστάσεων, στηριζομένων ἐπὶ τοιούτων ὑποθέσεων, ἐκ τῶν ὁποίων συνάγεται ἐπίσης ὅτι καὶ τῆς φύσεως ἡ σύστασις ἀντιφάσκει πρὸς τὴν σοφίαν, ἢ τὴν δικαιοσύνην ἢ τὴν ἀγαθότητα· τὸ ὁποῖον βεβαιότατα δὲν εἶναι ἀληθές. Τῶντι ὑπάρχουσί τινα παραγγέλματα μερικὰ, διδόμενα πρὸς μερικὰ τινα πρόσωπα, παραγγέλλοντα τοιαύτας πράξεις, αἵτινες ἠθελον εἶσθαι κακοήθεις καὶ μοχθηραὶ, ἐὰν ἔλειπον τὰ τοιαῦτα παραγγέλματα. Ἀλλ' εἶναι εὐκόλον νὰ ἴδωμεν, ὅτι ὅλαι αὗται αἱ πράξεις εἶναι τοιούτου εἶδους, ὥστε τὸ παράγγελμα μεταβάλλει ὅλην τὴν φύσιν καὶ τῆς περιπτώσεως καὶ τῆς πράξεως· καὶ δεικνύει ὅτι δὲν εἶναι ἄδικον οὐδὲ κακότηδες ὅ,τι, πρὸ τοῦ παραγγέλματος ἐκείνου, ἔπρεπε βέβαια καὶ νὰ φαίνεται καὶ νὰ ᾔῃναι ἀληθῶς τοιοῦτον· τὸ ὁποῖον δύναται ἄριστα νὰ συμβῇ, ἐπειδὴ οὐδὲν τῶν παραγγελμάτων τούτων εἶναι ἐναντίον πρὸς τὴν ἀμετάβλητον ἠθικὴν. Ἐὰν τις προσετάττετο νὰ ὑποθάλλῃ τὰς ἀρχὰς τῆς προδοσίας, τῆς ἀχαριστίας, καὶ τῆς ὀμότητος, καὶ νὰ πράττῃ κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τούτων, τὸ πρόσταγμα τοῦτο δὲν ἠθελεν ἀλλοιώσει τὴν φύσιν τῆς περιπτώσεως ἢ τῆς πράξεως εἰς οὐδὲν τῶν παραδειγμάτων

τούτων. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα εἶναι παντάπασι διάφορον περὶ τῶν παραγγελμάτων ἐκείνων, τὰ ὅποια ἀπαιτοῦσι μόνον τὴν ἐκτέλεσιν ἐξωτερικῆς πράξεως· τὴν ἀφαίρεσιν, λόγου χάριν, ιδιοκτησίας ἢ ζωῆς ἀνθρώπου τινός. Διότι οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουσιν οὐδὲν δικαίωμα ἐπὶ ζωῆς ἢ ιδιοκτησίας, εἰμὴ ὅ,τι πηγάζει μόνον ἐκ δωρεᾶς τοῦ Θεοῦ. Ὅταν δὲ ἡ δωρεὰ αὕτη ἀνακληθῇ, παύουσιν ἐκεῖνοι τοῦ νὰ ἔχωσιν τι δικαίωμα ἐπὶ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης· καὶ ὅταν ἡ ἀνάκλησις αὕτη γείνη γνωστὴ, καθὼς ἐξάπαντος ἐνδέχεται νὰ συμβῇ, παύει βέβαια τοῦ νὰ ᾔηται ἄδικος ἡ ἀφαίρεσις αὐτῶν. Καὶ ἂν δὲ σειρά τις ἐξωτερικῶν πράξεων, αἵτινες ἄνευ προστάγματος ἤθελον εἶσθαι κακαὶ, πρέπει βέβαια νὰ σχηματίσωσι κακὴν ἔξιν, ὀλίγα ὅμως ἀποκεχωρισμένα προστάγματα δὲν ἔχουσιν οὐδεμίαν τοιαύτην φυσικὴν τάσιν. Ταῦτα μόνον ἔκρινα πρέπον νὰ εἶπω περὶ τῶν ἐν τῇ Γραφῇ ὀλίγων παραγγελμάτων, τὰ ὅποια ἀπαιτοῦσιν ὅχι πονηρὰς πράξεις, ἀλλὰ πράξεις αἵτινες ἤθελον εἶσθαι πονηραὶ χωρὶς τῶν τοιούτων παραγγελμάτων· ἐπειδὴ ταῦτα ἐνίοτε ἐπάγονται ἀκρίτως ὡς ἐναντία τῆς ἠθικῆς, καὶ θεωροῦνται ὡς πολὺ ἰσχυραὶ αἱ ἐξ αὐτῶν λαμβανόμεναι ἐνστάσεις. Ἀλλ' ἐγὼ δὲν βλέπω οὐδὲν ἄπορον εἰς τὰ παραγγέλματα ταῦτα, ἐκτὸς τοῦ ὅτι παρέχουσι σκάνδαλον, τουτέστιν ὅτι ὑπόκεινται εἰς διαστροφὴν, καθὼς τῶνόντι διαστρέφονται ὑπὸ ἐπιβούλων ἀνθρώπων διὰ νὰ χρησιμεύσωσι καὶ εἰς φρικωδεστάτους σκοποὺς, ἴσως δὲ καὶ διὰ ν' ἀποπλανήσωσι τοὺς ἀπλοῦς καὶ ἐνθουσιώδεις. Αἱ ἐκ τοῦ κεφαλαίου δὲ τούτου λαμβανόμεναι ἐνστάσεις δὲν εἶναι ἐνστάσεις ἐναντίον ἀποκαλύψεως, ἀλλ' ἐναντίον ὅλης τῆς ιδέας τῆς θρησκείας, ὡς δοκιμασίας θεωρουμένης, καὶ ἐναντίον τῆς γενικῆς συστάσεως τῆς φύσεως. Δεύτερον δέ· τὸ λογικὸν δύναται καὶ

πρέπει βέβαια νὰ κρίνῃ περὶ τῆς ἀποδείξεως τῆς ἀποκαλύψεως, καὶ περὶ τῶν ἐνστάσεων τῶν ἐπαγομένων ἐναντίον τῆς ἀποδείξεως ταύτης, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ θέμα ἐνὸς τῶν ἐπομένων κεφαλαίων. (1)

Ἄλλ' ἐκ τῶν προηγουμένων παρατηρήσεων ἔπεται, ὅτι τὸ ζήτημα ἐξ οὗ ἡ ἀλήθεια τοῦ χριστιανισμοῦ ἐξήρτηται δὲν εἶναι σχεδὸν διόλου τοῦτο· Ποῖαι ἐνστάσεις ὑπάρχουσι κατὰ τοῦ συστήματος αὐτοῦ· καθότι δὲν ὑπάρχει οὐδεμία κατὰ τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ· ἀλλὰ τὸ ἐξῆς· Ποῖαι ἐνστάσεις ὑπάρχουσι κατὰ τῆς ἀποδείξεως αὐτοῦ· ἥτοι, ποία ἀπόδειξις ὑπολείπεται περὶ αὐτοῦ, ἀφοῦ γείνωσιν αἱ ὀφειλόμεναι παραχωρήσεις ὑπὲρ τῶν ἐνστάσεων τῶν κατὰ τῆς ἀποδείξεως ἐκείνης. Ἐπειδὴ ἀπεδείχθη, ὅτι αἱ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐνστάσεις, διαστελλόμεναι τῶν κατὰ τῆς ἀποδείξεως αὐτοῦ ἐνστάσεων, εἶναι ἀσήμαντοι. Διότι οὐδεμία ἢ ὀλιγίστη βέβαια βαρύτης πρέπει ν' ἀποδοθῇ εἰς συλλογισμοὺς καὶ ἐνστάσεις, αἵτινες, εἰς τὴν γενικὴν τῆς φύσεως σύστασιν ἐφαρμοζόμεναι, ἀποδεικνύονται ἐκ πείρας ὅτι δὲν ἰσχύουσιν οὐδαμῶς· καὶ τοιαῦτα εἶναι ἅπασαι αἱ ἐνστάσεις περὶ τῶν ὁποίων ἐλαλήσαμεν δι' ὅλου τοῦ κεφαλαίου τούτου. Αἱ ἀρχαὶ δὲ εἰς τὰς ὁποίας δύνανται ν' ἀναλυθῶσι, καὶ αἱ ὑποθέσεις ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζονται, ἄγουσιν ἡμᾶς εἰς τὸ ἄτοπον τοῦτο συμπέρασμα, ὅτι ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως δὲν ἤθελε πράξει οὕτως, ὅπως ἡμεῖς ἐκ πείρας βλέπομεν ὅτι πράττει· ἢ ὅτι εἰς τοιαύτας καὶ τοιαύτας περιπτώσεις ἤθελε πράξει οὕτως, ὅπως ἐκ πείρας βλέπομεν ὅτι δὲν πράττει εἰς περιπτώσεις ὁμοίας. Τὸ παράλογον δὲ τῶν τοιούτων ἐνστάσεων θέλει φανῇ ἐναργέστερον ἐν-

(1) Κεφ. ζ'.

τεῦθεν, ὅτι τὰ κυριώτερα πράγματα, κατὰ τῶν ὁποίων ἐπάγονται αἱ ἐνστάσεις αὗται, διαδικαιοῦνται, ὥς θέλει ἀποδειχθῇ καὶ μετὰ ταῦτα, (1) ὑπὸ εὐκρινῶν, μερικῶν, καὶ ἐντελεσμάτων ἀναλογιῶν, εἰς τὴν σύστασιν καὶ πορείαν τῆς φύσεως.

Πρέπει δὲ νὰ ἐνθυμώμεθα, ὅτι, ὅσον ἀσήμαντοι καὶ ἂν ᾖναι αἱ τοιαῦται κατ' ἀποκαλύψεως ἐνστάσεις, ὅταν ὁμῶς ὑποτεθειμένη τις ἀποκάλυψις ᾖναι συμφωνοτέρα πρὸς ἑαυτήν, καὶ ἔχῃ γενικωτέραν καὶ ὁμαλωτέραν τάσιν εἰς αὐξήσιν τῆς ἀρετῆς, παρ' ὅ,τι, θεωρουμένων ὅλων ὁμοῦ τῶν περὶ ἐνστάσεων, ἐδυνάμεθα νὰ προσμένωμεν παρ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ πολιτικῶν σκοπῶν· τοῦτο εἶναι ἀπόδειξις ἐκ προϋπολήψεως ὅτι αὕτη δὲν πηγάζει ἐξ αὐτῶν, καὶ ἀπόδειξις ὡσαύτως ὅτι εἶναι ἀληθής· ἐπειδὴ εἴμεθα ἱκανοὶ νὰ κρίνωμεν, τί ἐδυνάμεθα νὰ προσμένωμεν ἐξ ἐνθουσιασμοῦ καὶ πολιτικῶν σκοπῶν.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Δ'.

Περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, θεωρουμένου ὡς συστήματος ἀτελῶς ἐννοουμένου.

Ἐδείχθη ἤδη (2) ὅτι ἐκ τῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως εἶναι εἰς ἄκρον πιστευτὸν καὶ ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι, ὑποτεθεῖσά τις ἀποκάλυψις πρέπει νὰ περιέχῃ πολλὰ πράγματα πολὺ διάφορα τοῦ ὅ,τι ἡμεῖς ἠθέλομεν περιμένει, καὶ τοιαῦτα ὅποια ἠθέλον φαίνεσθαι ὑποκείμενα εἰς μεγάλας ἐνστάσεις· καὶ ὅτι ἡ παρατήρησις αὕτη ἀναιρεῖ, κατὰ μέγα μέρος,

(1) Κεφ. δ'. περὶ τὸ τέλος· καὶ ε', καὶ ς'.

(2) Ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ.

τὴν δύναμιν τῶν ἐνστάσεων ἐκείνων, ἢ μᾶλλον ἀποκλείει αὐτάς. Ἀλλὰ δυνατόν νὰ εἴπῃ τις, ὅτι αὕτη εἶναι κατὰ πολὺ μικρὸν μέρος ἀπάντησις πρὸς τὰς τοιαύτας ἐνστάσεις, ἢ πολὺ ἀνίσχυρος τρόπος πρὸς ἀναίρεσιν αὐτῶν, ὥς μὴ δεικνύων διόλου ὅτι τὰ προσβαλλόμενα πράγματα δύνανται νὰ ᾔναι σοφά, δίκαια καὶ ἀγαθὰ· καὶ πολὺ ὀλιγώτερον, ὅτι δύναται τις νὰ πιστεύσῃ αὐτὰ ὡς τοιαῦτα. Πρέπει λοιπὸν νὰ δείξωμεν εὐκρινῶς τοῦτο, ἐφαρμόζοντες εἰς τὰς ἐνστάσεις ταύτας τὰς ἐναντίον τῆς σοφίας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγαθότητος τοῦ χριστιανισμοῦ, τὴν ἀνωτέρω (1) δοθεῖσαν ἀπάντησιν πρὸς τὰς παρομοίας ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς συστάσεως τῆς φύσεως· πρὶν ἐξετάσωμεν τὰς ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ εὐρισκομένας ἀναλογίας πρὸς ἐκεῖνα τὰ μέρη τοῦ χριστιανισμοῦ, κατὰ τῶν ὁποίων ἐπάγονται ἐνστάσεις. Τώρα λοιπὸν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον παρέχει ἀρκοῦσαν ἀπάντησιν πρὸς ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς σοφίας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγαθότητος τῆς συστάσεως τῆς φύσεως εἶναι τοῦτο, ὅτι αὕτη εἶναι οἰκονομία ἢτοι σύστημα ἀτελῶς ἐννοούμενον· σύστημα, ὅπου γίνεται χρῆσις μέσων πρὸς ἐκτέλεσιν σκοπῶν· καὶ τὸ ὁποῖον διεξάγεται κατὰ νόμους γενικούς. Διότι ἐκ τῶν πραγμάτων τούτων ἀπεδείχθη ὅτι εἶναι ὅχι μόνον δυνατόν, ἀλλὰ καὶ πιστευτὸν, ὅτι τὰ πράγματα ἐκεῖνα, κατὰ τῶν ὁποίων αἱ ἐνστάσεις ἀποτείνονται, δυνατόν νὰ συνάδωσι μὲ τὴν σοφίαν, τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀγαθότητα· καὶ, δυνατόν μάλιστα νὰ ᾔναι καὶ δείγματα αὐτῶν· πρὸς τούτοις δὲ καὶ ὅτι ἡ σύστασις καὶ κυβέρνησις τῆς φύσεως δυνατόν νὰ ᾔναι ἐντελής εἰς τὸν ὕψιστον ὅσον ἐνδέχεται βαθμόν. Ἄν λοιπὸν ὁ χριστιανισμὸς ᾔναι σύστημα

(1) Τμήμα Α'. κεφ. ζ', πρὸς τὸ ὁποῖον ἀναφέρονται πάντα ταῦτα.

καὶ σύστημα ὅμοιον μὲ αὐτὸ, εἶναι πρόδηλον ὅτι αἱ παρόμοιαι κατ' αὐτοῦ ἐνστάσεις πρέπει νὰ ἐπιδέχωνται καὶ παρομοίαν ἀπάντησιν.

Α'. Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι σύστημα, ὅλως ὑπέρτερον τῆς ἀνθρωπίνης καταλήψεως. Κατὰ τὴν ἠθικὴν κυβέρνησιν τῆς Θείας Προνοίας, τὰ πράγματα διοικοῦνται βαθμηδὸν τοιουτοτρόπως, ὥστε πᾶς τις, ἐπὶ τέλους καὶ γενικῶς, θέλει λάβει κατὰ τὴν ἑαυτοῦ ἀξίαν· καὶ οὔτε δόλος οὔτε βία, ἀλλὰ δικαιοσύνη καὶ ἀλήθεια θέλουν ἐπὶ τέλους ὑπερισχύσει. Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι εἰδικόν τι σύστημα ὑπὸ τὸ γενικὸν τοῦτο σχέδιον τῆς Προνοίας, καὶ μέρος μάλιστα αὐτοῦ, συντελοῦν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἀναφορικῶς πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος. Σύγκειται δὲ καὶ αὐτὸ ἐκ διαφόρων μερῶν, καὶ συγκροτεῖ μυστηριώδη οἰκονομίαν, ἣτις ἤρχισε νὰ ἐνεργῇται ἀφ' ὅτου ὁ κόσμος ἐξέπεσεν εἰς τὴν παροῦσαν ἀθλίαν κατάστασιν, καὶ ἐξακολουθεῖ εἰσέτι νὰ ἐνεργῇται, χάριν τῆς ἐπανορθώσεως αὐτοῦ, διὰ προσώπου Θείου, ἡγουν τοῦ Μεσσίου, ὁ ὁποῖος «μέλλει νὰ συναγάγῃ εἰς ἓν τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ τὰ διεσκορπισμένα», (1) καὶ νὰ συστήσῃ *Βασιλείαν Αἰώνιον*, «ἐν ἣ δικαιοσύνη κατοικεῖ. » (2) Εἰς ἐκτέλεσιν δὲ τούτου μετὰ παντοίας διαδηλώσεις πραγμάτων, ἀναφερομένων πρὸς τοῦτο τὸ μέγα καὶ γενικὸν σύστημα τῆς Προνοίας, διὰ πολλῶν αἰώνων· (Διότι «τὸ ἐν τοῖς Προφήταις Πνεῦμα Χριστοῦ προεμαρτύρετο τὰ εἰς Χριστὸν παθήματα καὶ τὰς μετὰ ταῦτα δόξας· οἷς ἀπεκαλύφθη ὅτι οὐχ ἑαυτοῖς, ἡμῖν δὲ διηκόνουν αὐτά, ἃ νῦν ἀνηγγέλη ἡμῖν διὰ τῶν εὐαγγελισαμένων ἡμᾶς· εἰς ἃ ἐπιθυμοῦσιν ἄγγελοι παρακύψαι· ») (3) μετὰ παντοίας οἰκονομίας, προβλεπούσας

(1) Ἰωάν. 1. ια'. 52.

(2) Β'. Πέτρ. γ'. 13.

(3) Α'. Πέτρ. α'. 11, 12.

καὶ προπαρασκευαζούσας τὴν τελικὴν ταύτην σωτηρίαν, «εἰς τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου», ὅτε ἡ ἄπειρος σοφία ηὐδόκησεν. Ἐκεῖνος, «ὁ ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων, οὐχ ἄρπαγμόν ἡγήσατο τὸ εἶναι ἴσα Θεῷ· ἀλλ' ἑαυτὸν ἐκένωσε μορφὴν δούλου λαβὼν, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος, καὶ σχήματι εὗρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος, ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν γενόμενος ὑπήκοος μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ. Διὸ καὶ ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσε, καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα· ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων· καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσῃται ὅτι Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς.» (1)

Μέρη ὡσαύτως τῆς οἰκονομίας ταύτης εἶναι ἡ θαυματουργικὴ ἀποστολὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ αἱ βοήθειαι τὰς ὁποίας συνήθως παρέχει εἰς τοὺς ἐναρέτους ἀνθρώπους· ἡ ἀόρατος κυβέρνησις τὴν ὁποίαν ὁ Χριστὸς ἀσκεῖ πρὸς τὸ παρὸν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας του· ἐκείνη, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει αὐτὸς ὁ ἴδιος λέγων· «Ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Πατρὸς μου μοναὶ πολλαί· πορεύομαι ἐτοιμᾶσαι τόπον ὑμῖν.» (2) καὶ ἡ μέλλουσα ἔλευσις του «ἵνα κρίνῃ τὸν κόσμον ἐν δικαιοσύνῃ», καὶ ἐντελῶς ἀποκαταστήσῃ πάλιν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. «Οὐδὲ γὰρ ὁ Πατὴρ κρίνει οὐδένα, ἀλλὰ τὴν κρίσιν πᾶσαν δέδωκε τῷ Υἱῷ· ἵνα πάντες τιμῶσι τὸν Υἱόν, καθὼς τιμῶσι τὸν Πατέρα.» (3) «Ἐδόθη αὐτῷ πᾶσα ἐξουσία ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς» (4) Καὶ «δεῖ αὐτὸν βασιλεύειν ἄχρις οὗ ἂν θῇ πάντας τοὺς ἐχθροὺς ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ. Εἴτα τὸ τέλος, ὅταν παραδῷ τὴν βασιλείαν τῷ Θεῷ καὶ Πατρί·

(1) Φιλιπ. β'. 6—11.

(2) Ἰωάν. ιδ'. 2.

(3) Ἰωάν ε'. 22, 23.

(4) Ματθ. xή. 18.

ὅταν καταργήσῃ πᾶσαν ἀρχὴν καὶ πᾶσαν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν. Ὅταν δὲ ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα, τότε καὶ αὐτὸς ὁ Υἱὸς ὑποταγήσεται τῷ ὑποτάξαντι αὐτῷ τὰ πάντα, ἵνα ᾗ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσι.» (1) Τώρα δὲ ὀλίγων βέβαια λόγων εἶναι χρεῖα, διὰ νὰ δειχθῇ, ὅτι τοῦτο τὸ σύστημα τῶν πραγμάτων ἀτελῶς μόνον κατανοεῖται ὑφ' ἡμῶν. Ἡ Γραφή δὲ λέγει ῥητῶς ὅτι οὕτως ἔχει. Καὶ τρώντι ἀδύνατον ν' ἀναγνώσῃ τις ἐν χωρίον ἀναφερόμενον πρὸς τοῦτο «τὸ μέγα τῆς εὐσεβείας μυστήριον,» (2) χωρὶς εὐθὺς νὰ καταντήσῃ εἰς τι, τὸ ὁποῖον δεικνύει τὴν περὶ αὐτοῦ ἄγνοιαν ἡμῶν· καθὼς καὶ πᾶν πρᾶγμα τῆς φύσεως δεικνύει τὴν ἡμετέραν ἄγνοιαν περὶ τῆς συστάσεως αὐτῆς. Καὶ ὅστις ἐξετάσῃ μετὰ σπουδῆς ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ χριστιανικοῦ συστήματος τὸ ἐν τῇ Γραφῇ ἀποκεκαλυμμένον, θέλει εὕρει τοσαῦτα ἄλλα μὴ ἀποκεκαλυμμένα, ὥστ' ἐκ τούτου θέλει πληροφορηθῇ, ὅτι διὰ νὰ κρίνωμεν καὶ ν' ἀντιλέγωμεν, ἡξεύρομεν τόσον ὀλίγα περὶ αὐτοῦ, ὅσον καὶ περὶ τῆς συστάσεως τῆς φύσεως. Ἡ ἄγνοια λοιπὸν ἡμῶν εἶναι ἐπίσης ἀπάντησις πρὸς τὰς ἐνστάσεις τὰς ἐπαγομένας ἐναντίον τῆς τελειότητος ἀμφοτέρων τῶν συστημάτων. (3)

Β'. Πρὸς τούτοις εἶναι φανερόν ὅτι εἰς τὴν χριστιανικὴν οἰκονομίαν, καθὼς καὶ εἰς τὸ φυσικὸν σύστημα τῶν πραγμάτων, γίνεται χρῆσις μέσων εἰς ἐκτέλεσιν σκοπῶν. Ἡ παρατήρησις δὲ τούτου χορηγεῖ εἰς ἡμᾶς τὰς αὐτὰς ἀπαντήσεις πρὸς ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς τελειότητος τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ πρὸς ἐνστάσεις τοῦ αὐτοῦ εἵδους ἐναντίον τῆς συστάσεως τῆς φύσεως. Δεικνύει ὅτι εἶναι πιστευτὸν ὅτι τὰ πράγματα, καθ' ὧν ἐπάγονται ἐνστάσεις, ὅσονδ' ἂν ποτε

(1) Α'. Κορινθ. ιέ.

(2) Α'. Τιμοθ. γ'. 16.

(3) Σελ. 152. κλ.

καὶ ἂν φαίνωνται μωρὰ (1) πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, δυνατόν νὰ ᾔῃαι τὰ ἄριστα μέσα πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἀρίστων σκοπῶν. Καὶ ἐὰν φαίνωνται μωρὰ, τοῦτο δὲν εἶναι οὐδεμία προϋπόληψις κατὰ τῆς ιδέας ταύτης, εἰς σύστημα τοσοῦτον ὑπέρτερον τῆς ἀνθρωπίνης καταλήψεως. (2)

Γ'. Τὸ ἀξιόπιστον τοῦ ὅτι ἡ χριστιανικὴ οἰκονομία δυνατόν νὰ ἐνηργήθῃ καὶ νὰ ἐνεργῇται κατὰ γενικοὺς νόμους, (3) ἀπαραλλάκτως καθὼς καὶ ἡ πορεία τῆς φύσεως, ἀνάγκη ἴσως νὰ ἐξηγηθῇ εὐκρινέστερον. Ἄς ἐξετάσωμεν λοιπὸν, διὰ ποῖον λόγον λέγομεν ὅτι ὅλη ἡ συνήθης πορεία τῆς φύσεως ἐνεργεῖται κατὰ γενικοὺς προωρισμένους νόμους. Γνωρίζομεν τῶντι πολλοὺς τῶν γενικῶν νόμων τῆς ὕλης· καὶ μέγα μέρος τῆς φυσικῆς διαγωγῆς τῶν ζώντων πλασμάτων δύναται ν' ἀναχθῇ εἰς νόμους γενικοὺς· ἀλλ' ἀγνοοῦμεν σχεδὸν παντάπασι, κατὰ ποίους νόμους αἱ ἀνεμοζάλοι, οἰσισμοὶ, ὁ λιμὸς, αἱ λοιμώδεις νόσοι γίνονται ὄργανα καταστροφῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Καὶ οἱ νόμοι, καθ' οὓς ἀνθρώποι γεννώμενοι εἰς τὸν κόσμον κατὰ τοιοῦτον καιρὸν καὶ τόπον ἔχουσι τοιαύτας ἱκανότητας, εὐφυΐας, καὶ διαθέσεις· οἱ νόμοι, καθ' οὓς εἰσέρχονται εἰς τὸν νοῦν τοιαῦται ἔννοιαι, εἰς παμπληθεῖς περιπτώσεις, καὶ καθ' οὓς συμβαίνουσιν ἀναρίθμητα πράγματα, μεγίστην ἔχοντα ἐπενέργειαν ἐπὶ τὰ πράγματα καὶ τὴν κατάστασιν τοῦ κόσμου· οἱ νόμοι οὗτοι εἶναι τοσοῦτον ἀγνωστοὶ εἰς ἡμᾶς, ὥστε τὰ ἐξ αὐτῶν συμβαίνοντα λέγομεν ὅτι συνέβησαν ἐκ τύχης· ἂν καὶ ἅπαντες οἱ εὐλόγιστοι ἀνθρώποι γνωρίζουσι μετὰ βεβαιότητος, ὅτι δὲν δύναται ἀληθῶς νὰ ὑπάρχῃ τοιοῦτόν τι ὁποῖον ἡ τύχη· καὶ συμπεραίνουσιν ὅτι τὰ πράγματα τὰ

(1) Α'. Κορινθ. α'. 18. κλ.

(2) Σελ. 156.

(3) Σελ. 156, 157.

ὅποια ἔχουσι τὴν τοιαύτην ὄψιν, εἶναι γενικῶν νόμων ἀποτέλεσμα, καὶ δύνανται ν' ἀναχθῶσιν εἰς αὐτούς. Μέχρι τινὸς λοιπὸν μόνον διαστήματος, καθ' ὑπερβολὴν μικροῦ, καὶ κατ' ὀλιγίστας μόνον ὀψεις δυνάμεθα ν' ἀναγάγωμεν τὴν φυσικὴν πορείαν τῶν πραγμάτων, τὴν ἔμπροσθεν ἡμῶν κειμένην, εἰς γενικοὺς νόμους. Καὶ μόνον ἐξ ἀναλογίας συμπεραίνομεν ὅτι καὶ τὸ ὅλον αὐτῆς δύναται ν' ἀναχθῇ εἰς αὐτούς, διότι βλέπομεν ὅτι ἐν μέρος αὐτοῦ εἶναι τοιοῦτον. Διότι εὐρίσκομεν ὅτι ἡ πορεία τῆς φύσεως, κατὰ τινὰς ὀψεις καὶ μέχρι τινὸς διαστήματος, προβαίνει κατὰ γενικοὺς νόμους, ἐκ τούτου συμπεραίνομεν τὸ αὐτὸ καὶ περὶ τῶν λοιπῶν. Καὶ ἂν τοῦτο εἶναι βάσις ὀρθὴ πρὸς τοιοῦτον συμπέρασμα, εἶναι ὡσαύτως βάσις ὀρθή, ἂν ὅχι διὰ νὰ συμπεράνωμεν, τοῦλάχιστον διὰ νὰ ἐννοήσωμεν ὡς ὑποθετὸν καὶ πιστευτὸν, (τὸ ὅποῖον ἀρκεῖ εἰς ἀπάντησιν ἐνστάσεων) ὅτι τοῦ Θεοῦ αἱ θαυματουργικαὶ μεσολαβήσεις δυνατὸν νὰ ἔγιναν ὡσαύτως κατὰ γενικοὺς νόμους σοφίας. Οὕτω, τὸ νὰ ἐνεργηθῶσι θαυματουργικαὶ δυνάμεις κατὰ τοιούτους καιροὺς, ἐκ τοιούτων ἀφορμῶν, κατὰ τοιούτους βαθμοὺς καὶ τρόπους, καὶ πρὸς τοιαῦτα πρόσωπα μᾶλλον παρὰ πρὸς ἄλλα· τὸ νὰ λάβωσι τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, ἐνῶ συγχωροῦνται νὰ προβαίνωσι μέχρι τινὸς κατὰ τὴν φυσικὴν τῶν πορείαν, νέαν τινὰ ἀπεύθυνσιν, κατὰ τοιαύτην ἀκριβῶς στιγμὴν, διὰ θαυματουργικῶν μεσολαβήσεων· τὸ νὰ γείνωσιν αἱ μεσολαβήσεις αὗται κατὰ τοιούτους ἀκριβῶς βαθμοὺς καὶ σχέσεις μόνον· πάντα ταῦτα δυνατὸν νὰ ἔγιναν κατὰ γενικοὺς νόμους. Ἄπαντες οὗτοι οἱ νόμοι εἶναι ἀληθῶς ἄγνωστοι εἰς ἡμᾶς· ἀλλ' ὅχι βέβαια περισσότερο ἄγνωστοι παρὰ τοὺς νόμους ἐκείνους, ἐξ ὧν συμβαίνει τινὲς μὲν ν' ἀποθνήσκωσιν ἅμα γεννηθῶσιν, ἄλλοι δὲ νὰ ζῶσι μέχρι

τοῦ ἐσχάτου γήρατος καὶ εἰς τις ἄνθρωπος νὰ ὑπερέχῃ τόσον πολὺ τὸν ἄλλον κατὰ τὸν νοῦν· μετ' ἄλλων ἀναριθμητῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα, καθὼς καὶ πρότερον εἴπομεν, δὲν δυνάμεθα ν' ἀναγάγωμεν οὐδαμῶς εἰς νόμους ἢ κανόνας τινάς, ἂν καὶ δεχώμεθα ὡς ὁμολογούμενον, ὅτι δύνανται καὶ αὐτὰ ν' ἀναχθῶσιν ἐπίσης εἰς γενικοὺς νόμους ὡς καὶ ἡ ἐαρύτης τῶν σωμάτων. Τώρα δὲ, ἂν αἱ ἀποκεκαλυμμέναι τῆς Προνοίας οἰκονομίαι καὶ θαυματουργικαὶ μεσολαβήσεις ὑπάρχωσι κατὰ γενικοὺς νόμους, καθὼς καὶ ἡ συνήθης τοῦ Θεοῦ κυβέρνησις εἰς τὴν πορείαν τῆς φύσεως, ἡ διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς πείρας γινομένη εἰς ἡμᾶς γνωστή· δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον περισσότερον νὰ περιμένωμεν ὅτι περὶ πάσης ἀναφουμένης χρείας ἤθελε γίνεσθαι προμήθεια διὰ τούτων τῶν γενικῶν νόμων τῆς θαυματουργικῆς μεσολαβήσεως, παρ' ὅτι ἤθελε γίνεσθαι τοῦτο περὶ πάσης χρείας ἐν τῇ φύσει διὰ τῶν γενικῶν νόμων τῆς φύσεως· δυνατόν ὅμως ἦτο νὰ ὑπάρχωσι λόγοι σοφοὶ καὶ ἀγαθοὶ, διὰ τοὺς ὁποίους νὰ γείνωσι θαυματουργικαὶ μεσολαβήσεις διὰ γενικῶν νόμων· καὶ οἱ νόμοι οὗτοι νὰ μὴ καταπατῶνται ἢ νὰ παραβαίνωνται δι' ἄλλων θαυμάτων.

Ἐν γένει λοιπὸν, ἐὰν φαίνωνται ἐλλείψεις καὶ ἀταξίαι ἐν τῇ φύσει, τὸ αἷτιον τούτου εἶναι ὅτι τὸ σύστημα αὐτῆς εἶναι γνωστὸν εἰς ἡμᾶς ἐν μέρει μόνον καὶ τοιούτου ἰδιαιτέρου εἶδους κατ' ἄλλας σχέσεις. Τώρα δὲ δὲν ἐ βλέπομεν οὐδένα λόγον περισσότερον, διὰ τί ἡ συσκευὴ καὶ ἡ πορεία τῆς φύσεως νὰ ᾖναι τοιοῦτον σύστημα, παρὰ διὰ τί ὁ χριστιανισμὸς νὰ ᾖναι τοιοῦτον. Ἀφοῦ δὲ τὸ πρῶτον εἶναι τοιοῦτον σύστημα, ἐκ τούτου γίνεται πιστευτὸν, ὅτι καὶ τὸ δεύτερον δυνατόν νὰ ᾖναι τοιοῦτον, ὑποτεθείσης τῆς ἀληθείας αὐτοῦ. Καὶ καθὼς δὲ εἶναι προφανές ὅτι ὁ χρι-

στιανισμὸς εἶναι σύστημα κατὰ μέρος μόνον ἀποκεκαλυμ-
 μένον, καὶ σύστημα καθ' ὃ γίνεται χρήσις μέσων πρὸς ἐκ-
 τέλει σκοπῶν, ὅμοιον μὲ τὸ τῆς φύσεως· οὕτω καὶ τὸ
 πιστευτὸν τοῦ ὅτι ἐνδέχεται νὰ διενεργῇται κατὰ νόμους
 γενικοὺς ὅχι ὀλιγώτερον παρὰ τὴν πορείαν τῆς φύσεως,
 τοῦτο ἀπεδείχθη εὐκρινῶς. Ἐκ τούτων δὲ πάντων εἶναι
 πιστευτὸν καὶ ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι ἡδύναντο νὰ ὑπάρχω-
 σιν, ἢ μᾶλλον, ὥς ἐγὼ νομίζω πιθανόν, ἡθελον ὑπάρχει ὅ-
 μοιαι φαινόμεναι ἐλλείψεις, καὶ ἀταξίαι εἰς τὸν χριστιανισμόν
 ὥς καὶ εἰς τὴν φύσιν· τουτέστιν ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἡθελεν
 ὑπόκεισθαι εἰς ὁμοίας ἐνστάσεις, καθὼς καὶ τῆς φύσεως τὸ
 σύστημα. Καὶ αἱ ἐνστάσεις αὗται ἀπαντῶνται διὰ τούτων
 τῶν παρατηρήσεων περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ· καθὼς αἱ ὁμοιαι
 ἐνστάσεις ἐναντίον τοῦ συστήματος τῆς φύσεως ἀπαντῶν-
 ται διὰ τῶν ὁμοίων παρατηρήσεων περὶ τοῦ συστήματος
 τῆς φύσεως.

Ἀφοῦ ἐν μὲν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ἀνηρέθησαν ἐν
 γένει αἱ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐνστάσεις, ὥς πράγματος
 γεγονότος (1) θεωρουμένου, ἐν τούτῳ δὲ ἀνηρέθησαν αἱ
 κατὰ τῆς σοφίας καὶ ἀγαθότητος αὐτοῦ· ἔπεται τώρα,
 κατὰ τὴν ὁποίαν παρεδέχθημεν μέθοδον, νὰ δείξωμεν ὅτι
 αἱ κυριώτεραι μερικαὶ ἐνστάσεις κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ
 δύνανται ν' ἀναιρεθῶσι διὰ μερικῶν καὶ ἐντελῶν ἀναλογιῶν
 ἐν τῇ φύσει. Καὶ ἐπειδὴ μία ἐξ αὐτῶν ἀποτείνεται ἐναν-
 τίον ὅλου ὁμοῦ τοῦ συστήματος αὐτοῦ, ὁποῖον ἀρτίως διε-
 γράφθη, προκρίνω νὰ ἐξετάσω αὐτὴν ἐνταῦθα μᾶλλον παρὰ
 ἐν ἄλλῳ ἀποκεχωρισμένῳ κεφαλαίῳ. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος
 ἐνστάσις εἶναι αὕτη· « Ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο τοῦ Εὐαγγε-

(1) Σελ. 156.

λίου φαίνεται ὅτι ὑποθέτει τὸν Θεὸν ὡς ἀναγκασθέντα νὰ μεταχειρισθῇ πάμπολλα περίπλοκα μέσα διὰ νὰ ἐκτελέσῃ τοὺς σκοποὺς του, τὴν παλιγγενεσίαν καὶ τὴν σωτηρίαν τοῦ κόσμου· ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες δι' ἑλλειψιν συνέσεως καὶ δυνάμεως ἀδυνατοῦντες νὰ φθάσωσι κατ' εὐθεΐαν εἰς τοὺς σκοποὺς των, ἀναγκάζονται νὰ περιφέρονται ἔνθεν κακεῖθεν, καὶ νὰ μεταχειρίζονται πολλὰ περίπλοκα τεχνάσματα διὰ νὰ κατορθώσωσιν αὐτούς. Τώρα δὲ, πᾶν ὅ,τι ἐλέπομεν δεικνύει τὸ παράλογον τῆς ἐνστάσεως ταύτης ἐναντίον τῆς ἀληθείας τοῦ χριστιανισμοῦ. Διότι, κατὰ τὸν ἡμέτερον τρόπον τοῦ διανοεῖσθαι, ὁ Θεὸς μεταχειρίζεται ποικίλα μέσα, ὀχληρὰ πολλάκις εἰς ἡμᾶς φαινόμενα, εἰς τὴν φυσικὴν πορείαν τῆς προνοίας, διὰ νὰ ἐκτελέσῃ πάντας τοὺς σκοποὺς του. Εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι ἀληθῶς ὑπάρχει τι εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ὅλως ὑπέρτερον τῆς ἡμετέρας καταλήψεως· ἀλλὰ τὸ μυστήριον τοῦτο εἶναι ἐπίσης μέγα καὶ εἰς τὴν φύσιν καὶ εἰς τὸν χριστιανισμόν. Γνωρίζομεν εἰς ποίους ἡμεῖς ἀποβλέπομεν ὡς τελικοὺς σκοποὺς, καὶ τίνας τρόπους μεταχειριζόμεθα· ἀπλῶς ὡς μέσα φέροντα πρὸς τοὺς σκοποὺς ἐκείνους· ἀλλ' ἀγνοοῦμεν μεγάλως, πόσον θεωροῦνται τὰ πράγματα ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως ἀπλῶς ὡς μέσα καὶ σκοποὶ, ὥστε νὰ εἴπη τις, ὅτι τοῦτο μὲν εἶναι ἀπλῶς σκοπὸς, ἐκεῖνο δὲ ἀπλῶς μέσον, ὡς πρὸς αὐτόν. Καὶ εἶναι ἀδύνατον ν' ἀποφασίσῃ τις ἂν δὲν ὑπάρχη τις ἰδιάζουσα ἀτοπία εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν ἡμεῖς ἐννοοῦμεν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, ἀντίφασίς τις, προερχομένη ἐκ τῶν ἀτελεστάτων ἡμῶν θεωριῶν περὶ τῶν πραγμάτων. Τοσοῦτον ὅμως εἶναι προδηλότατον, ὅτι ὅλος ὁ φυσικὸς κόσμος καὶ ἡ κυβέρνησις αὐτοῦ εἶναι σύστημα· σύστημα ὃχι στάσιμον, ἀλλὰ προοδευτικόν· σύστημα, καθ' ὃ

ἡ ἐνέργεια ποικίλων μέσων καταναλίσκει μέγιστον διάστημα χρόνου, πρὶν ἐκτελεσθῶσιν οἱ σκοποὶ πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται. Τῶν ὥρῶν τοῦ ἔτους ἡ μεταβολή, ἡ ὠρίμασις τῶν καρπῶν τῆς γῆς, ἡ ἱστορία αὐτῇ τοῦ ἄνθους εἶναι παραδείγματα τούτου· ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ζωή. Οὕτω τὰ σώματα τῶν φυτῶν καὶ τὰ τῶν ζώων, ἂν καὶ ἐνδέχεται νὰ ἐπλάσθησαν διὰ μιᾶς, αὐξάνουσιν ὁμῶς βαθμηδὸν εἰς ὠριμον κατάστασιν. Οὕτω καὶ τὰ λογικὰ ὄντα, τὰ ἐρψυχόνοντα τὰ ζωϊκὰ σώματα, ὁδηγοῦνται ἐκ φύσεως νὰ διασχηματίσωσιν ἕκαστον τὰ ἑαυτοῦ ἦθη καὶ τὸν χαρακτῆρα, δι' ἀποκτήσεως βαθμηδὸν γνώσεως καὶ ἐμπειρίας, καὶ διὰ μακρᾶς σειρᾶς πράξεων. Ὅχι δὲ μόνον εἶναι διαδοχικὴ ἡ ὑπαρξίς ἡμῶν, ὡς πρέπει ἐξ ἀνάγκης νὰ ᾔηται. ἀλλὰ καὶ μία κατάστασις τῆς ἡμετέρας ζωῆς καὶ ὑπάρξεως εἶναι, κατὰ Θεῖον ὁρισμὸν, προπαρασκευὴ πρὸς ἄλλην· καὶ αὕτη πάλιν χρησιμεύει ὡς μέσον πρὸς ἀπόκτησιν ἄλλης ἐπομένης· ἡ νηπιότης πρὸς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν· αὕτη δὲ πρὸς τὴν νεότητα· αὕτη δὲ πάλιν πρὸς τὴν ἀνδρικὴν ἡλικίαν. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀνυπόμονοι, καὶ ἐπισπευστικοί· ἀλλ' ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως φαίνεται ὅτι ἐνεργεῖ βεβουλευμένως, ἐκτελῶν τοὺς φυσικοὺς σκοποὺς του διὰ βραδέων διαδοχικῶν βημάτων. Ὑπάρχει δέ τι σχέδιον προδιαγεγραμμένον, τὸ ὁποῖον οἴκοθεν ἀπαιτεῖ ποικίλα συστήματα μέσων καὶ διάστημα χρόνου, διὰ νὰ ἐκτελεσθῶσι τὰ διάφορα αὐτοῦ μέρη. Οὕτως εἰς τὴν ἡμερούσιον πορείαν τῆς φυσικῆς προνοίας ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ κατὰ τὸν αὐτὸν ἐκεῖνον τρόπον, καθ' ὃν ἐνεργεῖ καὶ εἰς τὴν οἰκονομίαν τοῦ χριστιανισμοῦ· ὀρίζων ἐν πράγματι νὰ συντελῇ πρὸς ἄλλο· καὶ τοῦτο πάλιν πρὸς ἄλλο· καὶ οὕτω καθεξῆς, κατὰ προοδευτικὴν σειρὰν μέσων, ἐκτεινομένην καὶ πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ πρὸς τὰ πρόσω, πέραν

τῆς μεγίστης ἡμῶν ὀψέως. Τούτου τοῦ τρόπου τοῦ ἐνεργεῖν παράδειγμα εἶναι πᾶν ὅ,τι βλέπομεν εἰς τὴν πορείαν τῆς φύσεως, καθὼς καὶ πᾶν μέρος τῆς χριστιανικῆς οἰκονομίας.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Ε'.

Περὶ τοῦ εἰδικοῦ συστήματος τοῦ Χριστιανισμοῦ. περὶ διορισμοῦ Μεσίτου, καὶ τῆς δι' αὐτοῦ ἀπολυτρώσεως τοῦ κόσμου.

Κατ' οὐδενὸς ἄλλου, στοχάζομαι, δόγματος τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκινήθησαν τοσαῦται ἐνστάσεις, ὅσαι κατὰ τῆς μεσιτείας τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τοῦτο ἢ κατ' ἐκεῖνο τὸ μέρος αὐτῆς. Καὶ ὅμως ἂν ἀκριβῶς ἐξετασθῇ τὸ πρᾶγμα, οὐδὲν ἄλλο φαίνεται ὀλιγώτερον δικαίως ὑποκείμενον εἰς ἐνστάσεις. Διότι,

Α'. Ὡς ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως ἀναιρεῖ πᾶσαν φαντασθεῖσαν προϋπόληψιν κατὰ τῆς γενικῆς ιδέας «Μεσίτου Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων.» (1) Διότι εὐρίσκομεν ὅτι ὅλα τὰ ζῶντα πλάσματα εἰσάγονται εἰς τὸν κόσμον, καὶ ἡ ζωὴ αὐτῶν ἐπὶ τῆς νηπιότητος διατηρεῖται διὰ τῆς βοηθείας ἄλλων· καὶ πᾶσα εὐαρέσχησις αὐτῆς πορίζεται οὕτως ἢ ἄλλως δι' ὁμοίων μέσων, ὥστε ἡ ὁρατὴ κυβέρνησις τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ ἐπὶ τοῦ κόσμου γίνεται δι' ὀργάνου καὶ μεσιτείας ἄλλων. Μέχρι τίνος δὲ ἡ ἀόρατος αὐτοῦ Κυβέρνησις εἶναι ἢ ὅχι τοιαύτη, τοῦτο εἶναι ἀδύνατον νὰ προσδιορισθῇ ποσῶς διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Καὶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἐν μέρος αὐτῆς εἶναι τοιοῦτον φαίνεται, διὰ νὰ εἴπωμεν τὸ ἐλάχιστον, ἐπίσης πιστευτὴ καθὼς καὶ τὸ ἐναντίον. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν οὐ-

(1) Α'. Τιμόθ. β'. 5.

δὲν εἶδος ἐνστάσεως, ἐκ τοῦ φωτός τῆς φύσεως, ἐναντίον τῆς γενικῆς ιδέας « Μεσίτου Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, » θεωρουμένης ὡς δόγματος τοῦ χριστιανισμοῦ, ἢ ὡς διορισμοῦ γενομένου εἰς τὴν οἰκονομίαν ταύτην· ἐπειδὴ εὐρίσκομεν ἐκ πείρας, ὅτι ὁ Θεὸς διορίζει μεσίτας, διὰ νὰ ᾔηται ὄργανα ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ πρὸς ἡμᾶς, ὄργανα τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ ἐλέους αὐτοῦ. Καὶ ἡ προκειμένη ἐνστασις ἐπανατείνεται ὅχι ἐναντίον μεσιτείας κατὰ τὴν ὑψηλὴν ἐκείνην, καὶ ὑπέροχον, καὶ εἰδικὴν ἔννοιαν, καθ' ἣν ὁ Χριστὸς εἶναι μεσίτης ἡμῶν, ἀλλ' ἀπολύτως ἐναντίον αὐτῆς ὅλης τῆς ιδέας « μεσίτου ».

Β'. Ἐπειδὴ δὲ πρέπει ἀναγκαίως νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ὑπὸ τὴν πρέπουσαν ἠθικὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ ἥτοι εἰς κατάστασιν θρησκείας, πρὶν δυνηθῶμεν νὰ ἀρχίσωμεν τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀποκεκαλυμμένου δόγματος περὶ τῆς ἀπολυτρώσεως αὐτοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ· ἡ ὑπόθεσις αὕτη πρέπει νὰ ἐκτεθῇ εὐκρινῶς ἐνταῦθα. Τώρα λοιπὸν ἡ Θεία ἠθικὴ κυβέρνησις, τὴν ὁποίαν διδάσκει εἰς ἡμᾶς ἡ θρησκεία, ἐμφαίνει ὅτι τὰ ἐπακόλουθα τῆς κακίας θέλουν εἶσθαι ἀθλιότης, εἰς μέλλουσάν τινα κατάστασιν, κατὰ τὴν δικαίαν κρίσιν τοῦ Θεοῦ. Ὅτι τοιαύτη παρακολουθοῦσα τιμωρία θέλει ἐκτελεσθῇ καθ' ὅρισμὸν αὐτοῦ, τοῦτο ἀναγκαίως ὑπονοεῖται. Ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν δύναται κατ' οὐδένα τρόπον νὰ ὑποθεθῇ ὅτι γνωστοποιοῦνται εἰς ἡμᾶς ὅλοι οἱ σκοποὶ ἢ οἱ λόγοι, διὰ τοὺς ὁποίους εἶναι πρέπον νὰ ἐπιβάλληται μέλλουσα ποινή, ἢ διὰ τί ὁ Θεὸς διώρισε τοιαύτην καὶ τοιαύτην ἀθλιότητα νὰ παρακολουθῇ τὴν κακίαν· καὶ ἐπειδὴ ἀγνοοῦμεν παντάπασιν, πῶς ἢ τίνι τρόπῳ θέλει παρακολουθεῖ, διὰ τίνων ἀμέσων ἀφορμῶν, ἢ δι' ἐνεργείας τίνων μέσων. δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ἀτοπία, εἰάν ὑποθέσωμεν, ὅτι δυνατόν νὰ παρακολουθῇ κατὰ τρόπον ἀνάλογον πρὸς ἐκεῖνον, καθ'

ὅν πολλαὶ συμφοραὶ παρακολουθοῦσι τοιαύτας καὶ τοιαύτας πράξεις ἐπὶ τοῦ παρόντος· πτωχεία, νόσος, αἰσχύνη, πρόωρος θάνατος ἐκ νόσων, ἢ ἐκ χειρὸς τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης. Δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ἀτοπία, ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ μέλλουσα ποινὴ δυνατὸν νὰ παρακολουθῇ ὡς φυσικὴ συνέπεια ἐκ τῆς ἀρχετύπου συστάσεως τοῦ κόσμου, ὅπως ὁ Θεὸς ἐδημιούργησεν αὐτόν· ἐκ τῆς φύσεως τὴν ὁποίαν ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς, καὶ ἐκ τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν μᾶς θέτει· ἢ ὁμοίως καθὼς τις ἀπροσέκτως παίζων περὶ κρημνὸν κρημνίζεται κατὰ φυσικὴν συνέπειαν, συντρίβει, ὑπόθες, τὰ μέλη του, κατὰ φυσικὴν συνέπειαν, ἀποθνήσκει ἐκ τούτου μὴ δυνάμενος νὰ βοηθηθῇ, κατὰ φυσικὴν ὡσαύτως συνέπειαν.

Δυνατὸν ἴσως νὰ σκανδαλισθῶσιν ἀγαθοὶ τινες ἄνθρωποι, ἀκούοντες ὅτι θεωροῦμεν ὡς πρᾶγμα ὑποθετὸν τοῦτο, ὅτι αἱ μέλλουσαι ποιναὶ τῆς πονηρίας ἐνδέχεται νὰ ᾔναι κατὰ φυσικὴν συνέπειαν, ὡς νὰ ἀφηρεῖτο διὰ τούτου ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ Θεοῦ ἡ ἐκτέλεσις τῆς δικαιοσύνης, καὶ παρεδίδετο εἰς τὴν φύσιν. Ἀλλ' οὗτοι πρέπει νὰ ἐνθυμηθῶσιν ὅτι, ὅταν τὰ πράγματα^ο συμβαίνωσι κατὰ τὴν πορείαν τῆς φύσεως, τοῦτο δὲν ἐμποδίζει αὐτὰ τοῦ νὰ ᾔναι ἔργον ἐκείνου, ὅστις εἶναι ὁ Θεὸς τῆς φύσεως· καὶ ὅτι ἡ Γραφὴ ἀποδίδει εἰς τὴν Θεϊαν δικαιοσύνην τὰς τιμωρίας ἐκείνας, αἵτινες εἶναι γνωσταὶ ὡς φυσικαί, καὶ πρέπει οὕτω νὰ ὀνομάζωνται, ὅταν διαστέλλωνται τῶν ἐκ θαύματος γινομένων. Ἀλλὰ τέλος πάντων, τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἢ μᾶλλον τοῦτον τὸν τρόπον τοῦ λέγειν μετεχειρίσθημεν ἐνταῦθα μόνον πρὸς διασάφησιν τοῦ προκειμένου θέματος. Διότι, ἀφοῦ πρέπει ἀναγκαίως νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ μέλλουσα τιμωρία τῆς κακίας δὲν εἶναι αὐθαιρεσίας ἔργον, ἀλλ' ὀρθοῦ λόγου, καὶ ἐπιεικείας, καὶ δικαιοσύνης· καταντᾷ, καθ' ὅσον ἐγὼ βλέπω,

εἰς τὸ αὐτὸ, ὅπως καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ἐπιβάλλεται, εἴτε κατὰ τρόπον ἀνάλογον πρὸς ἐκεῖνον καθ' ὃν ἐπιβάλλονται αἱ πρόσκαιροι τιμωρίαι τῆς κακίας καὶ τῆς μωρίας, εἴτε κατ' ἄλλον οἰονδήποτε τρόπον. Καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχέ τις διαφορὰ εἶναι συγχωρητέον ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, τὴν οὐχὶ ἀπίστευτον εἶναι, « ὅτι ἡ μέλλουσα τιμωρία δυνατόν νὰ παρακολουθῇ τὴν κακίαν κατὰ φυσικὴν συνέπειαν, ἢ κατὰ γενικούς τινας νόμους κυβερνήσεως καθεστῶτας ἤδη ἐν τῷ κόσμῳ. »

Γ'. Κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, ἢ καὶ χωρὶς αὐτῆς, δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμέν τι, συντεῖνον πολὺ πρὸς τὸν προκείμενον σκοπὸν, εἰς τὴν σύστασιν τῆς φύσεως ἥτοι τὰς διατάξεις τῆς Προνοίας· τουτέστι τὴν γινομένην προμήθειαν, ὥστε πάντα τὰ φυσικὰ κακὰ ἐπακόλουθα τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων νὰ μὴν ἐπακολουθῶσι πραγματικῶς πάντοτε· ἢ τὰ κακὰ ἐκεῖνα ἐπακόλουθα, τὰ ὅποια κατὰ τὴν καθεστῶσαν πορείαν τῆς φύσεως ἤθελον ἀφεύκτως ἐπακολουθήσει, ἐὰν δὲν ἐμποδίζοντο, νὰ ἐμποδίζωνται κατὰ τινας βαθμούς. Εἴμεθα δ' ἐπιρρέπεῖς εἰς τὸ νὰ φανταζώμεθα προπετῶς, ὅτι ὁ κόσμος ἠδύνατο νὰ ᾔηται οὕτω συγκεκροτημένος, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχῃ τοιοῦτόν τι ὡς ἀθλιότης ἢ κακόν. Ἐξεναντίας δὲ ἐλέπομεν ὅτι ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως συγχωρεῖ τοῦτο. Ἀλλ' ἔπειτα ἐλέπομεν ὅτι ἐπρομήθευσεν ἀνακουφίσεις, εἰς πολλὰς δὲ περιπτώσεις, καὶ ἐντελεῖς θεραπείας αὐτοῦ, μετὰ τινας κόπους καὶ δυσχερείας· ἀνακουφίσεις καὶ θεραπείας καὶ αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ κακοῦ, τὸ ὅποῖον εἶναι καρπὸς τῆς ἡμετέρας κακῆς διαγωγῆς, καὶ τὸ ὅποῖον, κατὰ τὴν πορείαν τῆς φύσεως, ἤθελεν ἐξακολουθεῖ, καὶ τελευτήσῃ εἰς τὴν καταστροφὴν ἡμῶν, ἐὰν ἔλειπον τὰ τοιαῦτα βοηθήματα. Τοῦτο δὲ εἶναι παράδειγμα καὶ ἀυστηρότητος καὶ συγκα-

ταβάσεως ἐνταυτῷ εἰς τὴν σύστασιν τῆς φύσεως. Οὕτως ὅλα τὰ προμνημονευθέντα κακὰ ἐπακόλουθα τῆς ἀπερισκεψίας τοῦ ἀνθρώπου περὶ τὸν κρημνὸν ἡδύναντο νὰ προληφθῶσι. Καὶ ἂν ὅλα δὲν ἦτο δυνατόν, τινὰ ὁμῶς ἡδύναντο νὰ προληφθῶσι δι' ἀρμοδίας τινὸς μεσολαβήσεως μὴ ἀπορρίφθειας· ἐὰν λόγου χάριν ἄλλος τις ἤρχετο πρὸς βοήθειαν τοῦ ἀπερισκέπτου ἐκείνου ἀνθρώπου, καὶ ἔδραττεν αὐτὸς τὴν βοήθειαν ἐκείνην, ὅπως ἡ περίπτωσις ἀπήτει. Δυνατὸν δὲ νὰ πράξωσι πολὺ οἱ ἄνθρωποι πρὸς ἐμπόδισιν τῶν κακῶν συνεπειῶν τῆς μωρίας των· δυνατόν δὲ νὰ πράξωσι καὶ περισσότερον, προσλαμβάνοντες καὶ τὴν βοήθειαν ἄλλων, τῶν ὁμοίων πλασμάτων. Τὴν βοήθειαν δὲ ταύτην ἀπαιτεῖ ἡ φύσις αὐτὴ, ἥτις καὶ μᾶς κινεῖ πρὸς αὐτήν. Αὕτη εἶναι ἡ γενικὴ σύστασις τοῦ κόσμου. Τώρα δὲ ὑπόθεσ τὸν κόσμον οὕτω συνεστηκότα, ὥστε ἀφοῦ τελεσθῶσιν αἱ τοιαῦται πράξεις, αἱ φύσει ἐπιφέρουσαι, ὡς προβλέπεται, δυστυχίαν εἰς τὸν πράξαντα, νὰ μὴν ἦναι πλέον δυνατόν εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ ἐμποδίσῃ διόλου ἐκείνην τὴν φύσει παρακολουθοῦσαν δυστυχίαν, εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν· οὐδεὶς ἡδύνατο νὰ εἴπῃ, ἐὰν τοιαύτη αὐστηροτέρα τῶν πραγμάτων σύστασις δὲν ἦτον ἐνδεχόμενον νὰ ἦναι εἰσέτι πραγματικῶς ἀγαθὴ. Ἀλλ' ὅτι ἐξ ἐναντίας γίνεται ἐκ φύσεως προμήθεια, ὥστε νὰ ἡμπορώμεν νὰ ἐμποδίζωμεν, κατὰ τοσοῦτον μέγαν βαθμὸν, τὰ κακὰ φυσικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἡμετέρας μωρίας· τοῦτο δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἔλεος ἥτοι συμπάθεια εἰς τὴν ἀρχέτυπον σύστασιν τοῦ κόσμου· συμπάθεια, διαστελλομένη τῆς ἀγαθότητος ἐν γένει. Καὶ ἐπειδὴ ὅλη ἡ ἐγνωσμένη σύστασις καὶ πορεία τῶν πραγμάτων παρέχει δείγματα τοιαύτης συμπαθείας, ἥθελεν εἶσθαι σύμφωνον πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῆς φύσεως νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι, ὅσονδῆποτε ὀλέθρια καὶ ἂν ἤθελον

εἶσθαι τὰ φυσικὰ τῆς κακίας ἐπακόλουθα, ἐκ τῶν γενικῶν νόμων τῆς τοῦ Θεοῦ κυβερνήσεως ἐπὶ τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἐνδεχόμενον ὅμως ἦτο νὰ γείνη προμήθεια, ἴσως δὲ καὶ ἔγεινεν ἀπαρχῆς, ὥστε νὰ ἐμποδίζωνται τὰ ὀλέθρια ἐκεῖνα ἐπακόλουθα ἀπὸ τοῦ νὰ συμβαίνωσιν ἀφρεύκτως, ἢ τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ νὰ συμβαίνωσι καθολικῶς καὶ κατὰ πᾶσαν περίπτωσιν.

Δὲν μὲ λανθάνει ὅτι πολλοὶ θέλουν θαυμάσει, βλέποντες τοῦτο προβαλλόμενον ὡς ἀμφισβητούμενον, ἢ ἀναφερόμενον ὡς ἀμφίβολον κατὰ τινὰ βαθμόν. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων τοσοῦτον μακρὰν ἀπέχουσι τοῦ φοβεροῦ ἐκείνου περὶ τῶν πραγμάτων αἰσθήματος, τὸ ὁποῖον ἡ παροῦσα κατάστασις τῆς κακίας καὶ τῆς ἀθλιότητος καὶ τοῦ σκότους ἀποκαθιστᾷ ἔλλογον βέβαια, ὥστε δὲν ἔχουσι σχεδὸν οὐδεμίαν ὑπόνοιαν οὐδὲ λογισμόν ποσῶς περὶ τοῦ πράγματος τούτου, κατ' οὐδένα τρόπον· καὶ τινες δὲ σπουδαῖοι ἄνδρες ἐλάλησαν ἴσως ἀπερισκέπτως περὶ αὐτοῦ. Παρατηρητέον δὲ, ὅποια εὐρίσκομεν ἐκ πείρας ὅτι εἶναι, καὶ ὅποια, ἐξ αὐτῆς τῆς συστάσεως τῆς φύσεως, ἀδύνατον νὰ μὴν ᾖναι, τὰ ἐπακόλουθα διαγωγῆς ἀκανονίστου καὶ ἀτάκτου, καὶ τῆς τοιαύτης ἀκόμῃ προπετείας, καὶ ἰσχυρογνωμοσύνης, καὶ παραμελήσεως, τὴν ὁποίαν μόλις ὀνομάζομεν κακίαν. Τώρα δὲ εἶναι φυσικὸν νὰ προσδοκῶμεν ὅτι τὰ κακὰ ἐπακόλουθα τῆς ἀταξίας θέλουν εἶσθαι μεγαλύτερα, ἀναλόγως τοῦ μεγέθους τῆς ἀταξίας. Καὶ δὲν ὑπάρχει οὐδεμία σύγκρισις μεταξὺ τούτων τῶν ἀταξιῶν καὶ τῶν μεγαλητέρων παραδειγμάτων τῆς κακίας ἥτοι ἀκολάστου καταφρονήσεως πάσης θρησκείας, ἂν ὑπάρχη τι λόγου ἄξιον εἰς τὴν θρησκείαν. Διότι παρατήρησον, ὁποῖον εἶναι τὸ νὰ εἰσάγωσιν αὐθαδῶς πλάσματα, ἡθικὰ ὄντα, ἐκείνην τὴν σύγχυσιν καὶ ἀθλιότητα εἰς τὴν βασι-

λείαν τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν ἀληθῶς εἰσήγαγον οἱ ἄνθρωποι· νὰ βλασφημῶσι τὸν ὑπέρτατον Κύριον πάντων, νὰ καταφρονῶσι τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ, νὰ ἀδικῶσι ὅπως ἀδικοῦσι τὰ ὅμοιά των πλάσματα, πλάσματα τοῦ Θεοῦ. Πρόσθετες δὲ ὅτι τ' ἀποτελέσματα τῆς κακίας ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ εἶναι πολλάκις ἄκρα ἀθλιότης, ἀνεπανόρθωτος ὀλεθρος, μάλιστα δὲ καὶ θάνατος. Καὶ ἐὰν συναθροισθῶσιν ὅλα ταῦτα ὁμοῦ, θέλει φανῇ ὅτι, καθὼς οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ, κατὰ ποῖον βαθμὸν ὀλέθρια ἐνδέχεται νὰ ᾔῃαι τῆς κακίας τὰ ἐπακόλουθα, ἐὰν δὲν ἐμποδισθῶσιν· οὕτω δὲν εἶναι οὐδαμῶς βέβαιον ἄνευ συλλογισμοῦ, μέχρι τίνος τὰ ἐπακόλουθα ταῦτα ᾔῃαι ἴσως δυνατὸν, κατὰ τὴν φύσιν τοῦ πράγματος, νὰ ἐμποδισθῶσι, συμφώνως πρὸς τὸν αἰώνιον κανόνα τοῦ πρέποντος ἢ πρὸς ὅ,τι πραγματικῶς εἶναι ἡ ἠθικὴ τῆς φύσεως σύστασις. Ἦθελεν ὑπάρχει ὁμοῦς λόγος μέγας, ὥστε νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι ἡ καθολικὴ κυβέρνησις δὲν εἶναι τοσοῦτον αὐστηρῶς ἀκριβής, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ λόγος ἀφέσεως ἢ ἐμποδίσεως τῶν ποινικῶν ἐπακολούθων.

Δ'. Δὲν φαίνεται ὁμοῦς οὐδεμίᾳ πιθανότης, ὅτι οἷαδῆποτε τις πράξις ἡμετέρα ἤθελεν αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἐμποδίσει αὐτὰ τοῦ νὰ συμβῶσιν ἢ ἐπιβληθῶσιν. Ἀλλ' ἤθελέ τις νομίσῃ, τοῦλάχιστον, ὅτι ᾔῃαι ἀδύνατον νὰ θεωρηθῇ τὸ ἐναντίον ὡς βέβαιον. Διότι δὲν γνωρίζομεν τὸ ὅλον τοῦ πράγματος, δὲν γνωρίζομεν ὅλους τοὺς λόγους, ἐξ ὧν εἶναι δίκαιον νὰ ἐπιβάλλωνται μέλλουσai ποιναί· καὶ ἐπομένως δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, ἐὰν ὅ,τι ᾔῃαι εἰς ἡμᾶς δυνατὸν νὰ κάμωμεν ἤθελε φέρει τοιαύτην ἀλλοίωσιν, ὥστε ν' ἀποκαθιστᾷ πρέπουσαν τὴν ἄφρσιν αὐτῶν. Ἡμεῖς δὲν γνωρίζομεν ὅποῖα εἶναι ὅλα τὰ φυσικὰ ᾔῃαι διωρισμένα ἐπακόλουθα τῆς κακίας, οὐδὲ κατὰ ποῖον τρόπον ἤθελον ἐπα-

κολουθήσει, ἐὰν δὲν ἐμποδίζοντο· καὶ ἐπομένως δὲν δυνάμεθα κατ' οὐδένα τρόπον νὰ εἴπωμεν, ἐὰν ἡδυνάμεθα ἡμεῖς νὰ πράζωμέν τι, τὸ ὁποῖον ἤθελεν ἐξαρκέσει πρὸς ἐμπόδισιν αὐτῶν. Ἀφοῦ δὲ ἡ ἄγνοια ἡμῶν εἶναι οὕτω φανερωτάτη, ἃς ἀναλογισθῶμεν τὴν ἀνάλογίαν τῆς φύσεως ἢ τῆς Προνοίας. Διότι ἂν καὶ τοῦτο εἶναι ἴσως μικρὰ μόνον βάσις, ὥστε νὰ στηρίζωμεν ἐπ' αὐτῆς θετικὴν γνώμην περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, ἐξαρκεῖ ὅμως εἰς ἀπάντησιν ἀπλῆς αὐθαιρέτου ἀποφάνσεως, ἄνευ τινὸς ἀποδείξεως, ἥτις ἐπάγεται ὡς ἐνστάσις ἐναντίον δόγματος, τοῦ ὁποίου ἀπόδειξις εἶναι ὄχι λόγος, ἀλλ' ἀποκάλυψις. Παρατήρησον λοιπόν· οἱ ἄνθρωποι καταφθείρουσι τὴν περιουσίαν των δι' ἀσωτίας ἐπισύρουσιν εἰς ἑαυτοὺς νοσήματα δι' ἀκολασίας· ὑποπίπτουσιν εἰς τὰς ποινὰς τῶν πολιτικῶν νόμων, καὶ βεβαιότατα ἡ πολιτικὴ κυβέρνησις εἶναι φυσικόν. Τώρα λοιπὸν θλίψις διὰ τὰς μωρίας ταύτας τὰς παρελθούσας καὶ διαγωγὴ εἰς τὸ μέλλον πρέπουσα θέλουσι μόνον ταῦτα καὶ καθ' ἑαυτὰ ἐμποδίσει τὰ φυσικὰ ἐπακόλουθα ἐκείνων. Τοῦναντίον μάλιστα· αἱ φυσικαὶ τῶν ἀνθρώπων δυνάμεις πρὸς τὴν ἑαυτῶν βοήθειαν πολλάκις ἐλάττονται· ἢ καὶ ἂν δὲν ἐλαφθῶσιν, ἀναγκάζονται ὅμως νὰ προσφύγωσιν εἰς τὴν βοήθειαν ἄλλων ἀνθρώπων, κατὰ πολλοὺς λόγους καὶ κατὰ διαφόρους τρόπους· τῆς βοηθείας δὲ ταύτης δὲν ἤθελον ἔχει οὐδεμίαν χρεῖαν, ἐὰν ἡ προλαβοῦσα διαγωγὴ των δὲν ἦτο κακὴ· ἀλλ' εἰς τὴν ἀθλίαν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν τώρα κατήντησαν, ἔχουσιν ἀπόλυτον αὐτῆς ἀνάγκην, διὰ ν' ἀναλάβωσι, καὶ νὰ ἐπανορθώσωσι τὰ πράγματά των. Ἀφοῦ λοιπὸν εἶναι τοιαύτη ἡ κατάστασις ἡμῶν, θεωρουμένων ὡς κατοίκων ἀπλῶς τοῦ κόσμου τούτου, καὶ ὡς ἔχόντων πρόσκαιρον ἐνταῦθα συμφέρον, ὑπὸ τὴν φυσικὴν τοῦ

Θεοῦ κυβέρνησιν, ἥτις ὁμῶς περιέχει καὶ πολὺ τι ἠθικόν· διὰ τί δὲν εἶναι ὑποθετὸν, ὅτι ἐνδέχεται νὰ ᾔῃναι τοιαύτη ἡ κατάστασις ἡμῶν θεωρουμένων κατὰ τὴν σπουδαιοτέραν ἡμῶν ἱκανότητα, ὡς ὑπὸ τὴν ἐντελῆ ἠθικὴν αὐτοῦ κυβέρνησιν κειμένων, καὶ ἐχόντων γενικώτερόν τι καὶ μέλλον συμφέρον ἐκκρεμές; Ἐὰν ἐπολιτεύθῃμεν κακῶς κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν ταύτην ἱκανότητα, καὶ ὑπεβάλωμεν ἑαυτοὺς εἰς τὴν μέλλουσαν ποινὴν τὴν ὁποῖαν ὁ Θεὸς προσήρτησεν εἰς τὴν κακίαν· εἶναι σαφέστατα πιστευτὸν, ὅτι διαγωγὴ πρέπουσα εἰς τὸ μέλλον ἐνδέχεται νὰ ᾔῃναι, ὅχι ἀνωφελής, (μὴ γένοιτο!), ἀλλὰ παντάπασιν ἀνίκανος μόνη καὶ καθ' ἑαυτὴν νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ποινὴν ἐκείνην· ἢ νὰ μᾶς θέσῃ εἰς τὴν κατάστασιν ἐκείνην, εἰς τὴν ὁποῖαν ἠθέλωμεν εὐρίσκεισθαι, ἔάν ἠθέλωμεν διατηρήσει τὴν ἡμετέραν ἀθωότητα.

Ἄν δὲ καὶ ὀφείλωμεν νὰ συλλογιζώμεθα μετὰ πάσης εὐλαβείας, ὡςάκις συλλογιζώμεθα περὶ τῆς Θείας διαγωγῆς, δυνάμεθα ὁμῶς νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ἀντίκειται σαφῶς πρὸς πάσας ἡμῶν τὰς ιδέας περὶ κυβερνήσεως, καθὼς καὶ πρὸς ὅ,τι πραγματικῶς εἶναι ἡ γενικὴ σύστασις τῆς φύσεως, τὸ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ εἰς τὸ μέλλον καλὴ διαγωγὴ ἡμῶν ἠθελεν ἐμποδίζει, καθ' ὅλας τὰς περιπτώσεις, πάντα τὰ δικαστικὰ δυστυχῇ ἐπακόλουθα τῶν κακῶν ἡμῶν πράξεων, ἥτοι ὅλην τὴν ποινὴν τὴν προσηρτημένην εἰς τὴν παρακοήν. Εἶναι δὲ πρόδηλον ὅτι δὲν ἔχομεν πόθεν νὰ κρίνωμεν, κατὰ ποῖον βαθμὸν, καὶ κατὰ ποίας περιπτώσεις, ὁ σωφρονισμὸς ἡμῶν ἠθελεν ἐμποδίσῃ τὴν ποινὴν ταύτην, καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι τοῦτο ᾔτον ἐνδεχόμενον ἐνίοτε. Καὶ ἂν δέ τις ἰσχυρισθῇ ἐναντίον τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅτι ἡ μετάνοια μόνη καὶ καθ' ἑαυτὴν δύναται νὰ ἐμποδίσῃ τὰ δυστυχήματα εἰς τὰ ὁποῖα ὑπέβαλον ἑαυτοὺς οἱ ἄνθρωποι,

καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ ὅτι εἶχον χάσει· ἐκ τῆς γενικῆς ὁμῶς ἐπικρατήσεως τῶν ἱλαστικῶν ὕσιων εἰς ὅλον τὸν ἐθνικὸν κόσμον, ἡ ἰδέα αὕτη ὅτι ἡ μετάνοια μόνη ἐξαρκεῖ πρὸς ἐξιλέωσιν διὰ τὴν παρανομίαν φαίνεται ἐναντία πρὸς τὸ γενικὸν φρόνημα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐν γένει λοιπὸν, ἐὰν οἱ νόμοι, ἥτοι οἱ γενικοὶ νόμοι τῆς κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ, ἀφίνοντο νὰ ἐνεργῶσιν ἄνευ τινὸς μεσολαβήσεως ὑπὲρ ἡμῶν, ἡ μέλλουσα ποινὴ, καθ' ὅσον ἡμεῖς ἡξεύρομεν ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου, ἢ ἔχομεν λόγον νὰ φρονῶμεν, ἔπρεπεν ἀφεύκτως ν' ἀκολουθήσῃ, ὅ,τι καὶ ἂν ἠθέλομεν δυνηθῇ νὰ πράξωμεν ἡμεῖς πρὸς ἐμπόδισιν αὐτῆς.

Ε'. Τώρα δὲ, ἐπὶ τοῦ σκότους τούτου, ἢ τοῦ φωτὸς τούτου τῆς φύσεως, κάλεσον αὐτὸ ὅπως θέλῃς, ἔρχεται ἡ ἀποκάλυψις· ἐπιβεβαιοῖ πᾶσαν ἀμφιβολίαν καὶ φόβον, ὅσις ἠδυνήθη νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου περὶ τοῦ μέλλοντος ἐπακολουθήματος τῆς κακίας, ἐὰν συμβῇ νὰ μὴν ἐμποδισθῇ· ὑποθέτει τὸν κόσμον ὡς ἐν ἀπωλείᾳ κείμενον, (ὑπόθεσιν, ἣτις φαίνεται ὅτι εἶναι αὐτὸ τὸ θεμέλιον τῆς χριστιανικῆς οἰκονομίας, καὶ ἣτις, ἂν καὶ δὲν δύναται ν' ἀποδειχθῇ διὰ τοῦ λόγου, δὲν εἶναι ὁμῶς διόλου ἐναντία πρὸς αὐτόν)· μᾶς διδάσκει πρὸς τούτοις ὅτι τῆς Θείας κυβερνήσεως οἱ κανόνες εἶναι τοιοῦτοι, ὥστε δὲν παραδέχονται συγχώρησιν ἀμέσως καὶ ἀπ' εὐθείας μετὰ μετάνοιαν, ἢ διὰ μόνης τῆς δυνάμεως αὐτῆς· ἐνταυτῷ δὲ πάλιν διδάσκει, ὅ,τι δικαίως ἠδύνατο νὰ ἐλπίσῃ ἡ φύσις, ὅτι ἡ ἠθικὴ κυβέρνησις τοῦ παντὸς δὲν εἶναι τοσοῦτον αὐστηρὰ, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχῃ χώρα μεσολαβήσεως εἰς ἀποτροπιασμὸν τῶν ὀλεθρίων ἐπακολουθῶν τῆς κακίας· ὅθεν αὕτη, διὰ τούτου τοῦ μέσου, ἐπιδέχεται ἄφεσιν. Ἡ ἀποκάλυψις διδάσκει, ὅτι καὶ τῆς γενικωτέρας κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ οἱ ἄ-

γνωστοι νόμοι, ὅχι ὀλιγώτερον παρὰ τοὺς μερικοὺς καθ' οὓς
 βλέπομεν ἐκ πείρας ὅτι κυβερνᾷ ἡμᾶς ἐν τῷ παρόντι, εἶναι
 καὶ συμπαθητικοὶ (1) καὶ ἀγαθοὶ κατὰ τὴν γενικωτέραν
 ιδέαν τῆς ἀγαθότητος· καὶ ὅτι κατ' εὐσπλαγχνίαν ἐπρομή-
 θευσεν, ὥστε νὰ ὑπάρξῃ μεσολάβησις πρὸς ἐμπόδισιν τῆς
 ἀπωλείας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, οἰαδήποτε καὶ ἂν ᾔθελεν
 εἶσθαι ἡ ἀπώλεια ἐκείνη μὴ ἐμποδισθεῖσα. «Οὕτως ἠγά-
 πησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν Υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονο-
 γενῇ ἔδωκεν, ἵνα, πᾶς ὁ πιστεύων, (οὐχὶ βεβαιότατα κατὰ
 θεωρητικὴν, ἀλλὰ κατὰ πρακτικὴν ἔννοιαν) εἰς αὐτὸν μὴ
 ἀπόληται». (2) ἔδωκε τὸν Υἱὸν αὐτοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν πρὸς
 τοὺς ἀνθρώπους ἀγαθότητα, καθ' ἣν παρέχει πρὸς τινας
 ἀνθρώπους τὴν φιλικὴν βοήθειαν τῶν ὁμοίων των, ὅτε, χω-
 ρὶς αὐτῆς, ὁ πρόσκαιρος αὐτῶν ὄλεθρος ᾔθελεν εἶσθαι βε-
 βαία συνέπεια τῆς μωρίας των· κατὰ τὴν αὐτὴν, λέγω,
 ἀγαθότητα, ἂν καὶ κατὰ βαθμὸν ὑπερφυῇ καὶ ἀπείρως ὑψη-
 λότερον. Καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ «ἠγάπησεν ἡμᾶς, καὶ παρέ-
 δωκεν ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν» μετ' ἀγάπης, τὴν ὁποίαν αὐτὸς
 ὁ ἴδιος παραβάλλει πρὸς ἐκείνην τῆς ἀνθρωπίνης φιλίας,
 ἂν καὶ κατὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην πᾶσα παραβολὴ εἶναι
 ἀπείρως ἐνδεεστέρα τοῦ πράγματος πρὸς τοῦ ὁποίου τὴν
 διασάφησιν ἀποβλέπει. Ἐμεσολάβησε δὲ τριουτοτρόπως,
 ὅπως ᾗτον ἀνάγκη διὰ νὰ ἐμποδισθῇ ἀνυσίμως ἡ ἐκτέλε-
 σις ἐκείνη τῆς δικαιοσύνης ἐπὶ τοὺς ἀμαρτωλοὺς, τὴν ὁποίαν
 ὁ Θεὸς ὥρισεν ἄλλως νὰ ἐκτελεσθῇ ἐπ' αὐτούς· ᾗτοι τοιου-
 τοτρόπως, ὥστε νὰ ἐμποδισθῇ τοῦ νὰ ἐπακολουθήσῃ πραγμα-
 τικῶς ἡ ποινὴ ἐκείνη, ἥτις, κατὰ τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς
 Θείας κυβερνήσεως, ἔπρεπε νὰ ἐπακολουθήσῃ τὰς ἀμαρ-

(1) Σελ. 249.

(2) Ἰωάν. γ'. 16.

τίας τοῦ κόσμου, ἐὰν ἔλειπεν ἡ τοιαύτη μεσολάβησις. (1)

Ἐάν τι τῶν ἐνταῦθα εἰρημένων ἤθελε φανῇ, κατὰ πρώτην σκέψιν, ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ, εἶμαι πεπεισμένος ὅτι δευτέρα σκέψις θέλει ἀναιρέσει ὁλοκλήρως τὴν πρώτην ἐκείνην ιδέαν· διότι ἐὰν ἡδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἶναι τοιαύτη τῶν πραγμάτων ἡ σύστασις, ὥστε ὅλη ἡ κτίσις ἔπρεπε νὰ ἀπολεσθῇ, ἐὰν ἔλειπέ τι, τὸ ὁποῖον ὁ Θεὸς ὥρισε νὰ ὑπάρχῃ διὰ νὰ ἐμποδισθῇ ὁ ὄλεθρος ἐκεῖνος· καὶ αὕτη ἀκόμη ἡ ὑπόθεσις δὲν ἤθελεν εἶσθαι ἀσυμβίβαστος, κατ' οὐδένα βαθμὸν, πρὸς ἀγαθότητα εἰς ἄκρον ἐντελῇ. Καὶ πάλιν ὅμως δυνατόν νὰ στοχασθῇ τις, ὅτι ὅλος οὗτος ὁ τρόπος τοῦ πραγματεύεσθαι τὸ προκείμε-

(1) Δὲν δύναται τις, νομίζω, νὰ φαντασθῇ, οὐδ' αὐτὸς ὁ ἀπερὶσκεπτότατος ἀναγνώστης, ὅτι εἰς ὅσα εἶπομεν ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ ἐξεφράσαμεν ἢ ὑπενόησαμεν τοιαύτην τινὰ ιδέαν, ὅτι οὐδεὶς ἄλλος δύναται ν' ἀπολαύσῃ τὴν γενικὴν ἀπολύτρωσιν, εἰμὴ ὅσοι ἔλαβον τὸ πλεονέκτημα νὰ γνωρίσωσιν αὐτὴν ἐπὶ τῆς παρούσης ζωῆς. Ἀλλ' ἴσως εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν ἐνταῦθα, ὅτι περὶ πολλῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα εἰσῆχθησαν εἰς τὸ προκείμενον θέμα καὶ ἐξηγήθησαν, δὲν ἔγεινεν οὐδεὶς λόγος ἐνταῦθα· ζητήματα, τὰ ὁποῖα, φοβοῦμαι, ἐξηγήθησαν θρασέως, καὶ ἴσως μεθ' ὁμοίας θρασύτητος κατὰ ἐναντίους τρόπους ἐξηγηθέντα, τοιαῦτα λόγου χάριν εἶναι τὰ ἐξῆς· Ἡδύνατο ὁ Θεὸς νὰ σώσῃ τὸν κόσμον δι' ἄλλων μέσων παρὰ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ, συμφώνως πρὸς τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς κυβερνήσεώς του; Ἐὰν ὁ Χριστὸς δὲν ἤρχετο εἰς τὸν κόσμον, ὁποῖα ἤθελεν εἶσθαι ἡ μέλλουσα κατάστασις τῶν καλλιτέρων ἀνθρώπων· τῶν δικαίων ἐκείνων ἀνθρώπων ἐπὶ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Μανασσῆς προσευχόμενος λέγει ὅτι δὲν ὥρίσθη μετάνοια; Ἡ ἐννοια τοῦ πρώτου τῶν ζητημάτων τούτων εἶναι πολὺ ἀμφίβηλος· οὔτε δὲ εἰς τὸ ἐν οὔτε εἰς τὸ ἄλλο δυνάμεθα νὰ κάμωμεν πρέπουσαν ἀπάντησιν, χωρὶς νὰ στηριχθῶμεν ἐπὶ τῆς ἀπείρως ἀτόπου ὑποθέσεως ταύτης, ὅτι γνωρίζομεν τὸ ὅλον τοῦ πράγματος. Ἰσως δὲ καὶ αὕτη ἡ ἔρευνα, « Τί ἤθελε συμβῆναι, ἐὰν ὁ Θεὸς δὲν ἔπραττεν ὡς ἔπραξε, » δυνατόν νὰ περιέχῃ τι πολὺ ἀπρεπές· καὶ πρέπει νὰ μὴ προβαίνῃ περαιτέρω παρ' ὅσον εἶναι ἀνάγκη διὰ νὰ βοηθῇ, τὰς μεροληπτικὰς καὶ ἀνεπαρκεῖς ἀντιλήψεις ἡμῶν περὶ τῶν πραγμάτων.

νον θέμα, ὑποθέτει τὸ ἀνθρώπινον γένος ὡς φύσει κείμενον εἰς κατάσασιν πολὺ ἀλλόκοτον. Καὶ ὄντως ὑποθέτει τοῦτο. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ὁ χριστιανισμὸς, ὅστις ἔθεσεν ἡμᾶς εἰς τὴν κατάσασιν ταύτην. Ὅστις ἐξετάσῃ τὰς πολυειδεῖς δυστυχίας καὶ τὴν ἄκραν μοχθηρίαν τοῦ κόσμου· ὅτι καὶ οἱ ἄριστοι ἄνθρωποι ἔχουσι μεγάλα πλημμελήματα ἐντὸς ἑαυτῶν, τὰ ὅποια θρηνοῦσι καὶ ἀγωνίζονται νὰ διορθώσωσιν· ὅτι δὲ οἱ πλεῖστοι γίνονται ἀκολαστότεροι καὶ περισσότερον διεφθαρμένοι καθ' ὅσον προβαίνουσιν εἰς τὴν ἡλικίαν· ὅτι οἱ ἠθικοὶ τῶν ἐθνικῶν φιλόσοφοι ἐθεώρουν τὴν παροῦσαν κατάσασιν ὡς τιμωρίας κατάσασιν· προσθετέον δὲ καὶ ὅτι ἡ γῆ, ἡ κατοικία ἡμῶν, ἔχει ὄψιν ἐρειπίου· ὅστις, λέγω, ἐξετάσῃ πάντα ταῦτα καὶ ἄλλα προφανῆ πράγματα, θέλει κρίνει ὅτι ἔχει μικρὸν λόγον ν' ἀντιλέγῃ πρὸς τὴν Γραφικὴν ἔκθεσιν, ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος εὐρίσκεται εἰς κατάσασιν ἐξαχρειώσεως· πρὸς πρᾶγμα, τὸ ὅποῖον ὄντως ἔχει οὕτως, ὅσον δύσκολον καὶ ἂν θεωρήσῃ τὸ νὰ ἐξηγήσῃ τὰς ἀφορμὰς καὶ περιστάσεις αὐτοῦ, ἢ καὶ νὰ σχηματίσῃ εὐκρινῆ ἔννοιαν αὐτῶν. Ὅτι δὲ τὸ ἀμάρτημα τῶν προπατόρων ἡμῶν ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ τοῦ νὰ τεθῶμεν εἰς κατάσασιν δυστυχέραν εἶναι πρᾶγμα ὁλοκλήρως καὶ ἰδιαιτέρως ἀνάλογον πρὸς ὅ,τι βλέπομεν εἰς τὴν καθημερινὴν πορείαν τῆς φυσικῆς Προνοίας· καθὼς καὶ ἡ ἀπολύτρωσις τοῦ κόσμου, διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ μεσολαβήσεως, ἐδείχθη ὅτι εἶναι τοιαύτη ἐν γένει.

Ὁ ἰδιαίτερος τρόπος, καθ' ὃν ὁ Χριστὸς ἐμεσολάβησεν εἰς τὴν ἀπολύτρωσιν τοῦ κόσμου, ἦτοι τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ ὡς Μεσίτου, κατὰ τὴν πλατυτάτην ἔννοιαν, μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, παριστάνεται ἐν τῇ Γραφῇ οὕτως. Αὐτὸς εἶναι τὸ φῶς τοῦ κόσμου· (1) ὁ φανερωτὴς τοῦ θελήματος τοῦ

(1) Ἰωάν. ἀ. καὶ ἡ. 12.

Θεοῦ κατὰ τὴν ὑψηλοτάτην ἔννοιαν· εἶναι ἱλαστήριος θυσία. (1) «Ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ»· (2) καὶ ἐπειδὴ προσηνέχθη ἐθελουσίως, ὀνομάζεται καὶ Ἀρχιερεὺς ἡμῶν· (3) καὶ, ὅ,τι φαίνεται ἔχον ἰδιαιτέραν βαρύτητα, διαγράφεται προηγουμένως ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χαρακτῆρας ἱερέως, καὶ ἱλαστηρίου θυσίας. (4) Ἐνῷ δὲ ἀντιλέγεται ὅτι πάντα ταῦτα εἰκονεῖζουσιν ἀπλῶς τὰς θυσίας τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου, ὁ Ἀπόστολος ἐξ ἐναντίας βεβαιοῖ, ὅτι «Ὁ νόμος ἦτο σκιά τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, οὐκ αὐτὴ ἡ εἰκὼν τῶν πραγμάτων»· (5) καὶ ὅτι «οἱ ἱερεῖς οἱ προσφέροντες κατὰ τὸν νόμον τὰ δῶρα, ὑποδείγματι καὶ σκιᾷ λατρεύουσι τῶν ἐπουρανίων, καθὼς κεχρημάτισται Μωσῆς, μέλλων ἐπιτελεῖν τὴν σκηνήν. Ὅρα γὰρ, λέγει, ποιήσης πάντα κατὰ τὸν τύπον τὸν δειχθέντα σοι ἐν τῷ ὄρει»· (6) τουτέστι τὸ Λευϊτικὸν ἱεράτευμα ἦτο σκιά τοῦ ἱερατεύματος τοῦ Χριστοῦ, καθὼς καὶ ἡ σκηνὴ ἡ ἐπιτελεσθεῖσα ὑπὸ Μωσέως ἦτο κατὰ τὸν τύπον τὸν δειχθέντα αὐτῷ ἐν τῷ ὄρει. Τὸ ἱεράτευμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ σκηνὴ ἐν τῷ ὄρει ἦσαν τὰ ἀρχέτυπα, τοῦ μὲν πρώτου τῶν ὁποίων ἦτο τύπος τὸ Λευϊτικὸν ἱεράτευμα· τῆς δὲ δευτέρας ἀπεικόνισμα ἦτον ἡ ὑπὸ Μωσέως ἐπιτελεσθεῖσα σκηνή. Ἡ διδαχὴ λοιπὸν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης εἶναι σαφῶς τοῦτο, ὅτι αἱ κατὰ τὸν νόμον θυσίαι προεικόνιζον τὸν μέγαν καὶ τελικὸν ἱλασμόν, ὅστις ἔμελλε νὰ ἐπιτελεσθῇ διὰ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ· οὐχὶ δὲ, ὅτι τοῦτο εἰκόνιζεν ἐκείνας. Οὐδὲ εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφρασθῇ τι

(1) Ῥωμ. γ'. 25. καὶ ἐ. 11. Α'. Κορινθ. ἐ. 7. Εφ. ἐ. 2. Α'. Ἰωάν. β'. 2. Ματθ. κς'. 28. (2) Ἰωάν. α'. 29, 36. καὶ καθ' ὅλην τὴν Ἀποκάλυψιν.

(3) Δι' ὅλης τῆς πρὸς Ἑβρ. ἐπιστ.

(4) Ἑσα. νή. Δανιήλ θ'. 24. Ψαλμ. ρί. 4. (5) Εβρ. ι'. 1.

(6) Εβρ. ή. 4. 5.

σαφέστερον καὶ ὀριστικώτερον, παρὰ τὸ ἐπόμενον ῥητόν. « Ἀδύνατον γὰρ αἷμα ταύρων καὶ τράγων ἀφαιρεῖν ἁμαρτίας· διὸ εἰσερχόμενος εἰς τὸν κόσμον, λέγει· Θυσίαν καὶ προσφορὰν » (ταύρων δηλαδὴ καὶ τράγων) « οὐκ ἠθέλησας, σῶμα δὲ κατηρτίσω μοι . . . Ἴδού, ἤκω τοῦ ποιῆσαι, ὁ Θεός, τὸ θέλημά σου . . . Ἐν ᾧ θελήματι ἡγιασμένοι ἐσμέν διὰ τῆς προσφορᾶς τοῦ σώματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐφάπαξ. » (1) Προσθετέον δὲ καὶ ἐν ἄλλο ὁμοειδὲς χωρίον. « Ὁ Χριστὸς ἅπαξ προσηνέχθη εἰς τὸ πολλῶν ἀνενεγκεῖν ἁμαρτίας. » καὶ, « ἐκ δευτέρου χωρὶς ἁμαρτίας ὀφθήσεται τοῖς αὐτὸν ἀπεκδεχομένοις »· τουτέστι χωρὶς ν' ἀνενέγκῃ ἁμαρτίαν, ὡς ἔπραξε πρῶτον εἰσερχόμενος, προσφέρων ἑαυτὸν ὑπὲρ αὐτῆς· χωρὶς ν' ἀνατεθῶσι πάλιν ἐπ' αὐτὸν αἱ ἀνομίας ἡμῶν, χωρὶς νὰ ᾖ πλέον προσφορὰ ὑπὲρ ἁμαρτίας. « Ἐκ δευτέρου χωρὶς ἁμαρτίας ὀφθήσεται τοῖς αὐτὸν ἀπεκδεχομένοις εἰς σωτηρίαν. » (2) Οὐδὲ περιορίζονται ποσῶς οἱ θεόπνευστοι συγγραφεῖς εἰς τοῦτον τὸν τρόπον τοῦ λέγειν περὶ τοῦ ἱλασμοῦ τοῦ Χριστοῦ· ἀλλὰ καταγγέλλουσιν ὅτι ὅσα ἐκεῖνος ἔπραξε καὶ ἔπαθεν ὑπὲρ ἡμῶν ἔχουσι καὶ τινα ἄλλην ἐνέργειαν, ἐκτὸς τῆς ἀπλῆς διδασκαλίας, καὶ παραδείγματος, καὶ κυβερνήσεως· καὶ τοῦτο καταγγέλλουσι διὰ πολυποικίλων φράσεων· « Ἐμελλεν ὁ Ἰησοῦς ἀποθνήσκειν ὑπὲρ τοῦ ἔθνους » (τῶν Ἰουδαίων)· « καὶ οὐχ ὑπὲρ τοῦ ἔθνους μόνον, ἀλλ' ἵνα (δυνάμει σαφῶς τοῦ θανάτου του) καὶ τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ τὰ διασκορπισμένα συναγάγῃ εἰς ἓν. » (3) καὶ « περὶ ἁμαρτιῶν ἔπαθε, δίκαιος ὑπὲρ ἀδίκων. » (4) καὶ « ἔδωκε τὴν ψυχὴν αὐτοῦ λύτρον. » (4) « ἡγοράσθημεν τι-

(1) Εβρ. ι'. 4, 5, 7, 9, 10.

(2) Εβρ. θ'. 28.

(3) Ἰωάν. ια'. 51, 52.

(4) Α'. Πέτρ. γ'. 18.

(5) Ματθ. κ'. 28. Μάρκ. ι'. 45. Α'. Τιμοθ. ε'. 6.

μῆς·» (1) «ἠγόρασεν ἡμᾶς ἐν τῷ ἑαυτοῦ αἵματι· ἐξηγόρασεν ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου, γενόμενος ὑπὲρ ἡμῶν κατάρα·» (2) ὅτι εἶναι «ἀντιλήπτωρ, καὶ παράκλητος καὶ ἰλασμός ἡμῶν·» (3) ὅτι «ἐγένετο τέλειος διὰ παθημάτων· καὶ τελειωθείς ἐγένετο πᾶσιν αἴτιος σωτηρίας·» (4) ὅτι «Θεὸς ἦν ἐν Χριστῷ κόσμον καταλλάσσων ἑαυτῷ, διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ διὰ τοῦ σταυροῦ, μὴ λογιζόμενος αὐτοῖς τὰ παραπτώματα αὐτῶν·» (5) καὶ τελευταῖον ὅτι «διὰ τοῦ θανάτου κατήργησε τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου.» (6) Ὁ Χριστὸς λοιπὸν «ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν, γενόμενος ὑπήκοος μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ· διὸ καὶ ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσε, καὶ ἔχαρίσατο αὐτῷ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα· πάντα δέδωκεν ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ· τὴν κρίσιν πᾶσαν δέδωκεν αὐτῷ, ἵνα πάντες τιμῶσι τὸν Υἱόν, καθὼς τιμῶσι τὸν Πατέρα.» (7) Διότι «Ἄξιόν ἐστι τὸ ἀρνίον τὸ ἐσφαγμένον λαβεῖν τὴν δύναμιν, καὶ πλοῦτον, καὶ σοφίαν, καὶ ἰσχὺν, καὶ τιμὴν, καὶ δόξαν, καὶ εὐλογίαν! Καὶ πᾶν κτίσμα ὃ ἐστὶν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐν τῇ γῇ, ἡκούσα λέγοντας· Τῷ καθημένῳ ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ τῷ ἀρνίῳ ἡ εὐλογία, καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.» (8)

Τὰ ῥητὰ ταῦτα τῆς Γραφῆς φαίνεται ὅτι ἐμπεριλαμβάνουσι καὶ ἐρμηνεύουσι τὰ κύρια μέρη τοῦ ἀξιώματος τοῦ Χριστοῦ, ὡς μεσίτου Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων· τοσοῦτον, λέγω,

(1) Β'. Πέτρ. β'. 1. Ἀποκ. ιδ'. 4. Α'. Κορινθ. ζ'. 20.

(2) Α'. Πέτρ. α'. 19. Ἀποκ. ε'. 9. Γαλ. γ'. 13.

(3) Ἑβρ. ζ'. 25. Α'. Ἰωάν. β'. 1, 2. (4) Ἑβρ. β'. 10. καὶ ε'. 9.

(5) Β'. Κορινθ. ε'. 19. Ῥωμ. ε'. 10. Εφ. β'. 16. (6) Ἑβρ. β'. 14. ἰδὲ προσέτι καὶ παρ' Ἰωβ ἐν ῥητὸν πολλοῦ λόγου ἄξιον, λγ'. 24. (7) Φιλιπ.

β'. 8, 9, Ἰωάν. γ'. 35. καὶ ε'. 22, 23. (8) Ἀποκ. ε'. 12, 13.

καθ' ὅσον εἶναι ἀποκεκαλυμμένη ἡ φύσις τούτου τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ· συνήθως δὲ οἱ Θεολόγοι πραγματεύονται τοῦτο ὑπὸ τρία κεφάλαια.

Πρῶτον. Αὐτὸς ἦτον ὁ Προφήτης κατ' ἐξοχὴν. « Ὁ προφήτης ὁ ἐρχόμενος εἰς τὸν κόσμον, » (1) διὰ νὰ καταγγεῖλῃ τὸ Θεῖον θέλημα. Ἐδημοσίευσεν δὲ ἐκ νέου τὸν νόμον τῆς φύσεως, τὸν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων διαστραφέντα, τοῦ ὁποίου καὶ αὐτὴ ἡ γνῶσις εἶχε, κατὰ τινὰ βαθμὸν, ἀπολεσθῇ μεταξὺ αὐτῶν. Ἐδίδαξεν ἡμᾶς, ἐδίδαξε μετ' ἐξουσίας « ἵνα σωφρόνως καὶ δικαίως καὶ εὐσεβῶς ζήσωμεν ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, » (2) ἀπεκδεχόμενοι τὴν μέλλουσαν κρίσιν τοῦ Θεοῦ. Ἐπεβεβαίωσε δὲ τὴν ἀλήθειαν τοῦ ἠθικοῦ τούτου συστήματος τῆς φύσεως, καὶ παρέσχε νέαν ἀπόδειξιν αὐτῆς, τὴν τῆς μαρτυρίας. (3) Ἀπεκάλυψε δ' εὐκρινῶς τὸν τρόπον, καθ' ὃν ὁ Θεὸς θέλει νὰ λατρεύηται, τὴν δύναμιν τῆς μετανοίας, καὶ τὰς ἀμοιβὰς καὶ ποινὰς μελλούσης ζωῆς. Οὕτως αὐτὸς ἦτο προφήτης, ὁποῖος οὐδεὶς ἄλλος ποτὲ ὑπῆρξε. Προσθετέον δὲ ὅτι παρέσχεν εἰς ἡμᾶς τέλειον « ὑπογραμμὸν, ἵνα ἐπακολουθήσωμεν τοῖς ἔχνεσιν αὐτοῦ. » (4)

Δεύτερον. Ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. Ἐθεμελίωσε δ' ἐκκλησίαν, ἥτις νὰ ᾖ στερεὸν μνημεῖον τῆς θρησκείας, καὶ πρόσκλησις εἰς αὐτήν· μετὰ τῆς ὑποίας ἐπηγγέλθη ὅτι θέλει ὑπάρχει πάντοτε, καὶ μέχρι τῆς συντελείας. Ἐνεργεῖ δ' ἐπ' αὐτῆς ἀόρατον κυβέρνησιν καὶ αὐτὸς, καὶ διὰ τοῦ Πνεύματός του· καὶ ἐπ' ἐκείνου τοῦ μέρους αὐτῆς τοῦ στρατευομένου ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς γῆς ἐνεργεῖ κυβέρνησιν παιδαγωγίας, « πρὸς τὸν καταρτισμὸν τῶν

(1) Ἰωάν. 5'. 14.

(2) Τίτ. 6'. 12.

(3) Σελ. 185.

(4) Α'. Πέτρ. 6'. 21.

ἁγίων, εἰς οἰκοδομὴν τοῦ σώματος αὐτοῦ, μέχρι καταντήσωμεν οἱ πάντες εἰς τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως, καὶ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ.» (1) Τῆς ἐκκλησίας ταύτης εἶναι μέλη ἅπαντες οἱ διεσκορπισμένοι ἐπὶ τῆς γῆς, ὅσοι ζῶσιν ἐν ὑπακοῇ εἰς τοὺς νόμους αὐτοῦ. Διὰ τούτους «πορεύεται ἐτοιμᾶσαι τόπον, καὶ πάλιν ἔρχεται καὶ παραλήφεται αὐτοὺς εἰς ἑαυτὸν, ἵνα ὅπου αὐτός ἐστιν καὶ αὐτοὶ ᾧσι, καὶ βασιλεύωσι μετ' αὐτοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.» (2) καὶ προσέτι, «ἵνα διδῶσιν ἐκδίκησιν τοῖς μὴ εἰδόσι Θεὸν, καὶ τοῖς μὴ ὑπακούουσι τῷ Εὐαγγελίῳ αὐτοῦ.» (3) Κατὰ τούτων τῶν μερῶν τοῦ ἀξιώματος τοῦ Χριστοῦ δὲν εὐρίσκω ἄλλας ἐνστάσεις εἰμὴ τὰς πληρέστατα ἀνηρημένας ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ κεφαλαίου τούτου.

Τελευταῖον. Ὁ Χριστὸς προσηνέχθη ἱλαστήριος θυσία, καὶ ἐγένετο ἱλασμὸς ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ κόσμου. Ἐμνημόνευσα δὲ τοῦτο τελευταῖον, ἀποβλέπων πρὸς τὰ κατ' αὐτοῦ λεγόμενα. ἱλαστήριοι θυσίαι ἦσαν ἐπιτεταγμέναι εἰς τοὺς Ἰουδαίους, καὶ ἐπεκράτουν μεταξὺ πλείστων ἄλλων ἔθνων ἐκ παραδόσεως, ἥτις πιθανῶς ἐπήγαζεν ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἐπανελαμβάνοντο δὲ συνεχῶς κατὰ καιροὺς καὶ ἐκτάκτους καὶ ὠρισμένους, συγκροτοῦσαι μέγα μέρος τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. «Νῦν δὲ ἅπαξ ἐπὶ συντελείᾳ τῶν αἰώνων, εἰς ἀθέτησιν ἁμαρτίας, διὰ τῆς θυσίας αὐτοῦ πεφανέρωται.» (4) Καὶ ἡ θυσία αὕτη εἶχε κατὰ τὸν ὕψιστον βαθμὸν, καὶ μετὰ τῆς πλατυτάτης ἐπιρρόης, ἐκείνην τὴν δραστικότητα πρὸς ἄφεσιν τῆς ἁμαρτίας, τὴν

(1) Ἐφ. δ'. 12, 13. (2) Ἰωάν. ιδ'. 2, 3. Ἀποκ. γ'. 21. καὶ ιά. 15

(3) Β'. Θεσσ. α'. 8.

(4) Ἐβρ. θ'. 26.

ὁποίαν ὡς δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ἐφρόνουν οἱ ἐθνικοὶ ὅτι εἶχον αἱ θυσίαι τῶν, καὶ τὴν ὁποίαν αἱ τῶν Ἰουδαίων θυσίαι ἀληθῶς εἶχον κατὰ τινὰ βαθμὸν, καὶ ὡς πρὸς τινὰς ἀνθρώπους.

Πῶς δὲ καὶ κατὰ ποῖον ἰδιαίτερον τρόπον εἶχε τὴν δραστηκότητα ταύτην, δὲν ἔλειψαν ἄνθρωποι, οἵτινες ἠγωνίσθησαν νὰ τὸ ἐξηγήσωσιν· ἀλλ' ἡ Γραφή, καθ' ὅσον ἐγὼ εὐρίσκω, δὲν ἐξηγεῖ τοῦτο. Φαίνεται δὲ ὅτι εὐρισκόμεθα εἰς πλείστην ἄγνοιαν περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν οἱ ἀρχαῖοι ἐνόουν ὅτι ἐγίνετο ἱλασμὸς, τοῦτέστιν ἀπελαμβάνετο ἄφεσις διὰ θυσιῶν. Καὶ ἂν ἡ Γραφή ἄφησεν, ὡς βεβαίως ἄφησε, τὸν ἱλασμὸν τοῦτον τοῦ Χριστοῦ μυστηριώδη, ἄφησέ τι αὐτοῦ μὴ ἀποκεκαλυμμένον, ἅπασαι αἱ περὶ τούτου εἰκασίαι πρέπει βεβαίως νὰ ᾔναι, ἂν ὅχι προφανῶς ἄτοποι, τουλάχιστον ἀβέβαιοι. Οὐδ' ἔχει τις λόγον νὰ γογγύζη ὅτι δὲν ἔλαβε πλειοτέραν πληροφορίαν περὶ τούτου, ἐκτὸς ἐὰν δύναται νὰ δείξῃ ὅτι εἶχε τοιοῦτον δικαίωμα.

Τινὲς δὲ ἠγωνίσθησαν νὰ ἐξηγήσωσι τὴν δύναμιν τῶν ὅσων ὁ Χριστὸς ἔπραξε καὶ ἔπαθεν ὑπὲρ ἡμῶν, πέραν τοῦ ὅ,τι ἡ Γραφή ἐπιτρέπει· ἄλλοι δὲ πάλιν, πιθανῶς διότι δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξηγήσωσιν αὐτὴν, ᾔσαν γνώμης νὰ τὴν ἀφαιρέσωσι, καὶ νὰ περιορίσωσι τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ ὡς Λυτρωτοῦ τοῦ κόσμου εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, καὶ τὸ παράδειγμα, καὶ τὴν τῆς ἐκκλησίας κυβέρνησιν. Ἀλλὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἡ διδαχὴ φαίνεται νὰ ᾔναι αὕτη· ὅχι μόνον ὅτι ἐδίδαξε τὴν δραστηκότητα τῆς μετανοίας, ἀλλὰ καὶ ὅτι κατέστησεν αὐτὴν οὕτω δραστηκὴν ὅπως εἶναι διὰ τῶν ὑπὲρ ἡμῶν πράξεων καὶ παθῶν του· ὅτι ἀπήλαυσεν ὑπὲρ ἡμῶν τὸ ὠφέλημα τοῦτο, τὸ νὰ γείνη δεκτὴ ἡ ἡμετέρα μετάνοια εἰς αἰώνιον ζωὴν· ὅτι ὅχι μόνον ἀπεκάλυψε πρὸς τοὺς ἁμαρτωλοὺς ὅτι εἶναι ἱκα-

νοὶ σωτηρίας, καὶ πῶς ἦτο δυνατόν ν' ἀπολαύσωσιν αὐτήν, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἔθεσεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἱκανότητα ταύτην τῆς σωτηρίας διὰ τῶν ὅσων ἔπραξε καὶ ἔπαθεν ὑπὲρ αὐτῶν· κατέστησεν ἡμᾶς ἱκανοὺς νὰ ἐκφύγωμεν μέλλουσαν τιμωρίαν, καὶ ν' ἀπολαύσωμεν μέλλουσαν μακαριότητα. Εἶναι δὲ φρονήσεως ἔργον νὰ δεχθῶμεν μετ' εὐχαριστίας τὴν εὐεργεσίαν, ἐκπληροῦντες καὶ ἡμεῖς τὰς συνθήκας καθ' ἃς προσφέρεται εἰς ἡμᾶς, χωρὶς ν' ἀμφισβητῶμεν, πῶς ἐπορίσθη ὑπ' αὐτοῦ. Διότι,

Ζ'. Ἀφοῦ δὲν γνωρίζομεν οὔτε διὰ ποίων μέσων ἢ ἐν μελλούσῃ καταστάσει τιμωρία ἤθελεν ἐπακολουθήσει τὴν ἐν τῇ παρούσῃ μοχθηρίαν· οὔτε κατὰ ποῖον τρόπον ἤθελεν ἐπιβληθῇ, ἐὰν δὲν ἐμποδίζετο· οὔτε ἅπαντας τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ἦτον ἀνάγκη νὰ ἐπιβληθῇ· οὔτε τὴν ἰδιαιτέραν φύσιν τῆς μακαριότητος ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ὁ Χριστὸς ἐπορεύθη νὰ ἐτοιμάσῃ διὰ τοὺς ἑαυτοῦ μαθητάς· καὶ ἀφοῦ ἀγνοοῦμεν μέχρι τίνος ὅ,τι ἡμεῖς ἠδυνάμεθα νὰ πράξωμεν ἤθελε κατορθώσῃ μόνον καὶ καθ' ἑαυτὸ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν τιμωρίαν εἰς τὴν ὁποίαν ὑποκείμεθα, καὶ νὰ ἐπαναγάγῃ τὴν μακαριότητα, τὴν ὁποίαν εἶχομεν στερήσῃ ἑαυτούς. Εἶναι προδηλότατον ὅτι ἡμεῖς, προηγουμένως τῆς ἀποκαλύψεως, δὲν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν, εἴτε ἦτον εἴτε μὴ ἀνάγκη μεσίτου διὰ νὰ κατορθωθῶσιν οὗτοι οἱ σκοποί· νὰ ἐμποδισθῇ ἢ μέλλουσα ἐκείνη τιμωρία, καὶ νὰ φερθῇ τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς τὴν τελικὴν μακαριότητα τῆς ἑαυτῶν φύσεως. Καὶ διὰ τοὺς αὐτοὺς τούτους λόγους, ὑποθέσεως τῆς ἀνάγκης μεσίτου, δὲν εἴμεθα, προηγουμένως τῆς ἀποκαλύψεως, ἱκανώτεροι νὰ κρίνωμεν περὶ ὅλης τῆς φύσεως τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ, ἢ τῶν διαφόρων μερῶν ἐξ ὧν συγκροτεῖται· περὶ τοῦ τί ἦτο πρέπον καὶ ἀναγκαῖον

ν' ἀνατεθῇ εἰς αὐτόν, διὰ νὰ ἐκτελέσῃ τοὺς σκοποὺς τοὺς ὁποίους εἶχεν ἡ Θεία Πρόνοια διορίζουσα αὐτόν. Ἐντεῦθεν ἔπεται ὅτι τὸ ἀντιλέγειν κατὰ τῆς χρησιμότητος μερικῶν τινων πραγμάτων, τὰ ὅποια ἀπεκαλύφθη εἰς ἡμᾶς ὅτι ἔπραξεν ἢ ἔπαθεν ἐκεῖνος, διότι ἡμεῖς δὲν βλέπομεν τίνι τρόπῳ συνέτεινον πρὸς τοὺς σκοποὺς ἐκείνους, τοῦτο εἶναι εἰς ἄκρον ἄτοπον· καὶ ὅμως οὐδὲν ἄλλο ἀπαντῶμεν συνηθέστερον παρὰ τὴν ἀτοπίαν ταύτην. Ἀλλ' ἐὰν προηγουμένως ὁμολογηθῇ, ὅτι δὲν εἴμεθα κατάλληλοι τοῦ πράγματος κριταί, εἶναι πρόδηλον ὅτι οὐδεμία ἔνστασις δύναται καὶ μετὰ σκιᾶς τινος ὀρθοῦ λόγου, νὰ ἐπαχθῇ καθ' οἵουδ' ἂν ποτε μέρους τοῦ μεσιτικοῦ ἀξιώματος τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἐν τῇ Γραφῇ ἀποκεκαλυμμένου, πρὶν δειχθῇ θετικῶς ὅτι δὲν ἦτον ἀναγκαῖον οὐδὲ συντελεστικὸν πρὸς τοὺς προτεθέντας νὰ ἐκτελεσθῶσι σκοποὺς· ἢ ὅτι εἶναι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ παράλογον.

Μία δ' ἔνστασις προτείνεται κατὰ τοῦ ἰλασμοῦ τοῦ Χριστοῦ, ἣτις φαίνεται ὅτι εἶναι τοῦ θετικοῦ τούτου εἴδους· τούτέστιν ὅτι τὸ δόγμα τοῦ ὅτι διωρίσθη ἐκεῖνος νὰ πάθῃ ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ κόσμου, παριστάνει τὸν Θεὸν ὡς ἀδιαφοροῦντα ἐὰν τιμωρηθῇ ὁ ἀθῶος ἢ ὁ ἔνοχος. Τώρα δὲ, ἐκ τῶν προηγουμένων παρατηρήσεων δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν τὴν ἄκραν ἀσθένειαν πασῶν τῶν τοιούτων ἐνστάσεων· καὶ (ἂν καὶ εἶναι βεβαιότατον ὅτι οἱ προτείνοντες αὐτάς δὲν βλέπουσι τὰ ἐπόμενα) ὅτι οὕτως ἀντιλέγουσιν ἐπίσης ἐναντίον τῆς ὅλης ἀρχετύπου συστάσεως τῆς φύσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθείσης, καὶ ὅλης τῆς ἡμερουσίου πορείας τῆς Θείας Προνοίας εἰς τὴν κυβέρνησιν τοῦ κόσμου· τούτέστιν ἐναντίον τοῦ ὅλου συστήματος τοῦ Θεϊσμοῦ καὶ πάσης ἰδέας θρησκείας, καθὼς καὶ ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Διότι ὁ κόσμος εἶναι σύστημα, τοῦ ὁποίου τὰ μέρη ἔχουσιν ἀμοιβαίαν πρὸς ἄλληλα σχέσιν· καὶ ὑπάρχει τι σύστημα πραγμάτων βαθμηδὸν διεξχόμενον, πορείαν τῆς φύσεως ὀνομαζόμενον, εἰς διεξαγωγὴν τοῦ ὁποίου ὥρισεν ἡμᾶς ὁ Θεὸς νὰ συντελῶμεν πολυειδῶς. Καὶ ὅτε εἰς τὴν ἡμερούσιον πορείαν τῆς φυσικῆς προνοίας εἶναι ὠρισμένον νὰ πάσχωσιν ἄθῳοι διὰ τὰ ἁμαρτήματα τῶν ἐνόχων, τὸ σύμβαμα τοῦτο ὑπόκειται εἰς τὴν αὐτὴν ἐνστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπόκειται καὶ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος παράδειγμα. Ἡ ἀπείρως μεγαλητέρα σπουδαιότης ἐκείνου τοῦ διορισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ, κατὰ τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ ἐνστασις, δὲν ἐμποδίζει αὐτὸν τοῦ νὰ ᾔηται, ὅπως σαφέστατα εἶναι, διορισμὸς τοῦ αὐτοῦ εἴδους μὲ ἐκεῖνον, τοῦ ὁποίου καθ' ἡμέραν ὁ κόσμος παρέχει παραδείγματα. Περιπλέον δὲ, ἂν εἶχε ποσῶς ἰσχύν τινα ἡ ἐνστασις αὕτη, ἥθελεν εἶσθαι ἰσχυροτέρα, καθ' ἓνα λόγον, κατὰ τῆς φυσικῆς προνοίας, παρὰ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ· ἐπειδὴ ὑπὸ τὴν πρώτην πολλάκις ἐπιταττόμεθα καὶ ἀναγκαζόμεθα μάλιστα, εἴτε θέλομεν εἴτε μὴ, νὰ πάθωμεν ἡμεῖς διὰ τὰ πλημμελήματα ἄλλων· τοῦ δὲ Χριστοῦ τὰ πάθη ᾔσαν ἐκούσια. Ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ὑπὸ τὴν δικαίαν κυβέρνησιν τοῦ Θεοῦ, τοῦτο σαφῶς ἐμφαίνει ὅτι ἐπὶ τέλους καὶ γενικῶς θέλει ἀπολαύσει ἕκαστος κατὰ τὴν ἑαυτοῦ ἀξίαν· καὶ ἡ γενικὴ διδασκαλία ὅλης τῆς Γραφῆς εἶναι, ὅτι τοῦτο θέλει εἶσθαι ἡ συμπλήρωσις τῆς Θείας κυβερνήσεως. Ἀλλὰ προϊόντος τοῦ ἠθικοῦ τούτου συστήματος, καὶ μάλιστα, καθ' ὅσον ἡμεῖς ἠξεύρομεν, ἐνεκα τῆς συμπληρώσεως αὐτοῦ, δυνατόν νὰ ᾔηται ἀρμόδια καὶ ἀπολύτως ἀναγκαῖαι αἱ τιμωρίαι ἄλλων ἀντ' ἄλλων. Οἱ ἄνθρωποι, διὰ τὰς ἑαυτῶν ἀνοίας, περιπίπτουσιν εἰς ἄκραν δυστυχίαν· εἰς δυσχερείας, αἵτινες ἥθελον ἐπιφέρει εἰς αὐτοὺς ὄλεθρον, ἐάν

ἔλειπεν ἡ μεσολάβησις καὶ βοήθεια τῶν ἄλλων. Ὁ Θεὸς ἐπιτάττει διὰ τοῦ νόμου τῆς φύσεως νὰ παρέχωμεν εἰς αὐτοὺς τὴν βοήθειαν ταύτην, εἰς πολλὰς περιπτώσεις, καθ' ἃς δὲν δυνάμεθα νὰ πράξωμεν τοῦτο χωρὶς μεγίστων πόνων, καὶ ἀγώνων, καὶ δυστυχημάτων ἡμῶν αὐτῶν. Βλέπομεν δὲ κατὰ πόσον ποικίλους τρόπους ἑνὸς ἀνθρώπου δυστυχίαι συντείνουσιν εἰς ἀνακούφισιν ἄλλου· καὶ πῶς, ἢ διὰ ποίων ἰδιαιτέρων μέσων συμβαίνει τοῦτο, ἢ ἔπεται ἐκ τῆς συστάσεως καὶ τῶν νόμων τῆς φύσεως, τοὺς ὁποίους γνωρίζομεν· ὠκειωμένοι δὲ πρὸς τοῦτο οἱ ἄνθρωποι, δὲν αἰσθάνονται ἐνόχλησιν. Ὡστε ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ἰσχυρίζονται τὰς προειρημένας ἐνστάσεις, ἐναντίον τοῦ ἰλασμοῦ τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ἢ ὅτι δὲν θεωροῦσι τοῦ Θεοῦ τὸν καθεστῶτα καὶ ὁμοίομορφον διορισμὸν ὡς αὐτοῦ διορισμὸν διόλου, ἢ ἄλλως λησμονοῦσιν ὅτι ἡ τιμωρία ἄλλου ἀντ' ἄλλου εἶναι τῆς Προνοίας διορισμὸς, ὁποίους καθ' ἐκάστην ἡμέραν βλέπομεν· καὶ ἔπειτα, διότι ἀγνοοῦσι τοὺς γενικωτέρους νόμους τῆς φύσεως ἢ τὴν Θεϊαν κυβέρνησιν τὴν ἐπὶ τοῦ κόσμου, καὶ δὲν βλέπουσιν τίνι τρόπῳ τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ ἠδύναντο νὰ συντείνουσιν εἰς τὴν λύτρωσιν αὐτοῦ, εἰμὴ δι' αὐθαιρέτου καὶ τυραννικοῦ θελήματος, συμπεραίνουσιν ὅτι τὰ πάθη αὐτοῦ δὲν ἠδύναντο νὰ συντελέσωσιν εἰς τοῦτο κατ' οὐδένα ἄλλον τρόπον. Καὶ ὅμως, ὅτι πολλάκις ἐλέχθη πρὸς δικαίωσιν τοῦ δόγματος τούτου, καὶ ἐξ αὐτῆς μάλιστα τῆς φαινομένης φυσικῆς τάσεως τῆς μεθόδου ταύτης, καθ' ἣν ἐνηργήθη ἡ λύτρωσις ἡμῶν· τουτέστιν ἡ τάσις αὐτῆς εἰς τὸ νὰ δικαιώσῃ τὴν αὐθεντίαν τῶν νόμων τοῦ Θεοῦ, καὶ ν' ἀποτρέπῃ τῆς ἀμαρτίας τὰ πλάσματα αὐτοῦ, δὲν ἀνῆρέθη πώποτε, οὐδὲ δύναται, στοχάζομαι, ν' ἀναιρεθῇ· ἂν καὶ ἀπέχω πολὺ τοῦ νὰ φρονῶ ὅτι αὕτη εἶναι ἐντελής ἔκθεσις τοῦ πράγματος. Ἀλλὰ καὶ

χωρίς νὰ λάβωμεν τοῦτο ὑπ' ὄψιν, ἐκ τῶν προηγουμένων παρατηρήσεων δεικνύεται ἀφθόνως, ὅτι ἡ ἔνστασις αὕτη δὲν εἶναι κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔνστασις, ἀλλὰ καθ' ὅλου τοῦ γενικοῦ συστήματος τῆς φύσεως. Καὶ ἂν ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔνστασις ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ ἐὰν θεωρήσωμεν αὐτὴν ὡς ἔνστασιν κατὰ τοῦ συστήματος τῆς φύσεως, ὁποῖα καὶ εἶναι ἀληθῶς, δὲν μᾶς φέρει εἰς ἄλλο τι συμπέρασμα, εἰμὴ εἰς τοῦτο, ὅτι Θεῖος διορισμὸς δὲν δύναται νὰ ᾔῃ ἀναγκαῖος ἢ χρήσιμος, ἐπειδὴ ὁ τὴν ἔνστασιν προτείνων δὲν δύναται νὰ διακρίνῃ ὅτι εἶναι τοιοῦτος, ἂν καὶ πρέπει ἀναγκαίως νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ φύσις τοῦ πράγματος εἶναι τοιαύτη, ὥστε αὐτὸς εἶναι ἀνίκανος νὰ κρίνῃ εἴτε εἶναι εἴτε μὴ τοιοῦτος, ἢ νὰ ἴδῃ ὅτι εἶναι ἀναγκαῖος, καὶ ἂν ᾔτο τοιοῦτος.

Ἀνάγκη τῶντι νὰ ἔχωσι μεγάλην ὑπομονὴν οἱ φρόνιμοι ἄνθρωποι, ὅταν βλέπωσιν τινὰς συλλογιζομένους τοιουτοτρόπως· ἀντιλέγοντας κατὰ τῆς ἀξιοπιστίας μερικῶν τινῶν πραγμάτων ἐν τῇ Γραφῇ ἀποκεκαλυμμένων, διὰ τὸν λόγον ὅτι αὐτοὶ δὲν βλέπουσι τὴν ἀνάγκην ἢ τὴν χρησιμότητα αὐτῶν. Διότι, ἂν καὶ εἶναι ὀρθότατον βέβαια καὶ ἀσκησις τῆς διανοίας ἡμῶν θεοσεβεστάτη, τὸ νὰ ἐρευνῶμεν μετὰ τῆς ὀφειλομένης εὐλαβείας τοὺς σκοποὺς καὶ τοὺς λόγους τῶν οἰκονομιῶν τοῦ Θεοῦ· ὅταν ὅμως οἱ λόγοι ἐκεῖνοι εἶναι ἀποκεκρυμμένοι, τὸ νὰ συνάγωμεν ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀγνοίας ὅτι τοιαῦται οἰκονομίαι εἶναι ἀδύνατον νὰ ᾔῃ ἐκ Θεοῦ, τοῦτο εἶναι ἀπείρως ἄτοπον. Ἡ οἴησις τῶν τοιούτων ἐνστάσεων καταντᾷ σχεδὸν ἀφαντος ἐκ τῆς ἀλογίας αὐτῶν. Καὶ ἡ ἀλογία αὐτῶν εἶναι ἔτι μεγαλητέρα, ὅταν ἀποτείνωνται, ὡς συνήθως γίνεται, ἐναντίον τινῶν πραγμάτων τοῦ χριστιανισμοῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνάλογα ἢ ὅμοια πρὸς τὰς φυσικὰς ἐκεῖνας οἰκονομίας τῆς Προνοίας, τὰς ὁποίας γνωρίζομεν ἐξ ἰδίας

πειρας. Ἄς ἡμεθα προσηλωμένοι εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον· καὶ εἰάν οἰονδήποτε μέρος τῆς Γραφικῆς ἐκθέσεως περὶ τῆς ἀπολυτρώσεως τοῦ κόσμου διὰ τοῦ Χριστοῦ δυνηθῇ νὰ δειχθῇ ὅτι εἶναι ἀληθῶς ἐναντίον πρὸς αὐτὸν, τότε ἡ Γραφή, ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ, ἄς ἀπορρίφθῃ· ἀλλὰ τοιαῦτα ἀσθενῆ πλάσματα, ὅποια εἴμεθα ἡμεῖς, ἄς μὴ λέγωμεν ἐναντίον συστήματος ἀπείρου, ὅτι ἡμεῖς δὲν βλέπομεν τὴν ἀνάγκην ἢ τὴν ὠφέλειαν πάντων τῶν μερῶν αὐτοῦ, ὀνομάζοντες τοῦτο συλλογισμόν· καὶ, ὅ,τι αὐξάνει ἔτι μᾶλλον τὴν ἀτοπίαν εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, πράττοντες τοῦτο μάλιστα περὶ ἐκείνων τῶν μερῶν, ὅπου ἡμεῖς δὲν ἔχομεν ἐνεργητικὴν μετοχὴν. Διότι,

Τελευταῖον, εἶναι ἴσως μνείας ἄξιον ὅτι ὄχι μόνον ὁ λόγος τοῦ πράγματος, ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως πρέπει νὰ μᾶς διδάξῃ νὰ μὴ προσδοκῶμεν ὁμοίαν πληροφορίαν περὶ τῆς Θείας διαγωγῆς, ὅποιαν λαμβάνομεν περὶ τοῦ ἡμετέρου καθήκοντος. Ὁ Θεὸς διδάσκει ἡμᾶς διὰ τῆς πειρας, (διότι ὄχι ὁ λόγος, ἀλλ' ἡ πείρα διδάσκει ἡμᾶς) ὅποια ἀγαθὰ ἢ κακὰ ἐπακόλουθα θέλουν ἐπακολουθήσει τοιαύτας καὶ τοιαύτας πράξεις ἡμῶν· καὶ οὕτως ὁδηγεῖ ἡμᾶς πῶς πρέπει νὰ διάγωμεν. Ἀλλὰ καὶ ἂν διδασκώμεθα ἀρκούντως πρὸς τὰ συνήθη ἔργα τοῦ βίου, δὲν εἶναι ὅμως εἰμὴ ἀπείρως σχεδὸν μικρὸν μέρος τῆς φυσικῆς προνοίας ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὅποιον ἡμεῖς εἰσαγόμεθα· Οὕτω δ' ἔχει τὸ πρᾶγμα καὶ περὶ Ἀποκαλύψεως. Τὸ δόγμα τὸ περὶ Μεσίτου Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἐναντίον τοῦ ὁποίου ἀντιλέγεται, ὅτι ἡ χρησιμότης τινῶν μερῶν αὐτοῦ εἶναι ἀκατανόητος, ἀναφέρεται μόνον πρὸς ὅ,τι ἐπράχθη παρὰ τοῦ Θεοῦ ὡς διατάξαντος, καὶ παρὰ τοῦ Μεσίτου ὡς ἐκτελέσαντος τὴν διαταγὴν. Ὅτι δ' ἐξ ἡμῶν ἀπαιτεῖται κατὰ

συνέπειαν ταύτης τῆς εὐμενοῦς οἰκονομίας, εἶναι ἄλλη ὑπόθεσις, περὶ τῆς ὁποίας οὐδεὶς δύναται νὰ παραπονεθῇ· ὅτι δὲν ἔλαβε πληροφορίαν. Ἡ τοῦ κόσμου σύστασις, καὶ τοῦ Θεοῦ ἡ φυσικὴ ἐπ' αὐτοῦ κυβέρνησις, εἶναι ὅλως μυστήριον, ὅσον καὶ ἡ χρηστιανικὴ οἰκονομία. Ὑπὸ τὴν πρώτην ὁμως ἔδωκεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους πάντα ὅσα ἀνήκουσι πρὸς τὸν εἶον, καὶ ὑπὸ τὴν ἄλλην πάντα ὅσα ἀνήκουσι πρὸς τὴν θεοσέβειαν. Προσθετέον δὲ, ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδὲν δυσεξήγητον εἰς οὐδὲν τῶν κοινῶν διδασμάτων τοῦ χριστιανισμοῦ, ἂν καὶ, ὑποτεθέντος ὅτι ὑπῆρχεν, ἡ θεία ἐντολὴ ἐξήρκει βέβαια ἀφθονώτατα νὰ μᾶς ἐπιβάλλῃ τὰς ἰσχυροτάτας ὑποχρεώσεις πρὸς ὑπακοήν. Ἀλλ' ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ λόγοι πάντων τῶν χριστιανικῶν παραγγελμάτων εἶναι καταδηλότατοι. Αἱ θετικαὶ διατάξεις εἶναι προφανῶς ἀναγκαῖαι πρὸς συντήρησιν καὶ διάδοσιν τῆς θρησκείας εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος. Καὶ τὰ πρὸς τὸν Χριστὸν καθήκοντα ἡμῶν, ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ λατρεία αὐτοῦ· τοῦτο τὸ μέρος τῆς Εὐαγγελικῆς θρησκείας πηγάζει ἐξ ὧν αὐτὸς ἔπραξε καὶ ἔπαθε, ἐκ τῆς ἐξουσίας καὶ κυριότητός του, καὶ ἐκ τῆς σχέσεως τὴν ὁποίαν ἀπεκαλύφθη ὅτι ἔχει πρὸς ἡμᾶς. (1)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Σ'.

Περὶ τῆς μὴ καθολικότητος τῆς ἀποκαλύψεως, καὶ περὶ τοῦ ὑποτιθεμένου ἐλλειποῦς τῆς ἀποδείξεως αὐτῆς.

Ἐνόμισάν τινες ὅτι ἐὰν ἡ ἀπόδειξις τῆς ἀποκαλύψεως φαίνεται ἀμφίβολος, αὐτὸ τοῦτο γίνεται θετικὸν ἐπιχείρημα κατ' αὐτῆς· ἐπειδὴ δὲν δύναται νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι, ἂν ᾗτον

(1) Σελ. 191.

ἀληθῆς, ἤθελεν ἀφεθῇ ἐστηριγμένη ἐπὶ ἀποδείξεως ἀμφιβόλου. Καὶ ἡ κατὰ τῆς Ἀποκαλύψεως ἐνστάσις, ἡ λαμβανομένη ἐκ τούτου, ὅτι δὲν εἶναι καθολικὴ, πολλάκις ἐπάγεται ἰσχυρογνωμόνως ὡς ἔχουσα μεγάλην βαρύτητα.

Τώρα λοιπὸν τὸ ἀσθενὲς τῶν δοξασιῶν τούτων δύναται νὰ δειχθῇ, ἐὰν παρατηρήσωμεν τὰς ὑποθέσεις ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζονται, αἵτινες εἶναι ἀληθῶς τοιαῦται, ὅποιαί αἱ ἐφεξῆς. Ὅτι δὲν δύναται τις νὰ στοχασθῇ ὅτι ὁ Θεὸς ἤθελε δωρήσει ποσῶς χάριν τινὰ εἰς ἡμᾶς, εἰμὴ κατὰ βαθμὸν, καθ' ὃν ἡμεῖς φρονοῦμεν ὅτι ἡδύνατο νὰ ᾔηται ἐπωφελεστάτη εἰς ἡμᾶς, καὶ φανταζόμεθα ὅτι ἤθελεν εἶσθαι τοιαύτη· καὶ πρὸς τούτοις, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ στοχασθῇ τις ὅτι ἤθελε δωρήσει χάριν εἰς ἀνθρώπους τινας, πλὴν ἐὰν ἐδώρει τὴν αὐτὴν εἰς πάντας· πρὸς τὰς ὑποθέσεις ταύτας εὐρίσκομεν ἐναντία, ὅχι ὀλίγα παραδείγματα εἰς τοῦ Θεοῦ τὴν φυσικὴν ἐπὶ τοῦ κόσμου κυβέρνησιν, ἀλλ' ὅλην ὁμοῦ τὴν ἀναλογίαν τῆς φύσεως.

Ὅσοι θεωροῦσιν ὡς ἀμφίβολον τὴν ἀπόδειξιν τῆς θρησκείας, καὶ τὴν ὑποτιθεμένην ταύτην ἀμφιβολίαν ὡς θετικὸν ἐναντίον αὐτῆς ἐπιχείρημα, προσκαλοῦνται νὰ ἐξετάσωσιν, ὅποια εἶναι ἀληθῶς ἡ ἀπόδειξις ἐκείνη, καθ' ἣν διοικοῦσι τὰ κοσμικὰ συμφέροντά των. Διότι δὲν εἶναι μόνον καθ' ὑπερβολὴν δύσκολον, ἀλλ' εἰς τινας περιπτώσεις εἶναι καὶ ἀπολύτως ἀδύνατον, νὰ σταθμίσῃ τις τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν λύπην, τὴν εὐαρέστησιν καὶ τὴν ἀνησυχίαν, μὲ τοσαύτην ἀκρίβειαν, ὥστε νὰ γνωρίζῃ ποία ὑπερέχει. Ὡσαύτως εἶναι δύσκολον καὶ ἀδύνατον νὰ κάμῃ τις τὸν πρέποντα ὑπολογισμὸν περὶ μεταβολῆς τῆς διαθέσεως καὶ ὁρέξεως, περὶ κόρου, ἀηδίας, καχεξίας· ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀποκαθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους ἀνικάνους νὰ ἀπολαύωσιν ὅ,τι, πρὶν νὰ τὸ

ἀποκτήσωσιν, ἐπόθουν μετὰ πλείστης σπουδῆς. Ἀναρίθμητα προσέτι συμβαίνουσι πράγματα, πλὴν τοῦ προώρου θανάτου, τὰ ὅποια δυνατόν ἢ καὶ πιθανὸν μάλιστα νὰ ματαιώσωσι καὶ τὰ ἄριστα συντεταγμένα σχέδια· πολλάκις δὲ φαίνονται καὶ νὰ ὑπάρχωσι κατ' αὐτῶν ἰσχυραὶ ἐνστάσεις, αἵτινες δὲν δύνανται ν' ἀναιρεθῶσι μηδὲ ν' ἀπαντηθῶσιν· φαίνονται ὅμως ὅτι ἔχουσι μεγαλητέραν παρ' αὐτὰς ἰσχὺν ἄλλοι λόγοι· ὥστε αἱ βέβαιαι δυσκολίαι καὶ κίνδυνοι τοῦ ἐπιχειρήματος, κατὰ τὴν κρίσιν πάντων τῶν ἀνθρώπων, δικαίως παραβλέπονται, ἐὰν φαίνωνται μεγαλήτερα ὠφελήματα ἐν περιπτώσει ἐπιτυχίας, καὶ ἂν ὑπάρχῃ μικρὰ μόνον πιθανότης περὶ αὐτῆς. Τελευταῖον, πᾶς τις παρατηρεῖ πόσον ὑποκείμεθα, ἐὰν δὲν προσέχωμεν, εἰς τὸ νὰ ἐξαπατηθῶμεν ἐκ τοῦ ψεύδους ἄλλων ἀνθρώπων, καὶ ἐκ τῶν ψευδῶν ἐπιφανειῶν τῶν πραγμάτων· καὶ ὁ κίνδυνος οὗτος πρέπει βέβαια ν' αὐξάνῃ μεγάλως, ἐὰν ὑπάρχῃ ἐνδοθεν ἡμῶν, ἐκ τινος δηλαδὴ πάθους, ῥοπή τις συντελεστικὴ πρὸς τὴν ἐξαπάτην ταύτην. Ἐντεῦθεν πηγάζει ἡ μεγάλη ἐκείνη ἀβεβαιότης καὶ ἀμφιβολία τῆς ἀποδείξεως, εἰς τί συνίσταται ἀληθῶς τὸ κοσμικὸν ἡμῶν συμφέρον, καὶ ἐὰν τὰ μέσα ἐκεῖνα θέλουν ἐπὶ τέλους ἀποβῆ εὐστοχα. Ὑπάρχουσι δὲ ἀναρίθμητα παραδείγματα, εἰς τὸν ἡμερούσιον ῥοῦν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ὅπου ὅλοι οἱ ἄνθρωποι κρίνουσιν ὡς ἔλλογον νὰ ἐπιχειρήσωσιν ἕνα ἔργον, ἂν καὶ ὑπάρχῃ μεγάλη πιθανότης ὅτι θέλουσιν ἀποτύχει· καὶ νὰ προπαρασκευάζωσιν εἰς ἑαυτοὺς τοιαύτην προμήθειαν, τῆς ὁποίας εἶναι ὑποθετὸν ὅτι ἐνδέχεται νὰ ἔχωσιν ποτε χρεῖαν, ἂν καὶ ἡ ἀπλῆ καὶ ὁμολογούμενη πιθανότης εἶναι, ὅτι οὐδέποτε θέλουν καταντήσῃ εἰς τοιαύτην χρεῖαν. Ὅσοι λοιπὸν φρονῶσιν ὅτι ἔχει βαρύτητα ἢ κατὰ τῆς ἀποκαλύψεως ἐνστάσις, διὰ τὸν λόγον ὅτι δὲν

εἶναι καθολικὴ, πρέπει νὰ παρατηρήσωσιν, ὅτι ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως, κατ' ἄπειρα παραδείγματα, παρέχει εἰς τινὰς ὅ,τι δὲν παρέχει εἰς ἄλλους, οἵτινες φαίνονται ὅτι ἔχουσιν ἐπίσης χρεῖαν αὐτοῦ. Καὶ τῶντι φαίνεται ὅτι χαρίζει ἅπαντα τὰ χαρίσματά του μετὰ μεγίστης ποικιλίας μεταξὺ πλασμάτων τοῦ αὐτοῦ εἶδους· υἱείαν, ἰσχὺν, φρόνησιν, μάθησιν, μέσα ἐπιδόσεως, πλοῦτον, καὶ πάντα τὰ ἐξωτερικὰ πλεονεκτήματα. Καὶ καθὼς δὲν εὐρίσκονται οὐδὲ δύο ἄνθρωποι ἔχοντες ἀκριβῶς ὅμοιον εἶδος καὶ ὁμοίους ἐξωτερικοὺς χαρακτῆρας, οὕτως εἶναι πιθανὸν ὅτι δὲν ὑπάρχουσιν οὐδὲ δύο ἄνθρωποι ἔχοντες ἀκριβῶς ὁμοίαν κρᾶσιν, ἦθος, καὶ θέσιν, ὡς πρὸς τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ὅμως δὲ, ἂν καὶ ὑπάρχωσιν αἱ ἀβεβαιότητες αὗται καὶ ποικιλίαι, ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ φυσικὴν κυβέρνησιν ἐπὶ τοῦ κόσμου· καὶ ὑπάρχει φρόνιμον καὶ ἄφρον σύστημα βίου ἀναφορικῶς πρὸς τὴν υἱείαν καὶ τὰς βιωτικὰς ὑποθέσεις ἡμῶν, ὑπ' ἐκείνην τὴν φυσικὴν αὐτοῦ κυβέρνησιν.

Καθὼς δὲ οὔτε ἡ Ἰουδαϊκὴ οὔτε ἡ χριστιανικὴ ἀποκάλυψις ἔγεινε καθολικὴ, καὶ καθὼς ἐδόθησαν εἰς μεγαλῆτερον ἢ μικρότερον μέρος τοῦ κόσμου, κατὰ διαφόρους χρόνους· οὕτως ὡσαύτως ἀμφότεραι αἱ ἀποκαλύψεις εἶχον κατὰ διαφόρους χρόνους διαφόρους βαθμοὺς ἀποδείξεως. Οἱ Ἰουδαῖοι, οἵτινες ἔζων ἐπὶ τῶν Προφητῶν, τουτέστιν ἀπὸ Μωσέως μέχρι τῆς αἰχμαλωσίας καὶ ἐπέκεινα, εἶχον ὑψηλοτέραν ἀπόδειξιν τῆς θρησκείας των, παρ' ὅσην εἶχον οἱ ζῶντες μεταξὺ τῆς ἐσχάτης μνημονευθείσης περιόδου καὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ. Καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ εἶχον ὑψηλοτέραν ἀπόδειξιν τῶν θαυμάτων, τῶν τελεσθέντων εἰς ἐπιβεβαίωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ, παρ' ὅσην ἡμεῖς ἔχομεν σήμερον. Ἐκεῖνοι εἶχον ὡσαύτως καὶ ἰσχυρὰν ἐκ προὑπολήψεως

ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας αὐτοῦ, τῆς ὁποίας ἡ ἰσχὺς, εἴαν θεωρηθῇ ἐπιχείρημα, εἶναι ἴσως πολὺ μεγαλητέρα παρ' ὅσον ἐνδέχεται νὰ φαντασθῶσι πολλοί· τῆς ἰσχύος ταύτης ὑπολείπεται εἰς ἡμᾶς πολὺ μικρὸν μέρος. Ἡ ἐκ προῦπολήψεως δὲ ἀπόδειξις τῆς ἀληθείας αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν ἐννοῶ, ἐξήγετο ἐκ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ εἰς τὸν βίον τῶν περισσοτέρων ὁπαδῶν του. Ἡμεῖς δὲ ἢ αἱ μέλλουσαι γενεαὶ δυνατὸν νὰ ἔχωσιν ἀπόδειξιν περὶ αὐτοῦ, ὁποίαν ἐκεῖνοι δὲν ἠδύναντο νὰ ἔχωσιν, ἐκ τῆς ἀρμονίας τῆς μεταξὺ τῆς Προφητικῆς ἱστορίας, καὶ τῆς τοῦ κόσμου καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ καταστάσεως. Περιπλέον δὲ, εἴαν ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τινὲς μὲν δὲν ἔχουσιν ἄλλην σχεδὸν ἀνωτέραν τῆς θρησκείας ἀπόδειξιν παρὰ τοῦτο, ὅτι βλέπουσιν ὅτι ἐνδέχεται νὰ ᾔῃαι ἀληθής· καὶ διαμένουσιν εἰς μεγάλας ἀμφιβολίας καὶ ἀβεβαιότητος καὶ περὶ τῆς ἀποδείξεως καὶ περὶ τῆς φύσεως αὐτῆς, καὶ εἰς μεγάλας περιπλοκάς περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ διάγωσιν· ἄλλοι δὲ ἔχουσι πλήρη πεποίθησιν περὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας, καὶ εὐκρινῇ ἐνταυτῷ γινώσκουσιν τοῦ ἑαυτῶν καθήκοντος· ἄλλοι δὲ ἔχουσιν ἄλλον ἐκ τῶν διαμέσων παντοίων βαθμῶν τοῦ θρησκευτικοῦ φωτός καὶ τῆς ἀποδείξεως, οἵτινες κεῖνται μεταξὺ τῶν δύο τούτων. Εἴαν ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος ὁ σκοπὸς ἦτο νὰ μὴν ᾔῃαι ἄλλο τι ἢ ἀποκάλυψις, εἰμὴ μικρὸν φῶς, ἐν τῷ μέσῳ κόσμου κατακεκαλυμμένου, ἂν καὶ ὑπῆρχεν αὐτὸ, ὑπὸ ἀμαθείας καὶ σκότους· τινὲς δὲ τοῦ φωτός τούτου ἀκτῖνες νὰ ἐξαπλώνωνται καὶ ν' ἀπευθύνωνται πρὸς μέρη πολὺ ἀφιστῶτα, κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε οἱ κοινωνοῦντες αὐτοῦ νὰ μὴ διακρίνωσι πόθεν ἐξ ἀρχῆς ἦλθε· τινὲς δὲ, πλησιέστερον αὐτοῦ κείμενοι, νὰ ἔχωσι τὴν λάμψιν αὐτοῦ ἀμαυρουμένην, καὶ κατὰ διαφόρους τρόπους καὶ βαθμοὺς

ἐμποδιζομένην· ἄλλοι δὲ πάλιν νὰ βλέπωσι καθαρωτέραν τὴν λάμψιν αὐτοῦ, καὶ νὰ ζωογονῶνται, καὶ νὰ φαιδρύνωνται, καὶ νὰ ὁδηγῶνται ὑπ' αὐτοῦ· ἀλλὰ καὶ πρὸς τούτους ὅμως νὰ μὴν ᾔται τι περισσότερον παρὰ «λύχνος φαίνων ἐν αὐχμηρῷ τόπῳ.» (1) Πάντα ταῦτα ἤθελον εἶσθαι ἐντελῶς ὁμοειδῆ καὶ ἐναρμόνια πρὸς τὴν διαγωγὴν τῆς Προνοίας, καθ' ἣν διανέμει καὶ τὰς ἄλλας εὐλογίας της. Ἐὰν τὸ πρᾶγμα εἶχεν ἀληθῶς οὕτως, ὅτι τινὲς μὲν δὲν ἔλαβον οὐδόλως οὐδὲν φῶς ἐκ τῆς Γραφῆς, καθὼς πολλοὶ αἰῶνες καὶ τόποι τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου· εἰς ἄλλους δὲ, ἂν καὶ ἡ οὐσιώδης ἡ φυσικὴ θρησκεία ἐνετυπώθη δι' αὐτῆς εἰς τὰς συνειδήσεις των, οὐδέ ποτε ὅμως ἐπροτάθη εἰς τὴν σκέψιν αὐτῶν ἡ γνησίᾳ Γραφικῇ ἀποκάλυψις μετὰ τῆς πραγματικῆς ἀποδείξεώς της· ὅποιον τι συνέβη ἴσως εἰς τοὺς ἀρχαίους Πέρσας καὶ τοὺς νεωτέρους Μωαμεθανούς· ἄλλοι δὲ, ἂν καὶ ἐτέθη ἔμπροσθεν αὐτῶν ἡ Γραφὴ ὡς Θεία ἀποκάλυψις, ἔλαβον ὅμως αὐτὴν μετὰ τοῦ συστήματος καὶ τῆς ἀποδείξεως τοῦ χριστιανισμοῦ οὕτω νενοθευμένην, καὶ τὸ σύστημα οὕτω παρεφθαρμένον, καὶ τὴν ἀπόδειξιν οὕτως ἀναμεμιγμένην μὲ ψευδῆ θαύματα, ὥστε ἡ διάνοια αὐτῶν μένει εἰς ἄκραν ἀμφιβολίαν καὶ ἀβεβαιότητα περὶ τοῦ ὅλου· ὅποια εἶναι ἴσως ἡ κατάστασις ἐμφρόνων τινῶν ἀνδρῶν μεταξὺ τῶν πλείστων ἐθνῶν, ὅσα ἐπαγγέλλονται τὸν χριστιανισμόν· καὶ τελευταῖον ὅτι εἰς ἄλλους προσήχθη ὁ χριστιανισμὸς κατὰ τὴν γνησίαν ἀπλότητά του καὶ κατὰ τὴν πρέπουσαν ἀπόδειξίν του, ὅπως συνέβη εἰς τόπους καὶ ἐκκλησίας πολιτικῆς καὶ χριστιανικῆς ἐλευθερίας· ὅτι ὅμως καὶ οὗτοι οἱ ἄνθρωποι μένουσιν εἰς μεγάλην ἄγνοιαν κατὰ πολλοὺς

(1) Β'. Πιτρ. α'. 19.

λόγους, καὶ δὲν ἐδόθη διόλου εἰς αὐτοὺς φῶς ἀρκοῦν νὰ πληρώσῃ τὴν περιεργίαν των, ἀλλ' ὅσον μόνον ἐξαρκεῖ νὰ κανονίζῃ τὸν βίον αὐτῶν, νὰ τοὺς διδάσκῃ τὰ καθήκοντά των, καὶ νὰ τοὺς ἐνθαρρύνῃ νὰ ἐκπληρῶσιν αὐτὰ μετ' ἐπιμελείας. Ἐὰν, λέγω, ὑπετίθετο αὕτη γενικὴ τις καὶ ἀληθὴς ἐκθεσις τῶν βαθμῶν τοῦ ἠθικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ φωτὸς καὶ ἀποδείξεως, οἵτινες ὠρίσθη νὰ χορηγηθῶσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν πραγματικῶς εὑρέθησαν καὶ εὑρίσκονται κατὰ τὴν ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν ικανότητά των, δὲν ἤθελεν ὑπάρχει τι εἰς ὅλην ταύτην τὴν ἀγνοίαν, τὴν ἀμφιβολίαν, καὶ τὴν ἀβεβαιότητα, εἰς ὅλας ταύτας τὰς ποικιλίας καὶ τὰ ὑποτιθέμενα μειονεκτήματα τινῶν παραβαλλομένων πρὸς ἄλλους κατὰ τὴν θρησκείαν, τὸ ὁποῖον νὰ μὴν ἔχῃ προφανεστάτην ἀναλογίαν πρὸς τὰς φυσικὰς οἰκονομίας τῆς Προνοίας ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἐὰν θεωρῶμεν ἑαυτοὺς ἀπλῶς κατὰ τὴν πρόσκαιρον ἡμῶν ικανότητα.

Οὐδὲ ὑπάρχει τι ἐπαχθὲς εἰς πάντα ταῦτα, ἢ τὸ ὁποῖον ἤθελε φανῇ πολὺ ἐναντίον πρὸς τὴν ἠθικὴν κυβέρνησιν τῆς φύσεως, ἐὰν ἀληθῶς διεφυλάττομεν εἰς τὸν νοῦν ἡμῶν, ὅτι πρὸς πάντας ἤθελεν ἀποδοθῇ τὸ δίκαιον, ἀντὶ νὰ λησμονῶμεν ἢ νὰ παρεξηγῶμεν αὐτὸ, ἀφοῦ ἅπαξ τὸ ὡμολογήσαμεν διὰ λέξεων. Πᾶσα δὲ σκιὰ ἀδικίας, καὶ πᾶσα μάλιστα τραχεῖα ἐπιφάνεια, ἣτις παρατηρεῖται εἰς ταύτην τὴν ποικίλην οἰκονομίαν τῆς Προνοίας, ἤθελε γείνει ἄφαντος, ἐὰν διαφυλάττομεν εἰς τὸν νοῦν, ὅτι μέλλει νὰ γείνη πᾶσα φιλόανθρωπος συγκατάβασις, καὶ νὰ μὴν ἀπαιτηθῇ τι περισσότερον παρὰ μηδενός, παρ' ὅ,τι ἠδύνατο μετ' ἐπιεικείας νὰ ἐλπίζεται παρ' αὐτοῦ, διὰ τὰς περιστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας εὑρίσκετο, καὶ ὅχι ὅ,τι ἠδύνατο νὰ ἐλπίζεται παρ' αὐτοῦ, ἐὰν εἶχε τεθῇ εἰς ἄλλας περιστάσεις· τουτέστι, κατὰ τὴν Γραφικὴν

ἐκφρασιν, πᾶς ἄνθρωπος θέλει εἶσθαι «εὐπρόσδεκτος καθὼς εἴαν ἔχη, οὐ καθὼς οὐκ ἔχει.» (1) Τοῦτο ὅμως δὲν ἐμφαίνει οὐδαμῶς, ὅτι πάντων τῶν ἀνθρώπων ἡ κατάστασις εἶναι ἐπίσης ἐπωφελὴς ἀναφορικῶς πρὸς τὸ μέλλον. Καὶ εἴαν ἡ Πρόνοια ὥρισέ τινας νὰ τεθῶσιν εἰς μεγαλύτερον σκότος περὶ τὴν θρησκευτικὴν γνῶσιν, ἐκ τούτου δὲν γίνεται περισσότερον ἔλλογον τὸ νὰ μὴ προσπαθῶσιν αὐτοὶ νὰ ἐξέλθωσι τοῦ σκοτους ἐκείνου ἢ ἄλλοι νὰ ἐξαγάγωσιν αὐτοὺς, παρὰ τὸ νὰ μὴ προσπαθῶσιν, οἱ ἄλλο εἶδος γνώσεων στερούμενοι καὶ βραδεῖς νὰ μάθωσιν ἢ νὰ διδαχθῶσιν ὑπ' ἄλλων.

Δὲν εἶναι δὲ παράλογον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ αὐτὴ σοφὴ καὶ ἀγαθὴ ἀρχή, οἷαδὴποτε καὶ ἂν ᾤτον, ἥτις ἐκίνησε τὸν Δημιουργὸν τῆς φύσεως νὰ δημιουργήσῃ διάφορα εἶδη καὶ τάξεις πλασμάτων, ἐκίνησεν αὐτὸν ὡσαύτως νὰ θέσῃ πλάσματα ὁμοίων ἠθικῶν ικανότητων εἰς διαφόρους θρησκευτικὰς θέσεις, καὶ τὰ αὐτὰ μάλιστα πλάσματα, κατὰ διαφόρους περιόδους τῆς ὑπάρξεώς των. Καὶ ἡ ἐξήγησις ἢ ὁ λόγος τούτου ἐξηγεῖ πιθανώτατα καὶ τὸ διὰ τί τῶν πραγμάτων ἡ σύστασις εἶναι τοιαύτη, ὥστε πλάσματα ἠθικῶν φύσεων ἢ ικανότητων, κατὰ μέγα μέρος τοῦ χρόνου καθ' ὃν ζῶσι καὶ ἐνεργοῦσι, δὲν ἐπιδέχονται διόλου ἠθικότητα ἢ θρησκείαν, ἀλλὰ προβαίνουν εἰς τὴν τοιαύτην ἐπιδεκτικότητα καὶ γίνονται μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἠθικὰ καὶ θρησκευτικὰ ὄντα βαθμηδόν, ἐκ νηπιότητος μέχρι τῆς ὀρίμου ἡλικίας.

Ποία δὲ εἶναι κυρίως ἡ ἐξήγησις ἢ ὁ λόγος τῶν πραγμάτων τούτων, πρέπει βέβαια νὰ ᾤμεθα εἰς μεγάλην ἀγνοίαν, ἀφοῦ καὶ περὶ ἡμῶν αὐτῶν γνωρίζομεν τόσον ὀλίγον. Ἡ

(1) Β'. Κορινθ. η'. 12.

παρουσα ἡμῶν κατάστασις ἐνδέχεται ἴσως νὰ ᾖ συνέ-
πειά τινος παρελθόντος, τὸ ὁποῖον ἀγνοοῦμεν παντάπασι,
καθὼς ἔχει ἀναφορὰν καὶ πρὸς τι μέλλον, περὶ τοῦ ὁποίου
μόλις γνωρίζομέν τι περισσότερον παρ' ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖον
πρὸς τὸν ἡμέτερον βίον. Τὸ σύστημα, κατ' αὐτὴν τοῦ τὴν
ιδέαν, ἐμπεριλαμβάνει ποικιλίαν· καὶ σύστημα τοσοῦτον
περίπλοκον, ὁποῖον εἶναι ὁ κόσμος οὗτος, ἐμπεριλαμβάνει
μεγίστην ποικιλίαν. Ὡστε καὶ ἂν ἡ ἀποκάλυψις ᾗτο καθολικὴ,
ἐκ τῶν διαφόρων ὁμῶς διανοητικῶν δυνάμεων τῶν ἀνθρώ-
πων, ἐκ τῶν διαφόρων διαστημάτων τῆς ζωῆς των, ἐκ τῆς
διαφόρου παιδαγωγίας καὶ ἄλλων ἐξωτερικῶν περιστάσεων,
καὶ ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ ἥθους καὶ τῆς σωματικῆς κράσεως,
αἱ θρησκευτικαὶ αὐτῶν θέσεις ἤθελον διαφέρει τὰ μέγιστα,
καὶ τὰ μειονεκτήματα τινῶν πρὸς ἄλλους παραβαλλομέ-
νων ἤθελεν ἴσως εἶσθαι τοσαῦτα ἀκριβῶς, ὅσα καὶ ἐν τῷ
παρόντι. Καὶ ἡ ἀληθὴς ἐξήγησις, ὁποία καὶ ἂν ᾖ, τοῦ
διὰ τί τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἢ τὸ δεῖνα μέρος αὐτοῦ ἐτέ-
θησαν εἰς ταύτην τὴν κατάστασιν τῆς ἀγνοίας, πρέπει ἀναγ-
καίως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι εἶναι ἡ ἀληθὴς ἐξήγησις καὶ τῆς
περαιτέρω ἡμῶν ἀγνοίας, ἀγνοούντων διὰ τί ἢ πόθεν συνέ-
βη νὰ τεθῶμεν εἰς ταύτην τὴν κατάστασιν. Ἀλλ' αἱ ἐπό-
μεναι πρακτικαὶ σκέψεις εἶναι ἴσως ἄξιαί τῆς σπουδαίας
προσοχῆς τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἵτινες θεωροῦσι τὰς τοῦ
ἀνθρωπίνου γένους ἢ τὰς ἑαυτῶν περιστάσεις, κατὰ τὰς
προμνημονευθείσας ὀφείας ὡς λόγον γογγυσμοῦ.

Πρῶτον· Τὸ νὰ μὴ φαίνεται προφανὴς ἡ ἀπόδειξις τῆς
θρησκείας, τοῦτο δυνατὸν νὰ ᾖ ἐν ἰδιαίτερον μέρος τῆς
δοκιμασίας τινῶν ἀνθρώπων κατὰ τὴν θρησκευτικὴν ἔννοιαν·
καθότι δίδει χώραν εἰς ἐνάρετον ἀσκησιν ἢ ἀξιοκατάκριτον
παραμέλησιν τῆς διανοίας αὐτῶν, ἐξεταζόντων ἢ μὴ ἐξετα-

ζόντων τὴν ἀπόδειξιν ἐκείνην. Δὲν φαίνεται δὲ νὰ ᾔηται δυνατόν νὰ δοθῇ λόγος, διὰ τί τάχα δὲν ἐνδέχεται νὰ ἤμεθα εἰς κατάστασιν ἠθικῆς δοκιμασίας ὡς πρὸς τὴν ἀσκησιν τῆς διανοίας ἡμῶν περὶ τὴν θρησκείαν, καθὼς εἴμεθα καὶ ὡς πρὸς τὴν διαγωγὴν ἡμῶν εἰς τὰ συνήθη πράγματα τοῦ βίου. Καὶ τὸ πρῶτον καθὼς καὶ τὸ δεύτερον κεῖται ἐπίσης ἐντὸς τῆς ἡμετέρας δυνάμεως καὶ ἐκλογῆς. Νομίζω δὲ ὅτι δύναται νὰ τεθῇ ὡς βέβαιον τοῦτο, ὅτι ὁ αὐτὸς χαρακτήρ, ἡ αὐτὴ ἐνδόμυχος ἀρχή, ἥτις, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος πληροφορηθῇ περὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας, ἀποκαθιστᾷ αὐτὸν εὐπειθῇ εἰς τὰ παραγγέλματα αὐτῆς, ἥθελε παρακινήσει αὐτὸν, ἐὰν δὲν ᾔτον οὕτω πεπεισμένος, εἰς ἐξέτασιν αὐτῆς, ὅτε τὸ σύστημα, καὶ ἡ ἀπόδειξις αὐτῆς ἥθελε προταθῇ εἰς τὴν σκέψιν αὐτοῦ· καὶ ὅτι εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν κατάστασιν, ἡ ἐξέτασις αὐτοῦ ἥθελε γείνῃ μετὰ ἀμεροληψίας, καὶ σπουδῆς, καὶ ἐπιμελείας ἀναλόγου πρὸς τὴν εὐπίθειαν τὴν ὁποίαν ἥθελε δεικνύει εἰς τὴν πρώτην εὐρισκόμενος κατάστασιν. Καὶ καθὼς ἀπροσεξία, καὶ ἀμέλεια, καὶ ἔλλειψις πάσης σπουδῆς περὶ πράγματος τοιαύτης φύσεως καὶ τοιαύτης σπουδαιότητος, ὅταν προταθῇ εἰς τῶν ἀνθρώπων τὴν σκέψιν, εἶναι πρὶν τῆς εὐκρινοῦς πληροφορίας, περὶ τῆς ἀληθείας αὐτοῦ ἐπίσης πραγματικὴ κακοήθεια καὶ ἀκολασία, καθὼς καὶ ἡ παραμέλησις θρησκευτικῆς διαγωγῆς μετὰ τοιαύτην πληροφορίαν· οὕτω δραστήριος σπουδὴ περὶ αὐτοῦ, καὶ εἰλικρινὴς καὶ ἀπαθὴς ἐξέτασις τῆς ἀποδείξεως αὐτοῦ πρὸ τῆς τοιαύτης πληροφορίας εἶναι ἐπίσης πραγματικὴ ἀσκησις διαθέσεως ἠθικῶς ὀρθῆς, καθὼς εἶναι καὶ ἡ θρησκευτικὴ διαγωγὴ μετὰ τὴν τοιαύτην πληροφορίαν. Οὕτως, ὅτι τῆς θρησκείας ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι ἀμέσως καταληπτὴ, ἀλλ' ἀνάγκη νὰ ἐννοηθῇ διὰ

συλλογισμοῦ· ὅτι ἡ περὶ αὐτῆς πληροφορία δὲν ἐπιβάλλεται εἰς πάντας, ἀλλ' ἀφίνεται εἰς τινας νὰ ἐξάγωσιν αὐτὴν προσέχοντες ἐπιμελῶς εἰς τὰ δεδομένα· τοῦτο ἐπίσης συγκροτεῖ θρησκευτικὴν δοκιμασίαν, ἐπίσης παρέχει χώραν καὶ εὐκαιρίαν ὀρθῆς καὶ πλημμελοῦς διαγωγῆς, καθὼς καὶ πᾶν ἄλλο. Καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν μεταχειρίζονται τὸ ἀντικείμενον τοῦτο, ὅταν προτείνηται εἰς αὐτοὺς δεικνύει τί ὑπάρχει ἐντὸς τῆς καρδίας αὐτῶν, καὶ εἶναι ἐνέργεια αὐτοῦ.

Δεύτερον· Φαίνεται ὅτι εἶναι πρᾶγμα ἐπίσης προφανές, ἂν καὶ δὲν παρατηρεῖται τόσον πολὺ, ὅτι ἐὰν, ἐξεταζομένης τῆς θρησκείας, ἡ ἀπόδειξις αὐτῆς ἤθελε φανῇ εἰς τινας ἀμφίβολος εἰς τὸν ὕψιστον ὅσον ἐνδέχεται βαθμὸν, καὶ αὕτη ὁμῶς ἡ ἀμφίβολος ἀπόδειξις θέλει θέσει αὐτοὺς εἰς γενικὴν κατάστασιν δοκιμασίας, κατὰ τὴν ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἔννοιαν. Διότι ὑπόθες ὅτι εὐρίσκεται τις πραγματικῶς εἰς ἀμφιβολίαν, ἐὰν ὁ δεῖνα ἄνθρωπος ἔπραξεν ἢ ὄχι πρὸς αὐτὸν μεγίστην τινὰ χάριν· ἢ ἐὰν ὅλον τὸ κοσμικὸν αὐτοῦ συμφέρον ἐξήρτηται ἢ ὄχι ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου· οὐδεὶς βέβαια ἔχων αἴσθημά τι εὐγνωμοσύνης καὶ φρονήσεως ἠδύνατο ποτὲ νὰ θεωρήσῃ ἑαυτὸν εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν πρὸς τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον, εἰς τὴν ὁποίαν ἤθελεν εἶσθαι, ἐὰν δὲν εἶχε μηδεμίαν τοιαύτην ἀμφιβολίαν. Ἐπ' ἀληθείας εἶναι τοσοῦτον ἔλλογον νὰ εἴπῃ τις, ὅτι βεβαιότης καὶ ἀμφιβολία εἶναι τὸ αὐτὸ, ὅσον καὶ τὸ νὰ εἴπῃ ὅτι αἱ νῦν μνημονευθεῖσαι θέσεις ἤθελον ἀφήσει τὸν ἄνθρωπον ἐπίσης ἐντελῶς ἐλεύθερον, ὡς πρὸς τὴν εὐγνωμοσύνην καὶ φρόνησιν, ὅπως ἤθελεν εἶσθαι, ἐὰν ἦτο βέβαιος ὅτι δὲν ἔλαβεν οὐδεμίαν χάριν παρὰ τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ὅτι δὲν ἐξήρτητο οὐδαμῶς ἐξ αὐτοῦ. Οὕτω, καὶ ἂν ἡ ἀπόδειξις τῆς θρησκείας ἢ χορηγουμένη εἰς τινας ἀνθρώπους δὲν ἤθελεν εἶσθαι σχε-

δὸν ἄλλο τι εἰμὴ ὅτι ἐδόθη εἰς αὐτοὺς νὰ ἴδωσιν ὅτι τὸ σύστημα τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ ἡ θρησκεία ἐν γένει εἶναι πρᾶγμα ὑποθετὸν καὶ πιστευτὸν, τοῦτο πρέπει κατὰ πάντα λόγον νὰ γεννήσῃ σπουδαίαν καὶ πρακτικὴν ὑπόνοιαν ὅτι ἐνδέχεται νὰ ᾔῃ αἰσθητὴς. Καὶ αὐτὸ δὲ τοῦτο θέλει πο-
ρίσει ὕλην ἀσκήσεως πρὸς θρησκευτικὴν ἀναβολὴν καὶ με-
λέτην, πρὸς ἠθικὴν ἀπόφασιν καὶ ἐγκράτειαν· ἐπειδὴ ἡ ὑπόνοια ὅτι ἡ θρησκεία ἐνδέχεται νὰ ᾔῃ αἰσθητὴς, ἐπίσης ἐπιβάλλει εἰς τοὺς ἀνθρώπους πραγματικὴν ὑποχρέωσιν, καθὼς καὶ ἡ πλήρης πεποίθις ὅτι εἶναι αἰσθητὴς. Παρέχει δὲ εἰς αὐτοὺς ἀφορμὴν καὶ λόγους νὰ ἐξετάσωσι περαιτέρω τὸ σπουδαῖον ἐκεῖνο ἀντικείμενον, νὰ διαφυλάττωσιν ἐπι-
μελῶς εἰς τὴν ἑαυτῶν διάνοιαν γενικὸν καὶ ὀριστικὸν τι αἶσθημα ὅτι δυνατόν νὰ ὑπάρχωσιν ὑπὸ Θεῖαν ἠθικὴν κυ-
βέρνησιν, καὶ εὐλαβῇ σπουδὴν περὶ τὴν θρησκείαν, εἴτε φυσικὴν εἴτε ἀποκεκαλυμμένην. Τοιαύτη ὑπόνοια πρέπει νὰ τρέπῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἀνθρώπων πρὸς πάντα βαθμὸν νέου φωτός, τὸν ὁποῖον εἶναι δυνατόν ν' ἀποκτήσωσιν, ὅθεν καὶ ἂν ἔρχεται· καὶ νὰ καταπείσῃ αὐτοὺς ν' ἀπέχωσιν ἐν τῷ μεταξὺ πάσης κακοηθείας, καὶ νὰ πράττωσιν εὐσυνει-
δήτως πᾶσαν κοινὴν ἀρετὴν. Ἐξαιρέτως δὲ ὑποχρεοῦνται ν' ἀπέχωσι τὰ μέγιστα πάσης ἀκολάστου βλασφημίας· διότι τοῦτο ἀπαγορεύεται ὑπ' αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ πράγματος· καὶ νὰ μεταχειρίζωνται μετ' ἄκρας εὐλαβείας πρᾶγμα, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξήρτηται ὅλον τὸ συμφέρον καὶ ἡ ὑπαρξίς αὐ-
τῶν τῶν ἰδίων, καὶ ἡ τύχη τῆς φύσεως. Αὕτη ἡ διαγωγὴ, καὶ προσπάθεια δραστήριος πρὸς συντήρησιν τοῦ ἡθους τού-
του ἐντὸς ἑαυτῶν, εἶναι ἔργον, καὶ καθῆκον, καὶ φρόνησις τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἵτινες μεμψιμοιροῦσι διὰ τὴν ἀμ-
φιβολίαν τῆς θρησκείας· εἶναι πρᾶγμα, πρὸς τὸ ὁποῖον ἔ-

χουσι τὰς δικαιοτάτας ὑποχρεώσεις· καὶ τοιαύτη διαγωγὴ εἶναι ἀσκήσεις καὶ βελτίωσις ἐνταυτῷ τοῦ χαρακτῆρος ἐκείνου, τὸν ὁποῖον ἡ ἐκπλήρωσις ὅλων τῶν διαφορῶν καθηκόντων τῆς θρησκείας ἐκ πληρεστάτης πληροφορίας περὶ τῆς ἀληθείας αὐτῆς ἀσκεῖ καὶ βελτιώνει καὶ εἰς ἄλλους· εἰς ἄλλους, λέγω, πρὸς τοὺς ὁποίους ὁ Θεὸς παρέσχε τοιαύτην πληροφορίαν. Μάλιστα δὲ, ἐὰν θεωρήσωμεν τὴν ἀπειρον σπουδαιότητα τῆς θρησκείας, δυνάμεθα, στοχάζομαι, νὰ εἴπωμεν ἐν γένει ὅτι, ὅστις θελήσῃ νὰ σταθμίσῃ τὸ πρᾶγμα κατ' ἀκρίβειαν, δύναται νὰ ἴδῃ ὅτι δὲν ὑπάρχει σχεδὸν οὐδὲ τοσαύτη διαφορὰ ὅσῃν κοινῶς φαντάζονται μεταξὺ τῆς διαγωγῆς, τὴν ὁποίαν ἐλλόγως ὀφείλουσι ν' ἀκολουθῶσιν οἱ ἔχοντες πλήρη πεποίθησιν περὶ τῆς ἀληθείας αὐτῆς, καὶ ἐκείνης τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ φυλάττωσιν οἱ ἔχοντες μόνον ἀμφίβολον ὑπόνοιαν ὅτι ἐνδέχεται νὰ ᾔῃναι ἀληθής. Αἱ ἐλπίδες, οἱ φόβοι, καὶ αἱ ὑποχρεώσεις αὐτῶν θέλουν εἶσθαι διαφορῶν βαθμῶν· ἀλλὰ καθὼς τὸ ὑποκείμενον τῶν ἐλπίδων καὶ τῶν φόβων τῶν εἶναι τὸ αὐτό· οὕτω καὶ τὸ ὑποκείμενον τῶν ὑποχρεώσεων τῶν περὶ τοῦ τί χρεωστοῦσι νὰ πράττωσι καὶ τίνων ν' ἀπέχῃσι δὲν εἶναι τόσον πολὺ ἀνόμοιον.

Πρὸς τούτοις δὲ παρατηρητέον, ὅτι ἄνθρωποι τινες, διὰ τὴν ὑπόληψιν τὴν ὁποίαν ἀπολαμβάνουσιν ὡς ἄνδρες συνετοί, ἢ διὰ τὴν ὑψηλὴν θέσιν τὴν ὁποίαν κατέχουσιν εἰς τὸν κόσμον, δύνανται νὰ προξενήσωσιν ἀπείρως πλειότερον κακὸν ἢ καλὸν, παρέχοντες ἀσεβείας παράδειγμα, καὶ ὁμολογουμένης ὀλιγωρίας πάσης θρησκείας· ἢ τοῦναντίον, παράδειγμα λελογισμένης, καίτοι μὲ ἀμφιβολίαν μεμιγμένης, ὑπονοίας περὶ τοῦ ἀληθοῦς αὐτῆς, καὶ εὐλαβοῦς προσοχῆς εἰς αὐτὴν ὑπὸ τὴν ἀμφιβολίαν ταύτην· παρ' ὅσον καλὸν ἢ κα-

κὸν δύνανται νὰ προξενήσωσι πολιτευόμενοι καλῶς ἢ κακῶς εἰς πάντα τὰ συνήθη πράγματα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου· καὶ ἐπομένως εἶναι εἰς ἄκρον ὑπεύθυνοι διὰ διαγωγὴν, τὴν ὁποίαν εὐκόλως δύνανται νὰ προβλέψωσιν ὅτι ἔχει τοιαῦτα ἀποτελέσματα, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν σαφέστατα ὑπάρχει τι ὀρθὸν καὶ πλημμελές, καὶ ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀπόδειξις τῆς θρησκείας εἶναι τοσοῦτον ἀμφίβολος ὅσον θέλουσι τινες νὰ λέγωσι.

Ἡ βάσις δὲ τῶν παρατηρήσεων τούτων, καὶ τὸ ἀποκαθιστῶν αὐτὰς ὀρθὰς καὶ ἀληθεῖς εἶναι τοῦτο, ὅτι τὸ ἀμφιβάλλειν ὑπονοεῖ ἀναγκαίως βαθμὸν τινα ἀποδείξεως τοῦ ἀμφιβαλλομένου. Διότι οὐδεὶς ἄνθρωπος ἤθελεν ἀμφιβάλλειν περὶ τῆς ἀληθείας ἀριθμοῦ τινος γεγονότων συνοδευομένων μὲ τοιαῦτα καὶ τοιαῦτα περιστατικά, τὰ ὁποῖα ἤθελον εἰσελθεῖ κατὰ τύχην εἰς τὴν διάνοιάν του, καὶ περὶ τῶν ὁποίων δὲν εἶχεν οὐδεμίαν οὐδόλως ἀπόδειξιν. Ἄν δὲ καὶ ἐν περιπτώσει ἴσων ἐνδεχομένων, καὶ ὅπου ἐπομένως ἠθέλομεν εἶσθαι εἰς ἀμφιβολίαν, λέγομεν συνήθως ὅτι δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν οὐδόλως ἀπόδειξιν οὔτε ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς οὔτε ὑπὲρ τοῦ ἄλλου (ἐνδεχομένου). ἐκείνη ὁμῶς ἡ κατάστασις τῶν πραγμάτων, ἐξ ἧς προέρχεται τὸ νὰ ᾔναι ἐπίσης ἐνδεχόμενον καὶ οὐδὲν πλέον, ὅτι θέλει συμβῇ ἢ ὅτι δὲν θέλει συμβῇ τὸ δεῖνα πρᾶγμα, ἀποκαθιστᾷ τὴν περίπτωσιν ταύτην ἰσοδύναμον πρὸς πάντα τὰ ἄλλα, ὅπου ὑπάρχει τοιαύτη ἀπόδειξις ὑπὲρ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν τινος ζητήματος, (1) ἥτις ἀφίνει τὸν νοῦν εἰς ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ἀληθείας. Ἀληθῶς δὲ, εἰς ὅλας ταύτας τὰς περιπτώσεις, δὲν ὑπάρχει διόλου πλειότερα ἀπόδειξις ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς παρὰ ὑπὲρ τοῦ ἄλλου μέρους.

(1) Εἰσαγωγή.

ὑπάρχει ὁμῶς (ὅ,τι εἶναι ἰσοδύναμον πρὸς αὐτὸ) πλειότερα καὶ ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς καὶ ὑπὲρ τοῦ ἄλλου, παρὰ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἀριθμοῦ τινος γεγονότων, τὰ ὅποια κατὰ τύχην εἰσῆλθον εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ οὕτως εἰς ὅλας ταύτας τὰς περιπτώσεις, ἡ ἀμφιβολία ἐπίσης προϋποθέτει ἀπόδειξιν, κατωτέρους βαθμοὺς ἀποδείξεως, καθὼς καὶ ἡ πίστις προϋποθέτει ὑψηλοτέρους, καὶ ἡ βεβαιότης ἔτι ὑψηλοτέρους. Ὅστις δὲ θελήσῃ νὰ δώσῃ μικράν τινα προσοχὴν πρὸς τὴν φύσιν τῆς ἀποδείξεως, εὐκόλως θέλει ἐκτείνει τὴν παρατήρησιν ταύτην καὶ περαιτέρω, καὶ θέλει ἰδεῖ, ὅτι μεταξὺ τῆς ἐλλείψεως πάσης ἀποδείξεως καὶ ἐκείνου τοῦ βαθμοῦ αὐτῆς, ὅστις παρέχει λόγων ἀμφιβολίας, ὑπάρχουσι τοσοῦτοι βαθμοὶ διάμεσοι, ὅσοι ὑπάρχουσι καὶ μεταξὺ ἐκείνου τοῦ βαθμοῦ τοῦ παρέχοντος λόγον ἀμφιβολίας, καὶ τῆς ἀποδείξεως. Ἄν δὲ καὶ δὲν ἔχομεν δυνάμεις ἱκανὰς νὰ διακρίνωσι τούτους τοὺς βαθμοὺς τῆς ἀποδείξεως μετὰ τινος ἀκριβείας, ἀναλόγως ὁμῶς, καθ' ὅσον διακρίνονται, πρέπει νὰ ἔχωσιν ἐπὶ ῥοίαν ἐπὶ τὴν διαγωγὴν ἡμῶν· διότι εἶναι ἐπίσης ἀληθὴς ἀτέλεια τοῦ ἡθικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνθρώπου, τὸ νὰ μὴν ἔχῃ ἐπὶ ῥοίαν ἐπὶ τὰς πράξεις αὐτοῦ κατωτέρως τις βαθμὸς ἀποδείξεως, ὅταν διακρίνηται, καθὼς εἶναι καὶ τῆς διανοίας ἀτέλεια τὸ νὰ μὴ διακρίνῃ αὐτόν. Καὶ καθὼς εἰς ὅλα τὰ ἀντικείμενα, ὅσα ἐξετάζουσιν οἱ ἄνθρωποι, διακρίνουσι καὶ κατωτέρους καὶ ὑψηλοτέρους βαθμοὺς ἀποδείξεως, ἀναλόγως τῆς ἱκανότητος τῆς διανοίας των· οὕτω καὶ εἰς τὰ πρακτικὰ πράγματα, αἱ πράξεις αὐτῶν ἐπενεργοῦνται καὶ ὑπὸ τῶν κατωτέρων καὶ ὑπὸ τῶν ὑψηλοτέρων βαθμῶν αὐτῆς, ἀναλόγως τῆς εἰλικρινείας καὶ τιμιότητός των. Καὶ καθὼς, ἀναλόγως τῶν ἐλαττωμάτων τῆς διανοίας των, οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀνίκανοι νὰ ἴδωσι κατωτέρους

βαθμούς ἀποδείξεως, κινδυνεύουσι νὰ παραδράμωσιν ἀπόδειξιν ὅταν δὲν ᾔναι προδηλοτάτη, καὶ ἐξαπατῶνται εὐκόλως εἰς τοιαύτας περιπτώσεις· οὕτως ἀναλόγως τῆς διαφθορᾶς τῆς καρδίας των, φαίνονται ἱκανοὶ νὰ ὀλιγωρῶσι παντάπασιν εἰς τὰς πράξεις των ἀπόδειξιν ὁμολογουμένως πραγματικὴν, ὅταν δὲν ᾔναι ὅλως διόλου ἀναντιρρήτος.

Ἐκ τούτων ἀναγκαίως ἔπεται, ὅτι τὸ ἀμφιβάλλειν περὶ τῆς θρησκείας ἐμφαίνει τοιοῦτον ἀποδείξεως βαθμὸν ὑπὲρ αὐτῆς, ὅστις συνδεόμενος μὲ τὸν λόγον τῆς σπουδαιότητός της ἐπιβάλλει ἀναντιρρήτως εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὰς προειρημένας ὑποχρεώσεις ν' ἀπονέμωσιν εἰς αὐτὴν τὸ ὀφειλόμενον σέβας καθ' ὅλην τὴν ἑαυτῶν διαγωγὴν.

Τρίτον· Αἱ δυσκολίαι εἰς τὰς ὁποίας εἶναι ἐμπεριπεπλεγμένη τῆς θρησκείας ἡ ἀπόδειξις, περὶ τῶν ὁποίων γογγύζουσί τινες, δὲν εἶναι οὐδαμῶς ἐλλογώτερον αἷτιον γογγυσμοῦ, παρ' ὅσον εἶναι αἱ ἐξωτερικαὶ τοῦ πειρασμοῦ περιστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας εἶναι ἄλλοι τεθειμένοι· ἢ παρ' ὅσον εἶναι αἱ δυσκολίαι εἰς τὴν πράξιν αὐτῆς, μετὰ πλήρη πεποίθησιν περὶ τῆς ἀληθείας της. Οἱ πειρασμοὶ ἀποκαθιστῶσι τὴν ἡμετέραν κατάστασιν προοδευτικωτέραν· κατάστασιν παιδαγωγίας, (1) παρ' ὅ,τι ἄλλως ἤθελεν εἶσθαι· καθότι παρέχουσιν ἀφορμὴν ἐπιμελεστέρας ἀσκήσεως τῆς ἐναρέτου ἀρχῆς, ἣτις σερεοῖ καὶ ἐνισχύει αὐτὴν περισσότερον, παρ' ὅ,τι ἐδύνατο νὰ κατορθώσῃ εὐκολωτέρα ἢ ὀλιγώτερον ἐπιμελὴς ἀσκήσις αὐτῆς. Τώρα λοιπὸν αἱ θεωρητικαὶ δυσκολίαι εἶναι ὡς πρὸς τοῦτο τῆς αὐτῆς φύσεως μὲ τούτους τοὺς ἐξωτερικοὺς πειρασμούς. Διότι τὸ μὴ προφανές τῆς ἀποδείξεως τῆς θρησκείας εἶναι πρὸς τινὰς ἀνθρώπους πειρασμός, κινῶν αὐ-

(1) Τμῆμα Α'. Κεφ. ε'.

τοὺς εἰς τὸ νὰ τὴν ἀπορρίψωσιν ἄνευ οὐδαμιάς ἐξετάσεως· καὶ ἐπομένως ἀπαιτεῖ τοιαύτην ἐπιμελῆ ἄσκησιν τῆς ἐναρέτου ἀρχῆς πρὸς ἐξέτασιν σπουδαίαν τῆς ἀποδείξεως ἐκείνης, ὁποίας δὲν ἤθελεν εἶσθαι οὐδεμία ἀνάγκη, εἰάν ἔλειπεν ὁ τοιοῦτος πειρασμός. Καὶ ἡ ὑποτιθεμένη ἀμφιβολία τῆς ἀποδείξεως αὐτῆς, ἀφοῦ ἐξητάσθη κατὰ τινα τρόπον, παρέχει πρὸς νοῦν μὴ ἀκέραιον εὐκαιρίαν νὰ παρεξηγήσῃ καὶ δολίως ν' ἀποκρύψῃ εἰς ἑαυτὸν τὴν ἀπόδειξιν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἦτο δυνατόν νὰ ἴδῃ καὶ πρὸς τούτοις ἐνθαρρύνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐνδίδωσιν εἰς τὴν κακίαν, κατ' ἐλπίδα ἀτιμωρησίας, ἃν καὶ ἐλέπωσι βέβαια τοῦτο τοῦλάχιστον, ὅτι αἱ ἐλπίδες αὗται εἶναι ἀβέβαιοι· καὶ τοῦτο ἀπαραλλάκτως, καθὼς οἱ συνήθεις πειρασμοὶ πρὸς πολλὰ ἤδη μωρίας, τὰ ὁποῖα τελευτῶσιν εἰς κοσμικὴν αἰσχύνην καὶ ἀφανισμόν, εἶναι ἡ βάσις τῆς ἐλπίδος ὅτι δὲν θέλουν ἐκκαλυφθῇ, ἢ ὅτι θέλουν ὑπεκφύγει τὴν τιμωρίαν· τουτέστιν ἡ ἀμφιβολία προηγουμένως περὶ τῆς ἀληθείας, ὅτι τοιαύτη παράφρων διαγωγὴ θέλει τελευτήσῃ οὕτως εἰς αἰσχύνην καὶ ὄλεθρον. Ἐξ ἐναντίας δὲ ἡ ὑποτιθεμένη ἀμφιβολία περὶ τὴν ἀπόδειξιν τῆς θρησκείας ἀπαιτεῖ ἐπιμελεστέραν καὶ προσεκτικωτέραν ἄσκησιν τῆς ἐναρέτου ἀρχῆς παρὰ τῶν ἀνθρώπων παραδιδόντων ἑαυτοὺς ὁλοκλήρως εἰς τὴν πρέπουσαν ἐπενέργειαν οἵαςδήποτε πραγματικῆς ἀποδείξεως, καίτοι ἀμφιβόλου οὔσης· καὶ νὰ ἐπιτηδεύωσιν εὐσυνειδήτως πᾶσαν ἀρετὴν, καὶ ἂν ἔχωσί τινα ἀβεβαιότητα, εἰάν ἡ κυβέρνησις τοῦ σύμπαντος δὲν ἐνδέχεται ἴσως νὰ ᾖναι τοιαύτη, ὥστε ἡ κακία νὰ ὑπεκφύγῃ τὴν τιμωρίαν. Καὶ ἐν γένει, πειρασμός, τουτέστι καὶ τὰ μικρότερα καὶ τὰ μεγαλύτερα θέλητρα πρὸς τὴν κακίαν, καὶ αἱ μικρότεραι καὶ αἱ μεγαλείτεραι δυσκολίαι εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἡμετέρου καθήκον-

τος, πειρασμός, λέγω, καθὸ τοιοῦτος, καὶ παντὸς εἶδους καὶ βαθμοῦ, ἐπειδὴ καὶ προκαλεῖ ἐναρέτους τινὰς προσπαθείας, αἵτινες ἄλλως ἤθελον ἐλλείψει, ἀδύνατον νὰ μὴν ἦναι νέα παιδαγωγία καὶ ἐπίδοσις τῆς ἀρετῆς, καθὼς καὶ δοκιμασία αὐτῆς, κατὰ τὰς ἄλλας ἐννοίας τῆς λέξεως. (1) Ὡστε ὁ αὐτὸς λόγος δύναται νὰ δοθῇ περὶ τοῦ, διὰ τί ἡ ἀπόδειξις τῆς θρησκείας ν' ἀφεθῇ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ν' ἀπαιτῇ παρὰ τινων προσεκτικὴν, καὶ σπουδαίαν, καὶ ὀδυνηράν ἴσως ἀσκησιν τοῦ νοός των περὶ αὐτήν· καθὼς καὶ περὶ τοῦ, διὰ τί ἄλλοι νὰ τεθῶσιν εἰς τοιαύτας περιστάσεις, ὥστε ἡ ἐκτέλεσις τῶν συνήθων καθηκόντων αὐτῆς, μετὰ πλήρη πεποίθησιν περὶ τῆς ἀληθείας της, ν' ἀπαιτῇ προσοχήν, σπουδὴν, καὶ κόπους· ἢ περὶ τοῦ, διὰ τί φαινομένη ἀμφιβολία νὰ συγχωρῇται νὰ παρέχῃ πρὸς τινὰς ὕλην πειρασμοῦ, καθὼς καὶ περὶ τοῦ, διὰ τί ἐξωτερικαὶ δυσκολίαι καὶ θέλγητρα νὰ συγχωρῶνται νὰ παρέχωσι πρὸς ἄλλους ὕλην πειρασμοῦ. Ὁ αὐτὸς λόγος προσέτι πρέπει νὰ δοθῇ καὶ περὶ τοῦ, διὰ τί νὰ ἐξασκῶνταί τινες διὰ πειρασμῶν ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τούτων, καθὼς καὶ περὶ τοῦ διὰ τί ἄλλοι νὰ ἐξασκῶνται διὰ τῶν τελευταίων τούτων κατὰ τοιούτους ὑψηλοτάτους βαθμούς, ὡς ἐξησκήθησάν τινες, καὶ μάλιστα οἱ πρῶτοι χριστιανοί.

Οὐδὲ φαίνεται διόλου ἄτοπον τὸ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ θεωρητικαὶ δυσκολίαι, εἰς τὰς ὁποίας εἶναι ἐμπεριπεπλεγμένη τῆς θρησκείας ἡ ἀπόδειξις, δυνατόν μάλιστα νὰ συγχροτῶσι τὸ κυριώτερον μέρος τῆς δοκιμασίας τινῶν ἀνθρώπων. Διότι καθὼς οἱ κύριοι πειρασμοὶ τοῦ πλεῖστου μέρους τοῦ κόσμου εἶναι τὰ συνήθη αἴτια τὰ κινουῦντα πρὸς ἀδι-

(2) Τμῆμ. Α'. Κεφ. δ'. καὶ σελ. 134—6.

κίαν καὶ ἀχαλίνωτον φιληδονίαν, ἥ πρὸς παραμέλησιν τῆς θρησκείας, τὴν προερχομένην ἐξ ἐκείνης τῆς διαθέσεως τοῦ νοός, ἣτις ἀποκαθιστᾷ πολλοὺς ἀνθρώπους ἀναισθήτους σχεδὸν πρὸς πᾶν πρᾶγμα ἀπομεμακρυσμένον, ἥ μὴ προσβάλλον τὰς αἰσθήσεις· οὕτως ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι, οἵτινες δὲν ἔχουσι τὴν κουφόνειαν ταύτην, ἄνθρωποι, οἵτινες αἰσθάνονται βαθύτερον τὰ μὴ ὁρώμενα καὶ μέλλοντα· οἵτινες ὄχι μόνον βλέπουσιν, ἀλλὰ καὶ ἔχουσι γενικόν τι πρακτικὸν αἶσθημα ὅτι τὸ μέλλον θέλει εἶσθαι ποτὲ παρὸν, καὶ ὅτι τὰ πράγματα δὲν εἶναι ὀλιγώτερον πραγματικά, ἂν δὲν προσβάλλωσι τὴν αἶσθησιν· καὶ οἵτινες, ἐκ τῆς φυσικῆς συστάσεως τοῦ σώματος καὶ τοῦ ἥθους των, καὶ ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἐαυτῶν καταστάσεως, δυνατὸν νὰ ἔχωσι μικροὺς πειρασμοὺς πρὸς κακὴν διαγωγὴν, καὶ μικρὰν δυσκολίαν πρὸς καλὴν, εἰς τὰ συνήθη πράγματα τοῦ βίου. Τώρα λοιπὸν, ὅταν οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἄνθρωποι ἔχωσιν εὐκρινῆ, πλήρη πεποίθησιν περὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας, ἄνευ τινὸς ἐνδεχομένης ἀμφιβολίας ἢ δυσκολίας, ἡ πρᾶξις αὐτῆς εἶναι πρὸς αὐτοὺς ἀναπόφευκτος, πλὴν ἐὰν θέλωσι νὰ παραβιάζωσι διηνεκῶς τὴν ἐαυτῶν διάνοιαν· καὶ ἡ θρησκεία δὲν εἶναι σχεδὸν πρὸς αὐτοὺς περισσότερον παιδαγωγία, παρ' ὅ,τι εἶναι πρὸς πλάσματα ἐντελεστάτης καταστάσεως. Καὶ ὅμως οἱ ἄνθρωποι οὗτοι δυνατὸν ἴσως νὰ ἔχωσι χρεῖαν ἠθικῆς παιδαγωγίας καὶ ἀσκήσεως, καθ' ὑψηλότερον βαθμὸν παρ' ὅσον ἠθελον ἔχει διὰ τοιαύτης εὐκόλου πράξεως τῆς θρησκείας. Ἡ ἐνδεχόμενον ἴσως ν' ἀπαιτῇται, διὰ λόγους ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς, νὰ δώσωσιν οὗτοι καὶ ἄλλην τινὰ προσέτι διαδήλωσιν (1) τοῦ ἠθικοῦ των χαρακτῆρας πρὸς

(1) Σελ. 134 — 6.

τὴν κτίσιν τοῦ Θεοῦ, παρ' ὅ,τι ἤθελεν εἶσθαι τοιαύτη πράξις αὐτῆς. Οὕτως, εἰς τὴν μεγάλην ποικιλίαν τῶν θρησκευτικῶν θέσεων, εἰς τὰς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι εἶναι τεταγμένοι, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον συγκροτεῖ, τὸ ὁποῖον κυρίως καὶ εἰδικῶς συγκροτεῖ τὴν καθ' ὅλους τοὺς λόγους δοκιμασίαν τινῶν ἀνθρώπων, δυνατόν νὰ ᾖναι αἱ δυσκολίαι, εἰς τὰς ὁποίας εἶναι ἐμπεριπεπλεγμένη ἡ ἀπόδειξις τῆς θρησκείας· καὶ ἡ κυριωτέρα καὶ διαπρεπεστέρα δοκιμασία αὐτῆς δυνατόν νὰ ᾖναι τοῦτο, πῶς θέλουν πράξει ὑπὸ ταύτας καὶ ἀναφορικῶς πρὸς ταύτας τὰς δυσκολίας. Δυνάμεθα δὲ νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι αἱ περιστάσεις τινῶν ἀνθρώπων κατὰ τὰ κοσμικὰ αὐτῶν πράγματα εἶναι ἀνάλογοι πρὸς ταύτας, τὰς περὶ τὴν θρησκείαν. Βλέπομεν ὅτι ἄνθρωποι τινες εὐρίσκονται εἰς τοιαύτην θέσιν ἐν τῷ κόσμῳ, ὥστε ἡ κυρία αὐτῶν δυσκολία ὡς πρὸς τὴν διαγωγὴν των δὲν εἶναι τὸ νὰ πράξωσιν ὅ,τι εἶναι φρόνιμον, ὅταν τοῦτο γνωρισθῇ· διότι τοῦτο εἰς ἀναριθμήτους περιπτώσεις εἶναι τοσοῦτον εὐκόλον, ὅσον καὶ τὸ ἐναντίον· ἀλλ' ἡ κυρία ἄσκησις τινων εἶναι σύννοια καὶ προφύλαξις κατὰ τῆς ἀπάτης· τῆς ἀπάτης, ὑπόθεσις, παρὰ τῶν πέριξ αὐτῶν· κατὰ τῶν ψευδῶν ἐπιφανειῶν ὀρθοῦ λόγου καὶ φρονήσεως. Ἄλλων δὲ πάλιν, ἐξ αἰτίας τῆς ἑαυτῶν θέσεως, ἡ κυρία ἄσκησις ὡς πρὸς τὴν διαγωγὴν των, εἶναι ἡ προσοχή, διὰ νὰ γνωρίσωσι τί εἶναι τὸ πρέπον, καὶ τί εἶναι ἔλλογον καὶ φρόνιμον νὰ πράξωσι.

Τὰ μέχρι τοῦδε εἰρημένα στηρίζονται ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι τὸ νὰ μὴ φαίνεται πρὸς τινας ἀνθρώπους ἀποχρῶσα ἡ τῆς θρησκείας ἀπόδειξις δὲν προέρχεται ἐκ τῆς ἀμελείας ἢ τῶν προλήψεων αὐτῶν· ἀλλ' ἐνταῦθα προσθετέον, κατὰ πάντα κοινὸν λόγον, καὶ ὅ,τι ἡ ἀλήθεια τοῦ πράγματος σαφέστατα ἀπαιτεῖ νὰ προσθέσωμεν, ὅτι τὸ τοιοῦτον δυνατόν

ἴσως νὰ προέρχεται καὶ ἐξ αὐτῶν, δυνατὸν ἴσως νὰ ᾔηται καὶ σφάλμα αὐτῶν τῶν ἰδίων ἀνθρώπων. Διότι,

Ἐὰν ὑπάρχωσιν τινες, οἱ ὅποιοι δὲν ἐνησχολήθησαν πώποτε ἐκ καρδίας καὶ μετὰ σπουδῆς, διὰ νὰ μάθωσι τὰ τῆς θρησκείας· ἔὰν ὑπάρχωσιν τινες, οἱ ὅποιοι κρυφίως ἐπιθυμοῦσιν νὰ μὴν ἀποβῇ ἀληθῆς, καὶ προσέχουσιν ὀλιγώτερον εἰς τὴν ἀπόδειξιν παρὰ εἰς τὰς δυσκολίας, καὶ πλειότερον εἰς τὰς ἐνστάσεις παρὰ εἰς τὰς ἀπαντήσεις αὐτῶν, οἱ ἄνθρωποι οὗτοι δὲν εἶναι σχεδὸν διόλου πιθανὸν ὅτι θέλουν ἰδεῖ τὴν ἀπόδειξιν τῆς θρησκείας, καὶ ἂν ᾔητο μετ' ἄκρας βεβαιότητος ἀληθῆς, καὶ ἱκανὴ ν' ἀποδειχθῇ πληρέστατα. Ἐὰν τινες συνειθίζωσι νὰ θεωρῶσι πολλάκις τὸ ἀντικείμενον τοῦτο μετὰ γέλωτος καὶ παιδιᾶς· ἔὰν προσέχωσιν εἰς τύπους μᾶλλον, καὶ παραστάσεις, καὶ ἀνεπαρκεῖς τρόπους ἐρμηνείας, παρὰ εἰς αὐτὰ τὰ πράγματα τὰ δι' αὐτῶν δηλούμενα, (διότι τὰ σημεῖα πολλάκις δὲν δύνανται νὰ ἐκφράσωσιν εἰμὴ ἀτελῶς τὰ σημαινόμενα πράγματα·) ἢ ἔὰν καθιστῶσι τὰς ἀνθρωπίνους πλάνας ἀντὶ τῆς Θείας ἀληθείας· διὰ τί πάντα ταῦτα, ἢ ὅτιδῆποτε τούτων, νὰ μὴν ἐνδέχεται νὰ ἐμποδίσῃ τινὰς ἀνθρώπους τοῦ νὰ ἴδωσι τὴν ἀπόδειξιν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἄλλοι πραγματικῶς βλέπουσι; καθὼς παρομοίᾳ τῆς ῥοπῆς τῆς διανοίας περὶ ἀντικείμενα συνήθους θεωρίας καὶ πράξεως ἐμποδίζει τοὺς ἀνθρώπους, ὡς βλέπομεν ἐκ πείρας, τοῦ ν' ἀπολαύσωσιν ὀρθὰς περὶ τῶν τοιούτων πραγμάτων γνώσεις, τὰς ὁποίας ἐπιτυχάνουσιν ἄλλοι ἔχοντες ἀπαθεστέραν καὶ προσεκτικωτέραν διάνοιαν; Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα θέλει εἶσθαι τὸ αὐτὸ, εἴτ' ἐξ ἀπλῆς ἀμεριμνησίας, εἴτ' ἐκ παχυλωτέρων ἐλαττωμάτων προέρχεται ἢ παραμέλησις τοῦ νὰ ἐξετάσῃ σπουδαίως τὴν ἀπόδειξιν τῆς θρησκείας, καὶ ἢ μὴ εὐθεῖα

διαγωγή των περὶ αὐτήν· εἴτε προέρχεται ἐκ τούτου, ὅτι καὶ τύποι καὶ μεταφορικαὶ ἐκφράσεις, καθὼς καὶ πλάναι, παρέχουσιν ἀφορμὴν γέλωτος, ἐνῷ τὰ σημαινόμενα πράγματα καὶ ἡ ἀλήθεια αὐτὴ δὲν ἤθελον παρέχει τοιαύτην ἀφορμὴν. Οἱ ἄνθρωποι δυνατὸν νὰ ἐνδίδωσιν εἰς τὴν πρὸς τὸ γελοῖον κλίσιν των κατὰ τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε νὰ χάσωσι πᾶν αἶσθημα εὐσχημοσύνης καὶ φρονήσεως εἰς τὰ κοσμικὰ πράγματα, μάλιστα δὲ, ὡς φαίνεται, καὶ νὰ βλάψωσι τὸ λογικόν των. Καὶ ἐν γένει, κουφόνοια, ἀμεριμνησία, πάθος, καὶ πρόληψις ἐμποδίζουσιν ἡμᾶς τοῦ νὰ λαμβάνωμεν ὀρθὰς ἐννοίας περὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων· καὶ δυνατὸν ὡσαύτως, καὶ ἴσως κατὰ τινὰ ἄλλον προσέτι τρόπον τῆς Προνοίας, ἀναφορικῶς πρὸς ἠθικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἀντικείμενα, νὰ ἐμποδίζωσι τὴν ἀπόδειξιν τοῦ νὰ τεθῇ ἔμπροσθεν ἡμῶν, καὶ τοῦ νὰ βλέπῃται, ὅταν ᾖναι εἰς τοιαύτην θέσιν. Ἡ Γραφή (1) κηρύττει, « Οὐ συνήσουσι πάντες ἄνομοι, καὶ οἱ νοήμονες συνήσουσιν. » Εἶναι δὲ ὅλως ἀδιάφορον κατὰ ποίαν τῆς Προνοίας οἰκονομίαν συμβαίνει τοῦτο· εἴτε ἀπ' ἀρχῆς καὶ κατὰ βουλὴν ἢ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπόδειξις ἐτέθη καὶ κατελείφθη οὕτως, ὥστε οἱ μὲν ἐπιθυμοῦντες νὰ ὑπεκφύγωσι τὰς ἠθικὰς ὑποχρεώσεις νὰ μὴ

(1) Δανιήλ. ιβ'. 10. Ἰδὲ καὶ 'Ησα. κθ'. 13, 14. Ματθ. ς'. 23. καὶ ιζ'. 25. καὶ ιγ'. 11, 12. 'Ιωάν. γ'. 19. 'Ιωάν. ε'. 44. Α'. Κορινθ. β'. 14. καὶ Β'. Κορινθ. δ'. 4. Β'. Τιμοθ. γ'. 13. καὶ τὴν φιλόστοργον καὶ αὐθεντικὴν ἐνταυτῷ ἀγγελίαν, τὴν πλειστάκις ἐπαναλαμβανομένην « 'Ο ἔχων ὦτα ἀκούειν, ἀκουέτω. » 'Ο Γρότιος ἠσθάνθη τοσοῦτον ἰσχυρῶς τὴν ἐννοιαν τούτων καὶ τῶν παρομοίων ῥητῶν τῆς Γραφῆς, ὥστε λέγει, ὅτι ἡ δοθεῖσα εἰς ἡμᾶς ἀπόδειξις περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ἦτο μικρότερα παρ' ὅ,τι ἡδύνατο νὰ δοθῇ, δι' αὐτὸν τοῦτον τὸν σκοπόν. *Ut ita sermo Evangelii tanquam lapis esset Lydius, ad quem ingenia sanabilia explorarentur. De Ver. Rel. C. I. 2. περὶ τὸ τέλος.*

βλέπωσιν αὐτήν, οἱ δὲ εἰλικρινῇ διάνοιαν ἔχοντες νὰ τὴν βλέπωσιν· εἴτε δι' ἄλλου τινὸς μέσου συνέβη τοῦτο.

Πρὸς τούτοις δέ, ἡ γενικὴ ἀπόδειξις τῆς φυσικῆς θρησκείας καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι, φρονῶ, καταληπτὴ καὶ πρὸς τοὺς κοινούς ἀνθρώπους· ὥς καὶ πρὸς ἐκείνους, οἵτινες δαπανῶσι τὸ μέγιστον μέρος τοῦ καιροῦ των, ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας μέχρι τοῦ γήρατος, πορίζοντες εἰς ἑαυτοὺς καὶ εἰς τὰς οἰκογενείας των τὰ ἐπιτήδεια, ἴσως δὲ καὶ τὰ ἀναγκαῖα τῆς ζωῆς· πρὸς ἐκείνους δηλαδὴ τῆς τάξεως ταύτης, εἰς ὅσους ἔρχεται ποτε λογισμὸς τις νὰ ζητήσωσιν ἀπόδειξιν, ἢ νὰ προσέξωσιν εἰς αὐτήν. Οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι, ἐὰν εἶχον καὶ περὶ τῆς θρησκείας τοσαύτην σπουδὴν ὅσην ἔχουσι περὶ τῶν κοσμικῶν των πραγμάτων, εἶναι ἱκανοὶ νὰ πληροφορηθῶσι διὰ πραγματικῆς ἀποδείξεως, ὅτι ὑπάρχει Θεὸς, ὅστις κυβερνᾷ τὸν κόσμον· καὶ αἰσθάνονται ἑαυτοὺς ὅτι εἶναι ἠθικὰ καὶ ὑπεύθυνα πλάσματα. Καὶ καθὼς ὁ χριστιανισμὸς συμπίπτει ὁλοκλήρως μὲ ταύτην τὴν φυσικὴν περὶ τῶν πραγμάτων αἴσθησιν αὐτῶν· οὕτως εἶναι ἱκανοὶ ὅχι μόνον νὰ πεισθῶσιν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἴδωσιν, ὅτι ὑπάρχει ἀπόδειξις ἐκ θαυμάτων ἐπιτελεσθέντων εἰς ἐπιβεβαίωσιν αὐτοῦ, καὶ ἐκ πολλῶν φαινομένων πληρώσεων προφητειῶν. Ἀλλ' ἂν καὶ ἡ ἀπόδειξις αὕτη εἶναι πραγματικὴ καὶ ἰσχυρὰ, ὑπόκειται ὅμως εἰς ἐνστάσεις, καὶ δυνατὸν νὰ καταντήσῃ εἰς δυσκολίας. Ὅσοι ὅμως εἶναι ἱκανοὶ ὅχι μόνον νὰ λαλῶσι περὶ τούτων τῶν δυσκολιῶν ἀλλὰ καὶ νὰ τὰς βλέπωσιν, εἶναι ἱκανοὶ καὶ νὰ βλέπωσι πέραν αὐτῶν· τουτέστιν ὅχι νὰ διασαφίσωσι καὶ νὰ διαλύσωσιν αὐτάς οὕτως, ὥστε νὰ πληρώσωσι τὴν περιεργίαν των· διότι τοιαύτην γνῶσιν δὲν εἴμεθα ἱκανοὶ ν' ἀποκτήσωμεν περὶ οὐδενὸς ἀντικειμένου τῆς φύσεως· ἀλλ' εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἴδωσιν ὅτι ἡ ἀπόδει-

ξίς δὲν χάνεται ἐντὸς τούτων τῶν δυσκολιῶν, οὐδὲ καταστρέφεται ὑπὸ τῶν ἐνστάσεων τούτων. Ἀλλ' ἔπειτα ἐξέτασις ἀκριβεστάτη τῆς θρησκείας, ἀναφορικῶς πρὸς τὰς ἐνστάσεις ταύτας, ἥτις δὲν δύναται νὰ ᾔῃ ἐργον παντὸς ἀνθρώπου, εἶναι ἀντικείμενον πολὺ ἐκτεταμένον, καὶ ἀπαιτεῖ ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεώς του γνώσεις τινάς, καθὼς καὶ καιρὸν καὶ μελέτην, διὰ νὰ ἴδῃ τις πῶς ἡ ἀπόδειξις ἀναφαίνεται, ὅταν ἀντιπαραβληθῇ ἐν πράγματι πρὸς ἄλλο, καὶ ποῖον ἐν γένει, εἶναι τὸ κεφάλαιον αὐτῆς. Τώρα λοιπὸν, ἐὰν ἄνθρωποι τινες, συλλέγοντες τὰς ἐνστάσεις ταύτας, παρ' ἄλλων προτεινομένας, καὶ λαμβάνοντες ὡς ὁμολογούμενον ὅτι ἔχουσι βαρύτητα, διότι οὕτω λέγουσιν ἐκεῖνοι, παρὰ τῶν ὁποίων τὰς ἔλαβον· ἢ καταντῶντες, διὰ τῆς συνεχοῦς κοινοποιήσεως αὐτῶν εἰς ἄλλους, νὰ βλέπωσιν ἢ νὰ φαντάζωνται ὅτι βλέπουσι τὴν βαρύτητα αὐτῶν, δὲν θέλωσι νὰ παρασκευασθῶσι πρὸς τὴν τοιαύτην ἐξέτασιν μετὰ βαθμοῦ ἀρμοδίου γνώσεως· ἢ δὲν θέλωσι ν' ἀφιερῶσωσι πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο τὸν καιρὸν καὶ τὴν μελέτην ἐκείνην, ἥτις ἔνεκα τῆς φύσεως αὐτοῦ, εἶναι ἀναγκαία πρὸς ἀπόκτησιν τοιαύτης πληροφορίας· ἐν ταύτῃ τῇ περιπτώσει πρέπει βέβαια νὰ μένωσιν οὗτοι εἰς ἀμφιβολίαν, ἢ ἄγνοιαν ἢ πλάνην· ὅπως ἀναγκαίως συμβαίνει τοῦτο εἰς αὐτοὺς καὶ περὶ τῶν κοινῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν συνήθων πραγμάτων τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἐὰν παραμελῶσι τὰ ἀναγκαῖα μέσα πρὸς ἀπόκτησιν τῶν τοιούτων γνώσεων.

Καὶ πάλιν ὁμῶς θέλει ἴσως εἰπεῖ τις, ὅτι ἐὰν τις ἡγεμὼν ἢ οἰκοδεσπότης ᾔθελε νὰ στείλῃ παραγγελίας πρὸς τὸν ὑπηρέτην του, ἔπρεπε βέβαια νὰ φροντίσῃ, ὥστε αὗται νὰ φέρωσι τινα σημεῖα, διὰ τῶν ὁποίων νὰ γνωρίζεται μετὰ βεβαιότητος πόθεν ἦλθον, καὶ ἡ ἔννοια αὐτῶν νὰ ᾔῃ πάν-

τοτε σαφής· ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχη μηδεμία ἐνδεχομένη ἀμφιβολία μήτε περὶ τῆς αὐθεντίας μήτε περὶ τῆς ἐννοίας αὐτῶν. Τώρα λοιπὸν ἡ πρέπουσα ἀπάντησις πρὸς πᾶν εἶδος τῶν τοιούτων ἐνστάσεων εἶναι, ὅτι, ὅπου καὶ ἂν κῆται τὸ λάθος, εἶναι καὶ βέβαιον μάλιστα ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ συλλογιζώμεθα οὕτω περὶ Ἐκείνου, ὅστις εἶναι ὁ Κυβερνήτης τοῦ κόσμου· καὶ ἐξαιρέτως, ὅτι δὲν παρέχει εἰς ἡμᾶς τοιαύτην πληροφορίαν περὶ τῶν προσκαίρων ἡμῶν πραγμάτων καὶ συμφερόντων, καθὼς ἀφθόνως ἀποδεικνύει ἡ πεῖρα. Ὑπάρχει ὅμως πλήρης ἀπάντησις πρὸς τὴν ἐνστασιν ταύτην, ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς θρησκείας. Διότι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ ἡγεμὼν ἤθελε δώσει τὰς διαταγὰς του κατὰ τὸν σαφῆ ἐκεῖνον τρόπον, εἶναι οὗτος, ὅτι ἐκεῖνος ἀπολύτως ἐπιθυμεῖ νὰ πραχθῇ τοιαύτη τις ἐξωτερικὴ πράξις, χωρὶς νὰ τὸν μέλη περὶ τοῦ αἰτίου ἢ τῆς ἀρχῆς ἐξ ἧς αὕτη πράττεται· τουτέστιν ἀποβλέπει μόνον πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν συμβεβηκὸς, ἥτοι τὸ πρᾶγμα νὰ ἐκτελεσθῇ, καὶ οὐδαμῶς, κυρίως εἰπεῖν, πρὸς τὴν ἐνέργειαν διὰ τῆς ὁποίας ἐκτελεῖται· ἐπειδὴ δὲ τὸ ὅλον τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας συνίσταται ἀπλῶς εἰς τὴν ἐνέργειαν αὐτήν, δὲν ὑπάρχει οὐδεὶς παραλληλισμὸς μεταξὺ τῶν αἰτίων. Ἐὰν δὲ ὁ ἡγεμὼν ὑποθεθῇ ὅτι ἀποβλέπει μόνον πρὸς τὴν ἐνέργειαν, τουτέστιν ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ ἐξασκήσῃ ἢ καθ' οἷανδ' ἡποτε ἐννοιαν νὰ δοκιμάσῃ τὴν διάνοιαν ἢ τὴν εὐπείθειαν τοῦ ὑπηρέτου, δὲν ἤθελε δίδει πάντοτε τὰς διαταγὰς του κατὰ τοιοῦτον σαφῆ τρόπον. Εἶναι δὲ πρέπον ἴσως νὰ προσθέσωμεν, ὅτι τοῦ Θεοῦ τὸ θέλημα περὶ ἠθικῆς καὶ θρησκείας δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ, εἴτε ὡς ἀπόλυτον, εἴτε ὡς κατὰ συνθήκην μόνον. Ἐὰν μὲν ᾗναι ἀπόλυτον, δὲν δύναται νὰ ᾗναι τοιοῦτον, εἰμὴ διὰ νὰ πράττωμεν ἐναρέτως εἰς τοιαύτας δεδομένας πε-

ριστάσεις· καὶ ὅχι, διὰ ν' ἀναγκασθῶμεν νὰ πράττωμεν ἐναρέτως, μεταβάλλοντος αὐτοῦ τὰς ἡμετέρας περιστάσεις. Καὶ ἂν τοῦ Θεοῦ τὸ θέλημα ᾖ οὕτως ἀπόλυτον, εἶναι λοιπὸν εἰς τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν, κατὰ τὴν ὑψίστην καὶ ἀκριβεστάτην ἔννοιαν, νὰ πράττωμεν ἢ νὰ παραβαίνωμεν τὸ θέλημα αὐτοῦ· ἥτις εἶναι λόγος ἐμβριθέστατος. Ἡ δυνατόν νὰ θεωρηθῇ τὸ θέλημα αὐτοῦ μόνον ὡς κατὰ συνθήκην· ὅτι ἐὰν μὲν πράττωμεν οὕτω καὶ οὕτω, θέλομεν βραβευθῇ· ἐὰν δὲ ἄλλως, θέλομεν τιμωρηθῇ. Τούτου δὲ τοῦ κατὰ συνθήκην θελήματος τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως ὅλη ἡ σύστασις αὐτῆς παρέχει βεβαιότατα παραδείγματα.

Ἐν γένει δὲ, τοῦτο, τὸ ὅτι εἴμεθα εἰς κατάστασιν θρησκείας, ὑπεμφαίνει ὅτι εἴμεθα εἰς κατάστασιν δοκιμασίας· καὶ ἂν παραδεχθῶμεν ὡς πιστευτὸν τὸ ὅτι εἴμεθα ποσῶς εἰς τοιαύτην κατάστασιν, δὲν φαίνεται οὐδεμία ἰδιαιτέρα τις δυσκολία, διὰ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ δοκιμασία ἡμῶν εἶναι, ὅπως ἀληθῶς εἶναι, κατ' ἐκείνας τὰς σχέσεις, κατὰ τῶν ὁποίων ἀποτείνονται αἱ προειρημέναι ἐνστάσεις. Δὲν φαίνεται δὲ οὐδεμία πρόφασις ἐκ τοῦ λόγου τοῦ πράγματος, διὰ νὰ εἴπη τις, ὅτι ἡ δοκιμασία δὲν δύναται δικαίως νὰ ᾖ τι, εἰμὴ τοῦτο, ἐὰν οἱ ἄνθρωποι θέλουσι πράττει σύμφωνα πρὸς βεβαίαν τινα, γνῶσιν ἥτοι πρὸς τοιαύτην ἥτις δὲν ἐπιδέχεται ἀμφιβολίαν, ὥστε νὰ μὴν ᾖ δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ μηδεὶς ἀποτυχίας κίνδυνος, εἰμὴ ἐξ ἀπροσεξίας πρὸς ὅ,τι γνωρίζουσι μετὰ βεβαιότητος, ἢ ἐκ τῆς σφοδρότητος πάθους τινὸς τὸ ὁποῖον τοὺς παρασύρει εἰς πράξεις ἐναντίας αὐτοῦ. Διότι ἀφοῦ ἄγνοια καὶ ἀμφιβολία παρέχουσι χώραν εἰς δοκιμασίαν καθ' ὅλους τοὺς λόγους, ἐπίσης πραγματικῶς καθὼς καὶ ἡ ἄμεσος πεποίθησις ἢ βεβαιότης· καὶ ἀφοῦ αἱ δύο πρῶται πρέπει νὰ ὑπολογισθῶσιν ὅπως αἱ δυσκολίαι περὶ

τὴν πράξιν, δυνατόν καὶ ἡ ἠθικὴ δοκιμασία τῶν ἀνθρώπων νὰ ᾔῃ αὕτη, εἴαν θέλωσι φροντίσει ὡς πρέπει νὰ πληροφορήσωσιν ἑαυτοὺς δι' ἀπαθοῦς σκέψεως, καὶ ἔπειτα εἴαν θέλωσι πράττει ὅπως ἡ περίπτωσις ἀπαιτεῖ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔλαβον ἀπόδειξιν, ὅσονδ' ἢ ποτε καὶ ἂν ᾔῃ ἀμφίβολος. Καὶ αὕτη, ὡς ἐκ πείρας βλέπομεν, εἶναι πολλάκις ἡ ἡμετέρα δοκιμασία (1) κατὰ τὴν πρόσκαιρον ἡμῶν ἱκανότητα. Διότι ἡ πληροφορία, τὴν ὁποίαν χρειαζόμεθα, περὶ τῶν κοσμικῶν ἡμῶν συμφερόντων δὲν δίδεται βέβαια πάντοτε εἰς ἡμᾶς κατὰ φυσικόν τινα ῥοῦν, ἄνευ τινὸς ἡμετέρας φροντίδος. Ὑποκείμεθα δὲ μεγάλως εἰς ἀπάτην καὶ ἐξ ἰδίων ἐσωτερικῶν καὶ κρυφίων προλήψεων, καὶ ἐκ δόλου ἄλλων. Ὡστε διὰ νὰ κρίνωμεν τί εἶναι τὸ πρέπον ἔργον, ἀπαιτεῖται πολλάκις καὶ πολλὴ καὶ δύσκολος σκέψις. Ἐπειτα δὲ, ἀφοῦ ἐκρίναμεν ὅσον ἡδυνάμεθα ἄριστα, ἡ ἀπόδειξις, καθ' ἣν πρέπει ἀναγκαίως νὰ πράττωμεν, εἴαν ζῶμεν καὶ πράττωμεν ποσῶς, εἶναι πάντοτε ἀμφίβολος κατ' ἄκρον βαθμόν. Καὶ ἡ σύστασις καὶ ἡ πορεία τοῦ κόσμου εἶναι ἀληθῶς τοιαύτη, ὥστε ἡ ἔλλειψις ἀπαθοῦς σκέψεως περὶ τοῦ πρακτέου, καὶ ἐπιχειρήσεις θρασέων ἐπιχειρημάτων, ἐπειδὴ εἶναι ἀμφίβολον ὁποία θέλει εἶσθαι ἡ συνέπεια, εἶναι πολλάκις κατὰ φύσιν, τουτέστι κατὰ Πρόνοιαν, ἐντελῶς τοσοῦτον ὀλεθρία, ὅσον καὶ ἡ ἄτοπος διαγωγὴ ἡ προερχομένη ἐξ ἀμελοῦς ἀπροσεξίας πρὸς ὅ,τι μετὰ βεβαιότητος γνωρίζομεν, ἢ ἐκ καταφρονήσεως αὐτοῦ κατὰ παραφορὰν τινος πάθους.

Πολλὰ τῶν ἐνταῦθα γενομένων παρατηρήσεων δυνατόν ἀληθῶς νὰ φανῶσι παράδοξοι, ἴσως δὲ καὶ ἀκατανόητοι, πρὸς πολλοὺς ἐναρέτους ἀνθρώπους. Ἀλλ' εἴαν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι, χάριν τῶν ὁποίων ἐγένοντο, φρονῶσιν οὕτω· ἄν-

(1) Σελ. 49, 286—9.

θρησκοί, οἵτινες προτείνουν τὰς ἀνωτέρω ἐνστάσεις, καὶ ἀποστρέφονται παντάπασιν τὴν θρησκείαν ἐπὶ προφάσει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπόδειξις· τοὺς παρακαλῶ νὰ ἐξετάσωσι πάλιν, εἴαν τὸ τοιοῦτον φρόνημά των πηγάζῃ ἐκ τινος ἀκατανοήτου πράγματος εἰς τὰς παρατηρήσεις ταύτας, ἢ ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἔχουσι τοιοῦτον αἶσθημα θρησκείας καὶ σπουδαίας φροντίδος περὶ αὐτῆς, ὁποίαν καὶ αὐτὴ ἡ σκεπτικὴ των κατὰστασις ἀπαιτεῖ βέβαια κατὰ πάντα λόγον. Πρέπει δὲ νὰ ἐπεμβληθῇ εἰς τὴν σκέψιν τούτων τῶν ἀνθρώπων, ὅτι ἡ φύσις καὶ κατὰστασις ἡμῶν ἀναγκαιῶς ἀπαιτοῦσι νὰ πράττωμεν, εἰς τὴν ἡμερούσιον ὁδὸν τοῦ βίου, κατ' ἀπόδειξιν πολὺ ἀσθενεστέραν παρὰ τὴν κοινῶς γενομένην πιθανότητα καὶ νὰ προφυλαττώμεθα ὅχι μόνον καθ' ὅσον πιστεύομεν πληρέστατα ὅτι θέλουσιν συμβῆναι, ἀλλὰ προσέτι καὶ καθ' ὅσον στοχαζόμεθα ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ συμβῶσι· καὶ νὰ ἐπιχειρῶμεν ἔργα τινὰ, ὅτε ἡ μεγίστη πιθανότης εἶναι ἐναντίον τῆς ἐπιτυχίας, ἂν μόνον ᾗναι πιστευτὸν ὅτι δυνατόν ἴσως καὶ νὰ ἐπιτύχωμεν εἰς αὐτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ τῆς εἰδικῆς ἀποδείξεως ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἀφοῦ ἀνῆρέθησαν ἤδη αἱ κατὰ τῆς ἀποκαλύψεως προϋπολήψεις, καὶ αἱ ἐνστάσεις ἐναντίον τοῦ γενικοῦ συστήματος τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ μερικῶν τινῶν πραγμάτων εἰς αὐτὸν ἀναφερομένων, ὑπολείπεται νὰ ἐξετάσωμεν, ὁποίαν ἔχομεν θετικὴν ἀπόδειξιν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας αὐτοῦ· καὶ τοῦτο, μάλιστα διὰ νὰ ἴδωμεν τί ὑπαγορεύει ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως περὶ τῆς ἀποδείξεως ἐκείνης καὶ τῶν κατ' αὐ-

τῆς ἐνστάσεων· ἢ διὰ νὰ ἴδωμεν ποῖος εἶναι, καὶ ὁμολογεῖται ὅτι εἶναι, ὁ σαφὴς καὶ φυσικὸς κανὼν τοῦ κρίνειν καὶ τοῦ πράττειν, εἰς τὰ κοσμικὰ ἡμῶν πράγματα, εἰς περιπτώσεις ὅπου ἔχομεν τὸ αὐτὸ εἶδος τῆς ἀποδείξεως, καὶ τὸ αὐτὸ εἶδος τῶν ἐνστάσεων ἐναντίον αὐτῆς, τὰ ὅποια ἔχομεν καὶ εἰς τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν. Τώρα λοιπὸν εἰς τοῦ χριστιανισμοῦ τὴν ἀπόδειξιν φαίνεται ὅτι ὑπάρχουσι διάφορα πράγματα μεγάλης βαρύτητος, τὰ ὅποια δὲν ὑπάγονται εἰς τὸ κεφάλαιον οὔτε τῶν πραγμάτων οὔτε τῆς πληρώσεως τῶν προφητειῶν, κατὰ τὴν συνήθη ἐξήγησιν τῶν λέξεων. Ἀλλὰ τὰ δύο ταῦτα εἶναι αἱ εὐθεῖαι καὶ θεμελιώδεις ἀποδείξεις αὐτοῦ· ἐκεῖνα δὲ τ᾿ ἄλλα πράγματα, ὅσον ἀξιοσπούδαστα καὶ ἂν ᾦναι, δὲν πρέπει ὅμως ποτὲ νὰ ἐπάγονται κεχωρισμένα τῶν κυρίων αὐτοῦ ἀποδείξεων, ἀλλὰ πάντοτε μετ' αὐτῶν νὰ συνδέωνται. Οὕτως ἡ ἀπόδειξις τοῦ χριστιανισμοῦ θέλει εἶσθαι μακρὰ σειρά πραγμάτων, ἀρχομένη, ὡς φαίνεται, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου καὶ φθάνουσα ἕως εἰς τὸν παρόντα χρόνον, ἔχουσα μεγάλην ποικιλίαν καὶ ἑκτασιν, ἐμπεριλαμβάνουσα καὶ τὰς εὐθείας καὶ τὰς πλαγίας ἀποδείξεις, καὶ συγκροτοῦσα διὰ τῆς ἐνώσεως ὅλων τούτων ὁμοῦ ἐν ἐπιχείρημα. Ἡ ἐκ τοῦ εἵδους δὲ τούτου τῆς ἀποδείξεως ἐγειρομένη πληροφορία δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς ὅ,τι εἰς τὰ ἔργα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ ἄλλων τεχνῶν ὀνομάζεται ἀποτέλεσμα· ἐξαγόμενον πολυαρίθμων πραγμάτων οὕτω καὶ οὕτω διατεθειμένων, καὶ θεωρουμένων ὅλων ὁμοῦ διὰ μιᾶς. Ὅθεν πρῶτον μὲν θέλω κάμει τινὰς παρατηρήσεις περὶ θαυμάτων, καὶ τῶν φαινομένων πληρώσεων προφητειῶν· καὶ θέλω ἐξετάσει τί ὑπαγορεύει ἡ ἀναλογία πρὸς ἀπάντησιν τῶν ἐνστάσεων τῶν κατὰ τῆς ἀποδείξεως ταύτης ἐπαγομένων· δεύτερον δὲ θέ-

λω προσπαθήσει νὰ ἐξηγήσω ὅπως οὖν τὸ νῦν μνημονευθὲν γενικὸν ἐπιχείρημα, συγκείμενον καὶ ἐκ τῆς εὐθείας καὶ ἐκ τῆς πλαγίας ἀποδείξεως, θεωρουμένων ὡς ἓν ἐπιχείρημα συγκροτουσῶν· ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἀποδείξεως, κατὰ τὸ ὁποῖον λύονται πάμπολλα δύσκολα ζητήματα περὶ συνήθων γεγονότων, τῶν λεγομένων ὅτι συνέβησαν, ἢ φαινομένων ὅτι πιθανῶς θέλουν συμβῆ· καὶ μάλιστα ζητήματα περὶ διαγωγῆς τῶν ἀνθρώπων.

Πρῶτον λοιπὸν θέλω κάμει τινὰς παρατηρήσεις περὶ τῆς εὐθείας ἀποδείξεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἐκ θαυμάτων καὶ προφητειῶν, καὶ περὶ τῶν κατ' αὐτῆς ἐπαγομένων ἐνστάσεων.

Α'. Αἱ ἐπόμεναι παρατηρήσεις περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀποδείξεως τῶν θαυμάτων, τῶν ἐνεργηθέντων εἰς ἐπιβεβαίωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ, φαίνονται ὅτι ἔχουσι μεγάλην βαρύτητα.

α. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη παρέχει τὴν αὐτὴν ἱστορικὴν ἀπόδειξιν περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν Προφητῶν, τὴν ὁποίαν παρέχει καὶ περὶ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν βασιλέων τοῦ Ἰσραὴλ, ἢ καὶ περὶ τῶν πραγμάτων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους. Τὰ Εὐαγγέλια δὲ καὶ αἱ Πράξεις παρέχουσι τὴν αὐτὴν ἱστορικὴν ἀπόδειξιν περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, τὴν ὁποίαν παρέχουσι καὶ περὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων τῶν ἐν αὐτοῖς ἱστορουμένων. Τοῦτο βέβαια οὐδεὶς ἄνθρωπος ἔμψρων ἠδύνατο ποτὲ νὰ βεβαιώσῃ, ἐὰν οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν βιβλίων ἐφαίνοντο, καθὼς πολλοὶ ἄλλοι ἱστορικοὶ, ὅτι ὡς σκοπὸν τῆς συγγραφῆς τῶν εἶχον τὴν τέρψιν τῶν ἀναγνωστῶν, ἂν καὶ διέσπειραν θαύματα εἰς τὰ συγγράμματά των, κατὰ πρεπούσας ἀποστάσεις, καὶ εἰς ἀρμοδίας εὐκαιρίας. Ταῦτα ἠδύνατο νὰ καρυκεύωσι τὴν ξηρὰν διήγησιν, νὰ τέρπωσι τὸν ἀναγνώστην, καὶ νὰ ἐφέλκωσι τὴν προσοχὴν αὐτοῦ. Καὶ

ὁ αὐτὸς λόγος ἤθελε φύσει δοθῇ περὶ αὐτῶν, ὅστις δίδεται καὶ περὶ τῶν δημηγοριῶν καὶ τῶν διαγραφῶν τῶν τοιούτων συγγραφέων· ὁ αὐτὸς λόγος κατὰ τινὰ τρόπον, διὰ τὸν ὁποῖον καὶ οἱ ποιηταὶ παρεισάγουσιν εἰς τὰ ποιήματά των τεράστια πράγματα. Ἄλλ' εἰς τὴν Γραφὴν τὰ γεγονότα, καὶ τὰ ὑπερφυσικά καὶ τὰ φυσικά, ἐξιστοροῦνται μετὰ τρόπον ἀπλοῦν καὶ ἀκαλλώπιστον· καὶ ἀμφοτέρω φαίνονται, καθ' ὅλας τὰς ὀψεις, στηριζόμενα ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἱστορικῆς ἀποδείξεως. Περιπλέον, τινὰ μέρη τῆς Γραφῆς, περιέχοντα ἐξιστόρησιν θαυμάτων ἀρκοῦσαν πληρέστατα εἰς ἀπόδειξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, μνημονεύονται ὡς γνήσια ἀπὸ τοῦ αἰῶνος, καθ' ὃν λέγονται ὅτι ἐγράφησαν, μέχρι τοῦ παρόντος· καὶ οὐδὲν τῶν ἄλλων μερῶν αὐτῶν, οὐσιῶδες εἰς τὸ προκείμενον ζήτημα, ἔμεινεν ἀμνημόνευτον, κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ παρέχῃ οἰανδὴποτε ἀπόδειξιν ὅτι δὲν εἶναι γνήσια. Καὶ καθὼς ἡ κοινὴ ἱστορία, ὅσας περιέχῃ τι ἀμφισβητούμενον, δύναται πολλάκις νὰ ἐπιβεβαιωθῇ μεγάλως διὰ συγχρόνων ἢ μεταγενεστέρων συμβάντων περισσότερον γνωστῶν καὶ ὁμολογουμένων· καὶ καθὼς τὰ κοινὰ πράγματα τὰ ἐν τῇ Γραφῇ ἱστορούμενα, καθὼς καὶ ἄλλα πολλὰ, ἐπιβεβαιοῦνται κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον· οὕτως ἐπιβεβαιοῦνται καὶ τὰ θαύματα τὰ ἐν αὐτῇ ἱστορούμενα, ὅχι μερικῶς μόνον, ἀλλὰ καὶ γενικῶς. Διότι ἡ σύστασις τῆς Ἰουδαϊκῆς καὶ τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας, συμβάντα σύγχρονα μετὰ τὰ θαύματα, τὰ ἱστορούμενα ὅτι ἐτελέσθησαν εἰς ἐπιβεβαίωσιν αὐτῶν, ἢ μεταγενέστερα, εἶναι συμβάντα τοιαῦτα ἀκριβῶς, ὅποια ἔπρεπε νὰ περιμένωμεν, ὑποτεθέντος ὅτι τὰ τοιαῦτα θαύματα ἐτελέσθησαν ἀληθῶς εἰς βεβαίωσιν τῆς ἀληθείας ἐκείνων τῶν θρησκειῶν. Τὰ θαύματα ταῦτα εἶναι ἀποχρῶσα ἐξήγησις τῶν συμβάντων ἐκείνων, περὶ τῶν ὁ-

ποιών οὐδεμία ἄλλη ἀποχρῶσα ἐξήγησις δύναται νὰ δοθῇ, ἢ μᾶλλον οὐδεμία ποσῶς ἐξήγησις, εἰμὴ φαντασιώδης τις ἀπλῶς καὶ περινενοημένη. Προσθετέον δὲ ὅτι ἡ προφανεστάτη καὶ εὐχερεστάτη καὶ εὐθυτάτη ἐξήγησις τῆς ἱστορίας ταύτης, πῶς συνέβη νὰ γραφθῇ καὶ νὰ γείνη δεκτὴ εἰς τὸν κόσμον ὡς ἀληθὴς ἱστορία, εἶναι τοῦτο, ὅτι εἶναι πραγματικῶς τοιαύτη· οὐδεμία δὲ ἄλλη ἐξήγησις αὐτῆς δύναται νὰ ᾔηται εὐκολος καὶ εὐθεΐα. Τώρα δὲ, ἂν καὶ ἐξήγησίς τις, οὐδόλως προφανὴς, ἀλλὰ περινενοημένη καὶ πλαγία, ἐνδέχεται τῶνόν τι νὰ ᾔηται, καὶ πολλάκις εἶναι, ἡ ἀληθὴς ἐξήγησίς τινος πράγματος· δὲν δύναται τις ὁμῶς νὰ παραδεχθῇ αὐτὴν διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι ἐπροτάθη. Ἀπλῇ εἰκασία, ὑπόθεσις, καὶ ἐνδεχόμενον, ὅταν ἀντιτάττωνται πρὸς ἱστορικὴν ἀπόδειξιν δὲν ἀποδεικνύουσιν οὐδὲν ἄλλο, εἰμὴ ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀπόδειξις δὲν εἶναι μαθηματικὴ ἀπόδειξις.

Τώρα τὸ ὀρθὸν συμπέρασμα, τὸ ἐκ πάντων τούτων συναγόμενον, εἶναι νομίζω, ὅτι ἡ Γραφικὴ ἱστορία ἐν γένει, εἶναι παραδεκτέα ὡς αὐθεντικὴ καὶ γνησία ἱστορία, ἕως ὅτου ἐμφανισθῇ θετικόν τι, ἄρκουν νὰ καταστήσῃ αὐτὴν ἀνίσχυρον· Ἀλλ' οὐδεὶς θέλει ἀρνηθῇ ὅτι ἡ συνέπεια τούτου εἶναι, ὅτι δὲν δύναται τις νὰ ἀπορρίψῃ ἢ νὰ ὀλιγωρήσῃ αὐτὴν ὡς μηδὲν ἔχουσιν κῦρος, πρὶν δυνηθῇ ν' ἀποδείξῃ ὅτι δὲν ἔχει οὐδὲν κῦρος, καὶ ἂν ἡ νῦν μνημονευθεῖσα ἀπόδειξις ὑπὲρ τοῦ κύρους αὐτῆς ᾔητον ἀμφίβολος. Ἡ ἀπόδειξις αὕτη δυνατὸν ν' ἀντιπαραβληθῇ πρὸς ἱστορικὴν ἀπόδειξιν ὑπὲρ τοῦ ἐτέρου μέρους, ἐὰν ὑπάρχῃ τις τοιαύτη ἀπόδειξις· ἢ τὸ ἀπίστευτον ἐν γένει τῶν ἱστορουμένων πραγμάτων, ἢ τὸ ἀνακόλουθον εἰς τὴν γενικὴν σειρὰν τῆς ἱστορίας, ἢ ἡ ἀποδείξει αὐτὴν ὡς μηδὲν κῦρος ἔχουσιν. Ἀλλ' ἀφοῦ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ προσώπου τοῦ πράγματος, ἐπὶ τῆς πρώτης

καὶ γενικῆς ὀψεως, ἀναφαίνεται ὅτι εἶναι αὐθεντικὴ ἱστορία, δὲν δύναται ἔπειτα ν' ἀποφασισθῇ ὅτι εἶναι ἐπίπλαστος ἄνευ τινὸς ἀποδείξεως ὅτι εἶναι τοιαύτη. Αἱ ἐπόμεναι δὲ παρατηρήσεις πρὸς ὑποστήριξιν τούτων συμπίπτουσι μὲ αὐτάς, καὶ ἐπισχύουσι μεγάλως τὴν ἱστορικὴν ἀπόδειξιν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ.

β'. Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἁγίου Παύλου, ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς ἐπιστολογραφίας, καὶ περιπλέον ἐκ τούτου, ὅτι πολλαὶ ἐξ αὐτῶν ἐγράφησαν ὅχι ἰδίᾳ πρὸς τινὰς ἀνθρώπους, ἀλλὰ πρὸς ἐκκλησίας, φέρουσιν οἴκοθεν ἀπόδειξιν ὅτι εἶναι γνήσιαι πολὺ μεγαλητέραν παρ' ὅ,τι δύναται νὰ παρέξῃ ἀπλοῦν τι ἱστορικὸν διήγημα, ἐκδοθὲν εἰς τὸν κόσμον ἐν γένει. Ἡ ἀπόδειξις αὕτη συνδεομένη μὲ ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἔχουσι κοινῶς μὲ τὰ λοιπὰ μέρη τῆς Νέας Διαθήκης, φαίνεται ὅτι δὲν ἀφίνει οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην εἰδικὴν πρόφασιν ν' ἀρνηθῇ τις τὴν γνησιότητα αὐτῶν, θεωρουμένην ὡς σύνηθες πρᾶγμα τῆς πείρας, ἢ φιλολογικῆς κρίσεως ἀντικείμενον· εἰδικὴν, λέγω, πρόφασιν· ἐπειδὴ πᾶν οἰονδήποτε συμβᾶν τοιούτου εἶδους καὶ τοιαύτης ἀρχαιότητος, δυνατόν νὰ περικαλύπτηται μὲ γενικὰς ἀμφιβολίας ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ τῆς ἀνθρωπίνης μαρτυρίας. Πρὸς τούτοις δὲ πρέπει νὰ μνημονευθῇ καὶ τις εὐκρινῆς καὶ εἰδικῆς ἀπόδειξις τῆς γνησιότητος τῆς ἐπιστολῆς, τῆς κατ' ἐξοχὴν ἐννοουμένης ἐνταῦθα, ἥγουν τῆς πρώτης πρὸς Κορινθίους· ἥτις ἐξάγεται ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἀναφέρεται ὑπὸ Κλήμεντος τοῦ Ῥωμανοῦ εἰς μίαν ἰδικὴν τοῦ ἐπιστολὴν πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἐκείνην (1). Τώρα λοιπὸν αἱ ἐπιστολαὶ αὗται παρέχουσιν ἀπόδειξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, πασῶν τῶν

(1) Κλήμ. Ῥωμ. Ἐπισ. α. Κεφ. 47.

ἄλλων κεχωρισμένην, ἥτις, φρονῶ, ἔχει βαρύτητα· καὶ ἀπόδειξιν προσέτι ἰδιαζούσης φύσεως καὶ εἰδους. Διότι εἰς αὐτὰς ὁ συγγραφεὺς κηρύττει ὅτι ἔλαβε τὸ Εὐαγγέλιον ἐν γένει, καὶ τὸ μυστήριον τῆς μεταλήψεως ἐν μέρει, ὅχι παρὰ τῶν λοιπῶν Ἀποστόλων, ἢ ὁμοῦ μετ' αὐτῶν, ἀλλὰ μόνος παρὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ· τὸν ὁποῖον κηρύττει, συμφώνως ὡσαύτως πρὸς τὴν ἐν ταῖς Πράξεσιν ἱστορίαν, ὅτι εἶδε μετὰ τὴν ἀνάληψιν αὐτοῦ. (1) Ὡς ἡ τοῦ Ἁγίου Παύλου μαρτυρία πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς διακεκριμένη τῆς τῶν λοιπῶν Ἀποστόλων. Κηρύττει δὲ πρὸς τούτοις ὅτι εἶχε λάβει τὴν δύναμιν τοῦ ποιεῖν θαύματα, ὥπως ἦτο δημοσίᾳ γνωστὸν πρὸς τὸν αὐτὸν ἐκεῖνον λαόν· λαλεῖ περὶ συνεχῶν καὶ πολυποικίλων θαυματουργικῶν χαρισμάτων, ὡς ὑπαρχόντων τότε εἰς τὰς αὐτὰς ἐκεῖνας ἐκκλησίας πρὸς τὰς ὁποίας ἔγραφε, καὶ τὰς ὁποίας ἤλεγχε διὰ πολλὰς ἀταξίας, καὶ ὅπου εἶχε προσωπικούς ἀντιπάλους. Μνημονεύει δὲ τὰ χαρίσματα ταῦτα ἐν παρόδῳ κατὰ τρόπον ἀπλούστατον, καὶ ἄνευ προσπάθειας τινὸς, μὲ σκοπὸν νὰ ἐπιπλήξῃ τοὺς ἔχοντας αὐτὰ, διότι τὰ μετεχειρίζοντο ἀπρεπῶς, καὶ νὰ τὰ παραστήσῃ ὡς εὐτελῆ, παραβαλλόμενα πρὸς ἠθικὰς ἀρετάς. Ἐν συντόμῳ πρὸς τὰς ἐκκλησίας ταύτας λαλεῖ περὶ τῶν θαυματουργικῶν τούτων χαρισμάτων, κατὰ τοιοῦτον τρόπον, καθ' ὃν τις ἤθελε λαλεῖ πρὸς ἄλλον περὶ πράγματος τοσοῦτον οἰκείου καὶ τοσοῦτον γνωστοῦ πρὸς ἀμφοτέρους, ὅσον εἶναι καὶ οἷονδ' ἥποτε ἄλλο πρᾶγμα εἰς τὸν κόσμον. (2) Καὶ τοῦτο, ὡς παρετηρήθη ὑπὸ πολλῶν, εἶναι βέβαια πολλοῦ λόγου ἄξιον.

(1) Γαλ. α'. Α'. Κορινθ. ια'. 23. κλ. Α'. Κορινθ. ιε'. 8.

(2) Ρωμ. ιε'. 19. Α'. Κορινθ. ιε'. 8, 9, 10—28 κλ. Καὶ ἐν Κεφ. ιγ'. 1, 2, 28, καὶ ἐν ὅλῳ τῷ Κεφ. ιδ'. Β'. Κορινθ. ιε'. 12, 13. Γαλ. γ'. 2, 5.

γ'. Εἶναι ὁμολογούμενον ὡς ἱστορικὸν γεγονός, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς προσεφέρετο εἰς τὸν κόσμον καὶ ἀπῆτει νὰ τὸν ὑποδεχθῶσιν οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ λόγῳ ἢ, ὡς ἤθελον ἐκφρασθῇ οἱ ἄπιστοι, ἐπὶ προσχήματι θαυμάτων, δημοσίᾳ ἐνεργουμένων εἰς ἐπιβεβαίωσιν τῆς ἀληθείας αὐτοῦ, κατὰ τοιοῦτόν τινα αἰῶνα· καὶ ὅτι πραγματικῶς ὑπεδέχθησαν αὐτὸν πάμπολλοι κατ' αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν αἰῶνα, καὶ μεθ' ὁμολογουμένης πίστεως περὶ τῆς ἀληθείας τῶν θαυμάτων ἐκεῖνων. Καὶ ὁ χριστιανισμὸς ἐμπεριλαμβάνων καὶ τὴν οἰκονομίαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, φαίνεται ὅτι κατὰ τοῦτο διακρίνεται παντὸς ἄλλου θρησκευματος. Ἐννοῶ δὲ ὅτι τοῦτο δὲν φαίνεται νὰ συνέβῃ εἰς οὐδὲν ἄλλο θρήσκευμα· διότι βέβαια δὲν θέλει ὑποτεθῇ ὅτι ὀφείλει τις ν' ἀποδείξῃ, διὰ θετικῆς ἱστορικῆς ἀποδείξεως, ὅτι δὲν συνέβῃ τοῦτο. Δὲν φαίνεται δὲ οὐδαμῶς ὅτι ἡ θρησκεία τοῦ Μωάμεθ ἔγεινε κατὰ πρῶτον δεκτὴ εἰς τὸν κόσμον ἐπὶ λόγῳ ὑποτιθεμένων θαυμάτων, (1) τουτέστι δημοσίων· διότι, ἀφοῦ ἡ ἀποκάλυψις εἶναι καθ' ἑαυτὴν θαυματουργήμα, πᾶσα ἀντιποίησης αὐτῆς πρέπει ἀναγκαίως νὰ ἐμπεριλάβῃ καὶ τινα θαυμάτων ἀντιποίησιν. Εἶναι ὁμῶς πρᾶγμα ἐγνωσμένον, ὅτι ἀμέσως, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἐξετάθη δι' ἄλλων μέσων. Καὶ καθὼς εἰδικαί τινες διατάξεις, εἴτε τῶν ἐθνικῶν εἴτε τῆς Παπικῆς ἐκκλησίας, αἵτινες λέγονται ὅτι ἐπεκυρώθησαν διὰ θαυμάτων, ἀφοῦ αἱ διατάξεις ἐκεῖναι εἰσῆχθησαν εὐστόχως, εἶναι ἔξω τοῦ ἡμετέρου προκειμένου· οὕτως ἐὰν ὑπῆρχεν ὅτι ἡδύνατο νὰ ὀνομασθῇ ἱστορικὴ ἀπόδειξις, ὅτι οἰαςδὴποτε αὐτῶν εἰσῆχθησαν κατὰ τινα ὑποτιθεμένην Θείαν προσταγὴν, πιστευομένην ὅτι ἐβεβαιώθη διὰ θαυμάτων,

(1) Ἰδὲ Κοράν. Κεφ. ιγ' καὶ ιδ'.

καὶ αὗται δὲν ἤθελον εἶσθαι κατ' οὐδένα τρόπον ἀρμόδια πρὸς τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν. Διότι μεμονωμένα πράγματα τοῦ εἶδους τούτου εἶναι εὐκόλῳ νὰ ἐξηγηθῶσιν, ἀφοῦ συγκροτηθῶσιν ἐταιρίαι, καὶ ἔχωσι δύναμιν εἰς χεῖράς των· καὶ ὅταν οἱ ἀρχηγοὶ αὐτῶν ἀπολαύωσιν ἤδη σέβας παρὰ τοῦ πλήθους, καὶ πολιτικὰ συμφέροντα εἶναι ἀναμεμιγμένα μὲ θρησκευτικὰς ἀξιώσεις καὶ θρησκευτικὰς διακρίσεις. Ἀλλὰ πρὶν συμβῇ τοιοῦτόν τι, ὀλίγοι ἄνθρωποι, καὶ οὗτοι τῆς ὑποδεεστάτης τάξεως, νὰ ἐπισύρῳσιν εὐθὺς τοσοῦτον πλῆθος ἀνθρώπων εἰς νέαν θρησκείαν, καὶ νὰ καταστήσωσιν αὐτὴν δεκτὴν κατὰ τὴν εἰδικὴν ἀπόδειξιν τῶν θαυμάτων· τοῦτο εἶναι πρᾶγμα πάντῃ διάφορον, φρονῶ δὲ ὅτι πᾶς ἀντίπαλος εἰλικρινῆς θέλει ὁμολογήσει, ὅτι τὸ νῦν μνημονευθὲν γεγονός, ἐμπεριλαμβανομένων πασῶν τῶν περιστάσεων αὐτοῦ, εἶναι ἰδιάζον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Ὅπως ὅμως καὶ ἂν ἔχη, τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι ὁμολογούμενον, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἐπεκράτησεν, ἤγουν ὁμολογεῖτο ὅτι ἔγεινε δεκτὸς εἰς τὸν κόσμον, διὰ τῆς πίστεως εἰς τὰ θαύματα, ἀμέσως εἰς τὸν αἰῶνα, καθ' ὃν λέγεται ὅτι ἐτελέσθησαν ἐκεῖνα τὰ θαύματα· ἢ ὅτι τοῦτο ἦτον ὅ,τι οἱ πρῶτοι προσήλυτοι ἤθελον ἐπαγάγει ὡς αἷτιον τῆς ἐπιστροφῆς των. Τώρα λοιπὸν δὲν δυνάμεθα εἰσβαῖν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τοσοῦτον πλῆθος ἀνθρώπων εἰς τὰ ἀπώτατα μέρη τοῦ κόσμου, ἤθελον ἀρνηθῇ τὴν πίστιν τῆς πατρίδος των, καθ' ἣν ἀνετράφησαν, καὶ ἀποχωρισθῇ τῶν φίλων των, καὶ μάλιστα κατὰ τὰς ἐορτάς καὶ τὰς πανηγυρικὰς θεωρίας, εἰς τὰς ὁποίας ὁ κοινὸς λαὸς εἶναι πολὺ ἐκδοτός, καὶ αἷτινες ἦσαν τοιαύτης φύσεως, ὥς ἐτερπον αὐτοὺς πολὺ περισσότερον παρ' ὅ,τι τέρπουσιν ἡμᾶς τοιαῦτα θεάματα· ἢ ὅτι ἤθελον ἐγκολπωθῇ θρησκείαν, ἥτις ἔμελλεν ἐξάπαντος

νὰ ἐκθέσῃ αὐτοὺς εἰς πολλὰς δυσαρρεσκείας, καὶ νὰ τοὺς ἀποσερήσῃ τὸν κόσμον κατὰ μέγαν βαθμὸν, ἐξ αὐτῆς μά-
 λιστα τῆς ἀρχῆς, καὶ πρὶν ἢ αὐτοκρατορία ἐγερθῇ κατ' αὐ-
 τῶν· δὲν δύναται βέβαια νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι τοσοῦτον πλῆθος
 ἤθελε κάμει τοσοῦτον μεγάλην, καὶ διὰ νὰ εἰπῶ τὸ ἐλά-
 χιστον, τοσοῦτον ἀσύμφορον μεταβολὴν εἰς ὅλον τὸ σύστημα
 τοῦ βίου των, ἐὰν δὲν ἦσαν πεπεισμένοι περὶ τῆς ἀληθείας
 τῶν θαυμάτων ἐκείνων, ἐκ τῆς γνώσεως ἢ πίστεως τῶν ὀ-
 ποίων ἐπηγγέλλοντο ὅτι ἔκαμαν αὐτήν. Θέλει δὲ ὁμολο-
 γηθῇ, στοχάζομαι, προθύμως, ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν πρώτων
 προσηλύτων εἰς τὸν χριστιανισμόν πρέπει νὰ ἐπίστευον
 αὐτά· ὅτι καθὼς γινόμενοι χριστιανοὶ διεκήρυττον εἰς τὸν
 κόσμον ὅτι αὐτοὶ ἐπείσθησαν περὶ τῆς ἀληθείας τῶν θαυ-
 μάτων ἐκείνων, οὕτως ἡ διακήρυξις αὕτη ἦτον ἀξία πίστεως.
 Καὶ αὕτη ἡ μαρτυρία αὐτῶν εἶναι τοῦ αὐτοῦ εἶδους ἀπό-
 δειξις ὑπὲρ τῶν θαυμάτων ἐκείνων, καθὼς καὶ ἐὰν εἶχον
 αὐτὴν γεγραμμένην, καὶ τὰ ἔγγραφα ἔφθανον εἰς τὰς
 χεῖρας ἡμῶν. Εἶναι δὲ πραγματικὴ ἀπόδειξις, ἐπειδὴ εἶναι
 ἀπόδειξις γεγονότων, περὶ τῶν ὁποίων εἶχον καὶ ἰκανό-
 τητα καὶ πλήρη εὐκαιρίαν ὥστε νὰ πληροφορηθῶσιν. Εἶναι
 δὲ καὶ διακεκριμένη τῆς εὐθείας ἢ ῥητῆς ἱστορικῆς ἀποδεί-
 ξεως, καίτοι τοῦ αὐτοῦ εἶδους οὕσα· καὶ ἤθελεν ὁμολογηθῇ
 ὅτι εἶναι διακεκριμένη κατὰ πᾶσαν περίπτωσιν. Διότι ἐὰν
 γεγονὸς τι ἐξιστορεῖτο ῥητῶς ὑπὸ ἐνὸς ἢ πλειοτέρων ἀρ-
 χαίων ἱστοριογράφων, διημφισβητεῖτο δὲ εἰς τοὺς ἔπειτα
 αἰῶνας· ἂν τὸ γεγονὸς τοῦτο ὁμολογεῖτο ὅτι ἐπιστεύετο
 ὑπὸ πλείστων ἀνθρώπων τοῦ αἰῶνος ἐκείνου, καθ' ὃν ὁ
 ἱστοριογράφος λέγει ὅτι συνέβη, τοῦτο ἤθελεν ὁμολογηθῇ
 ὡς νέα ἀπόδειξις τοῦ τοιούτου γεγονότος, παντάπασι δια-
 κεκριμένη τῆς ῥητῆς μαρτυρίας τοῦ ἱστοριογράφου. Ἡ εὐπι-

στία τῶν ἀνθρώπων ὁμολογεῖται· ἀλλὰ πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὡσαύτως καὶ τὸ φιλύποπτον αὐτῶν· ὅτι ἀποστρέφονται μάλιστα νὰ πιστεύσωσι, καὶ ἔτι πλείοτερον νὰ πράττωσιν, ὅ,τι ἀντιτάττεται πρὸς τὸ ἑαυτῶν συμφέρον. Καὶ πρέπει ἐξαιρέτως νὰ ἐνθυμώμεθα, ὅτι ἀνατροφῇ, καὶ πρόληψις, καὶ ἐξουσία ἦσαν κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπὶ τοῦ αἰῶνος περὶ οὗ λαλοῦμεν. Ὡστε ἡ ἄμεσος ἐπιστροφή τοσοῦτου πλήθους εἶναι πραγματικὴ προὔπόληψις, ὅτι ὑπάρχει τι ὑπὲρ ἄνθρωπον εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην· προὔπόληψιν λέγω· διότι δὲν ἐπάγεται ὡς ἀπόδειξις μόνη καὶ καθ' ἑαυτήν. Οὐδὲ εἶναι χρεῖα νὰ θεωρηθῇ ὅ,τιδὴποτε τῶν ἐν τῷ Κεφαλαίῳ τούτῳ μνημονευθέντων πραγμάτων ὡς ἀπόδειξις αὐτὸ καθ' ἑαυτό· καὶ ὅμως ὅλα ταῦτα ὁμοῦ δύνανται νὰ ᾖναι μία τῶν ἰσχυροτάτων ἀποδείξεων.

Ἐν γένει δὲ, ἐπειδὴ ὑπάρχει μεγάλη ἱστορικὴ ἀπόδειξις, καὶ εὐθεῖα καὶ ἐκ τῶν περιστάσεων συναγομένη, περὶ θαυμάτων τελεσθέντων εἰς ἐπιβεβαίωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ, συναθροισθέντων ὑπὸ τῶν συγγραψάντων περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, εἶναι ἔργον τῶν ἀπίστων ν' ἀποδείξωσι διὰ ποῖον λόγον ἡ ἀπόδειξις αὕτη εἶναι ἀναξία πίστεως. Οὗτος δὲ τρόπος τοῦ λέγειν εἶναι, νομίζω, ὀρθός, καὶ τοῦτον ἀπαντῶσι φύσει οἱ ὑπὲρ τῆς θρησκείας γράφοντες. Ὅμως δὲ, εἰς πρᾶγμα τοιαύτης ἀρρήτου σπουδαιότητος, τὸ κύριον ζήτημα εἶναι, ὅχι τίνος ἔργον εἶναι, κατὰ τοὺς κανόνας τῆς διαλεκτικῆς, τὸ ὑποστηρίζειν ἢ ἀνασκευάζειν ἐνστάσεις, ἀλλ' εἰάν ἀληθῶς ὑπάρχωσιν ἐνστάσεις ἐναντίον ταύτης τῆς ἀποδείξεως, ἀρκοῦσαι κατ' ὀρθὸν λόγον ν' ἀναιρέσωσι τὸ ἀξιόπιστον αὐτῆς. Οἱ ἄπιστοι ὅμως ἀναλαμβάνουσιν εἰς ἑαυτοὺς τὸ ἔργον τοῦ νὰ δείξωσιν ὅτι ὑπάρχουσιν.

Ἐπάγουσι δὲ ὅτι ἀναρίθμητοι ἐνθουσιώδεις ἄνθρωποι,

κατὰ διαφόρους αἰῶνας καὶ τόπους, ἐκθέτουσιν ἑαυτοὺς εἰς τὰς αὐτὰς δυσχερείας, εἰς τὰς ὁποίας ἐξετίθεντο καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοί· καὶ εἶναι πρόθυμοι νὰ θυσιάσωσι καὶ τὴν ζωὴν των αὐτὴν διὰ τὰς παραλογωτάτας ἀνοησίας, τὰς ὁποίας δύναται τις νὰ φαντασθῇ. Ἀλλὰ δὲν εἶναι πολὺ σαφές, πρὸς τί ἐπάγουσι τὴν ἐνστασιν ταύτην· διότι πᾶς ἄνθρωπος βέβαια, εἰς ἐκάστην περίπτωσιν, πρέπει ἀναγκαίως νὰ διαστέλλῃ τὰς δοξασίας ἀπὸ τὰ γεγονότα. Καὶ ἂν δὲ ἡ μαρτυρία δὲν εἶναι διόλου ἀπόδειξις ἐνθουσιωδῶν δοξασιῶν, οὐδὲ οἰωνοῦ ἢ ποτε δοξασιῶν· εἶναι ὅμως ὁμολογούμενον, ὅτι εἰς ὅλας τὰς ἄλλας περιπτώσεις εἶναι ἀπόδειξις γεγονότων. Καὶ ὅταν τις θυσιάζῃ τὴν ζωὴν του εἰς ἐπιμαρτύρησιν γεγονότων ἢ δοξασιῶν, τοῦτο εἶναι ἡ ἰσχυροτάτη ἀπόδειξις ὅτι αὐτὸς πιστεύει αὐτά. Καὶ ἂν ἐπίστευον οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ σύγχρονοί των τὰ γεγονότα, εἰς ἐπιμαρτύρησιν τῶν ὁποίων ἐξέθεταν ἑαυτοὺς εἰς δεινοπαθείας καὶ θανάτους, αὕτη ἡ πίστις αὐτῶν ἢ μᾶλλον γνῶσις πρέπει βέβαια νὰ ᾔῃ ἀπόδειξις τῶν γεγονότων ἐκείνων· διότι ᾔσαν τοιαῦτα, ὥστε ὑπέκειντο εἰς τὴν παρατήρησιν τῶν αἰσθήσεών των. Καὶ ἂν δὲν ἔχῃ ἴσην βαρύτητα, ἔχει ὅμως τινὰ βαρύτητα καὶ τοῦτο, ὅτι οἱ μάρτυρες τοῦ ἐπομένου αἰῶνος, καίτοι μὴ αὐτόπται ὄντες τῶν γεγονότων ἐκείνων, ὅποιοι ᾔσαν οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ σύγχρονοί των, εἶχον ὅμως πλήρη εὐκαιρίαν νὰ πληροφορηθῶσιν, ἂν ᾔσαν ἢ ὄχι ἀληθῆ, καὶ νὰ δώσωσιν ἴσην ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ἐπίστευον αὐτὰ ὡς ἀληθῆ.

Ἀλλ' ὁ ἐνθουσιασμός, λέγουσιν, ἐξασθενεῖ μέγας τὴν ἐκ τῆς μαρτυρίας ἀπόδειξιν ὡς καὶ περὶ γεγονότων, εἰς πράγματα πρὸς τὴν θρησκείαν ἀναφερόμενα· τινὲς δὲ φαίνεται ὅτι στοχάζονται ὅτι καὶ καταστρέφει ὁλοκλήρως καὶ ἀπολύτως τὴν ἐκ τῆς μαρτυρίας ἀπόδειξιν περὶ τοῦ ἀντικει-

μένου τούτου. Καὶ τρώντι ἡ δύναμις τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἄλλων προσέτι νόσων, αἵτινες ἐνεργοῦσι κατὰ τρόπον ὅμοιον, εἶναι πολὺ παράδοξος, εἰς ἰδιαιτέρας τινὰς περιπτώσεις. Ἀλλ' ἐὰν πολυάριθμοι ἄνθρωποι, οἵτινες δὲν φαίνονται κατ' ἰδιαίτερόν τινα μέγαν βαθμὸν κοῦφοι, καὶ περὶ τῶν ὁποίων δὲν ὑπάρχει οὐδεμία τις ἰδιαιτέρα ὑπόνοια ὅτι εἶναι ἀμελεῖς, βεβαιώνωσιν ὅτι εἶδαν καὶ ἤκουσαν τοιαῦτα πράγματα σαφῶς διὰ τῶν ἰδίων των ὀφθαλμῶν καὶ ὠτίων, καὶ εἶναι ὁμολογούμενον ὅτι δὲν παίζουσι λέγοντες ταῦτα· τοιαύτη μαρτυρία εἶναι ἀπόδειξις ἐκ τῶν ἰσχυροτάτων, τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν περὶ οἰουδήποτε γεγονότος. Καὶ ὅμως δυνατόν ἴσως νὰ ὑπερνικηθῇ, ὅσον καὶ ἂν ᾦναι ἰσχυρὰ, ὑπὸ τοῦ ἀπιστεύτου τῶν οὕτω μαρτυρουμένων πραγμάτων, ἢ ὑπὸ μαρτυρίας ἐναντίας. Καὶ ἐν περιπτώσει, καθ' ἣν τις ἐνόμιζεν ὅτι ὑπερениκάτο οὕτως, ἤθελεν ἴσως εἶσθαι δίκαιον νὰ ἐξετάσωμεν, μέχρι τίνος ἡ ἀπόδειξις αὕτη ἠδύνατο νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ· διότι φαίνεται ὡς νὰ μὴν ᾦτο δυνατόν νὰ δοθῇ ἄλλη οἰαδήποτε ἐξήγησις αὐτῆς. Ἀλλὰ πρὶν δειχθῇ τὸ ἀπίστευτον τοῦτο, ἢ ἐπαχθῇ ἡ ἐναντία μαρτυρία, δὲν δύναται τις βέβαια νὰ περιμένῃ, ὅτι τοσοῦτον βεβαιωμένη, τοσοῦτον πλαγία καὶ παράδοξος ἐξήγησις τῆς τοιαύτης μαρτυρίας, ὅσον πρέπει βέβαια νὰ ᾦναι αὕτη ἢ διὰ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ· ἐξήγησις τοσοῦτον ἀλλόκοτος, ὥστε οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων δυσκόλως δύνανται νὰ ἐννοήσωσι τί σημαίνει· δὲν δύναται τις, λέγω, νὰ περιμένῃ ὅτι θέλει γείνει παραδεκτὴ τοιαύτη ἐξήγησις τοιαύτης ἀποδείξεως, ἐνῷ ὑπάρχει αὕτη ἡ εὐθεΐα, καὶ εὐκολος, καὶ προφανὴς ἐξήγησις αὐτῆς· τουτέστιν ὅτι οἱ ἄνθρωποι πραγματικῶς εἶδον καὶ ἤκουσαν πρᾶγμα ὃχι ἀπίστευτον, τὸ ὁποῖον βεβαιουῦσιν εἰλικρινῶς καὶ μετὰ πληρεστάτης πεποιθήσεως ὅτι εἶδον καὶ

ἤκουσαν. Ἐάν λοιπὸν δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἐνθουσιασμὸς δὲν εἶναι (ἀκριβῶς λαλοῦντες) ἄτοπος, ἀλλὰ δυνατὴ ἐξήγησις τοιαύτης μαρτυρίας, εἶναι προφανέστατον ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ μνεία αὐτοῦ στηρίζεται ἐπὶ προηγουμένης ὑποθέσεως, ὅτι τὰ οὕτω μαρτυρούμενα πράγματα εἶναι ἀπίστευτα· καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι χρεῖα νὰ θεωρηθῇ, πρὶν αὐτὰ δειχθῶσιν ὅτι εἶναι τοιαῦτα. Πολὺ δὲ ὀλιγώτερον εἶναι χρεῖα νὰ θεωρηθῇ, ἀφοῦ τὸ ἐναντίον εἶναι ἀποδεδειγμένον. Καὶ νομίζω ὅτι ἀπεδείχθη πληρέστατα ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδὲν ἀπίστευτον εἰς ἀποκάλυψιν ἐν γένει, οὐδὲ εἰς τοιαύτην μερικῶς, ὅποια εἶναι ὁ χριστιανισμός. Ὅμως δὲ, ἐπειδὴ ἡ θρησκεία ὑποτίθεται ἰδίως ὑποκειμένη εἰς ἐνθουσιασμόν, δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ἀπλῶς, ὅτι προλήψεις ἀναρίθμητοι καὶ ἀκατονόμαστοι, φαντασία, προσποιήσις, ἰδιοτροπία, ἐπιθυμία τοῦ ἐπισύρειν προσοχὴν ἢ τοῦ ἐμποιεῖν ἐκπληξιν, φατρίας πνεῦμα, ἔθος, εὐτελεῖς ἀντιζηλίας, ἀνεξήγητοι ἀρέσκειαι καὶ ἀπαρέσκειαι· ταῦτα ἐπενεργοῦσιν ἰσχυρῶς εἰς τὰ συνήθη πράγματα τοῦ βίου. Καὶ ἐπειδὴ τὰς προλήψεις ταύτας πολλάκις δὲν γνωρίζουσι σχεδὸν οὐδὲ διαλογίζονται καὶ αὐτοὶ οἱ ἐπενεργούμενοι ὑπ' αὐτῶν, πρέπει νὰ θεωρῶμεν αὐτάς ὡς ἐπενεργείας ὁμοειδεῖς μὲ τὸν ἐνθουσιασμόν. Καὶ ὅμως ἡ ἀνθρωπίνη μαρτυρία περὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων πιστεύεται φυσικῶς καὶ δικαίως.

Λέγουσι δὲ πρὸς τούτοις, κατὰ παρατήρησιν πολὺ λεπτοτέραν, ὅτι καὶ ἂν ἀποδειχθῇ ὅτι οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ δὲν ἦτο δυνατόν, κατὰ τινὰς ὀψεις, νὰ ἐξαπατηθῶσιν αὐτοί· καὶ κατὰ τινὰς ἄλλας δὲν δύναται τις νὰ στοχασθῇ ὅτι εἶχον σκοπὸν νὰ ἐξαπατήσωσι τὸν κόσμον· δὲν ἔπεται ὅμως, ὅτι ἡ γενικὴ αὐτῶν μαρτυρία πρέπει νὰ πιστευθῇ, καὶ ἂν ἀληθῶς διεδόθη ἕως εἰς ἡμᾶς·

διότι καὶ πάλιν ἐνδέχεται ἐν μέρει, τουτέστι κατ' ἄλλας ὄψεις νὰ ἐξαπατήθῃσαν αὐτοί, καὶ ἐν μέρει ὡσαύτως νὰ ἐξαπατήσῃσαν ἄλλας ἐκ προμελέτης· τὸ ὁποῖον, προσθέτουσιν, εἶναι πρᾶγμα πιστευτὸν, καθότι πραγματικὸς ἐνθουσιασμὸς καὶ πραγματικὴ δολιότης ἀπαντῶνται μεμιγμέναι εἰς τοὺς αὐτοὺς χαρακτῆρας. Καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσω ὅτι φρονῶ ἀναντίρρητον τὸ γεγονὸς τὸ περιεχόμενον εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους παρατήρησιν ταύτην· καὶ ὅτι παρόμοιόν τι μὲ τοῦτο ὑποτίθεται πολλάκις εἰς τὴν Γραφὴν ὡς συχνότατα συμβαῖνον, καὶ ἐλέγχεται αὐστηρότατα. Ἀλλ' ἔπρεπε νὰ περιμένῃ τις, ὅτι ἄνθρωποι ἱκανοὶ νὰ ἐφαρμόζωσι τὴν παρατήρησιν ταύτην ὅπως ἐφαρμόζεται εἰς τὴν προκειμένην ἐνστασιν, ἡδύναντο ν' ἀπαντῶσι συνεχῶς τὸν αὐτὸν σύμμικτον χαρακτῆρα καὶ ὅπου δὲν γίνεται διόλου λόγος περὶ θρησκείας. Τὸ πρᾶγμα δὲ εἶναι σαφῶς τοῦτο, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι φύσει λογικόν, ἥτοι ἱκανότητα τοῦ διακρίνειν τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τὸ ψεῦδος· ἐπίσης δὲ ἔχουσι φύσει καὶ φιλαλήθειαν, ἥτοι σέβας πρὸς τὴν ἀλήθειαν εἰς ὅ,τι λέγωσιν· ἀλλ' ἐκ πολλῶν ἀφορμῶν εἶναι ὑποκείμενοι εἰς προλήψεις, εἰς ἐμπαθείας, καὶ πλάνην, καὶ ἱκανοὶ νὰ θέλωσι νὰ ἐξαπατήσωσιν ἄλλους, κατὰ πάντα διάφορον βαθμόν· ὥστε, καθὼς ἅπαντες ὑποκείμεθα εἰς ἀπάτην ἐκ προλήψεως πηγάζουσιν· οὕτως ὡσαύτως δὲν φαίνεται νὰ ἦναι σπάνιον, ὥστε ἄνθρωποι, οἵτινες σεβόμενοι τὴν ἀλήθειαν δὲν ἤθελον κατ' οὐδένα τρόπον πλάσει ψεῦδος ὁλοκλήρως ἄνευ τινὸς βάσεως, νὰ διαδίδωσι ψεύδη ὑπ' ἄλλων ἐπινοηθέντα καὶ κινηθέντα, ἐπιβαρύνοντες αὐτὰ μὲ νέας προσθήκας. Ἄλλοι δὲ πάλιν, ἂν καὶ δὲν ἤθελον οὐδαμῶς διαδώσει ψεῦδος, ἀκούουσιν ὅμως αὐτὸ ἄνευ ἀντιρρήσεως, τὸ ὁποῖον εἶναι κατώτερος βαθμὸς ψεύδους. Ἀλλὰ καὶ μετὰ

πάντα ταῦτα, ἡ ἀνθρωπίνη μαρτυρία διαμένει πάλιν φυσικὴ βάσις συγκαταθέσεως, καὶ ἡ συγκατάθεσις αὕτη, φυσικὴ ἀρχὴ πράξεων.

Ἀντιλέγουσι δὲ προσέτι, ὅτι ὅπως καὶ ἂν συνέβη, ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι κατὰ διαφόρους αἰῶνας ἐξηπατήθησαν παραδόξως ἐκ πλαστῶν θαυμάτων καὶ τεραστίων. Ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα οὐδαμῶς νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡπατήθησαν συχνότερον, ἢ ὅτι εἶναι παντάπασι μᾶλλον ὑποκείμενοι νὰ ἐξαπατηθῶσιν ἐκ τοιούτων ψευδῶν, παρὰ ἐξ ἄλλων.

Προσθέτουσι δὲ ὅτι ὑπάρχει μέγας τις βαθμὸς ιστορικῆς ἀποδείξεως ὑπὲρ θαυμάτων, τὰ ὅποια παρὰ πάντων ὁμολογοῦνται ὡς μυθώδη. Ἀλλ' ὑπόθες ὅτι ὑπῆρχε καὶ ὁμοία ιστορικὴ ἀπόδειξις ὑπὲρ τούτων ὅποια εἶναι ὑπὲρ ἐκείνων, τὰ ὅποια ἐπάγονται εἰς ἀπόδειξιν τοῦ χριστιανισμοῦ, τὸ ὅποion ὅμως δὲν παραδεχόμεθα διόλου· ἀλλ' ὑπόθες τοῦτο· δὲν ἔπεται βέβαια, ὅτι δὲν πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ὑπὲρ τῶν τελευταίων ἀπόδειξιν. Οὐδὲ ὑπάρχει τις εἰς τὸν κόσμον, ὅστις εἰς τὰ συνήθη πράγματα ἤθελε συμπεράνει οὕτω. Διότι εἰς τί ἄλλο ἤθελεν ἀληθῶς καταντήσῃ τοιοῦτον συμπέρασμα παρὰ εἰς τοῦτο, ὅτι ἀπόδειξις ἀνασκευαζομένη ὑπ' ἄλλης ἀποδείξεως ἐναντίας, ἢ κατ' ἄλλον τρόπον ὑπερνικωμένης, ἀναιρεῖ τὸ ἀξιόπιστον ἄλλης ἀποδείξεως, ἥτις μήτε ἀνεσκευάσθη μήτε ὑπερενικήθη; Τὸ νὰ λέγῃ δέ τις ὅτι, ἐπειδὴ ὑπάρχει, ἂν ὑπῆρχεν, ὁμοία ἀπόδειξις ἐκ μαρτυρίας, ὑπὲρ θαυμάτων ὁμολογουμένων πλαστῶν, καὶ ὑπὲρ ἐκείνων τὰ ὅποια ἐπιβεβαιοῦσι τὸν χριστιανισμόν, ἔπεται ὅτι δὲν εἶναι πιστευτέα ἡ ἀπόδειξις τοῦ τελευταίου· τοῦτο εἶναι τὸ αὐτὸ ὡς νὰ λέγῃ ὅτι, ἐὰν δύο ἄνθρωποι ἀγαθῆς ἐξίσου ὑπολήψεως ἔδωκαν μαρτυρίαν εἰς διαφόρους περιπτώ-

σεις οὐδαμῶς συνδεδεμένας, καὶ εἰς τούτων ἐξηλέγχθη ἐπίορκος, τοῦτο ἀνασκευάζει καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἄλλου.

Ὡς γένει λοιπὸν ἡ γενικὴ παρατήρησις ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὑπόκεινται εἰς ἀπάτην ἐξ ἐνθουσιασμοῦ εἰς τὴν θρησκείαν, καὶ ἐξ ἀρχῶν ἰσοδυνάμων μὲ τὸν ἐνθουσιασμόν εἰς κοινὰ πράγματα, καὶ εἰς ἀμφοτέρω ἐξ ἀμελείας· καὶ ὅτι εἶναι οὕτως ἱκανοὶ νὰ προσπαθῶσιν ἀτίμως νὰ ἐξαπατήσωσιν ἄλλους· τοῦτο ἐξασθενεῖ τῶν τὴν ἐκ τῆς μαρτυρίας ἀπόδειξιν εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις, ἀλλὰ δὲν καταστρέφει αὐτὴν εἰς οὐδεμίαν. Καὶ τὰ πράγματα ταῦτα θέλουν φανῇ πρὸς διαφόρους ἀνθρώπους ὅτι ἐξασθενοῦσι τὴν ἐκ τῆς μαρτυρίας ἀπόδειξιν, κατὰ διαφόρους βαθμούς· ἀναλόγους πρὸς τὰς ὁποίας ἔκαμαν αὐτοὶ παρατηρήσεις, ἢ τὰς ὁποίας ἀπέκτησαν ὅπωςδὴποτε ιδέας περὶ τῆς ἀσθενείας, καὶ ἀμελείας, καὶ κακοηθείας τῶν ἀνθρώπων, ἢ περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῶν μὲ τοῦτον ἰσοδυνάμων προλήψεων. Ἀλλ' ἐγὼ νομίζω, ὅτι δὲν αἰσθάνονται τί λέγουσιν οἱ βεβαιοῦντες ὅτι τὰ πράγματα ταῦτα καταστρέφουσι τὴν ἐκ τῆς μαρτυρίας ἀπόδειξιν, τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ χριστιανισμοῦ. Οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ καταστρέψῃ τὴν ἐκ τῆς μαρτυρίας ἀπόδειξιν εἰς οὐδεμίαν περίπτωση, εἰμὴ ἀπόδειξις ἢ πιθανότης ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι κατάλληλοι κριταὶ τῶν γεγονότων περὶ τῶν ὁποίων μαρτυροῦσιν· ἢ ὅτι κεῖνται πραγματικῶς ὑπὸ πλαγίαν τινὰ ἐπενέργειαν, ἐνῷ δίδουσι τὴν ἑαυτῶν μαρτυρίαν, εἰς ὠρισμένην τινὰ περίπτωσιν. Πρὶν δὲ τοῦτο δειχθῇ, οἱ φυσικοὶ νόμοι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπαιτοῦσι τὴν παραδοχὴν τῆς μαρτυρίας. Δὲν δύναται δὲ οὐδέποτε νὰ ἐξαρκεσθῇ πρὸς καταστροφὴν εὐθείας ἱστορικῆς ἀποδείξεως τὸ νὰ λέγῃ τις μετὰ ῥαθυμίας, ὅτι ὑπάρχουσι τοσαῦται ἀρχαί,

ἐνεκα τῶν ὁποίων ὑπόκεινται οἱ ἄνθρωποι εἰς ἀπάτην, καὶ διατίθενται εἰς τὸ νὰ ἐξαπατῶσιν ἄλλους, καὶ μάλιστα περὶ τὴν θρησκείαν, ὥστε δὲν ἤξεύρει τις τί νὰ πιστεύσῃ. Εἶναι δὲ παράδοξον πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴ συλλογίζωνται οἱ ἄνθρωποι, ὅτι οὗτος ὁ τρόπος τοῦ λέγειν ὑποθέτει, ὅτι δὲν εἶναι ἱκανῶς πληροφορημένοι ὅτι δὲν ὑπάρχει τι εἰς τὴν ἀπόδειξιν, περὶ τῆς ὁποίας λαλοῦσιν οὕτως· ἢ πῶς δύνανται νὰ μὴ παρατηρῶσιν, ἐὰν συλλογίζωνται τοῦτο, ὅτι ὁ συλλογισμὸς οὗτος, περὶ τοιούτου ἀντικειμένου, εἶναι οὐσιωδέστατος. (1)

Πρὸς πάσας δὲ τὰς ἐνστάσεις ταύτας πρέπει ν' ἀντιταχθῇ τὸ καίριον τοῦ χριστιανισμοῦ, ὡς πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ προσήλωσε τὴν προσοχὴν τῶν πρώτων προσηλύτων τοιουτοτρόπως, ὥστε νὰ καταστήσῃ αὐτοὺς ὀλιγώτερον εὐαπατήτους ἐξ ἀμελείας, παρ' ὅ,τι ἤθελον εἶσθαι εἰς κοινὰ πράγματα· ὡσαύτως δὲ καὶ αἱ ἰσχυραὶ ὑποχρεώσεις πρὸς τὴν φιλαλήθειαν, τὰς ὁποίας ἐπέβαλλεν ἐπ' αὐτοὺς ἡ θρησκεία· ὥστε ἡ πρώτη καὶ προφανεστάτη προϋπόληψις εἶναι ὅτι οὔτε αὐτοὶ ἠδύναντο νὰ ἐξαπατηθῶσιν, οὔτε ἄλλους ἤθελον νὰ ἐξαπατήσωσι. Καὶ ἡ προϋπόληψις αὕτη, κατὰ τὸν βαθμὸν τοῦτον, εἶναι ἰδιάζουσα εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος μαρτυρίαν.

Εἰς τοὺς συλλογισμοὺς αἱ ἀπλαῖ ἀποφάνσεις δὲν ἰσχύουσι καθ' ἑαυτὰς οὐδαμῶς· καὶ ἔχουσιν ὄψιν θετικότητος, ἥτις ἐνίοτε δὲν εἶναι πολὺ ἀρμοδία· εἶναι ὅμως ἀναγκαῖαι, καὶ ἀνάγκη νὰ ἐπαναλαμβάνωνται, διὰ νὰ συνδέηται ὁ λόγος, καὶ νὰ ἐκτίθεται εὐκρινῶς ἐνώπιον τοῦ ἀναγνώστου ὅ,τι πρόκειται ν' ἀποδειχθῇ, καὶ τί ἀφίνεται ὡς ἀποδεδειγμέ-

(1) Ἰδὲ τὸ προηγούμενον Κεφάλαιον.

νον. Τώρα λοιπόν τὸ ἐκ τῶν προηγουμένων παρατηρήσεων συμπέρασμα εἶναι, στοχάζομαι ἀναντιρρήτως, τοῦτο· ὅτι οἱ ἄπιστοι πρέπει ἀναγκαίως νὰ παραδεχθῶσι τὴν ἐξωτερικὴν ἀπόδειξιν τοῦ χριστιανισμοῦ, τουτέστι τὴν ἀπόδειξιν τῶν θαυμάτων τῶν εἰς ἐπιβεβαίωσιν αὐτοῦ τελεσθέντων, ὅτι ἔχει βαρύτητα καὶ πολλὴν ἰσχύν· ἂν καὶ δὲν δύνανται νὰ παραδεχθῶσιν ὅτι ἀρκεῖ νὰ τοὺς πείσῃ περὶ τῆς ἀληθείας τῶν θαυμάτων ἐκείνων. Καὶ καθὼς πρέπει βέβαια, κατὰ πάντα λόγον, νὰ παραδεχθῶσι τοῦτο, οὕτω μὲ φαίνεται ὅτι καὶ πραγματικῶς ἤθελον τὸ παραδεχθῆ, ἐὰν σκεφθῶσι περὶ τούτου· ἐκεῖνοι δηλαδή, ὅσοι ἔχουσιν τινα ιδέαν περὶ τοῦ πράγματος· κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθὼς τινες ὁμολογοῦσιν εἰς τινὰς περιπτώσεις, ὅτι βλέπουσιν ἰσχυρὰν ἀπόδειξιν ἐκ μαρτυρίας ὑπὲρ τῆς ἀληθείας πραγμάτων, τὰ ὅποια ὁμῶς ἀδυνατοῦσι νὰ πιστεύσωσιν ὅτι εἶναι ἀληθῆ· εἰς περιπτώσεις, ὑπόθεσις, ὅπου ὑπάρχει ἐναντία μαρτυρία, ἢ πράγματα τὰ ὅποια φρονοῦσιν, εἴτε ἐλλόγως εἴτε παρὰ λόγως, ὅτι εἶναι ἀπίστευτα. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει οὐδεμία μαρτυρία ἐναντία πρὸς ἐκείνην, περὶ τῆς ὁποίας τώρα λαλοῦμεν, καὶ ἀπεδείχθη δὲ πληρέστατα ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδὲν ἀπίστευτον εἰς τὸν χριστιανισμόν ἐν γένει, ἢ εἰς οἷονδήποτε μέρος αὐτοῦ.

Β'. Περὶ δὲ τῆς ἐκ Προφητείας ἀποδείξεως τοῦ χριστιανισμοῦ θέλω κάμει μόνον ὀλίγας τινὰς παρατηρήσεις γενικὰς, τὰς ὁποίας ὑπαγορεύει ἡ τῆς φύσεως ἀναλογία· τουτέστιν οἱ ὁμολογούμενοι φυσικοὶ κανόνες τοῦ κρίνειν εἰς κοινὰ πράγματα, περὶ ἀποδείξεως ὁμοειδοῦς μὲ ταύτην τὴν ἐκ Προφητείας.

α'. Τὸ σκοτεινὸν ἢ ἀκατάληπτον ἑνὸς μέρους προφητείας τινὸς δὲν ἀποκαθιστᾷ, κατ' οὐδένα βαθμὸν, ἀνίσχυρον τὴν

ἀπόδειξιν τῆς προοράσεως, τὴν ἐγειρομένην ἐκ τῆς προφανοῦς πληρώσεως τῶν λοιπῶν καταληπτῶν μερῶν. Διότι τὸ πρᾶγμα εἶναι προδήλως τὸ αὐτὸ, καθὼς ἐὰν τὰ μέρη ἐκεῖνα τὰ ἀκατάληπτα ᾗσαν ἠφανισμένα, ἢ μηδόλως γεγραμμένα, ἢ εἰς ἄγνωστον γεγραμμένα γλῶσσαν· εἴτε προσέχουσι κοινῶς, εἴτε μὴ εἰς τὴν παρατήρησιν ταύτην, εἶναι τοσοῦτον πρόδηλος, ὥστε δυσκόλως δύναται τις ν' ἀποφασίσῃ νὰ φέρῃ τι παράδειγμα ἐκ τῶν κοινῶν πραγμάτων εἰς διασάφησιν αὐτῆς. Καὶ ὁμῶς ὑπόθες τι ἔγγραφον ἐν μέρει μὲν μονογραμμάτων, ἐν μέρει δὲ ἐκ λέξεων σαφῶν κατὰ πλάτος γεγραμμένων· καὶ ὅτι εἰς τὸ ἐν μέρος τὸ καταληπτὸν ἐγίνετο μνεία πολλῶν ἐγνωσμένων γεγονότων· οὐδέποτε ἤθελεν ἔλθει εἰς τὸν νοῦν τινος νὰ φαντασθῇ, ὅτι ἐὰν κατελάβανε τὸ ὅλον, ἤθελεν ἴσως εὔρει, ὅτι τὰ γεγονότα ἐκεῖνα δὲν ᾗσαν πραγματικῶς γνωστὰ εἰς τὸν γράψαντα. Ἀληθῶς δὲ καὶ εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο, καὶ εἰς τὸ πρᾶγμα ἐκεῖνο πρὸς τοῦ ὑποίου τὴν διασάφησιν ἀποβλέπει, ἐὰν δὲν καταλαμβάνωμεν τὸ ὅλον, (τὸ ὅλον, ὑπόθες, μιᾶς προτάσεως ἢ παραγράφου,) τοῦτο ἡδύνατο ἐνίοτε νὰ προξενήσῃ ἀμφιβολίαν, ἐὰν ἐνόει τις τὴν πραγματικὴν ἔννοιαν τοιούτου μέρους· ἀλλὰ τοῦτο ἔξω τοῦ προκειμένου.

Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον, καὶ ἂν τις δι' ἀμάθειαν, ἢ ἔλλειψιν εὐκαιριῶν πρὸς ἔρευναν, ἢ διότι δὲν ἔτρεψε πρὸς τοῦτο τὴν ἑαυτοῦ σπουδὴν, ἤθελεν εἴσθαι ἀνίκανος καὶ νὰ κρίνῃ μόνον, ἐὰν εἰδικαί τινες προφητεῖαι ἐπληρώθησαν ἐντελέστατα· δυνατόν ὁμῶς νὰ ἴδῃ ἐν γένει, ὅτι ἐπληρώθησαν κατὰ τοιοῦτον ἑαθμὸν, ὥστε ἐλλογώτατα νὰ πεισθῇ ὅτι εἰς τὰς τοιαύτας προφητείας ἐμφαίνεται προορατικόν τι ὑπὲρ ἀνθρώπων, καὶ ὅτι αὗται ἀπέβλεπον εἰς τοιαῦτα συμβάντα. Διὰ τὸν αὐτὸν προσέτι λόγον, καὶ ἂν διὰ τὰς ἐλ-

λείψει τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, καὶ διαφόρους ἐξιστορήσεις τῶν ἱστοριογράφων, καὶ οἱ πολυμαθέστατοι ἄνδρες δὲν ἤθελον εἶσθαι ἱκανοὶ νὰ ἐννοήσωσιν ἀποχρώντως, ὅτι τοιαῦτα μέρη τῆς προφητικῆς ἱστορίας ἐπληρώθησαν λεπτομερῶς καὶ ἐντελῶς· ἰσχυροτάτη ὁμῶς ἀπόδειξις τοῦ προορατικοῦ δυνατὸν νὰ ἐγερθῇ ἐξ ἐκείνης τῆς γενικῆς πληρώσεως, ἣτις ὄντως ἐνοήθη· τοσαύτη ἴσως προορατικοῦ ἀπόδειξις, ὅσῃν ὁ ἐμπνεύσας τὴν προφητείαν ἤθελε νὰ χορηγήσῃ τοιαῦτα μέρη τῆς προφητείας.

β'. Ἐὰν δὲ μακρὰ τις σειρὰ προφητείας ἐφαρμόζεται εἰς τοιαῦτα καὶ τοιαῦτα συμβάντα, τοῦτο εἶναι καθ' ἑαυτὸ ἀπόδειξις, ὅτι αὕτη ἀπέβλεπεν εἰς αὐτά· καθὼς δεικνύουσιν οἱ κανόνες, διὰ τῶν ὁποίων φύσει κρίνομεν καὶ ἀποφασίζομεν εἰς κοινὰς περιπτώσεις παρομοίας πρὸς ταύτην. Ταύτην τὴν παρατήρησιν κάμνω πρὸς ἀπάντησιν τῆς συνήθους ἐκείνης ἐνστάσεως ἐναντίον τῆς ἐφαρμογῆς τῶν προφητειῶν, ὅτι ἐὰν ἐκάστη αὐτῶν ἐξετασθῇ καθ' ἑαυτὴν εὐκρινῶς, δὲν φαίνεται οὐδαμῶς ὅτι ἀπέβλεπον εἰς ἐκεῖνα τὰ εἰδικὰ συμβάντα εἰς τὰ ὑποῖα ἐφαρμόζουσιν αὐτάς οἱ χριστιανοί· καὶ ὅτι διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι, ἂν ἐσήμαινόν τι, ἀπέβλεπον εἰς ἄλλα συμβάντα ἄγνωστα εἰς ἡμᾶς, καὶ οὐδόλως εἰς ταῦτα.

Τώρα δὲ ὑπάρχουσι δύο εἶδη συγγραμμάτων, τὰ ὁποῖα ἔχουσι πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς προφητείας, ὡς πρὸς τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν· τὰ μυθολογικὰ καὶ τὰ σατυρικὰ, ὅπου ἢ σάτυρα εἶναι, κατὰ τινὰ βαθμὸν, ἀποκεκρυμμένα. Καὶ ἐδύνατό τις νὰ βεβαιωθῇ ὅτι καταλαμβάνει πρὸς τί ἀπέβλεπεν ὁ συγγραφεὺς διὰ μύθου τινὸς ἢ παραβολῆς, ἐκθετομένης ἄνευ τινὸς ἐφαρμογῆς ἢ γνωμολογίας, ἐὰν μόνον ἔβλεπεν ὅτι εἶναι εὐκόλος ἢ τοιαύτη ἐφαρμογή, καὶ ὅτι τοιοῦτον γνωμικὸν ἠδύνατο φύσει νὰ ἐξαχθῇ ἐξ αὐτῆς. Καὶ ἡδύ-

νατο νὰ βεβαιωθῇ πληρέστατα, ὅτι πρὸς τοιούτους ἀνθρώ-
πους καὶ συμβάντα ἀπέβλεπε σατυρικόν τι σύγγραμμα, ἂν
μόνον ἡδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς αὐτοὺς καὶ εἰς αὐτά. Καὶ
συμφώνως πρὸς τὴν τελευταίαν παρατήρησιν, ἡδύνατο νὰ
ᾔηται κατὰ μέγαν βαθμὸν πεπεισμένος περὶ τούτου, καὶ ἂν
δὲν ἐγνώριζεν ἀρκούντως τὰ πράγματα, ἢ τὴν ἱστορίαν
τοιούτων ἀνθρώπων, διὰ νὰ ἐννοήσῃ μὴδὲ καὶ τὸ ἥμισυ
τῆς σατύρας. Διότι ἡ πληροφορία του ὅτι κατελάμβανε τὴν
ἐννοιαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπέβλεπον τὰ συγγράμματα ταῦτα,
ἔπρεπε βέβαια νὰ ᾔηται μεγαλητέρα ἢ μικρότερα, ἀναλόγως
καθ' ὅσον ἔβλεπε τὴν γενικὴν αὐτῶν ἔκφρασιν ἐπιδεκτικὴν
τοιαύτης ἐφαρμογῆς, καὶ ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπι-
δεχομένων αὐτὴν μερικῶν πραγμάτων. Καὶ οὕτως, ἐάν
μακρά τις σειρὰ προφητείας ᾔηται ἱκανοὶ νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ
τῆς παρούσης καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἐπὶ τῆς
πολιτικῆς θέσεως τῶν βασιλείων τοῦ κόσμου, περὶ τὰ χίλια
ἔτη ἀφοῦ αἱ προφητεῖαι αὗται ἐξεφωνήθησαν, καὶ μακρά τις
σειρὰ προφητειῶν ἐκφωνηθῶν πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χρι-
στοῦ εἶναι ἱκανὴ νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς αὐτόν· τὰ πράγματα
ταῦτα εἶναι καθ' ἑαυτὰ ἀπόδειξις, ὅτι ἡ προφητικὴ ἱστορία
ἀπέβλεπεν εἰς αὐτόν καὶ εἰς τὰ συμβάντα ἐκεῖνα· ἀναλόγως
καθ' ὅσον ἡ γενικὴ ἔκφρασις αὐτῶν ἐπιδέχεται τοιαύτην
ἐφαρμογὴν, καὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν
ἐπιδεχομένων αὐτὴν μερικῶν προφητειῶν. Ἄν δὲ καὶ κατὰ
πάντα ὀρθὸν συλλογισμὸν, ἡ προφανὴς πλήρωσις τῶν προ-
φητειῶν πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι οὕτως ἐξηγεῖ καὶ προσδιο-
ρίζει τὴν ἐννοιάν των, πρέπει ὅμως νὰ ἐνθυμώμεθα περι-
πλέον, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἰουδαῖοι ἐφήρμοζον τὰς προφητείας
εἰς τὸν Μεσσίαν πρὸ τῆς ἐλεύσεώς του, κατὰ τὸν αὐτὸν
σχεδὸν τρόπον, καθ' ὃν πράττουσι τώρα καὶ οἱ χριστιανοί.

καὶ ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἡρμήνευον τὰς προφητείας περὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ κόσμου ἐπὶ τῶν ἐσχάτων αἰώνων, κατὰ τὴν ἔννοιαν τὴν ὁποίαν ἡ τῶν πραγμάτων ἀπόδοσις φαίνεται ὅτι ἐπιβεβαιωθεὶ καὶ ἐπαληθεύει. Καὶ ἐκ τούτων γίνεται φανερόν,

γ. Ὅτι καὶ ἂν τις δείξῃ, καὶ κατ' ἄκραν μάλιστα πιθανότητα, ἂν ᾗτο δυνατόν τοῦτο, ὅτι οἱ Προφῆται ἀπέβλεπον εἰς ἄλλα τινὰ συμβάντα, διὰ τοιούτων ἢ τοιούτων προρρήσεων, καὶ οὐδόλως πρὸς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα οἱ χριστιανοὶ ἐπάγουσιν ὡς πληρώσεις τῶν προρρήσεων ἐκείνων· ἢ ὅτι τοιαῦται καὶ τοιαῦται προφητεῖαι εἶναι ἱκαναὶ νὰ ἐφαρμοσθῶσι καὶ ἐπὶ συμβάντων ἄλλων παρὰ ἐκεῖνα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐφαρμόζουσιν αὐτὰς οἱ χριστιανοί· τοῦτο λέγω, δὲν ἤθελεν ἀνασκευάσει ἢ καταστρέψει τὴν δύναμιν τοῦ ἐκ προφητείας ἐπιχειρήματος, οὐδὲ κατ' αὐτὰ ταῦτα τὰ παραδείγματα. Διότι παρατήρησον πῶς ἔχει ἀληθῶς τὸ πρᾶγμα. Ἐάν τις ἐγνώριζεν ὅτι ὁ δεῖνα ᾗτον ὁ μόνος συγγραφεὺς τοῦ δεῖνος βιβλίου, καὶ ᾗτο βέβαιος ἢ καθ' οἷονδ' ἕποτε βαθμὸν πεπεισμένος ὅτι ἐγνώριζεν ὅλον τὸν σκοπὸν πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκεῖνος ἀπέβλεπεν ἢ ἠθελεν εἶσθαι βέβαιος ἢ πεπεισμένος κατ' ἐκεῖνον τὸν βαθμὸν, ὅτι ἐγνώριζεν ὅλην τὴν ἔννοιαν τοῦ βιβλίου· διότι τοῦ βιβλίου ἡ ἔννοια δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰμὴ τοῦ συγγραφέως ἡ ἔννοια. Ἀλλ' ἐάν τις ἐγνώριζεν ὅτι ὁ δεῖνα συνέταξε βιβλίον ἐκ τῶν ἀπομνημονευμάτων, τὰ ὁποῖα ἔλαβεν παρ' ἄλλου τινός, ὅστις εἶχε πολὺ ὑπερτέρας γνώσεις περὶ τοῦ ἀντικειμένου ἐκείνου, καὶ μάλιστα ἐὰν τὸ βιβλίον ᾗτο πλήρες περιπλοκῶν καὶ δυσκολιῶν, δὲν ἔπεται κατ' οὐδένα τρόπον ὅτι ἐγνώριζεν ὅλην τὴν ἔννοιαν τοῦ βιβλίου ἐκείνου, ἐκ τοῦ ὅτι ἐγνώριζεν ὅλην τὴν ἔννοιαν τοῦ συντάξαντος αὐτό· διότι τὰ πρωτότυπα ἀπομνημονεύματα,

τουτέστιν ὁ συγγραφεὺς αὐτῶν δυνατὸν νὰ εἶχε, καὶ δὲν ἤθελεν ὑπάρχει οὐδεὶς βαθμὸς προὑπολήψεως, εἰς πολλάς περιπτώσεις, ἐναντίον τῆς ὑποθέσεως ὅτι εἶχε καὶ ἄλλην τινὰ προσέτι ἔννοιαν, παρὰ τὴν ὁποίαν ἐνόησεν ὁ δεύτερος συντάκτης. Τὸ νὰ λέγῃ τις λοιπὸν ὅτι αἱ Γραφαὶ καὶ τὰ ἐν αὐταῖς περιεχόμενα πράγματα δὲν δύνανται νὰ ἔχωσιν οὐδεμίαν ἄλλην ἢ πλειοτέραν ἔννοιαν, παρὰ τὴν ὁποίαν διανοοῦντο ἢ εἶχον οἱ πρῶτοι ἐξιστορήσαντες ἢ συγγράψαντες αὐτάς, εἶναι προφανέστατα τὸ αὐτὸ, ὡς νὰ λέγῃ, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι ἦσαν οἱ πρωτουργοί, οἱ κύριοι, καὶ οἱ μόνοι συγγραφεῖς τῶν βιβλίων ἐκείνων, τουτέστιν ὅτι δὲν εἶναι Θεόπνευστοι· τὸ ὁποῖον εἶναι παράλογον, ἐνῶ τὸ κῦρος τῶν βιβλίων τούτων εἶναι ὑπ' ἐξέτασιν, τουτέστι πρὶν ἀποδειχθῇ ὅτι δὲν ἔχουσιν οὐδὲν Θεῖον κῦρος. Πρὶν δὲ τοῦτο προσδιορισθῇ, πρέπει κατὰ πάντα λόγον νὰ ὑποτεθῇ, ὅχι βέβαια ὅτι ἔχουσι, διότι οὕτω λαμβάνεται ὡς ὁμολογούμενον ὅτι εἶναι Θεόπνευστοι, ἀλλ' ὅτι δυνατὸν νὰ ἔχωσι, καὶ ἄλλην τινὰ ἔννοιαν παρὰ τὴν ὁποίαν οἱ συντάκται εἶδον ἢ ἐνόησαν. Καὶ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην εἶναι ὑποθετὸν προσέτι ὅτι αὕτη ἡ περαιτέρω ἔννοια δυνατὸν νὰ πληρωθῇ. Τώρα λοιπὸν, ἐὰν συμβάντα τινὰ πρὸς προφητείας ἀντιστοιχοῦντα ἐρμηνεύωνται κατὰ διάφορον ἔννοιαν, παρὰ καθ' ἣν ὑποτίθεται ὅτι οἱ προφῆται ἐνόουν αὐτάς, τοῦτο παρέχει, κατὰ τινὰ τρόπον, τὴν αὐτὴν ἀπόδειξιν ὅτι ἡ διάφορος αὕτη ἔννοια ἐσκοπεῖτο ἐξ ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν ἤθελε παρέχει, ἐὰν οἱ προφῆται δὲν ἐνόουν τὰς προρρήσεις των καθ' ἣν ἔννοιαν ὑποτίθεται ὅτι ἐνόουν αὐτάς· ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει οὐδεμία προὑπόληψις, ὅτι ἡ ἔννοια ἐκείνων ἦτον ἡ ὅλη ἔννοια αὐτῶν τῶν προρρήσεων. Καὶ ἤδη ἀπεδείχθη, ὅτι αἱ προφανεῖς τῶν προφητειῶν πληρώσεις πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ

ὅτι ἐρμηνεύουσι τὴν ἔννοιαν αὐτῶν. Ὡστε τὸ ζήτημα εἶναι, εἴαν σειρά τις προφητειῶν ἐπληρώθῃ, κατὰ φυσικὴν ἢ κυρίαν, τουτέστι κατ' ἀληθῆ τινὰ ἔννοιαν τῶν λέξεων αὐτῶν. Διότι τοιαύτη πλήρωσις εἶναι ἐπίσης ἀπόδειξις προορατικοῦ ὑπὲρ ἀνθρώπου, εἴτε ὑποτεθῶσιν οἱ προφῆται, εἴτε μὴ, ὅτι ἐνόουν αὐτάς κατὰ διάφορον ἔννοιαν. Εἴτε ὑποτεθῶσι, λέγω· διότι ἂν καὶ φρονῶ, ὅτι εἶναι σαφές τὸ ὅτι οἱ προφῆται δὲν ἐνόουν τὴν πλήρη ἔννοιαν τῶν προρρήσεών των, εἶναι ἄλλο ζήτημα τοῦτο, τὸ μέχρι τίνος ἐνόμιζον ὅτι τὰς ἐνόουν, καὶ κατὰ τινὰ ἔννοιαν ἐνόουν αὐτάς.

Ἐντεῦθεν δύναται τις νὰ ἴδῃ, πόσον ματαίως ἀγωνίζονται τινες ν' ἀποδείξωσιν ὅτι ἡ προφητικὴ ἱστορία δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς συμβάντα τοῦ αἰῶνος καθ' ὃν συνεγράφη, ἢ τῶν πρὸ αὐτοῦ αἰώνων. Τρώντι τὸ ν' ἀποδείξῃ τις τοῦτο, πρὶν ὑπάρξῃ τις ἐνδείξις ἄλλης μετὰ ταῦτα πληρώσεως αὐτῆς, ἡδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς σκοπὸν τινὰ· διότι ἡδύνατο νὰ ἐμποδίσῃ τὴν προσδοκίαν τοιαύτης μελλούσης πληρώσεως. Οὕτως, εἴαν ὁ Πορφύριος ἡδύνατο ν' ἀποδείξῃ, ὅτι κύριά τινὰ μέρη τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιὴλ, ὁ ἑβδόμος, λόγου χάριν, στίχος τοῦ ἐβδόμου Κεφαλαίου, τὸν ὅποιον οἱ Χριστιανοὶ ἡρμήνευον ὡς ἀποβλέποντα τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας, ἐφηρμόζετο εἰς συμβάντα πρὸ τοῦ αἰῶνος ἢ περὶ τὸν αἰῶνα Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς· τοῦτο ἤθελε τοὺς ἐμποδίσῃ τοῦ νὰ προσδοκῶσιν ἄλλην τινὰ μετὰ ταῦτα πλήρωσιν αὐτοῦ. Καὶ εἴαν λοιπὸν δὲν ὑπῆρχε, καθὼς ἐγὼ στοχάζομαι ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχεν, ἐξωτερικὴ ἀπόδειξις περὶ τοῦ βιβλίου ἐκείνου πλεονέκτα παρ' ὅση διεσώθη ἕως εἰς ἡμᾶς, τοιαύτη ἀνακάλυψις ἡδύνατο νὰ ᾖναι πρόσκομμα εἰς τὴν ὁδὸν αὐτοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἴαν ἀναλογισθῶμεν τὸ κῦρος, τὸ ὅποιον ὁ Σωτὴρ ἡμῶν παρέσχεν εἰς τὸ βιβλίον τοῦ

Δανιήλ, καὶ πόσον τὸ γενικὸν τοῦ χριστιανισμοῦ σύστημα προϋποθέτει τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ ἀνακάλυψις, ἐὰν ἐγίνετο, (1) ἤθελεν ἔχει τώρα μικροτάτην βαρύτητα πρὸς εὐλογίσιους ἀνθρώπους· ἐὰν τὸ χωρίον τοῦτο, τὸ οὕτω δυνάμενον νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς συμβάντα πρὸ τοῦ αἰῶνος τοῦ Πορφυρίου, φαίνεται ὅτι εἶναι ἐφαρμοσὸν ὡσαύτως καὶ εἰς συμβάντα, τὰ ὅποια συνέβησαν μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Μνημονεύω δὲ τοῦτο, χωρὶς νὰ ἔχω διόλου σκοπὸν νὰ ὑποδηλώσω, ὅτι ἡ εἰς δέκα τμήματα διαίρεσις τῆς αὐτοκρατορίας ταύτης, (διότι εἶναι φανερόν ὅτι εἰς τοῦτον σχεδὸν τὸν ἀριθμὸν διηρέθη) εἶχε μόνη καὶ καθ' ἑαυτὴν ἰσχύν τινα, ὥστε νὰ ἐπαληθεύσῃ τὴν προφητικὴν ἱστορίαν· ἀλλὰ μόνον ὡς παράδειγμα τοῦ πράγματος, περὶ τοῦ ὁποίου λαλῶ. Καὶ οὕτως ἐν γένει τὸ ζητούμενον πρέπει προφανέστατα νὰ ᾔηται ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, τοῦτο· ἐὰν αἱ προφητεῖαι δύνανται νὰ ἐφαρμοσθῶσιν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασιν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἐκκλησίας· νὰ ἐφαρμοσθῶσιν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε νὰ ἐμφαίνωσι προορατικόν· καὶ ὅχι ἐὰν ᾔηται ἐπιδεκτικαὶ ἄλλης τινὸς ἐφαρμογῆς· ἂν καὶ δὲν γνωρίζω μὴδὲ πρόφασιν τινα, διὰ νὰ εἴπω, ὅτι ἡ γενικὴ αὐτῶν φράσις εἶναι ἐπιδεκτικὴ ἄλλης τινός.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται εἶναι, νομίζω, ὀρθαί, καὶ ἡ ἀποδείξις πρὸς τὴν ὁποίαν ἀπέβλεπον, ἀληθής· ἂν καὶ ἐνδέχε-

(1) Φαίνεται ὅτι ὁ Πορφύριος δὲν ἔπραξε περὶ τούτου οὐδὲν ἄξιον μνείας· διότι ὁ Ἱερώνυμος εἰς τὸ χωρίον τοῦτο λέγει· *Duas posteriores bestias—in uno Macedonum regno ponit. Καὶ περὶ τῶν δέκα βασιλέων· Decem reges enumerat, qui fuerunt sævissimi: ipsosque reges non unius ponit regni, verbi Gratia, Macedoniae, Syriae, Asiae, et Egypti; sed de diversis regnis unum efficit regum ordinem.* Καὶ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον τοῦ ἐρμηνεύειν, δύναται τις νὰ κάμῃ πᾶν πρᾶγμα ὁποῖον τὸ θέλῃ.

ται νὰ ὑπάρχωσιν ἄνθρωποι, οἵτινες δὲν θέλουν ἀποδεχθῆ
 τοιαύτην ἀτελῇ πληροφορίαν ἐκ τῶν Γραφῶν. Τινὲς δὲ πρὸς
 τούτοις δὲν ἔχουσιν ἀκεραιότητα οὐδὲ σέβας πρὸς τὴν ἀλή-
 θειαν ἀρκοῦν, ὥστε νὰ προσέχωσιν εἰς τὴν ἀπόδειξιν, ἥτις
 κατέχει τὸν νοῦν εἰς ἀμφιβολίαν, ἴσως δὲ καὶ ἀμνηχανίαν,
 καὶ ἥτις εἶναι ὅχι ὀλίγον διαφόρου εἴδους παρ' ὅτι περιέ-
 μενον. Εἶναι δὲ σαφὲς ὅτι ἀπαιτεῖται νὰ ἔχη τις βαθμὸν
 μετριοφροσύνης καὶ εἰλικρινείας ἀνώτερον παρὰ τὸν ὁποῖον
 ἔχουσιν ἅπαντες, ὥστε νὰ εἴπῃ ὅχι πρὸς τὸν κόσμον, ἀλλὰ
 πρὸς ἑαυτὸν, ὅτι ὑπάρχει πραγματικὴ ὄψις σημαντικωτά-
 του τινὸς πράγματος εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, καίτοι μὴ
 ὦν ἱκανὸς νὰ πληροφορηθῇ ἐντελῶς περὶ αὐτοῦ. Ἀλλ' ὅμως
 θέλει νὰ ἐπενεργῇ αὐτὸ ἐπ' αὐτὸν ἀναλόγως τῆς φαινομέ-
 νης πραγματικότητος καὶ βαρύτητός του. Εἶναι δὲ πολὺ
 εὐκολώτερον, καὶ συνάδει περισσότερον πρὸς τὴν ἀμέλειαν,
 τὴν οἴησιν, καὶ τὴν ἰσχυρογνωμοσύνην τῶν πλείστων ἀνθρώ-
 πων, τὸ νὰ προσδιορίσωσι διὰ μιᾶς μετὰ τρόπου ἀποφασιστι-
 κοῦ, ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτὴν οὐδέν. Τὰς προλήψεις, τὰς
 προερχομένας ἐκ τῆς ἀπολύτου ἐκείνης ὀλιγωρίας καὶ κα-
 ταφρονήσεως, μὲ τὴν ὁποῖαν μεταχειρίζονται εἰς τὸν κό-
 σμον τὴν ἀπόδειξιν ταύτην, δὲν μνημονεύω διόλου. Διότι
 τί δύναταί τις τρώντι νὰ εἴπῃ πρὸς ἀνθρώπους, οἵτινες
 ἔχουσι τοσαύτην κουφόνοιαν, ὥστε νὰ ὑπολαμβάνωσι τοῦτο
 ὡς προὔπόληψιν κατ' αὐτῆς, ἢ ἂν δὲν ὑπολαμβάνωσι τοῦ-
 το, ἔχουσιν ὅμως ἀρκούντως ἀσθενὲς ἦθος, ὥστε νὰ ἐπη-
 ρεάζωνται ὑπὸ τοιούτων προλήψεων, ἐναντίον τοιούτου
 ἀντικειμένου;

Δεύτερον δὲ, θέλω προσπαθῆσαι νὰ κάμω ἔκθεσιν τινα
 τοῦ γενικοῦ ἐπιχειρήματος ὑπὲρ τῆς ἀληθείας τοῦ χριστια-
 νισμοῦ, συγκείμενον ἐξ ἀμφοτέρων, ἐκ τῆς εὐθείας ἀποδεί-

ξεως καὶ τῆς ἐκ τῶν περιστάσεων, θεωρουμένων ὡς συγκρο-
 τουσῶν ὁμοῦ ἐν ἐπιχείρημα. Καὶ τῶντι ἡ πλήρης ἐκθεσις
 καὶ ἐξέτασις τοῦ ἐπιχειρήματος τούτου ἤθελεν εἶσθαι ἔργον
 πολὺ πέραν τῶν ὁρίων ὅλου τούτου τοῦ πονήματος· οὐδὲ
 σύνοψιν πολὺ ἀρμοδίαν πρέπει τις νὰ περιμένη ἐνταῦθα.
 Ἡ προκειμένη δὲ ὑπόθεσις ἀπαιτεῖ νὰ δώσωμεν σύντομόν
 τινα ἐξήγησιν· διότι αὕτη εἶναι τοιούτου εἴδους ἀπόδειξις,
 καθ' ἣν διαλύονται πάμπολλα ζητήματα δύσκολα τοῦ κοι-
 νοῦ βίου· ἀπόδειξις ἐγειρομένη ἐκ πολλῶν συμφώνων πε-
 ριστάσεων, αἵτινες ὑποστηρίζονται καὶ ἐπιβεβαιοῦνται ἀ-
 μοιβαίως, καὶ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἀποδεικνύουσι, μετὰ
 πλειότερας ἢ ὀλιγωτέρας βεβαιότητος, τὸ ζητούμενον πρᾶγ-
 μα. Ἀπεφάσισα δὲ τοῦτο, πρῶτον μὲν ἐπειδὴ φαίνεται ὅτι
 εἶναι σπουδαιότατον, ἂν καὶ πολλοὶ δὲν συλλογίζονται ὡς
 πρέπει περὶ τούτου, ὅτι ἡ τῆς ἀποκαλύψεως ἀπόδειξις εἶ-
 ναι, ὅχι μόνον εὐθέα τινὰ καὶ ῥητὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ
 μεγάλη ποικιλία περιστάσεων· καὶ ὅτι, ἂν καὶ ἕκαστον
 τῶν πραγμάτων τούτων καὶ περιστάσεων πρέπει τῶντι νὰ
 θεωρῇται κεχωρισμένον, πρέπει ὅμως ἔπειτα νὰ συνδέων-
 ται ὅλα ὁμοῦ· καθότι ἡ κυρία δύναμις τῆς ἀποδείξεως
 συνίσταται ἐκ τῶν πορισμάτων τούτων τῶν διαφόρων
 πραγμάτων παραβαλλομένων πρὸς ἄλληλα, καὶ συνημμένων
 εἰς μίαν ὄψιν· δεύτερον δὲ, ἐπειδὴ φαίνεται εἰς ἐμὲ, ὅτι
 τῆς πείρας τὰ πράγματα τὰ ἐνταῦθα τεθειμένα, τὰ ὅποια
 ὁμολογοῦσιν οἱ ἄπιστοι, πρέπει νὰ ὁμολογήσωσι καὶ ὅτι
 περιέχουσιν ὁμοῦ βαθμὸν ἀποδείξεως μεγάλης βαρύτητος,
 εἰάν ᾗδύναντο νὰ καταπεισθῶσι νὰ θέσωσι τὰ διάφορα ταῦ-
 τα πράγματα ἔμπροσθέν των εὐκρινῶς, καὶ ἔπειτα μετὰ
 προσοχῆς νὰ ἐξετάσωσιν αὐτὰ ὁμοῦ, καὶ ὅχι νὰ τὰ θεωρή-
 σωσιν ἐπιτροχάδην, καθὼς συνειθίζομεν. Διότι ὅταν συνειθί-

ση τις νὰ θεωρῇ τὰ πράγματα ἐπιτροχάδην, ἐκ τούτου ἐμποδίζεται πραγματικῶς καὶ νὰ ἴδῃ τὴν βαρύτητα αὐτῶν, καὶ νὰ τὴν ἔχῃ δεόντως ἐπενεργοῦσαν εἰς τὰς πράξεις του.

Τὸ πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον διῆσχυρίζομεθα ἐνταῦθα, καὶ τοῦ ὁποίου τὴν ἀλήθειαν μέλλομεν νὰ ἐξετάσωμεν, εἶναι τοῦτο· ὅτι ἐκτὸς τοῦ λογικοῦ καὶ τῶν παθήσεων, τὰς ὁποίας ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς ὁ Θεὸς διὰ νὰ σχηματίζωμεν τὰς ἡμετέρας κρίσεις καὶ νὰ κυβερνῶμεν τὸν ἡμέτερον βίον, ἔδωκε προσέτι εἰς ἡμᾶς, δι' ἐξωτερικῆς ἀποκαλύψεως, καὶ ἐξήγησίν τινα περὶ ἑαυτοῦ καὶ τῆς ἠθικῆς του κυβερνήσεως ἐπὶ τοῦ κόσμου, ὑπεμφαινούσης μέλλουσιν κατὰστασιν ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν. τουτέστιν ἀπεκάλυψε τὸ σύστημα τῆς φυσικῆς θρησκείας· διότι ἡ φυσικὴ θρησκεία δυνατόν ν' ἀποκαλυφθῇ ἐξωτερικῶς (1) ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καθὼς ὁ ἀμαθὴς δύναται νὰ διδαχθῇ αὐτὴν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, τῶν ὁμοίων των πλασμάτων· ὅτι ὁ Θεὸς, λέγω, ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς τὴν ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως ἀπόδειξιν, καθὼς καὶ τὴν ἐκ τοῦ λογικοῦ, διὰ νὰ ἐξακριβώσωμεν τὸ ἠθικὸν τοῦτο σύστημα· συνάμα δὲ καὶ ἐξήγησιν εἰδικῆς τινος οἰκονομίας τῆς Προνοίας, τὴν ὁποίαν τὸ λογικὸν δὲν ἠδύνατο κατ' οὐδένα τρόπον ν' ἀνακαλύψῃ, καὶ εἰδικόν τι σύστημα θρησκευτικὸν ἐπ' αὐτῆς ἐστηριγμένον, διὰ ν' ἀπαλλαχθῶσιν οἱ ἄνθρωποι τῆς παρούσης ἀθλιότητός των, καὶ ν' ἀνυψωθῶσιν εἰς τὴν τελειότητα καὶ τελικὴν εὐδαιμονίαν τῆς ἑαυτῶν φύσεως.

Ἡ ἀποκάλυψις αὕτη, εἴτε πραγματικὴ εἴτε ὑποθετικὴ, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὅλως ἱστορικὴ. Διότι ἡ προφητεία δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰμὴ ἱστορία τῶν συμβάντων πρὶν συμβῶσι· καὶ τὰ δόγματα προσέτι, καθὼς καὶ τὰ ἠθικὰ

(1) Σελ. 93, κλ.

παραγγέλματα εἶναι πράγματα ἱστορικά. Καὶ ὁ γενικὸς σκοπὸς τῆς Γραφῆς, τῆς περιεχούσης τὴν ἀποκάλυψιν ταύτην, οὕτω θεωρουμένην ὡς ἱστορικὴν, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι εἶναι τοῦτο, τὸ νὰ δώσῃ εἰς ἡμᾶς ἐξήγησιν τινα τοῦ κόσμου, κατὰ ταύτην τὴν μίαν μόνην ἔποψιν, ὡς κόσμου τοῦ Θεοῦ· κατὰ τὴν ὁποίαν αὐτὴ διαστέλλεται πάντων τῶν ἄλλων βιβλίων, καθ' ὅσον ἐγὼ ἐπληροφορήθην, ἐκτὸς τῶν ἐξ αὐτῆς ἀντιγραφόμενων. Ἄρχεται δὲ ἐξηγοῦσα τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργίαν τοῦ κόσμου, διὰ νὰ διακριβώσῃ καὶ διακρίνῃ παντὸς ἄλλου ἐκεῖνον, ὅστις εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς λατρείας ἡμῶν, δι' ὧν ἐποίησε· διὰ νὰ διακριβώσῃ, τίς εἶναι ἐκεῖνος, περὶ τῆς προνοίας τοῦ ὁποίου, καὶ τῶν ἐντολῶν, καὶ τῶν ἐπαγγελιῶν, καὶ τῶν ἀπειλῶν, πραγματεύεται τὸ ἱερὸν τοῦτο βιβλίον· ὁ Ποιητὴς καὶ Κύριος τοῦ κόσμου, ὁ Πλάστης ἡμῶν, ὁ Θεὸς τῆς φύσεως· διὰ νὰ διακρίνῃ πρὸς τούτοις αὐτὸν ἀπὸ τὰ εἰδωλα τῶν ἐθνῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι ἢ φαντασιώδη ὄντα, τουτέστιν ἀνύπαρκτα, ἢ ἄλλως μέρη τῆς δημιουργίας ἐκείνης, τῆς ὁποίας ἡ ἐξιστόρησις γίνεται ἐνταῦθα. Καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης, ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν, ὡς δὲν εἶναι ἀπίθανον, ταύτην τὴν Μωσαϊκὴν ἐξήγησιν τῆς δημιουργίας, ἀρχίζει τὸ Εὐαγγέλιόν του ἐξηγῶν τὴν προαιώνιον ὑπαρξίν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, καὶ ὅτι « Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο· καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν· » (1) συμφώνως πρὸς τὴν τοῦ Ἀγίου Παύλου διδασχὴν, ὅτι « Ὁ Θεὸς ἔκτισε τὰ πάντα διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ. » (2) Τούτου δὲ προτεθέντος, ἡ Γραφή, θεωρουμένη ὅλη ὁμοῦ, φαίνεται ἐπαγγελλομένη ὅτι περιέχει εἶδος συνόψεως τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου, κατὰ τὴν νῦν μνημονευθεῖσαν

(1) Ἰωάν. ἀ. 3.

(2) Ἐφεσ. γ'. 9.

ἔποψιν· τουτέστι, γενικὴν ἐξήγησιν τῆς καταστάσεως τῆς θρησκείας καὶ τῶν ἐπαγγελλομένων αὐτὴν, διαρκούσης τῆς ἀποστασίας ἐκείνης ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, καὶ τῆς καταστάσεως τῆς κακίας, εἰς τὴν ὁποίαν πανταχοῦ ὑποθέτει κείμενον τὸν κόσμον. Αὕτη δὲ ἡ ἐξήγησις τῆς καταστάσεως τῆς θρησκείας συνεξηγεῖ συντόμως καὶ τὴν πολιτικὴν τῶν πραγμάτων κατάστασιν, καθ' ὅσον ἡ θρησκεία ἐγγίσκεται ὑπ' αὐτῆς. Ἡ ἀποκάλυψις τῶν τῶν θεωρεῖ τὰ κοινὰ πράγματα τοῦ κόσμου τούτου, καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἐνεργούμενα, ὡς σκηνὴν ἀπλῶς ἀμηχανίας, καὶ δὲν δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι φροντίζει νὰ προείπῃ κατὰ τίνα χρόνον ἡ Ῥώμη, ἢ ἡ Βαβυλὼν, ἢ ἡ Ἑλλάς, ἢ ἄλλος τις ἰδιαίτερος τόπος, ἔμελλε νὰ ᾔῃαι ἢ ἐπιφανεστάτη ἔδρα τῆς τυραννίας καὶ ἀκολασίας ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἅπαντες οἱ τόποι ἐξίσου ποθοῦσι· δὲν δύναται, λέγω, νὰ ὑποτεθῇ ὅτι δίδει ἐξήγησιν τινὰ τῆς ἀγρίας ταύτης σκηνῆς, αὐτῆς δι' ἑαυτήν. Φαίνεται ὁμῶς ὅτι περιέχει γενικωτάτην τινὰ ἐξήγησιν τῶν κυριωτέρων κυβερνήσεων τοῦ κόσμου, καθ' ὅσον ἡ γενικὴ κατάστασις τῆς θρησκείας ἡγγίχθη, ἐγγίσκεται, ἢ θέλει ἐγγιχθῇ ὑπ' αὐτῶν, ἀπὸ τῆς πρώτης παραβάσεως, καὶ καθ' ὅλην τὴν μεταξὺ διαμονὴν τοῦ κόσμου εἰς τὴν παροῦσάν του κατάστασιν, μέχρι μελλούσης τινὸς περιόδου, περὶ ἧς λαλεῖ καὶ ἡ Παλαιὰ καὶ ἡ Νέα Διαθήκη, εὐκρινέστατα, καὶ πολυειδῶς. « Ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων. » (1) « Ὅταν τελεσθῇ τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ, ὡς εὐηγγέλισε τοῖς ἑαυτοῦ δούλοις τοῖς προφήταις. » (2) Ὅτε « ἀναστήσει ὁ Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ βασιλείαν, ἣτις εἰς τοὺς αἰῶνας οὐ διαφθαρήσεται, καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ λαῶ ἑτέρῳ οὐχ ὑπολειφθήσεται; » (3) ὅπως παριστά-

(1) Πράξ. γ'. 21.

(2) Ἀποκ. ι'. 7.

(3) Δαν. β'. 44.

νεται ὅτι γίνεται ἐπὶ τῆς ἀποστασίας ταύτης, ἀλλὰ «Τὸ κρίμα δοθήσεται ἀγίοις ὑψίστου, καὶ βασιλεύσουσιν εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων» (1) καὶ «ἡ βασιλεία καὶ ἡ ἐξουσία καὶ ἡ μεγαλωσύνη τῶν βασιλέων τῶν ὑποκάτω παντὸς τοῦ οὐρανοῦ δοθήσεται ἀγίοις ὑψίστου». (2)

Ἐπὶ τῆς γενικῆς ταύτης ὀψεως τῆς Γραφῆς ἤθελον παρατηρήσει πόσον μέγα διάστημα χρόνου περιλαμβάνουσι τὰ ἐν αὐτῇ ιστορούμενα, τοῦ ὁποίου παρῆλθον ἐξ περίπου χιλιάδες ἐτῶν· καὶ πόσον μεγάλην ποικιλίαν πραγμάτων πραγματεύεται· τὸ φυσικὸν καὶ ἠθικὸν σύστημα ἦτοι τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου, ἐμπεριλαμβανομένου τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐσχηματίσθη, τὰ πάντα περιεχόμενα εἰς αὐτὸ τὸ πρῶτον βιβλίον, καὶ προφανέστατα γεγραμμένα εἰς αἰῶνα παχυλὸν καὶ ἀπαίδευτον· καὶ ἐν τοῖς ἐπομένοις βιβλίοις, τὴν ποικίλην ἱστορίαν κοινὴν τε καὶ προφητικὴν, καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ τὴν εἰδικὴν οἰκονομίαν. Τώρα λοιπὸν ὅλον τοῦτο ὁμοῦ παρέχει ἄφθονον χώραν εἰς φιλολογικὴν ἐξέτασιν, καὶ εἰς ἀνασκευὴν τῶν ἐπιδεχομένων ἀνασκευὴν, εἴτ' ἐκ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, εἴτ' ἐκ κοινῆς ἱστορίας, εἴτ' ἐξ ἀνακολουθείας τινὸς εἰς τὰ διάφορα μέρη αὐτοῦ. Εἶναι δέ, στοχάζομαι μνείας ἄξιον τοῦτο, ὅτι ἐνῶ τινὲς φαντάζονται ὅτι ἡ ὑποτιθεμένη ἀμφιβολία περὶ τῆς ἀποδείξεως τῆς ἀποκαλύψεως ὑπερφαίνει θετικὸν ἐπιχείρημα ὅτι δὲν εἶναι ἀληθές, φαίνεται, ἐξ ἐναντίας, ὅτι ὑπερφαίνει θετικὸν ἐπιχείρημα ὅτι εἶναι ἀληθές. Διότι ἐὰν ᾗτο δυνατόν κοινὴ τις διήγησις τοιαύτης ἀρχαιότητος, ἐκτάσεως καὶ ποικιλίας, (διότι εἰς ταῦτα τὰ πράγματα κεῖται ἡ δύναμις τῆς νῦν παρατηρήσεώς μου) νὰ προταθῇ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κόσμου, τότε

(1) Ἀποκ. β'. 5.

(2) Δαν. ζ'. 27.

τὸ νὰ μὴν ᾔηται δυνατὸν, εἰς αἰῶνα, μαθήσεως καὶ ἐλευθερίας, ν' ἀνασκευασθῇ, καὶ ν' ἀποδειχθῇ ὅτι δὲν περιέχει οὐδὲν, κατὰ τὴν πεποίθησιν ἀνδρῶν συνετῶν, τοῦτο ἤθελε κριθῇ ὡς ἰσχυρὰ ἐκ προὑπολήψεως ἀπόδειξις τῆς ἀληθείας αὐτῆς. Καὶ τῶντι πρέπει τοῦτο νὰ ᾔηται ἀπόδειξις αὐτῆς, κατ' ἀκριβοῦς ἀναλογίαν πρὸς τὴν πιθανότητα, ὅτι ἐὰν ᾔτο ψευδὴς, ἡδύνατο ν' ἀποδειχθῇ ὅτι εἶναι τοιαύτη· καὶ τοῦτο στοχάζομαι, δὲν δύναται τις νὰ διίσχυρισθῇ ὅτι εἶναι ἀποδεδειγμένον εἰμὴ ἐπὶ ἀρχῶν καὶ συλλογισμῶν, τὰ ὅποια ἤδη σαφῶς ἀνῆρέθησαν. (1) Οὐδὲ φαίνεται διόλου νὰ ὑπάρχῃ τις αἵρεσις ἀνθρώπων πιστευόντων τὴν φυσικὴν θρησκείαν, ἥτις νὰ φρονῇ ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἀνεσκευάσθη κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον. Ἀλλ' ἄς προβῶμεν.

Μετὰ τοῦ ἠθικοῦ συστήματος τοῦ κόσμου ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἐμπεριλαμβάνει χρονολογικὴν ἐξήγησιν τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ· καὶ ἐκεῖθεν ἄρχεται ἀδιάκοπος γενεαλογία τοῦ ἀνθρώπου γένους ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας πρὸ τῆς κοινῆς ἱστορίας, καὶ προχωρεῖ τοσοῦτον περαιτέρω, ὥστε νὰ συγκροτῇ σειράν ἱστορικὴν χρονικοῦ διαστήματος μεταξὺ τριῶν καὶ τεσσάρων χιλιάδων ἐτῶν. Ἐξιστορεῖ δὲ ὅτι ὁ Θεὸς ἐποίησε διαθήκην μετ' εἰδικοῦ τινος ἔθνους, ὥστε τοῦτο μὲν νὰ ᾔηται λαὸς αὐτοῦ, Ἐκεῖνος δὲ Θεὸς αὐτῶν, κατ' εἰδικὴν ἔννοιαν· ὅτι πολλάκις ἐμεσολάβει θαυματουργῶν εἰς τὰ πράγματα αὐτῶν· ὅτι ἐπηγγέλθη εἰς αὐτοὺς, καὶ μετὰ πολὺν χρόνον ὕστερον, ἔδωκεν ἰδιαιτέραν τινὰ πατρίδα· ὅτι ἐβεβαίωσεν ὅτι θέλουν ἀπολαύει ἐκεῖ τὴν μεγίστην εὐδαιμονίαν, ἐὰν ἤθελον νὰ λατρεύωσιν αὐτὸν, ἀντιταττόμενοι πρὸς τὰ εἰδωλα τὰ ὑπὸ τοῦ λοιποῦ λατρευόμενα κόσμου, καὶ νὰ ὑπα-

(1) Κεφ. 2, 3, κλ.

κούωσιν εἰς τὰς ἐντολάς αὐτοῦ· ὅτι ἠπείλησεν εἰς αὐτοὺς ἀπαραδειγματίστους ποινάς, ἐὰν τὸν παρήκουον, καὶ ἐξώκελλον εἰς τὴν γενικὴν εἰδωλολατρείαν. Ὡστε τὸ ἔθνος τοῦτο ἔμελλε νὰ διατελῇ τὸ θέαμα καὶ τὸ θαῦμα ὅλου τοῦ κόσμου. Ἰδίως δὲ καταγγέλλει, ὅτι «Διασπαρεῖ αὐτοὺς Κύριος ὁ Θεὸς εἰς πάντα τὰ ἔθνη, ἀπ' ἄκρου τῆς γῆς ἕως ἄκρου τῆς γῆς» (1) ἀλλ' ὅτε «ἐπιστραφήσονται ἐπὶ Κύριον τὸν Θεὸν αὐτῶν, ἐλεήσει αὐτοὺς, καὶ πάλιν συνάξει ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν, εἰς οὓς διεσκόρπισεν αὐτοὺς Κύριος» (2) ὅτι «Ἰσραὴλ σώζεται ὑπὸ Κυρίου σωτηρίαν αἰῶνιον· οὐκ αἰσχυνθήσονται, οὐδὲ μὴ ἐντραπῶσιν ἕως τοῦ αἰῶνος.» (3) Τινὲς μὲν τῶν ἐπαγγελιῶν τούτων ἔγειναν μετὰ συνθήκης τινός, ἄλλαι δὲ πάλιν εἶναι τοσοῦτον ἀπόλυτοι, ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ ᾔναι τις ἔκφρασις, ὅτι μέλλει νὰ ἔλθῃ καιρὸς ὅτε «πᾶς ὁ λαὸς αὐτοῦ ἔσται δίκαιος, καὶ δι' αἰῶνος κληρονομήσουσι τὴν γῆν.» (4) Ὅτι «ἐπιστρέψει τὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραὴλ, καὶ καταφυτεύσει αὐτοὺς ἐπὶ τῆς γῆς αὐτῶν, καὶ οὐ μὴ ἐκσπασθῶσιν οὐκέτι ἀπὸ τῆς γῆς.» (5) Προλέγει δὲ ὅτι ὁ Θεὸς ἔμελλε νὰ ἐγείρῃ τινὰ, δι' οὗ ἤθελον πληρωθῇ ἅπασαι αἱ ἐπαραγγελίαι αὐτοῦ· Μεσσίαν τὸν δηλονότι, ὅστις ἔμελλε νὰ ᾔναι, καθ' ὑψηλὴν καὶ ἐπιφανεστάτην ἔννοιαν, ὁ κεχρισμένος αὐτῶν βασιλεὺς καὶ Σωτὴρ. Τοῦτο δὲ προερέθη τοιοῦτοτρόπως, ὥστε διήγειρεν εἰς τὸ ἔθνος γενικὴν προσδοκίαν τοιοῦτου προσώπου, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς Νέας Διαθήκης, καὶ εἶναι πρᾶγμα ὁμολογούμενον· προσδοκίαν τῆς ἐλεύσεως αὐτοῦ κατὰ τοιοῦτον εἰδικὸν καιρὸν, πρὶν ἄλλος

(1) Δευτ. κη'. 64.

(2) Δευτ. λ'. 2, 3.

(3) Ησ. με'. 17.

(4) 'Ησ. ξ'. 2.

(5) 'Αμώς θ'. 14, 15.

τις φανῇ, ἀξιῶν ὅτι εἶναι τὸ πρόσωπον ἐκεῖνο, καὶ ὅτε δὲν ὑπῆρχεν οὐδεὶς λόγος εἰς προσδοκίαν τοιαύτην εἰμὴ ἐκ τῶν προφητειῶν· ὅθεν ἡ προσδοκία αὕτη πρέπει κατὰ πάντα λόγον νὰ ὑποληφθῇ ὡς ἐξηγητικὴ τῶν προφητειῶν ἐκείνων, ἐὰν ὑπῆρχέ τις ἀμφιβολία περὶ τῆς ἐννοίας αὐτῶν. Πρὸς τούτοις δὲ φαίνεται ὅτι προλέγει, ὅτι τὸ πρόσωπον τοῦτο ἔμελλε ν' ἀπορρίφθῃ ὑπὸ τοῦ ἔθνους ἐκεῖνου, πρὸς τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐπαγγελθῇ πρὸ τοσούτου χρόνου, καίτοι τοσοῦτον ὑπ' αὐτοῦ ποθούμενον. (1) Καὶ προλέγει ῥητῶς, ὅτι ἔμελλε νὰ ᾔῃναι Σωτὴρ τῶν ἐθνῶν· καὶ μάλιστα ὅτι ἡ συμπλήρωσις τοῦ συστήματος τοῦ ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ περιεχομένου, καὶ τότε ἀρχίσαντος καὶ προβαίνοντος, ἔμελλέ πως νὰ ᾔῃναι τοσοῦτον μεγάλη, ὥστε πρὸς ταύτην παραβαλλομένη ἡ τῶν Ἰουδαίων ἀποκατάστασις μόνη ἤθελεν εἶσθαι μικροῦ μόνον λόγου ἀξία. «Μέγα σοί ἐστι τοῦ κληθῆναί σε παῖδά μου, τοῦ στῆσαι τὰς φυλάς Ἰακώβ καὶ τὴν διασποράν τοῦ Ἰσραὴλ ἐπιστρέψαι; Ἰδοὺ δέδωκά σε εἰς διαθήκην γένους εἰς φῶς ἐθνῶν, τοῦ εἶναί σε εἰς σωτηρίαν ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς.» (2) Καὶ «ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις ἐμφανὲς τὸ ὄρος Κυρίου, καὶ ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ ἐπ' ἄκρου τῶν ὀρέων, καὶ ὑψωθήσεται ὑπεράνω τῶν βουνῶν, καὶ ἤξουσιν ἐπ' αὐτὸ πάντα τὰ ἔθνη· — ἐκ γὰρ Σιών ἐξελεύσεται νόμος, καὶ λόγος Κυρίου ἐξ Ἱερουσαλήμ· καὶ ὑψωθήσεται Κύριος μόνος ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ· καὶ τὰ χειροποίητα πάντα κατακρύψουσιν. » (3) Ἡ Γρα-

(1) Ητ. η'. 14, 15. μθ'. 5. νγ'. Μαλαχ. α'. 10, 11. καὶ γ'.

(2) 'Ησα. μθ'. 6. 6'. ια'. νς'. 7. Μαλαχ. α'. Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ προστεθῶσι καὶ αἱ ἄλλαι ὁμειδεῖς προφητεῖαι, πολλαὶ μὲν ἐκ τῆς Νέας, πάμπολλαι δὲ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, αἵτινες περιγράφουσιν ὁποῖα μέλλει νὰ ᾔῃναι ἡ συμπλήρωσις τοῦ ἀποκεκαλυμμένου βουλεύματος τῆς Προνοίας.

φη περιέχει προσέτι ὅτι, καθ' ὃν χρόνον ἦτο προσδοκώμενος ὁ Μεσσίας, ἠγέρθη τις μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ ἔθνους, ἀξιῶν ὅτι ἦτον ὁ Μεσσίας ἐκεῖνος, ὅτι ἦτο τὸ πρόσωπον ἐκεῖνο, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀνεφέροντο ἅπασαι αἱ προφητεῖαι, καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἐμελλον νὰ συγκεντρωθῶσιν· ὅτι διὰ τινων ἐτῶν διετέλει θαυματουργῶν, καὶ εἰς τοὺς ἀμέσους αὐτοῦ μαθητὰς καὶ ὁπαδοὺς ἔδωκε δύναμιν νὰ θαυματουργῶσιν ὡσαύτως, ὡς ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας τὴν ὁποίαν ἐπέτρεψαν εἰς αὐτοὺς νὰ διακοινώσωσιν· ὅτι ταύτην ἐνδεδυμένοι τὴν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν, κατώρθωσαν καὶ εἰς τὰς πλέον ἀπομεμακρυσμένας χώρας νὰ μαθητεύσωσι πολυαρίθμους ἀνθρώπους, καὶ ἐγκατέστησαν καὶ ἐστερέωσαν τὴν θρησκείαν αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον· πρὸς τὸν ὁποῖον σκοπὸν ἡ Γραφή ἐπαγγέλλεται νὰ δώσῃ προφητικὴν ἔκθεσιν περὶ τῆς καταστάσεως τῆς θρησκείας ταύτης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων.

Ἄς ὑποθέσωμεν δὲ τώρα ὅτι ταῦτα πάντα ἐξιστοροῦνται ἐκ τῶν Γραφῶν, πρὸς ἄνθρωπον ἀγνοοῦντα παντάπασιν τὴν ἱστορίαν. Ἡ ἄς ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος, λαβὼν εἰς χεῖρας τὰς Γραφάς, παρατηρεῖ ἐν αὐτῇ τὰ πράγματα ταῦτα, ἀγνοῶν ἐὰν τὸ σύνολον αὐτῶν, καὶ αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ἱστορία, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα μέρη αὐτῶν, δὲν ἦτον ἐνδεχόμενον νὰ ᾔῃαι ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἀπλοῦν πλάσμα καὶ ὅτι ἐρωτᾷ ποία ἀληθὲς ἐνυπάρχει εἰς αὐτάς, καὶ ἐὰν ἡ ἐξιστορουμένη ἐκεῖ ἀνακάλυψις ᾔῃαι ἀληθὴς ἢ πλαστή· καὶ ἀντὶ εὐθείας ἀπαντήσεως, ὑπόθες ὅτι πάραυτα διηγοῦνται πρὸς αὐτὸν τὰ ἐξῆς ὁμολογούμενα γεγονότα· καὶ ὅτι ἔπειτα ἐνόμει αὐτὰ οὕτως, ὥστε νὰ τὰ θεωρῇ διὰ μιᾶς ὅλα συνάμα.

Ἄς διηγηθῶσι πρῶτον εἰς αὐτὸν, κατὰ πόσον μέγαν βλαβερὸν ἡ ὁμολογία καὶ στερέωσις τῆς φυσικῆς θρησκείας,

τῆς πίστεως δηλαδή ὅτι ὑπάρχει εἷς Θεὸς ἄξιος λατρείας, ὅτι ἀρετὴ εἶναι ὁ νόμος αὐτοῦ, καὶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι θέλουν ἀνταμειφθῆ καὶ τιμωρηθῆ εἰς τὸ μέλλον, ἐὰν ὑπακούωσιν ἢ παρακλύωσιν αὐτόν· κατὰ πόσον, λέγω, βαθμὸν ἢ ὁμολογία καὶ στερέωσις τοῦ ἠθικοῦ τούτου συστήματος χρεωστεῖται εἰς τὴν ἀποκάλυψιν, εἴτε πραγματικὴν, εἴτε ὑποθετικὴν, τὴν ἐν τούτῳ τῷ βιβλίῳ περιεχομένην· ἢ στερέωσις τοῦ ἠθικοῦ τούτου συστήματος καὶ εἰς ἐκείνους ἔτι τοὺς τόπους, ὅπου δὲν ὁμολογεῖται ἡ κυρία αὐθεντία τῆς Γραφῆς. Ἄς διηγηθῶσι προσέτι εἰς αὐτόν, πόσα ἔθνη ὁμολογοῦσι τὴν κυρίαν αὐθεντίαν αὐτῆς. Ἄς ἀναλογισθῇ δὲ τότε, πόσον σπουδαῖον πρᾶγμα εἶναι ἡ θρησκεία πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος. Καὶ ἐπὶ τῶν πραγμάτων τούτων αὐτὸς ἠδύνατο, στοχάζομαι, νὰ παρατηρήσῃ ἀληθῶς, ὅτι ταύτης τῆς ὑποτιθεμένης ἀποκαλύψεως, ἡ εἰσαγωγή καὶ ἀποδοχὴ εἰς τὸν κόσμον, μετὰ πασῶν τῶν περιστάσεων καὶ ἀποτελεσμάτων αὐτῆς, τὰ πάντα θεωρούμενα ὁμοῦ ὡς ἐν συμβάν, εἶναι τὸ ἐπιφανέστατον καὶ τὸ ἐμβριθέστατον συμβάν τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· ὅτι βιβλίον τοιαύτης φύσεως, καὶ οὕτω δεδημοσιευμένον καὶ προσηνεγμένον εἰς τὴν ἐξέτασιν ἡμῶν, ἀπαιτεῖ, ὡς διὰ φωνῆς οὐρανόθεν, νὰ ἐξετασθῶσι μετὰ ἄκρας σπουδῆς αἱ ἀξιώσεις του· καὶ ὅτι τὸ νὰ μεταχειριζώμεθα αὐτὸ, πρὸ τοιαύτης ἐξετάσεως, μετὰ μυκτηρισμοῦ καὶ γέλωτος, τοῦτο προσβάλλει τὴν φυσικὴν θεοσέβειαν. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐνθυμώμεθα, ὅτι ὅσονδῆποτε καὶ ἂν ὀφείλῃ εἰς τὴν Γραφικὴν ἀποκάλυψιν ἢ τῆς φυσικῆς θρησκείας στερέωσις εἰς τὸν κόσμον, τοῦτο δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἐκ τοῦ λογικοῦ ἀπόδειξιν τῆς θρησκείας περισσότερον παρ' ὅσον ἀναιρεῖται ἢ ἀπόδειξις τῶν στοιχείων τοῦ Εὐκλείδου, ἐὰν τις γινώριζῃ ἢ στοχάζεται ὅτι δὲν ἤθελεν ἰδεῖ ποτὲ τὴν ἀλήθειαν τῶν

ἐν αὐτῷ διαφόρων προτάσεων, οὐδὲ ἤθελον ἔλθει εἰς τὴν διάνοιαν αὐτοῦ, ἐὰν ἔλειπεν ὁ μαθητικὸς ἐκεῖνος.

Ἄς γνωστοποιηθῇ δ' ἔπειτα εἰς τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον ἡ ὁμολογουμένη ἀρχαιότης τῶν πρώτων μερῶν τούτου τοῦ βιβλίου· καὶ ὅτι πρὸς τὴν χρονολογίαν αὐτοῦ, καὶ τὴν ἐν αὐτῷ γινομένην ἔκθεσιν τοῦ χρόνου, ὅτι ἡ γῆ, καὶ τὰ διάφορα μέρη αὐτῆς, ὤκίσθησαν κατὰ πρῶτον ὑπ' ἀνθρωπίνων πλασμάτων, δὲν διαφωνεῖ κατ' οὐδένα τρόπον, ἀλλὰ πραγματικῶς ἐπιβεβαιοῖ αὐτὴν ἡ φυσικὴ καὶ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ κόσμου, συναγομένη ἐκ τῶν κοινῶν ἱστοριογράφων, ἐκ τῆς καταστάσεως τῆς γῆς, καὶ τῶν ἐσχάτων ἐφευρέσεων τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν. Καὶ ἐπειδὴ ἡ Γραφή περιέχει ἀδιάκοπον σειρὰν κοινῆς καὶ πολιτικῆς ἱστορίας, ἀπὸ τῆς δημιουργίας μέχρι τῆς αἰχμαλωσίας, δι' ἐτῶν μεταξὺ τριῶν καὶ τεσσάρων χιλιάδων· ἃς εἴπωσιν ἔπειτα πρὸς τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον ὅτι, καθὼς δὲν διαφωνεῖ πρὸς τὴν γενικὴν ταύτην ἱστορίαν, ἀλλ' ἐπιβεβαιοῖ αὐτὴν ἡ κοινὴ ἱστορία, καθ' ὅσον ἦτον ἔλλογον νὰ περιμένωμεν, ὑποτιθεμένης τῆς ἀληθείας αὐτῆς· οὕτω καὶ εἰς ὅλην τὴν ἱστορίαν αὐτὴν δὲν ὑπάρχει τι, τὸ ὁποῖον νὰ παρέχῃ λόγον τινὰ ὑποψίας, ὅτι δὲν εἶναι, ἐν γένει, πιστὴ καὶ κατὰ γράμμα ἀληθὴς γενεαλογία ἀνθρώπων καὶ πραγμάτων σειρά. Ὅμιλῶ δ' ἐνταῦθα μόνον περὶ τῆς κοινῆς Γραφικῆς ἱστορίας, ἥτοι περὶ τῆς σειράς τῶν συνήθων συμβάντων τῶν ἐν αὐτῇ ἱστορουμένων, διαστελλομένων ἀπὸ τῶν θαυμάτων καὶ τῆς προφητικῆς ἱστορίας. Εἰς ὅλας δὲ τὰς τοιαύτας διηγήσεις τῆς Γραφῆς, τὰ ἐπόμενα συμβάντα ἐγείρονται ἐκ τῶν προηγουμένων, καθὼς καὶ εἰς ὅλας τὰς ἄλλας ἱστορίας. Δὲν φαίνεται δὲ νὰ ἐξιστορῇται οὐδὲν ὡς γενόμενον κατὰ τινὰ αἰῶνα, μὴ σύμφωνον πρὸς τὰ ἦθη τοῦ αἰῶνος ἐκείνου· δὲν φαίνεται

οὐδὲν εἰς τὴν ἐξιστόρησιν ἐπομένου τινὸς αἰῶνος, τὸ ὅποιον, ἤθελέ τις εἰπεῖ, δὲν ἠδύνατο νὰ ᾔῃ αἰσθητὴς, ἢ ᾔτον ἀπίθανον, ἐκ τῶν ἱστορουμένων πραγμάτων τοῦ προηγουμένου. Δὲν ὑπάρχει οὐδὲν εἰς τοὺς χαρακτῆρας, τὸ ὅποιον ἤθελεν ἐγείρει ὑποψίαν, ὅτι εἶναι πλαστοί· ὑπάρχουσι δὲ ὅλα τὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια, ὅσα δύναται τις νὰ φαντασθῇ, ὅτι εἶναι πραγματικοί. Προσέτι δὲ προσθετέον, ὅτι γενεαλογίαι ἀπλᾶι, διηγήσεις ψιλᾶι τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐτῶν καθ' ἃ ἔζησαν ἄνθρωποι οὕτω καὶ οὕτως ὀνομαζόμενοι, δὲν ὁμοιάζουσι πλάσματα· ἴσως δὲ φέρουσι μεθ' ἑαυτῶν προϋπόληψιν τινα ἀληθείας· καὶ ὅλα τὰ ἀκαλλώπιστα διηγήματα, τὰ ὅποια δὲν ἔχουσιν οὐδὲν ἐκπληκτικόν, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὅτι φέρουσι τι μεθ' ἑαυτῶν ὁμοίας ὡσαύτως προϋπολήψεως. Καὶ ἡ οἰκιακὴ καὶ πολιτικὴ ἱστορία εἶναι σαφέστατα πιστευταί. Ἐνδέχεται δὲ νὰ ὑπάρχωσιν εἰς τὴν Γραφὴν περιστατικά τινα, τὰ ὅποια, λαμβανόμενα μόνον γυμνά ὅπως ἐξιστοροῦνται, δυνατόν νὰ φανῶσι παράδοξα, καὶ μάλιστα πρὸς ἀνθρώπους ἄλλων ἐθνῶν, ἡθῶν, καὶ ἀνατροφῆς· ἀλλ' ὑπάρχουσιν ὡσαύτως καὶ περιστατικὰ ἀναντιρρήτως ἀληθῆ εἰς πολλῶν ἢ καὶ πλείστων ἀνθρώπων βίους, τὰ ὅποια ἐπὶ τῶν αὐτῶν περιστάσεων ἤθελον φανῆναι πληρέστατα ὡς παράδοξα. Δυνατόν νὰ ὑπάρχωσι λάθη ἀντιγραφῶν, δυνατόν νὰ ὑπάρχωσιν ἄλλα πραγματικὰ ἢ φαινόμενα λάθη, ὅχι εὐκόλως νὰ ἐξηγηθῶσιν ἀκριβῶς· ἀλλὰ βέβαια δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τὴν Γραφὴν τοιούτου εἴδους πράγματα, περισσότερα παρ' ὅσα ἔπρεπέ τις νὰ περιμένη εἰς βιβλία τοσοῦτον ἀρχαῖα, καὶ οὐδὲν οὐδαμῶς, τὸ ὅποιον νὰ ἐξαρκῇ νὰ καταστήσῃ ἀναξίαν πίστεως τὴν γενικὴν διήγησιν. Τώρα λοιπὸν, τὸ νὰ ἔχῃ τοιαύτας ὀψεις πραγματικότητος καὶ ἀληθείας καθ' ὅλην τὴν συνυφῆν ἱστορίαν,

ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τῆς κτίσεως, καὶ ἐκτείνεται κατὰ μίαν συνεχῆ σειρὰν, διὰ τηλικούτου διαστήματος χρόνου, καὶ τηλικαύτης ποικιλίας πραγμάτων, τοῦτο βέβαια εἶναι σημαντικωτάτη περίστασις ὑπὲρ αὐτῆς. Καὶ καθὼς πάντα ταῦτα ἐφαρμόζονται εἰς τὴν κοινὴν ἱστορίαν τῆς Νέας Διαθήκης· οὕτως αὐξάνουσι, καὶ πολὺ μάλιστα, τὸ ἀξιόπιστον αὐτῆς συγγραφεῖς ἔθνικοί· ἐκ τῶν ὁποίων πολλοὶ γράφουσι περὶ τῶν αὐτῶν χρόνων, καὶ ἐπιβεβαιοῦσι τὴν ἀλήθειαν τῶν ἐθνῶν καὶ συμβάντων, τὰ ὁποῖα καὶ ἐν παρόδῳ καὶ σκοπιμώτερον μνημονεύονται ἐν αὐτῇ. Καὶ τὸ ἀξιόπιστον τοῦτο τῆς κοινῆς ἱστορίας τῆς Γραφῆς παρέχει ἀξιοπιστίαν τινὰ καὶ εἰς τὴν τῶν θαυμάτων· μάλιστα διότι αὕτη εἶναι τοιοῦτοτρόπως συνυφασμένη μετὰ τῆς κοινῆς ἱστορίας, ὥστε ἡ μία ἐμπεριλαμβάνει τὴν ἄλλην, καὶ ἀμφότεραι ὁμοῦ συγκροτοῦσιν ἓν διήγημα.

Τότε δὲ ἂς παρατηρηθῇ εἰδικώτερον πρὸς τὸν ἄνθρωπον τοῦτον, ὅτι εἶναι πρᾶγμα ὁμολογούμενον, τὸ ὁποῖον ὑπονοεῖται βέβαια εἰς τὴν προηγουμένην παρατήρησιν, ὅτι ὑπῆρχε τοιοῦτον ἔθνος, ὁποῖον τὸ τῶν Ἰουδαίων, ἔθνος ἀρχαιοτάτον, τοῦ ὁποίου ἡ κυβέρνησις καὶ τὸ γενικὸν πολίτευμα ἐστηρίζοντο ἐπὶ τοῦ νόμου, ὅστις ἱστορεῖται ἐνταῦθα ὅτι ἐδόθη εἰς αὐτοὺς παρὰ τοῦ Μωϋσέως ὡς οὐρανόθεν· ὅτι ἡ φυσικὴ θρησκεία, ἃν καὶ προσετέθησαν εἰς αὐτὴν τινὲς τελεταί, οὐδόλως ὁμῶς ἐναντίαι πρὸς αὐτὴν, ἦτον ἡ καθεστῶσα θρησκεία των, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ λεχθῇ περὶ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου· καὶ ὅτι ἡ ὑπαρξίς αὐτῶν ὡς ἔθνους ἐξήρτητο ἐκ τῆς ὑπ' αὐτῶν ὁμολογίας ἐνὸς Θεοῦ, τοῦ Θεοῦ τοῦ σύμπαντος κόσμου. Διότι ὑπόθεσις ὅτι ἐπὶ τῆς αἰχμαλωσίας των ἐν Βαβυλῶνι ἐνηγκαλίζοντο τὴν θρησκείαν τῶν δορικτητόρων των· τότε δὲν ἤθελεν ὑπολειφθῇ εἰς αὐτοὺς

οὐδείς δεσμός ενώσεως, διὰ νὰ συντηρῇ αὐτοὺς ὡς λαὸν διακεκριμένον. Καὶ ἐνόσω ὑπῆρχον ὑπὸ τοὺς ἑαυτῶν βασιλεῖς, ἐντὸς τῆς ἑαυτῶν πατρίδος, ἀποστασία παντελὴς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἤθελεν εἶσθαι διάλυσις ὅλης τῆς κυβερνήσεώς των. Οὗτοι ὡς ἔθνος ὁλόκληρον κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὡμολόγουν καὶ ἐλάτρευον τὸν Ποιητὴν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὥς ἀποκαθίσταντο ἔργῳ ὁ ἰδιαίτερος λαὸς τοῦ Θεοῦ. Καὶ αὕτη ἡ τοσοῦτον σημαντικὴ ἐγκατάστασις καὶ διατήρησις τῆς φυσικῆς θρησκείας μεταξὺ αὐτῶν, φαίνεται ὅτι προσθέτει ἰδιάζουσάν τινα ἀξιοπιστίαν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀπόδειξιν ὑπὲρ τῶν θαυμάτων τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν προφητῶν· διότι τὰ θαύματα ταῦτα εἶναι πλήρης καὶ ἀποχρῶσα ἐξήγησις τοῦ συμβάντος τούτου, τὸ ὁποῖον εἶναι σαφές ὅτι χρειάζεται νὰ ἐξηγηθῇ, καὶ κατ' ἄλλον τρόπον δὲν δύναται.

Ἄς μάθῃ περιπλέον ὁ ἄνθρωπος οὗτος, ὁ ὑποτιθέμενος ὡς ὅλως ἀγνοῶν τὴν ἱστορίαν, ὅτι εἰς τις ἀξιῶν ὅτι εἶναι ὁ Μεσσίας, ἐξ Ἰουδαίων καταγόμενος, ἠγέρθη καθ' ὃν χρόνον τὸ ἔθνος τοῦτο ἐπερίμενε τὸν Μεσσίαν, κατὰ τὰς προμνημονευθείσας προφητείας· ὅτι δὲ ἀπερρίφθη, καθὼς φαίνεται ὅτι προερρέθη, ὑπὸ τοῦ λαοῦ, κατὰ τὴν ὁδηγίαν τῶν ἀρχόντων των· ὅτι ἐντὸς ὀλιγίστων ἐτῶν ἐπιστεύετο καὶ ὡμολογεῖτο ὡς ὁ ἐπηγγελμένος Μεσσίας ὑπὸ πολυαρίθμων ἔθνικων, συμφώνως μὲν πρὸς τὰς προφητείας τῆς Γραφῆς, κατ' ἀπόδειξιν ὅμως ὅχι προφητείας, ἀλλὰ θαυμάτων, περὶ τῶν ὁποίων θαυμάτων ἔχομεν ὡσαύτως ἰσχυρὰν ἱστορικὴν ἀπόδειξιν· (ἀπόδειξιν δὲ ἐννοῶ ἐνταῦθα ὅχι πλειότεραν παρ' ὅσην καὶ αὐτοὶ οἱ ἄπιστοι πρέπει νὰ ὡμολογήσωσι· διότι ἂς παραδεχθῶμεν ὅτι αἱ εὐσεβεῖς λεγόμεναι ἀπάται καὶ μωρίαὶ ἐξασθενοῦσι τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ τῶν θαυμάτων ἀπόδειξιν τῶν ἐνεργηθέντων εἰς πίστωσιν τοῦ

Χριστιανισμοῦ· ἀλλ' εἶναι παράλογον νὰ εἴπωμεν ὅτι κα-
 ταστρέφουσιν αὐτήν·) ὅτι ἡ θρησκεία αὕτη πείθουσα τὸ λο-
 γικὸν τῶν ἀνθρώπων, καὶ φέρουσα μεθ' ἑαυτῆς τὴν ἰδίαν
 τῆς ἀπόδειξιν, καθ' ὅσον τὸ λογικὸν δύναται νὰ κρίνῃ περὶ
 τοῦ συστήματος αὐτῆς, καὶ μηδόλως ἀντιβαίνουσα πρὸς
 τὸ λογικὸν κατ' ἐκεῖνα τὰ μέρη αὐτῆς, τὰ ὅποια ἀπαιτεῖ-
 ται νὰ πιστεύωνται διὰ τὴν αὐθεντίαν ἀπλῶς τοῦ Αὐτουρ-
 γοῦ αὐτῆς· ὅτι ἡ θρησκεία αὕτη, λέγω, ἐξετάθη βαθμηδὸν
 καὶ ὑπεστηρίζετο ἑκατοντάδας αἰώνων, ὅχι μόνον ἄνευ τι-
 νὸς βοήθειας παρὰ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ
 συνεχεῖς ἐναντιώσεις καὶ ὑπ' ἀπὸ πολλὰκις αὐστηροτάτους κατα-
 διωγμοὺς παρ' αὐτῆς καὶ ἔπειτα κατέστη ἡ θρησκεία τοῦ
 κόσμου· ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ τούτῳ τὸ ἔθνος καὶ ἡ κυβέρνησις
 τῶν Ἰουδαίων κατεστράφησαν μὲ τρόπον πολὺ παράδοξον
 καὶ ὁ λαὸς ἠχμαλωτίσθησαν καὶ διεσκορπίσθησαν εἰς τὰς
 ἀπωτάτας χώρας, καὶ διαμένουσιν οὕτω διεσκορπισμένοι διὰ
 πολλοὺς αἰῶνας καὶ ὅτι διατελοῦσιν εἰσέτι λαὸς πολυά-
 ριθμος, συνδεδεμένοι πρὸς ἀλλήλους καὶ διακεκριμένοι τοῦ
 λοιποῦ κόσμου, ὅπως ἦσαν καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Μωϋ-
 σέως, διὰ τῆς ὁμολογίας τοῦ νόμου αὐτοῦ, καὶ πανταχοῦ
 θεωρούμενοι κατὰ τρόπον, τὸν ὅποιον δὲν δύναται τις σχε-
 δὸν πῶς ἄλλως νὰ προσδιορίσῃ εὐκρινῶς, εἰμὴ διὰ τῶν
 λέξεων τῆς προφητικῆς ἐξηγήσεως αὐτοῦ, τῆς δοθείσης το-
 σούτους αἰῶνας πρὶν τοῦτο συμβῇ· « Καὶ ἔσῃ ἐκεῖ ἐν αἰνίγ-
 ματι καὶ παραβολῇ καὶ διηγήματι ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν,
 εἰς οὓς ἂν ἀπαγάγῃ σε Κύριος. » (1)

Ἡ ὄψις τοῦ μονίμου τούτου θαύματος, τοῦ νὰ διαμέ-
 νωσιν οἱ Ἰουδαῖοι λαὸς διακεκριμένος κατὰ τὰς διαθέσεις

(1) Δευτ. κη. 37.

των, καὶ ἡ ἐπιβεβαίωσις τὴν ὁποίαν τὸ συμβάν τοῦτο φαίνεται ὅτι παρέχει εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀποκαλύψεως, δυνατόν νὰ νομίσῃ τις ὅτι ἐξηγοῦνται διὰ τούτου, ὅτι ἡ θρησκεία των ἀπαγορεύει εἰς αὐτοὺς τὴν ἐπιγαμίαν μετ' ἀλλοθρήσκων, καὶ διορίζει πλείστας διακρίσεις κατὰ τὴν τροφήν, αἵτινες ἀποκλείουσιν αὐτοὺς τῶν μέσων τοῦ νὰ συσσωματωθῶσι μὲ τοὺς λαοὺς, εἰς τῶν ὁποίων τὰς χώρας κατοικοῦσιν. Αὕτη δὲν εἶναι, στοχάζομαι, ἀποχρῶσα ἐξήγησις τοῦ πράγματος, τὸ ὁποῖον ἐπαγγέλλεται νὰ ἐξηγήσῃ. Ἀλλὰ τί ἐπαγγέλλεται νὰ ἐξηγήσῃ; τὴν συμφωνίαν τὴν μεταξὺ τοῦ συμβάντος τούτου καὶ τῶν προφητειῶν; ἢ, τὴν σύμπτωσιν ἀμφοτέρων μὲ πολυχρόνιον τινα οἰκονομίαν τῆς Προνοίας, ἰδιαζούσης φύσεως, πρὸς τὸν λαὸν ἐκεῖνον πρότερον; Ὁχι. Μόνον τὸ συμβάν αὐτὸ λέγεται ὅτι ἐξηγεῖται οὕτω· τὸ ἐν τοῦτο συμβάν, μόνον λαμβανόμενον, ἀποκεχωρισμένον πάσης τοιαύτης συμφωνίας καὶ συμπτώσεως δὲν ἤθελεν ἴσως φανῇ ὡς θαυματουργήμα· ἀλλ' ὅτι ἡ συμφωνία ἐκείνη καὶ σύμπτωσις δυνατόν νὰ ᾖναι τοιαύτη, ἂν καὶ τὸ συμβάν αὐτὸ δὲν ὑποτεθῇ τοιοῦτον. Οὕτως ἡ σύμπτωσις τῆς γεννήσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν εἰς Βηθλεὲμ μετὰ μακρᾶς σειρᾶς προηγουμένων προφητειῶν καὶ ἄλλων συμφωνουσῶν περιστάσεων εἶναι ἀναμφιβόλως θαυματουργήμα, ἐὰν παραδεχθῶμεν τὴν σειρὰν τῶν προφητειῶν, καὶ ἄλλας συμπτώσεις, καὶ τὸ συμβάν· ἂν καὶ τὸ συμβάν αὐτὸ, τουτέστιν ἡ ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ γέννησίς του, φαίνεται ὅτι ἐτελέσθη κατὰ φυσικὸν τρόπον περὶ τοῦ ὁποίου ὅμως οὐδεὶς δύναται νὰ ᾖναι βέβαιος.

Καθὼς δὲ διάφορα τῶν συμβάντων τούτων φαίνονται κατὰ τινα βαθμὸν ῥητῶς, ὅτι ἐπαλήθευσαν ἤδη τὴν προφητικὴν ἱστορίαν· οὕτω δύνανται νὰ θεωρηθῶσι περιπλέον

ὡς ἔχοντα καὶ ἰδιαιτέραν τινὰ ὄψιν πρὸς τὴν πλήρη συμπλήρωσιν αὐτῆς· καθότι παρέχουσι προϋπόληψιν τινὰ ὅτι τὸ ὅλον αὐτῆς θέλει πληρωθῇ μίαν ἡμέραν. Οὕτω τὸ νὰ διατηρηθῶσιν οἱ Ἰουδαῖοι τοσοῦτον θαυμασίως εἰς τὴν μικράν καὶ πλατεῖαν διασκορπισίν των· τὸ ὅποῖον εἶναι ἀληθῶς εὐθεῖα πλήρωσίς τινων προφητειῶν, ἀλλὰ μνημονεύεται τώρα μόνον ὡς ἀποβλέπουσα προσωτέρω πρὸς τι μέλλον εἰσέτι· τὸ νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τῆς Ἰουδαίας ἡ φυσικὴ θρησκεία, καὶ νὰ διαδοθῇ καθ' ὃν βαθμὸν διεδόθη εἰς τὸν κόσμον, τὸν πρότερον ἐβυθισμένον εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν· τὸ ὅποῖον μετὰ τινων ἄλλων πραγμάτων ὁμοῦ διέκρινε τὸν αὐτὸν ἐκεῖνον τόπον, ὅπως εἶναι διακεκριμένος καὶ ὁ λαός· τὸ νὰ κατορθωθῇ ἡ μεγάλη αὕτη μεταβολὴ τῆς θρησκείας ἐπὶ τῆς γῆς, ὑπὸ τὴν ὁμολογίαν καὶ ἀναγνώρισιν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦτον ὁ ἐπηγγελημένος Μεσσίας· πράγματα τοιαῦτα τρέπουν φύσει τῶν σπουδαίων ἀνθρώπων τοὺς λογισμοὺς πρὸς τὴν πλήρη συμπλήρωσιν τῆς προφητικῆς ἱστορίας, περὶ τῆς τελικῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ λαοῦ ἐκείνου, περὶ τῆς καθιδρύσεως τῆς αἰωνίου βασιλείας μεταξὺ αὐτῶν, τῆς βασιλείας τοῦ Μεσσίου, καὶ τῆς μελλούσης καταστάσεως τοῦ κόσμου ὑπὸ τὴν ἱερὰν ταύτην κυβέρνησιν. Τοιαῦται περιστάσεις καὶ συμβάντα παραβαλλόμενα πρὸς τὰς προφητείας ταύτας, ἂν καὶ δὲν εἶναι συμπλήρωσις αὐτῶν, δὲν ἤθελον ὁμῶς θεωρηθῇ, νομίζω, ὡς οὐδὲν εἰς τὸ ἐπιχείρημα, ὑπὸ ἀνθρώπου τινός, ὅταν πρώτην φορὰν ἀκούσῃ περὶ αὐτῶν. Ταῦτα συμπίπτουσι μὲ τὴν προφητικὴν ἱστορίαν πραγμάτων εἰσέτι μελλόντων· προσθέτουσιν εἰς αὐτὴν ἀξιοπιστίαν τινὰ· φαίνονται ὅτι συντείνουσίν τι πρὸς τὴν πλήρη συμπλήρωσιν αὐτῆς.

Ἀληθῶς δ' ἀπαιτεῖται ἱκανὸς βαθμὸς γνώσεων, καὶ μεγάλη ἀταραξία καὶ σκέψις, διὰ νὰ δυνηθῇ τις νὰ κρίνῃ

έντελῶς περὶ τῆς ἀποδείξεως ὑπὲρ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐξ ἐκείνου τοῦ μέρους τῆς προφητικῆς ἱστορίας, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται πρὸς τὴν κατάστασιν τῶν βασιλείων τοῦ κόσμου, καὶ πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς ἐκκλησίας, ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τοῦ παρόντος χρόνου. Ἀλλ' ἐκ τῆς γενικῆς θεωρίας αὐτῆς φαίνεται ὅτι εἶναι πολὺ οὐσιώδης. Καὶ ὅσοι ἄνθρωποι διηρεύνησαν αὐτὴν ἀκριβέστατα, ἐκ τῶν ὁποίων τινὲς ἦσαν ἄνδρες γαληνιωτάτου ἥθους καὶ μεγίστης εὐφυΐας, καὶ ὀλίγιστα ὑποκείμενοι εἰς τὴν μέμφιν ὅτι ἐκυριεύοντο ὑπὸ προλήψεων, ἐπιμένουσιν εἰς τὴν γνώμην ὅτι τοῦτο ἀποδεικνύει ὀριστικῶς τὸ πρᾶγμα.

ὑπόθεσις δὲ τώρα ἄνθρωπον ἀγνοοῦντα παντάπασιν τὴν ἱστορίαν, ὅτι συλλέγει πρῶτον τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα χωρία ἐκ τῆς Γραφῆς, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ, ἐὰν τὸ ὅλον εἶναι ἴσως πλάσμα μεταγενέστερον· ἔπειτα δὲ πληροφορεῖται περὶ τῶν συμφωνούντων γεγονότων τῶν νῦν μνημονευθέντων, καὶ ὅτι ἐνόησε πάντα ταῦτα εἰς μίαν ὄψιν· ὅτι ἡ ὁμολογία καὶ ἐγκατάστασις τῆς φυσικῆς θρησκείας εἰς τὸν κόσμον, χρεωστεῖται μεγάλως, κατὰ διαφόρους τρόπους, εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο, καὶ τὴν ὑποτιθεμένην ἀποκάλυψιν τὴν ἐν τούτῳ περιεχομένην· ὅτι ὁμολογεῖται ὅτι εἶναι τῆς πρωϊαιτάτης ἀρχαιότητος· ὅτι ἡ χρονολογία καὶ κοινὴ ἱστορία αὐτῆς εἶναι ἐντελῶς πιστευταί· ὅτι τοῦτο τὸ ἀρχαῖον ἔθνος, οἱ Ἰουδαῖοι, περὶ τῶν ὁποίων κυρίως πραγματεύεται, φαίνεται ὅτι ἀληθῶς ἦτον ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ, κατὰ διακεκριμένην ἔννοιαν· ὅτι, καθὼς ὑπῆρχεν ἐθνικὴ προσδοκία μεταξὺ αὐτῶν, ἐκ τῶν προφητειῶν ἐγερθεῖσα, ὅτι ἔμελλε νὰ ἐπιφανῇ Μεσσίας κατὰ τοιοῦτόν τινα καιρὸν, οὕτω καὶ ἐπεφάνη τις κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον, ἀξιῶν ὅτι ἦτον ὁ Μεσσίας· ὅτι ἀπεβλήθη μὲν ὑπὸ τοῦ ἔθνους τούτου, ὑπεδέχθη δὲ ὑπὸ τῶν Ἐθνικῶν,

κατ' ἀπόδειξιν ὅχι προφητείας, ἀλλὰ θαυμάτων· ὅτι ἡ θρησκεία τὴν ὁποίαν ἐδίδασκεν ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τὰς μεγίστας δυσχερείας, ἐπροώδευσε, καὶ ἐπὶ τέλους κατεστάθη ἡ θρησκεία τοῦ κόσμου· ὅτι ἐν τούτῳ τῷ μεταξύ τὸ Ἰουδαϊκὸν πολίτευμα κατεστράφη παντάπασι, καὶ τὸ ἔθνος διεσκορπίσθη ἐπὶ τοῦ προσώπου τῆς γῆς· ὅτι ὅμως διαμένουσι διακεκριμένος λαὸς πολυάριθμος τοσούτους αἰῶνας, καὶ μέχρι τῆς σήμερον· τὸ ὅποιον ὅχι μόνον φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ ῥητὴ συμπλήρωσις διαφόρων προφητειῶν περὶ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἀποκαθιστᾷ τοῦτο ὁρατὸν, οὕτως εἰπεῖν, καὶ εὐκόλον ἐνδεχόμενον, ὅτι δηλαδὴ αἱ πρὸς αὐτοὺς γινόμεναι ἐπαγγελίαι ὡς πρὸς ἔθνος δυνατὸν εἰσέτι νὰ ἐκπληρωθῶσιν. Εἰς τὰς ἀληθείας δὲ ταύτας ἅς προσθέσῃ ὁ ὑποτεθεὶς ἄνθρωπος, καθὼς νομίζω ὅτι πρέπει νὰ προσθέσῃ, εἴτε θέλει πᾶς τις εἴτε μὴ νὰ τὸ ὁμολογήσῃ, τὰ ὑπάρχοντα πρόδηλα φαινόμενα, ὅτι ἡ κατάστασις τοῦ κόσμου, καὶ κατ' ἄλλας σχέσεις ἐκτὸς τῶν πρὸς τοὺς Ἰουδαίους ἀναφερομένων, καὶ ἡ τῆς Χριστιανικῆς ἐκκλησίας ἀντεστοίχουν τοσοῦτον χρόνον, καὶ εἰσέτι ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὴν προφητικὴν ἱστορίαν. Ὑπόθεσις, λέγω, τὰ γεγονότα ταῦτα παραβαλλόμενα πρὸς τὰ πρότερον ἐκ τῆς Γραφῆς μνημονευθέντα· ἡ συνδεδεμένη ὄψις ἀμφοτέρων ὁμοῦ πρέπει, νομίζω, νὰ φανῇ πρὸς ἄνδρα συνετὸν καὶ λελογισμένον ὅτι ἔχει μεγίστην βαρύτητα· καὶ πολὺ τωόντι μεγαλητέραν, ὅταν πρῶτην φοράν τεθῶσιν ἔμπροσθεν αὐτοῦ, παρ' ὅσον εἶναι εὐκόλον νὰ φαντασθῶμεν ἡμεῖς, οἵτινες εἴμεθα τοσοῦτον εἰς αὐτὰ συνεισισμένοι, ἄνευ ἰδιαιτέρας τινος προσοχῆς διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον.

Πάντα δὲ ταῦτα, καὶ τὰ διάφορα περιστατικὰ τὰ ἐν αὐτοῖς περιεχόμενα, ἀπαιτεῖται νὰ ἐξετασθῶσιν εὐκρινῶς καὶ

ἐντελέστατα, διὰ νὰ δυνηθῇ τις νὰ κρίνῃ περὶ τῆς βαρύτητος ἐκάστου μετὰ τοιαύτην ἐξέτασιν, καὶ νὰ συναγάγῃ τοιοῦτον συμπέρασμα, ὁποῖον ἐξάγεται ἐκ τῆς δυνάμεως αὐτῶν ἠνωμένων. Ἀλλὰ δὲν ἐπεχείρησα τοῦτο ἐνταῦθα. Ἡθέλησα δὲ νὰ δείξω τοῦτο μόνον, ὅτι ἡ νῦν δοθεῖσα γενικὴ καὶ ἀτελὴς ἔποψις αὐτῶν, ἡ ὁμολογουμένη ἱστορικὴ ἀπόδειξις ὑπὲρ τῶν θαυμάτων, καὶ αἱ πολλαὶ προφανεῖς τῶν προφητειῶν συμπληρώσεις, μετὰ τῶν παραλλήλων ὁμοῦ πραγμάτων (1) τῶν ἐνταῦθα μνημονευθέντων, (ὑπάρχουσι δὲ πολλὰ ἄλλα ὁμοειδῆ) ὅτι πάντα ταῦτα ὁμοῦ, τὰ ὁποῖα, ὡς γεγονότα, πρέπει ἀναγκαίως νὰ ὁμολογηθῶσι καὶ ὑπὸ τῶν ἀπίστων, συγκροτοῦσι πραγματικὴν ἀπόδειξιν ὅτι ὑπάρχει τι ὑπὲρ ἄνθρωπον εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην· ἀπόδειξιν πολὺ σπουδαιότεραν, παρ' ὅ,τι δύνανται νὰ φαντασθῶσιν ἄνθρωποι ἀμέριμνοι, οἵτινες εἶναι συνειθισμένοι μόνον εἰς διαβατικὰς καὶ μερικὰς θεωρίας αὐτῆς· καὶ ἀφθόνως τρώντι ἐξαρκοῦσαν, ὥστε νὰ ἐνεργῇ τις κατ' αὐτήν. Καὶ τὰ πράγματα ταῦτα, στοχάζομαι, πρέπει βέβαια νὰ ὁμολογηθῶσιν ὑπὸ τῶν ἀπίστων. Διότι ἂν καὶ δύνανται νὰ εἴπωσιν ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀπόδειξις τῶν θαυμάτων, τῶν εἰς ἐπικύρωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ τελεσθέντων, δὲν ἀρκεῖ νὰ τοὺς πείσῃ ὅτι τοιαῦτα θαύματα πραγματικῶς ἐτελέσθησαν, δὲν δύνανται ὁμῶς ν' ἀρνηθῶσιν ὅτι ὑπάρχει τοιαύτη ἱστορικὴ ἀπόδειξις, ἐπειδὴ εἶναι πρᾶγμα γνωστὸν ὅτι ὑπάρχει. Δύνανται μὲν νὰ εἴπωσιν, ὅτι ἡ μεταξὺ τῶν προφητειῶν καὶ τῶν γεγονότων συμφωνία εἶναι κατὰ τύχην· ἀλλ' ὑπάρχουσι πολλὰ παραδείγματα, ὅπου δὲν δύνανται ν' ἀρνηθῶσι τὴν τοιαύτην

(1) Πάντα τὰ μερικὰ πράγματα τὰ ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ μνημονευθέντα, μὴ ὑπαγόμενα εἰς τὸ Κεφάλαιον τῶν βεβαίων θαυμάτων, ἢ τῶν ὁρισμένων συμπληρώσεων προφητειῶν. Ἰδὲ σελ. 213, 214.

συμφωνίαν. Δύνανται μὲν νὰ εἴπωσι, περὶ τοῦ τοιούτου εἰ-
δους τῶν παραλλήλων πραγμάτων, ὅποια εἶναι τὰ ἀνωτέρω
μνημονευθέντα, ὅτι οἰαδήποτε παράδοξα τῆς τύχης συμ-
βάντα, οὐδεμίαν ἔχοντα ἔννοιαν, ἄνθρωποι φαντασιώδεις
θέλουν εὐρεῖ ὅτι ἔχουσί τινα ἔννοιαν· καὶ ὅτι ὅσοι εἶναι
φαντασιώδεις καθ' ἓνα τινὰ τρόπον, θέλουν ἐπινοήσει μυ-
ρίας συμπτώσεις, αἵτινες φαίνονται ὅτι βοηθοῦσι τὰς ἰδιαι-
τέρας αὐτῶν μωρίας· οἱ ἄνθρωποι, λέγω, δύνανται νὰ λαλῶ-
σιν οὕτως· ἀλλ' οὐδεὶς σπουδαῖος ἀνὴρ δύναται ἴσως νὰ στο-
χασθῇ τὰ πράγματα ταῦτα ὡς οὐδέν, ἐὰν θεωρήσῃ τὴν
ἐμβρίθειαν τῶν παραλλήλων πραγμάτων καὶ μικροτέρων
μάλιστα περιστάσεων εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς πιθανότητος,
καθὼς αὕτη διαστέλλεται φύσει τῆς ἐνεργείας τῆς ἀποδεί-
ξεως. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις τῶν φαινεται ὅτι εἶναι
ἀνάγκη ἀκριβεστάτου κριτικοῦ, διὰ νὰ προσδιορίσῃ μετ' ἀκρι-
βείας τὴν βαρύτητα τῆς ἐκ τῶν περιστάσεων ἀποδείξεως·
ἀλλὰ συχνότατα εἶναι ἐπίσης ἐντελῶς καταπειστική, καθὼς
καὶ ἡ ὀριστικωτάτη καὶ εὐθυτάτη.

Ἡ γενικὴ αὕτη θεωρία τῆς ἀποδείξεως ὑπὲρ τοῦ Χρι-
στιανισμοῦ, θεωρουμένη ὡς συγκροτοῦσα ἓν ἐπιχείρημα,
δύναται ὡσαύτως νὰ συντελέσῃ καὶ εἰς τὸ νὰ παρακινήσῃ
σπουδαίους τινὰς ἄνδρας νὰ θέσωσι πρὸ ὀφθαλμῶν πᾶν
ὅ,τι νομίζουσιν ὅτι δύναται νὰ ἔχῃ τινὰ βαρύτητα εἰς ἀπό-
δειξιν αὐτοῦ, καὶ μάλιστα τὰς πολλὰς τῶν προφητειῶν
φαινομένας συμπληρώσεις· καὶ θέλουσιν εὐρεῖ, ὅτι, κρίνον-
τες διὰ τῶν φυσικῶν κανόνων, διὰ τῶν ὁποίων κρίνομεν
περὶ πιθανότητος εἰς κοινὰ πράγματα, φθάνουσιν εἰς πολὺ
ὕψηλότερον βαθμὸν ἀποδείξεως διὰ τοιαύτης συνημμένης
ἐπόψεως, παρ' ὅ,τι ἐδύνατο νὰ ὑποτεθῇ, ἐὰν ἐξέταζον αὐτὰ
κεχωρισμένα, κατὰ καιροὺς διαφόρους· ὅσοδήποτε ἰσχυρὰ

καὶ ἂν ἐφαίνετο πρὸς αὐτοὺς ἡ ἀπόδειξις, μετὰ τοιαύτας
 κεχωρισμένας αὐτῆς ἐπόψεις. Διότι πιθαναὶ ἀποδείξεις προ-
 στιθέμεναι ὅχι μόνον αὐξάνουσιν, ἀλλὰ καὶ πολυπλασιάζουσι
 τὴν ἀπόδειξιν. Οὐδὲ ἤθελον ἀποτρέψει οὐδένα τοῦ
 νὰ θέσῃ πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ ὅ,τι στοχάζεται ὅτι συντείνει
 ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου. Ἀλλ' ἔπειτα πρέπει νὰ ἐνθυμῇται, πρὸς
 ὁδηγίαν ὅχι τῆς κρίσεως, ἀλλὰ τῶν πράξεών του, ὅτι λά-
 θος τι εἰς τὸ ἐν μέρος δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἐπακόλουθα πολὺ
 κινδυνωδέστερα παρὰ λάθος τι εἰς τὸ ἄλλο. Καὶ ποία ὁδὸς
 εἶναι ἡ ἀσφαλεστάτη, καὶ ποία ἡ κινδυνωδεστάτη, τοῦτο
 θεωρεῖται ὡς ἐξέτασις πολὺ οὐσιώδης, ὅταν βουλευώμεθα,
 ὅχι περὶ συμβάντων, ἀλλὰ περὶ διαγωγῆς εἰς τὰ πρόσκαιρα
 ἡμῶν συμφέροντα. Τὸ νὰ ἐπενεργῇ δὲ ὁ λογισμὸς οὗτος εἰς
 τὴν ἡμετέραν κρίσιν, τὸ νὰ πιστεύωμεν ἢ νὰ ἀπιστῶμεν
 ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, εἶναι ἀληθῶς πρόληψις ἐπίσης, καθὼς καὶ
 πᾶν ἄλλο οἷονδήποτε. Καὶ ἐνεργεῖ, ὅπως καὶ ἄλλαι προλή-
 ψεις, κατ' ἐναντίους τρόπους εἰς διαφόρους ἀνθρώπους. Διότι
 τινὲς μὲν κλίνουν νὰ πιστεύωσιν ὅ,τι ἐλπίζουν· τινὲς δέ,
 ὅ,τι φοβοῦνται. Εἶναι δὲ κατὰδηλος ἀλογία τὸ ν' ἀποτεί-
 νηταί τις πρὸς τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων διὰ νὰ κερδήσῃ τὴν
 συγκατάθεσίν των· ἀλλ' εἰς διαβουλεύσεις περὶ διαγωγῆς,
 οὐδὲν ἄλλο ἀπαιτεῖ ὁ ὀρθὸς λόγος νὰ βάλλωμεν πρὸ ὀφθαλ-
 μῶν περισσότερον, παρὰ τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς. Διότι
 ὑπόθεσις ὅτι ἦτον ἀμφίβολον, ὅποια ἐπακόλουθα ἤθελεν ἔχει
 τὸ πράττειν κατὰ τοῦτον, ἢ κατ' ἄλλον ἐναντίον τρόπον·
 καὶ πάλιν ὁμῶς, ἀφοῦ ὁ μὲν εἷς τρόπος θέλει ἐπιφέρει ὀλί-
 γην ἢ οὐδεμίαν ζημίαν, ὁ δὲ ἄλλος μεγίστην, πρέπει βέ-
 βαια νὰ φανῇ εἰς λογικὸν μὴ προκατειλημμένον ὅτι εἶναι
 ὑψίστης σπουδῆς ἔργον τὸ ν' ἀποφασισθῇ τί τὸ πρακτέον.
 Ἀλλ' ἡ ἀλήθεια τῆς ἡμετέρας θρησκείας, καθὼς καὶ ἡ

ἀλήθεια τῶν κοινῶν πραγμάτων, πρέπει νὰ κρίνηται δι' ὅλης τῆς ἀποδείξεως ὁμοῦ λαμβανομένης. Καὶ ἐὰν ἡ ὅλη σειρά τῶν πραγμάτων τῶν δυναμένων νὰ ἐπαχθῶσιν εἰς τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο, καὶ πᾶν ὅ,τι μερικὸν περιέχει, δὲν δύνανται ἐλλόγως νὰ ὑποτεθῶσιν ὅτι συνέβησαν ἐκ τύχης, (διότι ἐνταῦθα κεῖται ἡ δύναμις τοῦ ἐπιχειρήματος ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ,) τότε ἡ ἀλήθεια αὐτοῦ εἶναι ἀποδεδειγμένη· κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθὼς ἐὰν, εἰς κοινήν τινα περίπτωσιν, πολυάριθμα συμβάντα ὁμολογούμενα ἔπρεπε νὰ ἐπαχθῶσιν εἰς ἀπόδειξιν ἄλλου τινὸς ἀμφισβητουμένου συμβάντος· ἡ ἀπόδειξις τοῦ ἀμφισβητουμένου ἤθελεν ἀποδειχθῇ, ὅχι μόνον ἐὰν ἐν οἷονδῆποτε τῶν ὁμολογούμενων συμβάντων ἐνεδείκνυσεν αὐτὸ σαφῶς, ἀλλὰ καὶ ἐὰν, ὑποτεθέντος ὅτι οὐδὲν ἐξ αὐτῶν ἠδύνατο μόνον νὰ ἐνδείξη τοῦτο, ἡ ὅλη σειρά τῶν ὁμολογούμενων συμβάντων, ὁμοῦ λαμβανομένων, ἦτον ἀδύνατον νὰ ὑποτεθῇ ἐλλόγως ὅτι συνέβησαν, ἐὰν τὸ ἀμφισβητούμενον δὲν ἦτον ἀληθές.

Εἶναι δὲ πρόδηλον, πόσα πλεονεκτήματα ἡ φύσις τῆς ἀποδείξεως ταύτης πορίζει πρὸς τοὺς προσβάλλοντας τὸν Χριστιανισμόν, καὶ μάλιστα εἰς συνδιάλεξιν. Διότι εἶναι εὐκόλον νὰ δείξη τις μὲ τρόπον σύντομον καὶ ζωηρὸν ὅτι τοιαῦτα καὶ τοιαῦτα πράγματα εἶναι ἐπιλήψιμα, ὅτι τοῦτο καὶ ἐκεῖνο ἔχει καθ' ἑαυτὸ μικρὰν βαρύτητα· ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον νὰ δείξη τις μὲ ὅμοιον τρόπον τὴν ἠνωμένην δύναμιν τοῦ ὅλου ἐπιχειρήματος εἰς μίαν ὄψιν.

Ὅμως δὲ, τελευταῖον, καθὼς ἐδείχθη ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδεμία προϋπόληψις ἐναντίον ἀποκαλύψεως ὡς ἐκ θαύματος γενομένης· ὅτι τὸ γενικὸν σύστημα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὰ κύρια μέρη αὐτοῦ εἶναι σύμφωνα πρὸς τὴν ἐκ πείρας γνωριζομένην σύστασιν τῶν πραγμάτων, καὶ τὸ ὅλον ἐν-

τελῶς πιστευτόν· οὕτω καὶ ἡ νῦν δοθεῖσα ἐξήγησις τῆς θε-
τικῆς ὑπὲρ αὐτοῦ ἀποδείξεως δεικνύει, ὅτι εἶναι τοιαύτη
ἡ ἀπόδειξις αὕτη, ὥστε ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεώς της δὲν δύ-
ναι νὰ καταστραφῇ, καὶ ἂν συμβῇ νὰ ἐλαττωθῇ.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Η'.

*Περὶ τῶν ἐνδεχομένων ἐνστάσεων κατὰ τοῦ συλλογι-
σμοῦ τοῦ ἐκ τῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως
πρὸς τὴν θρησκείαν.*

Ἐὰν πάντες ἤθελον νὰ ἐξετάζωσι μεθ' ὅσης, καὶ κατ' ἡ-
θικὸν λόγον, ἐχρεώστων προσοχῆς τὸ ἀντικείμενον περὶ
τοῦ ὁποίου κρίνουσι καὶ ἀποφασίζουσιν, ἡ ἀφορμὴ τοῦ Κεφα-
λαίου τούτου ἤθελεν ἀφαιρεθῇ, τοῦλάχιστον καθ' ἱκανὸν
βαθμόν. Ἀλλ' ἐπειδὴ τοῦτο δὲν εἶναι ἐλπιζόμενον· διότι
εὐρίσκομεν ὅτι τινὲς δὲν φροντίζουν νὰ ἐννοήσωσιν οὐδ' ἐ-
κεῖνο κατὰ τοῦ ὁποίου γράφουσιν· ἐπειδὴ καὶ ἡ πραγματεία
αὕτη, μετὰ πλείστων ἄλλων, ὑπόκειται εἰς ἐνστάσεις,
αἵτινες δυνατόν νὰ φανῶσι καὶ εἰς εὐλογίστους ἄνδρας πολὺ
οὐσιώδεις κατὰ πρώτην προσβολήν· καὶ, ἐκτὸς τούτου, φαί-
νεται ἰδίως ὑποκειμένη εἰς τὰς ἐνστάσεις ἀνθρώπων, οἵ-
τινες δύνανται νὰ κρίνωσιν ἄνευ σκέψεως, καὶ ἄλλων οἵ-
τινες δύνανται νὰ καταδικάζωσιν ἄνευ κρίσεως· δὲν εἶναι
ἴσως περιττόν νὰ θέσωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς κυριωτέρας
τῶν ἐνστάσεων τούτων ὅσας ἐνθυμοῦμαι, καὶ νὰ ἐξετάσωμεν
αὐτάς, ὡς ἂν νὰ ἐπρωτείνοντο ὑπ' αὐτῶν. Εἶναι δὲ ὁποῖαι
αἱ ἐφεξῆς·

«Εἶναι πολὺ εὐτελὲς τὸ νὰ λύωμεν ἀπορίας περὶ τὴν
ἀποκάλυψιν, λέγοντες ὅτι ὑπάρχουσιν αἱ αὐταὶ καὶ περὶ
τὴν φυσικὴν θρησκείαν· ἐνῶ τὸ ἀπαιτούμενον εἶναι νὰ δια-

λυθῶσιν αἱ ἀπορίαι ἀμφοτέρων, καὶ αἱ κοιναὶ καὶ αἱ ἰδιάζουσαι εἰς ἑκατέραν· ὅτι δὲ εἶναι παράδοξος τῶντι τρόπος τοῦ πείθειν τοὺς ἀνθρώπους περὶ τῶν τῆς θρησκείας ὑποχρεώσεων, τὸ νὰ δεικνύωμεν εἰς αὐτοὺς ὅτι ἔχουσιν ἐπίσης ἀσθενῆ λόγον καὶ ὑπὲρ τῶν κοσμικῶν αὐτῶν σπουδασμάτων· καὶ παράδοξος τρόπος τοῦ δικαιολογεῖν τὴν δικαιοσύνην καὶ ἀγαθότητα τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως, καὶ τοῦ ἀνασκευάζειν τὰς ἐνστάσεις τὰς ἐναντίον ἀμφοτέρων, εἰς τὰς ὁποίας ὑπόκειται τῆς θρησκείας τὸ σύστημα, τὸ νὰ δεικνύωμεν ὅτι ὅμοιαι ἐνστάσεις ὑπάρχουσι καὶ κατὰ τῆς φυσικῆς προνοίας· οἱ οὕτως ἀπαντῶντες πρὸς τὰς ἐνστάσεις τὰς ἐναντίον τῆς θρησκείας, ὅχι μόνον δὲν ἀνασκευάζουσιν αὐτάς, ἀλλ' οὐδ' ἐπαγγέλλονται καὶ νὰ δείξωσιν ὅτι τὸ σύστημα αὐτῆς ἢ τὰ ἀντιλογούμενα ἰδιαίτερα μέρη αὐτοῦ εἶναι ἔλλογα. Μάλιστα δὲ, ἐνδέχεται τινες ἀπρόσεκτοι νὰ προσθέσωσι, τοῦτο ἴσως πρέπει νὰ λογισθῇ παράδοξον, ὅταν ὁμολογῇται ὅτι ἡ ἀναλογία δὲν εἶναι οὐδόλως ἀπάντησις πρὸς τοιαύτας ἐνστάσεις· ὅτι ὅταν οὗτος ὁ τρόπος τοῦ συλλογίζεσθαι ἀχθῇ ἕως εἰς τὸ ἔσχατον μῆκος τὸ ὅποιον δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ἐπιδέχεται, καὶ πάλιν ὅμως θέλει ἀφήσει τὸν νοῦν πολὺ ἀκατάπειστον· καὶ ὅτι πρέπει εἶναι νὰ ᾔῃαι πολὺ ἀκατανόητος ἄγνοια τῆς ἀνθρωπότητος τὸ νὰ φαντάζεται τις ὅτι οἱ ἄνθρωποι θέλουν καταπεισθῇ νὰ παραβλέψωσι τὰ παρόντα συμφέροντα καὶ ἡδονάς των, ἀπὸ σεβασμοῦ πρὸς τὴν θρησκείαν κατ' ἀπόδειξιν ἀμφίβολον.»

Τώρα λοιπὸν, ὅσονδήποτε καὶ ἂν φανῶσιν εὐλογοφανεῖς οἱ λόγοι οὗτοι, τὸ εὐλογοφανές τοῦτο θέλει εὑρεθῇ ὅτι κατὰ μέγα μέρος προέρχεται ἐκ τῶν ἀτελῶν ὀψεων, αἵτινες δεικνύουσι μέρος μόνον τοῦ ἀντικειμένου, καὶ τοῦτο πάλιν ὅχι

εὐκρινῶς· προσέτι δὲ καὶ ἐκ τῆς ἀοριστίας τῆς γλώσσης. Διὰ τῶν μέσων τούτων ἄνθρωποι κοῦφοι ἐξαπατῶνται πολλάκις ὑπ' ἄλλων, καὶ οἱ φιλοπαίγμονες ἐξαπατῶσιν αὐτοὶ ἑαυτούς. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ σπουδαῖοι καὶ συνετοὶ ἄνδρες δὲν δύνανται πάντοτε νὰ διαλύωσιν εὐκόλως, καὶ διὰ μιᾶς νὰ διακρίνωσι σαφῶς τὰς περιπλοκάς, ἐντὸς τῶν ὁποίων αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι ἐμπεπλεγμένα, καὶ αἱ ὁποῖαι αὐξάνονται διὰ τὴν ἀτέλειαν καὶ τὴν κατάχρησιν τῶν λέξεων. Πρὸς τοῦτο τὸ τελευταῖον εἶδος τῶν ἀνθρώπων δυνατὸν νὰ χρησιμεύσῃ ὅπως οὖν ἡ ἐπομένη ἀπάντησις πρὸς ἕνα ἕκαστον μέρος τῆς ἐνστάσεως ταύτης· καθὼς ἐνδέχεται καὶ νὰ συντελέσῃ μικρόν τι πρὸς ἀναβολὴν καὶ ἐπιστόμισιν ἄλλων.

Πρῶτον· Τὸ ἀπαιτούμενον πρᾶγμα, τουτέστιν ὅ,τι οἱ ἄνθρωποι ἀπαιτοῦσιν, εἶναι ἡ διάλυσις πασῶν τῶν ἀποριῶν. Τοῦτο δὲ εἶναι, ἢ, τοῦλάχιστον καθ' ὅσον ἠξεύρομεν ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου, δυνατὸν νὰ ᾔῃαι τὸ αὐτὸ, ὡς ν' ἀπαιτῇ τις νὰ περιλάβῃ τις τὴν Θεῖαν φύσιν, καὶ τὸ ὅλον σχέδιον τῆς Προνοίας ἀπ' αἰῶνος. Ἄλλ' εἶναι κοινῶς παρὰ πᾶσι παραδεδεγμένον ὅτι εἰς τοὺς συλλογισμοὺς, ἐπιτρέπεται νὰ προβαίνωμεν ἐκ τῶν ὁμολογουμένων εἰς τὰ ἀμφισβητούμενα. Καὶ δὲν εἶναι περισσότερον εὐτελὲς τὸ συλλογίζεσθαι ἀπὸ τῆς φυσικῆς θρησκείας εἰς τὴν ἀποκεκαλυμμένην, τὸ ὁποῖον θεωρεῖται ὡς ἐπιλήψιμον, παρ' ὅσον εἶναι τὸ συλλογίζεσθαι κατ' ἀπείρους ἄλλους τρόπους ἐπαγωγῆς καὶ συμπεράσματος εἰς πράγματα τοῦ βίου, τοὺς ὁποίους εἴμεθα διηνεκῶς ἠναγκασμένοι νὰ μεταχειριζώμεθα. Καὶ τρώντι τὸ ἐπίθετον εὐτελὲς δύναται, φοβοῦμαι, νὰ ἐφαρμοσθῇ μετ' ἴσης ὀρθότητος εἰς μέγα μέρος ἢ εἰς τὸ ὅλον τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ὅπως ἐφαρμόζεται εἰς τὰ πράγματα τὰ εἰς τὴν ἐνστάσιν μνημονευόμενα. Δὲν εἶναι εὐτελὲς τὸ νὰ ἔχῃ ὁ ἰα-

τὸς τοσοῦτον μικρὰν γνῶσιν περὶ τῆς θεραπείας τῶν νόσων, καὶ αὐτοὶ οἱ εἰς ἄκρον διαπρέποντες ἰατροί; τὸ νὰ πράττωσι κατ' εἰκασίαν, ὅπου ὁ λόγος εἶναι περὶ ζωῆς ἀνθρώπου; Ἀναμφιδόλως εἶναι. Δὲν εἶναι ὅμως τοιοῦτον, ὅταν παραβληθῇ πρὸς τὴν παντελῇ ἄγνοιαν τῆς ὠφελίμου ταύτης ἐπιστήμης, καὶ τὴν ἀνάγκην τοῦ θεραπεύειν τυφλῶς ὅπως τύχη.

Πρὸς τούτοις δὲ, ἐπειδὴ εἶναι τοσοῦτον παράλογον ὅσον καὶ σύνηθες τὸ νὰ κινῶνται ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς ἀποκαλύψεως, αἵτινες ἔχουσιν ἴσην βαρύτητα καὶ ἐναντίον τῆς φυσικῆς θρησκείας· καὶ ὅσοι πράττουσι τοῦτο, ἐὰν δὲν ἐξελεγχθῶσιν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, ἀδικοῦσιν ἄλλους, κάμνοντες αὐτοὺς νὰ νομίζωσιν ὅτι λαλοῦσι μόνον κατὰ τῆς ἀποκαλύψεως, ἢ μερικῶν δογμάτων αὐτῆς, ἐνῶ ἀληθῶς λαλοῦσιν ἐναντίον τῆς ἠθικῆς προνοίας· εἶναι πολὺ οὐσιῶδες τὸ νὰ δείξωμεν, ὅτι αἱ τοιαῦται ἐνστάσεις προσβάλλουσι τοσοῦτον τὴν φυσικὴν θρησκείαν, ὅσον καὶ τὴν ἀποκεκαλυμμένην. Καὶ πρὸς ἐνστάσεις, αἵτινες ἐφαρμόζονται ἐπίσης εἰς ἀμφοτέρας, εἶναι, κυρίως εἰπεῖν, ἀπάντησις τὸ νὰ δειχθῇ ὅτι ἀληθῶς ἐφαρμόζονται οὕτως, ἂν μόνον ὁμολογηθῇ ἡ πρώτη ὅτι εἶναι ἀληθῆς. Καὶ χωρὶς νὰ λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ πύσον εὐκρινῶς ὁμολογεῖται τοῦτο, εἶναι σαφέστατα πολὺ οὐσιῶδες τὸ νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, καθὼς τὰ πράγματα ἐκεῖνα τῆς φυσικῆς θρησκείας, καθ' ὧν ἀποτείνονται αἱ ἐνστάσεις, εἶναι ὁμοειδῆ μὲ ἐκεῖνα τὰ ὅποια καλῶς γνωρίζομεν ἐκ πείρας εἰς τὴν πορείαν τῆς Προνοίας, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς μᾶς χορηγεῖ γνῶσιν περὶ τοῦ κοσμικοῦ ἡμῶν συμφέροντος ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ· οὕτω καὶ αἱ κατὰ τοῦ συστήματος τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποτεινόμεναι ἐνστάσεις καὶ κατὰ τῆς ἀποδείξεως αὐτοῦ εἶναι τοῦ αὐτοῦ ἐκείνου εἶδους μὲ τὰς

ἐνστάσεις τὰς ἐναντίον τοῦ συστήματος καὶ τῆς ἀποδείξεως τῆς φυσικῆς θρησκείας ἀποτεινομένης. Ὅμως δὲ ὁ ἀναγνώστης δύναται ν' ἀναθεωρήσῃ καὶ νὰ ἴδῃ, ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν ἀναλογιῶν τὰς ὁποίας διῦσχυρίσθημεν, ὡς καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ τμήματι τῆς παρούσης πραγματείας, δὲν ἀπαιτοῦσιν ἀναγκαιῶς νὰ ληφθῶσιν ὡς ὁμολογούμενα πλειότερα παρ' ὅσα ἐλήφθειςαν καὶ ἐν τῷ πρώτῳ· ὅτι δηλαδὴ ὑπάρχει Δημιουργὸς τῆς φύσεως, ἥτοι φυσικὸς Κυβερνήτης τοῦ κόσμου· καὶ ὁ Χριστιανισμὸς διαδικαιοῦται ὅχι ἐκ τῆς ἀναλογίας του πρὸς τὴν φυσικὴν θρησκείαν, ἀλλὰ κυρίως ἐκ τῆς ἀναλογίας του πρὸς τὴν διὰ τῆς πείρας ἐγνωσμένην σύστασιν τῆς φύσεως.

Δεύτερον· Ἡ θρησκεία εἶναι πρᾶγμα πρακτικόν, καὶ συνίσταται εἰς τοιαύτην τινὰ ὠρισμένην διαγωγὴν· ὡς οὖσα, καθὼς ἔχομεν λόγον νὰ φρονῶμεν, ἐπιτεταγμένη ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως, καὶ μέλλουσα ἐν γένει νὰ ᾔῃαι ἡ εὐδαιμονία ἡμῶν ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ. Τώρα λοιπὸν, ἐὰν οἱ ἄνθρωποι δύνωνται νὰ καταπεισθῶσιν ὅτι ἔχουσιν ὅμοιον λόγον νὰ πιστεύωσιν ὅτι ἡ περὶ τῶν προσκαίρων συμφερόντων φροντὶς θέλει τοὺς ὠφελήσῃ, τοιαύτη κατὰπεισις ἀναγκαιῶς βέβαια θέλει χρησιμεύσει εἰς αὐτοὺς ὡς ἐπιχείρημα τῆς θρησκείας. Καὶ ἐὰν ἀληθῶς ὑπάρχῃ τις λόγος νὰ πιστεύωμεν τὸ ἐν τούτων, καὶ νὰ προσπαθῶμεν νὰ διατηρῶμεν τὴν ζωὴν, καὶ νὰ ποριζώμεθα μετ' ἀσφαλείας τὰ ἀναγκαῖα καὶ ἐπιτήδεια αὐτῆς· τότε ὑπάρχει λόγος νὰ πιστεύωμεν καὶ τὸ ἄλλο, καὶ νὰ προσπαθῶμεν νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὸ ὁποῖον προτείνει εἰς ἡμᾶς συμφέρον. Καὶ ἐὰν τὸ ὑπὸ τῆς θρησκείας προτεινόμενον εἰς ἡμᾶς συμφέρον ᾔῃαι ἀπείρως μεγαλύτερον παρὰ τὸ ὅλον πρόσκαιρον ἡμῶν συμφέρον, τότε λοιπὸν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ καὶ μεγαλύτερος κατ' ἀναλογίαν λόγος διὰ νὰ προσπαθῶμεν νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὸ ἐν παρὰ

τὸ ἄλλο· ἐπειδὴ, κατὰ τὴν ὑπόθεσιν, ἡ πιθανότης τοῦ νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὸ ἐν εἶναι ἴση μὲ τὴν πιθανότητα τοῦ νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὸ ἄλλο. Τοῦτο δὲ φαίνεται σαφέστατα ἀναντίρρητον· καὶ τείνει εἰς τὸ ἐπενεργεῖν ἐπὶ τὰς διανοίας εἰλικρινῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ἐξετάζουσιν ὅποια εἶναι ἀληθῶς ἡ κατάστασις ἡμῶν, ἢ κατὰ ποίαν ἀπόδειξιν εἴμεθα φύσει διωρισμένοι νὰ πράττωμεν· καὶ οἵτινες εἶναι διατεθειμένοι νὰ στέργωσιν εἰς τοὺς ὅρους καθ' οὓς ζῶμεν, καὶ παρατηροῦσι καὶ ἀκολουθοῦσι τὴν πρακτικὴν ἐκείνην διδασκαλίαν, οἷαδὴποτε καὶ ἂν ἦναι ἥτις χορηγεῖται εἰς ἡμᾶς.

Ἄλλ' ἡ πρωτίστη καὶ κυρία ἰσχὺς τοῦ ἐπιχειρήματος, πρὸς τὸ ὅποῖον ἀναφέρεται ἡ ἐνστάσις, κεῖται ἀλλαχόθι. Διότι λέγεται ὅτι ἡ ἀπόδειξις τῆς θρησκείας εἶναι εἰς τοιαύτας ἀδιαλύτους ἀπορίας ἐμπεπλεγμένη, ὥστε ἐκ τούτου ἀποκαθίσταται ἀμφίβολος· καὶ ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι, ἂν ἦτον ἀληθὴς, ἤθελεν ἀφεθῇ ἐπὶ ἀμφιβολίᾳ ἐστηριγμένη ἀποδείξεως. Ἐνταῦθα λοιπὸν, ἐκτὸς τῆς ἰσχύος ἐκάστης ἰδιαιτέρας ἀπορίας ἢ ἐνστάσεως, αἱ ἀπορίαι καὶ ἐνστάσεις αὗται, ὁμοῦ λαμβανόμεναι, μετατρέπονται εἰς θετικὸν ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἤθελεν ἐκταθῇ οὕτως· Ἐὰν ἡ θρησκεία ἦτον ἀληθὴς, δὲν ἤθελεν ἀφεθῇ ἀμφίβολος, καὶ ὑποκειμένη εἰς ἐνστάσεις καθ' ὅν εἶναι τώρα βαθμόν. Ὅθεν τοῦτο, τὸ νὰ ἀφεθῇ τοιαύτη, ὅχι μόνον ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀπόδειξιν αὐτῆς ἀσθενῆ, καὶ ἐλαττώνει τὴν ἰσχὺν αὐτῆς, ἀναλόγως τῆς βαρύτητος τῶν τοιούτων ἐνστάσεων· ἀλλὰ καὶ δεικνύει αὐτὴν ὡς ψευδῆ, ἢ εἶναι γενικὴ προϋπόληψις ὅτι εἶναι τοιαύτη. Τώρα λοιπὸν ἡ παρατήρησις ὅτι ἐκ τῆς φυσικῆς συστάσεως καὶ πορείας τῶν πραγμάτων, πρέπει ἀναγκαίως εἰς τὰ κοσμικὰ ἡμῶν συμφέροντα σχεδὸν ἀδια-

λείπτως, καὶ εἰς ἄλλα πράγματα πολὺ σπουδαῖα, νὰ πράττωμεν κατ' ἀπόδειξιν ὁμοίου εἶδους καὶ βαθμοῦ μὲ τὴν ἀπόδειξιν τῆς θρησκείας, αὕτη, λέγω, ἡ παρατήρησις εἶναι ἀπάντησις πρὸς τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο· ἐπειδὴ δεικνύει, ὅτι εἶναι σύμφωνον μὲ τὴν διαγωγὴν καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Δημιουργοῦ τῆς φύσεως τὸ νὰ διορίσῃ νὰ πράττωμεν κατ' ἀπόδειξιν ὁμοίαν πρὸς ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι διορίζει νὰ πράττωμεν. Εἶναι δὲ παράδειγμα γενικὸν, συγκροτούμενον ἐκ πολυαρίθμων μερικῶν, παράδειγμα ἰδιώματός τινος τῆς πρὸς ἡμᾶς αὐτοῦ Προνοίας, ὁμοίου πρὸς τὸ λεγόμενον ὅτι εἶναι ἀπίστευτον. Καὶ ἐπειδὴ ἡ δύναμις τῆς ἀπαντήσεως ταύτης κεῖται ἀπλῶς εἰς τὴν παραλληλίαν τὴν μεταξὺ τῆς ἀποδείξεως περὶ τὴν θρησκείαν καὶ τῆς περὶ τὴν κοσμικὴν ἡμῶν διαγωγὴν, ἡ ἀπάντησις εἶναι ἐπίσης ὀρθὴ καὶ ἀποδεικτικὴ, ὅπως καὶ ἂν εὑρεθῇ ἡ παραλληλία, εἴτε τῆς πρώτης ἀποδείξεως δειχθείσης ὡς ὑψηλοτέρας, εἴτε τῆς δευτέρας ὡς ταπεινωτέρας.

Τρίτον· ὁ σκοπὸς τῆς παρούσης πραγματείας εἶναι ὄχι νὰ διαδικαιώσῃ τοῦ Θεοῦ τὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ νὰ δείξῃ τῶν ἀνθρώπων τὰς ὑποχρεώσεις· ὄχι νὰ δικαιολογήσῃ τὴν πρόνοιαν αὐτοῦ, ἀλλὰ νὰ δείξῃ τί ἀνήκει εἰς ἡμᾶς νὰ πράττωμεν. Ταῦτα εἶναι δύο κεχωρισμένα ἀντικείμενα, καὶ δὲν πρέπει νὰ συγχέωνται. Καὶ ἂν δὲ εἶναι δυνατόν ἐπὶ τέλους νὰ συνάπτονται πρὸς ἄλληλα, ἐνδέχεται ὅμως παρατηρήσεις τινὲς νὰ τείνωσιν ἀμέσως εἰς εὑρεσιν τοῦ δευτέρου, αἵτινες δὲν φαίνονται, κατ' οὐδεμίαν ἄμεσον συνάφειαν, νὰ συντελῶσιν εἰς τὸ πρῶτον περὶ τοῦ ὁποίου ὀλιγώτερον ἀνήκει εἰς ἡμᾶς νὰ φροντίζωμεν, παρ' ὅσον φαίνονται πολλοὶ νὰ νομίζωσι. Διότι πρῶτον μὲν, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ

δικαιολογῶμεν ἄλλως πως τὰς οἰκονομίας τῆς Προνοίας ἐναντίον ἐνστάσεων, εἰμὴ δεικνύοντες μόνον, ὅτι τὰ πράγματα, καθ' ὧν αἱ ἐνστάσεις κινοῦνται, δύνανται, καθ' ὅσον ἡμεῖς ἤξεύρομεν, νὰ συνάδωσι πρὸς τὴν δικαιοσύνην καὶ ἀγαθότητα. Ὑπόθεσις λοιπὸν, ὅτι ὑπάρχουσι πράγματα εἰς τὸ σύστημα τούτου τοῦ κόσμου, καὶ εἰς τῆς Προνοίας τὸ σχέδιον ἀναφορικῶς πρὸς αὐτὸν, τὰ ὅποια μόνον λαμβανόμενα ἤθελον εἶσθαι ἄδικα· ἀπεδείχθη ὁμῶς ἀναντιρρήτως, ὅτι ἐὰν ἡδυνάμεθα νὰ ἐμπεριλάβωμεν τὴν ἀναφορὰν, τὴν ὁποίαν τὰ πράγματα ταῦτα δυνατόν νὰ ἔχωσι πρὸς ἄλλα, παρόντα, παρελθόντα, καὶ μέλλοντα· πρὸς τὸ ὅλον σύστημα, τοῦ ὁποίου μέρη εἶναι τὰ ἐναντιολογούμενα πράγματα, αὐτὰ ταῦτα ἡδύναντο, καθ' ὅσον ἡμεῖς ἤξεύρομεν, νὰ εὐρεθῶσιν ὅτι εἶναι ὅχι μόνον σύμφωνα πρὸς τὴν δικαιοσύνην, ἀλλὰ καὶ παραδείγματα αὐτῆς. Καὶ τῶντι ἐδείχθη, διὰ τῆς ἀναλογίας τῶν ὅσων βλέπομεν, ὅχι μόνον δυνατόν νὰ ἔχη οὕτω τὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ καὶ πιστευτὸν ὅτι ἔχει οὕτως. Καὶ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἀνασκευάζονται ἐνστάσεις, ἐκ τοιούτων λαμβανόμεναι πραγμάτων, καὶ διαδικαιοῦται ἡ Πρόνοια, καθ' ὅσον ἡ θρησκεία ἀπαιτεῖ τὴν διαδικαίωσιν ταύτην. Ἐντεῦθεν φαίνεται, δεύτερον, ὅτι ἐνστάσεις κατὰ τῆς Θείας δικαιοσύνης καὶ ἀγαθότητος δὲν ἐπροσπαθήσαμεν ν' ἀνασκευάσωμεν, δεικνύοντες ὅτι αἱ ὁμοίαι ἐνστάσεις, ἂν συνομολογηθῶσιν ἀληθῶς ἀποδεικτικαί, ὑπάρχουσι καὶ κατὰ τῆς φυσικῆς Προνοίας· ἀλλ' ἀφοῦ αἱ ἐνστάσεις ἐκεῖναι ὑπετέθησαν καὶ ἐδείχθησαν ὅτι δὲν εἶναι ἀποδεικτικαί, τὰ ἐναντιολογούμενα πράγματα, θεωρούμενα ὡς γεγονότα τῆς πείρας, ἐδείχθησαν περιπλέον ὅτι εἶναι πιστευτὰ, ἐκ τῆς συμφωνίας αὐτῶν πρὸς τὴν σύστασιν τῆς φύσεως· ὅτι, παραδείγματος χάριν, ὁ Θεὸς θέλει βραβεύσει

καὶ τιμωρήσει τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὰ ἔργα των εἰς τὸ μέλλον, ἐκ τῆς παρατηρήσεως ὅτι βραβεύει καὶ τιμωρεῖ αὐτοὺς διὰ τὰ ἔργα των ἐνταῦθα. Καὶ τοῦτο, στοχάζομαι, ἔχει βαρύτητα. Προσθέτω δὲ, τρίτον, ὅτι ἤθελεν ἔχει βαρύτητα, καὶ ἂν αἱ ἐνστάσεις ἐκεῖναι δὲν ἀνεσκευάζοντο. Διότι τεθείσης ἀνωτέρω τῆς ἀποδείξεως τῆς θρησκείας, καὶ τῆς θρησκείας ἐμπεριλαμβανούσης πολλὰ γεγονότα, καθὼς, λόγου χάριν, τὸ νῦν μνημονευθὲν γεγονὸς, ὅτι ὁ Θεὸς θέλει βραβεύσει καὶ τιμωρήσει τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὰ ἔργα των εἰς τὸ μέλλον· ἡ παρατήρησις ὅτι ἡ παροῦσα αὐτοῦ μέθοδος τοῦ κυβερνᾶν εἶναι ἡ δι' ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, δεικνύει τὸ μέλλον ἐκεῖνο πρᾶγμα ὅτι εἶναι ὄχι ἀπίστευτον, οἷαςδήποτε ἐνστάσεις καὶ ἂν στοχάζονται ὅτι ἔχουσιν οἱ ἄνθρωποι ἐναντίον αὐτῆς, ὡς ἀδίκου ἢ ἀνελεήμονος κατὰ τὰς περὶ δικαιοσύνης καὶ ἐλέους ιδέας των· ἢ ὡς ἀπιθήνου ἐκ τῆς πίστεώς των περὶ τῆς ἀνάγκης· ὡς ἀπιθήνου, λέγω, ἐπειδὴ εἶναι φανερόν ὅτι οὐδεμία δύναται νὰ κινηθῇ ἐνστάσις ἐναντίον αὐτῆς, ὡς ἀδίκου, ἐκ τῆς ἀνάγκης λαμβανομένη· ἐπειδὴ ἡ ιδέα αὕτη καταστρέφει ἐπίσης καὶ τὴν ἀδικίαν, καθὼς καὶ τὴν δικαιοσύνην. Ἐπειτα δὲ, τέταρτον, Ἄν καὶ ἐνστάσεις ἐναντίον τοῦ ἐλλόγου τοῦ συστήματος τῆς θρησκείας δὲν δύνανται τῶντι ν' ἀνασκευασθῶσι, χωρὶς νὰ ἐξετασθῇ τὸ ἔλλογον αὐτῆς, ἐνστάσεις ὅμως ἐναντίον τῆς πιθανότητος, ἢ τῆς ἀληθείας αὐτοῦ δύνανται. Ἐπειδὴ τὸ σύστημα αὐτῆς δύναται ν' ἀναλυθῇ εἰς ὅ,τι εἶναι κυρίως τῆς πείρας πρᾶγμα· καὶ ἡ ἀλήθεια ἢ ἡ πιθανότης γεγονότων δύναται νὰ δειχθῇ ἄνευ ἐξετάσεως περὶ τοῦ ἐλλόγου αὐτῶν. Οὐδὲ εἶναι ἀναγκαῖον, ἂν καὶ εἰς τινὰς περιπτώσεις καὶ κατὰ τινὰς σχέσεις, εἶναι εἰς ἄκρον ἐπιωφελὲς καὶ πρέπον· δὲν εἶναι ὅμως ἀναγκαῖον, νὰ δοθῇ ἀπόδειξις

περὶ τοῦ ἐλλόγου παντὸς παραγγέλματος ἐπιταττομένου εἰς ἡμᾶς, καὶ πάσης εἰδικῆς οἰκονομίας τῆς Προνοίας, ἥτις εἰσέρχεται εἰς τῆς θρησκείας τὸ σύστημα. Καὶ τῶντι ὅσον ἐντελέστερον ἄνθρωπος ἐπεικῆς εἶναι παπεισμένος περὶ τῆς τελειότητος τῆς Θείας φύσεως καὶ διοικήσεως, τοσούτῳ προσωτέρω θέλει προβῆ πρὸς ἐκείνην τὴν τελειότητα τῆς θρησκείας, περὶ ἧς λαλεῖ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης. (1) Ἀλλ' αἱ γενικαὶ τῆς θρησκείας ὑποχρεώσεις ἐξευρίσκονται πληρέστατα, διὰ τῆς ἀποδείξεως τοῦ ἐλλόγου τῆς ἀσκήσεως αὐτῆς. Καὶ ὅτι εἶναι ἔλλογος ἡ ἀσκησις τῆς θρησκείας δύναται νὰ δειχθῇ, καὶ ἂν δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποδειχθῇ οὐδὲν ἄλλο, εἰμὴ ὅτι τὸ σύστημα αὐτῆς ἐνδέχεται νὰ ᾖ τοιοῦτον, καθ' ὅσον ἠξεύρομεν ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου· καὶ χωρὶς μάλιστα νὰ ἐπιχειρήσωμεν εὐκρινῇ ἔρευναν περὶ τούτου. Καὶ ἐντεῦθεν, πέμπτον, εἶναι εὐκόλον νὰ ἴδωμεν ὅτι, ἂν καὶ ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως δὲν εἶναι ἄμεσος ἀπάντησις πρὸς ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς σοφίας, τῆς δικαιοσύνης, ἢ τῆς ἀγαθότητος οἰουδήποτε δόγματος ἢ παραγγέλματος τῆς θρησκείας, δύναται ὅμως νὰ ᾖ, ὅπως καὶ εἶναι, ἄμεσος καὶ εὐθεῖα ἀπάντησις πρὸς ὅ,τι πραγματικῶς ἀποβλέπουσιν αἱ τοιαῦται ἐνστάσεις, τουτέστι πρὸς τὴν ιδέαν ὅτι τὰ ἐναντιολογούμενα πράγματα εἶναι ἀπίστευτα.

Τέταρτον. Προθυμότατα ὁμολογοῦμεν, ὅτι ἡ προηγουμένη πραγματεία δὲν εἶναι κατ' οὐδένα τρόπον ἀξιόχρεως· μάλιστα δὲ ἀπέχει πολὺ μακρὰν τούτου· ἀλλὰ τοιοῦτον ἤθελε φανῇ καὶ πᾶν οἰονδήποτε φυσικὸν ἐπιτήδευμα τοῦ βίου, ἐὰν σχηματισθῇ εἰς σύστημα αὐτὸ μετὰ τῆς ἀποδείξεώς του. Ἀλλ' ἄς ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὴν θρησκείαν· οἱ

(1) Α'. Ἰωάν. δ'. 18.

ἄνθρωποι εἶναι διηρημένοι κατὰ τὰς γνώμας, ἐὰν αἱ ἡδοναὶ ἡμῶν εἶναι πλειότεραι ἢ αἱ θλίψεις· καὶ ἐὰν ἦναι ἢ ὅχι προτιμότερον νὰ ζῶμεν εἰς τοῦτον τὸν κόσμον. Καὶ ἂν διελύοντο ἅπασαι αἱ τοιαῦται ἀμφισβητήσεις, αἵτινες ἴσως ἤθελον εὐρεθῇ κατὰ θεωρίαν ἐμπεπλεγμέναι εἰς μεγάλας δυσκολίας· καὶ ἂν ἀπεφασίζετο διὰ λογικῆς ἀποδείξεως, καθὼς ἡ φύσις τὸ προσδιορίζει εἰς ἡμᾶς προχείρως, ὅτι ἡ ζωὴ πρέπει νὰ συντηρῇται· καὶ πάλιν ὅμως, οἱ κανόνες τοὺς ὁποίους ἡυδόκησεν ὁ Θεὸς, νὰ δωρήσῃ εἰς ἡμᾶς, διὰ ν' ἀποφεύγωμεν τὰς δυστυχίας αὐτῆς, καὶ ν' ἀπολαύωμεν τὰς ἡδονάς της· οἱ κανόνες, λόγου χάριν, τοῦ διατηρεῖν καὶ ἀναλαμβάνειν τὴν υἱείαν, ὅχι μόνον εἶναι ἐπισφαλεῖς, καὶ ἄστατοι, ἀλλὰ καὶ ἀπέχουσι πολὺ τοῦ νὰ ἦναι ἀκριβεῖς. Οὐδὲ διδάσκει ἡμᾶς ἡ φύσις περὶ μελλόντων ἐνδεχομένων καὶ συμβάντων οὕτως, ὥστε νὰ ἔχωμέν τινα βεβαιότητα, πῶς δυνάμεθα νὰ διοικῶμεν ἄριστα τὰς ὑποθέσεις ἡμῶν. Ὅποια θέλει εἶσθαι ἡ ἔκβασις τῶν κοσμικῶν ἡμῶν σπουδασμάτων, κατὰ τὴν συνήθη ἔννοιαν τῆς λέξεως ἔκβασις, εἶναι εἰς ἄκρον ἀμφίβολον. Καὶ ποία θέλει εἶσθαι ἡ ἔκβασις αὐτῶν, κατὰ τὴν κυρίαν ἔννοιαν τῆς λέξεως· τουτέστι ποῖον ἀγαθὸν θέλομεν ἀπολαύσει δι' αὐτῶν, εἶναι ἀμφίβολον κατὰ βαθμὸν πολὺ ὑψηλότερον. Καὶ τρώντι ἡ μὴ ἀποχρῶσα φύσις τῆς ἀποδείξεως, κατὰ τὴν ὁποίαν εἴμεθα ἡναγκασμένοι νὰ βαδίζωμεν, εἰς τὰς ἡμερουσίους ἐργασίας ἡμῶν, εἶναι σχεδὸν ἀνέκφραστος. Οἱ ἄνθρωποι ὅμως δὲν ἀπορρίπτουσι τὴν ζωὴν, οὐδὲ ὀλιγωροῦσι τὰ συμφέροντα αὐτῆς, ἔνεκα τῆς ἀμφιβολίας ταύτης. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ ἀπόδειξις τῆς θρησκείας ὁμολογηθῇ ὡς πραγματικὴ, οἱ κινουντες ἐνστάσεις ἐναντίον αὐτῆς, ὡς μὴ ἀποχρώσης, τουτέστιν ὡς μὴ οὔσης τοιαύτης ὁποίαν θέλουσιν αὐτὴν, εἶναι φανερόν ὅτι λησμονοῦσι τὸν ὅρον αὐτὸν τῆς

ἡμετέρας ὑπάρξεως· διότι ἀπόδειξις ἀποχρῶσα, κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν, δὲν ἀνήκει εἰς πλάσμα τοιοῦτον, ὅποιον εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Καὶ, τὸ οὐσιωδέστερον, λησμονοῦσι προσέτι καὶ αὐτὴν τὴν φύσιν τῆς θρησκείας. Διότι ἡ θρησκεία προϋποθέτει εἰς πάντας ὅσοι θέλουν ἐναγκαλισθῇ αὐτὴν, βαθμόν τινα ἀκεραιότητος καὶ τιμιότητος· καὶ ἀποβλέπει· εἰς τὸ νὰ δοκιμάσῃ ἐὰν ἔχωσιν αὐτὸν ἢ ὄχι οἱ ἄνθρωποι, καὶ νὰ ἐξασκῇ αὐτὸν εἰς ὅσους τὸν ἔχουσι, διὰ νὰ αὐξάνῃ. Ἡ θρησκεία προϋποθέτει τοῦτο ἐπίσης, καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν, καθὼς καὶ τὸ λαλεῖν πρὸς ἄνθρωπόν τινα προϋποθέτει ὅτι οὗτος ἐννοεῖ τὴν γλῶσσαν τὴν ὁποίαν ἀκούει· ἢ καθὼς τὸ γνωστοποιεῖν πρὸς ἄνθρωπόν τινα οἰονδῆποτε κίνδυνον προϋποθέτει ὅτι οὗτος φροντίζει ὑπὲρ ἑαυτοῦ τοσοῦτον, ὥς νὰ προσπαθήσῃ νὰ ἐκφύγῃ αὐτόν. Ὅθεν τὸ ζήτημα δὲν εἶναι οὐδαμῶς, ἐὰν ἡ ἀπόδειξις τῆς θρησκείας εἶναι ἀποχρῶσα· ἀλλ' ἐὰν κατ' ὀρθὸν λόγον, ἀρκῇ νὰ δοκιμάσῃ καὶ νὰ γυμνάσῃ τὴν ἀρετὴν ἐκείνην τὴν ὁποίαν προϋποθέτει. Τώρα λοιπὸν ἡ ἀπόδειξις αὐτῆς ἀρκεῖ πληρέστατα πρὸς πάντας τοὺς σκοποὺς ἐκείνους τῆς δοκιμασίας, ὅσον καὶ ἂν ἀπέχῃ μακρὰν τοῦ νὰ ᾔῃ ἀποχρῶσα ὡς πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς φιλοπραγμοσύνης ἢ ἄλλης τινὸς διαθέσεως· καὶ τῶντι ἐκτελεῖ τοὺς σκοποὺς τῆς πρώτης κατὰ διαφόρους σχέσεις, τὸ ὅποιον δὲν ἤθελε κάμει, ἐὰν ᾔτο τοσοῦτον καταναγκαστικὴ, ὅσον ἀπαιτεῖται. Ἡδύνατο δέ τις νὰ προθέσῃ περιπλέον, ὅτι εἴτε τὰ κινοῦντα αἵτια εἴτε ἡ ἀπόδειξις ὑπὲρ εἰδικῆς τινος διαγωγῆς εἶναι ἀποχρώντως καταπειστικὴ, τουτέστι καταπείθουσι τὸν ἄνθρωπον ὅτι ἡ τοιαύτη διαγωγή θέλει ἀποβῇ πρὸς τὸ καλὸν αὐτοῦ· τοῦτο δὲν εἶναι ἀνάγκη ποτὲ νὰ ᾔῃ, καὶ στοχάζομαι ὅτι, κυρίως εἰπεῖν, δὲν εἶναι ποτὲ, τὸ πρακτικὸν ζήτημα εἰς τὰ συνήθη πράγματα τοῦ βίου. Ἀλλὰ τὸ

πρακτικὸν ζήτημα κατὰ πάσας τὰς περιπτώσεις εἶναι, εἴαν ἡ ἀπόδειξις ὑπὲρ μιᾶς τινος διαγωγῆς ᾗναι τοιαύτη, ὥστε, λαμβανομένων ὁμοῦ πασῶν τῶν περιστάσεων, νὰ κάμνη τὴν ἐντὸς ἡμῶν δύναμιν, ἥτις εἶναι ὁ ὁδηγὸς καὶ κριτὴς τῆς ἀνθρωπίνης διαγωγῆς, (1) ν' ἀποφασίζῃ ὅτι ἡ διαγωγή ἐκείνη εἶναι φρονίμη. Καὶ τῶνόντι πεποιθήσεις ὅτι διαγωγή τις θέλει συντελέσει εἰς τὸ συμφέρον ἡμῶν ἢ τὴν εὐδαιμονίαν, ἀφθόνως προσδιορίζει αὐτὴν ὅτι εἶναι φρονίμη· ἀλλ' ἀπόδειξις, ἀπείρως σχεδὸν ὑποδεεστέρα ταύτης, προσδιορίζει ὡσαύτως πράξεις τινὰς ὅτι εἶναι τοιαῦται, εἰς τὰς ἐργασίας ἐκάστης ἡμέρας.

Πέμπτον. Καὶ πρὸς τὴν ἐνστασιν δὲ τὴν περὶ τῆς ἐπιρροῆς τὴν ὁποίαν τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἢ ὅτιδήποτε, μέρος αὐτοῦ δύναται ἢ ὄχι νὰ ἐλπίζεται ὅτι ἔχει ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, παρατηροῦμεν, ὡς ἀνωτέρω, ὅτι, ἀφοῦ ἡ θρησκεία ἀποβλέπει εἰς δοκιμασίαν καὶ ἐξάσκησιν τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος παντὸς ἀνθρώπου· καὶ ἀφοῦ ὑπάρχει, καθὼς ἐδείξαμεν, τοιαύτη ἀπόδειξις ὑπὲρ αὐτῆς, ὁποία ἐξαρκεῖ, κατ' ὀρθὸν λόγον, νὰ παρακινήσῃ τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐγκολπωθῶσιν αὐτήν, τὸ ἀντιλέγειν ὅτι δὲν πρέπει νὰ φανταζώμεθα ὅτι οἱ ἄνθρωποι θέλουν παρακινεῖσθαι ὑπὸ τοιαύτης ἀποδείξεως, εἶναι οὐδὲν πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς προηγουμένης πραγματείας. Διότι ὁ σκοπὸς αὐτῆς δὲν εἶναι τὸ νὰ ἐξετάσῃ, ὁποῖον εἶδος πλασμάτων εἶναι οἱ ἄνθρωποι, ἀλλ' ὁποίους ἀπαιτεῖ αὐτοὺς νὰ ᾗναι τὸ φῶς καὶ ἡ ἐπίγνωσις, ἥτις χορηγεῖται εἰς αὐτούς· νὰ δείξῃ πῶς ὀφείλουσι, κατ' ὀρθὸν λόγον, νὰ διάγωσι, καὶ ὄχι πῶς θέλουν πραγματικῶς διάγει. Τοῦτο ἐξήρτηται ἀπ' αὐτῶν τῶν ιδίων, καὶ εἶναι ἰδία αὐτῶν φροντίς· ἡ προσωπι-

(1) Ἰδὲ Διατρ. Β'.

κὴ φροντὶς ἑνὸς ἐκάστου ἰδίᾳ. Πόσον δὲ ὀλίγον φροντίζουσι περὶ τούτου οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων, ἡ πείρα τωόντι τὸ δεικνύει πληρέστατα. Ἀλλ' ἡ θρησκεία, ὡς δοκιμασία θεωρουμένη, ἐκτελεῖ τὸ ἑαυτῆς ἔργον ἐπὶ πάντας τοὺς ἀνθρώπους, πρὸς ὅσους προτείνεται, μετ' ἀποδείξεως ἀρκούσης, κατ' ὀρθὸν λόγον, νὰ ἐπενεργῇ εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν· διότι διὰ τοῦ μέσου τούτου τίθενται εἰς δοκιμασίας κατὰστασιν, ὅπως καὶ ἂν διάγωσιν ἐν αὐτῇ. Καὶ οὕτως ὅχι μόνον ἡ ἀποκάλυψις, ἀλλὰ καὶ ὀρθὸς λόγος διδάσκει ὅτι, τεθείσης ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀποδείξεως τῆς θρησκείας, αἱ βουλαι τῆς Προνοίας διεξάγονται ὅχι μόνον ὡς πρὸς ἐκείνους ἐπὶ τοὺς ὁποίους θέλει ἐπενεργεῖ, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς ἐκείνους, ἐπὶ τοὺς ὁποίους δὲν μέλλει νὰ ἔχῃ ἐπενέργειαν. Ὅμως δὲ, τελευταῖον, ἡ περὶ τῆς ὁ λόγος ἐνστάσις συγχωρεῖ ὅτι τὰ πράγματα τὰ ὁποῖα διῖσχυρίζομεθα ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ ἔχουσιν τινὰ βαρύτητα· καὶ ἂν οὕτως ἔχῃ, ἐλπίζεται ὅτι θέλει ἔχει τινὰ ἐπενέργειαν. Καὶ ἂν ὑπάρχῃ πιθανότης ὅτι θέλει ἔχει τινὰ ποσῶς, ὑπάρχει ὁ αὐτὸς λόγος κατ' εἶδος ἂν καὶ ὅχι κατὰ βαθμὸν, νὰ θέσωμεν αὐτὴν ἐνώπιον ἀνθρώπων, ὅστις ἤθελεν ὑπάρχει, καὶ ἐὰν ἦτο πιθανὸν νὰ ἔχῃ καὶ μεγαλητέραν ἐπενέργειαν.

Περιπλέον δὲ ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρηθῇ, ἀναφορικῶς πρὸς τὸ ὅλον τῶν προηγουμένων ἐνστάσεων, ὅτι εἰς τὴν πραγματείαν ταύτην στηρίζω τοὺς συλλογισμούς μου ἐπὶ τῶν ἀρχῶν ἄλλων (1) ἀνθρώπων, ὅχι ἰδικῶν μου· καὶ παρέλειψα ὅ,τι φρονῶ ὡς ἀληθές, καὶ εἰς ἄκρον σπουδαῖον, ἐπειδὴ παρ

(1) Λέγων «στηρίζω τοὺς συλλογισμούς μου ἐπὶ τῶν ἀρχῶν ἄλλων», ἐννοῶ ὅχι ὅτι ἀποδεικνύω τι ἐκ τῶν ἀρχῶν ἐκείνων, ἀλλ' ὅτι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα, καὶ ἂν παραδεχθῶμεν αὐτάς. Οὕτως ἡ θρησκεία ἀποδεικνύεται ὅχι ἐκ τῆς περὶ εἰμαρμένης δοξασίας, τὸ ὁποῖον εἶναι ἄτοπον, ἀλλὰ καὶ ἂν παραδεχθῶμεν αὐτὴν ὅτι εἶναι ἀληθής.

ἄλλων νομίζεται ἀκατάληπτον ἢ ὅχι ἀληθές. Οὕτω διεσκέφθην στηριζόμενος ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τῶν πρεσβευόντων τὴν εἰμαρμένην, τὰς ὁποίας ἐγὼ δὲν πιστεύω· καὶ παρέλειψα πρᾶγμα σπουδαιότατον, τὸ ὁποῖον πιστεύω, τουτέστι τὴν ἠθικὴν εὐαρμοστίαν καὶ ἀναρμοστίαν τῶν πράξεων, προηγούμενην πάσης οἰκισθῆναι προαιρέσεως· καὶ στοχάζομαι ὅτι αὕτη μετ' ἴσης βεβαιότητος ἀποφασίζει τὴν Θεϊαν διαγωγὴν, καθὼς ἡ θεωρητικὴ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος ἀναγκαιῶς ἀποφασίζει τὴν Θεϊαν κρίσιν. Καὶ τρώντι ἡ τῆς ἐλευθερίας ἀρχὴ καὶ ἡ τῆς ἠθικῆς εὐαρμοστίας, τοσοῦτον ἰσχυρῶς ἐμβάλλουσιν ἐαυτὰς εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε ἠθικοὶ συγγραφεῖς, ἀρχαιότεροί τε καὶ νεώτεροι, διεσχημάτισαν τὴν γλῶσσάν των κατ' αὐτάς. Τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο πιθανὸν νὰ φανῇ καὶ εἰς τὴν ἰδικήν μου, ἂν καὶ ἐπροσπάθουσα νὰ τὸ ἀποφύγω, καὶ πρὸς ἀποφυγὴν αὐτοῦ ἠναγκάσθην ἐνίοτε νὰ ἐκφρασθῶ μὲ τρόπον, ὅστις θέλει φανῇ παράδοξος πρὸς ὅσους δὲν παρατηροῦσι τὸν λόγον τούτου· ἀλλὰ τὸ γενικὸν ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα διήλθομεν, δὲν ὑποθέτει διόλου τὰς ἀρχὰς ταύτας, οὐδὲ προβαίνει κατ' αὐτάς. Τώρα λοιπὸν ἐὰν παραλείψωμεν τὰς δύο ταύτας ἀφηρημένας ἀρχὰς, τὴν τοῦ αὐτεξουσίου καὶ τὴν τῆς ἠθικῆς εὐαρμοστίας, ἡ θρησκεία δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ κατ' οὐδεμίαν ἄλλην ἔποψιν εἰμὴ ἀπλῶς ὡς ζήτημα τῆς πείρας· καὶ κατὰ ταύτην τὴν ἔποψιν θεωρεῖται ἐνταῦθα. Εἶναι δὲ προφανές, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἀπόδειξις αὐτοῦ εἶναι ἀμφότερα ἱστορικά. Καὶ αὕτη δὲ ἡ φυσικὴ θρησκεία εἶναι κυρίως πρᾶγμα τῆς πείρας. Διότι τὸ ὅτι ὑπάρχει δίκαιος Κυβερνήτης τοῦ κόσμου, εἶναι τοιοῦτον· καὶ ἡ πρότασις αὕτη περιέχει τὸ γενικὸν σύστημα τῆς φυσικῆς θρησκείας. Ἄλλ' ἔπειτα, διάφοροι ἀφηρημέναι ἀλήθειαι, καὶ ἐξαιρέτως αἱ δύο ἐκεῖναι

ἀρχαὶ παραλαμβάνονται συνήθως εἰς ἀπόδειξιν αὐτῆς· ἐνῶ ἐνταῦθα πραγματευόμεθα αὐτὴν μόνον ὡς πρᾶγμα ἱστορικόν. Τὸ νὰ ἐξηγήσωμεν τοῦτο, ὅτι αἱ τρεῖς γωνίαι ἐνὸς τριγώνου εἶναι ἴσαι μὲ δύο ὀρθάς, εἶναι ἀλήθεια ἀφηρημένη· ὅτι δὲ φαίνονται οὕτως εἰς τὴν ἡμετέραν διάνοιαν, τοῦτο εἶναι μόνον τῆς πείρας πρᾶγμα. Καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔπρεπεν ἀναγκαίως νὰ ὁμολογήσωσιν, ἐὰν ὠμολόγουν τι οἱ ἀρχαῖοι ἐκεῖνοι Πυρρόνισται, οἵτινες δὲν ᾔθελον ὁμολογεῖ τὸ πρῶτον, ἀλλ' ᾔθελον προσποιεῖσθαι ὅτι ἀμφιβάλλουσιν, ἐὰν ὑπάρχῃ ἀλήθεια, ἥτοι ἐὰν ἡδυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν μετὰ βεβαιότητος εἰς τὰς δυνάμεις τῆς ἡμετέρας διανοίας περὶ τῆς γνώσεως αὐτῆς εἰς οἵανδ' ἂν ποτε περίπτωσιν. Ὡσαύτως δὲ, ὅτι ὑπάρχει εἰς τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων ἀρχέτυπός τις γνώμων ὀρθότητος καὶ μὴ ὀρθότητος τῶν πράξεων ἡμῶν, ἀνεξάρτητος πάσης θελήσεως, ἀλλ' ὅστις ἀναλλοιώτως κάμνει τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ ν' ἀποφασίσῃ νὰ ἐνεργῇ τὴν ἠθικὴν ἐκείνην κυβέρνησιν ἐπὶ τοῦ κόσμου, τὴν ὁποίαν ἡ θρησκεία διδάσκει· τουτέστιν ἐπὶ τέλους καὶ γενικῶς νὰ βραβεύῃ καὶ νὰ τιμωρῇ τοὺς ἀνθρώπους, ἐὰν πράττωσι καλῶς ἢ κακῶς· ἡ πρότασις αὕτη περιέχει μίαν ἀφηρημένην ἀλήθειαν, καὶ ἐνταυτῷ ἐν πρᾶγμα τῆς πείρας. Ἀλλ' ὑπόθεσ' ὅτι ἐπὶ τῆς παρούσης καταστάσεως πᾶς ἄνθρωπος ἀνεξαιρέτως ἐβραβεύετο καὶ ἐτιμωρεῖτο κατ' ἀκριβῆ ἀναλογίαν, καθ' ὅσον ἠκολούθει ἢ παρέβαινε τὴν αἴσθησιν ἐκείνην περὶ τοῦ ὀρθοῦ καὶ μὴ ὀρθοῦ, τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς ἐνέσπειρεν εἰς τὴν φύσιν παντὸς ἀνθρώπου· τοῦτο δὲν ᾔθελεν εἶσθαι οὐδαμῶς ἀφηρημένη ἀλήθεια, ἀλλὰ μόνον τῆς πείρας πρᾶγμα. Καὶ ἂν δὲ τὸ πρᾶγμα τοῦτο ὠμολογεῖτο ὑπὸ πάντων, πάλιν ὅμως αἱ αὐταὶ αὗται δυσκολίαι ἡδύναντο νὰ ἐγερθῶσι καὶ τότε, καθὼς καὶ τώρα, περὶ τῶν

ἀφηρημένων ζητημάτων τῶν περὶ ἐλευθερίας καὶ ἠθικῆς εὐαρμοστίας· καὶ ἠθέλομεν ἔχει ἀπόδειξιν, μάλιστα δὲ τὴν βεβαίαν τὴν ἐκ τῆς πείρας, ὅτι ἡ κυβέρνησις τοῦ κόσμου ἦτον ἐντελῶς ἠθικὴ, χωρὶς νὰ περιλάβωμεν τὴν ἐξέτασιν τῶν ζητημάτων ἐκείνων· καὶ ἡ ἀπόδειξις αὕτη ἠθελε διαμένει, ὅπως δὴ ποτε καὶ ἂν ἠθελον διαλυθῇ. Καὶ οὕτως, ἀφοῦ ὁ Θεὸς ἐδώρησεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἠθικὴν δύναμιν, τῆς ὁποίας τὸ ἀντικείμενον εἶναι πράξεις, καὶ ἡτις φύσει ἐγκρίνει μὲν πράξεις τινὰς ὡς ὀρθὰς καὶ καλῆς ἀξίας, καταδικάζει δὲ ἄλλας ὡς μὴ ὀρθὰς καὶ κακῆς ἀξίας· τὸ νὰ εἴπῃ τις ὅτι αὐτὸς ἐπὶ τέλους καὶ γενικῶς θέλει βραβεύσει τὰς πρώτας καὶ τιμωρήσει τὰς δευτέρας, τοῦτο δὲν εἶναι ἀπόφανσις ἀφηρημένης ἀληθείας, ἀλλ' ἐπίσης ἱστορικοῦ ἀπλῶς πράγματος, καθὼς ἠθελεν εἶσθαι, καὶ ἐὰν ἔπραττε τοῦτο ἐπὶ τοῦ παρόντος. Τὸ μέλλον τοῦτο πρᾶγμα τῆς πείρας δὲν ἀπέδειξα βέβαια τοσοῦτον ἰσχυρῶς, ὅσον ἠδύνατο ν' ἀποδειχθῇ, ἐκ τῶν ἀρχῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἠθικῆς εὐαρμοστίας· ἀλλὰ καὶ ἄνευ τούτων ἔδωκε πραγματικῶς ἰσχυρὰν πρακτικὴν ἀπόδειξιν αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν ἐπισχύει μεγάλως ἡ γενικὴ ἀναλογία τῆς φύσεως· ἀπόδειξιν εὐκόλως διαμφισβητουμένην σοφιστικῶς, καὶ εὐκόλως δεικνυομένην ὅτι δὲν εἶναι ἀποδεικτικὴ, διότι οὐδὲ προσφέρεται ὡς τοιαύτη· ἀλλὰ τὴν ὁποίαν εἶναι ἀδύνατον, στοχάζομαι, νὰ ὑπεκφύγῃ τις ἢ ν' ἀνασκευάσῃ. Καὶ οὕτως ἐξηγοῦνται αἱ ὑποχρεώσεις τῆς θρησκείας, ἀποκλειομένων τῶν περὶ ἐλευθερίας καὶ ἠθικῆς εὐαρμοστίας ζητημάτων, τὰ ὁποῖα περιεπλέχθησαν μὲ δυσκολίαν καὶ διασκέψεις περινενοημένας, ὅπως δύναται νὰ περιπλεχθῇ καὶ πᾶν ἄλλο πρᾶγμα.

Ἐντεῦθεν λοιπὸν δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ εὐκρινῶς, ποία εἶναι ἡ δύναμις τῆς παρούσης πραγματείας. Πρὸς ὅσους

μὲν εἶναι πεπεισμένοι περὶ τῆς θρησκείας ἐκ τῆς ἀποδείξεως τῆς ἐκ τῶν δύο προμνημονευθεισῶν ἀρχῶν ἀναφαινομένης, αὕτη θέλει εἶσθαι νέα ἀπόδειξις καὶ ἐπιβεβαίωσις αὐτῆς· πρὸς ὅσους δὲ δὲν παραδέχονται τὰς ἀρχὰς ταύτας, θέλει εἶσθαι πρώτη ἀπόδειξις αὐτῆς, 1) καὶ ἐπιβεβαίωσις τῆς ἀποδείξεως ἐκείνης. Ὅσοι μὲν πιστεύουσι, θέλουν εὐρεῖ ἐνταῦθα τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸ σύστημα κεκαθαρμένον ἐνστάσεων, καὶ τὴν ἀπόδειξιν αὐτοῦ κατ' ἰδιαίτερόν τινα τρόπον ἐνισχυομένην· ὅσοι δὲ ἀπιστοῦσι, θέλουν ἰδεῖ τοῦλάχιστον τὸ παράλογον πάσης προσπαθείας εἰς ἀπόδειξιν ὅτι ψευδὲς ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὸ σαφὲς καὶ ἀναντίρρητον ἀξιόπιστον αὐτοῦ, καὶ, καθὼς ἐλπίζω, πολὺ τι πλεότερον ἀκόμῃ.

Καὶ οὕτως, ἂν καὶ τινες ἴσως ἐνδέχεται νὰ φρονῶσι σπουδαίως, ὅτι εἰς τὴν ἀναλογίαν, ὅπως ἐνταῦθα πραγματευόμεθα αὐτὴν, ἀποδίδεται ὑπέρμετρος δύναμις· καὶ ἄλλοι πάλιν νὰ μεταχειρίζωνται τὸ γελοῖον, τὸ ἀνεπίδεκτον ἀπαντήσεως γελοῖον, διὰ νὰ δείξωσι τὸ ἐξ αὐτῆς λαμβανόμενον ἐπιχείρημα ὑπ' ὅψιν ἀπρόσφορον· δὲν δύναται ὁμῶς νὰ ὑπάρχῃ οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι εἶναι πραγματικόν. Διότι τῆς θρησκείας, τῆς τε φυσικῆς καὶ τῆς ἀποκεκαλυμμένης, ἐμπεριλαμβανούσης πολυάριθμα τῆς πείρας πράγματα, ἡ ἀναλογία οὕσα ἐπικύρωσις ὅλων τῶν γινομένων εἰς ὅσα δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ, καθότι αὐτὸ εἶναι ἡ μόνη ἀπόδειξις τῶν πλείστων, πρέπει ἐξάπαντος νὰ ὁμολογηθῇ παρὰ πάντων ὅτι εἶναι πρᾶγμα καίριον, καὶ ἔχει ἀληθῶς βαρύτητα ὑπὲρ τῆς θρησκείας, φυσικῆς τε καὶ ἀποκεκαλυμμένης. Καὶ ὀφείλουσιν ἰδίως νὰ παρατηρῶσιν αὐτὴν ὅσοι ἐπαγγέλλονται ὅτι ἀκολουθοῦσι τὴν φύσιν, καὶ πείθονται ὀλιγώτερον εἰς ἀφηρημένας σκέψεις.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.

Ὅπως καὶ ἂν ἐξηγηθῇ ἡ παράδοξος ἀπροσεξία καὶ ὀλιγωρία, ἡ δεικνυομένη κατὰ τινας αἰῶνας καὶ τόπους πρὸς πρᾶγμα τοσοῦτον σπουδαῖον, ὅποιον ἡ θρησκεία, ἤθελεν εἶσθαι ἀπίστευτον, πρὸ τῆς πείρας, ὅτι ἤθελον δείξει τὴν αὐτὴν ὀλιγωρίαν ἄνθρωποι, ἔμπροσθεν τῶν ὁποίων ἐκτίθεται τὸ ἠθικὸν σύστημα τοῦ κόσμου, ὡς γίνεται τοῦτο ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ εἰς τοὺς ὁποίους διδάσκεται πολ-
λάκις· ἐπειδὴ τὸ ἠθικὸν τοῦτο σύστημα φέρει μεθ' ἑαυτοῦ ἱκανὸν βαθμὸν ἀποδείξεως ὑπὲρ τῆς ἀληθείας του, ἅμα ἀπλῶς προταθῇ εἰς τοὺς λογισμοὺς ἡμῶν. Δὲν εἶναι οὐδαμῶς χρεία περινενοημένων διασκέψεων καὶ διακρίσεων, διὰ νὰ καταπεισθῇ διάνοια ἐλευθέρα προλήψεων, ὅτι ὑπάρχει Θεὸς, ὁ ποιήσας καὶ κυβερνῶν τὸν κόσμον, καὶ ὁ μέλλων νὰ κρίνῃ αὐτὸν ἐν δικαιοσύνῃ· ἂν καὶ ᾖ ἡ ἀνάγκη ν' ἀπαντᾷ τις πρὸς περινενοημένας ἀπορίας, ὅταν ἅπαξ ἐγερθῶσι τοιαῦται· ὅταν καὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια τῶν λέξεων ἐκείνων αἵτινες ἐρμηνεύουσιν εὐκαταλήπτως τὴν γενικὴν τῆς θρησκείας διδασκαλίαν, ἰσχυρίζωνται τινες ὅτι εἶναι ἀβέβαιος, καὶ ἡ σαφὴς αὐτοῦ τοῦ πράγματος ἀλήθεια ἐπισκοτίζεται διὰ θεωρητικῶν περιπλοκῶν. Ἀλλὰ πρὸς διάνοιαν ἐλευθέραν προλήψεων μυριάδες μυριάδων παραδειγμάτων βουλῆς ἀδύνατον νὰ μὴν ἀποδείξωσι τὴν ὑπαρξίν Βουλευτοῦ. Εἶναι δὲ καὶ κατὰ πρώτην ὄψιν προφανέστατον, ὅτι τὰ πλάσματα, ὀφείλουσι νὰ ζῶσιν ὑπὸ εὐπειθείας αἴσθημα πρὸς τὸν Πλάστην των· καὶ ὅτι ἡ δικαιοσύνη καὶ ἀγάπη πρέπει βεβαίως νὰ ᾖ νόμοι ὑπ' αὐτοῦ ὠρισμένοι πρὸς πλάσματα τὰ ὅποια ἔπλασε κοινωνικά, καὶ ἔθεσεν εἰς κοινωνίαν. Τῶντι ἡ ἀλή-

θεια τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας, τῆς οὕτως ιδίως ὀνομαζομένης, δὲν εἶναι οἰκοθεν προφανῆς, ἀλλ' ἀπαιτεῖ ἐξωτερικὴν ἀπόδειξιν, διὰ τὴν γείνη δεκτὴ. Ἡ μεταξὺ ὁμῶς ἡμῶν ἀπροσεξία πρὸς θρησκείαν ἀποκεκαλυμμένην, θέλει εὐρεθῇ ὅτι ὑπεμφαίνει τὴν αὐτὴν διαφορὰν τῆς διανοίας, ἣτις ὑπεμφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἀπροσεξίας πρὸς τὴν φυσικὴν θρησκείαν· ἐπειδὴ, ὅταν ἀμφοτέρω τεθῶσιν ἔμπροσθεν ἡμῶν, ὅπως γίνεται εἰς τόπους χριστιανικοὺς καὶ ἐλευθέρους, αἱ ὑποχρεώσεις ἡμῶν τοῦ νὰ ἐξετάσωμεν ἀμφοτέρας, καὶ νὰ ἐγκολπωθῶμεν ἀμφοτέρας ὑποτεθείσης τῆς ἀληθείας αὐτῶν, εἶναι ὑποχρεώσεις τῆς αὐτῆς φύσεως. Διότι ἡ ἀποκάλυψις ἀξιοῖ ὅτι εἶναι φωνὴ τοῦ Θεοῦ· καὶ ἡ ὑποχρέωσις ἡμῶν τοῦ νὰ προσέχωμεν εἰς τὴν φωνὴν αὐτοῦ εἶναι βεβαίως ἠθικὴ καθ' ὅλας τὰς περιπτώσεις. Καὶ καθὼς διαβεβαιοῦται ὅτι ἡ ἀπόδειξις αὐτῆς εἶναι ἰσχυρὰ, μετ' ἀκριβοῦς ἐξέτασιν αὐτῆς· οὕτω καὶ προσφέρεται εἰς ἡμᾶς μετὰ προφανεστάτων ἐνδείξεων ὅτι περιέχει τι ὑπὲρ ἄνθρωπον, καὶ διὰ τοῦτο ἀπαιτεῖ, κατὰ πάντα λόγον, νὰ ἐξετασθῶσι μετ' ἄκρας σπουδῆς αἱ ἀξιώσεις αὐτῆς. Προσθετέον δὲ ὅτι, ἂν καὶ φῶς καὶ γνῶσις, ὅπως καὶ ἂν χορηγῶνται εἰς ἡμᾶς, εἶναι ἐπίσης ἐκ Θεοῦ· ἀποκάλυψις ὁμῶς ἐκ θαύματος ἔχει ἰδιαιτέραν τινὰ τάσιν, ἐκ τῶν πρώτων στοιχείων τῆς ἡμετέρας φύσεως, εἰς τὸ νὰ ἐπεγεύρῃ τὸν ἄνθρωπον, καὶ νὰ ἐμποιῇ εἰς αὐτὸν σέβας καὶ φόβον· καὶ αὕτη εἶναι ἰδιαιτέρα ὑποχρέωσις νὰ προσέχωμεν πρὸς ὅ,τι ἀξιοῖ ὅτι εἶναι τοιαύτη μετὰ τοιούτων ἐνδείξεων ἀληθείας. Εἶναι λοιπὸν βεβαιότατον, ὅτι αἱ ὑποχρεώσεις ἡμῶν τοῦ νὰ ἐξετάζωμεν μετὰ σπουδῆς τὴν ἀπόδειξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ, ὑποτεθείσης τῆς ἀληθείας αὐτοῦ, νὰ τὸν ἐναγκαλιζώμεθα, εἶναι εἰς ἄκρον ἐμβριθεῖς καὶ ἠθικαὶ κατὰ τὴν ὑψίστην καὶ κυριωτάτην ἔννοιαν. Ἄς

ὑποθέσωμεν λοιπὸν, ὅτι ἅπαντες οἱ παρ' ἡμῖν ἔμφρονες ἄνδρες διηρεύνησαν σπουδαίως τὴν ἀπόδειξιν τῆς θρησκείας ἐν γένει καὶ τὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εὐρίσκομεν ὅμως πολλοὺς ὁμολογουμένως ἀπορρίπτοντας ἀμφοτέρας, κατὰ θεωρητικὰς ἀπιστίας ἀρχάς. Οὗτοι δὲ πάντες δὲν ἀρκοῦνται ὀλιγωροῦντες ἀπλῶς τὴν θρησκείαν καὶ ἀπολαύοντες τὴν φαντασιώδη των ἐλευθερίαν ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς αὐτῆς· ἀλλὰ τινὲς προβαίνουν σιν ἔτι πολὺ περαιτέρω. Ἐμπαίζουσι τοῦ Θεοῦ τὴν ἠθικὴν κυβέρνησιν ἐπὶ τοῦ κόσμου· ἀπαρνοῦνται τὴν προστασίαν, καὶ καταφρονοῦσι τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ· περιγελῶσι καὶ ἐξευτελίζουσι τὸν Χριστιανισμόν, καὶ βλασφημοῦσι τὸν Αὐτουργὸν αὐτοῦ· καὶ δράττουσι πᾶσαν εὐκαιρίαν διὰ νὰ ἐπιδείξωσι τὴν καταφρόνησιν των πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν. Τοῦτο δὲ καταντᾷ εἰς ἐνεργητικὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῆς θρησκείας· εἰς ὅ,τι δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς θετικὸν στοιχεῖον ἀθρησκείας, τὸ ὁποῖον καλλιεργοῦσιν ἐντὸς αὐτῶν, καὶ ἀποκαθιστῶσιν ἔξιν, εἴτε σκοποῦσιν εἴτε μὴ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο, καθὼς ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος κάμνει τὸ ἐναντίον τούτου στοιχεῖον. Καὶ ἄλλοι οἵτινες, δὲν δύνανται νὰ ἐξονειδισθῶσι τὴν ἀκολασίαν ταύτην, ἀντιτάττονται ὅμως ἀναφανδὸν πρὸς τὴν θρησκείαν, ὡς νὰ ᾔτον ἀποδεδειγμένον ὅτι δὲν ἔχει οὐδεμίαν εἰσιν. Τώρα λοιπὸν, ἐὰν παραδεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζομεν τὸν συλλογισμόν ἡμῶν, δηλαδὴ ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὗτοι πράττουσιν ἐπὶ ἀρχῶν, ὡς αὐτοὶ νομίζουσι, λογικῶν, καὶ ἄλλον τρόπον τοῦ συλλογίζεσθαι δὲν δέχονται· εἶναι ὄντως ἀκατανόητον, τὸ νὰ φαντάζωνται ὅτι βλέπουσι σαφῶς ὅλην τὴν ἀπόδειξιν αὐτῆς, καθ' ἑαυτὴν θεωρουμένην, ὅτι εἶναι ὅλως οὐδέν· οὐδ' ἐπαγγέλλονται τοῦτο. Ἀπέχουσι δὲ τωόντι πολὺ μακρὰν τοῦ νὰ ἔχωσιν ὀρθὴν ιδέαν περὶ τῆς ἀποδείξεως

αὐτῆς· ἀλλὰ δὲν ἤθελον εἰπεῖ ὅτι ἡ ἀπόδειξις αὐτῆς εἶναι οὐδὲν, ἐὰν ἐστοχάζοντο ὅτι τὸ σύστημα αὐτῆς μεθ' ὅλων τῶν περιστάσεων του εἶναι πιστευτὸν, καθὼς καὶ ἄλλα πράγματα ἐπιστημονικὰ ἢ ἱστορικά· ὥστε ὁ τρόπος καθ' ὃν οὔτοι μεταχειρίζονται αὐτὴν, πρέπει νὰ προέρχεται ἢ ἐκ τοιούτων ἐνστάσεων κατὰ πάσης θρησκείας, αἵτινες ἀνεσκευάσθησαν ἤδη εἰς τὸ ἡγούμενον μέρος τῆς παρούσης πραγματείας, ἢ ἄλλως ἐξ ἐνστάσεων καὶ δυσκολιῶν, ὑποτιθεμένων ὡς ἰδιαιτέρων κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτως ἔχουσι προλήψεις ἐναντίον τῆς ὅλης ιδέας περὶ ἀποκαλύψεως καὶ θαυμασίων μεσολαβήσεων. Εὐρίσκουσι δὲ πράγματά τινα εἰς τὴν Γραφὴν, εἴτε εἰς πάρεργα χωρία εἴτε εἰς τὴν γενικὴν αὐτῆς συγγραφὴν, τὰ ὅποια πρὸς αὐτοὺς φαίνονται παράλογα. Λαμβάνουσι δὲ ὡς ὁμολογούμενον, ὅτι ἂν ὁ Χριστιανισμὸς ἦτον ἀληθὴς, τὸ φῶς αὐτοῦ ἔπρεπε νὰ ᾖ γενικώτερον, καὶ ἡ ἀπόδειξις αὐτοῦ καταπειστικωτέρα, ἢ μᾶλλον ἐπιτακτική· ὅτι ἔπρεπε καὶ ἐμέλλε νὰ τεθῇ καὶ νὰ ἀφεθῇ κατὰ τινα τρόπον, ἄλλως πως παρ' ὅπως ἔγεινε. Τώρα λοιπὸν τοῦτο δὲν εἶναι φαντασία ὅτι βλέπουσι τὴν ἀπόδειξιν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν ὅτι εἶναι οὐδὲν, ἢ ἀνίσχυρος, ἀλλ' ὅλως ἄλλοιόν τι πρᾶγμα· εἶναι διῆσχυρισμὸς ἐναντίον ἐκείνης τῆς ἀποδείξεως, τὴν ὁποῖαν κατὰ τινα τρόπον ὁμολογοῦσι, στοχάζόμενοι ὅτι βλέπουσι τὸ σύστημα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ ἄλλο τι, τὸ ὁποῖον πρὸς αὐτοὺς φαίνεται ἀναγκαίως συνδεδεμένον μὲ αὐτὸν, ὅτι εἶναι ἀπίστευτον ἢ ψευδές· διῆσχυρισμὸς ἐναντίον τῆς ἀποδείξεως ἐκείνης, ἥτις ἄλλως ἠδύνατο νὰ κάμῃ μεγάλην εἰς αὐτοὺς ἐντύπωσιν. Ἡ τελευταῖον, ἐὰν τινες τῶν ἀνθρώπων τούτων ἀμφιβάλλωσιν ἐν γένει περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ διαγωγὴ αὐτῶν φαίνεται προερχομένη ἐκ τούτου, ὅτι ἐκ παραδόξου

ἀπροσεξίας λαμβάνουσιν ὡς ὁμολογούμενον, ὅτι τοιαύτη ἀμφιβολία εἶναι κατὰ τινὰ τρόπον βεβαιότης ἐναντίον αὐτῆς.

Πρὸς τούτους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ πρὸς τὴν τοιαύτην κατάστασιν τῆς διανοίας περὶ τὴν θρησκείαν ἀποβλέπει τὸ παρὸν πόνημα. Διότι ἀνασκευασθεῖσιν ὅλων τῶν γενικῶν ἐνστάσεων κατὰ τοῦ ἠθικοῦ συστήματος τῆς φύσεως, δεικνύεται ὅτι δὲν ὑπάρχει τις εἰδικὴ προϋπόληψις οὐδαμῶς ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ, θεωρουμένου εἴτε ὡς μὴ δυνατοῦ ν' ἀνακαλυφθῇ διὰ τοῦ λογικοῦ, εἴτε ὡς ἀνομοίου πρὸς τὰ οὕτως ἀνακαλυπτόμενα· οὐδὲ ἄλλη τις λόγου τινὸς ἀξία ἐναντίον αὐτοῦ ὡς θαυματουργικοῦ, ἐὰν ποσῶς ὑπάρχη τις· οὐδεμία βεβαιότατα, ἥτις δύναται νὰ καταστήσῃ αὐτὸν καὶ κατ' ἐλάχιστον βαθμὸν ἀπίστευτον. Δεικνύεται δὲ ὅτι, ὑποθέσεως ἀποκαλύψεως Θείας, ἡ ἀναλογία τῆς φύσεως ἀποκαθιστᾷ ἐκ τῶν προτέρων εἰς ἄκρον πιστευτὸν, μᾶλλον δὲ πιθανόν, τοῦτο, ὅτι πολλὰ τῶν ἐν αὐτῇ περιχομένων πραγμάτων πρέπει βέβαια νὰ φαίνωνται ὑποκείμενα εἰς μεγάλας ἐνστάσεις· καὶ ὅτι ἡμεῖς ἀναγκαίως εἴμεθα κριταὶ αὐτῆς ἀκατάλληλοι, κατὰ μέγαν βαθμὸν. Ἡ παρατήρησις αὕτη εἶναι, στοχάζομαι, ἀναντιρρήτως ἀληθής, καὶ εἰς ἄκρον ἐμβριθής· ἀλλὰ προτείνεται, καθὼς ἐλπίζω ὅτι θέλει ἐννοήσῃ ὁ ἀναγνώστης, μετὰ μεγάλης προφυλάξεως, μὴ ἐξευτελισθῇ ἡ δύναμις τοῦ λογικοῦ, ἥτις εἶναι «φῶς Κυρίου,» (1) ἂν καὶ δὲν δύναται νὰ δώσῃ φῶς, ὅπου δὲν λάμπει, μηδὲ νὰ κρίνῃ, ὅπου δὲν ἔχει ἀρχὰς κατὰ τὰς ὁποίας νὰ κρίνῃ. Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐνταῦθα ἐνστάσεις, ἀνασκευασθεῖσαι πρῶτον ὡς ἐνστάσεις κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς πράγματος ιστορικοῦ θεωρουμένου, ἐξετάζονται δεύτερον ὡς ἀποτεινόμεναι μᾶλλον ἀπ' εὐθείας κατὰ τῆς σοφίας, τῆς δικαιοσύνης, καὶ

(1) Παροιμ. κ'. 27.

τῆς ἀγαθότητος τῆς χριστιανικῆς οἰκονομίας. Καὶ ἀπεδείχθη δὲ πληρέστατα, ὅτι ἐπιδέχονται τὴν ὁμοίαν ἀκριβῶς ἀπάντησιν, κατὰ πᾶσαν ὄψιν, μὲ ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἐπιδέχονται αἱ ὁμοίαι ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς συστάσεως τῆς φύσεως· ὅτι καθὼς ἡ ἐξέτασις ὀλίγων μόνον μερῶν δίδει εἰς τὰ πράγματα σφαλερὰν ὄψιν, τὰ ὁποῖα, ὅταν ἐξετασθῶσιν ὁλοσχερῶς, καὶ γνωρισθῶσι καὶ αἱ πρὸς τὰ ἄλλα πράγματα σχέσεις αὐτῶν, εὐρίσκονται ὅτι εἶναι ὀρθὰ καὶ καλὰ· οὕτως εἶναι ἐντελῶς πιστευτὸν, ὅτι καὶ τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ἐπάγονται ὡς ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς σοφίας καὶ ἀγαθότητος τῆς χριστιανικῆς οἰκονομίας, δυνατὸν νὰ εὐρεθῶσιν ὡς δείγματα σοφίας καὶ ἀγαθότητος ἐκ τῆς ἀναφορᾶς των πρὸς ἄλλα πράγματα ὑπέρτερα τῆς ἡμετέρας θεωρίας· ἐπειδὴ ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι σύστημα τοσοῦτον ὑπέρτερον τῆς ἡμετέρας καταλήψεως, ὅσον καὶ τὸ τῆς φύσεως· καὶ σύστημα, εἰς τὸ ὁποῖον, καθὼς καὶ εἰς ἐκεῖνο, γίνεται χρῆσις μέσων πρὸς ἐκτέλεσιν σκοπῶν· καὶ τὸ ὁποῖον, ὡς εἶναι εἰς ἄκρον πιστευτὸν, δυνατὸν νὰ διενεργῇται κατὰ νόμους γενικούς· Πρέπει δὲ νὰ ἐνθυμώμεθα, ὅτι αὕτη δὲν εἶναι ἀπάντησις λαμβανομένη ἀπλῶς ἢ κατ' ἐξοχὴν ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀγνοίας· ἀλλ' ἐκ θετικοῦ τινος πράγματος, τὸ ὁποῖον δεικνύει ἡ παρατήρησις ἡμῶν. Διότι πρὸς ὁμοίας ἐνστάσεις ἡ ὁμοία ἀπάντησις ἀποδεικνύεται ἐκ πείρας ὅτι εἶναι ὀρθή, εἰς ἀναρίθμητα παράλληλα παραδείγματα. Ἀφοῦ δ' ἀνεσκευάσθησαν οὕτως, ἐν γένει καὶ συνάμα αἱ ἐνστάσεις αἱ ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς οἰκονομίας, καὶ τῆς μεθόδου καθ' ἣν ἐνεργεῖται, αἱ κυριώτεραι αὐτῶν ἐξετάζονται εὐκρινῶς, καὶ τὰ μερικὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ἐναντιολογοῦνται, δεικνύονται πιστευτὰ ἐκ τῆς ἐντελοῦς ἀναλογίας αὐτῶν, καθ' ἕκαστον μέρος, πρὸς τὴν σύστασιν τῆς φύσεως. Οὕτως ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἐξέπεσε τῆς ἀρ-

χετύπου καταστάσεώς του, καὶ ἔπρεπε ν' ἀνεγερθῇ, καὶ ἡ ἄπειρος σοφία καὶ δύναμις ἐπεχείρησε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀνεγερσιν ἡμῶν, ἔπρεπε νὰ περιμένωμεν, λέγουσιν, ὅτι τοῦτο ἤθελε τελεσθῇ διαμιάς, καὶ οὐχὶ διὰ τοιαύτης μακρᾶς σειρᾶς μέσων, καὶ τοιαύτης ποικίλης οἰκονομίας προσώπων καὶ πραγμάτων· μιᾶς οἰκονομίας προπαρασκευαστικῆς εἰς ἄλλην, καὶ ταύτης πάλιν εἰς ἄλλην, καὶ οὕτως ἐφεξῆς δι' ἀπειραρίθμων αἰώνων, ἕως οὗ νὰ ἐκτελεσθῇ ἐντελῶς ὁ σκοπὸς τοῦ προτεθειμένου συστήματος· συστήματος διοικουμένου ὑπὸ σοφίας ἀπείρου, καὶ ἐκτελουμένου ὑπὸ Παντοδυνάμου δυνάμεως. Ἀλλὰ τώρα, ἐξ ἐναντίας, ἀφοῦ εὐρίσκωμεν ὅτι πᾶν πρᾶγμα εἰς τὴν σύστασιν καὶ πορείαν τῆς φύσεως διενεργεῖται οὕτω, τοῦτο δεικνύει ὅτι τοιαῦται προσδοκίαι περὶ ἀποκαλύψεως εἶναι πολὺ παράλογοι· καὶ εἶναι ἀποχρῶσα ἀπάντησις πρὸς αὐτάς, ὅταν ἐπάγωνται ὡς ἐνστάσεις κατὰ τοῦ ἀξιοπίστου τῆς ιδέας ταύτης, ὅτι τὸ μέγα σύστημα τῆς Προνοίας πρὸς ἀπολύτρωσιν τοῦ κόσμου, ἐνδέχεται νὰ ᾔῃαι τούτου τοῦ εἴδους, καὶ νὰ ἐκτελῇται κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον. Περὶ δὲ τῆς εἰδικῆς μεθόδου τῆς ἀπολυτρώσεως ἡμῶν, τοῦ διορισμοῦ Μεσίτου μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, τοῦτο ἐδείχθη ὅτι εἶναι προφανέστατα ἀνάλογον πρὸς τὴν γενικὴν διοίκησιν τῆς φύσεως, τουτέστι τοῦ Θεοῦ τῆς φύσεως, διορίζοντος ἄλλους νὰ ᾔῃαι ὄργανα τοῦ ἐλέους αὐτοῦ, καθὼς ἐκ πείρας μανθάνομεν εἰς τὴν ἡμερούσιον πορείαν τῆς Προνοίας. Ἡ κατάστασις τούτου τοῦ κόσμου, τὴν ὁποίαν προῦποθέτει τὸ περὶ ἀπολυτρώσεως ἡμῶν διὰ τοῦ Χριστοῦ δόγμα, τοσοῦτον συνάδει πρὸς τὰς φυσικὰς ὀψεις, ὥστε οἱ Ἐθνικοὶ ἠθικοὶ συγγραφεῖς ἐξῆγον αὐτὴν ἐκ τῶν ὀψεων ἐκείνων· ἐξῆγον ὅτι, ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἐξέπεσε τῆς πρώτης ὀρθότητός της, καὶ ἐπομένως κατεβιβάσθη ἀπὸ τῆς πρώτης εὐδαι-

μονίας της. Ἡ, ὅπως καὶ ἂν εἰσῆλθεν εἰς τὸν κόσμον ἡ δο-
 ξασία αὕτη, αἱ ὅψεις ἐκεῖναι πρέπει νὰ διέσωσαν τὴν πα-
 ράδοσιν, καὶ νὰ ἐπεβεβαίωσαν τὴν πίστιν αὐτῆς. Ἦτο δὲ
 γνώμη γενικὴ, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς φύσεως, ὅτι μετάνοια καὶ
 ἐπανόρθωσις, μόνη καὶ ἀφ' ἑαυτῆς, δὲν ἐξήρκει ν' ἀφαιρέσῃ
 τὴν ἁμαρτίαν, καὶ νὰ πορίσῃ πλήρη ἄφρυσιν τῶν εἰς αὐτὴν
 προσηρτημένων ποινῶν· καὶ καθὼς τοῦ πράγματος ὁ λόγος
 δὲν φέρει οὐδαμῶς εἰς οὐδὲν συμπέρασμα· οὕτω καὶ πάσης
 ἡμέρας πείρα δεικνύει ὅτι ἡ ἐπανόρθωσις δὲν ἐξαρκεῖ κατ'
 οὐδένα τρόπον νὰ ἐμποδίσῃ τὰς παρούσας δυσχερείας καὶ
 συμφοράς, τὰς ὁποίας ὁ Θεὸς, κατὰ τὴν φυσικὴν πορείαν τῶν
 πραγμάτων προσήρτησεν εἰς τὴν μωρίαν καὶ τὴν ἀκολασίαν.
 Ὅμως δὲ δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ λόγος νὰ φρονῶμεν, ὅτι αἱ
 ποιναὶ, αἱ εἰς τὴν κακίαν προσηρτημέναι κατὰ τοὺς γενι-
 κοὺς νόμους τῆς Θείας κυβερνήσεως, ἐνδέχεται νὰ ἐμπο-
 δισθῶσιν· ὅτι ἐνδέχεται νὰ ἐλήφθῃ φροντίς, καὶ μάλιστα
 ἐξ ἀρχῆς, ὥστε νὰ ἐμποδισθῶσι δι' ἐνὸς ἢ ἄλλου μέσου, ἂν
 καὶ δὲν ἡδύνατο νὰ γείνῃ τοῦτο διὰ μόνης ἐπανορθώσεως.
 Διότι ἔχομεν καθημερινὰ παραδείγματα τοιούτου ἐλέους, εἰς
 τὴν γενικὴν διοίκησιν τῆς φύσεως· συμπάθειαν πρὸς τὴν
 ἀθλιότητα, ἰατρικὰ πρὸς τὰς νόσους, φίλους ἐναντίον ἐχ-
 θρῶν. Ἐγείνῃ δὲ προμήθεια εἰς τὴν ἀρχέτυπον σύστασιν τοῦ
 κόσμου, ὥστε πολλὰ τῶν φυσικῶν κακῶν συνεπειῶν τῆς
 ἡμετέρας ἀνοίας, τὰς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι δὲν δύνανται μόνοι
 νὰ ἐμποδίσωσι, δυνατόν νὰ ἐμποδισθῶσι διὰ τῆς βοήθειας
 ἄλλων, τοὺς ὁποίους ἡ φύσις καθιστᾷ ἱκανοὺς, καὶ διαθέ-
 τει, καὶ διορίζει νὰ παρέχωσιν αὐτήν. Κατὰ μέθοδον δὲ
 ἀγαθότητος ἀνάλογον πρὸς ταύτην, ὅτε ὁ κόσμος ἔκειτο ἐν
 μοχθηρίᾳ, καὶ ἐπομένως ἐν ἀπωλείᾳ, « Οὕτως ἠγάπησεν ὁ
 Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν Υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκε, »

διὰ νὰ σώσῃ αὐτόν, καὶ «τελειωθείς ἐγένετο τοῖς ὑπακούουσιν αὐτῷ πᾶσιν αἴτιος σωτηρίας αἰωνίου. » (1) Καὶ τρώντε οὔτε συλλογισμὸς οὔτε ἀναλογία ἤθελε μᾶς κάμει νὰ στοχασθῶμεν ἰδίως ὅτι ἡ τοῦ Χριστοῦ μεσολάβησις, καθ' ὃν ἔγεινε τρόπον, ἤθελεν ἔχει τὴν δραστικότητα ἐκείνην πρὸς τὴν τῶν ἀνθρώπων ἀνέγερσιν, τὴν ὁποίαν ἡ Γραφὴ διδάσκει ὅτι ἔχει· ἀλλ' οὔτε πάλιν συλλογισμὸς οὔτε ἀναλογία ἤθελε μᾶς κάμει νὰ στοχασθῶμεν, ὅτι ἄλλα εἰδικὰ μέσα ἤθελον ἔχει τὴν δραστικότητα, τὴν ὁποίαν ἡ πείρα δεικνύει ὅτι ἔχουσιν, εἰς παραδείγματα ἀναρίθμητα. Ὅθεν, ὅτι ἡ προκειμένη ὑπόθεσις δὲν ἐπιδέχεται πείραν, ὥστε μήτε συλλογισμὸς μήτε ἀναλογία δύναται νὰ δείξῃ πῶς, ἢ κατὰ τίνα εἰδικὸν τρόπον, ἡ τοῦ Χριστοῦ μεσολάβησις, ὅπως ἐν τῇ Γραφῇ ἀποκαλύπτεται, ἔχει τὴν δραστικότητα ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἐκεῖ παριστάνεται ὅτι ἔχει· τοῦτο δὲν εἶναι οὐδὲν εἶδος οὐδὲ βαθμὸς προὑπολήψεως, ὅτι δὲν ἔχει ἀληθῶς τὴν δραστικότητα ἐκείνην. Περιπλέον δὲ αἱ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐνστάσεις, ἐκ τοῦ ὅτι τὸ φῶς αὐτοῦ δὲν εἶναι καθολικόν, οὐδὲ ἡ ἀπόδειξις τοσοῦτον ἰσχυρά, ὅσον ἴσως ἡδύνατο νὰ δοθῇ εἰς ἡμᾶς, ἀνεσχευάσθησαν διὰ τῆς γενικῆς ἀναλογίας τῆς φύσεως. Ὅτι ὁ Θεὸς ἐποίησε τοιαύτην ποικιλίαν ποιημάτων εἶναι ἀληθῶς ἀπάντησις πρὸς τὸ πρῶτον· ὅτι δὲ διανέμει τὰ χαρίσματά του κατὰ τοιαύτην ποικιλίαν καὶ βαθμοῦ καὶ εἶδους, εἰς πλάσματα τοῦ αὐτοῦ εἶδους, καὶ εἰς τὰ αὐτὰ μάλιστα πλάσματα κατὰ διαφόρους καιροὺς, τοῦτο εἶναι προφανεστέρα καὶ πληρεστέρα πρὸς αὐτὸ ἀπάντησις. Τοσοῦτον δὲ ἀπέχει τῆς Προνοίας ἡ μέθοδος, καὶ εἰς ἄλλα παραδείγματα, τοῦ νὰ ᾖ τοιαύτη, ὥστε νὰ παρέχῃ εἰς ἡμᾶς ἐπιτακτικὴν ἀπόδειξιν ὁποίαν ἀπαιτοῦσιν τινες εἰς πί-

(1) Ἰωαν. γ'. 16. Ἑβρ. ε'. 9.

στωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὥστε τὸναντίον, ἡ ἀπόδειξις καθ' ἣν εἵμεθα φύσει διωρισμένοι νὰ πράττωμεν εἰς τὰ συνήθη πράγματα τοῦ βίου, κατὰ μέγιστον μέρος τῆς ζωῆς, εἶναι ἀμφίβολος κατὰ μέγαν βαθμόν. Καὶ ἂν παραδεχθῶμεν τοῦτο, ὅτι ὁ Θεὸς ἐχορήγησεν εἰς τινὰς οὐδέν τι πλέον εἰμὴ ἀμφίβολον τῆς θρησκείας ἀπόδειξιν, τοῦτο δύναται νὰ ἐξηγηθῇ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐξηγοῦνται καὶ αἱ περὶ τὰς πράξεις δυσκολίαι καὶ πειρασμοί. Ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀδύνατον (1) βέβαια νὰ ᾖναι σφάλμα αὐτῶν τῶν ἰδίων ἀνθρώπων ἡ ἐπιφερομένη αὕτη ἀμφιβολία, εἶναι ἄξιον σπουδαιοτάτης σκέψεως, ἐὰν ἔχῃ οὕτως ἢ ὄχι. Ὅμως δὲ εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ ἀμφιβολία ἐμπεριλαμβάνει βαθμόν τινα ἀποδείξεως ὑπὲρ τοῦ ἀμφισαλλομένου, καὶ ὅτι οὗτος ὁ βαθμὸς τῆς ἀποδείξεως ἐπίσης ἀληθῶς ἐπιβάλλει εἰς ἡμᾶς ὑποχρεώσεις, καθὼς καὶ ἡ εὐτελεστάτη ἀπόδειξις.

Τὸ σύνολον λοιπὸν τῆς θρησκείας εἶναι ὅλως διόλου πιστευτόν· οὐδὲ ὑπάρχει τι, φρονῶ, τῆς ἀποκεκαλυμμένης οἰκονομίας τῶν πραγμάτων περισσότερον διάφορον τῆς δεδοκιμασμένης συστάσεως καὶ πορείας τῆς φύσεως, παρ' ὅσον διαφέρουσι μέρη τινὰ τῆς συστάσεως τῆς φύσεως ἄλλων μερῶν αὐτῆς. Καὶ ἂν ἔχῃ οὕτω τὸ μόνον ὑπολειπόμενον ζήτημα εἶναι τοῦτο· Ποία θετικὴ ἀπόδειξις δύναται νὰ ἐπαχθῇ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ; Καὶ τοῦτο δὲ, ἐν γένει, ἀνεκρίθη, καὶ αἱ κατ' αὐτοῦ ἐνστάσεις ἐξετιμῆθησαν. Ἄς ἀφαιρεθῇ λοιπὸν ὅ,τι πρέπει νὰ ἀφαιρεθῇ τῆς ἀποδείξεως ἐκείνης, ἕνεκά τινος βαρύτητος τὴν ὁποίαν ἐνδέχεται τις νὰ στοχασθῇ ὅτι ὑπολείπεται εἰς τὰς ἐνστάσεις ταύτας, μετὰ τὰ πρὸς ἀπάντησιν αὐτῶν ὑπαγορευθέντα ὑπὸ τῆς ἀναλογίας

(1) Σελ. 205, κλ.

τῆς φύσεως· καὶ τότε ἅς ἐξετάσωμεν ὅποια εἶναι τὰ πρακτικὰ ἐπόμενα πάντων τούτων, καὶ κατ' αὐτὰς τὰς σκεπτικωτάτας ἀρχὰς κατὰ τὰς ὁποίας δύναται τις νὰ διασκέπτηται· διότι γράφω πρὸς ἀνθρώπους, οἵτινες πρεσβεύουσι ταύτας τὰς ἀρχὰς· καὶ μετὰ τοιαύτην ἐξέτασιν θέλει εἶσθαι προφανές, ὅτι ἡ κακοήθεια, ὅσον μικρὰν καὶ ἂν ἐπιδέχεται δικαιολογίαν καθ' ἑαυτήν, ἐπιβαρύνεται μεγάλως, ὅταν ὑπάρχῃ εἰς ἀνθρώπους, εἰς τοὺς ὁποίους ἐγνωστοποιήθη ὁ Χριστιανισμός, εἴτε πιστεύουσιν αὐτὸν εἴτε μὴ· ἐπειδὴ τὸ ἠθικὸν σύστημα τῆς φύσεως ἢ τῆς φυσικῆς θρησκείας, τὸ ὁποῖον ὁ Χριστιανισμός θέτει ἔμπροσθεν ἡμῶν, ἐπιδοκιμάζεται σχεδὸν πάραυτα ὑπὸ διανοίας εὐλογίστου, ἅμα προταθῇ εἰς αὐτήν. Δεύτερον δὲ περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ παρατηρητέον, ὅτι ὑπάρχει τις μεσότης, μεταξὺ ἐντελοῦς πληροφορίας ὑπὲρ τῆς ἀληθείας αὐτοῦ καὶ τῆς ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου πληροφορίας. Ἡ μεσαία τῆς διανοίας κατάστασις μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὑφίσταται εἰς σπουδαῖον λογισμόν ὅτι ἐνδέχεται νὰ ᾔῃαι ἀληθής, συνδεδεμένον μὲ ἀμφιβολίαν ἐὰν ᾔῃαι τοιοῦτος. Καὶ τοῦτο, καθ' ὅσον ἐγὼ δύναμαι νὰ κρίνω, προσεγγίζει τοσοῦτον εἰς θεωρητικὴν ἀπιστίαν, ὅσον ὅστις δῆποτε σκεπτικὸς δύναται ποτὲ νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἔμπροσθεν τοῦ ὁποίου ἐκτίθεται ὁ Χριστιανισμός μετὰ τῆς προσηκούσης ἀποδείξεως αὐτοῦ, καὶ ὅστις διηρεύνησε ταῦτα ὀπωσοῦν ἀρκούντως. Διότι δὲν πρέπει νὰ ὑπολάβῃ τις ὅτι ἐγὼ συμπεριλαμβάνω πάντας, ὅσοι ἤκουσάν τι περὶ αὐτοῦ· ἐπειδὴ φαίνεται κατὰδῆλον, ὅτι εἰς πολλοὺς τόπους Χριστιανικοὺς ὀνομαζομένους οὔτε ὁ Χριστιανισμός οὔτε ἡ ἀπόδειξις αὐτοῦ ἐκτίθεται προσηκόντως ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων. Καὶ εἰς τόπους δὲ, ὅπου ἀμφότερα ἐκτίθενται οὕτω, φαίνεται ὅτι ὑπάρχουσί τινες, οἱ ὁποῖοι ἔδωκαν ὀλιγίστην προσοχὴν πρὸς

ἐκότερον, καὶ οἵτινες ἀπορρίπτουσι μετὰ καταφρονήσεως ἀναλόγου πρὸς τὴν ἑαυτῶν ἀπροσεξίαν· καὶ ὅμως δὲ εἶναι ἄμειροι κρίσεως εἰς ἄλλα πράγματα. Τώρα δὲ ἀπεδείχθη, ὅτι σπουδαῖος λογισμὸς ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐνδέχεται νὰ ᾔῃ αἰληθής, ἐπιβάλλει εἰς τοὺς ἀνθρώπους αὐστηροτάτην ὑποχρέωσιν νὰ προσέχωσι μετὰ σπουδῆς πρὸς αὐτὸν δι' ὅλης τῆς ζωῆς· προσοχὴν ὅχι μὲν ἀκριβῶς τὴν αὐτὴν, ἀλλὰ κατὰ πολλὰς ἀναφορὰς σχεδὸν τὴν αὐτὴν, τὴν ὁποίαν ἤθελεν ἐπιβάλλει εἰς αὐτοὺς ἐντελής πληροφορία ὑπὲρ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τελευταῖον δὲ, θέλει φανῇ ὅτι βλασφημία καὶ ἀσέβεια, τουτέστιν ὡς πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, εἶναι παντάπασιν ἀδικαιολόγητοι· διότι δὲν ὑπάρχει οὐδεὶς ἄλλος πειρασμὸς πρὸς τοῦτο, εἰμὴ ἐξ ἀκολάστου κενοδοξίας ἢ φιλοπαιγμοσύνης· καὶ αὗται, θεωρουμένης τῆς ἀπείρου σπουδαιότητος τοῦ πράγματος, δὲν εἶναι πειρασμοὶ τοιοῦτοι, ὥστε νὰ παρέχωσι δικαιολογίαν τινὰ περὶ αὐτοῦ. Ἐὰν δὲ αὕτη ᾔῃ ὀρθὴ τῶν πραγμάτων ἐκθεσις, καὶ ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἐπιμένουσιν ἐξευτελίζοντες ἢ ὀλιγωροῦντες τὸν χριστιανισμόν, τουτέστι λαλοῦντες καὶ πράττοντες, ὡς ἐὰν εἶχον ἀπόδειξιν ὅτι εἶναι ψευδής, δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ στοχασθῶμεν ὅτι ἤθελον μεταβάλλει διαγωγὴν ὅπως πρέπει, καὶ ἂν ὑπῆρχε πληρεστάτη ἀπόδειξις ὑπὲρ τῆς ἀληθείας αὐτῆς.

ΔΥΟ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ.

ΔΙΑΤΡΙΒΗ Α'.

Περὶ προσωπικῆς ταυτότητος.

Ἐὰν μέλλωμεν ἢ μὴ νὰ ζῶμεν εἰς μέλλουσάν τινα κατάστασιν, τοῦτο εἶναι καὶ τὸ ἐμμεριθέστατον ζήτημα πάντων τῶν δυναμένων νὰ ζητηθῶσι, καὶ τὸ εὐκαταληπτότατον πάντων τῶν δυναμένων νὰ ἐρμηνευθῶσι διὰ λέξεων. Παράδοξοι ὅμως ἀνηγέρθησαν περιπλοκαὶ περὶ τῆς ιδέας τῆς προσωπικῆς ταυτότητος, ἥτις ἐμπεριλαμβάνεται εἰς τὴν ιδέαν τοῦ ζῆν ἐν τῷ παρόντι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ἢ κατὰ δύο διαδοχικὰς στιγμὰς. Καὶ ἡ διάλυσις τῶν περιπλοκῶν τούτων ἔγεινε παραδοξότερα παρ' αὐτὰς ταύτας τὰς δυσκολίας. Διότι ἡ προσωπικὴ ταυτότης ἐξηγήθη οὕτως ὑπὸ τινων, ὥστε ἡ περὶ μελλούσης ζωῆς ἔρευνα ν' ἀποκατασταθῇ ὅλως ἀλυσιτελὴς πρὸς ἡμᾶς, οἵτινες κάμνομεν τὴν τοιαύτην ἔρευναν. Ἄν δὲ καὶ ὀλίγοι μόνον ἄνθρωποι δύνανται νὰ πλανηθῶσιν ὑπὸ τοιούτων λεπτολογιῶν, ἴσως ὅμως εἶναι πρέπον νὰ ἐξετάσωμεν αὐτὰς ὀλίγον.

Τώρα λοιπὸν, ὅταν τις ἐρευνᾷ εἰς τί συνίσταται ἡ προσωπικὴ ταυτότης, ἡ ἀπάντησις πρέπει νὰ ᾖ ἡ αὐτὴ, καθὼς ἔάν ἡρωτᾷτο εἰς τί συνίσταται ἡ ὁμοιότης ἢ ἡ ἰσότης· ὅτι πᾶσα ἀπόπειρα πρὸς ὀρισμὸν αὐτῆς δὲν ἤθελε κατορθώσῃ ἄλλο τι εἰμὴ νὰ περιπλέξῃ αὐτήν. Δὲν ὑπάρχει ὅμως οὐδεμία δυσκολία νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ ιδέα. Διότι καθὼς, ὅταν παραβάλλωνται ἢ θεωρῶνται συνάμα δύο τρίγωνα, ἐγείρεται εἰς τὸν νοῦν ἡ ιδέα τῆς ὁμοιότητος· ἢ ὅταν παραβάλλωνται ὁ ἀριθμὸς δὲς δύο καὶ ὁ τέσσαρα, ἡ ιδέα τῆς ἰσότητος· οὕτω καὶ ὅταν παραβάλληται ἡ συναίσθησις ἑαυτοῦ ἢ τῆς ἑαυτοῦ

ὑπάρξεως κατὰ δύο διαδοχικὰς στιγμὰς, ἀμέσως ἐγείρεται εἰς τὸν νοῦν ἡ ἰδέα τῆς προσωπικῆς ταυτότητος. Καὶ καθὼς αἱ δύο πρῶται συγκρίσεις ὅχι μόνον παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς τὴν ἰδέαν τῆς ὁμοιότητος καὶ τῆς ἰσότητος, ἀλλὰ δεικνύουσι προσέτι, ὅτι δύο τρίγωνα εἶναι ὅμοια, καὶ τὰ δις δύο καὶ τὰ τέσσαρα εἶναι ἴσα· οὕτω καὶ ἡ τελευταία σύγκρισις ὅχι μόνον παρέχει εἰς ἡμᾶς τὴν ἰδέαν τῆς προσωπικῆς ταυτότητος, ἀλλὰ δεικνύει προσέτι καὶ τὴν ταυτότητα ἡμῶν αὐτῶν κατ' ἐκείνας τὰς δύο στιγμὰς, τὴν παροῦσαν, ὑπόθεσις, καὶ τὴν ἀμέσως προηγηθεῖσαν· ἢ τὴν παροῦσαν, ὑπόθεσις, καὶ τὴν πρὸ ἐνὸς μηνὸς, ἢ ἐνὸς ἔτους, ἢ εἴκοσι ἐτῶν. Ἡ δι' ἄλλων λέξεων, συλλογιζόμενος τί εἶναι τώρα ὁ ἐγὼ, καὶ τί ἦτον ὁ πρὸ εἴκοσι ἐτῶν ἐγὼ, διακρίνω ὅτι τὰ δύο ταῦτα δὲν εἶναι δύο, ἀλλ' ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον.

Ἀλλ' ἂν καὶ ἡ συναίσθησις τοῦ παρελθόντος ἐξακριβώνει οὕτω τὴν προσωπικὴν ταυτότητα πρὸς ἑαυτοῦς, τὸ νὰ εἴπωμεν ὅμως ὅτι αὕτη συγκροτεῖ τὴν προσωπικὴν ἡμῶν ταυτότητα, ἢ εἶναι ἀναγκαία διὰ νὰ ἤμεθα τὰ αὐτὰ πρόσωπα, εἶναι τὸ αὐτὸ ὡς νὰ εἴπωμεν, ὅτι πρόσωπόν τι δὲν ὑπῆρξεν οὐδὲ μίαν στιγμὴν, οὐδ' ἔπραξεν οὐδὲ μίαν ἄλλην πράξιν, παρ' ἣν τινὰ δύναται νὰ ἐνθυμῇται· καὶ οὐδὲ μίαν ἄλλην μάλιστα, εἰμὴ ἦντινα διελογίσθη. Καὶ ἤθελέ τις πραγματικῶς θεωρεῖ ὡς εἴκοθεν προφανές τοῦτο, ὅτι συναίσθησις προσωπικῆς ταυτότητος προϋποθέτει προσωπικὴν ταυτότητα, καὶ ἐπομένως δὲν δύναται νὰ συγκροτῇ αὐτὴν περισσότερον, παρ' ὅσον γνῶσις εἰς οἷονδ' ἥποτε ἄλλο παράδειγμα, δύναται νὰ συγκροτῇ ἀλήθειαν, τὴν ὁποίαν προϋποθέτει.

Τὸ τεράστιον τοῦτο λάθος ἐνδέχεται ἴσως νὰ ἠγέρθη ἐκ τούτου, ὅτι ἡ συναίσθησις εἶναι ἀχώριστος τῆς ἰδέας προσώπου ἢ νοητικοῦ ὄντος. Διότι τοῦτο ἠδύνατο νὰ ἐκφρασθῇ

μὴ ἀκριβῶς οὕτως· ὅτι ἡ συναίσθησις ποιεῖ τὴν προσωπότη-
 τα· καὶ ἐντεῦθεν ἐνδεχόμενον ἦτον νὰ συμπεράνῃ τις ὅτε
 ποιεῖ προσωπικὴν ταυτότητα. Ἀλλ' ἂν καὶ παροῦσα συναί-
 σθησις τοῦ ὅ,τι ἐν τῷ παρόντι πράττομεν καὶ αἰσθανόμεθα
 εἶναι ἀναγκαία διὰ νὰ ἤμεθα τὰ πρόσωπα, τὰ ὅποια εἴμεθα
 τώρα, παροῦσα ὁμῶς συναίσθησις παρελθουσῶν πράξεων ἢ
 αἰσθημάτων δὲν εἶναι ἀναγκαία διὰ νὰ ἤμεθα τὰ αὐτὰ
 πρόσωπα, τὰ ὅποια ἔπραξαν τὰς πράξεις ἐκεῖνας, ἢ ἡσθάν-
 θησαν τὰ αἰσθήματα ἐκεῖνα.

Ἡ ἐρώτησις τοῦ τί εἶναι τὸ ποιοῦν τὰ φυτὰ ταῦτα κατὰ
 τὴν συνήθη ἔννοιαν τῆς λέξεως, δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ ἀνα-
 φοράν τινα πρὸς ταύτην τὴν περὶ προσωπικῆς ταυτότητος·
 ἐπειδὴ ἡ λέξις ταυτότης, ὅταν ἐφαρμόζεται εἰς αὐτὰ καὶ
 εἰς πρόσωπα, ὅχι μόνον ἐφαρμόζεται εἰς ἀντικείμενα διάφο-
 ρα, ἀλλὰ σημαίνει καὶ διαφόρους ἐννοίας. Διότι ὅταν τις
 ὁμνύῃ περὶ τῆς ταυτότητος δένδρου τινός, ὡς ἱσταμένου
 πεντήκοντα ἔτη εἰς τὸν αὐτὸν τόπον, ἐννοεῖ μόνον ὅτι εἶναι
 τὸ αὐτὸ ὡς πρὸς πάντας τοὺς σκοποὺς τῆς ἰδιοκτησίας καὶ
 τὰς χρήσεις τοῦ κοινοῦ βίου, καὶ ὅχι ὅτι τὸ δένδρον ἐκεῖνο
 διέμεινε καθ' ὅλον αὐτὸν τὸν χρόνον τὸ αὐτὸ κατὰ τὴν ἀκρι-
 βῆ φιλοσοφικὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως. Διότι ἐκεῖνος ἀγνοεῖ βέ-
 βαια, ἐὰν ὀτιδῆποτε μόριον τοῦ παρόντος δένδρου εἶναι τὸ
 αὐτὸ μὲ ὀτιδῆποτε μόριον τοῦ δένδρου τοῦ ἱσταμένου εἰς
 τὸν αὐτὸν τόπον πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν. Καὶ ἐὰν δὲν ἔχωσι
 κοινὸν μηδὲ ἐν μόριον ὕλης, δὲν δύνανται νὰ ᾔναι τὸ αὐτὸ
 δένδρον, κατὰ τὴν κυρίαν φιλοσοφικὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως
 ταυτόν· καθότι εἶναι προφανὲς ἀντίφασις τῶν λέξεων τὸ νὰ
 λέγωμεν ὅτι εἶναι τὸ αὐτὸ, ἐνῶ οὐδὲν μέρος τῆς οὐσίας αὐ-
 τῶν, καὶ οὐδεμία τῶν ιδιοτήτων αὐτῶν εἶναι τὸ αὐτό· οὐδὲν
 μέρος τῆς οὐσίας των, κατὰ τὴν ὑπόθεσιν· καὶ οὐδεμία τῶν

ἰδιοτήτων αὐτῶν, ἐπειδὴ εἶναι ὁμολογούμενον ὅτι ἡ αὐτὴ ἰδιότης δὲν δύναται νὰ μεταφερθῇ ἀπὸ μιᾶς οὐσίας εἰς ἄλλην. Ὅθεν ὅταν λέγωμεν ὅτι ἡ ταυτότης φυτοῦ τινος συνίσταται εἰς τὴν συνέχειαν τῆς αὐτῆς ζωῆς διαδιδομένης ὑπὸ τὴν αὐτὴν διοργάνωσιν εἰς ἀριθμὸν τινα μορίων ὕλης, εἴτε τῶν αὐτῶν εἴτε μὴ, ἡ λέξις ταυτότης, ἐφαρμοζομένη εἰς ζωὴν καὶ διοργάνωσιν, δὲν δύναται ποσῶς νὰ ἐκλαμβάνηται ὡς σημαίνουσα ὅ,τι σημαίνει εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν πρότασιν, ἐφαρμοζομένη εἰς ὕλην. Κατ' ἀόριστον λοιπὸν καὶ δημώδη ἔννοιαν, ἡ ζωὴ, καὶ ἡ διοργάνωσις, καὶ τὸ φυτὸν λέγονται ὀρθῶς ὅτι εἶναι τὸ αὐτὸ, ἂν καὶ γίνεται ἡ διηνεκὴς αὕτη μεταβολὴ τῶν μερῶν. Ἀλλὰ κατ' ἀκριβοῦς καὶ φιλοσοφικὴν ἔκφρασιν, οὐδεὶς ἄνθρωπος, οὐδὲν ἦν, οὐδεὶς τρόπος ὑπάρξεως, οὐδὲ ὅτιδήποτε ἄλλο πρᾶγμα δύναται νὰ ᾔῃαι τὸ αὐτὸ μὲ ἐκεῖνο μετὰ τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει οὐδὲν τὸ αὐτό. Τώρα λοιπὸν ἡ ταυτότης λαμβάνεται κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην ἔννοιαν, ὅταν ἐφαρμόζεται εἰς πρόσωπα. Ἡ ταυτότης λοιπὸν τούτων δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ μετὰ διαφορᾶς οὐσίας.

Τὸ ἐνταῦθα λοιπὸν ἐξεταζόμενον πρᾶγμα, καὶ ἀποδεδειγμένως, ὡς φρονῶ, προσδιορισθὲν, προτείνεται ὑπὸ τοῦ Λωκίου διὰ τῶν λέξεων τούτων, «Ἐὰν τὸ αὐτὸ Ἐγὼ, ᾗτοι πρόσωπον, εἶναι ἡ αὐτὴ οὐσία;» Καὶ ὑπεδήλωσεν ἀπάντησιν πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο πολὺ καλλιτέραν παρὰ τὴν ὁποίαν δίδει πραγματικῶς. Διότι ἐκεῖνος ὀρίζει τὸ μὲν πρόσωπον οὕτως· ὃν λογιστικὸν νοητικόν· τὴν δὲ προσωπικὴν ταυτότητα οὕτως· ἡ ταυτότης λογικοῦ ὄντος. Τὸ ζήτημα λοιπὸν εἶναι τοῦτο· ἔάν τὸ αὐτὸ λογικὸν ὃν ᾔῃαι ἡ αὐτὴ οὐσία· τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει χρεῖαν οὐδεμιᾶς ἀπαντήσεως, ἐπειδὴ ὃν καὶ οὐσία σημαίνουσιν ἐνταῦθα τὴν αὐτὴν ιδέαν. Τὸ αἰ-

τιον τῆς ἀμφιβολίας, εἴαν τὸ αὐτὸ πρόσωπον ᾗναι ἢ αὐτὴ οὐσία, λέγεται ὅτι εἶναι τοῦτο· ὅτι ἡ συναίσθησις τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως ἐν καιρῷ νεότητος καὶ γήρατος, ἢ κατὰ δύο συνημμένας διαδοχικὰς στιγμὰς, δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ ἀτομικὴ πράξις· τουτέστιν ὅχι ἡ αὐτὴ συναίσθησις, ἀλλὰ διάφοροι διαδοχικαὶ συναισθήσεις. Τώρα λοιπὸν εἶναι παράδοξον πῶς τοῦτο νὰ προξενήσῃ τοιαύτας περιπλοκάς. Διότι δύναται τις βέβαια νὰ κατανοήσῃ, ὅτι ἄνθρωπός τις δυνατόν νὰ ἔχῃ ἱκανότητα νὰ γνωρίζῃ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἀντικείμενον ὅτι εἶναι καὶ τώρα τὸ αὐτὸ, τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ ὅτε πρότερον ἐθεώρει αὐτό· εἰς ταύτην ὁμῶς τὴν περιπίπτωσιν, ὅπου, κατὰ τὴν ὑπόθεσιν, ἀντιλαμβάνεται τις ὅτι τὸ ἀντικείμενον εἶναι τὸ αὐτὸ, ἢ ἀντίληψις αὐτοῦ κατὰ δύο τινὰς στιγμὰς δὲν δύναται νὰ ᾗναι μία καὶ ἡ αὐτὴ ἀντίληψις. Καὶ οὕτως, ἂν καὶ αἱ διαδοχικαὶ συναισθήσεις τὰς ὁποίας ἔχομεν περὶ τῆς ἰδίας ἡμῶν ὑπάρξεως δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ, εἶναι ὁμῶς συναισθήσεις ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος, ἥτοι ἀντικειμένου· τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ἐγὼ, ἢ ζῶντος πλάσματος. Τὸ πρόσωπον, τοῦ ὁποίου τὴν ὑπαρξιν συναισθάνεται τις τώρα, καὶ συνησθάνθη πρὸ μιᾶς ὥρας ἢ ἐνὸς ἔτους, διακρίνεται ὅτι εἶναι ὅχι δύο πρόσωπα, ἀλλ' ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον· καὶ ἐπομένως εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Τοῦ Λωκίου αἱ παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου φαίνονται κατεσπευσμένα· καὶ φαίνεται ὅτι ὁμολογεῖ ἑαυτὸν μὴ ἀρκούντως πεπεισμένον ἐκ τῶν ὑποθέσεων, τὰς ὁποίας ἔκαμε περὶ αὐτοῦ· ἀλλὰ μερικὰς τῶν κατεσπευσμένων ἐκείνων παρατηρήσεων ἐξέτειναν ἄλλοι κατὰ παράδοξον ἔκτασιν. Τούτων δὲ ἡ ἔννοια, κατὰ βάθος ἀνιχνευομένη καὶ ἐξεταζομένη, καταντᾷ, νομίζω, εἰς τοῦτο· «Ὅτι ἡ προσωπότης δὲν εἶναι μόνιμόν τι, ἀλλὰ διαβατικὸν πρᾶγμα· ὅτι ζῇ καὶ

ἀποθνήσκει, ἀρχίζει καὶ τελευτᾷ διηνεκῶς· ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ διαμείνῃ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον δύο κατὰ συνέχειαν στιγμὰς περισσότερον, παρ' ὅσον δύνανται δύο διαδοχικαὶ στιγμαὶ νὰ ᾔναι μία καὶ ἡ αὐτὴ στιγμή· ὅτι ἡ οὐσία ἡμῶν μεταβάλλεται τῶνόντι διηνεκῶς· ἀλλ' εἴτε ἔχει οὕτως εἴτε μὴ, τοῦτο, φαίνεται, εἶναι οὐδέν πρὸς τὸν σκοπόν· ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἡ οὐσία, ἀλλ' ἡ συναίσθησις μόνη, ἡ συγκροτοῦσα τὴν προσωπότητα· ἡ δὲ συναίσθησις, διαδοχικὴ οὖσα, δὲν δύναται νὰ ᾔναι τὸ αὐτὸ κατὰ δύο τινὰς στιγμὰς, μὴδ' ἐπομένως νὰ συγκροτῇται ἐξ αὐτῆς ἡ προσωπότης.» Καὶ ἐντεῦθεν ἔπεται ἀναγκαίως ὅτι ἐξαπατῶμεν ἑαυτοὺς, ἐὰν ἀποδίδωμέν τι εἰς τὸ παρὸν ἡμῶν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἐπράξαμεν, ἢ ἐὰν φανταζώμεθα τὸ παρὸν ἡμῶν πρόσωπον μέτοχον τῶν εἰς ἡμᾶς ἐχθὲς συμβάντων, ἢ ὅτι τὸ παρὸν ἡμῶν πρόσωπον θέλει ἔχει τινὰ μετοχὴν τῶν μελλόντων νὰ συμβῶσιν εἰς ἡμᾶς αὔριον· ἐπειδὴ τὸ παρὸν ἡμῶν πρόσωπον δὲν εἶναι πραγματικῶς τὸ αὐτὸ μὲ τὸ ἐχθὲς, ἀλλ' ἄλλο τι ὅμοιον πρόσωπον εἰσαγόμενον ἀντ' ἐκείνου, καὶ ὑπολαμβάνομενον ὡς αὐτό· τὸ ὁποῖον αὔριον θέλει πάλιν διαδεχθῇ ἄλλο. Τοῦτο, λέγω, ἔπεται ἀναγκαίως· διότι ἐὰν τὸ πρόσωπον τῆς ἡμέρας ταύτης καὶ τὸ τῆς ἐπιούσης δὲν ᾔναι τὸ αὐτὸ, ἀλλὰ μόνον δύο πρόσωπα ὅμοια· τὸ πρόσωπον τῆς ἡμέρας ταύτης δὲν εἶναι πραγματικῶς περισσότερον μέτοχον τῶν μελλόντων νὰ συμβῶσιν εἰς τὸ πρόσωπον τῆς ἐπιούσης, παρ' ὅσον εἶναι τῶν μελλόντων νὰ συμβῶσιν εἰς οἷονδ' ἢ ποτε ἄλλο πρόσωπον. Δυνατὸν δὲ ἴσως νὰ στοχασθῇ τις, ὅτι αὕτη δὲν εἶναι ὀρθὴ ἔκθεσις τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος δοξασίας· διότι ὅσοι διῆσχυρίζονται αὐτὴν ὁμολογοῦσιν, ὅτι πρόσωπόν τι εἶναι τὸ αὐτὸ καθ' ὅσον ἡ μνήμη αὐτοῦ ἐκτείνεται εἰς τὸ παρελθόν. Καὶ τῶνόντι μεταχειρίζονται τὰς

λέξεις ταυτότητα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Οὐδὲ συγχωρεῖ ποτὲ ἡ γλῶσσα νὰ ἐκλείψωσιν αἱ λέξεις αὗται· ἐπειδὴ, ἐὰν ἐξέλειπον, ἔπρεπε βέβαια νὰ εἰσαχθῇ ἀντ' αὐτῶν δὲν ἡξεύρω ποία γελοιώδης περίφρασις. Ἀλλ' οὗτοι δὲν δύνανται, συμφώνως πρὸς ἑαυτοὺς, νὰ ἐννοῶσιν ὅτι τὸ πρόσωπον εἶναι ἀληθὲς τὸ αὐτό. Διότι εἶναι οἴκοθεν κατὰδηλον, ὅτι ἡ προσώπότης δὲν δύναται νὰ ᾔηται ἀληθῶς ἡ αὐτὴ, ἐὰν, ὡς οὗτοι ῥητῶς διατείνονται, ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον συνίσταται δὲν εἶναι τὸ αὐτό. Καὶ καθὼς, συμφώνως πρὸς ἑαυτοὺς δὲν δύνανται νὰ ἐννοῶσιν ὅτι τὸ πρόσωπον εἶναι ἀληθῶς τὸ αὐτό, οὕτω, στοχάζομαι, καὶ δὲν ἐννοοῦσι τοῦτο, ἀλλὰ μόνον ὅτι εἶναι τοιοῦτον κατὰ πλαστήν τινα ἔννοιαν· κατὰ τοιαύτην ἔννοιαν μόνον καθὼς οὗτοι διατείνονται· διότι τοῦτο διατείνονται, ὅτι οἷοςδήποτε ἀριθμὸς προσώπων δυνατόν νὰ ᾔηται τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Ἡ ἀπλὴ ἀνάπτυξις τῆς ιδέας ταύτης, καὶ ἡ ἐκθεσις αὐτῆς οὕτω γυμνῆς καὶ φανερᾶς φαίνεται ἡ ἀρίστη αὐτῆς ἐξέλεγχξις. Ὅμως δὲ, ἐπειδὴ λέγεται ὅτι ἀποδίδουσί τινες εἰς αὐτὴν μεγάλην βαρύτητα, προσθέτω τὰ ἐφεξῆς.

Πρῶτον. Ἡ ιδέα αὕτη εἶναι ὅλως ἀντιφατικὴ πρὸς τὴν βεβαίαν ἐκείνην πληροφορίαν, ἥτις ἀναγκαίως, καὶ κατὰ πᾶσαν στιγμὴν, ἐγείρεται ἐντὸς ἡμῶν, ὅταν στρέφωμεν τοὺς λογισμοὺς ἡμῶν πρὸς ἡμᾶς αὐτούς· ὅταν συλλογιζώμεθα περὶ τοῦ παρελθόντος, καὶ στρέφωμεν τὸν νοῦν πρὸς τὸ μέλλον. Πᾶσα δὲ φαντασία περὶ μεταβολῆς ἡμερουσίου τοῦ ζῶντος ἐκείνου ὄντος, τὸ ὁποῖον ἕκαστος ἄνθρωπος ὀνομάζει ἑαυτὸν, εἰς ἄλλο τι ὄν, ἢ περὶ οἵαςδήποτε τοιαύτης μεταβολῆς καθ' ὅλην τὴν παροῦσαν ἡμῶν ζωὴν, ἀναιρεῖται ὁλοκλήρως ὑπὸ τῆς φυσικῆς ἡμῶν αἰσθήσεως τῶν πραγμάτων. Οὐδὲ εἶναι δυνατόν εἰς ἄνθρωπον ὅστις ἔχει τὰς φρένας του

νὰ μεταβάλῃ τὴν διαγωγὴν του ὡς πρὸς τὴν υἱείαν ἢ τὰς ὑποθέσεις του, δι' ὑποψίαν ὅτι, καὶ ἂν ζῇ αὖριον, δὲν ἤθελεν εἶσθαι ὅμως τὸ αὐτὸ πρόσωπον, τὸ ὁποῖον εἶναι σήμερον. Καὶ ὅμως, ἂν εἶναι ἔλλογον νὰ πράττωμεν ὡς πρὸς μέλλουσαν ζωὴν κατὰ τὴν ιδέαν ταύτην, ὅτι ἡ προσωπότης εἶναι διαδοχική, εἶναι ἔλλογον νὰ πράττωμεν κατ' αὐτὴν, καὶ ὡς πρὸς τὴν παροῦσαν. Ἐνταῦθα λοιπὸν ὑπάρχει ιδέα ἐπίσης ἱκανὴ νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ εἰς τὴν θρησκείαν καὶ εἰς τὰ κοσμικὰ ἡμῶν συμφέροντα· καὶ πᾶς τις βλέπει καὶ αἰσθάνεται τὴν ἀνέκφραστον ἀλογίαν αὐτῆς εἰς τὸ τελευταῖον παράδειγμα. Ἐάν τις λοιπὸν δύναται νὰ παραδεχθῇ αὐτὴν εἰς τὸ πρῶτον, τοῦτο δὲν δύναται νὰ προέλθῃ ἐκ τοῦ λόγου τοῦ πράγματος, ἀλλὰ πρέπει νὰ πηγάζῃ ἐξ ἐσωτερικῆς ἀνεπισκεΐας καὶ κρυφίας διαφθορᾶς τῆς καρδίας.

Δεύτερον. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι ἱκανὸν ζωῆς καὶ ἐνεργείας, εὐδαιμονίας καὶ κακοδαιμονίας, δὲν εἶναι ιδέα τις, ἢ ἀφρητημένη ἔννοια, ἢ ποιότης τις, ἀλλὰ μόνον ὄν τι. Τώρα λοιπὸν ἅπαντα τὰ ὄντα διαμένουσιν ὁμολογουμένως τὰ αὐτά, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ὑπάρξεώς των. Παρατήρησον λοιπὸν ζῶν τι ὄν ὑπάρχον τώρα, καὶ τὸ ὁποῖον ὑπῆρξε καιρὸν τινα ζῶν. Τὸ τοιοῦτον ὄν πρέπει νὰ ἔπραξε καὶ νὰ ἔπαθε καὶ νὰ ἀπήλαυσεν ὅ,τι ἔπραξε καὶ ἔπαθε, καὶ ἀπήλαυσε πρότερον, (τοῦτο τὸ ζῶν ὄν, λέγω, καὶ ὄχι ἄλλο) ἐπίσης ἀληθῶς, καθὼς πράττει καὶ πάσχει καὶ ἀπολαύει, ὅ,τι πράττει καὶ πάσχει καὶ ἀπολαύει τὴν στιγμὴν ταύτην. Ὅλαι αὗται αἱ διαδοχικαὶ πράξεις, παθήσεις, καὶ ἀπολαύσεις εἶναι πράξεις, καὶ παθήσεις, καὶ ἀπολαύσεις τοῦ αὐτοῦ ζῶντος ὄντος. Καὶ ἔχουσιν οὕτω, προηγουμένως παντὸς λογισμοῦ περὶ μνήμης ἢ λήθης αὐτοῦ· ἐπειδὴ μνήμη ἢ λήθη δὲν ἐπιφέρει οὐδεμίαν ἀλλοίωσιν εἰς τὴν ἀλήθειαν παρελ-

θόντων γεγονότων. Καὶ ἐὰν ὑποτεθῇ τὸ ὄν τοῦτο ἐνδεδυ-
 μένον πεπερασμένας δυνάμεις γνωστικοῦ καὶ μνημονικοῦ,
 δὲν ὑπάρχει οὐδαμῶς δυσκολώτερον τὸ νὰ κατανοήσωμεν
 αὐτὸ ὡς ἔχον δύναμιν νὰ γνωρίζῃ, ὅτι εἶναι τὸ αὐτὸ ὄν τὸ
 ὁποῖον ἦτο καὶ πρό τινος καιροῦ, καὶ τινὰς μὲν νὰ ἐνθυ-
 μῇται τῶν ἑαυτοῦ πράξεων, καὶ παθήσεων καὶ ἀπολαύσεων,
 τινὰς δὲ νὰ λησμονῇ, παρὰ τὸ νὰ κατανοήσωμεν αὐτὸ ὡς
 γνωρίζον, καὶ ἐνθυμούμενον, καὶ λησμονοῦν ὅτιδῆποτε ἄλλο.

Τρίτον. Πᾶς ἄνθρωπος συναισθάνεται ὅτι εἶναι καὶ τώρα
 τὸ αὐτὸ πρόσωπον τὸ ὁποῖον ἦτο πρότερον, καθ' ὅσον ἐκτεί-
 νεται εἰς τὸ παρελθὸν ἢ μνήμη του· ἐπειδὴ, ὅταν τις διαλο-
 γίζεται παρελθοῦσάν τινα πράξιν ἰδίαν, εἶναι ἀκριβῶς ἐπίσης
 βέβαιος περὶ τοῦ προσώπου τοῦ πράξαντος ἐκείνην τὴν πρά-
 ξιν, τουτέστιν ἑαυτοῦ, τοῦ προσώπου τοῦ νῦν διαλογιζομένου
 αὐτήν, καθὼς εἶναι βέβαιος καὶ ὅτι ἐπράχθη ποσῶς ἢ πρά-
 ξις. Μάλιστα δὲ, πολλάκις ἡ βεβαιότης τοῦ ἀνθρώπου ὅτι
 ἐπράχθη τις πράξις, περὶ τῆς ὁποίας εἶναι πληρέστατα βέ-
 βαιος, πηγάζει ὁλοκλήρως ἐκ τῆς συναισθήσεώς του ὅτι αὐ-
 τὸς ἔπραξεν αὐτήν. Καὶ οὗτος ὁ ἄνθρωπος ἢ τὸ πρόσωπον
 πρέπει νὰ ᾔῃαι ἢ οὐσία ἢ ιδιότης οὐσίας τινός. Ἐὰν δὲ τὸ
 πρόσωπον εἶναι οὐσία, τότε ἡ συναίσθησις ὅτι εἶναι τὸ αὐτὸ
 πρόσωπον ᾔῃαι συναίσθησις ὅτι εἶναι ἡ αὐτὴ οὐσία. Ἐὰν δὲ
 τὸ πρόσωπον ᾔῃαι ιδιότης οὐσίας, καὶ πάλιν ὁμῶς ἡ συναί-
 σθησις ὅτι αὐτὸ εἶναι ἡ αὐτὴ ιδιότης εἶναι ἐπίσης βεβαία
 ἀπόδειξις ὅτι ἡ οὐσία αὐτοῦ διαμένει ἡ αὐτὴ, καθὼς ἤθε-
 λεν εἶσθαι καὶ ἡ συναίσθησις ὅτι αὐτὸ διαμένει ἡ αὐτὴ
 οὐσία· ἐπειδὴ ἡ αὐτὴ ἢ ιδιότης δὲν δύναται νὰ μεταβι-
 βασθῇ ἀπὸ μιᾶς εἰς ἄλλην οὐσίαν.

Ἄλλ' ἂν καὶ οὕτως εἴμεθα βέβαιοι ὅτι εἴμεθα τώρα οἱ
 αὐτοὶ ἐνεργοὶ, τὰ αὐτὰ ζῶντα πλάσματα ἢ οὐσίαι, τὰ ὁποῖα

ἡμεθα καὶ πρότερον καθ' ὅσον ἐκτείνεται ἡ ἡμετέρα μνήμη, ζητεῖται ὅμως, εἴαν δὲν ἐνδέχεται ἴσως νὰ ἀπατώμεθα κατὰ τοῦτο. Τὸ ζήτημα δὲ τοῦτο δύναται νὰ ζητηθῇ καὶ εἰς τὸ τέλος ἐκάστης ἀποδείξεως οἷαοδήποτε· ἐπεὶ δὲ εἶναι ζήτημα περὶ τῆς ἀληθείας τῆς διὰ τοῦ μνημονικοῦ γινομένης ἀντιλήψεως. Καὶ ὅστις δύναται νὰ ἀμφιβάλλῃ, εἴαν δυνάμεθα νὰ ἐμπιστευώμεθα εἰς τὴν διὰ τοῦ μνημονικοῦ ἀντίληψιν εἰς ταύτην τὴν περίπτωσιν, δυνατόν ν' ἀμφιβάλλῃ ὡσαύτως καὶ εἴαν δυνάμεθα νὰ ἐμπιστευώμεθα εἰς τὴν ἀντίληψιν τὴν ἐξ ἐπαγωγῆς καὶ συλλογισμοῦ, τὰ ὅποια ἐμπεριλαμβάνουσι καὶ τὴν μνήμην, ἢ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἄμεσον ἀντίληψιν. Ἐνταῦθα λοιπὸν δὲν δυνάμεθα νὰ προβῶμεν οὐδόλως περαιτέρω. Διότι εἶναι γελοῖον νὰ ζητῇ τις ν' ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειαν τῶν ἀντιλήψεων ἐκείνων, τῶν ὁποίων τὴν ἀλήθειαν δὲν δυνάμεθα ν' ἀποδείξωμεν ἄλλως, εἰμὴ δι' ἄλλων ἀντιλήψεων ἀκριβῶς ὁμοειδῶν μὲ αὐτάς, καὶ τὰς ὁποίας ἔχομεν τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς λόγον νὰ ὑποπτεύωμεν· ἢ νὰ ζητῇ ν' ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειαν τῶν ἡμετέρων νοερῶν δυνάμεων, ἣτις δὲν δύναται ν' ἀποδειχθῇ ἄλλως, εἰμὴ διὰ τῆς χρήσεως ἢ τοῦ μέσου αὐτῶν τῶν ὑποπτευομένων δυνάμεων.

ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Β΄.

Περὶ τῆς φύσεως τῆς ἀρετῆς.

Ἠθικὴ φύσις καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις ἀντιλήψεως καὶ πράξεως εἶναι τὰ ἀποκαθιστῶντά τινα ὄντα ἱκανὰ ἠθικῆς κυβερνήσεως. Τὰ ἄλογα ζῶα παθαίνονται καὶ ἐνεργοῦσιν ἐκ ποικίλων φυσικῶν ὁρμῶν καὶ κλίσεων· τοιαύτης ὡσαύτως

καταστάσεως εἶμεθα καὶ ἡμεῖς· ἀλλ' ἐκτὸς ταύτης, ἔχομεν καὶ ἱκανότητα νὰ κρίνωμεν περὶ πράξεων καὶ χαρακτήρων, καὶ νὰ κρίνωμεν ταῦτα ἀντικείμενα τῶν ἡμετέρων λογισμῶν. Πράττοντες δὲ τοῦτο, τινὰς μὲν πράξεις δοκιμάζομεν, ἥτοι ἐγκρίνομεν φύσει καὶ ἀναποφεύκτως, θεωροῦντες ἰδίως αὐτὰς ὡς ἐναρέτους καὶ ἀγαθῆς ἀξίας, ἄλλας δὲ πάλιν ἀποδοκιμάζομεν ὡς κακὰς καὶ κακῆς ἀξίας. Ὅτι ἔχομεν ταύτην τὴν δοκιμαστικὴν καὶ ἀποδοκιμαστικὴν (1) ἠθικὴν δύναμιν, εἶναι βέβαιον ἐκ τούτου, ὅτι καὶ ἐντὸς ἡμῶν αὐτῶν αἰσθάνομεθα αὐτήν, καὶ ἐν ἄλλοις παρατηροῦμεν. Ἀναφαίνεται δ' ἐκ τούτου, ὅτι ἐνεργοῦμεν αὐτὴν ἀναποφεύκτως, δοκιμάζοντες καὶ ἀποδοκιμάζοντες καὶ αὐτοὺς τοὺς πλαστοὺς χαρακτήρας· ἐκ τῶν λέξεων, δίκαιον καὶ ἀδίκον, ἀπεχθές καὶ ἐράσμιον, ποταπὸν καὶ ἀξιώλογον, καὶ πολλῶν ἄλλων παρομοίας σημασίας εἰς ὅλας τὰς γλώσσας, ἐφαρμοζομένων εἰς πράξεις καὶ χαρακτήρας· ἐκ τῶν πολλῶν συγγεγραμμένων ἠθικῶν συστημάτων, πὰ ὅποια ὑποθέτουσιν αὐτήν· ἐπειδὴ δὲν δύναται τις νὰ φαντασθῇ ὅτι ἅπαντες οἱ συγγραφεῖς οὗτοι, δι' ὅλων πούτων τῶν συγγραμμάτων, δὲν εἶχον οὐδεμίαν ποσῶς ἔννοιαν εἰς τὰς λέξεις των, ἢ ἔννοιαν ἀπλῶς

(1) Τὴν φράσιν ταύτην ἐλάβομεν ἐκ τοῦ Ἐπικτήτου, (Αῤῥ. Ἐπίκ. Β. Α'. Κεφ. α'.) καὶ μετεχειρίσθημεν αὐτήν, ἐπειδὴ φαίνεται ἡ πληρεσάτη καὶ ἡ ἐλάχισα ὑποκειμένη εἰς σοφιστικὰς προσβολὰς. Καὶ ἡ ἠθικὴ δύναμις δύναται νὰ ἐγνωθῇ ὅτι ἔχει τὰ δύο ταῦτα ἐπίθετα διὰ δύο λόγους· πρῶτον μὲν, ἐπειδὴ ἐπιθεωροῦσα πράξεις τινὰς, εἴτε πρὶν πραχθῶσιν εἴτε ὕστερον, κρίνει αὐτὰς ὡς καλὰς ἢ κακὰς· δεῦτερον δὲ, ἐπειδὴ ὁρίζει ἑαυτήν ὅτι εἶναι ὁ ὁδηγὸς τῶν πράξεων καὶ τοῦ βίου, κατ' ἀντιδιαστολὴν πάσης ἄλλης δυνάμεως ἢ φυσικῆς πρακτικῆς ἀρχῆς· καὶ τοῦτο κατὰ τὸν αὐτὸν ἐκεῖνον τρόπον, καθ' ὃν ὁ θεωρητικὸς λόγος κρίνει ἀπ' ευθείας καὶ κατὰ φυσικὸν λόγον περὶ τῆς θεωρητικῆς ἀληθείας καὶ ψεύδους· συγχρόνως δὲ συνοδεύει αὐτήν, σκέψεως προηγηθείσης, ἢ συναίσθησις ὅτι τὸ δικαίωμα τοῦ κρίνειν περὶ αὐτῶν ἀνήκει φύσει εἰς αὐτήν.

χιμαιρικὴν. Ἐκ τοῦ φυσικοῦ ἡμῶν αἰσθήματος τῆς σύγνω-
 σύνης, τὸ ὁποῖον ἐμπεριλαμβάνει διάκρισιν μεταξὺ ὀργάνου
 ἀπλῶς ὠφελείας, καὶ σκοποῦ ὠφελείας· ἐκ τῆς ὁμοίας δια-
 κρίσεως, τὴν ὁποίαν κάμνει πᾶς τις, μετὰ ἀδικίας καὶ
 ἀπλῆς βλάβης, τὸ ὁποῖον, ὡς λέγει ὁ Ὁββέσιος, (Hobbes)
 εἶναι ἴδιον μόνων τῶν ἀνθρώπων καὶ μετὰ ἀδικίας καὶ
 δικαίας τιμωρίας, ἥτις εἶναι σαφέστατα φυσικὴ διάκρισις,
 προηγούμενη πάσης ἐξετάσεως ἀνθρώπινων νόμων. Εἶναι δὲ
 κατὰ δῆλον ὅτι μέγα μέρος τῆς κοινῆς γλώσσης καὶ τῆς κοι-
 νῆς διαγωγῆς καθ' ὅλον τὸν κόσμον σχηματίζεται ἐκ τῆς
 ὑποθέσεως τοιαύτης ἠθικῆς δυνάμεως, εἴτε συνειδότος ὀνό-
 μαζομένης, εἴτε ἠθικοῦ λόγου, εἴτε ἠθικῆς αἰσθήσεως, εἴτε
 Θείου λόγου· εἴτε ὡς αἰσθήματος τοῦ νοός θεωρούμενης, εἴτε
 ὡς ἀντιλήψεως τῆς καρδίας, εἴτε, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι
 εἶναι καὶ ἀλήθεια, ὡς ἐμπεριλαμβανούσης ἀμφοτέρωτα.
 Οὐδὲ εἶναι ποσῶς ἀμφίβολον ἐν γένει ὁποίαν διαγωγὴν δο-
 κιμάζει καὶ ὁποίαν ἀποδοκιμάζει αὕτη ἡ ἐντὸς ἡμῶν ἠθικὴ
 δύναμις. Διότι, ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἀμφισβητῇται τὸ εἰς
 τί συνίσταται ἡ ἀρετὴ, ἢ ὅποιονδήποτε καὶ ἂν ὑπάρχωσι
 λόγοι ἀμφισβητίας περὶ τῶν καλῶν ἑκαστα, ἐν γένει ὁμῶς
 ὑπάρχει πραγματικῶς γνώμων τις αὐτῆς καθολικῶς ὁμολο-
 γούμενος. Οὗτος δὲ εἶναι ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον ὅλοι οἱ αἰῶνες
 καὶ ὅλοι οἱ τόποι πρεσβεύουσι δημοσίᾳ· εἶναι ἐκεῖνος, τὸν
 ὁποῖον ἐπιδεικνύεται πᾶς ἄνθρωπος, τὸν ὁποῖον ἀπαντᾷς
 ἐμπροσθέν σου· εἶναι ἐκεῖνος, τοῦ ὁποίου τὴν πράξιν οἱ
 πρῶτοι καὶ θεμελιώδεις νόμοι ὅλων τῶν πολιτειῶν, τῶν
 καθιδρυμένων ἐπὶ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, προσπαθοῦσι νὰ
 ἐμβάλλωσι καὶ νὰ ἐνισχύσωσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους· τουτέστι
 τὴν δικαιοσύνην, τὴν φιλαλήθειαν, καὶ τὴν ἐπιμέλειαν ὑπὲρ
 τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ. Ἀφοῦ λοιπὸν εἶναι κατὰ δῆλον, ἐν γένει,

ὅτι ἔχομεν τοιαύτην δύναμιν κριτικὴν, ὅποια εἶναι αὕτη, εἶναι χρήσιμον ἴσως νὰ παρατηρήσωμεν ὀλίγα τινὰ περὶ αὐτῆς.

Πρῶτον. Παρατηρητέον ὅτι τὸ ἀντικείμενον τῆς δυνάμεως ταύτης εἶναι πράξεις (1), ἐμπεριλαμβανομένων εἰς τὸ ὄνομα τοῦτο τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν· ἐκείνων δηλαδή, ἐξ ὧν οἱ ἄνθρωποι ἠθέλουν πράττειν, ἐὰν ἀφορμαὶ καὶ περιστάσεις παρεῖχον εἰς αὐτοὺς τὴν δύναμιν, καὶ τὰς ὁποίας, ὅταν ᾖναι ἐδραιωμένοι καὶ ἐκτικαί εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὀνομάζομεν χαρακτῆρα αὐτοῦ. Δὲν φαίνεται δέ, ἐὰν τὰ ἄλογα ζῶα σχηματίζωσι τὴν ἐλαχίστην διάκρισιν μεταξὺ πράξεων καὶ ἀπλῶν συμβάντων· ἢ ἐὰν προαίρεσις καὶ σκοπὸς, τὰ ὅποια συγκροτοῦσιν αὐτὴν τὴν φύσιν τῶν πράξεων καθὸ τοιούτων, εἶναι πᾶσι ἀντικείμενον τῆς ἀντιλήψεως αὐτῶν. Πρὸς τὴν ἡμετέραν δὲ ἀντίληψιν εἶναι· καὶ ταῦτα εἶναι τὸ μόνον ἀντικείμενον τῆς δοκιμαστικῆς καὶ ἀποδοκιμαστικῆς δυνάμεως. Πράξις, διαγωγή, κεχωρισμένη πάντων τῶν ἐξ αὐτῆς προκυπτόντων πραγματικῶν ἀποτελεσμάτων, εἶναι αὕτη καθ' ἑαυτὴν τὸ φυσικὸν ἀντικείμενον τῆς ἠθικῆς κρίσεως, καθὼς, ἡ θεωρητικὴ ἀλήθεια καὶ τὸ θεωρητικὸν ψεῦδος εἶναι τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Τοιούτων μὲν καὶ τοιούτων ἀποτελεσμάτων σκοπὸς πάντοτε ἐμπεριλαμβάνεται εἰς τὴν πράξιν· διότι οὗτος εἶναι μέρος αὐτῆς τῆς πράξεως· ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν γέινωσι τὰ σκοπούμενα ἀγαθὰ ἢ κακὰ ἀποτελέσματα, ἡμεῖς ἔχομεν τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς αἶσθημα περὶ τῆς πράξεως, καθὼς καὶ ἐὰν ἐγίνοντο. Ὡσαύτως δέ, ἐγκρίνομεν ἢ κατακρίνομεν χαρακτῆρας, κεχωρισμένους παντὸς λόγου περὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τοῦ κακοῦ, τὸ ὅποion εἶναι πραγματικῶς εἰς τὴν ἐξουσίαν ἀνθρώπων τοιούτου, ἢ τοιούτου χαρακτῆρος νὰ πράξω-

(1) Οὐδὲ ἡ ἀρετὴ καὶ κακία ἐν πείσει, ἀλλὰ ἐνέργεια. Μ. Ἀντων. Β'. Θ'. 16. Virtutis laus omnis in actione consistit. Cic. off. L. I. c. 6.

σιν. Οὐδέποτε, κατ' ἠθικὸν λόγον, ἐπαινοῦμεν ἢ ψέγομεν ἢ ἡμᾶς αὐτοὺς ἢ ἄλλους, δι' ὅ,τι ἀπολαύομεν ἢ πάσχομεν, ἢ διότι ἐμποιοῦνται εἰς ἡμᾶς παθήσεις, τὰς ὁποίας θεωροῦμεν ὡς ἐκτὸς τῆς ἡμετέρας δυνάμεως· ἀλλὰ μόνον δι' ὅ,τι πράττομεν, ἢ ἠθέλαμεν πράξει, εἴαν τοῦτο ἦτον ἐντὸς τῆς δυνάμεως ἡμῶν· ἢ δι' ὅ,τι παραλείπομεν ἄπρακτον τὸ ὁποῖον ἠδυνάμεθα νὰ πράξωμεν, ἢ ἠθέλομεν παραλείψει ἄπρακτον, ἂν καὶ ἠδυνάμεθα νὰ πράξωμεν αὐτό.

Δεύτερον. Ἡ αἴσθησις ἡμῶν ἢ κρίσις περὶ πράξεων καθὼς ἠθικῶς καλῶν ἢ κακῶν ἐμπεριλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ αἴσθησιν ἢ κρίσιν περὶ αὐτῶν ὡς ἀγαθῆς ἢ κακῆς ἀξίας. Εἶναι δὲ δύσκολον ἴσως νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἀντίληψις αὕτη οὕτως, ὥστε νὰ ἀπαντᾷ πρὸς πάντα τὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ ζητηθῶσιν περὶ αὐτῆς· ἀλλὰ πᾶς τις λαλεῖ περὶ τοιούτων καὶ τοιούτων πράξεων ὡς ἀξιοποίνων· καὶ οὐδεὶς, νομίζω, διατείνεται, ὅτι ἡ ἔκφρασις τῶν οὕτω λαλούντων δὲν ἔχει οὐδεμίαν ποσῶς ἔννοιαν. Τώρα δὲ ἡ ἔννοια εἶναι σαφῶς, ὅχι ὅτι στοχαζόμεθα ὡς συμφέρον τῆς κοινωνίας νὰ τιμωρῇται ὁ πράττων πράξεις τοιαύτας. Διότι, εἴαν ἀτυχῶς ἀπεφασίζετο, ὥστε ὁ ἄνθρωπος, ὁ δι' ἀθώαν τινὰ πράξιν μόλυνθεις ὑπὸ τοῦ λοιμοῦ, νὰ ἐγκαταλειφθῇ καὶ νὰ χαθῇ, διὰ φόβον μὴ ἐκ τῆς προσεγγίσεως πρὸς αὐτὸν ἄλλων ἀνθρώπων διαδοθῇ ὁ λοιμὸς, οὐδεὶς ἠθέλεν εἰπεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἦτον ἀξίος τῆς τοιαύτης ἐγκαταλείψεως. Ἀθωότης καὶ κακὴ ἀξία εἶναι ιδέαι ἀσυμβίβαστοι. Ἡ κακὴ ἀξία πάντοτε ὑποθέτει ἐνοχλήν· καὶ εἴαν ἡ μία δὲν εἶναι μέρος τῆς ἄλλης, εἶναι ὅμως τρανώτατα καὶ κατὰ φύσιν συνδεδεμένοι εἰς τὴν ἡμετέραν διάνοιαν. Ἡ ὕψις δυστυχοῦς ἀνθρώπου ἐμποιεῖ εἰς ἡμᾶς συμπάθειαν μὲν πρὸς αὐτὸν, ἀγανάκτησιν δὲ πρὸς τὸν αἴτιον τῆς δυστυχίας ταύτης, εἴαν ἐπεβλήθῃ εἰς αὐτὸν ὑπ' ἄλλου.

τινός. Ἀλλ' ὅταν μάθωμεν, ὅτι ὁ δυστυχὴς οὗτος εἶναι κα-
 κοῦργος, καὶ τιμωρεῖται μόνον ἐνεκατῆς προδοσίας καὶ ὠμό-
 τητός του, ἢ συμπάθειά τῶν ἐλαττοῦται καθ' ὑπερβολὴν,
 καὶ πολυαίς ἢ ἀγανάκτησις τῶν λατευνάζεται ὅλως διό-
 λου. Τώρα λοιπὸν τὸ προξενούν τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο εἶ-
 ναι ἡ κατανόησις ἐκείνου τοῦ προσόντος εἰς τὸν δυστυχῆ ἐκεῖ-
 νον, τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν κακὴν ἀξίαν. Ὅταν λοιπὸν ἐξετά-
 νῶμεν ἢ θεωρῶμεν συνάμα τὴν ιδέαν τῆς κακίας καὶ τὴν
 τῆς δυστυχίας, προκύπτει μία τρίτη, ἢ τῆς κακῆς ἀξίας.
 καὶ οὕτως ὑπάρχει εἰς τὰ ἀνθρώπινα πλάσματα συνάφεια
 τῶν δύο ιδεῶν, φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ κακοῦ, κακουργίας καὶ
 κακοποιΐας. Ἐὰν ἡ συνάφεια αὕτη ἦτον ἀπλῶς τεχνητὴ ἢ τυχαία
 οἷον ἡθέλει εἶσθαι οὐδέν· ἀλλ' ἐπειδὴ ἀναντιρρήτως εἶναι
 φυσικὴ, ὀφείλομεν νὰ προσέχωμεν εἰς αὐτήν, καὶ ὅχι νὰ προ-
 σπαθῶμεν νὰ τὴν παρεξηγῶμεν, οὕτως ὥστε νὰ καταντᾷ
 εἰς τὸ μηδέν. Ἐδὲ ὅτε λέγεται ὅτι καὶ οἱ κακοὶ οὐκ ἔχουσιν
 κατὰ φύσιν κακίαν, ἀλλ' ἐκ τῆς ἀρετῆς, ἡμετέροις δὲ παρατηρητέον περὶ τῆς ἡμετέρας ἀντι-
 λήψεως τῆς κακῆς καὶ κακῆς ἀξίας, ὅτι ἡ πρώτη εἶναι πολὺ
 ἀσθενής, ὥς πρὸς τὰ κοινὰ τῆς ἀρετῆς παραδείγματα. Τοῦ-
 τοῦ δὲ εἰς λόγος ἐνδέχεται νὰ ᾔῃ τοῦτο, ὅτι πρὸς τὸν θεα-
 τὴν δὲ φαίνεται, κατὰ πόσον τὰ τοιαῦτα τῆς ἀρετῆς δείγ-
 ματα πηγάζουσιν ἐξ ἐναρέτου ἀρχῆς, ἢ κατὰ ποῖον βαθμὸν
 ἐπικράτει ἡ ἀρχὴ αὕτη· ἐπειδὴ καὶ μικρότατον σέβας πρὸς
 τὴν ἀρετὴν ἴσως ἐξαρκεῖ νὰ κάμνη τοὺς ἀνθρώπους νὰ πράτ-
 τωσι καλῶς εἰς πολλὰς κοινὰς περιστάσεις. Πάλιν δὲ ἡ ἡμε-
 τέρα ἀντίληψις τῆς κακῆς ἀξίας τῶν κακῶν πράξεων ἐλατ-
 τοῦται ἀνάλογως τῶν πειρασμῶν, τοὺς ὁποίους στοχαζόμεθα
 ὅτι εἶχον οἱ ἄνθρωποι πρὸς τὰς τοιαύτας πράξεις. Διότι
 ἀφοῦ ἡ κακία τῶν ἀνθρώπων συνίσταται κυρίως εἰς τὴν ἀπου-
 σίαν ἥτοι ἔλλειψιν τῆς ἐναρέτου ἀρχῆς, καὶ ἂν ὁ ἄνθρω-

πος ἡττηθῇ, ὑπόθεσις, ὑπὸ βασανιστηρίων, δὲν φαίνεται ἐκ
 τούτου κατὰ ποῖον βαθμὸν ἔλειπεν ἡ ἐνάρετος ἀρχή. Τὸ μό-
 νον δὲ, τὸ ὁποῖον ἀναφαίνεται, εἶναι τοῦτο, ὅτι δὲν εἶχεν
 αὐτὴν κατὰ τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε νὰ ὑπερισχύσῃ τοῦ πει-
 ρασμοῦ· ἀλλ' ἐνδέχεται νὰ τὴν εἶχε κατὰ βαθμὸν ἀρκοῦντα
 ὥστε νὰ ὑπερισχύσῃ ἄλλων κοινῶν πειρασμῶν.

Τρίτον. Ἡ ἡμετέρα ἀντίληψις τῆς κακίας καὶ τῆς κακῆς
 ἀξίας ἐγείρεται καὶ προκύπτει ἐκ συγκρίσεως τῶν πράξεων
 πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὰς ικανότητας τοῦ πράττοντος. Διότι
 ἡ ἀπλή παραμέλησις ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ὀφείλομεν νὰ πράπ-
 τωμεν, ἤθελε κριθῇ πολλάκις ὑπὸ πάντων τῶν ἀνθρώπων
 ὅτι εἶναι εἰς τὸν ὑψιστον βαθμὸν κακὴ. Καὶ ἡ κρίσις αὕτη
 πρέπει νὰ ἐγείρεται καὶ νὰ προκύπτῃ ἐκ τοιαύτης συγκρίσεως·
 ἐπειδὴ τοιαύτη παραμέλησις δὲν ἤθελεν εἶσθαι κακὴ, ἐὰν ἐγί-
 νετο ὑπὸ πλασματικῶν ἄλλης φύσεως καὶ ικανότητος, ὅποια,
 λόγου χάριν, εἶναι τὰ ἄλογα ζῶα. Αὐτὸ δὲ τοῦτο παρατη-
 ρεῖται καὶ εἰς πᾶς θετικὰς κακίας, ἥτοι ἐκείνας, αἵτινες συ-
 νίστανται εἰς τὸ πράττειν ὅ, τι ὀφείλομεν νὰ μὴ πράττωμεν.
 Διότι πᾶς ἄνθρωπος αἰσθάνεται διάφορον αἶσθημα περὶ τῆς
 ὑπὸ ἡλιθίου τινός, ἢ μαινομένου, ἢ παιδίου, γενομένης βλά-
 βης, καὶ τῆς ὑπὸ ἀνθρώπου ὀρίμου καὶ κοινοῦ νοός, ἂν καὶ
 ἡ πράξις ἀμφοτέρων, ἐμπεριλαμβάνουσα σκοπὸν, ὅστις εἶναι
 μέρος τῆς πράξεως, εἶναι ἡ αὐτή· ὡς ἐνδέχεται νὰ ᾔηται,
 ἐπειδὴ ἡλίθιοι καὶ μαινόμενοι, καθὼς καὶ τὰ παιδιά, εἶναι
 ἱκανοὶ ὅχι μόνον νὰ πράττωσι τὸ κακόν, ἀλλὰ καὶ νὰ σκο-
 πῶσιν αὐτό. Τώρα λοιπὸν, ἡ διαφορὰ αὕτη πρέπει νὰ προέρ-
 χηται ἐκ τινος πράγματος διακρινομένου εἰς τὴν φύσιν τοῦ
 ἐνός, τὸ ὁποῖον ἀποκαθιστᾷ τὴν πράξιν κακὴν· καὶ τοῦ ὁποίου
 ἡ ἔλλειψις εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἄλλου ἀποκαθιστᾷ τὴν αὐτὴν
 πράξιν ἀθώαν, ἢ ὀλιγώτερον κακὴν· καὶ τοῦτο προφανῶς

ὑποθέτει σύγκρισιν, εἴτε σκοπούμενην εἴτε μὴ, μεταξὺ τῆς πράξεως καὶ τῶν ἱκανότητων τοῦ πράττοντος, πρὶν κρίνωμεν περὶ πράξεώς τινος ὅτι εἶναι κακὴ. Καὶ ἐντεῦθεν ἐγείρεται ἡ πρέπουσα ἐφαρμογὴ τῶν ἐπιθέτων, ἀπρεπής, ἀνάρμοστος, ἄτοπος, εἰς πράξεις τὰς ὁποίας ἡ ἠθικὴ ἡμῶν δύναμις κρίνει ὅτι εἶναι κακαί.

Τέταρτον. Εἶναι δὲ ἄξιον ἐρεῦνης, ἐὰν οἱ ἄνθρωποι ᾔναι μᾶλλον ἐλεύθεροι κατ' ἠθικὸν λόγον, νὰ καθιστῶσιν ἑαυτοὺς δυστυχεῖς παραλόγως, παρὰ νὰ καθιστῶσιν ἄλλους ἀνθρώπους τοιούτους· ἢ ἀκολάστως νὰ παραμελῶσι τὸ ἴδιον αὐτῶν μεγαλύτερον ἀγαθὸν ἔνεκα παρόντος ἀγαθοῦ μικροτέρου, παρὰ νὰ παραμελῶσι τὸ ἀγαθὸν ἄλλων, τοὺς ὁποίους ἡ φύσις ἐνεπιστεύθη εἰς τὴν φροντίδα αὐτῶν. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ὀφειλομένη ἐπιμέλεια ὑπὲρ τοῦ ἰδίου ἡμῶν συμφέροντος ἦτοι εὐδαιμονίας, καὶ ἡ ἔλλογος προσπάθεια εἰς ἐξασφάλισιν καὶ αὐξήσιν αὐτῆς, τὸ ὁποῖον εἶναι, στοχάζομαι, ἡ ἔννοια τῆς λέξεως *φρόνησις*· φαίνεται, λέγω, ὅτι ἡ τοιαύτη διαγωγὴ εἶναι ἀρετὴ· ἡ δὲ ἐναντία ταύτης, εἶναι πλημμελής καὶ ἀξιόμειπτος· ἐπειδὴ ἐν ᾧ διασκέψεως ἀταράχου τὴν μὲν δοκιμάζομεν, τὴν δὲ ἀποδοκιμάζομεν, καὶ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς καὶ ἐν ἄλλοις. Αὕτη δὲ ἡ δοκιμασία καὶ ἀποδοκιμασία διαφέρουσιν ὅλως διόλου τῆς ἀπλῆς ἐπιθυμίας τῆς ἰδίας ἡμῶν ἢ τῆς τῶν ἄλλων εὐδαιμονίας, καὶ τῆς λύπης ἣτις παρακολουθεῖ, ὅταν ἀποτύχωμεν αὐτῆς. Διότι τοῦ μὲν τελευταίου τούτου εἶδους τῆς ἀντιλήψεως ἀντικείμενον ἡ ἀφορμὴ εἶναι εὐαρέστησις ἢ δυσαρέστησις· ἐκείνης δὲ ἀντικείμενον εἶναι δραστήριος διαγωγὴ. Εἰς μὲν τὴν μίαν περίπτωσιν ἐκεῖνο πρὸς τὸ ὁποῖον προσηλόνονται οἱ λογισμοὶ ἡμῶν, εἶναι ἡ ἡμετέρα κατάστασις· εἰς δὲ τὴν ἄλλην, ἡ ἡμετέρα διαγωγὴ. Εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι ἡ φύσις δὲν ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς το-

σοῦτον ἐπαισθητὴν ἀποδοκιμασίαν τῆς ἀφροσύνης καὶ τῆς
 μωρίας, εἴτ' ἐν ἡμῖν αὐτοῖς εἴτ' ἐν ἄλλοις, ὅσον τοῦ ψεύ-
 δους καὶ τῆς ἀδικίας, καὶ τῆς ὀμότητος. Τοῦτο δ' ἔγεινεν,
 ὑποθέτω, ἐπειδὴ τὸ σταθερὸν ἐκεῖνο καὶ ἐκτικὸν αἶσθημα τοῦ
 ἰδίου ἡμῶν συμφέροντος, τὸ ὁποῖον διαπαντὸς φέρομεν μεθ'
 ἑαυτῶν, ἀποκαθιστᾷ τὴν τοιαύτην ἐπαισθητὴν ἀποδοκιμα-
 σίαν ὀλιγώτερον ἀναγκαίαν, ὀλιγώτερον χρειώδη, διὰ νὰ μᾶς
 προφυλάττῃ τῆς ἀνοήτου παραμελήσεως τῆς ἰδίας ἡμῶν εὐ-
 δαιμονίας, καὶ παράφρονος βλάβης ἡμῶν αὐτῶν, παρ' ὅσον εἶναι
 ἀναγκαία καὶ χρειώδης, διὰ νὰ μᾶς προφυλάττῃ τοῦ ἀδικεῖν
 ἄλλους, ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τῶν ὁποίων δὲν δυνάμεθα νὰ
 ἔχωμεν τοσοῦτον ἰσχυρὰν καὶ σταθερὰν ἐπιμέλειαν· καὶ πρὸς
 τούτοις, ἐπειδὴ ἡ ἀφροσύνη καὶ μωρία, φέρουσα ὡς φαίνε-
 ται μεθ' ἑαυτῆς τὴν ἰδίαν τῆς ποινῆν μᾶλλον ἀμέσως καὶ
 σταθερῶς παρὰ ἢ ἀδικος διαγωγὴ, ἔχει ὀλιγωτέραν χρεῖαν
 τῆς νέας τιμωρίας, τὴν ὁποίαν ἤθελον ἄλλοι ἐπιβάλλει εἰς
 αὐτὴν, ἐὰν καὶ κατὰ ταύτης ἡσθάνοντο τὴν αὐτὴν ἐπαισθη-
 τὴν ἀγανάκτησιν, τὴν ὁποίαν εἶχον κατὰ τῆς ἀδικίας, καὶ
 τοῦ δόλου, καὶ τῆς ὀμότητος. Πρὸς τούτοις δὲ, ἐπειδὴ ἡ
 δυστυχία εἶναι καθ' ἑαυτὴν φυσικὸν ἀντικείμενον συμπαθείας,
 ἡ δυστυχία τὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι προξενοῦσιν εἰς ἑαυτοὺς,
 ἔστω καὶ ἐκουσία, ἐμποιεῖ εἰς ἡμᾶς ἑλεόν τινα πρὸς αὐτοὺς,
 καὶ τοῦτο, κατὰ φυσικὸν λόγον, ἐλαττόνει τὴν κατ' αὐτῶν
 δυσαρέσκειαν ἡμῶν. Καὶ πάλιν ὁμῶς εἶναι γνωστὸν ἐκ πεί-
 ρας, ὅτι εἵμεθα οὕτω διαπεπλασμένοι, ὥστε νὰ κρίνωμεν
 μετὰ πολλῆς αὐστηρότατος τὰ μεγάλα παραδείγματα τῆς
 ἀφρονος παραμελήσεως ἢ τῆς μωρᾶς θρασύτητος, ἥτις δει-
 κνύεται εἴτε παρ' ἡμῶν εἴτε παρ' ἄλλων. Εἰς τὰ τοιαῦτα
 παραδείγματα, οἱ ἄνθρωποι πολλάκις λέγουσι περὶ ἑαυτῶν
 μὲν μετὰ ἐλέγχου συνειδήσεως, περὶ ἄλλων δὲ μετὰ τινος

ἀγανακτήσεως, ὅτι ἐπαξίως πάσχουσι τὰς δυστυχίας ταύτας, ἐπειδὴ ἐπροξένησαν αὐτὰς αὐτοὶ εἰς ἑαυτοὺς, καὶ δὲν ἤθελον νὰ ὑπακούσωσιν εἰς νοουθεσίαν. Μάλιστα δὲ, ὅταν οἱ ἄνθρωποι καταντήσωσιν εἰς πτωχείαν καὶ ἀμηχανίαν ἐκ πολυχρονίου ἀσωτίας, καὶ ὀλιγωρίας συνεχῶν νοουθεσιῶν, ἂν καὶ ἀμέτοχοι ψεύδους ἢ ἀδικίας, εἶναι προφανές ὅτι δὲν θεωροῦμεν τοὺς τοιούτους ἀνθρώπους ὡς συμπαθείας ἀντικείμενα ὅμοια μὲ τοὺς ὑποπεσόντας εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν ἐξ ἀναποφεύκτων συμβάντων. Ἐντεῦθεν φαίνεται, ὅτι καὶ ἡ φρόνησις εἶναι εἶδος ἀρετῆς, καὶ ἡ ἀφροσύνη εἶδος κακίας· ἀφροσύνην δ' ἐννοοῦμεν τι παντάπασι διάφορον ἀπλῆς ἀνικανότητος· ἀλόγιστον ἔλλειψιν τῆς προσοχῆς ἐκείνης καὶ ἐπιμελείας ὑπὲρ τῆς εὐδαιμονίας ἡμῶν, τὴν ὁποίαν εἴμεθα ἱκανοὶ νὰ ἔχωμεν. Καὶ ταύτην τὴν ἐννοίαν ἐμπεριλαμβάνει κυρίως ἡ λέξις, καὶ οὕτως, ὡς φαίνεται, συνήθως ἐννοεῖται· διότι οὐδέποτε σχεδὸν ἐφαρμόζομεν αὐτὴν εἰς ἄλογα ζῶα.

Ὅμως δὲ, εἰάν τις ἔχῃ διάθεσιν ν' ἀμφισβητῇ περὶ τούτου, προθυμῶς ἐνδίδω ὅτι αἱ λέξεις ἀρετῆ καὶ κακία δὲν εἶναι ἐφαρμοστέαι εἰς τὴν φρόνησιν καὶ τὴν ἀφροσύνην· ἀλλ' ἄς μὲ συγχωρηθῇ νὰ ἐπιμείνω εἰς τοῦτο, ὅτι ἡ ἐντὸς ἡμῶν δύναμις, ἥτις κρίνει τὰς ἡμετέρας πράξεις, δοκιμάζει μὲν τὰς φρονίμους, ἀποδοκιμάζει δὲ τὰς ἀφρονάς πράξεις· λέγω δὲ φρονίμους καὶ ἀφρονάς πράξεις καθὸ τοιαύτας, ὡς διακεκριμένας τῆς εὐτυχίας ἢ τῆς δυστυχίας τὴν ὁποίαν ἐπιφέρουσιν. Ἄς εἴπωμεν δ' ἐν παρόδῳ, ὅτι ἡ παρατήρησις αὕτη δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς τὸ νὰ προσδιορισθῇ, πόσον ἔλλογος εἶναι ἡ κατὰ τῆς θρησκείας ἐκείνη ἐνστάσις, ὅτι αὕτη διδάσκει εἰς ἡμᾶς τὴν φιλαυτίαν καὶ ἰδιοτέλειαν.

Πέμπτον. Χωρὶς δὲ νὰ ἐξετάσωμεν μέχρι τίνος, καὶ

κατὰ ποίαν ἔννοιαν ἡ ἀρετὴ δύναται ν' ἀναλυθῇ εἰς τὴν
 φιланθρωπίαν, καὶ ἡ κακία εἰς τὴν ἔλλειψιν αὐτῆς, εἶναι
 πρέπον ἴσως νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ φιλανθρωπία καὶ ἡ
 ἔλλειψις αὐτῆς, μόναι θεωρούμεναι, δὲν εἶναι τὸ ὅλον τῆς
 ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας. Διότι ἂν εἶχεν οὕτω τὸ πρᾶγμα,
 τότε ἐξεταζομένου τοῦ ἡμετέρου χαρακτῆρος ἢ τοῦ χαρακτῆ-
 ρος ἄλλων, ἡ ἠθικὴ ἡμῶν κρίσις καὶ ἠθικὴ αἴσθησις ἤθελεν
 εἶσθαι ἀδιάφορος πρὸς πᾶν ἄλλο, εἰμὴ πρὸς τοὺς βαθμοὺς,
 καθ' οὓς ἐπεκράτει ἡ φιλανθρωπία, καὶ πρὸς τοὺς βαθμοὺς
 καθ' οὓς ἦτον ἔλλιπής· τουτέστι δὲν ἠθέλαμεν ποτὲ ἐπι-
 δοκιμάζει τὴν φιλανθρωπίαν πρὸς τούτους μᾶλλον παρὰ πρὸς
 ἄλλην ἀσκουμένην οὐδὲ ἠθέλαμεν ἀποδοκιμάζει τὴν ἀδι-
 κίαν καὶ τὸ ψεῦδος δι' ἄλλον τινὰ λόγον, εἰμὴ ἀπλῶς διὰ
 τοῦτο, ὅτι ἐπροβλέπετο ὡς πιθανόν ὅτι ἐκ μὲν τοῦ πρώ-
 του ἤθελε προκύψει πλειότερα εὐτυχία, ἐκ δὲ τοῦ δευτέρου
 πλειότερα δυστυχία. Ἀλλὰ τώρα, τὸνναντίον, ὑπόθεσις δύο
 ἀνθρώπους ἀντιζήλους θηρεύοντας ἐν οἷονδ' ἥποτε πρᾶγμα, τὸ
 ὁποῖον ἤθελεν εἶσθαι ἐπίσης ὠφέλιμον εἰς ἑκάτερον· ἂν καὶ
 οὐδὲν ἄλλο ἤθελεν εἶσθαι ἀπρεπέστερον, παρὰ τὸ νὰ παρεμ-
 βῇ τις ξένος, διὰ νὰ προτιμηθῇ ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν μᾶλλον παρὰ ὁ
 ἄλλος, τοιαύτη ὁμῶς προσπάθεια ὑπὲρ φίλου ἢ εὐεργέτου ἤθε-
 λεν εἶσθαι ἀρετὴ, καὶ χωρὶς ν' ἀποβλέψωμεν πῶς εἰς ἀφε-
 ρῶτα ἐπακόλουθα· καθὼς, λόγου χάριν, ὅτι τὸ παράδειγμα
 τῆς εὐγνωμοσύνης καὶ τῆς φιλίας ἤθελεν εἶσθαι γενικῶς
 ἐπωφελέστατον εἰς τὸν κόσμον. Πάλιν δὲ ὑπόθεσις ἀνθρωπὸν
 τινὰ λαμβάνοντα διὰ δόλου ἢ βίας τοὺς καρποὺς τῶν κό-
 πων τινός, μὲ σκοπὸν νὰ τοὺς δώσῃ εἰς ἄλλον, ὅστις, ὡς
 ἐκεῖνος φρονεῖ, ἤθελεν ἀπολαύσει ἐξ αὐτῶν τοσαύτην ἡδονήν,
 ὅση ἤθελεν ἀντισταθμίζει τὴν ἡδονήν, τὴν ὁποίαν ἤθελεν
 ἀπολαύει ὁ πρῶτος, καὶ τὴν λύπην τοῦ συνάμα διὰ τὴν σέ-

ρησιν αὐτῶν· ἅς ὑποτεθῇ δὲ προσέτι, καὶ ὅτι δὲν ἤθελεν ἐπιφέρει τοῦτο οὐδὲν κακὸν ἀποτελέσμα· τοιαύτη ὁμῶς πράξις ἤθελεν εἶσθαι βεβαιότατα κακὴ. Περιπλέον δέ, ἐὰν προδοσία, καὶ βία, καὶ ἀδικία δὲν ἦσαν κατ' οὐδένα ἄλλον λόγον κακαί, εἰμὴ καθ' ὅσον προβλέπεται ὡς πιθανὸν ὅτι ἤθελον προξενήσει πλειότερα δυστυχήματα εἰς τὴν κοινωνίαν· τότε, ἐὰν, ἐν τινὶ περιπτώσει, ἡδύνατό τις νὰ πορίσῃ εἰς ἑαυτὸν δι' ἀδίκου τινὸς πράξεως τοσαύτην ὠφέλειαν, ὥστε νὰ ἀντισταθμίσῃ τὴν βλάβην, τὴν ὁποίαν εἶναι πιθανὸν ὅτι οὕτως ἤθελε προξενήσει εἰς ἄλλους, τοιαύτη ἀδικία δὲν ἤθελεν εἶσθαι διόλου πλημμελής ἢ κακὴ· ἐπειδὴ οὕτω δὲν ἤθελε πράξῃ ἄλλο τι, εἰμὴ, καθὼς καὶ εἰς ἄλλην περίπτωσιν, νὰ προτιμήσῃ τὴν ἑαυτοῦ εὐαρέστησιν τῆς εὐαρεστήσεως ἄλλου κατὰ βαθμοὺς ἴσους. Ἡ ἀλήθεια λοιπὸν φαίνεται νὰ ᾔῃ αὕτη, ὅτι εἴμεθα οὕτω διαπεπλασμένοι, ὥστε νὰ κατακρίνωμεν μὲν καὶ τὸ ψεῦδος, τὴν ἀπρόκλητον βίαν, τὴν ἀδικίαν, νὰ ἐγκρίνωμεν δὲ τὴν φιланθρωπίαν πρὸς τούτους μᾶλλον παρὰ πρὸς ἄλλους ἀσκειμένην, καὶ χωρὶς νὰ ἐξετάσωμεν ποσῶς, ποία διαγωγὴ εἶναι πιθανώτατον ὅτι θέλει ἐπιφέρει πλειοτέραν εὐτυχίαν ἢ δυστυχίαν. Καὶ ἐπομένως, ἐὰν ὁ Δημιουργὸς τῆς φύσεως ἤθελε νὰ προθέσῃ εἰς ἑαυτὸν οὐδὲν ἄλλο ὡς σκοπὸν, εἰμὴ τὴν εὐδαιμονίαν τῶν πλασμάτων του, ὁ ἠθικὸς χαρακτὴρ αὐτοῦ ἤθελεν εἶσθαι ἀπλῶς ὁ τῆς ἀγάπης· ἀλλ' ὁ ἡμέτερος δὲν ἔχει οὕτω. Κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ἐκείνην, ὁ μόνος λόγος τῶνόντι, διὰ τὸν ὁποῖον ἤθελε δώσῃ εἰς ἡμᾶς τὴν προμνημονευθεῖσαν ἐπιδοκιμασίαν τῆς φιλανθρωπίας πρὸς τούτους μᾶλλον παρὰ πρὸς ἄλλους, καὶ τὴν ἀποδοκιμασίαν τοῦ ψεύδους, τῆς ἀπροκλήτου βίας, καὶ τῆς ἀδικίας, ἔπρεπεν ἀναγκαίως νὰ ᾔῃ οὗτος, ὅτι προέβλεπεν ὅτι ἢ τοιαύτη τῆς φύσεως ἡμῶν σύστασις ἤθελεν

ἐπιφέρει πλειοτέραν εὐδαιμονίαν, παρὰ ἐὰν ἐνεποιεῖ εἰς ἡμᾶς ἥθος γενικῆς ἀπλῶς φιλανθρωπίας. Ἀλλ' ὅμως, ἀφοῦ εἶναι τοιαύτη ἡ φύσις ἡμῶν, ψεῦδος μὲν, καὶ βία, καὶ ἀδικία πρέπει βεβαίως νὰ ᾔηται παρ' ἡμῖν κακία, φιλανθρωπία δὲ πρὸς τούτους μᾶλλον παρὰ πρὸς ἄλλους ἐνεργουμένη ἀρετὴ, χωρὶς ν' ἀποβλέψωμεν παντελῶς εἰς τὸν πλεονασμὸν τοῦ κακοῦ ἢ τοῦ ἀγαθοῦ, τὸ ὅποῖον εἶναι πιθανὸν ὅτι ἤθε-
λον ἐπιφέρει.

Τώρα λοιπὸν, ἐὰν οἱ ἄνθρωποι ᾔηται ἐνδεδυμένοι τοιαύτην ἠθικὴν φύσιν, ὁποῖαν διεγράψαμεν τώρα, ἤτοι ἠθικὴν δύναμιν, τῆς ὁποίας τὸ φυσικὸν ἀντικείμενον εἶναι πράξεις· ἡ ἠθικὴ κυβέρνησις πρέπει ἀναγκαίως νὰ συνίσταται εἰς τοῦτο, εἰς τὸ ἀποκαθιστᾶν αὐτοὺς εὐδαίμονας ἢ κακοδαίμονας, εἰς τὸ βραβεύειν ἢ τιμωρεῖν αὐτοὺς, καθ' ὅσον ἀκολουθοῦσιν, ἢ ὀλιγωροῦσιν, ἢ παραβαίνουσι τὸν ἠθικὸν πρακτικὸν ὁδηγόν, τὸν ἐν τῇ φύσει αὐτῶν συμπεπλεγμένον, ἢ τὸν ὑπαγορευόμενον καὶ ἐπιταττόμενον ὑπὸ τῆς ἠθικῆς ταύτης δυνάμεως· (1) εἰς τὸ βραβεύειν καὶ τιμωρεῖν αὐτοὺς, διὰ τὸν λόγον ὅτι πράττουσιν οὕτως.

Ἄγνοῶ, ἐὰν εἰς τὴν πέμπτην ταύτην παρατήρησιν εἴπὸν τι ἐναντίον πρὸς ὅ,τι ἠθέλησε νὰ διῆσχυρισθῇ τις συγγραφεύς. Ἀλλὰ τινες τῶν ἐπιφανεστάτων ἀληθῶς συγγραφέων ἐξεφράσθησαν, νομίζω, τοιουτοτρόπως, ὥστε ὑπάρχει τις κίνδυνος μήπως ἀπερίσκεπτοί τινες ἀναγνώσται λάβωσιν ἐντεῦθεν ἀφορμὴν νὰ φαντασθῶσιν ὅτι τῆς μὲν ἀρετῆς τὸ σύνολον συνίσταται εἰς τοῦτο μόνον, εἰς τὸ ν' ἀποβλέπῃ τις, καθ' ὅσον δύναται νὰ κρίνῃ ἄριστα, εἰς τὸ προάγειν τὴν εὐδαιμονίαν τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασιν.

(1) Τμῆμα. β'. Κεφ. 5'.

τῆς δὲ κακίας τὸ σύνολον εἰς τοῦτο μόνον, εἰς τὸ πράττειν ὅ,τι προβλέπει ἢ δύναται νὰ προβλέψῃ ὅτι εἶναι πιθανὸν νὰ ἐπιφέρῃ εἰς αὐτοὺς τὴν μεγαλητέραν κακοδαιμονίαν. Οὐδεμίαν πλάνην δύναται τις νὰ φαντασθῇ παρὰ τὰς πλάνας ταύτας φρικωδεστέραν. Διότι εἶναι βέβαιον, ὅτι τινὰ τῶν αἰσχρίων παραδειγμάτων ἀδικίας, μοιχείας, φόνου, ἐπιорκίας, καὶ αὐτοῦ τοῦ καταδιωγμοῦ, ἐνδέχεται, εἰς πολλὰς ὑποθετάς περιπτώσεις, νὰ μὴν ἔχωσι τοιαύτην ὄψιν, ὅτι, δηλαδή, εἶναι πιθανὸν νὰ ἐπιφέρωσι μεγαλητέραν ἀθλιότητα ἐπὶ τῆς παρούσης καταστάσεως ἴσως δ' ἐνίοτε ἔχουσι καὶ τὴν ἐναντίαν ὄψιν. Διότι ἡ σκέψις αὕτη ἠδύνατο εὐκόλως νὰ προαχθῇ περαιτέρω· ἀλλὰ παύω. — Ἡ εὐδαιμονία τοῦ κόσμου εἶναι φροντίς ἐκείνου, ὅστις εἶναι ὁ Δεσπότης καὶ ὁ Κύριος αὐτοῦ· οὐδὲ ἠξέζομεν τί πράττομεν, ὅταν προσπαθῶμεν, νὰ προαγάγωμεν τὸ ἀγαθὸν τῆς ἀνθρωπύτητος κατ' ἄλλους τρόπους, παρὰ καθ' οὓς αὐτὸς ὁδηγεῖ· τουτέστι, καθ' ὅλους τοὺς τρόπους τοὺς μὴ ἐναντίους πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν δικαιοσύνην. Οὕτων δὲ λαλῶ, ὑποθέτων ἀνθρώπους ἀληθῶς ἀγωνιζομένους, κατὰ τινὰ τρόπον, νὰ προξενήσωσιν ἀγαθὸν, χωρὶς ν' αποβλέπωσι πρὸς ταῦτα. Ἀλλ' ἡ ἀλήθεια φαίνεται νὰ ἦναι αὕτη, ὅτι τοιοῦτοι ὑποτιθέμενοι ἀγῶνες πηγάζουσι, σχεδὸν πάντοτε, ἐκ φιλαρχίας, ἐκ στασιασμοῦ, ἢ πλαγίας τινὸς ἀρχῆς, ἀνεπαισθήτου ἴσως κατὰ μέγαν βαθμὸν καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἰδίους ἀνθρώπους. Ἄν δὲ καὶ τὸ ἔργον καὶ τὸ καθήκον ἡμῶν εἶναι ν' ἀγωνιζώμεθα ἐντὸς τῶν ὅρων τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀληθείας, νὰ συντρέχωμεν εἰς τὴν ἀνεσιν, εἰς τὴν εὐπορίαν, καὶ εἰς αὐτὴν τὴν εὐθυμίαν καὶ διασκέδασιν τοῦ πλησίον· ἐξ αἰτίας ὅμως τῆς ἡμετέρας μικρονοίας, εἶναι πολὺ ἀβέβαιον ἂν οἱ ἀγῶνες ἡμῶν, εἰς μερικά τινὰ παραδείγματα,

θέλουσιν ἐπιφέρει μεγαλύτεραν εὐδαιμονίαν ἐν γένει· ἐπειδὴ
 πρέπει νὰ περιληφθῶσιν εἰς τὸν ὑπολογισμὸν τὰ αὐτὰ καὶ
 τοσοῦτον ἀφαστάτω πράγματα· Ἐκεῖνο δὲ, τὸ ὁποῖον ἀπο-
 καθιστᾷ τοῦτο ἡμέτερον καθήκον εἶναι, ὅτι ὑπάρχει μὲν τις
 ἐνδεξις ὅτι θέλουσιν ἐπιφέρει τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο, δὲν
 ὑπάρχει δὲ οὐδεμίαν ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου ἀρκούσαν ἀντιισταθμίστη
 ταύτην καὶ πρὸς τοὺτοίς, ὅτι τοιοῦτοι φιλόανθρωποι ἄγωνες
 ἐξασκοῦσιν ἐμείνην τὴν ἀξιολογώσασάν τιν πασῶν πῶν ἐναρέτων
 ἀρχῶν, τουτέστι τὴν πρακτικὴν ἀρχὴν τῆς φιλελευθέριας.
 Ὅμως δὲ, ἂν καὶ ἡ ἀλήθεια, καθὼς καὶ ἡ δικαιοσύνη,
 πρέπει νὰ ᾔηται ὁ ὁδηγὸς τοῦ ἡμετέρου βίου, πρέπει νὰ προ-
 στεθῇ, (διότι ἄλλως ἢ θέλον παγιθευθῇ τινες ἀπλοῖχοι ἄν-
 θρωποι,) ὅτι ἡ χρῆσις ὁ συνήθων τύπων τοῦ λόγου γενικῶς
 ἐννοουμένων δὲν δύναται νὰ ᾔηται ψεύθους· καὶ ἐν γένει, ὅτι
 δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη οὐδὲν βεβουλευμένον ψεύθους ἀνευ
 σκοποῦ ἀπάτης· Ὡσαύτως δὲ παρατηρητέον, ὅτι εἰς ἀνὰριθμη-
 τούς περιπτώσεις, ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ᾔηται ὅτι ἀκριβὲς
 στάτην ὑποχρέωσιν νὰ ἀποφύγῃ, ὅτι προβλέπει ὅτι θέλει
 ἐξαπατήσῃ, χωρὶς αὐτὸς νὰ ἔχη τοιοῦτον σκοπὸν· Διότι
 εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ προβλέπη τις, ὅτι οἱ λόγοι καὶ αἱ
 πράξεις ἀνθρώπων διαφόρου τάξεως καὶ ἐπαγγελματοῦς, καὶ
 διαφοροῦ ἀγωγῆς θέλουσι παρεξηγεῖσθαι διὰ πᾶν τὸς ὑπὲρ ἀλ-
 λήλων· καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ ἔχη οὐτως τὸ νόημα θέ-
 λουσι νὰ κρίνωσι μετ' ἄκρας ἀμεριμνησίας, ὅπως καθ' ἑα-
 ραν ἐπράπτουσι, περὶ πραγμάτων, ὅπερ ἐκ τῶν ὑποίμων πᾶσι
 ἔχουσιν ἴσως ἀρκούσας ἡγνώσεως, νὰ ὁστέτῃ κρινώσιν ὁρθῶς,
 καὶ ἐὰν ἐξέταζον αὐτὰ μετὰ προσοχῆς μετὰ ἀληθείας καὶ ἐν ἑ-
 νοκαλίᾳ ὅσοι νομοθέτουσι καὶ νομοφύλακες νῆτ νῆτὸν καὶ ἵνα
 ἐπὶ ὅλοις καὶ ἐν ὅλοις καὶ ἐν ὅλοις καὶ ἐν ὅλοις καὶ ἐν ὅλοις
 καὶ ἐν ὅλοις καὶ ἐν ὅλοις καὶ ἐν ὅλοις καὶ ἐν ὅλοις καὶ ἐν ὅλοις

Butler, Joseph

[Nichtlateinische Schriftzeichen] Verhältniss der natürlichen und
geoffenbarten Religion

Athen 1844

Ph.pr. 178 td

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10040041-5